

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय *...*
सं. क्र. *...*

C. V

UNIVERSITY OF CALICUT
CALICUT

REFBK-0004717

काव्यसंग्रह. ४९.

महाराष्ट्रकविवर्यमोरोपंतकृत

महाभारत.

८. कर्णपर्व.

(द्वितीयावृत्ति.)

REFBK-0004717

हैं

दामोदर केशव ओक, बी. ए.

प्रिन्सिपाल, नार्मल स्कूल, उमरावती,
नागपुर विश्वविद्यालयाच्या कोर्टाचे मेंबर,

व
अलाहाबाद व नागपुर येथील विश्वविद्यालयांतील
मराठी भाषेचे परीक्षक
यांनीं

शोधून, अर्थनिर्णायक व अबांतर माहितीच्या विपुल दीपा देऊन
व उपोद्धात, परिशिष्टे वगैरे जोडून तयार केलें.

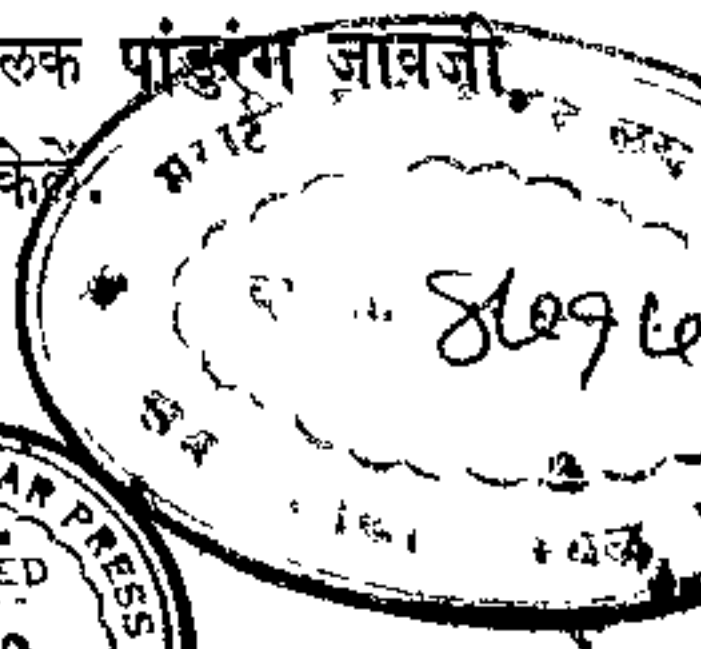
तें

मुबईत 'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक पांडुरंग जावजी.

यांनीं छापून प्रसिद्ध केले.

सन १९३२.

किंमत

महाराष्ट्रभाषेचा आस्थापूर्वक अभ्यास

करुं इच्छिणान्यांस

हैं पुस्तक

सप्रेम व सादर अर्पण केलें आहे.

क्र. २८३८२

क्रमांक .. १४३८

काव्य

१२९५५

प्रस्तावना.

हें पर्व 'काव्यसंग्रह' मासिकांत खंडशः छापून सन १९०३ मध्ये पूर्ण झालें. हें प्रसिद्धीकरणाचें काम मध्यंतरीं कांहीं अडचणी आल्यामुळें बरींच वर्षे चालू होतें. त्या वेळीं त्याचें संपादन 'काव्यसंग्रहा'चे त्या वेळचे संपादक कै० नारायण चिंतामण केळकर, बी. ए. यांनीं व कै० के. व्ही. लक्ष्मणराव, एम्. ए. यांनीं मिळून केले होतें ह्या पर्वाची ही नवीन आवृत्ति काढण्याचा सुप्रसंग सुमारे तीस वर्षांनंतर येत आहे, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट होय परंतु तीवरून आपल्या प्राचीन वाङ्मयाच्या भोक्त्याची संख्या किती लहान आहे, हें स्पष्ट दिसून येतें. हैद्राबाद (दक्षिण) येथील संस्थानिक निजाम-सरकार यांनीं स्थापन केलेल्या उस्मानिया युनिव्हर्सिटींत हें पर्व इ. स १९२७ व १९२८ मध्ये झालेल्या बी. ए. परीक्षेस नेमण्यांत आलें होतें. अशा रीतीनें प्रस्तुत पर्वाचा सरस्वती-मंदिराच्या वरील दालनांत प्रवेश झाल्यामुळें ही आवृत्ति तीस वर्षांनीं तरी प्रकाशित होत आहे, नाहींतर कदाचित् आणखी पांच दहा वर्षे वाट पाहावी लागली असती !

पूर्वीच्या संपादकांनीं मोठ्या काळजीपूर्वक आपलें काम करण्याची शिकस्त केली होती. तथापि स्वतंत्रपणें प्रसिद्ध होणाऱ्या ग्रंथात जो एकसूत्रीपणा आढळतो, तो एकाचा नियत-कालिकांत ठरीव पृष्ठसंख्येस अनुसरून कित्येक वर्षे चालू असलेल्या ग्रंथात आढळणें प्रायः शक्य नसतें. तेव्हां अशा परिस्थितींत त्या वेळीं ह्या पर्वांत कांहीं दोष राहणें साहाजिकच होतें. प्रस्तुत आवृत्तींत ते दोष काढून टाकिले आहेत कांहीं टीपा गळल्या आहेत, कांहीं टीपात आम्हास योग्य वाटले ते फेरफार केले आहेत व पुष्कळशा नवीन टीपा दिल्या आहेत. सारांश, आम्हांस सुचल्या त्या सुधारणा यथामति करून ही आवृत्ति तयार केली आहे. तथापि प्रथमावृत्तीतील दोन टीपा तशाच ठेविल्या आहेत. त्याखेरीज ह्या पर्वांत कोठें कांहीं कमज्यास्त कोणास आढळल्यास त्याबद्दलची सर्व जबाबदारी आमच्यावर आहे.

ज्या टीपा आम्ही मूळच्याच कायम ठेविल्या आहेत, असें वर सांगितलें, त्यांत कै० वामन दाजी ओक, 'काव्यसंग्रहा'चे पूर्वीचे संपादक, याच्या हातच्या टीपात संपादकद्वयास आढळेल्या दोषांचा (?) उल्लेख आहे. कै० ओक हे सन १८९७ सालीं स्वर्गवासी झाल्यानंतर त्याच्या कृतींत नसले दोष धुडाळून काढण्यांत आनंद मानणारे व त्यांच्या

आंगी काल्पनिक दोष चिकटविणारे 'केरळकोकिल'कारांसारखे पंडितमन्य महाभाग बरेच अवतीर्ण झाले होते. अशा काळी ह्या पर्वाच्या तरुण संपादकद्वयानें मोठ्या मेहनतीनें कै० ओक यांच्या लिखाणातील चुका (१) दाखविण्याचें श्रेय संपादिलें, ह्यांत काहीं विशेष नाही. तेणेंकरून त्यांना आपली जाडी विद्वत्ता व अगाध शोधकबुद्धि अनायासें वाचकांस दाखवितां आली. हे कै० ओक यांच्यासंबंधीं करण्यांत आलेले उल्लेख आम्ही गाळून टाकिले असते, परंतु संपादकद्वयाचे परिश्रम वायां जाऊ नयेत म्हणून ते तसेच ठेवणें, आम्हास बरें वाटलें. कै० ओक काहीं विश्वविद्यालयांतील उच्च परीक्षा देऊन बी. ए किंवा एम्. ए. झालेले नव्हते, तेव्हां त्यांच्या कृतींत, त्यांच्यापेक्षा जाड्या-एकच नव्हे तर दोन-विद्वानांस दोष आढळले, तर त्यांत कोणास आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही.

कै० ओक यांचा ज्या टीपांत ह्या संपादकद्वयानें उल्लेख केलेला होता, त्या पुढें देऊन त्यांच्या संबंधीं दोन शब्द लिहिण्याचें योजिलें आहे.—

(१) पृष्ठ १७६ टीप २१.....ही गीति संबधातिशयोक्तीचें उदाहरण आहे, असें कै० वामन दाजी ओकाचें म्हणणें आहे. (पहा काव्यसंग्रहांतील मोरोपंतकृत उद्योगपर्व, पृष्ठ २५५) [कर्णपर्व, प्रथमावृत्ति, पृष्ठ १६४ टीप २०]

ह्या टीपेसंबंधानें वाचकांच्या नजरेस एक गोष्ट आणावयाची आहे, ती ही की, ज्या संपादकद्वयानें कै० ओकाची हेडाळणी करण्याच्या इराद्यानें ही टीप लिहिली, त्यांनीं सदहू पद्यांत (कर्णपर्व, अध्याय २५।१४) कोणता अलंकार आहे, हें सांगण्याचें स्वतः टाळलें आहे. अलंकारशास्त्र हें रसिकतागम्य असल्याकारणानें प्रसंगविशेषीं अलंकार निश्चित

१ रा. रा. विश्राम लक्ष्मण कोरगावकर (मुंबई) यांनी 'केरळकोकिलाला काव्यसंग्रहाची सलामी' ह्या नांवाचें लहानसें पुस्तक इ. स. १८९९ मध्ये प्रसिद्ध केले होते. वाचकांपैकी पुष्कळाना त्या पुस्तकाची आठवण अद्याप असेल, असें वाटतें. 'पचवटीखलनिर्णयपरीक्षण करितांना कोकिलानें प्रदर्शित केलेला निरहपणा, व निष्पक्षपातीपणा आणि पुरोपूर सरलता ही जराशीं लोकोत्तर वाटल्यावरून त्यासंबंधानें, व कै० रा० ओकांची विद्वत्ता, रसिकता व सरलता बरेचदां पाहाण्यात आल्यामुळे, त्यांच्याविषयीं मनामध्ये उत्पन्न झालेला पूज्यभाव व प्रेमभाव यांच्या प्रोत्साहनानें, लेखणी उचलण्याविषयीं ईर्ष्या उत्पन्न झाल्यामुळे' आपण हा टीकाविषयक लेख लिहिला, असें रा० कोरगावकर यांनीं सदहू पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत सांगितले आहे. 'मोठे लोक,.....विद्वान् व थोर पुरुष अशांना आपल्या कदीमकाळाच्या शत्रूवर देखील त्यांच्या पश्चात् नुसतें तोंडसुख वेण्याची वासना व्हावयाची नाही. मग आपल्या सन्मान्य व विद्वद्वर्य मित्रावर त्यांच्या मृत्युपश्चात् लेखणी उचलावयाला त्यांचा हात सरसावेल, अशी मुळीं शका देखील मनामध्ये आणावयास नको!' अशी सरळ स्वभावाचे रा० कोरगावकर यांची भोळीभावडी समजूत होती, पण ती समजूत नसून गैरसमजूत होती. हें त्यांच्या प्रत्ययास आले म्हणूनच त्यांना 'काव्यसंग्रहा'ची बाजू घेऊन 'सलामी'ची फेर झाडाची लागली.

करण्याच्या बाबतीत आलंकारिकांचा मतभेद होण्याचा संभव असतो. हें रसिकांस माहितच आहे, म्हणून जेथें कै० ओकाच्या हातून अलंकाराची परीक्षा करण्यांत चुकी झाली आहे, असें नवीन संपादकद्वयास वाटलें, तेथें त्यांनीं ती सरळपणें दुरुस्त करून मोकळें व्हावयास पाहिजे होतें. वस्तुतः कै० ओकाची चूक झालीच नाही, हें जरा विचार करून पाहिलें तर, — अलंकारशास्त्रास मतज कळलें असतें. उद्योगपर्वातील टीपेंत जीं उदाहरणें दिलीं आहेत, त्यात कर्णपर्व, अध्याय २५ गीति १४ व १५ ह्या उतरून घ्यावयाच्या त्या न घेतां फक्त १४ वी गीति उतरून घेतली गेली आहे, असें आम्हास वाटतें. बारकाईनें विचार करून पाहिलें असतां संबधातिशयोक्ति हा अलंकार मुख्यतः कै० ओकांच्या म्हणण्याप्रमाणें अध्याय २५ गीति १४ मध्येच आहे. कारण तींत अंतकाचा अर्जुनाचें रक्षण करण्याच्या क्रियेशीं संबंध कल्पिला आहे. वास्तविक अंतकाचें काम रक्षण करण्याचें नाही, पण येथें असंबंध असून संबंधाची कल्पना केलेली आहे. अशा रीतीनें गीति १४ मध्ये असंबंधाची कल्पना करून पंतानीं घडविलेला अलंकार कै० ओकांस जितका प्रतीत झाला, तितका तो संपादकद्वयास झाला नाही, हें स्पष्टच आहे. गीति १५ ही केवळ गीति १४ मधील विधानास पुष्टि देण्याकरिताच पंतानीं रचिलेली आहे. वस्तुस्थिति अशी असतां नुकत्याच संपादकस्थानापन्न झालेल्या अननुभवी विद्वानांच्या दोषक-दृष्टीला कै० ओकांची चुकी आहे असें वाटलें, हें योग्यच झालें !

(२) पृष्ठ २८९ टीप १८..... प्रस्तुत स्थळीं 'पंकन्हद' शब्दांत 'न्ह' (ह+र) या संयुक्ताक्षरानें मागील 'क' ह्या अक्षरास गुरुत्व आलें व छंदोभंग झाला असें वाटण्याचा संभव आहे. कै० वामन दाजी ओक यांसारख्या काव्यशोधनपट्ट विद्वानांसही ही शंका आली, म्हणून याची प्रस्तुत स्थळीं जरा विस्तारानें मीमांसा करितों.या प्रयोगावरून पंतास छंदःशास्त्रांतील बारीक सारीक नियम—जे ओकांसारख्या विद्वानांसही माहित नव्हते ते—माहित होते असें सिद्ध होतें. [कर्णपर्व, प्रथमावृत्ति, पृष्ठे २६३-२६४]

वस्तुतः कै० ओकास काय माहांत नव्हत ह सांगण्यापाचून संपादकद्वयास काहा नडल होतें, असें नाही व तें प्रस्तुत पर्वावरील टीपांत सांगत बसण्याचें त्यांस कांहीं कारणही नव्हतें. वाचकांसही हें समजल्यानें कांहीं ज्ञानप्राप्ति होण्याचा संभव होता, असेंही नाही. कै० ओकांनीं आपण पंतापेक्षा मोठे विद्वान आहों, असें कधीं जाहीरही केलें नव्हतें. पण कै० ओकापेक्षा आम्हीं कितीतरी ज्यास्त ग्रथ पाहिले आहेत व त्याच्यापेक्षा

१. अशा प्रकारच्या मतभेदाचें एक उदाहरण येथें देतो. पंतांच्या आदिपर्वातील गीति 'राज-सुतेचें यश जें, येइल तुज काय गे ! दरिद्रे ! तें ? । पाहसि विकावया तूं केसरमौल्ये कसें हरि-द्रेतें ?' ॥ (अध्याय १०।१८) हींत मराठीतील अलंकारशास्त्रांवरील ग्रथांचे लेखक आपापल्या मताप्रमाणें निरनिराळे अलंकार आहेत, असें सांगतात. एक म्हणतो 'निदर्शना', दुसरा सांगतो 'प्रतिवस्तूपमा' व तिसरा लिहितो 'अप्रस्तुतप्रशसा' ! सारांश, अलंकारांच्या बाबतींत एखाद्या पद्यांतील कल्पनेकडे निरनिराळे आलंकारिक ज्या ज्या भावनेनें पाहतात, त्या त्या रूपांत ती त्यांना दिसते. असाच प्रकार आणखी कितीतरी पद्यांत आढळणें शक्य आहे.

छंदःशास्त्राचें अध्ययन आम्हीं ज्यास्त केलें आहे, हें सांगण्याचा मोह विद्वान संपादकद्वयास आवरतां आला नाहीं, त्याला त्यांचा तरी काय उपाय ? वस्तुतः त्यांनीं एकाद्या तत्कालीन नियतकालिकात कै० ओकाच्या लेखनांतील दोषाचें दिग्दर्शन करणारा लेख लिहिला असता, तर कित्येक वाचकांच्या वाचनात तो लेख आला असता व लेखकाच्या श्रमांचें खात्रीनें चीज झालें असतें.

कै० ओकांनीं अमुक टीप अमुक ठिकाणीं अशी कां लिहिली, हें त्यांच्याखेरीज इतरास सांगता येणें शक्य नाहीं अमुक प्रयोग अप्रशस्त होय, असें लिहिण्यापूर्वीं त्यांनीं कांहींच विचार केला नसेल, असें आमची मनोदेवता आम्हांस सांगत नाहीं. तें कसेंही असलें, तरी कै० ओकांस पिंगलमुनीचें विकल्पविधायक सूत्र माहित नव्हतें, असें म्हणणें दुमोठ्या धाडसाचें आहे. कारण पंतकृत ऋषिरामायणांतील—

ती पां खरासि प्रेषी माराया प्रभुसि हा तया शमवी ।

कार्य सुराचें सत्वर करितो ऐसें सुराधिपा गमवी. ॥ २८

ह्या गीतीवर कै० ओकांनीं दिलेल्या टीपेचा (मोरोपंतकृत रामायणें, भाग २, अधिक टीपा-पृष्ठ ६७) पुढील भाग पहा:—

‘आता येथें ‘प्रे’ ह्या जोडाक्षरामुळें मागील अक्षरावर गुरुत्व येऊन छंदोभंग होतो. हा दोष ‘प्र-हेवा’ ह्या पिंगलमुनीच्या विकल्पविधायक सूत्रानें टाळावा’

ही टीप पंतकृत रामायणाच्या दुसऱ्या भागांतील कोणत्या पद्यावर दिलेली आहे, हें वर दर्शविलेंच आहे. हा रामायणांचा भाग सन १८९५ मध्ये छापून तयार झाला होता. तेव्हा कै० ओकांस पिंगलसूत्रें माहित होतीं किंवा नव्हतीं, हें वाचकांनींच आपल्या मनाशीं ठरवावें हें बरें. तसेंच संपादकद्वयानें ‘काव्यसंग्रहा’चें संपादकत्व स्वीकारण्यापूर्वीं सदरहू मासिकांत प्रसिद्ध झालेले मोरोपंतांचे ग्रंथ किती काळजीपूर्वक वाचिले होते, हेंही दिसून येतें.

कै० ओक यांच्यासंबंधीं संपादकद्वयानें लिहिलेल्या टीपाविषयीं आम्ही वर जें लिहिलें आहे, त्यावरून समजस वाचकांनीं ह्या सर्व प्रकारांतील इंगित ताडलेंच असेल. जार्ज वाशिंग्टन ह्यास त्याच्या वडिलानीं दिलेल्या कुन्हाडीचा त्यानें जसा आपल्या बापाचें आवडतें झाड तोडण्याच्या कामीं उपयोग केला, तसाच प्रकार ‘निर्णयसागर’ छापखान्याच्या मालकानीं दिलेल्या लेखणीचा संपादकद्वयानें केला आहे. कै० ओक यांची महाराष्ट्रवाङ्मयांतील कामगिरी इतकी भरीव आहे, कीं आपल्या पांडित्यप्रकर्षाचें प्रदर्शन करणाऱ्यांनीं अशा रीतीनें जरी काहीं गोष्टींच्या अज्ञानाविषयीं त्यांच्यावर दोषारोप करण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्यांच्या कीर्तिमंदिराचा पाया इतका भक्कम आहे, कीं त्यास यत्किंचितही ढका लागवयाची भीति नाहीं.

मनुष्यप्राणी स्वलनशील आहे. परंतु ही गोष्ट ज्यांना खरोखर समजते, अशा सुज्ञ व्यक्ति जगात फारच विरल आढळतात. स्वतः संपादक एवढे मोठे पंडित व एकानें लिहिलेला मजकूर दुसऱ्याच्या नजरेखालून गेलेला, असें असल्यामुळें कर्णपर्वाच्या प्रथमावृत्तींतील टीपा

अगदीं निर्दोष असावयासु पाहिजे होत्या. परंतु दुःखाची गोष्ट ही, कीं संपादकद्वयाच्या हातच्या टीपात कितीतरी चुका आढळून आल्या. त्यातील कांहीं टीपा पुढें देत आहों. त्या देण्याचा हेतु एवढाच आहे, कीं त्या कशा होतात, हें थोडेंसें वाचकांच्याही ध्यानांत यावें.—

(१) अध्याय १३ गीति २२ मधील 'तोत्रे' शब्दावरील टीपः—असुडानें. [हत्तीच्या बाबतींत असुडाचा व बैलाच्या बाबतींत अंकुशाचा उपयोग करितात कीं काय ?]

(२) अध्याय १३ गीति २७ मधील 'महारथ' ह्या शब्दावरील टीपः—महारथ म्हणजे अकरा (?) हजार वीरांशीं भाडणारा. [महारथाची व्याख्याः—एको दशसहस्राणि योधये-वस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ म्हणजे—जो शस्त्रविद्येमध्ये प्रवीण असून एकटा दहा हजार धनुर्धर वीरांशीं युद्ध करितो, त्यास 'महारथ' असें म्हणतात. येथें 'एको दशसहस्राणि' ह्या शब्दांनीं संपादकद्वयास दगा दिला, हें स्पष्टच आहे !]

(३) अध्याय ५० गीति ७५ वरील टीपेचा भाग—'खपिल्याची जरा घेतल्यामुळें भीष्माचार्यांवर शंतनूचा पूर्ण अनुग्रह होऊन तो इच्छामरणी झाले'.

[भीष्माचार्यांनीं जरा (वार्धक्य) कोणाची घेतली ? केव्हा घेतली व कां घेतली ?]

ह्या टीपा आम्हीं त्या त्या ठिकाणीं शुद्ध केल्या आहेत व अशाच अन्यत्र आढळलेल्या चुकीच्या टीपाही दुरुस्त केल्या आहेत.

एकादा लेखक जें काय लिहितो, तें जितकें निर्दोष करितां येईल तितकें तो करितच असतो आपल्या लेखात दोष राहावे, असें कोणासही वाटत नाहीं. पण एकादे वेळेस लेखकाची स्मरणशक्ति त्याला दगा देते, तर कधीं त्याची नजरचूक होते. अशा चुका कदाचित् कोणाच्या हातून झाल्याच, तर त्या दुरुस्त करणें हें सरळ स्वभावाच्या, खऱ्या व विनीत विद्वानाचें कर्तव्य होय. पण विद्वत्ता व मनाचा मोठेपणा ह्या गुणांची सांगड देवानें नेहमीं घातलेली असतेच असें नाहीं कै० ओक यांनीं मराठी काव्याचें संशोधन व त्याच्या अर्थाचें प्रकटीकरण ह्या क्षेत्रात केलेलें काम इतकें भव्य व विविध आहे, कीं त्यात क्वचित् दोष राहिले असले, तरी ते 'खंडीत पाव रति' ह्या प्रमाणांतच आढळतील. कै० ओकासंबंधानें संपादकद्वयानें निष्कारण केलेल्या अव्यापारेषु व्यापारामलें वगळें नाइलाजास्तव लिहावें लागलें आहे. पण आमचे समजसे व सुखभावी वाचक त्याबद्दल आमच्यावर रागावणार नाहीत, अशी आशा आहे.

एकंदर ह्या सर्व प्रकरणात आम्हाला एका गोष्टीचा मोठा आनंद वाटतो. पंतांच्या सुदैवानें संपादकद्वयानें त्याची बाजू नेहमीं उचलून धरावयाचीच असें ठरविलें होतें, म्हणून बरें झालें. नाहीतर 'गीती'लाच 'आर्या' म्हणणारे पंत ह्या संपादकद्वयाच्या टीकासूत्राच्या मान्यात सांपडून जर्जर झाले असते व त्यांस छंदःशास्त्राचें ज्ञान विशेष नव्हतें, असा ठराव करण्यांत आला असता. पंतांचें नशीब शिकंदर म्हणूनच त्यांच्यावर असा प्रसंग यावयाचा याग टळला, अस म्हणावयास हरकत नाही.

१. पंतांच्या हातून घडलेली एक मजेदार नजरचूक प्रस्तुत पर्वाच्या ३८ व्या अध्यायाच्या ४७ व्या गीतींत वाचकांस आढळेल.

आभारप्रदर्शन.

श्री. रा. रा. पांडुरंग जावजी, जे. पी., यांच्या कृपेनें आम्हाला ही महाराष्ट्रकविवर्य मोरोपंतांची अल्पसेवा करण्याची संधी मिळाली. पंतवंशज रा. रा. दत्तात्रय रामकृष्ण पराडकर यांनी पंतलिखित पोथीबरहुकूम प्रसिद्ध केलेल्या प्रतीचा शुद्ध पाठ निर्णोत करण्याच्या कामीं आम्हांस फार उपयोग झाला. तसेंच पंतवंशज रा. रा. वैद्यरत्न शंकरशास्त्री पराडकर (पुणे) यांच्या प्रोत्साहनाने पुणे येथे स्थापन झालेल्या 'मयूरमंडळा'ने पंतांच्या आर्याभारतावर केलेल्या चर्चेपैकीं कर्णपर्वावरील चर्चेचा कांहीं भाग आमच्या पाहाण्यात आला, त्याचा क्वचित् उपयोग आम्हीं करून घेतला आहे. सदरू चर्चा साप्ताहिक 'ज्ञानप्रकाश' व दैनिक 'नवाकाळ' ह्या पत्रांत मधून मधून प्रसिद्ध होत असल्यामुळे ती समग्र आमच्या पाहाण्यांत आली नाही, आणि कदाचित् ती आमच्या पाहाण्यांत आली असती, तरी तिचा स्थलाभावामुळे आम्हाला पूर्णपणे उपयोग करून घेता आला नसता. कारण चर्चा म्हटली, कीं तींत पाल्हाळ असावयाचाच ही चर्चा 'तुकारामाच्या अमंगांच्या चर्चे'प्रमाणे पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध होण्याचा कधीं काळीं योग आल्यास तिचा पंतांच्या भक्तास व त्यांच्या काव्याच्या रसिक भोक्त्यास फार आनंद होईल. ह्याखेरीज आमचे मित्र रा. रा. नामदेव श्रीधर मुळे, निवृत्तसेवाशिक्षक, अध्यापनकलापाठशाला, उमरावती, ह्यांनी कठीण पद्याचा अर्थ लावण्याच्या कामीं आमच्या बरोबर वारंवार चर्चा केली व हे पर्व निर्दोष छापले जावे म्हणून आम्हांस अनेक सूचना केल्या. कै० केळकर यांच्याविषयी माहिती त्यांचे पुतणे रा. रा. यशवंत नरसिंह केळकर (पुणे) यांनी व कै० के. व्ही. लक्ष्मणराव यांच्याविषयी माहिती त्यांचे मित्र रा. रा. नीळकंठ बळवंत भवाळकर बी. ए. एल्. एल्. बी, वकील, (नागपुर) यांनी मिळवून दिली. तसेंच प्रस्तुत पर्वाची ही आवृत्ति तयार करण्याच्या कामीं आम्हाला अनेक विद्वान ग्रंथकाराचे लेख मार्गदर्शक झाले. अशा रीतीनें अनेक सज्जनांकडून आम्हांस निरनिराळ्या प्रकारे झालेल्या साहाय्याबद्दल आम्ही त्यांचे फार आभारी आहों.

उमरावती
वर्षप्रतिपदा, शके १८५४ }
तारीख ७-४-१९३२

दा. के. ओक.

उपोद्धात.

उत्साह, तेज, विद्या, शिक्षा, बळ, धैर्य, शौर्य दोषांचें ।
तुल्यचि, व्यापारे गंगायमुनांच्या पावनत्र ओघांचें ॥

(कर्णपर्व, अध्याय ४६ गीति ४)

एकाद्या ग्रंथासंबंधीं अशा काहीं गोष्टी असतात कीं, तो ग्रंथ वाचावयास आरंभ करण्यापूर्वीं जर त्या वाचकास माहीत असल्या, तर त्यातील विषय किंवा कथासंदर्भ त्यांस समजावयास अडचण पडत नाही. तोच न्याय प्रस्तुत पर्वासही लागू आहे. याकरितां ह्या पर्वाचा नायक जो वीराग्रणी कर्ण त्याचा जन्म, त्याचें बालपण, पालन, पोषण व शिक्षण आणि त्यानें केलेले पराक्रम इत्यादि कर्णपर्वातील कथाभागापूर्वींच्या कर्णविषयक गोष्टी व प्रस्तुत पर्वाशीं संबद्ध असलेले आणखी काहीं मुद्दे वाचकास सादर करीत आहों.

१. कर्णाच्या चरित्राचा पूर्वार्ध.

यदुकुलोत्पन्न शूर नामक राजाची कन्या पृथा ही होय. तिला कुंतिभोजराजानें दत्तक घेतल्यामुळें तिचें नाव कुंति असें पडलें, व प्रचारात तेंच नाव विशेष रूढ झालें. ती कुमारी असतां दुर्वासऋषि एकदा कुंतिभोजराजाकडे आले होते. त्या वेळीं त्या कोपिष्ठ ऋषींची तिनें उत्तम प्रकारें सेवा केल्यामुळें ते प्रसन्न झाले व त्यानीं तिला सूर्य, यमधर्म, वायु, इंद्र व अश्विनीकुमार ह्या देवताचे मंत्र देऊन सांगितलें, कीं, 'कारणपरलें तुला जेव्हां पुत्र असावे अशी इच्छा होईल, तेव्हा तूं यांपैकी ज्या कोणाचा जप करिशील तो देव प्रगट होऊन तुझें इच्छित तुला प्राप्त करून देईल.' एकदां हिच्या मनात आलें कीं, आपण मंत्र-प्रभावाचा खरेखोटेपणा पाहावा, व त्याप्रमाणें तिनें सूर्याचा मंत्र जपून त्याचें आवाहन केलें. तेव्हां मनुष्यदेहधारी सूर्य तिच्यापुढें येऊन उभा राहिला व आपलें आवाहन कां करण्यात आलें यासंबंधीं विचारपूस करूं लागला. तेव्हा तिनें त्याचें आवाहन करण्याचा हेतु त्यास सांगितला. नंतर सूर्याच्या कृपेनें हिच्या पोटी 'सहजकवचमणिकुंडलधर रुचिर' असा पुत्र जन्मास आला (पंतकृत आदिपर्व, अध्याय १७). परंतु ती अविवाहित असल्यामुळें तिनें लज्जेमुळें त्याला एका पेटींत घालून नदींत सोडून दिलें.

ती पृथा त्या जलप्रवाहातून बाहेर जात असता आंधरध नामक सूतास सांपडली. ती उधडून हातां तीत एक सुंदर बालक त्यास आढळला. तो निपुत्रिक असल्यामुळें त्या मुलास पाहून त्याला फार आनंद झाला, व त्याला घरीं आणून त्याचें पालनपोषण करण्यास त्यानें आपल्या राधा नामक पत्नीस सांगितलें. त्या मुलाला पाहून तिलाही फार आनंद झाला व तिनें पति-कडून त्याचें नालच्छेदन, जातकर्म इत्यादि संस्कार करविले व त्याचें नाव वसुषेण असें ठेविलें. (ह्याचें नाव कर्ण असें कां पडलें तें पुढें सांगितलें आहे).

झाल्यावर त्याला अधिरथानें धनुर्विद्या शिकण्याकरितां द्रोणाचार्याकडे पाठविलें. तेथें त्याच वेळीं दुर्योधनादि कौरव व अर्जुनादि पांडव यांस धनुर्विद्या शिकण्यासाठीं भीष्माचार्यानीं नेऊन ठेविलें होतें. हे सर्व शिष्य धनुर्विद्येंत प्रावीण्य संपादन करीत असतां वसुषेण देखील अर्जुनाच्या बरोबरीचा झाला. इतकेंच नाही, तर तो प्रसंगविशेषीं अर्जुनापेक्षांही ज्यास्त प्रावीण्य दाखवी. तेणेंकरून ते एकमेकांचा मत्सर करूं लागले, व पुढें तो वाढता वाढतां दोघांमध्ये वैमनस्य उत्पन्न झालें. त्यांतही द्रौपदीस्वयंवराच्या वेळीं तिनें 'हा सूत्रपुत्र असल्यामुळें कर्णास मी वरणार नाही,' असें म्हटल्यामुळें त्यास फार दुःख झालें व तेव्हापासून त्याचा पांडवांविषयीं असलेला द्वेषाभि अत्यंत प्रज्वलित झाला. हा प्रकार पाहून दुर्योधनाला फार आनंद झाला व तो वसुषेणावर फार ममता करूं लागला. पुढें त्यानें त्यास आपल्या आश्रयासच ठेविलें.

द्रोणाचार्यानीं आपल्या शिष्यांच्या आंगचें क्षात्रधर्माचें प्रावीण्य भीष्मादिकांस दाखविण्यासाठीं एक समारंभ घडवून आणिला. त्या प्रसंगीं आपण अर्जुनावरोवर द्रुपद्युद्ध खेळाचें अशी कर्णास इच्छा झाली, परंतु तो राजपुत्र नसल्यामुळें त्याला तसें करण्यास परवानगी मिळाली नाही. तेव्हा दुर्योधनानें, तेथल्या तेथें रंगमंडपांत, त्यास अंगदेशचें राज्य देऊन तत्काल राज्याभिषेकही करविला परंतु सूर्यास्त झाल्यामुळें तो समारंभ आटोपला व सर्वजण आपापल्या ठिकाणीं गेले. ह्या आणीबाणीच्या वेळीं दुर्योधनानें कर्णास

अगदशाच राज्य दिल्यामुळें त्यानें उत्तर दिलें कीं—
असें दुर्योधनास विचारिलें. तेव्हां त्यानें उत्तर दिलें कीं—

भूप म्हणे, 'अत्रुटिता धारा सरळी जशीच तैलाची ।

यावज्जीव असावी त्वन्मैत्री, स्थिति धरुनि शैलाची.' ॥

(पंतकृत आदिपर्व, अध्याय २६।५२)

ह्या दुर्योधनानें प्रदर्शित केलेल्या इच्छेस अनुसरून, मध्यंतरीं अनेक अडचणी आल्या, तरी त्यास न जुमानता, तो दुर्योधनाच्या पक्षासच अगदीं एकनिष्ठपणानें चिकटून राहिला. दुर्योधनानें पांडवाशीं जें कपटाचरण केलें, त्यांचा नाश करण्याकरिता जे जे प्रयत्न केले, व द्रौपदीची विटंबना केली, त्या नीतिन्यायास सोडून करण्यात आलेल्या सर्व अत्याचारांमध्ये कर्णाचें अंग होतें.

हा मोठा सूर्योपासक होता. सूर्याच्या मंत्रप्रभावानें याचा जन्म झालेला असल्यामुळें सूर्यही याच्यावर पुत्राप्रमाणें प्रेम करा. एकदा ब्राह्मणवधान सूर्य कणाकडे येऊन त्यास म्हणाला, कीं, 'इंद्र ब्राह्मणवेषानें तुझ्याकडे येऊन तुझ्या अगास उपजतच वज्राप्रमाणें अमेघ असलेलें कवच व तुझ्या कानांत असलेलीं देदीप्यमान कुंडलें तो मागणार आहे, तर त्याला तूं तीं देऊं नको'. परंतु कर्ण मोठा दानशूर असल्यामुळें त्यानें सूर्यास सांगितलें, कीं ब्राह्मणानें माझीं कवचकुंडलें मागितल्यास माझ्यानें त्यास 'नाहीं' असें उत्तर देवणार नाही. त्यावर सूर्यानें त्यास सांगितलें, कीं कवचकुंडलें दिल्यावर इंद्रापासून एकाही अमोघ शक्ति (अस्त्रविशेष) तरी मागून घे. पुढें इंद्र ब्राह्मणवेषानें कवचकुंडलें मागावयास

आला असतां सूर्याच्या सांगण्याप्रमाणे ह्याने त्याच्याजवळून एक अमोघ शक्ति मागून घेतली, व त्यास आपली कवचकुंडले कर्तन करून दिली (मोरोपंतकृत वनपर्व, अध्याय १४). तेव्हापासून यास 'कर्ण' असे नांव पडले.

कवचकुंडले गेल्यावर परशुरामाकडे जाऊन धनुर्वेदांत व इतर युद्धविषयक कलाकौशल्यांत विशेष प्रावीण्य संपादन करावे, असा कर्णाच्या मनात विचार आला व त्याप्रमाणे तो परशुरामाकडे गेला. परंतु तेथे त्याने आपण ब्राह्मण आहे, असे सांगून परशुरामास फसविले व शस्त्रास्त्रविद्या संपादन केली. यामुळे त्याची इच्छा सफळ न होता, उलट परशुरामाची त्याच्यावर इतराजी झाली व त्याने त्यास शाप दिला, की, 'जी विद्या तूं माझ्याजवळून संपादन केली आहेस, ती तुला समरागणात आठवणार नाही' (कर्णपर्व, अध्याय २९ गीति ४-११). एकदां कर्ण मृगया करीत असता त्याचा बाण एका ब्राह्मणाच्या होमधेनूस लागल्यामुळे ती मरण पावली. ह्या त्याच्या अपराधावद्दल त्याने त्या ब्राह्मणाची क्षमा मागून त्यास अनेक गाई देण्याचे कबूल केले, परंतु त्या शीघ्रकोपी ब्राह्मणाने ते अमान्य करून त्यास शाप दिला, की, 'युद्धसमयीं तुझ्या रथाचे चाक जमिनीत गडून जाईल' (कर्णपर्व, अध्याय २९ गीति २५-३१). अशा प्रकारे, केवळ दुर्दैवाने, कर्ण शापदग्ध झाला.

अज्ञातवासातून पांडव प्रकट झाल्यावर धर्मराजाने दुर्योधनाजवळ आपले अर्धे राज्य मागितले, परंतु त्याने सुईच्या अग्रावर ठेवण्याइतकीही माती मिळणार नाही, असे सांगितल्यामुळे धर्मराजाने कृष्णास दुर्योधनाची समजूत घालण्याकरिता पाठविले. परंतु त्याच्या दुराग्रहापुढे कृष्णाचे कांहीं चालले नाही, तेव्हा तो परत जाण्यास निघाला. त्या वेळीं त्याने कर्णास एकातात गाठून त्यास सांगितले की, 'तूं दुर्योधनाचा आश्रय केला आहेस खरा, परंतु तुझा जन्म कुंतीपासून झाला असून तूं तिचा ज्येष्ठ पुत्र आहेस. सर्व पांडव तुझे भ्राते आहेत, व तूं धर्मराजाचा ज्येष्ठ भ्राता आहेस हे तुझे नाते त्यास समजले, तर त्यास फार आनंद होईल व सर्व बंधूसह तुला आपला वडील भाऊ असे मानून योग्य तो मान देईल व तुझ्या आज्ञेत वागेल. यास्तव तूं माझे ऐक व पांडवाकडे चल.' यावर कर्णाने त्यास उत्तर दिले की, 'कृष्णा ! तूं जें काय सागतोस तें सर्व खरें आहे परंतु कुंतीनें माझा त्याग केला असतां राधेनें मला स्तन्य पाजिले. अधिरथाने माझे लालनपालन करून माझे लग्नही केले आहे. शिवाय दुर्योधनाने माझ्या वळावर पांडवांशीं युद्ध करण्याचे योजिले आहे. तेव्हा त्याला मी कसे सोडूं ? अशा प्रसर्गी मी विश्वासघात केला, तर लोक तरी मला काय म्हणतील ? तूं सुद्धां मला काय म्हणशील ? तेव्हा पांडवांकडे जाणे मला श्रेयस्कर वाटत नाही. म्हणून आता तूं परत जाऊन युद्धाचीच सिद्धता कर. कारण सर्व क्षत्रिय उन्मत्त झाले आहेत. दुर्योधनही फार दुष्ट असून राज्यादि वैभवामुळे उन्मत्त झाला आहे. तेव्हा हे सर्व युद्धांत मरण पावल्यास पृथ्वीवर अधिक पाप होणार नाही आपले दोघाचे झालेले भाषण अगदीं गुप्त ठेव, कारण ते धर्मराजास कळले तर तो युद्धच करणार नाही पांडव धर्माने वागणारे असल्यामुळे त्यांस युद्धात जय मिळेलच'.

अशा रीतीने कर्णास पांडवांकडे घेऊन येण्याचा प्रयत्न फसल्यामुळे व कौरव-पांड-

चांचें युद्ध होऊन त्यात कदाचित् पांडवाचा नाश होण्याचा संभव आहे, हें जाणून गुप्त-पणानें कुंति कर्णाकडे गेली व तिनें त्यास त्याचें जन्मवृत्त सांगून त्यानें पांडवाकडे यावें म्हणून त्याचें मन वळविण्याची खटपट केली. परंतु त्यानें तिचें म्हणणें मान्य केलें नाहीं. कौरवाचा पक्ष न सोडण्याविषयीं त्याचा निश्चय पाहून तिनें त्यास म्हटलें कीं, 'धनुर्विद्येंत अर्जुन जसा तुझ्या बरोबरीचा आहे, तसे इतर पांडव नाहींत. म्हणून तूं त्याच्या वाटेस जाऊं नको'. हें सर्व भाषण ऐकून कुंतीला कर्णानें पुढीलप्रमाणें वचन दिलें, तेव्हां ती स्वगृहीं परत गेली:—

भारीन अर्जुनास चि समरीं, धर्मादिकां न चवघां मी. ॥ २८ ॥

स्वस्थ रहा, पाच तुझे सुत, सार्जुन कीं सकर्ण उरतील. ॥ ३० ॥

(पंतकृत उद्योगपर्व, अध्याय ११)

पुढें कौरवपांडवाचें युद्ध व्हावयाचें असें ठरलें व उभय पक्षांचीं दळें सिद्ध झालीं. कौरवसेनेचें आधिपत्य भीष्माचार्यांस देण्यात आलें व त्यानीं दहा दिवस घनघोर युद्ध केलें ते रणागणात पडल्यावर द्रोणाचार्य सेनाधिपति झाले. त्यांनींही मोठ्या निकरानें पाच दिवस युद्ध करून आपल्या आगची धडाडी सर्वास दाखविली. ह्या पाच दिवसात पांडवांनीं कौरवास इतकें जर्जर केलें कीं, कर्णानें आपल्याजवळील अमोघ इंद्रदत्त शक्ति-जी त्यानें आतापर्यंत अर्जुनावर सोडण्यासाठीं राखून ठेविली होती ती-घटोत्कचावर सोडून त्यास ठार केलें

भारती युद्धाच्या सोळाव्या दिवशीं कौरवाचा सेनापति कर्ण झाला, व दोन दिवस उत्तम प्रकारें युद्ध करून त्यानें आपल्या आंगचें अद्भुत आणि देवादिकांसही विस्मय-कारक असें समरकौशल्य प्रकट केलें. ह्या भीषण युद्धामुळें पृथ्वी थरथर कापली व तीवरील प्राणिमात्रास भयंकर पीडा झाली, ह्यात कांहीं विशेष नाहीं. पण समरभूमीपासून कितीतरी दूर असलेल्या दिग्गजाची अवस्था कर्णानें—

चापगुणझणत्कारें दिश्वारणमस्तकें हि झणझणवी ॥ (अध्याय ४८।५१)

अशी केली म्हणूनच पंतानीं म्हटलें आहे—

तेव्हां मज कळलें, कीं या कर्णाच्या वळा नसे सीमा. ।

(कर्णपर्व, अध्याय २३।७)

ह्या दोन दिवसातील कथाभाग पंतानीं प्रस्तुत पर्वात वर्णिला आहे, व तोच कर्णाच्या चरित्राचा उत्तरार्ध-खरें पाहिलें असतां चरमभाग-होय. त्यांतील प्रत्येक घटना हृदयस्पर्शी आहे, व त्या सर्वांच्या योगानें कर्णाच्या आगचा मोठेपणा, सत्याचरण, स्वाभिमान, सरळपणा इत्यादि सद्गुण आपल्या सुगंधाचा आमोद वाचकसमुदायांत दरवळून सोडतात.

ह्या पर्वात शस्त्रांचा खणखणाट, सैन्याच्या हालचालींचा दणदणाट, वाणाचा सणसणाट, उल्हाटयंत्राचा गडगडाट, वीरांचीं मर्मभेदक भाषणें इत्यादि वीररसप्रकर्षोत्पादक अद्भुत-रम्य प्रसंग पंतानीं वर्णिले आहेत, ते रसिक वाचकांनीं स्वस्थ चित्तानें वाचावे, अशी त्यांस विनंति आहे.

किं कवेस्तस्य काव्येन किं काण्डेन धनुष्मतः ।
परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ? ॥

प्रस्तुत पर्वे हें वीररसमय किंवा वीररसप्रधान आहे. पंताना वीररसाची भट्टी उत्तम साधते. त्यांनीं भीष्म-द्रोण-कर्ण ह्या तीन पर्वांत वीररसाचा जणूं काय एक महानदच उत्पन्न केला आहे. त्यातही ह्या पर्वातील वीररसाचा परिपाक इतका उत्तम साधला आहे, कीं पंतानीं ह्या पर्वांत मूर्तिमंत वीररसच वाचकापुढें उभा केला आहे, असें वाटतें. पंतानीं वीररसाच्या जोडीला भयानक व रौद्र हे रसही उत्पन्न केले असून ह्या तीन रसाचें खमंग मिश्रणही ह्या पर्वांत प्रसंगविशेषीं वाचकास चाखावयास मिळतें.

हें पर्वे पहिल्यापासूनच लोकप्रिय आहे. हंसकाककथानक (अध्याय २८) व दुःशासन-वध (अध्याय ४५) हे प्रसंग तर आबालवृद्धाच्या विशेष परिचयाचे आहेत. 'हर्षभरें नम भरिलें' (अध्याय २८।४१) व 'पीतों हें रक्त तुझें' (अध्याय ४५।२३) हीं पर्वे तर पूर्वी घरोघर मुलांबाळाच्या तोंडून ऐकावयास सांपडत असत.

पंतानीं मूळ महाभारतांतील फक्त पांडवचरित्रच वर्णन करावयाचें अशी प्रतिज्ञा केली होती (आदिपर्व, अध्याय १।८ पहा) तीस अनुसरून वर्ण्य विषयास सोडून असलेलीं आख्यानें व उपाख्यानें पंतानीं गाळून टाकिलीं आहेत. परंतु असा संक्षेप करिताना त्यांनीं कोठेंही रसहानि होऊं दिलेली नाहीं. मूळ कर्णपर्वाचे शहाण्णव अध्याय असून त्यांचा सारांश पंतानीं पन्नास अध्यायात ग्रथित केलेला आहे. पंतानीं कोणता भाग गाळिला व कोणत्या ठिकाणीं मूळांतील वर्णनाचा विस्तार केला, हें ह्या पर्वावरील टीपांत ठिकठिकाणीं दर्शविलेलें आहे, त्यावरून आमच्या ह्या विधानाची खात्री वाचकास पटेल. पण पंतानीं एकदोन ठिकाणीं मुद्दामच विस्तार केलेला दिसतो. कर्ण व शल्य यांच्या भाडणांत पंतानीं पाच अध्याय (२४-२९) खर्ची घातले आहेत. हंसकाककथानक हा भाग तर हृदयंगम वठला आहे. तसेंच पन्नासाव्या अध्यायात पंतानीं बराच विस्तार करून आपल्या प्रतिभा-भाडारातील कल्पनारत्नांचा सढळ हातानें उपयोग करून मूळावर ताण केली आहे.

एकाद्या व्यक्तीचें स्वभावचित्र रेखाटणें व त्याच्या स्वभावाचा परिपोष करणें, ह्या बाबतींत पंतानें अप्रतिम प्रावीण्य दिसून येतें. ह्या पर्वाचा नायक कर्ण व त्याचा प्रतिस्पर्धी अर्जुन हे दोघेही असामान्य योद्धे होते. रामायणीय युद्ध असें 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' अशा प्रकारचें झालें, तसेंच भारती युद्धही 'कर्णार्जुनयोर्युद्धं कर्णार्जुनयोरिव' अशा प्रकारचें झालें. परंतु भारती युद्धांतील मुख्य सूत्रचालक जो भगवान् श्रीकृष्ण तो पांडवांचा पक्षपाती होता. पांडवांचा सत्पक्ष असल्यामुळें त्यांनाच विजयश्रीनें माळ घालावी एतदर्थ

१. तें कवीचें काव्य काय कामाचें ? व तो धनुर्धराचा बाण काय कामाचा ? कां कीं, जी हृदयाशीं येऊन भिडलीं असतां मुरकुंडी वळत नाही !

त्याने 'प्रत्युपकृतिरूपिणी सेवेची अपेक्षा न करिता' (अध्याय ५०।६०) अनेक युक्त्या लढविल्या व ऐन संकटाच्या वेळीं पांडवांचें त्यांच्या शत्रूंपासून संरक्षण केलें म्हणूनच अर्जुनाचें 'विजय' हें नांव सार्थ झालें.

कर्ण हा मोठा योद्धा होता. तसाच त्याचा स्वपराक्रमाबद्दल आत्मविश्वास होता—

सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम् ।

दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम्. ॥ (अंक ३-३२)

ही भट्ट नारायणकृत 'वेणीसंहार' नाटकांतील कर्णाची दर्पोक्ति अन्यथा होती, असें कोण म्हणूं शकेल? त्यानें आपल्या आंगच्या गुणाचें वर्णन करून आपण अर्जुनापेशां कोणत्या गुणात वरचढ आहों, व कोणत्या गुणांत कमी आहों, हें दुर्योधनास सांगितलें आहे (अध्याय २० पहा), त्यावरून त्याच्या मनाचा सरळपणा दिसून येतो. कर्ण मोठा दाता होता. त्याच्या दातृत्वाविषयीं दुर्योधनानें—

हा ! दानशूर ! नाहीं शिवलें लन्मुखपयोभव 'न'कारा ।

द्विजसंकीर्ण न दिसतां वादत होते तुला भवन कारा. ॥

(अध्याय ४९।६३)

असे उद्गार काढिले आहेत. स्वतः कर्ण 'माझ्या सर्वप्राणिप्रियदानव्रत असेचि हातास' (अध्याय २७।५८) असें आपल्याविषयीं सागतो. त्याचा प्रतिस्पर्धी धर्मराज यानें त्यास 'अर्थिजनाचा सुरतरु' (अध्याय ४०।५) असें प्रमाणपत्र देऊन त्याच्या ह्या गुणाचा गौरव केला आहे, हें विशेष आहे. अजातशत्रु धर्मराजासारखे महानुभावच 'शत्रोरपि गुणा वाच्याः' व 'मरणान्तानि वैराणि' ह्या त्रिकालाबाधित उच्च तत्त्वानें परिपालन करीत असतात.

कर्णाच्या अतुल पराक्रमाचें वर्णन करणें शक्य नाहीं. त्याच्या पराक्रमाविषयीं दुर्योधनादि कौरवाची खात्री होती. असा हा अद्भुत रणपांडित्यप्रकर्षानें सपन्न व समरताडव करण्यास सज झालेला वीर युद्धात पडला, हें धृतराष्ट्रास खरें देखील वाटेना ! तो संजयास म्हणाला—

जो सिंहद्विपविक्रम, वीर, वृषस्कंध, वज्रसंहनन ।

वृषगति, वृषाक्ष, वृषहठ वृष, त्याचें मज मृषा गमे हनन. ॥ (अध्याय ६।४)

कर्णाची स्वयंसिद्ध तेजस्विता व अद्वितीय पराक्रम पाहून—

म्हणती राजे, 'साजे तेजस्वी पुत्र कर्ण हा रविला' । (अध्याय ७।३२)

हें योग्यच होय. त्याच्या पराक्रमाची वाचकास थोडक्यात कल्पना करून द्यावयाची असल्यास त्या कामीं पुढील गीति उपयोगी पडेलः—

गुरु कुरुपितामह नृपहि बहु होते वीरवर, परतु तिहीं, ।

केलें न, वृष जसें करि कर्म, स्तुत तें सुरासुरस्तुतिहीं. ॥ (अध्याय ३४।४०)

१ मी सूत असेन वा सूतपुत्र अथवा कोणीही असेन. सत्कुलात जन्मास येणें हें दैवाधीन असतें, पण पराक्रम हा माझ्याच स्वाधीन आहे.

कर्ण हा मित्रत्वाच्या उच्च कोटीचा एक आदर्श होऊन गेला. दुर्योधनाविषयीं त्याचें प्रेम अढळ होतें. श्रीकृष्णानें त्याला कौरवपक्षांतून पांडवांकडे आणण्याची मनःपूर्वक खटपट केली, पण ह्या मानधन पुरुषानें लोभमोहादि विकारास वश होऊन दुर्योधनाचा पक्ष सोडला नाहीं, थावरून त्याच्या कृतज्ञतेची साक्ष पटते. 'ज्याला सहाय्य भगवान त्याच्या नाहीं प्रयास कां लटिके' (कर्णपर्व-अध्याय २३।४) हें तत्त्व कर्णास माहित होतें व तो कर्ण कृष्णाची योग्यता जाणून होता. पांडवास त्याचा पाठिंबा असल्यामुळें कौरवनाश होणार हें त्यास माहित नव्हतें, असें नाहीं, तथापि त्याने दुर्योधनाचा विश्वासघात केला नाहीं व अधमपणा पदरीं घेतला नाहीं. 'सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं प्रतिपालनं' ह्या नियमास कर्ण हा अपवाद होय.

कर्ण दाता होता तसाच तो वक्ता देखील होता, असें दिसतें. कृष्ण, भीष्म, द्रोण व विदुर ह्या तत्त्वज्ञान्यांच्या उपदेशाचा परिणाम दुर्योधनावर सुळींच होत नसे. एकट्या कर्णाच्या भाषणाचीच भुरळ त्याच्या मनावर पडत असे, ह्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते. ह्याच्या अंगीं अनेक सदुण होते, परंतु 'दिकणाच्या संगें हिरा जो भंगला' अशी दुर्योधनाच्या मैत्रीमुळें ह्याची स्थिति झाली होती. ह्याच्या अंगीं व्यवहारज्ञानाचा अभाव दिसून येतो. नाहीं तर त्यानें भीष्म-द्रोण-व्यासादिकांच्या सदुपदेशाचा अव्हेर केला नसता (अध्याय ५०।४९), व शल्यासारख्या हितशत्रूची आपल्या सारथ्याच्या कामीं योजना करून घेतली नसती.

कर्णाचा प्रतिसर्धी अर्जुन हाही असामान्य योद्धा होता, पण त्याचा पाठिराखा भगवान् श्रीकृष्ण हाच त्याचा सारथी असल्यामुळे त्यास शत्रुपराजयसौकर्य प्राप्त झालें होतें. कर्णानें आपली व अर्जुनाची तुलना केली आहे (अध्याय २०), ती वाचकांनीं अवश्य पाहावी.

अर्जुनसम वीर नसे मागें, आतां, पुढें न व्हायाचा ।

हा वीररसौध, नगहि न उरेल, उरेल जो लवायाचा. ॥

(उद्योगपर्व, अध्याय १३।८३)

असें भीष्माचार्यांनीं म्हटलें आहे, तें अक्षरशः खरें आहे. शिवाय अर्जुनानें वेळोवेळीं जें समरपाटव दाखविलें, व कर्णाजुनाचें जें रोमाचकारी युद्ध झालें (अध्याय ४६ व ४७ पहा), त्याचें पंतानीं केलेलें वर्णन लक्षपूर्वक वाचणाऱ्यास—

अमवी अरिला लाघव दावुनि बहु युक्ति जाणता पार्थ. ।

(अध्याय ४८।४९)

ह्या विधानावरून त्याचें शरसंधान करण्याचें कौशल्य मोठें अप्रतिम होतें, अशी खात्री पटते. ह्यासंबंधानें पुढील श्लोक लक्ष्यात ठेवण्यासारखा आहे—

लक्ष्मणो लघुसधानी दूरपाती च राघवः ।

कर्णो दृढप्रहारी च पार्थस्यैते त्रयो गुणाः. ॥

१. मित्रत्व संपादनं सुलभ आहे, परंतु त्याचें प्रतिपालन करणें-मैत्री राखणें-अत्यंत कठीण आहे.

सारांश, कर्णाजुनांसारख्या अद्वितीय रणपंडितांचें युद्ध व त्यांचें वर्णन करणारे 'वीर-कवींचे नायक' मोरोपंत असा योग जुळून आल्यासुळें हें पर्व वाचावयास घेतलें असतां तें आपण कधीं संपवू, असें वाटावयास लागतें.

धर्म हा मूर्तिमंत धर्मावतारच होता. त्यांचें 'हृदय सुमृदु होतें' (अध्याय १८।१३) व तो 'हा व्यूह प्रेक्षितांचि भय वाटे' (अध्याय ३०।२) असें अर्जुनास सागतो. ह्यावरून तो रणमीरू असावा, असें कोणास वाटण्याचा संभव आहे. परंतु तोही समरकर्मांत काहीं कमी नव्हताः—

धर्म न एक कर्णचि सर्वहि त्याचा सहाय कापविला. । (अध्याय ३८।३८) ह्या वर्णनावरून तो जरी स्वभावतःच सौम्यप्रकृति होता, तरी तो 'क्षत्रियाचा वच्चा' होता, ही गोष्ट सिद्ध होते. त्यानें कौरवपांडवात युद्धाची ज्वाळा भडकून तीत आपला कुलक्षय व इतर क्षत्रियादिकांचा सर्वस्वनाश होऊं नये, म्हणून समेटाविषयीं आत्यंतिक प्रयत्न केले व ते यशस्वी होण्याचा संभव दिसत नव्हता, तरी त्यानें पुन्हां श्रीकृष्णाला शिष्टाईसाठीं कौरवांकडे पाठविलेंच होतें. सारांश, युद्धाचा प्रसंग टळावा व रक्तपात होऊं नये, म्हणून त्यानें आपली अगदीं शिकस्त करून पाहिली. तसेंच धर्म व नीति याच्या नियमांचा भंग होऊं नये, अशाविषयीं तो फार जपत असे, व त्यासुळेंच त्याच्या अर्गी तडफ फारच कमी दिसून येते.

पंतांनीं ह्या पर्वांत निरनिराळ्या व्यक्तींचीं स्वभावचित्रे फार मार्मिकपणें रंगविलीं आहेत. स्वभावचित्रे रेखाटणें व व्यक्तींच्या स्वभावाचा परिपोष करणें, ह्या बाबतींत पंतांचें प्रावीण्य दिसून येतें. कृष्णाचा मुत्सद्दीपणा, भीमाचा आडदांड शिपाईबाणा, दुर्योधनाचा करारीपणा, दुःशासनाचा दुष्टपणा, शल्याचा पराक्रम व त्यांचें पक्षपातित्व, अश्वत्थाम्याचा सरळपणा इत्यादि गुणांचा त्या त्या व्यक्तींच्या अंगी योग्य परिपोष होईल, अशी पंतांनीं खबरदारी घेतली आहे. ह्या सर्व व्यक्तींचा पूर्णपणें परिचय करून देणें येथें शक्य नाही. याबद्दल आम्हास दिलगिरी वाटते.

पंतांनीं ह्या पर्वांत वीररसाबरोबर रौद्र व भयानक ह्या रसांचाही यथायोग्य परिपोष केला आहे. तसेंच क्वचित् बीभत्स व करुण हे रसही प्रसंगोपात्त ह्यात आढळतात. वीररस तर सर्वत्र ओतप्रोत भरलेला असून तो पूर येऊन दुथडी वाहात असलेल्या नदीप्रमाणें घोघो वाहात आहे. वीररसोत्कर्ष पाहावयाचा असल्यास भीम व अश्वत्थामा (अध्याय १०), अर्जुन व संशप्तकवीर (अध्याय १२ व ३३), भीम व कर्ण (अध्याय ३२), अर्जुन व अश्वत्थामा (अध्याय ३९), भीम व दुःशासन (अध्याय ४५), अर्जुन व

१. पंतांच्या तोलाचे पंडित, रसिक व रामभक्त सुप्रसिद्ध कवि विठोबा अण्णा दत्तरदार म्हणतात—आर्याछंदें जोडुनि रामायण-भारतादि आयकवी । नायक वीर-कवींचा हेमा होईल अन्य काय कवी ? ॥

कर्ण (अध्याय ४६ व ४७) यांनी केलेल्या युद्धांचीं वर्णनें पाहार्चीं. त्यांच्या वाचनावे सामान्य मनुष्याच्याही अंगांत वीरश्री संचारल्याशिवाय राहात नाहीं.

रौद्र व भयानक या रसाचा उत्कृष्ट नमुना भीम व दुःशासन यांच्या भीषण युद्धांत आढळतो (अध्याय ४५ गीति १-३०). रौद्र, भयानक व वीर ह्या रसांचा त्रिवेणी-संगमही तेथेंच आढळतो. धृतराष्ट्रानें कर्ण व दुःशासन यांचे पराक्रम व गुण आठवून जो विलाप केला आहे (अध्याय ६), तो वाचणाऱ्याच्या डोळ्यांत दुःखाश्रु आणल्याशिवाय राहात नाहीं. येथील करुणरस पंताच्या सहृदयत्वाची साक्ष पटवितो. क्वचित् बीभत्सरसो-त्पादक वर्णनही आढळते (अध्याय १२ गीति २०-२९), पण तो वीररसाच्या पाठोपाठ यावयाचाच. पंतांनीं वीररसांत शृंगाराचेंही मिश्रण केलें आहे (अध्याय ११५, ३५१४८-५६). ह्या मिश्रणाच्या औचित्यासंबंधीं आधुनिक विद्वानांनीं आक्षेप घेऊन पंतावर कडक टीका केली आहे, परंतु अशा प्रकारचें मिश्रण संस्कृतसाहित्यशास्त्रज्ञांस असमत नाहीं, ही गोष्ट ते विसरतात. एकंदरीत पंतांनीं निरनिराळ्या प्रसंगांस साजतील अशा रसांच्या तरंगिणी मोठ्या कौशल्यानें निर्माण करून त्यातील रसाचे चषक वाचकांस अर्पण केले आहेत.

प्रस्तुत पर्व पंतांनीं आपल्या मधुर व ओजस्वी वाणीनें फारच रमणीय बनविलें आहे. ह्यांत अलंकार, सुभाषिते, प्रतिभादर्शक स्थळे वगैरे विपुल असून त्यांचें दिग्दर्शन टीपांत जेथल्या तेथें केलेलें आहे. ह्या पर्वांत पंतांच्या प्रतिभासंपन्न व प्रभावशाली वाणीस भरती आली आहे, असें वाटते. पंतांनीं आपल्या कविताकव्यकेस सुशोभित करण्यासाठीं घडविलेले उपमा, उत्प्रेक्षा, व रूपकादि अलंकार मोठे चित्ताकर्षक व अमूल्य आहेत. त्यांतही उपमे-वर दुसऱ्या उपमेचें केलेलें जडावाचें व मोठ्या कळाकुसरीचें काम पाहून 'उपमा राम-पुत्रस्य' असे उद्गार स्वयंस्फूर्तानें वाचकांच्या तोंडून बाहेर पडतात.

पंतांच्या इतर ग्रंथांप्रमाणें ह्या पर्वांतही विनोद आढळतो. वीररसाचा आस्वाद घेत असता,

ते दोषेही झाले श्राद्धपतीचे तुझ्या गुणें अतिथी । (अध्याय ३।३३)

धर्मसहाय स्वर्गी झाले देवांस जावई, व्याही. । (अध्याय ४।१६)

अशा प्रकारचे उल्लेख वीररसाचा खमंगपणा वाढवितात. पंतांनीं कोठें कोठें शब्दांवर कोठ्या केल्या आहेत (अध्याय ६।१८, व ५०।७०) व पुष्कळ ठिकाणीं श्लेषयुक्त रचना केली आहे (परिशिष्ट ४ पहा); अशा रीतीनें पंतांनीं आपला काव्यरस शक्य तितका ज्यास्त खादिष्ट बनविला आहे. पंतांनीं सुभाषितरूपी अमृतबिंदु इतस्ततः पेरून ठेविले आहेत, यामुळें त्यांच्या काव्याला विशेषच चटकदारपणा आला आहे.

पंतांच्या काव्यसागरांत बारीकसारीक दोष आढळतात, तसेच ते कर्णपर्वांतही आढळतात. त्यांचा उल्लेख आम्हीं त्या त्या स्थळां टीपांत व परिशिष्टांत केला आहे. पण ते दोष पंतांच्या काव्यांतील गुणांच्या पर्वतप्राय राशीमध्ये कोठच्या कोठेंच गडप होऊन जातात.

ह्या पर्वाचें सूक्ष्म दृष्टीनें आलोडन केलें असतां वाचकांचें मन थोडेंसें विषण्ण झाल्या-

शिवाय राहात नाही. कारण कर्ण मोठा शस्त्रास्त्रवेत्ता होता, मोठा प्रभावशाली होता, मोठा बलाढ्य होता व मोठा मानधन होता, हे खरे. पण तो शापदग्ध होता. अर्जुनही कांहीं कमी नव्हता पांडवांचा सत्यक्ष असल्यामुळे भगवान् श्रीकृष्ण त्यांच्या कल्याणासाठी सदा झटत होते. अशी वस्तुस्थिति असूनही अर्जुन कर्णाचा सरळपणे पराभव करू शकला नाही. अर्जुनाला त्याचा नाइलाजास्तव अधर्मानेच बंध करावा लागला. राजनीति व निर्भेळ सत्याचरण यांची नेहमी सांगड घालून वागण्याचा प्रयत्न केल्यास जगातील सर्व व्यवहार सुरळितपणे चालणे अशक्य होईल, किंवा 'पापानां न बधे पापं' (रामायण, सुदरकांड, सर्ग ५२।११) अशी नीतीच आहे, असे सागून ह्या प्रकाराची संपादणी करिता येईल. पण एवढे खरे की, कपटाचरणास प्रथम आरंभ कौरवांनी केला, तेव्हा पांडवांनी तरी त्यांच्याशी सालिकपणाने कां वागावे ? हा प्रश्न आहेच. सारांश, व्यवहारात 'शठे शाठ्यं समाचरेत्' ह्या न्यायानेच वागणे इष्ट होय, आणि म्हणूनच—

त्रैजन्ति ते मूढधियः पराभवम् ।

भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ॥

ही महाकवि भारवीची उक्ति वडिलार्जित राज्यवैभव टिकवू इच्छणाऱ्या व नवीन संपादन करू पाहणाऱ्या राजकारणी व्यक्तींनी सदैव लक्ष्यांत वागवून तीप्रमाणेच त्यांनी व्यवहारात वागण्याचे धोरण ठेविले पाहिजे. पांडव तरी कौरवांशी ह्याच धोरणाने वागले, म्हणून त्याबद्दल त्यास विशेष दोष देता येणार नाही, असेच कोणीही म्हणेल.

३. हे कर्णपर्व कीं हा नरनारायणविजयग्रंथ ?

या साधुसंगमुदिरे मुदित श्रीरामसुतमयूर कृती ।

नरनारायण विजयग्रंथ करी व्हावया सुखी सुकृती ॥

(कर्णपर्व, अध्याय ५०।७५)

१. कपटी मनुष्यांशी जे कपटाने वागत नाहीत ते मूर्ख पराभव पावतात.
२. ह्या क्रियापदाचा कर्ता कोण ? नरनारायण विजयग्रंथ करी—असा पाठ घेतला तर सर्व कल्पनेचे खेळ बंद होतील. पंतानी स्वलिखित पोथीत शब्द तोडलेले नाहीत. ते आपण योग्य अर्थास पोषक होतील अशा रीतीने तोडले पाहिजेत. या (बावूजी नाईकरूपी) साधुसंगमुदिरे मुदित [असा] श्रीरामसुतमयूर कृती, सुखी [व] सुकृती व्हावया नर (अर्जुन) [व] नारायण (श्रीकृष्ण) विजयग्रंथ (महाभारत नामक ग्रंथ) करी—असा अन्वय करावा. पंत मोठ्या भक्तिभावाने किंवा विनयाने सांगतात, कीं मी लिहित असलेला 'विजयग्रंथ' मी रचिला नसून प्रत्यक्ष नरनारायणांच्या जोडीनेच माझ्या ठिकाणी काव्यस्फूर्ति निर्माण करून लिहविला आहे. येथे 'करी' हे एकवचनी क्रियापद आहे, ही एक मोठीच अडचण आहे. पण नराचे नारायणाशी व नारायणाचे नराशी असलेले तादात्म्य पाहून पंतानी त्यांच्या ठिकाणी अद्वैत कल्पून मुद्दामच एकवचनी प्रयोग केला असावा, असे समजावयास हरकत नाही.

ह्या पर्वासंबंधानें अशी एक आख्यायिका आहे, कीं पंतांनीं सर्व महाभारतावर काव्य-रचना करण्यापूर्वीच 'नरनारायणविजयग्रंथ' म्हणून हें पर्व रचिलें होतें, व त्यानंतर पुढें कधीतरी महाभारतात व्यासांनीं गायिलेलें पाडवाचें चरित्र आपण मराठी भाषेंत आपल्या स्वतःच्या उद्धारार्थ रचावें अशी त्यांस इच्छा झाली.—

हरि ज्याचा कैवारी त्या पांडुसुतांसि वंदितो भावें ।

वाटे चरित्र त्याचें काहीं आपण तरावया गावें. ॥

(आदिपर्व, अव्याय १ गीति ८)

तीस अनुसरून त्यांनीं आपल्या भारताच्या रचनेस सुरुवात केली. पंताना चित्रकाव्याची आवड फार, ती अशतः पूर्ण करण्याकरितां त्यांनीं 'श्रीपाडवसहायो भगवानरविदाक्षो जयति' असा एक अष्टादशाक्षरी मंत्र रचून त्यांतील प्रत्येक अक्षर अनुक्रमानें प्रत्येक पर्वाच्या आरंभीं योजावयाचें असे ठरविलें. ह्या ठरीं व क्रमास अनुसरून आदिपर्वापासून द्रोणपर्वापर्यंतचीं सात पर्वें तयार झालीं. पुढें पंतांस असे आढळून आलें, कीं आठवें पर्व जें कर्णपर्व, त्याचें आद्याक्षर 'भ' हें असावयास पाहिजे व तें पूर्वीच रचिलेल्या नरनारायण-विजयग्रंथाचें प्रथमाक्षर म्हणून आधींच येऊन गेलेलें आहे, हें पाहून पंतांस मोठी धन्यता वाटली.

ही आख्यायिका खरी आहे अशी ह्या पर्वाचे भूतपर्व संपादक कै० नारायण चिंतामण केळकर वी. ए. व कै० के. व्ही. लक्ष्मणराव, एम्. ए. यांची समजूत होती, असें त्यांनीं ह्या पर्वास जी एक अगदीं छोटीशी प्रस्तावना जोडिली होती, तीवरून दिसून येतें. समग्र भारत रचण्यापूर्वीच पंतानीं कर्णपर्व (अर्थात् त्यांच्या समजुतीप्रमाणें नरनारायण-विजयग्रंथ) रचिलें होतें. ह्या समजुतीस आधारभूत अशीं आणखी चार प्रमाणें त्यांनीं आपल्या प्रस्तावनेत दिलीं होती तीं:—

(१) पंतानीं या पर्वाच्या शेवटीं आपल्या यजमानाच्या स्तुतिपर तीन गीति रचिल्या आहेत. असा प्रकार शेवटच्या पर्वाशिवाय इतरत्र कोठेंच आढळत नाही. तेव्हां चारामतीस येऊन बाबूजी नाइक जोशी यांच्या आश्रयास राहिल्यावर पंतानीं हेंच काव्य प्रथम केलें असावें, असें दिसतें. जर भारतास आदिपर्वापासून आरंभ केला असता, तर पंतानीं पहिल्या पर्वात आपल्या यजमानाचा उल्लेख केला असता, किंवा ह्या व मध्यंतरीं कोणत्याही पर्वात तसा उल्लेख न करितां, शेवटच्यात मात्र केला असता.

(२) हें पर्व प्रथम स्वतंत्र ग्रंथ म्हणून केलें, असें शेवटच्या गीतीवरून स्पष्ट होतें. पंतानीं या ग्रंथाला 'नरनारायणविजयग्रंथ' हें नांव दिलें आहे.

(३) या पर्वाल 'कर्णपर्व' असें पंतानीं कोठेंच म्हडलें नाही. इतर प्रत्येक पर्वाच्या अर्तीं पंतानीं 'अमुक पर्व समाप्त झालें' म्हणून लिहिलेलें आढळतें, तसा प्रकार या पर्वात नाही.

१. 'असें सांगतात, कीं पंतानीं अगोदर कर्णपर्व रचिलें व मागाहून बाकीचीं पर्वें रचिलीं. पण मूळ प्रत पाहतां व कर्णपर्वास नमनादि प्रारंभ नाही, ही गोष्ट लक्षांत आणित्ता हें मला खरी खरें वाटत नाही.' (रा० पांगारकर).

(४) जर हें पर्व स्वतंत्र ग्रंथ म्हणावें, तर आरंभी मंगलाचरण नाही, ही सकृदर्शनी मोठीच अडचण भासण्यासारखी आहे. परंतु विनायकमाहात्म्य, रुक्मिणीगीतादि गीते, भृगुचरित्र, रामरीति, सन्मनोरथराजि, आर्याकैकावली, इत्यादि स्वतंत्र प्रकरणांच्या आरंभी ईशस्ववन किंवा मंगलाचरण आढळत नाही.

आतां ह्या प्रमाणाच्या सत्यासत्यतेबद्दल थोडक्यांत चर्चा करण्याचें योजिलें आहे—

१. चाबुजी नाईक जोशी वारामतीकर ह्याचा उल्लेख ह्या पर्वाच्या शेवटी आहे, एवढ्यावरून तें एक स्वतंत्र प्रकरण आहे, असें म्हणता येणार नाही. कारण पंतांनी आपल्या भारताच्या निरनिराळ्या पर्वांच्या शेवटीं वर्ण्य विषयाशीं अप्रकृत अशा कांहीं गोष्टींचा उल्लेख केलेला आहे. आदिपर्वाच्या शेवटीं (अध्याय ३८११०४) 'देवानें मला बंदिनिकरीं बोलाविलें आणि माझे काव्य ल्यासांना देखील पसंत पडलें' असें पंतांनीं म्हटलें आहे. मीष्मपर्वाच्या उपसंहारांत (अध्याय १११७९-८३) 'ग्रंथ प्राकृत दिसतो पण तो प्राकृत नाही. आर्यावृत्तानें आपल्या ग्रंथास शोभा आली आहे व नारदादि प्रतिभारक्षकाचा मला पाठिंबा आहे' असे उद्गार काढिले आहेत तसेंच त्यांनीं अनुशासनपर्वाच्या शेवटीं (अध्याय ८११००) 'माझे काव्य पाहून माझ्या स्वर्गीय मातापितरांना आनंद होईल' असें लिहिलें आहे. हे जसे अप्रस्तुत उद्गार त्या त्या पर्वांच्या शेवटीं आहेत, तशाच प्रकारचा ह्या पर्वाच्या शेवटीं आलेला चाबुजी नाईकांच्या नांवाचा उल्लेख असावा. तेथें नाईकांच्या नांवाचा उल्लेख पंतांनीं का केला असावा किंवा इतर पर्वांच्या शेवटीं असे अप्रस्तुत उल्लेख कां केले असावे, हा प्रश्न अलाहिदा आहे. परंतु केवळ त्या त्या उद्गारावरून जशीं तीं तीं पर्व स्वतंत्र प्रकरणे होऊं शकत नाहींत, तद्वतच हें पर्वही स्वतंत्र प्रकरण नव्हे, हें उघड आहे. उपरिनिर्दिष्ट उद्गार त्या त्या पर्वांच्या शेवटीं काढण्यास कोणत्या गोष्टी कारणीभूत झाल्या, हें समजणें आतां शक्य नाहीं. परंतु सदरू उद्गारांमुळे तीं तीं पर्व स्वतंत्र प्रकरणे म्हणून पंतांनीं रचिलीं होती, असें म्हणण्याचें धाडस कोणी सुज्ञ व समजस वाचक करील असें वाटत नाहीं.

२. ह्या पर्वाच्या शेवटीं 'नरनारायणविजयग्रंथ' असा जरी उल्लेख आहे, तरी त्यावरून हें एक स्वतंत्र प्रकरण आहे, असें सिद्ध होत नाहीं. कारण ह्याच पर्वांत काहीं अलौकिक पराक्रम नरनारायणांनीं केला आहे असें नाहीं. महाभारताच्या निरनिराळ्या पर्वांत त्यांच्या प्रभावाचें व पराक्रमाचें वर्णन आहे, तसेंच ह्या पर्वांतही आहे. कर्ण अडचणींत सापडला असतां त्याला अर्जुनानें श्रीकृष्णाच्या सूचनेवरून मारिलें, ह्यांत नरनारायणांच्या विजयाचा डंका वाजविण्यासारखें काय आहे ? अजून भारतीय युद्ध चालूच होतें, पांडवांचा मुख्य प्रतिस्पर्धी जो दुर्योधन त्याचा नाश अद्याप व्हावयाचाच होता, अशी वस्तुस्थिति असतां नरनारायणांचा जय झाला असें पंतांस वाटणें शक्य तरी आहे काय ? बरें, त्याचा विजय झाला असें आपण गृहीत धरून चाललें, तरी 'नरनारायणविजयग्रंथ' असें लांबलचक नाव

सदहूँ ग्रंथास देण्याचें कारण काय ? पंत कांहीं 'निरोधरामायण'सारखा एकादा क्लिष्ट ग्रंथ लिहित नव्हते, कीं त्यांनीं 'कृष्णार्जुनविजय' किंवा अशाच प्रकारचें एकादें सहज सुचणारें व सुटसुटीत नांव सदहूँ ग्रंथास देण्याची टाळाटाळ करावी !

पंतांनीं आपल्या महाभारताच्या कांहीं पर्वांच्या शेवटीं 'जयग्रंथ' 'जय' किंवा 'विजय-ग्रंथ' असे जे उल्लेख केलेले आहेत, ते 'महाभारत नामक इतिहासग्रंथ' ह्या अर्थीं योजिले आहेत व म्हणूनच 'नरनारायणविजयग्रंथ' म्हणजे मुसतें कर्णपर्व असें म्हणण्याचा पंतांचा उद्देश नसून 'समग्र महाभारत' ह्या अर्थीं ते शब्द पंतांनीं योजिले असावे, असें वाटतें. भीष्मपर्वाच्या शेवटची गीति पहा —

कीं या 'विजय'ग्रंथीं हरिहरजनसत्कथा, दुजी थोडी, ।

गोडी अन्य कथाची नित्य इला लजुनि गर्व कर जोडी. ॥ (अध्याय ११।८२)

ह्या गीतीतील 'विजयग्रंथ' म्हणजे 'महाभारत' असें मानणें भागच आहे, कारण तेथें दुसरा कांहींच अर्थ संभवत नाही.

ह्याखेरीज दुसरी लक्ष्यांत घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे कर्णपर्वाची माडणी. मूळ महाभारतांत भीष्म-द्रोण-कर्णपर्वाच्या आरंभीच्या अध्यायात त्या त्या पर्वांच्या शेवटीं सविस्तर वर्णिलेले भीष्म-द्रोण-कर्णांच्या वधाचें जें मुख्य कथानक, तें त्या त्या पर्वांच्या आरंभीच सांगण्यात आलेले आहे. प्रस्तुत पर्वांत कर्णांच्या वधाची वार्ता वैशंपायन जनमेजयास पहिल्याच अध्यायात सांगतो. पुढें जनमेजय वैशंपायनाला विचारितो कीं, ही कर्णवधाची वार्ता धृतराष्ट्रानें कशी ऐकिली ? व ती ऐकून त्याची अवस्था कशी झाली ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर वैशंपायन जनमेजयास देतो कीं, कर्णवध झाल्यानंतर संजय रात्रीं धृतराष्ट्राकडे गेला, व त्यानें त्याला तें दुःखदायक वर्तमान सांगितलें. तें ऐकून त्यास फार दुःख झालें व त्यानें उभय पक्षातील कोणकोणते वीर मेले व जीवत कोण कोण आहेत, त्याची चौकशी केली. ती सर्व हकीकत संजयानें सांगितल्यावर धृतराष्ट्रानें शोकाकुल होऊन द्रोणाचार्यांच्या वधानंतर दुर्योधनानें काय केलें, पराक्रमी कर्णाचा वध कसा झाला इत्यादि सविस्तर वर्तमान विचारिलें. हा सर्व मूळांतील नऊ अध्यायांतील कथाभाग पंतांनीं आपल्या कर्णपर्वाच्या पहिल्या सहा अध्यायांत आणिला आहे. वस्तुतः खऱ्या आणि मुख्य वर्ण्य विषयाला सुरुवात ह्यानंतर झालेली आहे. तेव्हां पंतांच्या मनात कर्णवधवर्णनपर एकादें स्वतंत्र प्रकरण रचावयाचें असतें, तर त्यांनीं येथूनच सुरुवात केली असती, हें उघड आहे. इतकेंच नाही, तर आपल्या महाभारतातील एक पर्व म्हणून तें रचिताना जरी त्यांनीं हा

१. पंतांनीं एकशें आठ रामायणें रचावयाचीं असा संकल्प केला होता. त्यास अनुसरून ते रामायणें तयार करीत असतां, ओंठाला ओंठ लावल्याशिवाय वाचता येईल असें, म्हणजे पर्वग गाळून एक रामायण रचावयाचें असें त्यांनीं ठरविले. हें रामायण रचीत असतां पंतांचे लेही रामजोशी यांनीं पंत काय करीत आहेत हें पाहण्यासाठीं एक मनुष्य पाठविला. त्याच्याबरोबर पंतांनीं निरोप पाठविला कीं, 'रघुनाथचरित लिहित आहे'. तेव्हां जोशीबोवांनीं तर्क केला, कीं पंत 'निरोधरामायण' लिहित असावे व तो त्याचा तर्क खरा ठरला.

अनावश्यक भाग गाळून टाकिला असता, तरी कांहींच विघडलें नसतें व पंतांचें रचना-चातुर्य खुलून दिसलें असतें. पण ज्या अर्थी पंतांनीं मूळांतील मांडणी कायम ठेविली आहे, त्या अर्थी हें कर्णपर्वच आहे—स्वतंत्र प्रकरण नव्हे—हेंच सिद्ध होतें.

तसेंच, पंतांच्या मनांतून हें एक स्वतंत्र प्रकरण म्हणून लिहावयाचें असतें; तर त्यांना कर्णविषयी आधीं एक चकारशब्दही न काढतां, एकदमच 'तो भव्यप्रताप कर्ण सगरीं तपला' (अध्याय १११) व 'दुसरे दिवशीं अर्जुनाशुभें खपला' (अध्याय ११२) असें एकाद्या अडाणी माणसाप्रमाणें सांगून टाकिलें नसतें. सारांश—प्रस्तुत पर्वातील शेवटच्या गीतींतील 'नरनारायणविजयग्रंथ' हा शब्दसमुच्चय पाहातांच पंतांनीं 'कृष्णविजय' व 'ग्रन्हादविजय' हीं जशीं स्वतंत्र प्रकरणें रचिलीं आहेत, तसाच हा एक तिसरा 'विजय' रचिला असावा, अशी एकाद्या पंतभक्तानें आपली समजूत करून घेतली व तीच चुकीची समजूत लोकांत रुढ झाली. पण वस्तुतः 'विजय'ग्रंथ म्हणजे 'महाभारतग्रंथ'च होय.

३. ह्या पर्वाला पंतांनीं 'कर्णपर्व' असें कोठेंच म्हटलें नाहीं, हा मुद्दा तर अगदींच गौण आहे. हें विधान करण्याच्या वेळीं भूतपूर्व संपादक केवळ पूर्वी 'सर्वसंग्रहांत' शिळा-छापावर छापलेल्या प्रतीवर व त्यांना मिळालेल्या हस्तलिखित प्रतींवर अवलंबून राहिले असावे, हें स्पष्टच आहे. पूर्वी छापलेल्या प्रतींतून प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटीं असलेले 'इति कर्णपर्वणि द्वितीयोध्यायः' 'इति श्रीभारते कर्णपर्वणि श्रीरामनंदनमयूरेश्वरविरचिते तृतीयोध्यायः' असे शेरे अनावश्यक व पुनरुक्तिमूलक म्हणून गाळून टाकण्यात आले असावे. तसेंच त्या संपादकास मिळालेल्या पोथ्यांच्या (ह्या किती होत्या, त्याचे लेखक कोण, त्या केव्हां लिहिल्या गेल्या होत्या, इत्यादि माहिती त्यांनीं दिलेली नव्हती) लेखकांनींही केलें असावें, असें अनुमान करावयास हरकत नाहीं. कारण पंतांची स्वलिखित महाभारताची पोथी पंतांचे वंशज रा० रामकृष्ण दत्तात्रय पराडकर यांच्या संग्रहीं आहे. तींत प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटीं वर दर्शविल्याप्रमाणें उल्लेख आहेत, पण ते त्यांनीं देखील अनवश्यक म्हणून स्वतः प्रसिद्ध केलेल्या प्रतींत गाळिले आहेत. फक्त शेवटच्या अध्यायाच्या अखेरीस असलेला उल्लेख मात्र त्यांनीं कायम ठेविला आहे. त्यावरून पंतांनीं ह्या प्रकरणाला 'कर्णपर्व' असें कोठेंच म्हटलें नाहीं, असा जो मुद्दा, तो केवळ कल्पनेच्या बळावर उभारलेला होता, म्हणून तो निराधार होय, हें स्पष्टच आहे.

४. पहिल्या तीन मुद्यांचा विचार केल्यानंतर आता ह्या मुद्याला कांहींच महत्त्व राहिलेलें नाहीं. 'कर्णपर्वा'च्या आरंभी मंगलाचरण नाहीं, हीच एक गोष्ट तें पर्व स्वतंत्र प्रकरण नव्हे, हें सिद्ध करित आहे. ग्रंथारंभी मंगलाचरण व शेवटीं कविनामोल्लेख अगदीं असलाच पाहिजे, असें नाहीं सदरू गोष्टींची योजना त्या त्या ठिकाणीं करणें किंवा न करणें, हें ग्रंथकर्त्यांच्या इच्छेवर व तत्कालीन परिस्थितीवर अवलंबून आहे. क्वचित् एकाद्या ग्रंथाच्या मध्येच कविनामोल्लेख आढळतो, पण तेवढ्याच कारणामुळे तो ग्रंथ तेथेंच संपला असें म्हणणें धाडसाचें व अविचाराचें ठरेल. पंतांनीं स्वकृत आदिपर्वाच्या बाराव्या अध्यायाच्या शेवटीं—

अमृत प्रतीपचरित प्राशावें, श्रवण भरुनि, आर्यानीं ।

गायील रामकरुणाघनभक्तप्रयूर तेंचि आर्यानीं. ॥ (गीति ९८)

असा खनामोल्लेख केलेला आहे आता ह्या उल्लेखावरून 'शकुंतलाख्यान' हें पंतांनीं स्वतंत्र प्रकरण म्हणून रचिलें होतें असें ठरवावयाचें, कीं त्याच्या मनातून फक्त आदिपर्वांचे वाराच अध्याय रचावयाचे होते, असें म्हणावयाचें ? मंगलाचरणाच्या बाबतींत असाच काहींसा प्रकार ज्ञानेश्वरींत झालेला आहे. कारण पहिल्या अध्यायानंतर अध्याय १०, १२, १४, १७ व १८ यांच्या आरंभीं मंगलाचरण आहे सारांश, हा मंगलाचरणाविषयींचा मुद्दा विशेष महत्त्वाचा नसून, तो कोणत्याच पक्षाच्या समर्थनार्थ उपयोगी पडत नाही.

एकंदरींत सर्व बाजूनीं व अगदीं धारकाईनें विचार करून पाहता, पंतांनीं रचावयास आरंभिलेल्या महाभारताचेंच हें एक पर्व असून तें 'नरनारायणविजयग्रंथ' नामक एक स्वतंत्र प्रकरण आहे, असें समजणें भ्रममूलक आहे. केवळ भ्रामक समजुतीच्या पायावर उभारिलेल्या ह्या कल्पनेचा डोलारा अशा रीतीनें कोसळणें हें कमप्राप्तच होतें, व ह्या बाबतींत चालू असलेल्या भ्रमाचा अशा रीतीनें निरास झाल्यामुळें प्रस्तुत प्रकरण हें 'कर्णपर्व' म्हणूनच पंतांनीं लिहिलें होतें, ही गोष्ट सुज्ञ व समंजस वाचकास निःशकपर्णे मान्य होईल, अशी आशा आहे.

४. बाबूजी नाइक जोशी वारामतीकर.

श्रीमत्सदाशिवात्मज बाबूजी नायक प्रभु ज्ञानी ।

'धन्य' म्हणावें ज्याला शुद्धगुणश्रवणनृपसुज्ञानीं. ॥ (अध्याय ५०।७३)

पंतांच्या काळीं मराठीपेक्षां संस्कृत ग्रंथरचनेला मान अधिक दिला जात असे, व संस्कृत ग्रंथांच्या अध्ययनापासून पुण्याचा लाभ विशेष होतो, अशी त्या वेळच्या सरदाराची व सुखवस्तू लोकांची समजूत होती. यामुळें त्याचें तत्कालीन मराठी ग्रंथकारांकडे व त्यांनीं निर्माण केलेल्या वाङ्मयाकडे फारसें लक्ष नसे. परंतु ह्या गोष्टीस बाबूजी नाइक वारामतीकर हे अपवाद होते. त्यांनीं पंतास आश्रय दिला व त्यामुळें त्यांस सर्व प्रकारचें स्वास्थ्य लाभलें आणि म्हणूनच त्यांच्या हातून एवढी मोठी काव्य-रचना होऊं शकली. सारांश, पंताचे आश्रयदाते बाबूजी नाइक यांच्या ठिकाणीं गुणज्ञता व रसिकता हे गुण वसत असल्यामुळें त्यांनीं पंताच्या आगच्या विद्वत्ता व कवित्वादि गुणाचें चांगलें चीज केलें पंत आणि बाबूजी याचा ऋणानुबंध इ. स. १७५३ सालीं जुळून आला व बाबूजी जरी इ. स. १७८० मध्ये परलोकवासी झाले, तरी त्याच्या पश्चात् त्याचे पुत्र पांडुरंगराय यांस पंतांविषयीं आदर व अगत्य विशेष वाटत असल्यामुळें बाबूजींच्या कृष्णराय, नीलकंठराय व पांडुरंगराय ह्या तीन पुत्रांपैकी पांडुरंगराय याच्याच आश्रयाला ते अखेरपर्यंत राहिले. देवी अहिल्याबाई व बाजीराव पेशवे (दुसरे) हे पंतास आपल्या आश्रयास

बोलवीत असताही ते त्यांच्याकडे गेले नाहीत. प्रस्तुत ह्या सर्व गोष्टींशीं आपणास काहीं कर्तव्य नाही, म्हणून त्या सोडून देऊन आपण आपल्या मुद्याकडे वळ.

पंतानीं बाबूजी नाइकाचा उल्लेख 'कर्णपर्वा'च्या शेवटीं केला आहे परंतु तो त्यांनीं मध्येच ह्या पर्वांत म्हणजे स्वतः रचिलेले असलेले महाभारत पूर्ण होण्यापूर्वी मधल्याच एका पर्वांत—का केला असावा, ह्याविषयीं आपणास विचार करावयाचा आहे. वस्तुतः पंतानीं आपल्या भारताच्या शेवटीं आपल्या आश्रयदात्याचा उल्लेख करावा व आपली कृतज्ञताबुद्धि दर्शवावी, हे योग्य होय, व तसा उल्लेख पंतानीं स्वर्गारोहणपर्वाच्या शेवटीं केलाही आहे. पण पंतानीं असा उल्लेख प्रस्तुत पर्वाच्या शेवटीं का केला ? हा प्रश्न वाकी राहतोच.

आमच्या मते पंतानीं प्रस्तुत पर्वाच्या शेवटीं केलेला बाबूजीच्या नावाचा उल्लेख केवळ सहज केला नसून, सहेतुक केलेला असावा 'कर्णपर्वा'चा नायक वीरश्रेष्ठ कर्ण व आपले आश्रयदाते बाबूजी हे दोघे मोठे रसिक, कनवाळू, शूर व महत्वाकांक्षी होते, व आणखी पुष्कळ गुणांत त्या दोघांचें एकमेकाशीं साम्य होतें. म्हणून पंतानीं ह्या पर्वाच्या शेवटीं त्याच्या नावाचा उल्लेख केला असावा. पुढील गीतीवरून आमचें हें विधान कितपत खरें असणें शक्य आहे, तें वाचकांनींच ठरवावें—

दाता, वक्ता, थोढा, तेजस्वी, मानधन असामान्य ।

अतुळें पितृप्रसादें मंडित देवव्रता—असा मान्य. ॥ (अध्याय ५०।७४)

दुसरी एक कल्पना बसते ती अशी.—बाबूजीचा जन्म कोणत्या सालीं झाला, हे समजण्यास काहीं साधन सध्या उपलब्ध नाही. पण 'इ स १७३३ मध्ये महमदखान बंगषावर बाजीरावानें खारी केली तेव्हा त्याच्यासाठीं बाबूजी नाइकानें पार्यां पैजारा चढवून..... कर्ज मेळविलें' (पागारकरकृत मोरोपंताचें चरित्र). ह्या उल्लेखावरून त्या वेळीं बाबूजी चागले कर्तसवतें झालेले असून ते तेव्हां निदान २०।२५ वर्षांच्या वयाचे असावे. ते इ. स. १७८० मध्ये वारले तेव्हां, म्हणजे मरणसमयीं, त्यांचें वय ७०।७५ वर्षांचें असावें.

पंतानीं आपल्या महाभारतग्रथाची रचना इ. स. १७७२—१७८२ यांच्या दरम्यान केली, हे ऐतिहासिक पुराव्यानें सिद्ध झालेले आहे. यावरून असे अनुमान निघतें, कीं इ. स. १७८० मध्ये 'कर्णपर्वा'पर्यंत महाभारत तयार झालें होतें व पुढील पर्व पुढच्या दोन वर्षांत रचिलीं गेलीं. बाबूजी नाइक 'कृतातकटकामलध्वजजरे' मुळें जर्जर होऊन इ. स. १७८० मध्ये अथरुणास खिळलेले असावे व आता हें आपल्या यजमानाचें दुखणें शेवटचें असून ह्यातून ते उठणें शक्य नाही, हे पंतानीं ताडले असावें. अशा वेळीं पंतांसारख्या प्रेमळ व स्वामिभक्त सद्गृहस्थ्यास आपल्या यजमानाविषयीं वाटत असलेली कृतज्ञता व्यक्त करावी, असें वाटणें साहजिक आहे. तेव्हां याच सुमारास सप्त आलेल्या 'कर्णपर्वा'च्या शेवटीं पंतानीं बाबूजीचा मोठ्या कृतज्ञतेनें उल्लेख करून, तें त्यास अर्पण केले असावें. हा अर्पणसमारंभ घडल्यानंतर लौकरच बाबूजी परलोकवासी झाले असावे.

पंतानीं आपलें महाभारत पूर्ण केल्यावर, स्वर्गारोहणपर्वाच्या शेवटीं, पुन्हा बाबूजीचा उल्लेख केला आहे:—

जो धीर-वीर-हीर श्रीसिद्धेश्वरमहादयापात्र, ।

श्रीमान् चाबूराय प्रभु, ज्याचें शोभलें यशें गात्र. ॥ (अध्याय २।३५)

पण त्यात 'शोभलें' ह्या भूतकालवाचक क्रियापदाची योजना केलेली आहे यावरून पंतांचें महाभारत पूर्ण होण्यापूर्वी चाबूजी इहलोक सोडून गेले होते, हें सिद्ध होतें. सारांश, पंतानीं प्रस्तुत पर्वाच्या शेवटीं म्हणजे संपूर्ण महाभारताच्या मध्येच चाबूजीच्या नावाचा उल्लेख का केला, ह्या गोष्टीचा उलगडा वरील विवेचनावरून होतो.

५. पंतांच्या लेखनांतील विशेष.

पंतांच्या काव्यांचें सशोधन व प्रसिद्धीकरण गेल्या पन्नास वर्षांपासून चालू आहे. प्रथम ह्या महत्त्वाच्या कामास कै० परशुरामपंततात्या गोडबोले यांनीं 'सर्वसंग्रह' मासिकाच्या द्वारे आरंभ केला. त्यानंतर हें काम कै० जनार्दन वाळाजी मोडक, बी. ए. व कै० वामन दाजी ओक यांनीं 'काव्येतिहाससंग्रह' व 'काव्यसंग्रह' ह्या मासिकांच्या द्वारे केलें. अशा प्रकारें नियतकालिकांत मुद्रित झालेल्या प्रतींत उपरिनिर्दिष्ट संपादकांनीं वाचकांच्या सोयीसाठीं किंवा इतर कोणत्या तरी कारणांनीं त्या काव्यांतील मूळ लेखनपद्धति कायम न ठेविता तींत आधुनिक लेखनपद्धतीस अनुसरून फेरफार केले आहेत. परंतु कवीचे काव्यग्रंथ कवीनें स्वहस्तानें जसे लिहिले, तसे मुद्रित करण्यात जें महत्त्व आहे तें कवीची कृति वाचण्याच्या बाबतींत सोईची व्हावी व तेणेंकरून तिचा प्रसार होऊन ती विशेष लोकप्रिय व्हावी, ह्या उद्देशानें केलेल्या फेरफारांनीं भरलेल्या प्रतींत नाहीं, हें उघडच आहे.

पूर्वीच्या छापील प्रतींतील पाठ बहुधा शुद्ध आहेत, 'पण पंतांच्या लेखनपद्धतीचे विशेष पाहावयाचे असतील, तर मात्र मूळ प्रत पाहिली पाहिजे' असें पंतभक्त रा. रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर यांनीं आपलें मत नमूद करून ठेविलें आहे (मोरोपंतांचें चरित्र, पृष्ठ ३१०). ही लेखनपद्धतीसबधीं राहिलेली उणीव पंतवंशज रा० रामकृष्ण दत्तात्रय पराडकर यांनीं पंताची कविता त्याच्या खलिखित पोथ्यांवरुं कूम छापून दूर केली आहे. अशा रीतीनें पंताची काव्ये मुद्रित झालेलीं असल्यामुळें पंतांच्या लेखनांतील विशेष कळण्याचें तें एक

१. पंतभक्त प्रो० श्रीधर विष्णु पराजपे बी. ए. लिहितात:—'नित्यकृत्य आटोपल्यावर पंतानीं सर्व [धूळ]पाटीभर ग्रथ लिहून मग झोंप ध्यावी. मग दुसरे दिवशी प्रातःकाळीं पाटीवरील ग्रथाची प्रत लक्ष्मणभट वार्डेकर यानें करून ठेवावी, असा त्याचा नित्यक्रम होता.' (मोरोपंतकृत केकावलि, भाग २ रा, पृष्ठ ५७). राजाराम प्रासादीकृत 'भक्तमजरीमाला' नामक ग्रथांत 'निरतर पाटी लेखणी हातीं । आर्याकाव्य नित्य करीती' ॥ (अध्याय ८३।५५) असें लिहिलें आहे. प्रस्तुत उल्लेखावरून पंत आपलें काव्य प्रथम स्वतः धूळपाटीवर लिहून ठेवीत व नंतर त्यांचा लेखक तें कागदावर लिहून घेई, असें दिसतें.

विश्वसनीय साधन झालें आहे. तसेंच त्या काव्याच्या अतःशुद्धीविषयी संशय उत्पन्न होण्यास आतां कोणत्याही प्रकारची फारशी जागा राहिलेली नाही.

प्रस्तुत पर्वाच्या वावतींत आम्ही पंताची लेखनपद्धति कायम ठेविली आहे. प्रचलित पद्धति व पंतपद्धति यांत जी तफावत आम्हांस आढळली तिचें दिग्दर्शन वाचकांच्या सोयीसाठीं पुढें करित आहों.

१. अनुस्वार-ह्याच्या वावतींत पंताचें निश्चित धोरण काय होतें, हें समजणें वरेंच कठीण आहे. पंतांनीं कांहीं ठिकाणीं अनुस्वारांस फांट्य दिला आहे, तर कांहीं ठिकाणीं ते आगातुकी करून घुसले आहेत.

(अ). धाव (१४१९९; १९१९; ३४१९४; ४०१२७)

हासणें (२८१४३)

हाकणें (३८१७७)

हाक (३३१४९)

रोवणें (४८१३७)

वेघणें (४९१९९ व ३९)

आवरणें (१११६०)

वेचणें (२८१४३; २६१२३)

तेधवा (३२१३५)

लागि (२११२५)

जनी (६१६७)

करू नको (३९१५४)

म्या (२०१२५)

ह्या शब्दातील अनुस्वार पंतांनीं गाळिले आहेत व व्युत्पत्तिदृष्ट्या कांहीं ठिकाणीं तसें त्यांनीं केलें, तें योग्यच झालें. परंतु

वावरुनीं (३८१४१)

पसरुनीं (४४१७)

जाणोनीं, आणोनीं (४६१२)

म्हणउनीं (२११९८)

गांडीवप्राप्तिपासुनीं (४११९९)

जेंवीं (२३१२२)

म्हणेंन (२११४०)

ह्या शब्दांवर त्यांनीं अनुस्वारांचें ओझे लादलें आहे. ह्यापैकीं 'तोडुनीं' 'पसरुनीं' अशा प्रकारच्या शब्दातील अत्याक्षरांवर अनुस्वार देण्याची काहींच जरूरी नाही. ङ, ञ, ण, न व म हे पांचहि वर्ण स्वभावतःच अनुनासिक आहेत. यासाठीं त्यावर अनुस्वार असला

किंवा नसला तरी सारखेंच. शेवटच्या दोन शब्दावरील अनुस्वार हस्तदोषमूलक असण्याचाही सभव आहे. विशेषत यमकसाधनार्थ किंवा इतर कोणत्याही कारणांमुळे अनुस्वाराची जरूर नसतां पंत 'पाणी' हा शब्द 'पाणी' (३५।२५) असा लिहितात. 'पाणी'च्या ऐवजी 'पाणी' (२९।३३) असें पंतानीं लिहिलें आहे, पण तेथे त्यानीं यमकांतील अनुस्वार-व्यत्ययोष तरी टाळला आहे.

साराश, अनुस्वाराच्या बाबतींत पंतांचें निश्चित असें काहीं धोरण दिसत नाहीं. पंत एक ठिकाणीं 'हासणें' (२८।४३) असें लिहितात, तर दुसऱ्या ठिकाणीं 'हांसणें' (२८।४२, ३१।३५) असें लिहितात. तीच अवस्था 'धावणें' (३७।२) व 'पुन्हा' इत्यादि शब्दाची.

व. तृतीयेचे प्रत्यय 'नीं' व 'हीं' हे नामांस लाविले असतां सदरू प्रत्ययांच्या पूर्वीच्या अक्षरांवर अनुस्वार दिला जातो परंतु पंतानीं 'नीं'च्या पूर्वीच्या अनुस्वाराची हकालपट्टी केली आहे. 'हीं'च्या पूर्वाक्षरावर पंतानीं अनुस्वार बऱ्याच ठिकाणीं दिला आहे. पण तो दिला नाहीं, अशीं स्थळेंही पुष्कळ आहेत.

क. 'मी' ह्या प्रथम पुरुषी एकवचनी सर्वनामावर, वाक्याचा प्रयोग कोणताही असला तरी पंतानीं अनुस्वार दिला आहे. तोच प्रकार 'तुम्ही' ह्या द्वितीयपुरुषी एकवचनी सर्वनामाविषयीं. पण कोठें कोठें तर 'मी' वर अनुस्वार देण्याच्या बाबतींत पंतांच्या चिकाटीचें नवल वाटतें (२२।६, ३८।५०, ४०।३)

२. उच्चारानुसारी लेखन—पंतानीं ही पद्धति खीकारिलेली आढळते —

दासांच्ये भार्ये (६।६१)
 च्यार (४५।४६)
 सोडिले (४४।२२)
 करिले (५०।२४)
 तां (४१।८)

३. संस्कृत शब्द—ऱ्हस्व 'इ' कारान्त व ऱ्हस्व 'उ' कारान्त—मराठींत कसे लिहावे, ह्यासंबंधीं ऊहापोह आज कित्येक वर्षे चालू आहे. कोणी म्हणतात त्याचें मूळ संस्कृतरूप कायम ठेवावें, कोणी म्हणतात असे शब्द दीर्घस्वरान्त लिहावे,—निदान ते अनेकवचनी असतील तेव्हा तरी असे लिहावे. ह्यासंबंधी पुढील पद्यांश आपणांस मार्गदर्शक होईलः—

ज्ञाले वाद्यध्वनी, स्तुती ज्ञाल्या (४१।५८)

पुढील शब्द ऱ्हस्वान्त असून दीर्घान्त लिहिले आहेत —

हरी (८।२९)
 गिरी (८।३२)
 गुरु (२९।२)

४. निरूपयोगी 'इ' कार किंवा 'उ' कार—पंत एकाद्या शब्दामध्ये हे स्वर निष्कारण घालितात. कदाचित् पंताच्या वेळीं त्याचा उच्चार तसाच केला जात असावा:—

- घातिलें (२३।६)
- आणिखी (४१।८६)
- आसविल (३३।४९)
- वाहेरि (३६।७)
- घाबिरे (३८।६४)
- इतुका (४३।३०)

५. पंत काहीं काहीं अक्षराच्या उपयोगात वारकाई करीत नाहींत:—

- (अ) 'श' बदल 'स'; जसें—सेले (शेले)
- (ब) 'वु' बदल 'उ'; जसें—करउनि (करवुनि)
- (क) 'ल' बदल 'ळ', जसें—लीळा, कळह
- (ड) 'इ' बदल 'यि', जसें—नेयील (४२।६७), देयील (४३।६२), आयि (४३।८८)
- (इ) 'च्या' बदल 'चा'; जसें—पांडवाचा (४६।४६), सुयोधनाचा (५०।५८)
- (ई) 'झ' बदल 'ज', जसें—वांज (२७।१४)
- (उ) 'ज' बदल 'ज्य'; जसें—हरिज्या (४८।१६), भुज्यास (३३।३७)

६. विशेषण व विशेष्य—ह्यांची माडणी संस्कृत व्याकरणास धरून पंतानीं केली आहे:—

- तू आद्यगुरु समस्तां धर्मज्ञांचा (४२।८)
- राधेय त्या यमातें (३८।५४)
- त्या शंखांच्या नादें (३३।३९)
- अन्यां खगमांचें (२८।२९)
- त्यां नारसिंहाची (२७।५२)

परंतु क्वचित् ह्याच्या उलटही प्रकार आढळतो:—

- त्या राजर्षिवरांच्या (२८।३)
- त्या सगर्वांत (१७।८)

७. संधिनियम—पंतानीं नियमास अनुसरून संधि केले आहेत. पण क्वचित् भलत्तेच शब्द जोडले आहेत:—

- अकस्माद्विचिंब (६।३)
- साक्षादलातचक्र (१०।१६)
- कदाचिज्जरे (२३।३)
- तस्माद्धर्मार्थ (४१।९५)
- दुर्घटचक्रोत्थृत्तिक्रियानळसा (४९।५१)

[सूचना—अर्थ समजण्याच्या बाबतीत वाचकांचा घोंटाळा होऊ नये, म्हणून वरील सर्व संयुक्त शब्द आम्ही व्याकरणशुद्ध छापिले आहेत.]

८. अनेकवचन दर्शविण्याच्या कामी अनुस्वारांची विविधा असतां पंतानीं ते कोठें कोठें गाळिले आहेत:—

सज्जन कलकितपना त्यजुनि (४३।९१)

९. नामास विभक्तिप्रत्यय लागला असतां त्याचें सामान्यरूप होतें, पण पंतानीं तो नियम नेहमीं पाळलेला आढळत नाही.—

क्षितिपतिच्या (६।१)

सात्यकिनें (४४।५८)

शरततिस (३८।६)

गांडीवप्राप्तिपासुनीं (४१।११)

१०. काहीं शब्दांच्या बाबतीत पंतांच्या लेखनांत एकसूत्रीपणा मुळींच आढळत नाही—

(अ) कोणी, कोणीं, कोणी, कोणीं

(ब) येवढा, एवढा, येव्हडा, येवडा

(क) जरि, जरी, जन्हि, जन्ही

(ड) सज्य, सज्ज, सज्य (धनुष्य)

वर दर्शविल्याप्रमाणें पंतांच्या लेखनांत जे विशेष आम्हास आढळले, ते वर नमूद केले आहेत. अनुस्वारांच्या बाबतीत पंताचें धोरण बरोबर न कळणें साहाजिक आहे. जरी पंतानीं स्वतः आपले ग्रथ लिहून ठेविले आहेत, तरी क्वचित् त्यांच्या स्वतःच्या नजरचुकीनें एकाद्या ठिकाणीं अनुस्वार दिला न जाणें—किंवा नको असेल तें तो दिला जाणें—संभवनीय आहे. शिवाय, शंभर सवार्शे वर्षांनंतर पोथींतील अनुस्वारदर्शक बिंदूंची शाई उडून जाणें असंभवनीय नाही. ह्या गोष्टीही पंतांच्या लेखनशैथिल्यास दोष देण्यापूर्वीं आपण विचारांत घ्यावयास पाहिजेत.

वर जो पंतांच्या लेखनातील काहीं बाबींचा तपसील दिला आहे, त्यावरून त्यांच्या लेखनातील शब्दांच्या रूपांसबधीं काहीं निश्चित अनुमान काढणें धाड्याचें होईल. उपलब्ध असलेल्या पंतांच्या काव्यात हस्तलिखित पोथ्यांवरून कोणतेंही अनुमान काढतां येणें शक्य नाही. कारण कवीला वृत्तसुखार्थ शब्दांच्या रूपात क्वचित् फेरबदल करण्याची आवश्यकता असते जर पंतांचा स्वदस्तुरचा बाळबोधलिपींत लिहिलेला एकादा गद्य लेख किंवा पत्रव्यवहार उपलब्ध झाला असता, तर त्यावरून त्यांच्या लेखनांतील व्याकरणदृष्ट्या शुद्धाशुद्ध असें वैशिष्ट्य निश्चितपणें अनुमानितां आलें असतें. तथा प्रकारचें गद्यलेखन उपलब्ध नसल्यानें व आपल्या कवितांच्या सर्व पोथ्या त्यांनींच लिहिल्याबद्दलचा खात्री-लायक पुरावा अद्याप पुढें आलेला नसल्यामुळे आम्ही पंतांच्या लेखनातील शब्दांचीं विविध रूपें वाचकापुढें ठेविलीं आहेत. पंतांच्या काळीं व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध समजलीं जात

असलेलीं, परंतु सध्यां रूढ नसलेलीं अशीं रूपें-होउनीं, इतुका, आथि इत्यादि-वाचून साप्रत प्रचलित असलेल्या व्याकरणाच्या किंवा लेखनपद्धतीच्या नियमांनुसार तीं चुकीचीं आहेत, असें म्हणणेंही योग्य होणार नाहीं. शिवाय पंतांच्या काव्यांत अशीं स्थळेंही फारच थोडीं आहेत, याचाही जिज्ञासूनीं विचार करावयास पाहिजे.

प्रस्तुत पर्वाशीं सबद्ध असलेल्या कांहीं मुद्याचें वर विवरण केलें आहे. तें जिज्ञासु वाचकांस आणि मराठी भाषेचें अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस उपयुक्त होईल अशी आशा आहे.

शेवटीं पंतभक्त रामचंद्र वडवे यांच्या निम्नलिखित वचनावर हवाला देऊन वाचकांची तूने रजा घेतों.—

आर्याग्रंथ रचुनि बहु विट्टलचित्तासि तोषवी फार ।

ल्या मोरेश्वरपंता माझा साष्टांग हा नमस्कार. ॥

उमरावती
वर्षप्रतिपदा, शके १८५४
तारीख ७-४-३२

दा. के. ओक.

‘कर्णपर्वा’च्या भूतपूर्व संपादकांचें स्मरण.

कै० नारायण चिंतामण केळकर, बी. ए.

‘काव्यसंग्रहा’चे संपादक कै० नारायण चिंतामण ऊर्फ नानासाहेब केळकर, बी. ए. याचा जन्म सन १८६६ सालीं देवगड तालुक्यांत वानिवडें येथें झाला. ह्या गांवीं त्यांचे पूर्वज सुमारे ३००।४०० वर्षांपासून राहात होते. तेथून त्यांचे वडील मिरजेस येऊन तेथील दरबारांत नोकर म्हणून राहिले, व क्रमानें वढती मिळवीत ते मामलतदार व खासगी कारभारी ह्या हुद्यापर्यंत चढले. कै० नानासाहेबांचें प्राथमिक शिक्षण मिरज संस्थानातील मोडनिंब येथें पूर्ण झाल्यावर, त्यांना इंग्रजी शिक्षणासाठीं सोलापुर येथें ठेवण्याचा त्यांच्या वडिलांचा विचार होता. परंतु इतक्यांत त्यांच्या वडिलांची बदली मिरज येथे झाली व तेथील हायस्कूलांत त्यांचें म्याट्रिकपर्यंत शिक्षण झालें. पुढें कोल्हापुर येथील राजाराम कॉलेज आणि पुणें येथील फर्ग्युसन कॉलेज व डेकन कॉलेज ह्यात त्यांनीं अंशतः स्कॉलरशिप्स वगैरे मिळवून आपलें उच्च शिक्षण पूर्ण केलें. मध्यतरीं फर्स्ट बी. ए. ची परीक्षा झाल्यावर त्यांना घरच्या सापत्तिक परिस्थितीच्या प्रतिकूलतेमुळें कॉलेज सोडून नोकरी धरावी लागणार होती, परंतु श्री० बाळासाहेब मिरजकर यांनीं एक वर्षाचा खर्च पुरविल्यामुळें त्यांना बी. ए. होतां आलें. नंतर त्यांनीं मुंबईस शिकवण्या पतकहून एल्. एल्. बी. ची टर्म भरली. परंतु आपले पाठचे भाऊ रा० माधवराव व नरसोपंत ह्यांच्या विद्यासंपादनांत व्यत्यय येऊं नये म्हणून त्यांनीं रामदुर्ग येथें सुमारे तीन वर्षे हायस्कूलच्या हेडमास्तरची नोकरी केली अशा रीतीनें त्यांनीं आपले धाकटे बंधु म्हणजे महाराष्ट्र-साहित्य-संपादक रा० नरसिंह चिंतामण केळकर यांचें कॉलेजांतील शेवटच्या वर्षाचें व एल्. एल्. बी. चें शिक्षण केलें.

कै० नानासाहेब यांस सन १८९१ मध्ये सातारा येथील सरकारी हायस्कूलांत शिक्षकाची जागा कायमची मिळाली. पुढील तेरा वर्षांत त्यांनीं सातारा, पुणें, धुळे वगैरे ठिकाणीं शिक्षकाचें काम केलें दरम्यान पुणें येथें असतां ते भोर संस्थानचे हल्लींचे अधिपति व तेव्हाचे युवराज श्रीमंत बाळासाहेब पंत-सचिव यांचे शिक्षक म्हणून दोन वर्षे काम करित होते. तसेंच धुळे येथें असतांना त्यांना कांहीं महिने हेडमास्तरचें काम करण्याचाही योग आला होता. तेथेंच त्यांना सन १९०४ मध्ये वयाच्या ३७।३८ व्या वर्षीं नवज्वरानें मृत्यु आला. त्यांच्या अकाली मृत्यूनें त्यांच्या कुटुंबियाचें व महाराष्ट्रभाषेच्या बाज्याचेंही अपरिमित नुकसान झालें आहे. कै० नानासाहेब यांचा स्वभाव अत्यंत गोड व मनमिळाऊ असल्यामुळें ते आपले छेही, विद्यार्थी व नोकरचाकर या सर्वांना प्रिय असत. त्यांना काम करण्याची हौस असल्यामुळें नेहमीं त्यांच्या गळ्यांत एकाद्या संस्थेची चिटणिसी असेच, व

त्या संस्थेचें काम निरलसपणें करण्यांत ते नेहमीं दक्ष असत शाळेंतील गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांवर त्यांचें विशेष लक्ष असे व ते त्यांना त्यांच्या शिक्षणाच्या खर्चाला सटळ हातानें मदत करून शिवाय आस्थेवाडेंकपणानें त्यांच्या प्रगतीकडेही लक्ष ठेवीत असत. त्यांचा स्वभाव उदार असल्यामुळे लोकांकरिता खत ला झीज लावून घेण्यांत त्यांना आनंद वाटत असे.

कै० नानासाहेब आपलें शाळेंतील काम संभाळून इतर वाचनही थोडेंबहुत करीत असत, व त्यांतल्या त्यांत त्यांना काव्य व इतिहास ह्या विषयांची गोडी विशेष असे. कै० पुरातत्वभूषण राजवाडे यांनी इतिहासाच्या साधनाची जीं खडे प्रसिद्ध केलीं आहेत, त्यांपैकी पहिला खड छापवायास त्यांनी मुंबईचे इतिहासप्रेमी लक्षाधीश मावजी शेट यांजकडून मदत मिळवून दिली होती.

कै० नानासाहेब हे पुण्याच्या हायस्कूलात असतां त्यांनीं मुंबई येथील सुप्रसिद्ध 'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक कै० जावजी दादाजी चौधरी, जे. पी., यांनीं सुरू केलेल्या 'काव्यसंग्रह' मासिकाच्या कामीं लक्ष घालण्यास सुरुवात केली, व इ. स. १९०२ मध्ये त्या मासिकाचें संपादकत्व स्वीकारिलें. हें मोठ्या दगदगीचें व जबाबदारीचें काम त्यांनीं आपल्या मृत्यूच्या तारखेपर्यंत केलें. 'काव्यसंग्रहा'चे संपादक ह्या नात्यानें त्यांनीं एक मोठी कामगिरी केली आहे. मोरोपंतानीं आपलीं काव्ये संस्कृत ग्रथांच्या आधारे रचिलीं, पण तीं भाषांतरें नसून, मूळांतील उत्कृष्ट मालमसाला घेऊन आपल्या प्रतिभेच्या बळावर त्यांत भर घालून तीं रचिलेलीं आहेत, आणि म्हणून त्यात खतत्र कवित्व कितीतरी आहे, हें त्यांनीं सोदाहरण सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे (मोरोपंत-कृत शल्यपर्वाची प्रस्तावना पहा). हीच ती महत्त्वाची कामगिरी होय.

कै० नानासाहेब यांच्या मृत्यूनंतर त्यांची पत्नी अवघ्या एका वर्षाच्या आंतच स्वर्गवासी झाली. त्यामुळे त्याचे दोघे मुलगे मातृपितृसुखास मुकले. परंतु त्यापैकी थोरले म्हणजे केशवराव हे आपले चुलते रा० नरसिंह चिंतामण ऊर्फ तात्यासाहेब केळकर यांजकडे राहिले व त्यांनीच त्याचें पालनपोषण करून त्यास शिक्षण दिलें. हे सध्या पुण्यास एका विमाकंपनींत नोकर आहेत. धाकटे चिरंजीव शिवरामपंत हे आपले दुसरे चुलते रा. माधव नरसिंह ऊर्फ आप्पासाहेब केळकर यांच्याकडेच लहानपणापासून असून त्यांच्या सुशील व सुविद्य पत्नी श्री० सौ० गिरिजाबाई केळकर यांनीं प्रत्यक्ष जन्मदाल्या माते-प्रमाणें त्यांच्यावर प्रेम करून त्यांचें लालनपालन केलें. श्री. आप्पासाहेबांनीं त्यांना एम्. ए. पर्यंत शिक्षण दिलें आहे व सध्या ते मुंबई येथें एका व्यापारी पेढीवर काम करीत असतात.

कै० नानासाहेब यांनीं 'काव्यसंग्रहा'च्या संपादनाचा भार आपल्या आंगावर घेऊन, कै० वामन दाजी ओक यांच्या मृत्युमुळे व त्यांच्या पाठीमागून झालेल्या संपादकांस हें काम न झेपल्यामुळे घोरक्या झालेल्या 'काव्यसंग्रहा'स थोड्याच दिवसांत त्यांनीं

चाळसेदार बनविलें असतें, असें वाटावयास लागलें होतें. मोरोपंतकवीच्या काव्याविषयीं जे चर्चात्मक लेख त्यांनीं लिहिले आहेत, त्यांवरून त्यांची कुशाग्रबुद्धि व त्याच्या आगच्या विद्वत्तेची चमक नुकतीच कोठें वाचकाच्या निदर्शनास येऊ लागली होती, इतक्यांत निर्घृण काळानें त्यांना मृत्युलोकांतून हिरावून नेलें!

कै० के० व्ही. लक्ष्मणराव, एम्. ए.

कै० के० व्ही. लक्ष्मणराव यांचे वडील निजामशाहींत कृष्णाजिल्ह्यांत नंदिग्राम तालुक्यांतील वेनक्की-तोलु नावाच्या खेड्यात राहात असत. तेथें त्यांचा जन्म इ. स. १८७७ मध्ये झाला, व तेथेंच त्यांचें बाळपण गेलें. त्यांचे वडील कोमरराजु व्यंकटपय्या पंतलुगारु हे त्यांच्या बाळपणींच निवर्तल्यामुळें ह्या कुटुंबास एकदोनदां स्थलांतर करावें लागले, व कै० लक्ष्मणराव यांस भंडारा (मध्यप्रात) येथें आपल्या बहिणीकडे विद्यार्जनासाठीं यावें लागलें पुढें हायस्कुलांत शिकण्यासाठीं ते नागपुरास आले व तेथें ते इ. स. १८९२ मध्ये प्रवेशपरीक्षेत उत्तीर्ण झाले. उच्च शिक्षणासाठीं इ. स. १८९४ मध्ये ते मॉरीसकॉलेजांत प्रविष्ट होऊन इ. स. १९०० मध्ये बी. ए. व इ. स. १९०२ मध्ये एम्. ए. झाले कॉलेजमध्ये शिकत असता अनेक अडचणी आल्या, तरी त्यांनीं मोठ्या चिकाटीनें आपला विद्याभ्यास पूर्ण केला.

नागपुरास शिकत असतां तेथील विद्वद्बल कै० हरि माधव पंडित यांच्याशीं त्यांची ओळख झाली कै० पंडित यांच्या कुशाग्र दृष्टीस ज्या होतकरू तरुण व्यक्ति पडल्या, त्यांना त्यांनीं जवळ करून वाङ्मयसेवेची शिस्त लावून अनेक विषयांवर लेख लिहिण्यास प्रोत्साहन दिलें व लेखनकलेंत प्रवीण केलें अशा तैलबुद्धि व तरतरीत शिष्यवर्गापैकीं कै० लक्ष्मणराव हे एक होते. हे जन्मानें तेलगू ब्राह्मण, शिक्षणाच्या सस्कारानें महाराष्ट्रीय व योगक्षेमाच्या दृष्टीनें आंध्रदेशात स्थायिक झालेले, अशी त्रिस्थळी अवस्था असतांना देखील त्यांनीं जें सारस्वतोपासनेचें व्रत आजीव पाळलें, त्याची महती व बहुविधता लक्षांत घेता, कै० लक्ष्मणराव यांस कै० पंडिताचे 'पट्टशिष्य' च म्हणावें लागतें.

कै० लक्ष्मणरावांची जन्मभाषा तेलगू व ते प्रवेशपरीक्षेपर्यंत हिंदीभाषा घेऊन शिकलेले, असें असतां ते कै० पंडितांनीं सुरू केलेल्या 'देशसेवक' नावाच्या मराठी साप्ताहिकांत लेख लिहू लागले. ते मराठींत वादविवादही अस्खलितपणें करित असत. त्यांनीं 'माझी भार्या' नावाची एक सुंदर करुणरसपर कविता लिहिली होती, व ती 'करमणूक' पत्रात प्रसिद्ध झाली होती. कॉलेजांत शिकत असतां कांहीं वेळ ते 'सत्यप्रिय' नामक साप्ताहिकाचे संपादकही होते.

कै० लक्ष्मणराव मोठे बुद्धिवान् असून त्यांची जिज्ञासा इतकी जबर व धारणाशक्ति इतकी तीव्र होती की, ते हळूहळू महलाच्या विषयांवर मासिकातही लिहू लागले. कै० चामन दाजी ओक यांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'पचवटीस्थलनिर्णय'संबंधीच्या वादास त्यांच्या मृत्यूनंतर रंग चढला. 'केरळकोकिळ'कारांनी कै० श्री० गणपतराव हरिहर ऊर्फ चापूसाहेब पटवर्धन कुरुदवाडकर यांची वाजू उचलून धरिली, व कै० लक्ष्मणराव यांनी 'केरळकोकिळा'चे सर्व मुद्दे खोडून काढिले. ह्या संबन्धाचे त्याचे लेख पुण्यास त्या वेळीं प्रसिद्ध होत असलेल्या 'सुविचारसमागम' नामक मासिकात छापले आहेत. त्यांनी कोल्हापूर येथील 'ग्रंथमाला' नामक नियतकालिकांत 'शाहू' शब्दाच्या व्युत्पत्तीवर एक लहानसा निबंधही लिहिला होता. मराठी वाङ्मयातील त्यांच्या व्यासंगानंतर त्यांचे लक्ष्य आंध्रसारखताकडे वेधले, व त्या वाङ्मयावर त्यांनी 'विविधज्ञानविस्तारा'त एक समालोचक व विवेचक निबंध लिहिला. अशा प्रकारे महाराष्ट्रवाङ्मयांत एक एक पाऊल पुढे टाकत असतां कै० पंडित यांच्या सहवासाने त्यांना मराठी काव्याचे अध्ययन करण्याची गोडी लागली. ह्या त्यांच्या व्यासगाचे दृश्य फळ म्हणजे त्यांनी 'काव्यसंग्रहा'करिता मोरोपंतकृत 'कर्णपर्वा'चे केलेले संपादन हे होय.

कै० लक्ष्मणरावांच्या घराण्याचा ऋणानुबंध मुतगाला येथील जमीनदाराची होता, व त्याचे पितामह त्या संस्थानांत दिवाण होते. पुढे कै० लक्ष्मणराव हे त्या वेळच्या अधिपतींच्या आमत्रणावरून तिकडे गेले. ते प्रथम प्रायव्हेट सेक्रेटरी व नंतर दिवाण होऊन ते त्या संस्थानातील कायमचे रहिवासी झाले. पाच सहा वर्षे संस्थानच्या कामानिमित्त मद्रास येथे असताना त्यांनी रा. व. वीरेशलिंग घंतलू यांच्या प्रोत्साहनाने 'विज्ञानचंद्रिकामंडळी' स्थापून तिच्या द्वारे आंध्रभाषेत वरेच उपयुक्त ग्रंथ प्रसिद्ध केले पुढे इ. स. १९१२ मध्ये तेलगू भाषेत 'विज्ञानसर्वस्वमु' नामक विश्वकोश तयार करण्याच्या कार्यास त्यांनी आपणास आमरण वाहून घेतले. ह्या कार्यांत ते इतके समरस झाले की, त्यांना दुसरे बहुमानाचे व संपन्नतेचे हुद्दे आले असता त्यांचा त्यांनी स्वीकार केला नाही आपली जन्मभाषा जी आंध्र, तिची ऊर्जित दशा कशी होईल व तींत सर्व प्रकारचे अर्वाचीन वाङ्मय निर्माण होऊन त्यातील ज्ञानाचा प्रसार जनतेत कसा होईल, ह्या एकाच विचारात ते सदैव गुग झालेले असत. आंध्रदेशच्या प्राचीन इतिहासाचे संशोधन करिताना त्यांना शिलालेख तपासण्याचा नाद लागला व त्यांचे लक्ष्य पुराणसंशोधनाकडे वळले पण त्यांच्या बरोबरच ते पुन्हा मराठी लेखनाकडे लक्ष्य देऊ लागले. त्यांनी दडीची 'अवंतिसुंदरीकथा' व 'राधा-माधवविलासचंपू' ह्या ग्रंथांचे परीक्षण हे दोन संशोधनात्मक निबंध 'विविधज्ञानविस्तारा'त लिहिले. त्यांतील 'चंपू'च्या मार्भिक, विद्वत्ताप्रचुर आणि सप्रमाण परीक्षणामुळे त्यांनी विद्वान् मराठी वाचकांचे लक्ष्य आपणाकडे वेधून घेतले.

हे एक मोठे कर्ते समाजसुधारक होते. ज्या गोष्टी महाराष्ट्रांत करणे सोपे, तेच मागासलेल्या आंध्रदेशांत घडवून आणणे कठीण. विशेषतः स्त्रीशिक्षण, प्रौढस्त्रीविवाह व विधवा-

विवाह ह्या सामाजिक सुधारणा प्रचारांत आणणें फार अवघड असतांही त्यांनीं ह्या तिन्ही गोष्टी स्वतःच्या घरीं घडवून आणल्या होत्या.

कै० लक्ष्मणराव यांनीं वाङ्मयकार्यांत दुसऱ्या कोणाच्या मदतीची अपेक्षा न करिता स्वतःच्या बुद्धिवैभवाच्या व हिंमतीच्या बळावर सुरू केल्लें ज्ञानसत्र आमरण चालू ठेविलें होतें. यांनीं आंध्रवाङ्मयाची भरीव सेवा केली आहे. मराठी वाङ्मयक्षेत्रांतील त्यांची कामगिरी अल्प असली तरी ती बहुमोल आहे. प्राचीन शिल्पालेखासंबंधानें त्यांनीं इंग्रजींतही बरेच लेख लिहिले आहेत. त्यांचा मराठ्यांच्या इतिहासांतरील व्यासंग प्रशंसनीय होता. त्यांच्या मनांतून पुढेंही मराठी वाङ्मयाची पुष्कळशी सेवा करावयाची होती, परंतु 'मनसा चिंतितं कार्यं दैवमन्यत्तु चिन्तयेत्' हेंच खरें ठरलें !

कै० लक्ष्मणराव मद्रास येथें तारीख १३ जुलै १९२३ रोजीं पहाटेस हृदयाची क्रिया एकाएकी बंद पडून दिवंगत झाले, व त्यांनीं आरंभिलेली वाङ्मयविषयक कामगिरी अर्धवट राहिली ! तथापि त्यांच्या बहुविध व अमूल्य कामगिरीबद्दल कोणासही-विशेषतः गुणग्राही महाराष्ट्रीयस-आदर वाटल्याशिवाय खास राहाणार नाहीं.

पंतप्रशस्ति.

कालिदासाची कविता प्रसन्न समजतात व भारवीची कविता भारदस्त म्हणतात. प्रसन्न कवितेचा रस द्राक्षांच्या रसासारखा असून, भारदस्त कवितेचा रस नारळाच्या रसासारखा असतो. जो पाक कालिदासांत आहे, तो भारवींत नाही, जो पाक भारवींत आहे, तो कालिदासांत नाही. पण हे दोन्ही पाक पंतांच्या काव्यांचा खमंगपणा वाढवीत आहेत. मोरोपंती महाभारतांतील कांहीं आख्यानें नीट समजलीं म्हणजे सगळा कालिदास व सगळा भारवि वाचण्याचें श्रेय मिळून आणखीही अधिक लाभ होतो. तो लाभ भक्तिरसाचा व देवाविषयीं आस्तिक्यबुद्धीचा होय.

* * * *

पदलालित्य दंडीचें लोकोत्तर समजलें जातें व उपमालंकार कालिदासाचा सुरेख समजतात. पंतांच्या काव्यांतील पदलालित्य दंडीसारखेंच लोकोत्तर असून, पंतांनीं स्थळोस्थळीं बांधलेले उपमालंकार अति-सुरेख आहेत. सारांश, कालिदासाची, भारवीची व दंडीची—मिळून त्रिवेणी एकट्या मोरोपंतामध्ये एकत्र संगम झालेली उघड आढळते.

* * * *

मोरोपंतासारखा देशी कवि पूर्वीं झाला नाही, हल्लीं नाही व पुढेंही होण्याचा फारसा संभव नाही; हा एक महत्वाचा मुद्दा मोरोपंती भारत जेमतेम तरी जो एकदां डोळ्यांखालून घालवील, त्यास सहज कळून येणार आहे.

कै० प्रो० राजाराम रामकृष्ण भागवत.

अनुक्रमणिका.

अध्याय	विषय	ग्रंथ- संख्या	पृष्ठांक
१	कर्णवधवृत्तांत (गीति १-२), संजय धृतराष्ट्राकडे जातो (३-४), धृतराष्ट्राशीं त्याचें संभाषण (५-११), धृतराष्ट्राचें उत्तर (१२-२६), संजय युद्धवार्ता सांगतो (२७-२९), धृतराष्ट्राचें उत्तर (३०)	३०	१-१०
२	संजयवृत्तकथन (गीति १), द्रोणवधानंतर पळणाऱ्या कौरवपक्षीय वीरांस उद्देशून दुर्योधनाचें उत्साहपर भाषण (२-१४), कर्णाला सेनापत्याचा अभिषेक व दुर्योधनकृत कर्णपराक्रमवर्णन (१५-१९)	१९	११-१६
३	धृतराष्ट्रमूर्च्छा (गीति १-३), तो सावध होतो (४-५), तत्कृत पुत्रनिंदा (६-७), त्याचें संजयाशीं भाषण (८-११), संजयद्वारा कर्ण, व दुःशासनादि धार्तराष्ट्रांच्या वधाच्या वृत्तांताचें कथन व तन्निमित्त धृतराष्ट्रशोक (१२-१५), धृतराष्ट्राच्या प्रश्नारूपेन संजय कौरवसेना-नायकांच्या मरणाची वार्ता सांगतो (१६-४६)	४६	१६-२५
४	संजयकृत पांडववीर-विराट, द्रुपद, अभिमन्यु, कुंति-भोज इत्यादि-यांच्या संहाराचें वर्णन (गीति १-२५)	२५	२५-२९
५	उरलेल्या कौरवपक्षीय वीरांचीं नांवे संजय धृतराष्ट्रास सांगतो (गीति १-११), स्वपक्षास जय मिळण्याविषयी धृतराष्ट्राची निराशा (१२-१४)	१४	२९-३३
६	कर्णाचे गुण व पराक्रम आठवून त्याबद्दल धृतराष्ट्राचा विलाप (गीति १-१६), संजयाचें शांतवनपर भाषण (१७-१८), भीष्मादिकांचा उपदेश न ऐकित्याबद्दल धृतराष्ट्राचा पश्चात्ताप व कर्णपराक्रम आठवून पुन्हा शोक (१९-७१), कर्णवधानंतर दुर्योधनादि कौरवपक्षीय वीर काय म्हणाले, ह्याविषयी चौकशी (७२-७७)	७७	३३-४९
७	द्रोणवधानंतर कर्णास सेनापति करण्याविषयीं अश्वत्थाम्याची सूचना (गीति १-८), दुर्योधनकृत कर्णस्तुति व सेनापत्य स्वीकारण्याविषयीं प्रार्थना (९-२३), कर्ण		

अध्याय	विषय	ग्रंथ-संख्या	पृष्ठांक
	दुर्योधनास आश्वासन देतो (२४-२६), कर्णास अभिषेक (२७-४०), कर्णानें केलेली व्यूहरचना (४१-४६)	४६	४९-५८
८	प्रथमदिनयुद्ध-कर्णाचा व्यूह पाहून त्याचा नाश करण्याबद्दल धर्माचें अर्जुनास प्रोत्साहन (गीति १-७) अर्जुनानें केलेली अर्धचंद्राकार व्यूहाची रचना (८-१२), युद्धारंभ-क्षेमधूर्ति व भीम यांचें युद्ध व क्षेमधूर्तीचा वध (१३-३०), कर्णनकुळयुद्ध (३१-३३)	३३	५८-६६
९	उभयपक्षीय वीरांची द्वंद्वयुद्धे (गीति १-२२), प्रति-विंध्य व चित्र याच्या युद्धाचें वर्णन (२३-३१)	३१	६६-७१
१०	भीम व अश्वत्थामा यांचें युद्ध (गीति १-१७), दोघे मूर्च्छित होतात (१८-१९)	१९	७१-७५
११	संशप्तक व अश्वत्थामा यांचें अर्जुनाशीं घोर युद्ध (गीति १-६६), अश्वत्थाम्याचा पराभव (६७-७२)	७२	७६-९१
१२	दंडधार व दंड यांचा अर्जुनहस्तें वध (गीति १-१४), अर्जुनाचें संशप्तकांशीं युद्ध (१५-१९), कृष्णकृत रणभूमि-वर्णन (२०-३१)	३१	९१-९७
१३	अश्वत्थामा व पांड्य यांचें युद्ध व पांड्यराजाचा वध (गीति १-३०)	३०	९८-१०३
१४	धृतराष्ट्राचा संजयास प्रश्न (गीति १-४), कृष्णार्जुन-संवाद (५-८), कर्णधृष्टद्युम्नादिकांचीं युद्धे (९-१८), सहदेव दुःशासनास पिटाकून लावतो (१९-३५), नकुळ व कर्ण यांचा संवाद (३६-४४), त्याचें युद्ध (४५-६४) नकुळास धरून मग कर्ण त्यास सोडून देतो (६५-७२), कर्ण पांचाळावर चालून जातो (७३-७५)	७५	१०४-११७
१५	युयुत्सु व उलूक यांचें युद्ध (गीति १-८), श्रुतकर्मा व शतानीक यांचें युद्ध (९-१३), सुतसोम व शकुनी यांचें युद्ध (१४-२०)	२०	११७-१२०
१६	धृष्टद्युम्न व कृपाचार्य यांचें युद्ध (गीति १-११), शिखंडी व कृतवर्मा यांचें युद्ध (१२-१५), हार्दिक्याचें शिखंडीशीं युद्ध (१६-१८), शिखंडीचें पलायन (१९-२०)	२०	१२०-१२४

अध्याय	विषय	ग्रंथ-संख्या	पृष्ठांक
१७	अर्जुन सशस्त्रकाचा पराजय करितो (गीति १-१९), धर्म व दुर्योधन यांचें युद्ध (२०-२७)	२७	१२४-१२७
१८	धर्म व दुर्योधन यांचें युद्ध (गीति १-१९), दुर्योधनास मूर्च्छा व धर्मभीमभाषण (२०-२३)	२३	१२८-१३२
१९	कर्ण व सात्यकि यांचें युद्ध (गीति १-६), अर्जुनाचा पराक्रम (७-१५), कर्णाजुनयुद्ध (१६-३०), कौरवाचा पराजय (३१-३८)	३८	१३२-१४०
२०	द्वितीयदिनयुद्ध—धृतराष्ट्राचा प्रश्न (गीति १-१२), संजयाचें उत्तर (१३-२०), कर्णदुर्योधनसंवाद (२१-४२)	४२	१४०-१४८
२१	कर्णाचें सारथ्य करण्याविषयीं दुर्योधन शल्याची मन-धरणी करितो (गीति १-१२), संतप्त झालेल्या शल्याचें उत्तर (१३-२८), सभेंतून उठून जाणाऱ्या शल्याची मन-धरणी दुर्योधन करितो (२९-३७), शल्याची अट (३८-४०), त्या अटीला कर्ण व दुर्योधन यांची मान्यता (४१-४६)	४६	१४८-१५७
२२	शिवाच्या कृपाप्रसादामुळे भार्गवरामानें दैत्यपराभव केल्याची कथा दुर्योधन शल्यास सांगतो (गीति १-२९), व अशा रामाचा शिष्य कर्ण हा उच्च कुलोत्पन्नच असला पाहिजे असें सांगून, दुर्योधन शल्यास कर्णाचें सारथ्य करण्याविषयीं विनवितो (३०-४०)	४०	१५७-१६४
२३	शल्याचें भाषण (गीति १-४), दुर्योधनकृत कर्णपरा-क्रम वर्णन (५-१७), सारथ्यकर्म करण्याविषयीं शल्याची मान्यता (१८-२४), शल्य व कर्ण यांचें भाषण (२५-२९), रथसिद्धि (३०-३३)	३३	१६४-१६९
२४	कर्ण व शल्य यांचें रथारोहण (गीति १-५), दुर्योधनाचें कर्णाशीं भाषण (६-१०), कर्णाचें शल्याशीं भाषण (११-१६), शल्य कर्णाची कानउघाडणी करितो (१७-२३)	२३	१६९-१७४
२५	अशुभ चिन्हे होतात (गीति १-३), कर्णाची आत्म-स्तुति (४-१५), शल्याचें खरमरीत उत्तर (१६-३१)	३१	१७४-१८०

अध्याय	विषय	ग्रंथ-संख्या	पृष्ठांक
२६	कर्णाची स्वपराक्रमाविषयी बढाई (गीति १-२०), शल्य ल्यास खोडून काढितो (२१-३०), कर्णाचें उत्तर (३१-३३)	३३	१८०-१८६
२७	शल्यकृत वाक्काडन (गीति १-१३), कर्णाचें प्रत्युत्तर (१४-३४), मद्रदेशनिंदा (३५-६१)	६१	१८७-१९८
२८	शल्यार्चें भाषण (गीति १-११), हंसकाककथानक (१२-७३), शल्याचा समारोप (७४-८६)	८६	१९८-२११
२९	कर्णाला परशुरामानें दिलेला शाप (गीति १-११), कर्णाचें शल्यास उद्देशून भाषण (१२-२२), ब्राह्मणानें कर्णास दिलेला शाप (२३-३१), कर्ण व शल्य यांचें भाडण (३२-४९), त्यांचें दुर्योधनकृत निवारण (५०-५१)	५१	२१२-२२०
३०	कर्णकृत बार्हस्पत्यव्यूहाची रचना (गीति १), धर्मार्जुन-संवाद व अर्जुनाचें दिव्यरथारोहण (२-१०), अर्जुनास पाहून शल्याचें कर्णाशीं भाषण (११-२४), कर्णाचें उत्तर (२५-२८), शल्यकृत पांडवप्रभाववर्णन (२९-३७), कर्णाचा पराक्रम (३८-४५), भीमाचा पराक्रम (४६-५४), सात्यकि, वृषसेन, सुषेण इत्यादि वीरांचीं युद्धे (५५-६७), कर्णप्रभाव (६८-८२), धर्माचें कर्णाशीं भाषण (८३-८५), धर्मानें कर्णावर केलेली शरवृष्टि (८६-९१)	९१	२२०-२३४
३१	कर्ण धर्माचा पराभव करितो (गीति १-२७), पळणाऱ्या धर्माला धरणाऱ्या कर्णाला शल्याचा उपदेश (२८-३३), कर्ण धर्माला टोचून बोलतो (३४-४१), कर्णानें धर्मास सोडल्यावर धर्म पुन्हा सैन्यास परतवितो व उभय दळाचें युद्ध (४२-५६)	५६	२३४-२४३
३२	भीम व धर्म यांचें रक्षण करण्याचें काम सात्यकि धृष्टद्युम्नाकडे सोंपवितो (गीति १-७), शल्य व कर्ण यांचा संवाद (८-१८), कर्ण व भीम यांचें युद्ध व कर्ण मूर्च्छित होतो (१९-३०), नंदोपनंदादि सहा धृतराष्ट्रपुत्रांचा वध (३१-३४), कर्ण भीमास विरथ करितो (३५-५३)	५३	२४३-२५२
३३	अर्जुनसंशप्तकयुद्धः—भीमकर्णादिकांचीं युद्धे (गीति १-१५), सुशर्माप्रमुख संशप्तकांचें व अर्जुनाचें युद्ध, कृष्णार्जुनांवर बाणांचा वर्षाव (१६-३४), पार्थाचें कृष्णाशीं भाषण		

अध्याय	विषय	ग्रंथ-सख्या	पृष्ठांक
	(३५-३७), अर्जुनकृत नागास्त्रप्रयोग व त्याचें सुशर्माकृत गरुडास्त्रप्रयोगानें निवारण (३८-५२), अर्जुन मूर्च्छित होऊन सावध होतो (५३-५८)	५८	२५२-२६१
३४	धृष्टद्युम्न-कृपाचार्यादिकांची युद्धे (गीति १-६), अश्व-थामापराक्रम (७-१९), धर्मकृत अश्वत्थाम्याचा धिक्कार (२०-२६), भीम, कर्ण, धृष्टद्युम्न यांची युद्धे (२७-४१)	४१	२६१-२६८
३५	अर्जुन व कृष्ण यांचें भाषण (गीति १-१०), अर्जुनाचा पराक्रम (११-१९), अश्वत्थामा कृष्णार्जुनांस मूर्च्छित करितो (२०-२६), कृष्ण अर्जुनास खिजवितो (२७-३३), अर्जुन अश्वत्थाम्यास मूर्च्छित करितो (३४-३७), संकुल युद्धे (३७-४०), दुर्योधनाचें स्वसेनेस प्रोत्साहन (४१-४३), अश्वत्थामाकृत धृष्टद्युम्नवधाविषयी प्रतिज्ञा (४४-४८); मृत वीरांचा स्वर्गांत सत्कार (४९-५६), अर्जुन व कृष्ण यांचें भाषण (५७-६२)	६२	२६८-२७८
३६	अश्वत्थामाधृष्टद्युम्नयुद्धः—कृष्णार्जुनकृत रणभूमिनिरीक्षण व उभयतांचें भाषण (गीति १-८), कर्णाचें सात्यकि व धृष्टद्युम्न यांशीं युद्ध (९-१४), अश्वत्थामाकृत धृष्टद्युम्ननिंदा (१५-२३), धृष्टद्युम्नाचें उत्तर (२४-२५), अश्वत्थामा व धृष्टद्युम्न यांचें युद्ध (२६-३७), कृष्णाच्या सूचनेवरून अर्जुन अश्वत्थाम्याचें निवारण करितो, अश्वत्थामा मूर्च्छित होतो (३८-५०)	५०	२७९-२८७
३७	संशप्तकांकडे जाताना कृष्ण अर्जुनास दूर चाललेल्या युद्धांचें वर्णन करून सांगतो (गीति १-११), कर्ण व धर्म यांचें युद्ध (१२-२६), भीमाचा पराक्रम (२७-३८).	३८	२८८-२९४
३८	उभय पक्षीय वीरांची युद्धे (गीति १-१९), भीमाचा पराक्रम (२०-२८), कर्णाचा पराक्रम व सहदेवाचें शौर्य (२९-३५), कर्णकृत धर्मपराभव (३६-५९), धर्माला सोडून अर्जुनाशीं युद्ध करण्याविषयी शल्याची कर्णास सूचना (६०-७४), धर्माला सोडून कर्ण दुर्योधनाच्या रक्षार्थ जातो (७५-७७)	७७	२९४-३०७

अध्याय	विषय	ग्रंथ-संख्या	पृष्ठांक
३९	धर्म पराभूत झाल्यामुळे खिन्न होतो (गीति १-६), नकुळ व सहदेव हे भीमाच्या साहाय्यास जातात (७-९), अर्जुन अश्वत्थाम्याचा पराजय करितो (१०-३०), कर्णकृत भार्गवास्त्रप्रयोग व प्रभाव (३१-३६) अर्जुनाची चिंता (३७-४१), कृष्णाच्या सूचनेवरून अर्जुन धर्माच्या संरक्षणार्थे जातो (४२-४८), भीमार्जुनसंवाद (४९-५८), कौरवांबरोबर युद्ध करावयास भीमास सांगून कृष्णार्जुन धर्माच्या दर्शनास जातात (५९-६३)	६३	३०८-३१८
४०	धर्मार्जुनसंवाद (गीति १-३१), अर्जुन धर्माच्या मेटीला येण्याचे कारण सांगतो (३२-४५), धर्मकृत अर्जुननिंदा (४६-७७)	७७	३१८-३३१
४१	अर्जुन धर्मवधास उद्युक्त होतो (गीति १-८), गाडिवाची निंदा करणाऱ्याचा वध करण्याची प्रतिज्ञा अर्जुन प्रकट करितो (९-१४), कृष्णकृत गूढ धर्मतत्वाविषयी चर्चा (१४-४६), बलाकव्याधकथा (४७-६३), कौशिकब्राह्मणकथा (६४-७३), धर्माची व्याख्या व तद्विषयक चर्चा (७४-९८)	९८	३३२-३४८
४२	अर्जुनकृत धर्मनिंदा व स्वस्तुति:—अर्जुनकृत कृष्णस्तव व प्रतिज्ञारक्षण व धर्मरक्षण साधण्याविषयी कृष्णास उपाय विचारितो (गीति १-११), 'अपमान म्हणजे वधच होय' असे कृष्ण अर्जुनास सांगतो व तदनुसार कृष्ण धर्मनिर्भर्त्सना करून प्रतिज्ञारक्षण करावयाचा मार्ग त्यास सूचवितो (१२-२४), अर्जुन धर्माची निंदा करितो (२५-४८), धर्माचा अपमान केल्यामुळे अर्जुनास विषाद वाटून तो आत्महत्या करण्यास उद्युक्त होतो व कृष्ण त्यास आत्मस्तुति हाच उत्तम वध आहे, असे सांगतो (४९-६१), अर्जुन आत्मस्तुति करितो (६२-७९), अर्जुन धर्माजवळ क्षमेची याचना करितो (८०-८४)	८४	३४८-३६३
४३	धर्माचा उद्वेग (गीति १-८), कृष्ण धर्माचे शांतवन करितो (९-२१), धर्माला गहिवर येतो (२२-२८), कृष्णाच्या सूचनेवरून अर्जुन धर्मराजाच्या पायांवर लोळण		

अध्याय	विषय	ग्रंथ-सख्या	पृष्ठांक
	वेतो (२९-३५), धर्म अर्जुनास कर्णाचा वध करावयास सागतो (३६-४०), अर्जुन कर्णाचा वध करण्याविषयी प्रतिज्ञा करितो (४१-४३), कृष्णाची शुभेच्छा (४४-४६), अर्जुन धर्मास आलिंगन देतो व कर्णवधप्रतिज्ञेचा पुन्हा उच्चार करितो (४७-५४), दारुकानें सिद्ध करून आणलेल्या रथांत कृष्णार्जुन बसतात व कृष्ण अर्जुनास कर्ण-वधाविषयी आश्वासन देतो (५५-६२), भीमाचा पराक्रम व त्याचें त्याचा सारथी विशोक याशीं भाषण, शस्त्रास्त्रसंग्रहाविषयी चौकशी (६३-७५), विशोककृत शस्त्रास्त्रसंग्रहाचें वर्णन (७६-८०), भीमाचें विशोकाशीं भाषण (८१-८६), कृष्णार्जुनांचें आगमन व विशोककृत कृष्णवर्णन (८७-९३), भीम विशोकास पारितोषक देतो (९४)	९४	३६३-३७६
४४	भीम, अर्जुन व कृष्ण एकत्र होतात (गीति १-५), भीम व शकुनि याचें युद्ध व शकुनीचा पराजय (६-८), कर्ण भीमास पिटाळून लावितो (९-१४), अर्जुन व कृष्ण याचें भाषण (१५-२०), अर्जुनवधास हीच योग्य वेळ आहे, असें शल्य कर्णास सूचवितो (२१-२७), कर्णाचें उत्तर (२८-३६), भीमार्जुन कौरवसैन्याचा नाश करितात. (३७-५३), कर्णाचें शौर्य व पांचाळादिकांचें मथन (५४-६३), अर्जुन तिकडे जातो (६४-६५)	६५	३७६-३८५
४५	भीम दुःशासनास मारून त्याचें रक्त पित्तो (गीति १-१३), त्याचा क्षिरच्छेद करितो (१४-२२), त्याचें रक्तप्राशन-समयीं भाषण (२३-२९), भीम आणखी दहा धृतराष्ट्र-पुत्रांचा वध करितो (३०-३२), कर्णपुत्र वृषसेनाचा पराक्रम (३३-३९), अर्जुनाचें कर्णास पुत्ररक्षणार्थ आवाहन (४०-४४), वृषसेनवध (४५-४६), अर्जुन व कृष्ण यांचा संवाद (४७-५८)	५८	३८६-३९५
४६	कर्णार्जुन युद्धाची तयारी करितात (गीति १-७), आपापल्या पुत्रांच्या अभिमानामुळें इंद्र व सूर्य यांचा वाद-विवाद (८-१०), ब्रह्मदेवानें दिलेला निकाल (११-१६),		

अध्याय	विषय	ग्रंथ-संख्या	पृष्ठांक
	कर्णाजुनांची दृष्टादृष्ट (१७-२१), कर्णशल्य व कृष्णाजुन यांचा संवाद (२२-२९), अर्जुनाचा पराक्रम (३०-३६), अश्वत्थामा दुर्योधनास साम करण्यास सांगतो (३७-५४), दुर्योधन साम करण्यासंबंधी नापसंती दर्शवितो (५५-६६), युद्धास सुरुवात (६७-७०)	७०	३९५-४०७
४७	कर्णाजुनयुद्धः—अर्जुनाचें अग्न्यस्त्र कर्ण वाय्वस्त्रानें शमवितो (गीति १-१३), भीम व कृष्ण अर्जुनास प्रोत्साहन देतात (१४-१८), परस्परांचें निकराचें युद्ध व कर्णकृत सर्पबाणप्रयोग (१९-७३), तक्षकपुत्र अश्वसेन बाणरूपानें अर्जुनास मारण्याचा प्रयत्न करितो पण कृष्णाच्या युक्तीमुळे केवळ अर्जुनाच्या किरीटाचें भस्म होतें (७४-८०)	८०	४०८-४२२
४८	अश्वसेन पुन्हा बाणरूपानें कर्णाच्या भाल्यांत शिरतांना पाहून कर्ण त्याचा निषेध करितो (गीति १-७), अर्जुन-हस्तें तक्षकवध (८-१०), पार्थशरांनीं कर्ण मूर्च्छा पावतो (११-२८), तो सावध होऊन निकरानें अर्जुनाशीं युद्ध करूं लागतो तोंच त्याचें रथचक्र पृथ्वी ग्रासिते (२९-३१), कर्णाचा विषाद (३२-३५), कर्णाचा प्रताप (३६-५५), कर्ण रथचक्र वर काढण्याचा प्रयत्न करितो (५६-६३), कर्ण रथचक्र काढीपर्यंत युद्ध थांबविण्यास अर्जुनाला सांगतो (६४-७०)	७०	४२३-४३७
४९	कृष्णाचें कर्णाशीं उपहासपर भाषण (गीति १-१८), कर्णाजुन युद्ध व अर्जुनमूर्च्छा (१९-३४), कर्ण चाक वर काढण्याचा प्रयत्न करितो (३५-३८), कर्ण जमिनीवरूनच अर्जुनाशीं युद्ध करितो व अमोघ बाणानें अर्जुन त्याचा वध करितो (३९-५४), कौरवसैन्यांत हाहाकार व पांडवाचा जयघोष (५५-७३), शल्यादिकांच्या सांगण्यावरून व सूर्यास्तसमय झाल्यामुळे कौरवसैन्य शिबिरात परत जातें (७४-८२)	८२	४३७-४५२
५०	कृष्णाजुन परस्परांच्या आगांतील बाण उपहून काढितात (गीति १-२), कृष्णकृत अर्जुनस्तुति (३-१०), कृष्णा-		

अध्याय	विषय	ग्रंथ-संख्या	पृष्ठांक
	<p>र्जुन धर्माच्या भेटीला जातात (११-१६), कृष्ण धर्माचा जयजयकार करितो (१७-२७), धर्मकृत कृष्णस्तुति (२८-३७), धर्म, अर्जुन व कृष्ण हे रणभूमीवर कर्णाचें शव पाहातात (३८-४५), कोमलवृत्ति धर्माचें कर्णास उद्देशून भाषण (४६-५३), प्रभूनें यश दिल्याबद्दल धर्म सप्रेम कृष्णाची स्तुति करितो (५४-६६), धर्मादि परत जातात (६७-६९), धृतराष्ट्राला संजय हें वृत्त सागतो (७०-७१), पंतकृत कर्णपर्वोपसंहार (७२-७५)</p>	७५	४५२-४६७
	एकूण ग्रंथसंख्या	२५६४	

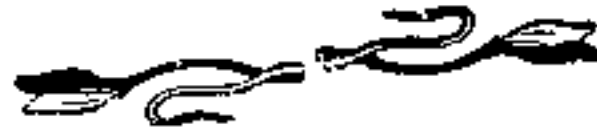
टिपणें.

(१) वर दर्शविलेल्या ग्रंथसंख्येंत पाठभेद म्हणून पृष्ठ २५८ टीपा ३ व ७ यांत दिलेल्या दोन गीति मिळविल्या म्हणजे ग्रंथसंख्या २५६६ होते.

(२) ह्या ग्रंथसंख्येपैकी २५६५ पर्यंत गीतिवृत्तांत व फक्त एक (अध्याय ६।३२) आर्यागीतिवृत्तांत आहे. 'एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः' ह्या नियमानुसार एकाद्या काव्याचें किंवा सर्गाचें शेवटचें एक तरी पद्य अन्य वृत्तांत असणें अवश्य असतें. परंतु घंतांनीं प्रस्तुत पर्वाच्या मध्यें एवढी एकच आर्यागीति रचून कां समाविष्ट केली, हें समजणें शक्य नाहीं.

परिशिष्टे.

अनुक्रमांक	तपशील	पृष्ठांक
१	अलंकारवैपुल्य.	१-२
२	अपरिचित शब्दांची सूचि.	३-५
३	भाषणसांप्रदायांची सूचि.	५-६
४	संश्लेषशब्दांची सूचि.	६
५	काव्यरचनेतील चालढकल.	७
६	अधिक टीपा, शुद्धाशुद्ध वगैरे.	८-१६

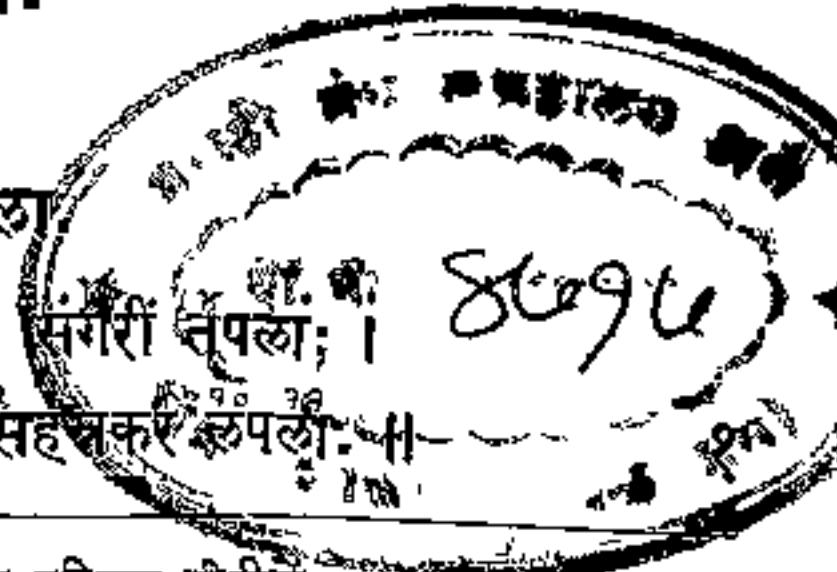
२२३४२
१४३६
मोरोपंतकृत महाभारत.

८. कर्णपर्व.

(गीतिवृत्त)

अध्याय पहिला

भव्यप्रताप कर्ण, स्वपित्याहुनि फार संगरी तपला; ।
की ज्याच्या शररश्मिवातपटीं तो सहस्रकर लंपला. ॥

१. मोरोपंतकृत महाभारताच्या प्रत्येक पर्वाच्या पहिल्या गीतीचे अर्धक्षर घेतले असता 'श्रीपांडवसहायो भगवानरविंदाक्षो जयति' हे अष्टादशाक्षरी वाक्य निष्पन्न होते, हे सुप्रसिद्ध आहे. कर्णपर्व हे महाभारतातील आठवे पर्व आहे; व वरील वाक्यांतील आठवे अक्षर 'भ' आहे. म्हणून पंतानी आपल्या कर्णपर्वाला 'भ' या अक्षराने सुरुवात केली आहे. अशा रीतीने शब्दचमत्कार साधण्याकरितां पंताना जरी नियमित अक्षरांचा उपयोग करावा लागत असे, तरी त्यांनी सामान्य कवीप्रमाणे, कोठेही अर्थहानी होऊ दिली नाही. कोणीही कवि शब्दालंकारांमागे लागला, कीं तो अर्थचमत्कृतीला मुकलाच, असा सामान्य नियम आहे. पण पंतांची गोष्ट तशी नाही. जणों काय, त्यांच्या काव्यांत अर्थचमत्कृति व शब्दचमत्कृति एकमेकांस सोडून राहूच शकत नाहीत. हे आमचे म्हणणे या पहिल्या गीतीच्या पहिल्या शब्दावरूनच स्पष्ट होईल. 'भव्यप्रताप' हे साभिप्राय विशेषण आहे. 'स्वपित्याहुनि फार संगरी' तपण्याचे व 'शररश्मिवातपटीं तो सहस्रकर' लपविण्याइतक्या सामर्थ्याचे कारण 'भव्यप्रताप' या शब्दांत कवीने ध्वनित केले आहे म्हणून हा परिकर (किंवा परीकर) अलंकार होय. याचे लक्षणः—'परीकरः परिकरः साभिप्राये विशेषणे' [मदारमरदचपू] म्हणजे, जेव्हां विशेषण साभिप्राय असते तेव्हां परिकर अलंकार होतो. 'भव्यप्रताप' हे विशेषण कर्ण व 'स्वपित्याहुनि' या पदाने निर्दिष्ट जो सूर्य, या दोघांसही लावितां येते. भव्य (स्तोत्रार्ह) प्रताप (शौर्य) ज्याचा—असा कर्णपर अर्थ; भव्य (उज्वल) प्रताप (अत्यंत ताप, प्रखर ऊन) ज्याचा—हा सूर्यपर अर्थ. अशा रीतीने हा शब्द द्वयी ठरल्यामुळे हा श्लेषालंकार झाला.

२. आपला बाप जो सूर्य त्यापेक्षा. कर्ण कुंतीच्या ठायीं सूर्यापासून झालेला मुलगा होय, हे प्रसिद्ध आहे. येथे सूर्यपर्याय इतर एकाच्या शब्दाचा उपयोग न करतां 'स्वपित्याहुनि' हेच पद योजून 'बापसे बेटा सवाई' झाला, असे ध्वनित केले आहे. म्हणून 'स्वपित्याहुनि' हाही शब्द साभिप्राय आहे.

३. युद्धांत. ४. शौर्याने शत्रूस असह्य झाला. ५. 'की' या शब्दाचे मराठीत जणों, विकल्प, प्रश्न, आधार, कारण, असे अनेक अर्थ आहेत. त्यांपैकी येथे पहिला किंवा शेवटचा अर्थ संभवतो. पहिला अर्थ घेतल्यास उत्प्रेक्षालंकार होतो, व शेवटचा घेतल्यास अतिशयोक्ति होते.

स्वसख्याचें साध्या चिंतित, जरि पार्थमर्दना जपला; ।

६. ज्या कर्णाच्या. ७. शर+रश्मि+त्रात+पटी=बाण+किरण+समुदाय+आच्छादनांत=बाणरूपी किरणसमुदायाच्या आच्छादनांत. येथें बाणांस व त्याच्या समुदायास 'पट' असें म्हटलें आहे. हा रूपकालकार झाला. हें समासांतर्गत रूपक होय. बाणांस किरणच मानण्याचें कारण असें, कीं सूर्यकिरण जसे प्रखर असतात तसेच कर्णाचे बाण प्रखर होते, असें दाखवून कर्ण व सूर्य हे एका वर्गांत आणावयाचे. 'शररश्मि' व 'सहस्रकर' या शब्दांनीं कर्णसूर्यांस समान वर्गांत आणून 'त्रातपटी...लपला' या शब्दांनीं सूर्यापेक्षां कर्णाचें आधिक्य वणिलें आहे. हा व्यतिरेकालंकार होय. कारण जेथें उपमान (प्रस्तुत स्थली सहस्रकर) आणि उपमेय (प्रस्तुत स्थली कर्ण) यांमध्ये साधर्म्य दाखवून त्यामध्ये एकाचें दुसऱ्याहून आधिक्य किंवा न्यूनत्व दाखविलेलें असतें, तेथें व्यतिरेक नामक अलंकार होतो. ८. विश्वप्रसिद्ध असा. ९. सहस्रकर=सूर्य. (रुद्रययं.) 'सहस्रकर' हें विशेष्य साभिप्राय आहे. सहस्रकर=हजार हात आहेत ज्याला असा. (यौगिकार्थ.) असला पुरुष अर्थात् फारच मोठा असला पाहिजे; व त्यास झाकणारा त्यापेक्षां श्रेष्ठ असला पाहिजे हा ध्वनि. हा परिकरांकुरालंकार आहे. 'साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत् परिकरांकुर.' [कुवलयानंद] म्हणजे, 'जेथें विशेष्य साभिप्राय असतें, तेथें परिकरांकुर नामक अलंकार होतो.' विशेष्य साभिप्राय असेल तेव्हा परिकरांकुर व विशेषण साभिप्राय असेल तेव्हां परिकर-असा या दोहोंतील भेद आहे. आतापर्यंत ह्या पहिल्या गीतीवर ज्या टीपा दिल्या, त्यावरून पंतांनीं या एका गीतींत अनेक उत्तम अलंकार साधिले आहेत, बहुतेक सर्व विशेष्यविशेषणें साभिप्राय घातलीं आहेत, शब्दचमत्कारही केले आहेत व इतकेंही करून मूळचा अर्थ विघडून देतां अधिकच गोड केला आहे, हें स्पष्ट होईल पंतांची विद्वत्ता, सहृदयता, रसिकता, व शब्दसृष्टीचें ईश्वरत्व हे गुण ह्या पर्वांत पदोपदीं दृष्टीस पडणार आहेत. निवधमालाकार कै० विष्णु कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनीं ध्वनित केल्याप्रमाणें मोरोपंत केवळ पौराणिक नसून संस्कृतप्राकृतभाषेंत अत्यंत प्रवीण असे शास्त्री होते, व त्यांना संस्कृत अलंकारशास्त्राची व इतर शास्त्राची चांगलीच माहिती होती, हें या पर्वावरून स्पष्ट सिद्ध होत आहे. तें पुढें आम्हीं त्या त्या स्थलीं दाखवूंच, पण वाचकांनीं देखील विशेष दक्षतेनें व रसिकतेनें प्रस्तुत पर्व वाचावें, अशी विनंति आहे. १०. लपला म्हणजे लपून वसला किंवा झाकला गेला. ११. या गीतीची एकदर रचना अशी आहे, कीं योग्य रीतीनें जोर देऊन वाचल्याशिवाय ती वाचताच येत नाही. कारण ह्या गीतींत पुढच्या संयुक्ताक्षरामुळें गुरू झालेलीं सात अक्षरें आहेत. ह्या अक्षरांवर आघात न देता वाचल्यास वृत्तभंग होऊन गीति कानास गोड लागतच नाही. वीररसवर्णनाच्या वेळीं पदरचना अशीच पाहिजे. संस्कृत महाभारतातील कर्णपर्वाच्या प्रारंभीचा पहिला अध्याय 'जनमेजयवाक्य नाम' आहे. तो पंतांनीं अजीवात गाळून प्रस्तुत पर्वास 'सजयधृतराष्ट्रसंवाद' नामक द्वितीयाध्यायापासून प्रारंभ केला आहे.

१. आपला मित्र जो दुर्योधन त्याचें. २. इच्छित. पांडवहनन करण्याविषयीची दुर्योधनाची इच्छा. ३. अर्जुनाला शरताडनांनीं नाही नाही करण्याविषयी.

दुसरे दिवशीं हरिच्या दृष्टिपुढें अर्जुनाशुगें खपला. ॥ २

धृतराष्ट्रासि कथाया, संजय, तें वृत्त, सद्द्रथावरुनी, ।

जाय कुरुक्षेत्राहुनि रात्रौ त्या गजंपुरा त्वरा करुनी. ॥ ३

संजय-सूत नृपाच्या जाय प्रक्षीणबांधवीं सदनीं, ।

जाणों प्रियंजनशोकाजगराच्या उधडल्या मंहावदनीं. ॥ ४

१२ वंदुनि पुत्रसुहृज्जनशोकनटाच्या मनोज्ञ अजिरा यां ।

१. कर्णास सैन्याधिपत्य मिळाल्याच्या दुसऱ्या दिवशी. सेनानाथक या नात्याने कर्णाने दोनच दिवस युद्ध केले, हे लक्षांत असावे. २. कृष्णाच्या. विशेषतः कृष्णाच्या युक्तीमुळेच कर्ण पडला, हे कवीला दाखवावयाचे होते, म्हणूनच कवीने येथे 'हरिच्या दृष्टिपुढें' हे शब्द घातले आहेत. ३. अर्जुन+आशुगें=पार्थाच्या बाणेंकरून. ४. नाहीसा झाला; मृत झाला. 'जपला' व 'खपला' याचा कर्ता पहिल्या गीतीतील 'कर्ण' होय. ५. षडलेली गोष्ट. ६. उत्तम म्हणजे शीघ्र जाणाऱ्या रथावर बसून. 'सद्द्रथावरुनी'='सुंदर रथावरून' असा अर्थ करू नये. ७. हस्तिनापुरास. ८. अत्यंत क्षीण झाले आहेत [युद्धांत मृत झाल्यामुळे] नातलग ज्यांतील अशा. 'प्रक्षीणबांधव' असेच मुळात आहे. मुळातला सुरेखसा शब्द जशाचा तसाच ठेवण्यांत पंतांनी उत्तम रसिकता दर्शविली आहे. ९. इष्टजनशोकरूप अजगराच्या. १०. उधडलेल्या. ११. मोठ्या [भयकर] तोंडात जाय-असा भाव. ही ओळ पंतांचीच आहे. मुळांत हीस आधार नाही येथे पंतांनी उत्प्रेक्षांलंकार साधला आहे प्रियजनाच्या शोकास अजगर, व त्या राजवाड्यास त्या अजगराचे तोंड, असे म्हणून धृतराष्ट्राचा वाडा त्या वेळीं किती भयंकर दिसत होता, हे दाखविले आहे, व त्या शोकमग्न राजभवनांत शिरण्यास संजयास किती वाईट वाटत होते, व तो किती भीत होता हे सुचविले आहे उत्प्रेक्षेत रूपकही गर्भित आहे. असल्या अनेक 'रमणीयप्रतिपादक शब्दांचे' जनकत्व पंतांकडेच आहे, व्यासाकडे नाही, हे पंतांस केवळ भाषांतरकार समजणाऱ्यांनी लक्षात ठेवावे. १२. पुत्रसुहृज्जनशोकनटाच्या या मनोज्ञ अजिरा वदुनि-असा अन्वय. येथे संजयाने जो नमस्कार केला, तो भक्तीने केला होता असे नाही, तर भयाने व तिडकान्याने होय. १३. पुत्र+सुहृत्+जन+शोक+नटाच्या=पुत्र+मित्र+मडळी+दु.ख+नाचणान्याच्या=पुत्र व हितचिंतक मित्रमडळी यांच्या मरणामुळे झालेला जो शोक तोच नट त्याच्या. १४. सुंदर. १५. आगण्यास. 'देहलक्षण चत्वरजिरे' इत्यमरः. येथे शोकाला नट म्हटले आहे. त्या नट्यास नाचण्यास अगण पाहिजे, म्हणून सदनास अजिर (अंगण) म्हटले आहे. हे परंपरितरूपकाचे उदाहरण आहे. शोकनट अगणांत मोठ्या आनदाने थयथया नाचत होता-असा अर्थ. घरांतली सर्व मडळी शोकाने अत्यंत मग्न होती, असे कवीला सागावयाचे होते; ते स्पष्ट न सागता पर्यायाने सांगितले आहे, म्हणून हा पर्यायोक्त अलंकार होय. या ओळीतील ही सुरेख कल्पना देखील पंतांचीच आहे. १६. येथे 'त्या' असा शब्द विशेष शोभेल.

धृतराष्ट्रासि म्हणे, 'मीं संजय. व्हा सावधान अजि ! राया ! ॥ ५

पुसतो तुज मी राया ! धैर्यविवेकें सुखी च अससी कीं ? ।

निजदोषें व्यसनातें पावुनि मोहीं निमग्न नससी कीं ? ॥ ६

भीष्म द्रोण विदुर हरि परमात्त; तिहीं कथूनि भावि, हितें ।

उपदेशिलीं तुला बहु वचनें, वा ! भूमिवल्लभा ! विहितें. ॥ ७

तैसीं च रामनारदकृष्णांचीं सुवचनें हि जंनकाचीं ।

अमृताधिक मधुरहितें मानी एका तुजें चि मन कांचीं. ॥ ८

न स्वीकारुनि मोहें, तूं कवि, हितें विहितें गुरुसुहृत्कथित, ।

तें आठवुनि, आतां झाला नाहीस कीं अतिव्यथित ? ॥ ९

रिपुनीं भीष्मद्रोणप्रमुख गुरुसुहृन्मणी रणीं वधिले, ।

यास्तव शोचिसि कीं हतफळ झाले अर्थ जे मनामधिले ? ॥ १०

१. आपल्या दोषानें. लढाई टाळण्याचें आपल्या हातीं असतां ती खुशाल होऊ दिली, हाच धृतराष्ट्राचा दोष. २. संकटातें. ३. दुःखांत किंवा मूच्छेंत. ४. कृष्णानें व भीष्म-द्रोणादिकांनीं केलेला उपदेश उद्योगपर्व-अ० ९ मध्ये आहे. ५. येथें 'आत्त' शब्द पंतांनीं मोठ्या खुबीनें योजिलेला आहे. 'आत्तस्तु यथार्थवक्ता' असें नैयायिकांनीं आत्ताचें लक्षण सांगितलें आहे. हें या ठिकाणीं किती सुरेख रीतीनें लागू होतें ! भीष्मादिकांनीं न भीता स्पष्टपणें दुर्बोधनाला खऱ्या गोष्टीचा (यथार्थाचा) उपदेश केला, तेव्हा त्यांस न्यायशास्त्रास अनुसरून 'आत्त' म्हणणें न्याय्य होणार नाही काय ? ६. त्यानीं. ७. पुढें होणारें. ८. योग्यें. ९. परशुराम. परशुरामाचा, नारदाचा व कृष्णाचा उपदेश उद्योगपर्व-अ० ८ त वाणिलेला आहे. १०. बापाचीं. धृतराष्ट्रपिता जो व्यास त्याचीं. व्यासानें अनेक वेळां उपदेश केला आहे. ११. 'अमृताधिक मधुरहित तीं' असा अन्यपाठ आहे. १२. कचीं. १३. 'स्वीकारिसी न मोहें' असाही पाठ आहे. १४. पुत्रप्रेमानें. १५. शहाणा. असा तू कवि (शहाणा) [खरा, पण] गुरुसुहृत्कथित हित [व] विहित मोहें (पुत्रप्रेमेंकरून) न स्वीकारुनि (त्यांचा अंगी-कार न करता) आतां (स्वकुळनाशरूपी संकटात पडल्यावर) तें [गुरुसुहृत्कथित] आठ-वुनि अतिव्यथित झाला नाहीस कीं ? (झाला नाहीस ना ?)-असा अन्वय. १६. हितप्रद. १७. योग्य. १८. भीष्मद्रोणादिक गुरुनीं (वडील मंडळींनीं) व कृष्णविदुरादि हितचिंत-कांनीं सांगितलेले. १९. अत्यंत दुःखित. २०. पांडवांनीं. २१. निष्फळ, दृष्टपरिणामविहीन. २२. हेतु. पांडुपुत्रनाशाची व स्वपुत्रविजयाची इच्छा. २३. मनातले. रिपुनीं रणीं भीष्म-द्रोणप्रमुख गुरुसुहृन्मणी वधिले, यास्तव [आपल्या] मनामधिले जे अर्थ [ते] हतफळ झाले [त्यांबद्दल] शोचिसि कीं ?-असा अन्वय.

‘करि एकवीस वेळां क्षत्रियरहिता मुनीश जो धरणी, ।

तत्प्रियशिष्य शराहीं खिळिला गौंगेय मुख्ययोध रूंगीं.’ ॥ ११

धृतराष्ट्र म्हणे, ‘पुससी जाणोनि हि, काय संजया ! तांप; ।

शोक कसा न करूं ? कीं माझा वधिला शिखंडिनें ! बांप; ॥ १२

जो रथ दहा सहस्र प्रतिदिन ही छलविवर्जितीं युद्धीं ।

१. क्षत्रिय नाहीत ज्यात अशी. ‘धरणी’चें हें विशेषण आहे. परशुरामानें एकवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी केली होती—ही कथा प्रसिद्धच आहे. २. मुनिश्रेष्ठ जो परशुराम. प्रस्तुत वाक्यांत ‘परशुराम’ असें स्पष्ट न म्हणतां ‘जो मुनीश एकवीस वेळां धरणी क्षत्रियरहिता करी’ असें म्हणून पर्यायानें परशुराम सूचित केला आहे, म्हणून हें पर्यायोक्त नामक अलंकाराचें उदाहरण आहे. याचें लक्षणः—‘प्रकारांतरमाश्रित्य तद्विवक्षितवस्तुनः । सुचारुकथन यत्र पर्यायोक्त तदिध्यते ॥’ [मदारमरंदचपू] म्हणजे, विवक्षित वस्तूचा उल्लेख स्पष्टपणें न करितां, दुसऱ्या, रीतीनें बलसा घेऊन केलेला असतो व तो आनंदजनक असतो, तेव्हा त्यास पर्यायोक्त म्हणतात. ३. त्या परशुरामाचा प्रियशिष्य जो भीष्म तो. ४. भूमीवर खिळून टाकिला, उठण्यास असमर्थ असा केला. पुढें अध्याय १६।४ व ३४।२ पहा. ५. गगापुत्र (भीष्म). ६. वीरश्रेष्ठ. ७. ही गीति कोणाची उक्ति आहे हें निश्चित करणें अवश्य आहे. हें म्हणणें संजयाचें आहे, कीं कवीचें आहे, कीं धृतराष्ट्राचें आहे, अशी शक्य येते. संजयाची ही उक्ति नाही. मागच्याच गीतींत त्यानें भीष्मद्रोणाच्या मरणाचा उल्लेख केला आहे. तेव्हां फक्त भीष्माच्या मरणाचा उल्लेख तो निराळ्या गीतींत करील असें संभवत नाही. म्हणून मागच्या गीतींतच संजयाचें म्हणणें सपलें असें म्हणावें लागतें. भीष्माविषयीची ही उक्ति कवीचीही होऊं शकत नाही. कारण संजयधृतराष्ट्रसंभाषणप्रसंगीं मध्येच शिरून फक्त भीष्ममरणवृत्त सांगण्याचें कवीस काय प्रयोजन ? तेव्हा ही उक्ति धृतराष्ट्राचीच होय असें अर्थापत्तीनें म्हणावें लागतें. पण पुढच्याच गीतींत ‘धृतराष्ट्र म्हणे’ या शब्दानंतर धृतराष्ट्राचें म्हणणें सुरू होत असल्यामुळे आमचें म्हणणें कित्येकांस कदाचित् पसंत पडणार नाही. पण हा मोठासा दोष आहे असें नाही. अकराव्या व बाराव्या गीतींस युग्मक समजून अन्वय लाविल्यास हा दोष नाहीसा होतो. खरोखर म्हटलें असता, अकरावी गीति बाराव्या गीतीनंतर असावयास पाहिजे होती. ८. धृतराष्ट्र म्हणे—[हे] संजया ! ताप (मला होत असलेला संताप, दुःख) जाणोनि हि (माहित असूनही) काय पुससी (अशा रीतीनें मला टोंचून टोंचून कां बरें विचारतोस ?)—असा सान्वयार्थ. ९. संताप. १०. ‘शालास कीं अतिव्यथित’ (गी० ९), ‘शोचिसि कीं’ (गी० १०) ह्या संजयाच्या प्रश्नास ‘शोक कसा न करूं’ हें उत्तर आहे. ११. कारण. १२. भीष्म. १३. ही व पुढील गीति मिळून युग्मक आहे. जेथें दोन पद्यांचा अन्वय अलग करिता येत नसून, दोहोंचाही एकत्र करावा लागतो, तेव्हा त्या दोन्ही पद्यास युग्मक म्हणतात. जो मत्पिता प्रतिदिन ही छलविवर्जितीं युद्धीं दहा सहस्र रथ युद्धीं शरीं मारुनि, महेंद्रलोकाप्रति

- प्रेषी, महेंद्रलोकाप्रति, मारुनि, मैत्पिता शरीं शुद्धी; ॥ १३
- स्पष्ट च्छल करुनि शरीं स्वपितामहभीष्ममूर्ति कशि खंडी ? ।
- अदय अधर्मज्ञ विजय गंगासुतमृत्युहेतु, न शिखंडी. ॥ १४
- हैं मज सतत सरतें, म्हणउनि होतों क्षणक्षणीं कष्टी. ।
- मज अंधाची हरिली, करुनि च्छल, अर्जुनें बळें यष्टी. ॥ १५
- ज्या द्रोणाचार्यानें करुनि दया, पढविला धनुर्वेद, ।
- धृष्टद्युम्नकरें त्या निजगुरुचा करविला शिरच्छेद. ॥ १६
- गुरुच्या वधार्थ बोलें धर्मात्मा धर्म ही असत्य, जुनी ।
- अवितर्क-रुचि प्रतिज्ञा उजउनि, गुरुभक्तिचा रस त्यजुनी. ॥ १७

प्रेषी, [ती] स्वपितामहभीष्ममूर्ति [विजय] स्पष्ट च्छल करुनि शरीं कशि खंडी ?—असा अन्वय. १४. रथी, रथावर बसून युद्ध करणारा. १५. धर्मशुद्धी.

१. इंद्रलोकास, स्वर्गास. रणांत पडलेले वीर स्वर्गांत जातात, या प्रसिद्ध समजुतीस अनुमरून हें वर्णन आहे. २. माझा बाप, भीष्म भीष्म हा खरोखर धृतराष्ट्राचा चुलता. धृतराष्ट्रपिता विचित्रवीर्य व भीष्म हे सावत्र भाऊ होत. ३. शुद्धीं शरी म्हणजे ज्या शरप्रयोगात कोणत्याही प्रकारची लढाई नाही अशा. अर्जुनाप्रमाणें शिखंडीच्या किंवा कोणाच्या मार्गे लपून केलेल्या शरप्रहारानीं नव्हे—असा भाव. ४. 'स्पष्ट' म्हणण्याचें कारण शिखंडीच्या मार्गे लपून अर्जुन भीष्मावर वाण सोडीत होता, हें भीष्मही जाणत होता, व बाकीच्या सर्व सैन्यासही तें माहित होतें. ५. स्वपितामहभीष्ममूर्ति=आपला (चुलत) आज्ञा जो भीष्म त्याची मूर्ति (शरीर.) [मूर्ति=देह, शरीर. 'कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रिया मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः. 'मूर्ति' शब्दाचा 'विष्णुशिवादिदेवाच्या प्रतिमा' असाही एक अर्थ आहे. या दोन अर्थांस घेऊन कवीनें प्रस्तुत स्थलीं श्लेष साधिला आहे.] भीष्माला रूपकानें 'मूर्ति' म्हणजे देवप्रतिमा म्हटल्यानें त्याला खंडणारा म्हणजे फोडणारा अर्जुन झाला. मूर्ति फोडणारे अदय व अधर्मज्ञ यवनच होत हें उघड आहे. तेव्हा या श्लेषानें अर्जुन हा यवनासारखा होय, असें कवीनें मोठ्या खुबीनें सुचविलें आहे. ६. गंगासुतमृत्युहेतु अदय अधर्मज्ञ विजय [च होय;] गंगासुतमृत्युहेतु शिखंडी न—असा अन्वय. ७. अधर्मज्ञ म्हणण्याचें कारण अर्जुनानें भीष्मास अन्यायानें म्हणजे भीष्मानें वाण खाली ठेविल्यानंतर मारिलें. ८. गंगा+सुत+मृत्यु+हेतु=सुरनदी+मुलगा+मरण+निमित्तकारण=गंगेचा मुलगा जो भीष्म त्याच्या मरणाचें निमित्तकारण. ९. म्हणून. १०. कपट, युद्धमर्यादास्खलन. ११. काठी. येथें 'लोकोक्ति' अलंकार आहे. १२. 'करविला' याचा कर्ता 'धर्मानें' हा अध्याहत शब्द होय असें समजावें. प्रायोपविष्टद्रोणाचा धृष्टद्युम्नानें शिरच्छेद केला होता, या द्रोणपर्वातील कथानकास उद्देशून ही गीति आहे. १३. पूर्वीची, पुरातन. १४. असत्याची आवड ज्याला आहे असा. 'अविनयरुचि'

ते आठवितां, होते मन माजे शोकसागरीं मग्न ।

आधिनगतटीं, जाला धैर्यप्लव, आदळोनियां भग्न ॥

१८

ज्यांसम चतुर्विधास्त्रज्ञाता, नाही च, पुरुष लोकांत, ।

(=अविनयशील) असे पाठांतर हे धर्मराजाचे विशेषण आहे. धर्मराजास हे विशेषण लावण्याचे कारण त्याने गुरूला खोटी गोष्ट सांगितली. १५. ही प्रतिज्ञा कोणाची ? धर्माची की द्रोणाची ? असत्य बोलणार नाही, अशी धर्माची प्रतिज्ञा होती. द्रोण धर्माविषयी म्हणतो, 'ठावी मज प्रतिज्ञा वत्साची सत्यशी लहानपणी । वाळांत खेळतां तिळभरि चळला सत्यशील हा न पणीं ॥' [मोरोपतकृत द्रोणपर्व, अ० २१ गी० १७.] द्रोणाचीही 'होइल जरि साधुमुखें सुमहदप्रिय श्रवण । योगवले देहातें त्यजिन' (मोरोपतकृत भीष्मपर्व, अ० १ गी० ८६) अशी प्रतिज्ञा होती. पण ही द्रोणाची प्रतिज्ञा 'जुनी' होती असे म्हणता येत नाही. कारण ती भारती युद्धाच्या प्रारंभीची होय. निदान त्या वेळी ती धर्मास कळली होती. म्हणून 'जुनी' हे विशेषण 'प्रतिज्ञा' धर्माची असे म्हणण्यास बळकटी आणते. पण दुसराही अर्थ करण्यास विशेष हरकत आहे असे नाही. आतां 'उजउनि' शब्द ह्या दोन्ही अर्थास अनुकूल आहे की नाही हे पाहू. 'उजउनि'=उजवुनि. या धातूचे 'शेवट करणे व शिताफीने शेवटास नेणे' असे अर्थ आहेत. धर्माची प्रतिज्ञा मानल्यास 'अवितथरुचि (धर्म) [आपली] प्रतिज्ञा उजउनि (आपल्या प्रतिज्ञेचा शेवट करून, प्रतिज्ञामग करून)'-असा अर्थ. गुरूची प्रतिज्ञा मानल्यास 'प्रतिज्ञा उजउनि=गुरूची प्रतिज्ञा मोठ्या शिताफीने शेवटास नेऊन, म्हणजे गुरूची अप्रियश्रवणाने मरण्याची जी प्रतिज्ञा तिच्याप्रमाणे त्यास मरावयास लावून

१. धर्मराजाने खोटे सांगून गुरूवध करविला ही गोष्ट. २. मानसव्यथारूप पर्वताच्या कड्यावर. ३. धैर्यप्लव (धैर्यरूप लहान नौका) आधिनगतटी (मानसव्यथारूप पर्वताच्या कड्यावर) आदळोनिया भग्न झाला (फुटला)-असा सार्थान्वय. हे परंपरित रूपकाचे उदाहरण आहे. दोन रूपके परस्पर सापेक्ष असून, कवीची रूप्य व रूपक यांच्या साधर्म्याकडे दृष्टि पोहोचलेली नसली, म्हणजे 'परंपरित रूपक' झाले. येथे, जसे 'आधि' व 'नगतट' यांच्यामध्ये सांगण्यासारखे साधर्म्य नाही, तसेच 'धैर्य' व 'प्लव' यांच्यामध्येही नाही. ही दोन्ही रूपके केवळ परस्परांवर अवलंबून आहेत. 'यत्र चारोप एवारोपान्तरस्य निमित्तं तत्परंपरितम्' [रसगगाधर-पृ० २३४.] जेथे एक आरोपच दुसऱ्या आरोपाचे कारण असते, तेथे परंपरितरूपकालकार होतो. प्रस्तुत उदाहरणांत 'धैर्या'वर 'प्लवा'चा आरोप व 'आधि' वर 'नगतटा'चा आरोप करून दुसऱ्याला पहिल्याचा भग्नहेतु केला आहे. म्हणून हे 'परंपरित-रूपक' झाले. ४. येथे धैर्यावर प्लवाचा आरोप केला आहे. प्लव=लहान होडी. अशा लहानशा होडीने शोकसागर तरणे असंभवनीय आहे, व ती होडी देखील 'आधिनगतटीं फुटली' अशा रीतीने एकापेक्षां एक अधिक संकटे प्राप्त झालीं, असे सांगण्याचा भाव. ५. चतुर्विधासत्रे जाण-गारा. दिव्यास्त्र (ब्रह्मास्त्रादि), गार्धवास्त्र (समोहनादि), मानुषास्त्र (ककपत्रादि) व आसुरास्त्र (नागगारुडादि) ही चतुर्विधासत्रे होत.

त्यां भीष्मद्रोणांच्या जालों केवळ निमग्न शोकांत. ॥ १९
 मथिलें ^१संशप्तकबल, जें दुःसह दुर्निरीक्ष्य, जिष्णूनें, ।
 स्वभुजप्रेरितचक्रे, दितिदनुसुतसैन्य जेंवि, विष्णूनें. ॥ २०
 द्रौणिप्रयुक्त, केवळ दुःसह, नारायणास्र, लोकां जें, ।
 तें हि प्रतिहत केले; करितो हीं सिद्ध कृष्ण तो काजें. ॥ २१
 नारायणास्र वारुनि, विजयें तो द्रौणिवीर विप्र बळें ।
 केला प्रतिहततेजा, जेंवि नभीं राहुनें रवि प्रबळें. ॥ २२
 धैर्य नसेल चि उरलें, द्रोणशिर च्छेदितां, मनीं कांहीं, ।

१. संशप्तक ह्यणजे “ज्यानें युद्धात मी अमुक योद्ध्यास मारीन; न मारीन तर, ज्या गतीस पंचमहापातकी जातात ती गति मला होईल, अशी शपथ घेतली तो”. २. पहावयास अशक्य. ३. अर्जुनानें. ४. आपल्या हातानें शत्रूवर सोडिलेल्या सुदर्शन चक्रानें. ५. दैत्य-दानवसैन्य. दितिचे सुत ते दैत्य व दनुचे सुत ते दानव. दिति व दनु ह्या प्राचेतस दक्षाच्या मुली व कश्यपकृषीच्या स्त्रिया होत. ६. हा उपमालंकार होय. ७. अश्वत्थाम्यानें प्रेरिलेले. ८. येथें पंनलिखित प्रतीत ‘लोकां जें’ असा पाठ आहे. ९. भगित, निरूपयोगी ‘प्रतिहत केले’ यास कर्ता ‘कृष्णानें’ असें समजावें. १०. हीं काजें (असलीं महत्कार्यें) कृष्ण (नारायणास्रप्रतिहत करण्याची युक्ति पांडवांस शिकविणारा कृष्ण) सिद्ध करितो. ११. द्रोणाचार्यांस धृष्टद्युम्नानें मारिलें. तें अश्वत्थाम्यास सहन न होऊन त्यानें क्रोधेंकरून पांडव आणि त्यांची सेना, याच्यावर नारायणास्र सोडिलें, त्या योगानें ते सर्व मरावेच, परंतु नि.शस्त्र होऊन स्वस्थ बसल्यास, नारायणास्राचें बळ त्यावर चालत नाही, हें मर्म कृष्णास विदित होतें म्हणून, सर्व सेनेसहित पांडवांनीं, आपआपलीं शस्त्रां भूमीवर ठेविल्यामुळे त्याचें अस्त्र व्यर्थ गेलें—ही कथा येथें प्रस्तुत अनुसंधेय आहे. (पतकृत द्रोणपर्व—अध्याय २३). १२. विजयें म्हणजे जयानें. जय प्राप्त झाल्यामुळे (हेत्वर्थी तृतीया); किंवा विजयें म्हणजे अर्जुनानें—(कर्तरी तृतीया) असे दोन अर्थ संभवतात. परंतु नारायणास्र नारण्यास केवळ अर्जुनच नसल्यामुळे दुसरा अर्थ विशेष ग्राह्य होणार नाही. १३. द्रोणाचार्यांचा पुत्र अश्वत्थामा नामक वीर. १४. प्रतिहत (पराजित) झालें आहे तेज ज्याचें असा. हें विशेषण ‘विप्र’ व ‘रवि’ या दोनही शब्दास सामान्य आहे. अन्वय—नारायणास्र वारुनि [पांडवांनीं] तो द्रौणिवीर विप्र बळें (अधिक बलानें) [व] विजयें (जयानें; जय मिळाल्यानें) प्रतिहततेजा केला; [कसा तर] जेंवि नभीं (आकाशांत) राहुनें (छायाग्रहविशेषानें) प्रबळें (अत्यंत सामर्थ्यानें) रवि [प्रतिहततेजा केला]. १५. [पांडवांनीं] द्रोणशिर च्छेदितां [व] अनी कांहीं (सैन्यांनीं) पांडवभयें (पांडवांच्या भीतीनें) रणीं पलायन वरिलें असतां [माझ्या पुत्रांच्या] मनीं कांहीं धैर्य उरलें नसेल चि—असा अन्वय.

पांडवभयें, पलायन वरिलें असतां, रणीं अनीकाहीं. ॥ २३

नौका फुटतां बुडती जेवि समुद्रीं, तदाश्रित क्षिप्रं, ।

वाटे शोकीं माजे सर्व बुडाले चि, मारितां विप्रं. ॥ २४

दुर्योधन, कृतवर्मा, कर्ण, कृप, द्रौणि, शल्य, जे असती ।

माझे सुत ही, ज्याची मति, सोडी ना दुराग्रहा, अ-सती, ॥ २५

त्यांचा तेव्हां कैसा झाला मुखवर्ण ? संजया ! सांगें. ।

प्रज्ञाचक्षु दिलें तुज मुनिनें; अससी हि तूं रणीं आंगें. ॥ २६

१. सैन्याहीं. २. 'बुडतां' असाही पाठ आहे. ३. तिचा आश्रय करून राहिलेले, नावेत बसलेले लोक. ४. त्वरित. ५. 'वाटे' या शब्दानें येथें उत्प्रेक्षालकार झाला असें वाटण्याचा संभव आहे. पण असें समजू नये. कारण उत्प्रेक्षेत आरोप अनिश्चितपणें केलेला पाहिजे. प्रस्तुत स्थली 'वाटे' शब्दानें संशय दाखविला आहे असें नाही, पण उलट खात्रीच दाखविलेली आहे असें म्हणता येईल. या गीतींत फक्त उपमालकार आहे. प्रस्तुत गीतींत 'नौका' व 'विप्र,' 'तदाश्रित' व 'माझे सर्व,' 'समुद्र' व 'शोक' यांत उपमानोपमेय भाव व 'बुडणें' (एकत्र जलांतर्गत होणें व अन्यत्र सर्वत्र नाश पावणें या क्रियापदानें सामान्य धर्म) दाखविला आहे. हें पूर्णोपमेचें उदाहरण आहे. कारण पूर्णोपमेस आवश्यक अशा चार गोष्टी, उपमेय, उपमान, उपमावाचक शब्द आणि साधारण धर्म, त्या प्रस्तुत गीतींत उपस्थित आहेत. ६. माजे=माझे, दुर्योधनादि पुत्र. 'माझे सर्व बुडालें' असें पाठांतर. ७. द्रोण. ८. हा यादवकुळांतील एक वीर. भारती युद्धांत एक अक्षौहिणी सैन्यासह यास बळरामानें दुर्योधनाकडे साहाय्यास दिलें होतें. भारती युद्ध समाप्त झाल्यावर दुर्योधनाकडील जे तीन वीर वाचले होते, त्यात हा एक होता. ९. दुर्योधनेतर दुःशासनादि पुत्र. १०. ह्या व पुढील गीतीचा अन्वय मिळून असल्यामुळे हें युग्मक होय. सार्थान्वय.—सजया ! ज्याची असती मति दुराग्रहा सोडी ना [असे] जे दुर्योधन, कृतवर्मा, कर्ण, द्रौणि, शल्य [व इतर] माझे सुत ही असती, त्याचा तेव्हा (द्रोणवधसमयीं) मुखवर्ण (तोंडावरील तेज-मुखावर दिसणारे मनांतील विकार) कैसा झाला ? (त्याच्या तोंडावर दुःखचिन्हें दिसत होती किंवा नाही, दिसत असल्यास ते फार दुःखी-कधी दिसत होते की काय ? हें) सांगें (साग.) [मुखवर्ण कैसा झाला हें तुलाच विचारण्याचें कारण] तुज मुनिनें (व्यासानें) प्रज्ञाचक्षु (दिव्यदृष्टि) दिलें, [व] तूं रणीं आंगें (स्वशरीरानें; स्वयें; प्रत्यक्ष) अससी हि.—असा अन्वय. ११. असत्य, अयोग्य; दुष्ट. हें मतीचें विशेषण आहे. येथें 'असती' असा शब्द घालून दुर्योधनादिकाची मती, 'असती' म्हणजे असभ्य स्त्री, व्यभिचारिणीप्रमाणेंच अत्यंत निंद्य होय, असें ध्वनित केलें आहे. येथील यमक हें पंतांच्या आवडत्या अनेक यमकांपैकीं एक आहे. १२. दिव्यज्ञाननेत्र. चक्षु हा शब्द संस्कृतांत पुष्टिंगी व नपुंसकलिङ्गी आहे. १३. व्यासानें. व्यासानें संजयास सर्वद्रष्टृत्व दिल्याचा उल्लेख भीष्मपर्वाच्या पहिल्या अध्यायात आहे. १४. जातीनें, स्वतः.

सूत म्हणे, 'गा राया ! तव अपराधद्रुमासि जें आलें ।
 कौरववृत्तफल, तुला घाया, आलों; सुपक कीं जालें. ॥ २७
 सावध हो, धीर धरीं; होणार प्राप्त जें, जया काळीं, ।
 सुखदुःख घडे; विधिनें लिहिलें पहिलें च कीं असे भाळीं. ॥ २८
 सुखदुःखप्राप्तीनें, कवि हर्षविषादलेश न धरीती; ।
 वर्षावर्षीं, जेंवि न वृद्धिक्षय सिंधु, हे चि बुधरीती.' ॥ २९
 भूप म्हणे, 'चित्तकरीं धरिली बुधरीतियष्टि मी अंधें, ।
 म्हणुन चि वागें, परि मन मोहें, वा ! पुत्रमोहविषगंधें.' ॥ ३०

१. अपराधरूपी वृक्षास. २. कौरवाचा वृत्तांत हेंच फल. हें परंपरित रूपकाचे फारच सुरेख उदाहरण आहे. धृतराष्ट्रानें आपल्या पुत्रास शिक्षा न केल्याचा जो अपराध त्यावर वृक्षाचा आरोप केला, त्या अपराधासुळे कौरवाचें (दुर्योधनादिकाचें) जें दुराचरण त्यावर त्या झाडाच्या फलाचा आरोप केला व त्या दुराचरणासुळे लढाई सुरू होऊन कर्णवधापर्यंत दुर्योधनास जी दशा प्राप्त झाली तिच्यावर फलाच्या सुपकदशेचा आरोप केला आहे. हे सर्व आरोप परस्परावळी आहेत, म्हणून हा परंपरितरूपकालकार होय. धृतराष्ट्राच्या मूर्खपणाबद्दल हा किती खुबीदार टोला आहे व एका दोषामुळे कसे परंपरित अनर्थ होतात हें किती खुबीदार रीतीनें सांगितलें आहे, हें वाचकांनीं पहावें हें रूपक पंताचेंच आहे. व्यासाचें नव्हे, ३. जें सुख [व जें] दुःख जया (ज्या) काळीं प्राप्त होणार (प्राप्त न्हावयाचें ठरलें आहे,) [त्याच काळीं तें सुख व दुःख] घडे; कीं (कारण) विधिनें (ब्रह्मदेवानें किंवा दैवानें) [असें असें घडणार म्हणून] पहिलें च (अमोदरच; मनुष्याच्या जन्माच्या पूर्वीच) भाळीं (कपाळीं) लिहिलें असे. 'होणार' शब्दापासून ही सर्व गीति व पुढची गीति ह्या उत्तम सुभाषितरूप होत. ४. विधि=ब्रह्मदेव, दैव. ५. सुखप्राप्तीनें हर्षलेश न धरीती व दुःखप्राप्तीनें विषादलेश न धरीती. 'सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ' अशी वृत्ति धारण करितात ६. वर्ष+अवर्ष=वृष्टि झाली अथवा न झाली असतां. ७. सिंधु (समुद्र) जेंवि ज्याप्रमाणें) वर्षावर्षीं (पाऊस पडो किंवा पाऊस न पडो) वृद्धिक्षय [न पावे] (अधिक होत नाही किंवा कमी होत नाही), ८. चित्तरूप हस्तांत. ९. बुध+रीति+यष्टि=शहाणे+रीत+काठी. धैर्यावलंबन करून सुखदुःखात हर्षविषाद न धरण्याची जी शहाण्याची रीत तीच काठी. प्रस्तुत गीतींत 'चित्तकरीं' व 'बुधरीतियष्टि' अशीं परस्परावळी रूपकें असल्यासुळे हें परंपरितरूपक आहे. अशा रीतीनें या पहिल्या अध्यायांत परंपरितरूपकाची सुरेख अशीं चार उदाहरणें आहेत. पैकीं तीन सर्वस्वीं पंताचीं आहेत. एवं मूळापेक्षाही अधिक सुंदर अलंकारांनीं आपल्या काव्यास भूषविणाऱ्या कवीस केवळ भाषातरकार किंवा यमक्या म्हणणारा साहित्यज्ञानशून्यच असला पाहिजे. १०. भ्रम पावे. ११. पुत्रप्रेमरूप विषाच्या वासानें (दर्पानें).

संजय म्हणे, 'नृपाळा ! परिसावें युद्धवृत्त. जें द्रोण ।
 धृष्टद्युम्ने वधिला, तेव्हां भ्याला न वीर तो कोण ? ॥ १
 पळती बळें समस्तें, हरिपासुनि मृगकुळें जसीं भीती; ।
 त्यांतें मार्गें फिरवी दुर्योधनभूप, सांगुनी नीती. ॥ २
 'एका हो ! वीर तुम्हीं, मी तुमच्या भुजबलाश्रयें शुद्ध ।
 यश जोडाय, कुंतीपुत्रांसीं मांडिलें महायुद्ध. ॥ ३
 दिसतां विषण्ण सर्व द्रोणवधीं. मरति वीर युद्धांत; ।
 फल जय कीं वध होणें, हा निश्चय निश्चल प्रबुद्धांत. ॥ ४
 द्रोणवधें रिपु^१ मानिति जय, मानूं द्या; न^२ चित्र हें; तो ही ।
 क्षणमात्र चि; कीं पावति न जयातें सर्वथा गुरुद्रोही. ॥ ५

१. जेव्हा. २. भ्याला नाही असा कोणता वीर होता ? म्हणजे भ्याला नाही असा एकाचा वीर नव्हता, सर्व भ्याले-असा भाव. हा प्रश्नालंकार आहे. बोलणारा जेव्हा एकाचा गोष्टीबद्दल बाह्यात्कारी प्रश्न करितो, परंतु ती गोष्ट कशी आहे ह्याविषयी त्याला शका नसून उलट पकी खातरी असते, तेव्हा प्रश्नालंकार होतो. ३. सिंहापासून. ४. हरिणांचा कळप. ५. बाहुबलाच्या आश्रयानें; तुमच्या बाहुबलाच्या जोरावर ६. निर्मल (यश) ७. पाडनांशीं. येथें 'कुंतीपुत्र' हा शब्द साभिप्राय आहे. 'पांडुपुत्र' असें न म्हणतां 'एका अनाथ विधवेचे मुलगे' असें म्हणून, त्यांच्याविषयीं दुर्योधनानें तुच्छता व तिरस्कार दर्शविला आहे. ८. उदास, उदाहरित ९ वीर युद्धांत मरतात यात काय आश्चर्य ? एक वीर युद्धात मेळून म्हणून तुम्ही असे का भिता ? १० [युद्धात] फल, जय होणें कीं (किंवा) वध (होणें) प्रबुद्धात (शहाण्या वीरात) हा निश्चय (मरेन किंवा मारीन असा निश्चय) निश्चल (अढळ) [असतो]. असा शहाण्याचा नियम असता गुरुवधानतर तुम्ही भिऊन का पळतां ? प्रबुद्धाच्या या नियमास कां सोडिता ? असा दुर्योधनाच्या म्हणण्याचा भाव हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे ११ ज्ञात्यात. हेंच ध्येय शिवाजीराजे यांनीं आत्मसात केलें होतें, व म्हणूनच ते स्वराज्य स्थापू शकले. महाराजावर अफझुलखान चालून आला त्या वेळीं, 'सर्वांनीं निवारिलें कीं झुज देऊ नये. सला करावा' त्यावर महाराजांनीं रोखठोक उत्तर दिलें, कीं 'सला केलियानें प्राणनाश होईल. युद्ध केलियानें जय जाहालियास उत्तम. प्राण गेलियास कीर्ति आहे ?' ह्या महाराजांच्या खवीर मनोवृत्तीचें येथें सरण होतें १२ शत्रु (पाडव). १३. यात काहीं आश्चर्य नाही, क्षणभंगुर जयानें फुगून जाणें स्वाभाविक आहे १४. तो जय देखील. १५. कारण. कीं (कारण) गुरुद्रोही (गुरुचा द्रोह करणारे) सर्वथा (कोणत्याही रीतीनें)

युद्ध करील महात्मा कर्ण, पहा हो ! तुम्हीं कुंतूहल तें ।

विसरेल दुःख तुमचें मन, जें द्रोण सरोनि हळहळतें ॥ ६

रामप्रसादलब्धें दिव्यास्त्रें योजितां चि, अंगेना ।

पाहों न शकेल चि, परबळ-करिकुळ हरिसमक्ष भंगेना ? ॥ ७

युद्धीं सदा हि ज्या नरसिंहाचा, पार्थमृग धरि, त्रास, ।

परिसा त्याच्या, रिपुंमदमहिषमहाशक्तिच्या चरित्रास ॥ ८

जयातें न पावति. गुरुवध अन्यायानें करणाऱ्यास जय कधीच मिळू शकत नाही. हा अर्थो-
तरन्यास अलंकार होय.

१. कौतुक. २. रामाच्या (परशुरामाच्या) प्रसादानें मिळालेलीं कर्ण हा परशुरामाचा शिष्य होय, या गोष्टीस अनुलक्षून हें वर्णन आहे ३ अंग+इत=अंगदेशाचा राजा कर्ण जो त्यास. ४. पर+बळ+करि+कुळ=शत्रु+सैन्य+हत्ती+कळप=शत्रुसैन्यरूपी हत्तींचा कळप. ५. सिंहापुढें. (पक्षीं) कृष्णासमक्ष (अध्याय १ गीति २ मध्ये 'हरिच्या दृष्टिपुढें' असें म्हटलें आहे). ६. भंगतें ना ? पराभव पावतें ना ? येथें 'ना' हा प्रश्नदर्शक प्रत्यय आहे. भंगतें चि-पंत. हरिसमक्ष (सिंहापुढें) परबळकरिकुळ (शत्रुसैन्यरूपी करींचा समुदाय) भंगेना ? (पराभव पावत नाही काय ?) पराभूत होईलच-असा भाव. या लहानशा वाक्यांत परंपरितरूपक, प्रश्न व प्रतिवस्तूपमा असे तीन अलंकार साधिले आहेत. परबळावर करिकुळाचा आरोप व तसात त्यास पराजित करणाऱ्यावर हरीचा आरोप हे दोन आरोप सापेक्ष आहेत म्हणून परंपरितरूपक. माहिती असूनही प्रश्न विचारला आहे म्हणून प्रश्नालंकार. 'करिकुळ हरिसमक्ष भंगेना' हें वाक्य 'उपमान' आहे व गीतीचा वाक्याचा भाग 'उपमेय' आहे. या दोन स्वतंत्र वाक्यांमध्ये 'भंगेना ?' आणि 'पाहों न शकेलचि' या शब्दातरानें एकाच (समान) धर्माचें अभिधान झालें आहे. म्हणजे वस्तुप्रतिवस्तुभाव प्रकट झाला आहे म्हणून ही प्रतिवस्तूपमा. ह्या अलंकाराचें लक्षणः—'उपमानोपमेयार्थौ श्रुतवाक्यद्वये यदि । सामान्येन विनिर्दिष्टौ प्रतिवस्तूपमा मता ॥' [मदारमरंदचपू] जेथें उपमानवाक्यांत आणि उपमेयवाक्यांत एकाच सामान्य धर्माचें कथन शब्दभेदानें (क्वचित् त्याच शब्दानें) केले असतें, तेथें प्रतिवस्तूपमा होते येथें 'पाहों न शकेलचि परबळ; करिकुळ हरिसमक्ष भंगेना' असा पाठ स्वीकारिला, तरी अर्थहानी होत नाही. ७. नर (मनुष्य) रूपी सिंहाचा, (पक्षीं) विष्णूच्या अवतारातील नारसिंहावतारासारख्याचा. त्रास=भय, भीति. ८. अर्जुनरूपी मृग. हेंही परंपरितरूपकाचेंच उदाहरण आहे. ९. रिपु+मद+महिष+महाशक्तिच्या=शत्रु+गर्व+असुरविशेष+मोठी देवी=शत्रूच्या मदरूप महिषाविषयी केवळ महाशक्ति (भवानी) तिच्या. महिषासुरास मारणाऱ्या महिषासुरमर्दिनीची कथा येथें अनुसंधेय आहे. प्रस्तुत एका सामासिकपदात कवीनें दोन सापेक्ष सुरेख रूपकें आणून परंपरित-रूपक साधिलें आहे. कर्णावर केलेला आदिशक्तीचा आरोप फार प्रौढ असून प्रस्तुत स्थलीच्या वीररसास उद्दीपक आहे. या गीतीचें उत्तरार्ध सर्वस्वी पंतांचेंच आहे.

मानुषयुद्धं चि, राजायुतबल खलभीम त्या अवस्थेला ।

जेणें, सेनापति गुरु असतां, समरांगणीं क्षणीं नेलां. ॥ ९

दिव्यास्त्रज्ञ घटोत्कच, अतिशूर, क्रूरभाव, मायावी ।

जेणें वधिला, वासवशक्तीनें, जीस न क्षमा यावी; ॥ १०

त्या या कर्णाचें भुजबल, खलबलजलधिमाजि देखाल; ।

मग, संक्षुब्धौर्वानलदर्शन झालें, असें चि लेखाल. ॥ ११

१ 'मानुषेणैव युद्धेन' असें मूळात आहे. 'मानुषयुद्धं'चि असें म्हणण्याचें कारण कर्णानें भीमास जें जिकिलें, तें दुसऱ्या पखाचा अस्वाभाविक सामर्थ्यानें नव्हे, तर स्वाभाविक ऐहिक शारीरिक शक्तीनेंच जिकिलें, असें दाखविणें होय. कर्ण भीमासारखाच बलवान होता, हें येथें दाखवून तो दिव्यास्त्रज्ञही आहे, असें पुढें दाखविलें आहे. देवादिकांचें साहाय्य नसतांही कर्ण भीमादिकांस जिकण्यास समर्थ आहे, हा सांगण्याचा उद्देश. २. दहा हजार हत्तींची शक्ति आहे ज्याला. ३. दुर्जेन जो भीम. ४. सर्वास माहित असलेल्या, सर्वांनीं पाहिलेल्या (पराजित) दुरवस्थेला—असा नाव. 'तामवस्था' असेंच मुळात आहे. ५. ज्या कर्णानें. ६. भीमाची दुर्दशा कर्णानें संधववधाच्या दिवशीं म्हणजे द्रोणच सैन्याधिप असतांना केली होती. ७. क्षणात, विशेष श्रमाशिवाय. ८. अवस्थेला नेला म्हणजे तशी अवस्था प्राप्त करून दिली. ९. दिव्यास्त्रज्ञ म्हणजे उत्तम (अलौकिक) असें अस्त्र जाणता—हा अर्थ तर आहेच, पण 'दिव्यास्त्रज्ञ' म्हणजे आकाशसंबधी असें जाणणारा. घटोत्कच (भीमपुत्र) हा राक्षस असल्यामुळे नेहमीं आकाशांत उडून तेथूनच युद्ध करीत असे. १०. क्रूर (दयारहित) भाव (उद्देश) ज्याचा असा, क्रूर स्वभावाचा ११. कपटी १२. ज्या कर्णानें १३ इंद्रानें दिलेल्या शक्तिनामक अस्त्रानें. कवचकुडलें मागण्यास आलेल्या इंद्रापासून कर्णानें अमोघ शक्ति मागून घेतली, ही कथा [मोरोपतकृत महाभारत वनपर्व अ० १४ पहा] येथें अनुसंधेय आहे. १४. जीस (ज्या चासवशक्तीस) क्षमा [दया] न यावी (येत नव्हती) अशी. ज्याच्यावर त्या शक्तीचा प्रयोग केला, त्याच्यावर मुळीच दया न करितां व न चुकता त्याला मारण्याचाच जिचा स्वभाव अशी. १५. दया. १६. खल+बल+जलधिमाजि=दुष्ट+सैन्य+समुद्रात=दुष्ट जे पांडव त्यांच्या सैन्यरूपी समुद्रात. येथें खलबलास जलधि म्हणण्याचें कारण पुढें कर्णभुजबलाला 'संक्षुब्धौर्वानल' म्हणावयाचें आहे. १७. या गीत्यर्थात 'बल-खल-बल-जल' अशी लकाराची आवृत्ति झाल्यामुळे हा वृत्त्यनुप्रास नामक शब्दालंकार होय. १८. फार क्षोभलेल्या समुद्राच्या वडवानलाचें दर्शन. १९. या गीतीच्या या उत्तरार्थात 'निदर्शना' अलंकार समजावा. 'कर्णाचें भुजबल देखील' 'संक्षुब्धौर्वानल असें चि लेखाल' या दोन उपमानोपमेयक वाक्यांत 'असेंचि' पदानें ऐक्य (अभेद) वणिल्यामुळे हा निदर्शनालंकार. तलक्षणः—'वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना' [कुवल्यानद]. म्हणजे सदृश वाक्यार्थांत जेव्हा अभेद वणिला असतो, तेव्हां निदर्शनालंकार होतो. लेखाल=समजाल, मानाल.

करितां विक्रम, कर्णद्रौणी दिसतील विष्णुवासवसे ।

यांच्या ठायीं, चापश्रुति करुनि प्रकट वैभवास वसे ॥ १२

भीष्मद्रोणवधजयें झाला मंद पांडवांसि, तो यांचा ।

विक्रम करिल क्षीण, श्रीष्म जसा लघुतडागतोर्यांचा ॥ १३

त्या कुंतीपुत्रांच्या, अति दक्ष तुम्हीं असां सखे, दमना ।

तुमच्या विजयिभुजवलें न गुरुव्यसनीं हि मीं सखेदे^३-म्ना.' ॥ १४

ऐसें निजवीराचें करुनि समाधान, सादरें चित्तें ।

दुर्योधनें स्वसेनापति केला कर्ण, वांटिलीं चित्तें ॥ १५

मग सेनापति सृजयपांचाळविदेहकैकयांत रणीं ।

१. पराक्रम. २. विष्णु व इंद्र यांसारखे. ३. धनुर्वेद. चापश्रुति (धनुर्वेद) यांच्या (कर्णद्रौणींच्या) ठायीं वैभवास प्रकट करुनि वसे-म्हणजे त्यानीं आपली धनुर्विद्या अनेक वेळां अत्यंत उत्कर्षयुक्त प्रकट करून दाखविली. येथें 'त्यांच्या ठायीं' असा पाठ असणें इष्ट होतें. ४. गर्व. ५. कर्ण व अश्वत्थामा यांचा. ६. उष्णकाळ, उन्हाळा. ७. लहान तळावातील पाण्याचा. ८. पाण्याचा. येथील अनेकवचनी प्रयोग व्याकरण-कारांस उपयुक्त होईल. ९. त्या (मदयुक्त) कुंतीपुत्रांच्या (पांडवांच्या) दमना तुम्हीं [माझे] सखे (मित्र) अति दक्ष असा (फार दक्ष आहात). १०. जय पावणाच्या हाताच्या बलानें. ११. गुरुव्यसनीं हि=महत् संकटांत असताही, किंवा गुरुमरणामुळे (द्रोणाचार्य मेल्यामुळे) प्राप्त झालेल्या संकटात असून देखील. १२. ज्याचें मन दु खित आहे असा. १३. द्रव्ये. कर्णाला सर्वसैन्याधिपत्य देण्याच्या वेळीं जो समारंभ झाला, त्यातील उत्सवानिमित्त दुर्योधनानें दानधर्म केला-असा 'वांटिलीं चित्तें' याचा अर्थ आहे. १४. कर्ण. मग (सेनाधिपत्य मिळाल्यावर) सेनापति (कर्ण) रणीं सृजयपांचाळविदेहकैकयांत (या प्रख्यात वीरांच्या सैन्यांत) सृगांत हरिसा (हरिणांच्या कळपात शिरलेल्या सिंहाप्रमाणें), कीं दिवसांधासि तरणी भेटला (जणों काय बुबडांस सूर्य येऊन भेटला अशाप्रमाणें) शिरला-असा अन्वय. १५. या समासातील एक 'सृजय' शिवाय सर्व शब्द त्या त्या देशाचे, तेथील राजाचे व तेथील लोकांचे वाचक होत. येथें 'सृजय' शब्दासह त्या सर्व शब्दांचा अर्थ ते ते राजे व त्याचे सैनिक असा व्याख्याचा. सृजय देश ऐकून माहित नाही. सृजयनामक राजा मात्र पांडवांकडे भारती युद्धात होता. १६. पांचालकुलोत्पन्न द्रुपद, धृष्टद्युम्न इत्यादि राजे. या कुलास व देशास पांचाल असें नांव पडण्याचें कारण:- "पूरुवशीय भद्राश्च राजास मुद्गल, यत्रीनर, बृहदिष्णु, कांपित्य आणि सृजय असे पांच पुत्र त्याच्याचप्रमाणें पराक्रमी होते. त्यामुळे हा सतोषानें असें म्हणे कीं, माझे राज्य संरक्षण करण्यास हे, पंच (पाच) पुत्र अलं (पुरेत) म्हणून त्या पांचांस, त्याच्या देशास, व वंशास, 'पांचाल' असें नांव पडलें होतें." (मा० व० अ० २१.) १७. या वंशास 'विदेह' असें नांव

शिरला, मृगांत हरिसा, कीं दिवसांधासि भेटला तरणी. ॥ १६

अद्भुतकर्णशरासनघनजनितामितविशुद्धशरधारा ।

तापविती, कांपविती, निर्मिति तटिनी जपासुमाकारा. ॥ १७

पांडवपांचाळबळें पीडुनि, बहुलक्ष वीर तो मारी. ।

परि विजयबाहु राहु चि विजयी, कीं पूर्ण कर्णसोमारी. ॥ १८

पडण्याचें कारण:-“सूर्यवशीय निभिराजा वसिष्ठशापानें मरण पावल्यावर, त्यानें पुनः देह स्वीकारला नाहीं, म्हणून त्याच्या मिथिपुत्रापासून सर्व वशास हें नांव पडलें.” १८. केकय देशाधिप व त्याचें सैन्य. केकय देश “आग्नेय कोसलाच्या उत्तरेस असावा. पांडवाच्या वेळेस तेथील राजा धृष्टकेतु होता.”

१. हा वृथात पंताचाच आहे; व्यासाचा नाहीं. २. धुवडांस. धुवडास दिवसा दिसत नाहीं, हें सर्वप्रसिद्ध आहे. ३. सूर्य. ४. अद्भुत+कर्ण+शरासन+घन+जनित+अमित+विशुद्ध+शर+धारा=आश्चर्यजनक+कर्ण+धनुष्य+मेघ+उत्पन्न झालेल्या+अगणित+स्वच्छ (दोषविमुक्त)+बाण+धारा. कर्णधनुष्यरूप मेघापासून उत्पन्न झालेल्या अगणित, अतिस्वच्छ (किंवा न्याययुद्धात प्रयुक्त असल्यामुळे सर्वदोषरहित) बाणरूप अत्यद्भुत धारा (पाऊस)-असा अर्थ. हें शीत्यर्थ एकच सामासिक शब्द आहे. असले लाव लाव समास पंतांच्या काव्यांत विपुल आहेत. प्रस्तुत समास जरी फार लांब आहे, तरी अर्थ समजण्यास विशेष कठीण आहे असें नाहीं. प्रस्तुत स्थली वीररस वर्णित असल्यामुळे दीर्घ समास, लहान लहान शब्दांपेक्षां, त्यास विशेष पोषक होत म्हणून दीर्घ समास योजण्यात पंतानीं चातुर्य दाखविलें आहे, असेंच म्हटलें पाहिजे. प्रस्तुत समासांत परंपरित-रूपकालंकार झाला आहे. कारण यांत सापेक्ष अशी दोन रूपकें आहेत. ५. ‘तापविती’ ‘कांपविती’ ‘निर्मिति’ या सर्व क्रियास पूर्वार्धातील लांब सामासिक शब्दच कर्ता असल्यामुळे हा ‘कारकदीपक’ अलंकार होय. कर्ता एक असून त्याचा संबंध अनेक क्रियाशी असतो, तेव्हा ‘कारकदीपक’ अलंकार होतो. येथील क्रियापदांचा अनुक्रम ‘निर्मिति,’ ‘तापविती’ व ‘कांपविती’ असा असावयास पाहिजे होता. ६. नदी. ‘जपासुमाकारा’ यांतील ‘आकार’ शब्दाचा अर्थ ‘वर्ण’ असा समजावा. ही शब्दयोजना सदोषच होय. ७. जास्वदीच्या फुलासारखी (लाल रक्ताची नदी) ही जी गीति आहे, तिला मुळांत फारच थोडा आधार आहे ‘त्याच्या शतश. श्पुधारा अमरपत्तीप्रमाणें शोभल्या’ या मूळच्या वाक्यावर पंतानीं ही गीति रचिली आहे. मुळांतली एक कल्पना घेऊन ती इतक्या प्रौढ रीतीनें मुळापेक्षाही उन्नत करून दाखविणाऱ्या कवीस केवळ भाषातरकार म्हणता येत नाहीं; महान् कवीच म्हटलें पाहिजे. ८. कर्ण. ९. परि विजयबाहु विजयी राहु चि [होय], कीं (कारण) तो पूर्ण कर्ण-सोमारी (कर्णरूपी पूर्णचंद्राला ग्रासणारा) [झाला]. पूर्ण=पौर्णिमेचा. हें शीत्यर्थ रा० पराडकर याच्या प्रतीत पुढीलप्रमाणें लिहिलें आहे:-परि विजयबाहुराहुचि विजयी, कीं पूर्ण कर्णसोमारी. हा पाठ स्वीकारिल्यास परि (परंतु) पूर्ण (पूर्णपणें) कर्णसोमारी (कर्णरूप चंद्राचा शत्रु) [जो] विजयबाहुराहु चि (अर्जुनहस्तरूप राहुच) विजयी [झाला] कीं (निश्चितार्थ)-असा अन्वयार्थ. येथे परंपरितरूपक झालें आहे. हा अलंकार पंताचाच आहे. १०. कर्णचंद्राचा अरी.

अतुल पराक्रम केला; परि वधिला अर्जुनें रणीं कर्ण. ।
मी आलों, या वृत्ते संतप्त करावया, तुझे कर्ण. ॥

१९

अध्याय तिसरा.

कर्णक्षयवार्ताविषधारा कर्णीं जया क्षणीं पडली, ।

त्या च क्षणीं क्षितितळीं क्षितिपतनु हि, काळजी मनीं जडली. ॥ १

राजा मूर्च्छित पडतां गांधारीसह तिच्या सुना रडती, ।

उररीकृतशोकभरा, कुररीशा, एकदा चि आरडती. ॥ २

त्या भारतस्त्रियांतें समजावी संजय प्रयासानें. ।

त्यांच्या त्या व्यसनाहुनि, भासे मृतिदुःख ही तथा सानें. ॥ ३

शिपुनि शीतल सलिलें, सुखशीतव्यजनवायुनें, विदुरें ।

राजा सावध केला, जो हेंत शोकाभिधें महाविदुरें. ॥ ४

जेव्हां सावध होउनि, नृप परिसे निर्जवधू-विलाप-रवा ।

चिर्ती म्हणे, 'अहा ! म्यां मूढें संसार मानिला बरवा.' ॥ ५

१. अप्रतिम. २. 'केला' यास कर्ता 'कर्णानें' अध्याहृत. ३. कान. ही १९ वी गीति पंतांचीच आहे. येथें मुळांतील तिसरा अध्याय संपला. ४. यांत मुळांतील चौथा व पांचवा असे दोन अध्याय पंतांनीं आणिले आहेत. ५. कर्ण+क्षय+वार्ता+विष+धारा=कर्ण+नाश+खबर+विष+धारा=कर्ण मेल्याची जी बातमी तीच विषधारा. वार्तेला विष म्हणण्याचें कारण विष कानांत मेल्यामुळें मनुष्य जसा मरतो, किंवा मूर्च्छित होऊन पडतो, तसाच धृतराष्ट्र या दुष्टवार्ताश्रवणानें मूर्च्छित झाला. ६. 'पडली' याचा संबध 'विषधारा' व 'क्षितिपतनुहि' या दोन्ही शब्दाशीं आहे. ७. राजाधृतराष्ट्राचें शरीर. या ओळींत 'क्ष'चा असकृत उच्चार झाल्यामुळें हा छेकानुप्रास होय. ८. अंगीकृत आहे शोकाचा भार ज्यांनीं. ९. कुररीनामक पक्षिणीप्रमाणें. ही उपमा पंतांचीच आहे. १०. एकदम, एकसमयावच्छेदेंकरून. ११. भरताच्या कुलातील स्त्रियांस; कौरवाच्या बायकांस. १२. मरणाचेंही दुःख. संजयास त्या स्त्रियांवर आलेल्या संकटामुळें फार वाईट वाटलें. इतकें कीं, त्याच्या मरणसमयीं देखील त्यास इतकें वाईट वाटलें नसतें. गीतीचें हें उत्तरार्थ पंताचेंच आहे. १३. लहान, थोडें. १४. थड पाण्यानें. शीतल सलिलें शिपुन-असा अन्वय केला तरी अर्थहानि होत नाही. 'सलिलें' हा अनेकवचनी प्रयोग समजावा (मागें गीति १३ वरील टीपा पहा). सलिल=जल, उदक. १५. सुखकारक व थड अशा पर्यायाच्या वाच्यानें. १६. मेलेला; येथें मूर्च्छित. १७. शोक+अभिध=शोक नावाच्या. १८. मोठ्या वज्रानें. १९. आपल्या स्त्रियेच्या व सुनाच्या आकदनाचा शब्द. 'वधू' शब्दाचे 'भार्या' 'घन' 'स्त्री (सामान्य)' असे अनेक अर्थ आहेत. २०. चांगला, सुखदायक.

निंदी निजपुत्रांतें, तो भूप महामना, गत-नयांतें; ।

वाखाणी कुंतीच्या नयसाधितभूरिभाग तनयांतें. ॥ ६

निंदी शकुनिमतीतें, आत्ममतीतें हि, तो कैवि, श्वास ।

सोडी दीर्घोष्ण, म्हणे, 'म्यां चि दिला उग्रशोक विश्वास.' ॥ ७

मग धीर धरुनि म्हणे, 'रे वत्सा ! संजया ! पुंन्हां सांगें. ।

मी निर्जकर्मफलातें सेवाया सिद्ध जाहलों आंगें. ॥ ८

कर्ण यमपुरा गेला, पार्थासीं करुनि संगरायास. ।

गमलें काय हित गमन, मित्राचा धरुनि संग, रायास ? ॥ ९

१. मोठ्या मनाचा. २. गेला आहे नय (न्यायमार्ग) ज्याचा अशा (पुत्रांतें), अनीतिमान् अशा मुलांस. 'नय' शब्दाचे 'न्याय' 'नीति' 'वर्तन' 'शहाणपण' इत्यादि अर्थ आहेत. ३. न्यायानें साधिल आहे पुष्कळसा कार्यभाग ज्यांनीं अशा कुंतीच्या तनयांतें वाखाणी—असा अर्थ. 'पांडवास' असें मूळात आहे. त्याबद्दल 'कुंतीच्या नयसाधितभूरिभाग तनयांतें' हे पंताचे शब्द. हे केवळ भाषांतररूप आहेत काय ? निजपुत्रास निंदण्याचें कारण ते 'गतनय.' कुंती-पुत्रास वाखाणण्याचें कारण ते 'नयसाधितभूरि-भाग' होत. हें त्या त्या शब्दांनीं सुचवून पंतांनीं मोठ्या खुबीनें कौरवपांडवांतील भेद सूचित केला आहे. ४. घूत खेळण्याविषयीं दुर्योधनास पडवून पांडवाचा वनवास, अज्ञातवास इत्यादिकांस व प्रस्तुतच्या युद्धास शकुनिमतीच कारणी-भूत होती, म्हणून तिला निंदण्याचें प्रयोजन. ५. प्राज्ञ, शहाणा. ६. भयकर दुःख. सर्व पृथ्वी (विश्व) मधील क्षत्रिय कुरुक्षेत्रीं मरण पावत असल्यामुळे 'विश्वास उग्रशोक दिला' हें धृतराष्ट्राचें म्हणणें अक्षरशः खरें आहे. ७. एकवार सांगितलेलीच गोष्ट पुनः सविस्तर सांग—असा भाव. ८. स्वतःच्या दुष्कर्मापासून उत्पन्न झालेल्या दुष्परिणामास. कर्मफळाचें सेवन म्हणजे आपण घडवून आणिलेल्या युद्धांत गतप्राण झालेल्या वीरांच्या मृत्यूचें श्रवण ९. अनुभवण्यास. सांगच्या शब्दात 'फल' आल्यामुळे 'सेवाया (भक्षाया)' या क्रियेचा उपयोग केला आहे. १०. अंगानें, स्वतः. इतरांस दोष दिल्यापासून फायदा नाही; मी आपणच आपल्या कर्माचीं फले अनुभवण्यास सिद्ध आहे—असा भाव. ११. संगर+आयास=युद्धश्रम. १२. रायास (दुर्योधनास) मित्राचा संग धरुनि (मित्र जो कर्ण त्याच्या सांगल्यानें—मेलेला जो कर्ण त्याच्या बरोबर—त्यास न सोडितां) गमन (जाणें—स्वर्गास जाणें) हित गमलें काय (आवडलें काय?)—असा सान्त्वयार्थ. मेलेल्या कर्णाबरोबर किंवा त्यानंतर दुर्योधन रणांत पडला कीं काय—असें धृतराष्ट्राचें विचारणें आहे. कर्ण मेल्यानंतर खातरीनें दुर्योधनही मेलत असावा, असें धृतराष्ट्रास वाटल्यामुळे त्यानें हा प्रश्न केला. या गीतीत सप्ताक्षरी यमक आहे. पण अर्थाची हानी मुळींच झाली नाही. उलट अर्थचमत्कार वाढला, असेंच म्हणावें लागतें. हें पंतास केवळ यमक्या म्हणणाऱ्यांनीं लक्षांत ठेवावें.

- नित्य जयाचा लोभी दुर्योधन, कर्ण जेधवां भेला, ।
 होउनि जयीं निराश, स्पष्ट गमे, सुत यमालया गेला. ॥ १०
- वद संजया ! मनीं तूं संकोच नको धरूं; सविस्तर ती ।
 युद्धकथा सांग पुन्हां. 'कवि शोकाब्धी धृतिप्लवं तरती.' ॥ ११
- संजय म्हणे, 'नरेशा ! तव सेनांचा धनी वीर-मणी, ।
 पुत्रांसह, बंधूसह, मेला त्वत्सुतवयस्य कर्ण रणीं. ॥ १२
- त्वत्सुत दौरणकर्मा, अति तीक्ष्णप्रकृति, कीं जसा वस्त्रा, ।
 झोबे सभेंत जो गुरुपतीच्या शोणितप्लुता वस्त्रा, ॥ १३
- तो दुःशासन वधिला; त्यांच्या, सेना उदंड भी, मरणीं. ।
 व्याघ्र जसें मृगशोणित, घ्याला तत्कंठरक्त भीम रणीं.' ॥ १४

१. ज्या कर्णाचा. २. 'जयाचा लोभी' म्हणजे जो आपणास जय मिळवून देईल म्हणून दुर्योधनाची पूर्ण खातरी, व म्हणून ज्यावर दुर्योधनाचा अत्यंत विश्वास व प्रेम, असा तो कर्ण. ३. माझा मुलगा दुर्योधन. ४. संकोच नको धरूं, म्हणजे दुर्योधनाची मरणवार्ता सांगितल्यास भी मरेन, अशी शंका मनांत बाळगून खरी हकीकत सांगण्यास भागें घेऊं नकोस. ५. या गीतीचा हा चतुर्थ चरण सुभाषितरूप आहे. येथें अर्थांतरन्यास व परंपरितरूपक असे दोन अलंकार गर्भित आहेत. शहाणे लोक धैर्यानें शोक गिळितात-मी देखील दुःख गिळीन-असा भाव. ६. शोकसागर. ७. धैर्यरूप नौकेनें. ८. वीरश्रेष्ठ. ९. तुझ्या पुत्राचा मित्र. १०. दुःशासन. ११. भयकर आहे कर्म ज्याचें. १२. अत्यंत तापट (किंवा क्रूर) स्वभाव आहे ज्याचा असा. हें विशेषण 'त्वत्सुत' शब्दानें निर्दिष्ट केलेल्या दुःशासनाचें आहे. हें 'वस्त्रा' या शब्दाचेंही विशेषण करितां येईल. तेव्हां त्याचा अर्थ-अतिशय तीक्ष्ण (तेज-काषण्यास योग्य) प्रकृति (धार) ज्याची असा. हा श्लेषालंकार. १३. वस्त्रा, क्षुर. दुःशासनास येथें वस्तूच्या उपांमा दिली आहे, म्हणून ही हीनोपमा झाली असें कदाचित् कोणीं म्हणेल. पण ही उपमा दुष्टास, हीनास दिलेली आहे म्हणून हीनोपमा नव्हे ज्याप्रमाणें वस्त्रा तीक्ष्ण असून हलका समजला जातो व लढाई इत्यादि शौर्याच्या ठिकाणीं उपयोगी पडत नाही, तसाच दुःशासन तापट प्रकृतीचा असून द्रौपदीवस्त्रहरणादि दुष्कार्यानींच प्रसिद्ध होता, व युद्धप्रसंगीं मात्र विशेष शौर्य दाखवू शकला नाही, असें सुचविण्याकरिताच पंतानीं 'वस्त्रा' शब्दाचा उपयोग केला आहे. म्हणून तो केवळ यमकाकरिता केला आहे असें म्हणतां येत नाही. १४. वडील वधु जो धर्म त्याच्या पत्नीच्या, द्रौपदीच्या. १५. रक्तानें भरलेल्या वस्त्रास. दुःशासनानें रजस्वला असलेल्या द्रौपदीस सभेंत ओढून नेली, व तिचें लुगडें फेडण्याचा यत्न केला-या कथेस अनुलक्षून हें वाक्य आहे. (पंतकृत सभापर्व-अध्याय ५ पहा). १६. त्याच्या मरणीं (मरणसमयीं) सेना (मैत्र्य) उदंड भी-असा अन्वय. १७. मृगाचें रक्त.

वैकर्तनदुःशासनमृतिवार्ता परिसतां चि तो कानें, ।	
केवळ विव्हळ झाला राजा धृतराष्ट्र आसशोकानें. ॥	१५
भूप म्हणे, “सूता ! मी पुसतो वार्ता तुला असीः—‘मरण ।	
किति पावले मदीय, स्वरिपूसीं करुनियां असीम-रंण ?” ॥	१६
संजय म्हणे, ‘नृपाळा ! पडला तव तात भीष्म, धीराचें ।	
अर्बुद, दश दिवसांत स्वबळें मारुनि, धर्मवीरांचें. ॥	१७
मेला द्रोणाचार्य हि भगवान् कोदंडवेदपारीण; ।	
संमयीं प्राणसमर्पण करुनि, तुझे फेडिलें नृपा ! रीणें. ॥	१८
जें, भीष्मद्रोणांहीं वधितां, उरलें पृथातनुजसैन्य, ।	
करुनि तदर्थक्षय, निजमरणें दे कर्ण तव सुतो दैन्य. ॥	१९
दुर्मुख विकर्ण दुःसह विविंशती चित्रसेन तव तनय, ।	
दुर्जय दुर्मर्षण दुर्विषह हि भीमें चि मारिले अनैय. ॥	२०
अनुजा अनुविंदासह, गेला स्वर्गासि, वीरवर विंद. ।	
तोडी जयद्रथाचें शिर पार्थ, जसें कैरींद्र अरविंद. ॥	२१

१. विकर्तनाचा (सूर्याचा) मुलगा (कर्ण). २. आसाच्या मरणापासून झालेल्या शोकानें. ३. अशी=अशा प्रकारची. असी वार्ता पुसतो—हा अन्वय. ४. माझे. ५. अपरिमित युद्ध. ६. असंख्य, पुष्कळ. ७. धर्मवीर=धर्मयुद्ध करणारा; युद्धांत न्यायानें वागणारा; प्राण गेल्यासही न्याय न सोडणारा साहित्यशास्त्रांत ‘धर्मवीर’ हा एक वीरत्वाचा प्रकार मानिलेला आहे. ‘धर्मवीर’=धर्मराजाचे वीर, शुश्रिष्ठिराच्या बाजूनें भाडणारे—असाही अर्थ करितां येईल. ‘धर्मवीरांचें अर्बुद (अर्बुद धर्मवीर) स्वबळें दश दिवसांत मारुनि’—हा अन्वय. ८. ‘भगवान्’ शब्द गुरु इत्यादिकांस पूज्यबुद्धि व्यक्त करण्याकरितां लावितात. जसें.—‘अथ भगवान् कुशली काश्यप.’ (शाकुतल) ९. धनुर्वेदपारंगत (धनुर्वेदाच्या पैलतीरास गेलेला). १०. योग्य समयीं, तुम्हांस काम पडलें त्या वेळीं. इतके दिवस अन्नवस्त्र देऊन पोसल्याबद्दल तुम्हांस गरज पडली, त्या वेळीं तुमच्याकरिता तो लहून मेला व त्यानें तुमचें ऋण फेडिलें—असा भाव. ११. ‘ऋण’ या संकृत शब्दाचें हें प्राकृत रूप ‘रि च ऋवर्णस्य’ [प्राकृतलक्षण] या सूत्रानें झालें आहे. असलीं रूपें मराठी वाङ्मयात स्वीकारावी किंवा नाहीं याचा विचार करणें अवश्य आहे. १२. पृथेच्या (कुंतीच्या) तनुजांचें (मुलांचें) सैन्य. १३. त्यातून अर्ध्या सैन्याचा नाश. १४. तुझ्या मुलाला; दुर्योधनाला. १५. तुझे (धृतराष्ट्राचे) मुलगे. शभरांतून या नावाचे काहीं मुलगे. १६. विनयशील नव्हेत असे; दाडगे. १७. विंदानुविंद हे दोघे भाऊ, अवती देशाधिपतीचे मुलगे होते. याची आई वसुदेवभगिनी राजाधिदेवी. कंकयदेशाधिपाचेही याच नांवांचे दोन मुलगे युद्धांत कौरवांकडेच होते. पण ते येथें घेता घेत नाहींत. अवतीचेच घेतले पाहिजेत कारण मूळात ‘आवन्त्यौ’ असे स्पष्ट म्हटलें आहे. १८. वीरश्रेष्ठ. १९. हस्तिश्रेष्ठ. २०. कमल.

दुर्योधनसुत लक्ष्मण सौभद्रं अमितविक्रमं वधिला ।

दौःशासनिला भेटे कृष्णात्मज, घट्टज जेंवि नीरधिला ॥ २२

ज्याला बाहुसहस्रप्रद जाला, भक्तकल्पनग दत्त, ।

तन्नामकें तदधिकें वधिला निजतातसख हि भगदत्त ॥ २३

१ ज्याच्या विक्रमास पार नाही अशानें. २. दुःशासनाचा मुलगा. याचें नाव आढळत नाही हाच अभिमन्यूच्या मरणास निमित्तकारण जाला होता. ३ द्रौपदेय, द्रौपदीचे मुलगे. ४. अगस्त्य. ५. अगस्त्यानें पिऊन सर्व समुद्र नाहीसा केला; त्याचप्रमाणें कृष्णात्मजांनीं दौःशासनीस नाहीसें केले—असा भाव. ६. ज्याला (ज्या सहस्रार्जुनाला) भक्तकल्पनग (भक्तांचा कल्पतरु असा) दत्त (दत्तात्रय) बाहुसहस्रप्रद (हजार हात देणारा) जाला—तन्नामकें (त्याचें नाव—'अर्जुन' असें नांव—आहे ज्यास अशानें—अर्जुनानें—असा भाव), [पण] तदधिकें (त्याच्याही पेक्षा अधिक—शौर्यादि गुणांनीं श्रेष्ठ अशा अर्जुनानें) निजतातसख हि (आपला बाप जो इंद्र त्याचा मित्र असताही—आपल्या बापाचा मित्र जरी होता, तरी—असा 'ही'चा अर्थ) भगदत्त (नृपविशेष) वधिला—असे अन्वय व अर्थ होत 'अर्जुन' असें सांगण्याच्या ऐवजी इतका बळसा देऊन म्हटल्यामुळें हें 'पर्यायोक्त' अलंकारानें सुरेख उदाहरण आहे. यमकाकरिता हा द्राविडी प्राणायाम आहे, असा कित्येकाचा आक्षेप येण्याचा संभव आहे, पण असें म्हणता येणार नाही. कारण केवळ यमक न साधिता पंतांनीं व्यतिरेकालंकारही साधिला आहे नांवानें (पांडव) अर्जुन, (कार्तवीर्य) अर्जुनाच्या बरोबरीचा जरी आहे, तरी शौर्यादिगुणांत 'तदधिक' आहे—हा सांगण्याचा भाव. दत्तवरप्रसादानें ज्या कार्तवीर्यार्जुनास सहस्र कर प्राप्त झाले व इतर अनेक रीतींनीं शौर्याविषयीं जो अत्यंत प्रख्यात, त्याच्याशी बरोबरी दाखवून त्यापेक्षाही अधिक वर्णन करणें साहित्यप्रावीण्याचें द्योतक आहे; व्यर्थ श्रमाचें नाही. ७. सहस्र बाहु देणारा कार्तवीर्यार्जुन हा यदुकुलोत्पन्न कृतवीर्याचा मुलगा, माहिष्मती नगरीचा राजा. हा दत्तप्रसादेंकरून इच्छागामी होता, म्हणून, कोणी पुरुष याच्या राज्यांत पाप करण्यास उद्युक्त जाला कीं हा दत्त म्हणून, त्याच्यापुढें उभा राहत असे अशा रीतीनें मोठ्या न्यायाने यानें पचायशीं सहस्र वर्षेपर्यंत राज्य केले. यानें रावणासही बध्न केले होते. त्यास हजार पुत्र होते हा एकदां मृगधेनिमित्त अरण्यांत जाऊन जमदग्निऋषीच्या आश्रमांत राहिला ऋषीनें कामधेनूच्या माहात्म्यानें त्याचा उत्तम सत्कार केला. तें त्यास समजताच त्यानें बलात्कारानें कामधेनु नेली. म्हणून जमदग्नीचा पुत्र परशुराम यानें त्यास मारिलें. ८. भक्तांचा कल्पतरु. ९. ब्रह्मविष्णुमहेश्वराच्या अशानीं जन्मलेला अत्रिकृषीचा मुलगा. हा परम ब्रह्मनिष्ठ असून अर्क, प्रन्हाद, यदु, कार्तवीर्य इ० याचे ब्रह्मविद्येच्यासंबंधानें शिष्य होते. १०. तें 'अर्जुन' नांव ज्याला त्यानें. ११. आपला बाप जो इंद्र, त्याचा मित्र; भगदत्त हा इंद्राचा मित्र होता. १२. प्राग्ज्योतिष देशाचा राजा, नरकासुराचा पुत्र. याला किरात, चीन इ० देशांतील राजाचा मोठा आश्रय असे. गजयुद्धांत हा मोठा प्रवीण होता. याच्याजवळ गजही फार होते. हा भारती युद्धांत दुर्योधनाकडे होता व अर्जुनाच्या हातून मृत जाला. (पंतकृत द्रोणपर्व—अध्याय २ पहा).

कौरवदायाद महायोद्धा भूरिश्रवा, प्रकाम रण ।

करुनि त्वदर्थं राया ! सात्यकिपासूनि पावला मरण. ॥

श्वेतैर्हयै अंबष्ठ श्रुतायुनामा रणांगणीं मथिला. ।

भीमै वधिला त्वत्सुत दुःशासन, तो प्रकार म्यां कथिला. ॥

गज बहुसहस्र ज्याच्या कंटकीं तो नृप सुदक्षिण प्रथित ।

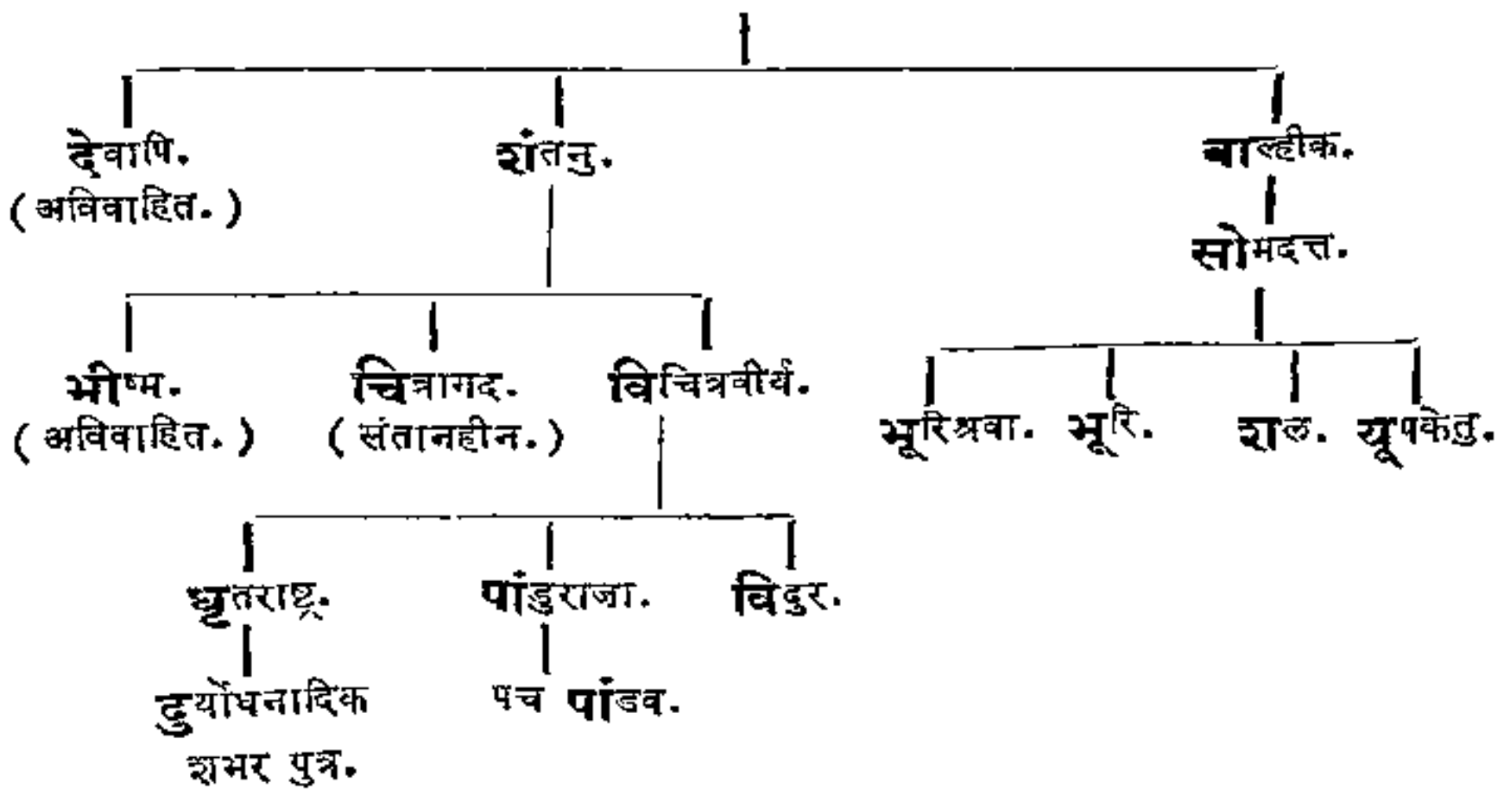
वधिला धनंजयाने; केला दुर्योधन क्षण व्यथितं. ॥

जो अधिप कोसलांचा भासत नव्हता रणीं शमावा-सा, ।

१ कौरवांचा (दुर्योधनादिकाचा व पांडवाचा) सपिंड. [दायाद=दायमति यद्वा आदत्ते. दायभाग घेणारा तो दायाद. 'दायादस्तु भवेत्पुसि सपिंडे तनयेऽपि च' इति मेदिनी]

२. भूरिश्रवा कौरवांचा दायाद म्हणण्याचें कारण हे सर्वे 'प्रतीप' नामक मूळपुरुषाचे वंशज होत. खालील वंशवृक्षावरून यांचें दायादत्व स्पष्ट होईल.

प्रतीप.

३. पुष्कळ. ४. पंतकृत द्रोणपर्व-अध्याय १३ पहा. ५. अर्जुनाने. ६. अंबष्ठ देशाचा राजा. अंबष्ठ देश "इंद्रप्रस्थास अनुलक्षून, पश्चिमेकडे शिबिदेशाच्या पश्चिमेस पांडवांच्या वेळेस असल्याविषयीं भारतात लिहिलें आहे. (भारत सभा० अ० ३२.) ब्राह्मणापासून वैश्यजातीय स्त्रीच्या ठायीं झालेली जी संतति, तिला अंबष्ठ असें म्हटलें आहे. त्यांचा हा देश असावा, आणि त्यावरून यास असें नाव पडलें असावें." (भा० कोश.) ७ सैन्यात. 'कटक' शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत. कटक=वर्तुळ, राजधानी, चटई, पर्वतभाग, सैन्य इत्यादि. ८. कांबोज देशाचा राजा. ९. विख्यात. १०. क्षणभर दुःखित. ११. राजा. १२. कोशल देशाचा. १३. मरावासा, मरण्यासारखा.

- सौमद्रें हरिशावें करिवरसा, प्रेषिला यमावासा. ॥ २७
- करुनि शरनखीं दृढरथ, चर्मासह खड्ग ही शकल, माँचा ।
- यदुसिंहाचा, वध करि लीलेनें शल्यपुत्रकलभाचा. ॥ २८
- अभिमन्युवधक्रोधें अर्जुन, कर्णासमक्ष वृषसेना ।
- मारी, तेव्हां भी तव पृतना जैसी हरीस वृष-सेना. ॥ २९
- सहदेवें ही वधिला स्वभ्राता, जो कुमार माँमाचा, ।
- कीं तो सहाय, राजा ! यां कामक्रोधलोभधामाचा. ॥ ३०

१. अभिमन्युनें २ सिंहाच्या छाव्यानें. ३. गजश्रेष्ठाप्रमाणें. 'हरिशाव' व 'करिवर' हे शब्द साभिप्राय आहेत. सिंहाचा वच्चा झाला तरी मोठ्या हत्तीस मारण्यास तो समर्थ होतो व त्याप्रमाणेंच अभिमन्युनें कोसलाधिप मारिला-असा अर्थ. ही सुरेख उपमा पंताचीच आहे. ४ यमाच्या गृहास. ५. यदुसिंहाचा भाचा (कृष्णाचा भाचा अभिमन्यु) शरनखीं (शररूपी नखानीं) [शल्यपुत्रास] दृढरथ (दृढ म्हणजे अचल आहे रथ ज्याचा असा-रथ घेऊन ज्याला पडून जाता येत नाही असा. ज्याप्रमाणें सिंहानें नखांनीं पकडलेल्या हत्तीस पडून जाता येत नाही, त्याचप्रमाणें ज्याला पडून जाता येत नाही असा) करुनि [व] चर्मासह (ढाल व) खड्ग ही (तलवार देखील) शकल (तुकडे तुकडे) [करुनि] शल्यपुत्रकलभाचा (शल्यपुत्ररूपी हत्तीचा) लीलेनें (मोठ्या कौतुकानें; खेळत खेळत, विशेष परिश्रमाशिवाय) वध करी-हा सान्त्वयार्थ. 'दृढरथचर्मासह खड्ग ही' असा पाठ रा० पराडकर यांच्या प्रतीत आहे, तो घेतल्यास, फार मजबूत अशा रथाचे, चर्माचे (ढालेचे) व खड्गाचे तुकडे तुकडे करून-असा अर्थ करावा. ६. तुकडे. येथें 'शकलें' असा अनेक वचनी प्रयोग असावयास पाहिजे होता. संस्कृतात 'शकल' शब्द पुल्लिगी व नपुंसकालिगी आहे, तेव्हा तो पुल्लिगी अनेक वचनी आहे, असें येथें समजून प्रयोगाची संगति लावावी व रथ, ढाल व तलवार याचे तुकडे केले-असा अर्थ करावा. ७. कृष्णाचा भाचा (अभिमन्यु). ८ यदुसिंह=यादवश्रेष्ठ (तत्पुरुष) कृष्ण; यदु (यादव) रूपी सिंह (रूपक) कृष्ण. यातील दुमरा अर्थ येथें विशेष ग्राह्य आहे कारण पुढें 'शल्यपुत्रा'स 'कलभ' म्हटल्यामुळे 'यदुसिंह' यांतील 'सिंह' शब्दाचा अर्थ 'मृगेंद्र' असा केल्यास सिंहाचा भाचा सिंहच असला पाहिजे म्हणून, परंपरित रूपक होऊन अर्थ विशेष खुलेल. असें न करितां 'सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचका.' या वचनास अनुसरून 'सिंह' शब्दाचा अर्थ केवळ 'श्रेष्ठ' असा केल्यास 'शल्यपुत्र-कलभ' शब्दाची काहीच खुबी राहणार नाही. ९. शल्यसुतरूपी हत्तीच्या छाव्याचा. मूळात 'मद्रराजानुजः' म्हणजे शल्याचा धाकटा भाऊ असें आहे, शल्याचा मुलगा असें नाही. या गीतींतील अलंकार सर्वस्वी पंतांचाच आहे. १० वृषसेन नामक वीरास (कर्णपुत्रास) ११. सैन्य. १२. सिंहास. ही उपमा पंताचीच आहे १३. बैलाची सेना. १४ आपला माऊसभाऊ व शल्याचा जो मुलगा रुद्रमरथ तो. १५. शल्याचा. १६. या गीत्यर्धान पंत, सहदेवानें आपल्या माऊसभावासही कां मारिलें याचें कारण सांगतात, कीं तो (आपला

मेला भूप भगीरथ, नृपति बृहत्क्षत्र, कैकय हि मेला ।	
भगदत्ताचा पुत्र हि नकुलाने अंतकातिथी केला ॥	३१
वधिला तुझा पितामह बाल्हीक वृकोदरे अतिकुद्धे; ।	
पुत्र जरासंधाचा सौभद्रे तो, सुदुःसहे युद्धे ॥	३२
आते कालिंग-वृषक व्याघ्र चि जे शत्रुमृगकुले मथिती, ।	
ते दोषे ही झाले श्राद्धपतीचे, तुझ्या गुणे, अतिथी ॥	३३
दिसतो, श्रीभीमाच्या अद्भुतभुजशक्तिने निज-विलासा ।	
दावुनि वृषवर्मा तव सचिव, रणीं सुशयनीं निजविलासा ॥	३४
नागायुत बल पौरव, कालिंग, वशाति, शिवि, अभीषाह, ।	
यां शूरसेनसहितां प्रेषी स्वर्गासि वीर सितवाह ॥	३५

माऊसभाऊ रुक्मरथ) या कामक्रोधलोभधामाचा (कामक्रोधादि षड्विधे माहेरघरच की काय, अशा त्या दुयोधनाचा) सहाय (मित्र व मदत देणारा) [होता म्हणून] दुष्टांस साहाय्य करणारा जरी आपला वधु असला, तरी दया, माया, क्षमा न ठेविता त्याचा त्याग करावा-वध करावा-हा धडा सहदेवाने सर्वास शिकविला, असे ध्वनित करण्याचा पंताचा उद्देश आहे १७ दुयोधनाचा. १८. काम, क्रोध, लोभ यांचे घर, म्हणजे हे सर्व दुर्गुण ज्याच्यांत पूर्णपणे वास करित आहेत असा.

१. या गीतीतील राजे पुराणेतिहासग्रथात विशेष प्रख्यात नाहीत. म्हणून त्याच्याविषयी विशेष माहिती मिळत नाही. २. 'श्येनवचरता' ही मूळांतली उपमा पंतांनी गाळली आहे. ३. यमाचा अतिथी (पाहुणा). ४. 'वधिला' या क्रियेचा 'वृकोदरे बाल्हीक' व 'सौभद्रे जरासंधाचा पुत्र' या दोहोंशी संबंध आहे. ५. बाल्हीक धृतराष्ट्राचा चुलत आज्ञा होता. [या अध्यायाच्या २४ व्या गीतीवरील टीपेत दिलेला वंशवृक्ष पहा] ६. सोसण्यास फार कठीण अशा. ७. यमाचे. ८. दुर्गुणाने, तुझ्या दुर्गुणाने, मुलास योग्य बोध करून त्यास ताब्यांत न ठेविल्यामुळे. मध्ये मध्ये धृतराष्ट्रास अशा रीतीने टोले मारीत असल्यामुळे संजय हा निःस्पृह व निर्भीड होता, हे उघड होत आहे. तो पाडवांचा पक्षपाती होता, असेही वाटण्याचा सभव आहे. ९. श्रीभीमाच्या अद्भुतभुजशक्तिने (विस्मयजनक प्रचंड भुजबलाने) निजविलासा दावुनि (आपला चमत्कार दाखवून-स्वशौर्याने सर्वास आश्चर्यचकित करून) तव सचिव (तुझा मंत्री) वृषवर्मा, रणीं सुशयनीं (चांगल्या मऊ विछान्यावर) निजविलासा (निजविलासाची काय असा) दिसतो-असा अन्वय. १०. आपले चमत्कारीक खेळ, आपली शौर्य दाखविण्याची जितकी उमेद होती तितकी. 'विलास' शब्दाने 'शयराहित्य,' आनंद व उत्साह यांचे मनात वसणारे अस्तित्व, हे गुण सूचित होत आहेत ११. मंत्री, प्रधान. १२. चांगल्या विछान्यावर. १३. दशसहस्र हत्तींचे बळ आहे ज्यास. १४. सितवाह=अर्जुन.

जे गोकुळांत झाले बलशाली, न फिरती रणीं मार्गे, ।	
वधिले संशसकसह गोपाळ हि, सितहयें महाभागें. ॥	३६
जे रात्रिदिव तूजें हित साधाय, धरुनि धनु जपती, ।	
वृषकाचळ नामक ते, विजयें वधिले रणांत, नैनुजपती. ॥	३७
जो काय उग्रकर्मा नामें कर्म हि, शाँल्वराज बळी, ।	
तत्प्राणांतें, क्षुधित श्रीभीमभुजाहिभूपती, कँवळी, ॥	३८
मेला बृहंतराजा, धृतराष्ट्रा ! ओघवंत ही मेला. ।	
भीमगदादेवीनें महिषसख क्षेमधूर्ति ही केली. ॥	३९
सात्यकिनें त्वँद्धित जलसंध व्यापादिला, दिला कँळा; ।	
वधिला घटोत्कचें हि कँव्याद अलंबुष, क्षमापाळा ! ॥	४०
क्षुद्रक ललित्य मालव मद्रक कैकेय तुंडिकेर रणीं, ।	
योधेयें दक्षिणात्यप्राच्योदीच्यप्रतीच्य-वीर-मणी. ॥	४१

१. सितवाह=भर्जुन. २. 'महाभाग' पदाचे फार नशीबवान, अत्यंत विख्यात व पूर्ण सद्गुणी, असे तीन अर्थ होतात. ३. 'जे रात्रदिवस तूजें हित साधाय' असा पाठ आहे. ४. वृषक व अचळ नांवांचे. हे दोघेही दुर्योधनाचा मातुल जो शकुनि त्याचे भाऊ. हे धृतराष्ट्राचे शालक होत. ५. राजे. ६. भयकर आहे कर्म ज्याचें असा. ७. अंबेनें ज्यास मनानें वरिलें होतें, तो भीष्मसत्र शाँल्व हा नव्हे. हा दुसराच आहे. तो शाँल्व पुढें मेला आहे. ८. भुकेला. 'क्षुधित' हें कवळण्याचें कारण दाखवीत आहे. ९. श्री+भीम+भुज+अहि+भूपति=भीमभुजसर्परूप राजा. रखाद्याचा प्राणवायु पिऊन टाकणें यात सर्पदृष्ट्या कांहीं मोठा पराक्रम नाही, करिता वासुकीचे मार्गे 'श्री' हें उपपद नको. भीमाचे मार्गेही त्याची जरूरी दिसत नाही, तेव्हां 'श्री' हें पद येथें अस्थानीं आहे, असें म्हणतां येईल. १०. सर्प, विशेषतः अजगर, प्राण्यांस कवटाळून मारतो, हें प्रसिद्ध आहे. रूपकास अनुकूल म्हणून पंतानीं 'कवळी' शब्द वापरला आहे. हें उत्तम रूपक पंताचेंच आहे. कवळ=ग्रास. कवळी=ग्रासी, भक्षण करी, असा अर्थ घेतला तरी चालेल. ११. मूळ महाभारतात 'अघोवान्' असें नांव आढळतें. १२. भीमाच्या गदारूपी देवीनें (आदि-शक्तीनें, महिषासुरमदिनीनें.) १३. महिषासुराचा मित्र; महिषासुरासारखा म्हणजे मृत असा. १४. महिषासुरमदिनीनें महिषासुराची जी गति केली, तीच यति भीमगदेनें क्षेमधूर्तीची केली-असा भाव. क्षेमधूर्ती भीमाच्या हातून मेला ही गोष्ट इतका बळसा घेऊन सांगितल्यामुळे ही पर्यायोक्ति. या गीत्यर्थात परस्परावलंबी दोन रूपकें असल्यामुळे, हें परंपरितरूपक. हे अलंकार पंताचेंच होत. १५. त्वत्+हित=तुझा मित्र, हितेच्छु. १६. मारिला. १७. यमाला. १८. राक्षस. 'अलंबुस' असेंही नांव आढळतें. मूळ भारतांत 'अलायुध' असें नांव आढळतें. १९. हे पृथ्वीपते. २०. योद्धे. २१. दक्षिण, पूर्व, उत्तर, पश्चिम दिशांकडील वीरश्रेष्ठ.

द्रविड सवित्रीपुत्रक मावेल्लक ही उशीनर हि वीर । श्रीमद्विजयें वधिले राजा ! तूझे सहाय रणवीर. ॥	४२
बहु पंत्यश्वरथगजक्षय कर्णार्जुनसमागर्मी झाला । तव दोषें, काळानें बहुनृपवंशात घातला घाला. ॥	४३
इंद्रें वृत्र, रघुवरें रावण, कृष्णें हि जेंवि नरक रणी, । कीं अर्जुन भृगुरामें ज्याची गाताति देव-नर करणी, ॥	४४
कीं स्कंदें महिषासुर, कीं रुद्रें जेंवि अंधकासुर गा ! । तैसा विजयें वधिला कर्ण; गरुड कीं वधी जसा उरंगा. ॥	४५
जरि राज्यलुब्ध पुत्रस्नेहोसवसेवनें न भुलतास, । तरि, इष्टव्यसनघनाघातशतें तूं नृपा ! न उलतास.' ॥	४६

अध्याय चवथा.

धृतराष्ट्र म्हणे, 'सूता ! सांग मला, पांडुपुत्रपक्षांत । किति मेले ? वा ! प्रौज्ञा ! तुझिया आहे चि सर्व लक्षांत.' ॥	१
'जे वीर कुंतिसंज्ञक, नारायणनाम ही, महायोध, । त्यांतें वधी स्वधर्में तांत तुंज्ञा निर्जितसरक्रोध. ॥	२

१. पत्ति, अश्व, रथ, गज, यांचा नाश. २. कर्ण व अर्जुन याची लढाई झाली त्या वेळीं. ३. 'घाला घातला' ही लोकभाषणाची अनुकृति असल्यामुळे हा लोकोक्ति अलंकार आहे. ४. नरकासुर. ५. कार्तवीर्यार्जुन (सहस्रार्जुन.) ६. परशुरामानें. ७. ज्याची म्हणजे ज्या भृगुरामाची असा अर्थ साहचर्यानें होतो. पण याचा, ज्या इंद्राची, ज्या रघुवराची, ज्या कृष्णाची व ज्या भृगुरामाची असा सर्वांस लागू होणारा अर्थ करितां येईल. इंद्रादिकांच्या कथा प्रसिद्धच आहेत. ८. कुमारस्वामीनें. ९. हा देवीनें मारिलेला महिषासुर नव्हे. हा अनुन्दाद दैत्याच्या दोन पुत्रातील कनिष्ठ. स्कंदाचा अवतार ज्या तारकासुरा-करितां होता, त्याचा हा एक मुख्य सेनापति होता. यास कार्तिकेयानें (स्कंदानें) मारिलें. १०. सर्पांस. ११. 'जरि काय, लुब्ध' असें पाठांतर. १२. पुत्रस्नेह+आसन+सेवन=पुत्रस्नेहरूप मद्यसेवनानें. १३. इष्ट+व्यसन+घन+आघात+शतें=सुहृज्जनसंकटरूपी घणाच्या आघातशतानें. या गीतीतील कल्पना पंतांच्याच आहेत. १४. मुळातील ६ वा अध्याय या ४ थ्या अध्यायांत पंतांनीं आणिला आहे. मुळांत ३८ अनुष्टुप् श्लोक आहेत; ते पंतांनीं २५ गीतींत आणिले आहेत. १५. झाला. १६. येथून संजयाच्या बोलण्यास प्रारंभ झाला. १७. 'कुंति' नामक भारतवर्षीय देशाचा राजा व त्याचे सैनिक. १८. नारायणनामक गणसमुदाय. यांतून काहीं गण कृष्णानें दुर्योधनास देऊन काहीं पांडवाकडे ठेविले होते, ते. १९. क्षत्रियधर्मानें. २०. भीष्म. २१. जिंकिला आहे काम आणि क्रोध ज्यानें असा, मनोजय करणारा, मोठा करारी.

- जो अर्जुनसम योद्धा लोकीं विख्यात सत्यजिन्नामा, ।
 त्यातें द्रोणाचार्य प्रेषी श्रौद्धेश्वराचिया धामा. ॥ ३
- पांचाळवधीं दावी विक्रम हरिच्या गजेंद्रमथनाचे; ।
 वधुनि विराटद्रुपद, स्मैरपुरहरसा चि रूक्मरथ नाचे. ॥ ४
- बाळ चि वयें, परि रणीं स्वपित्यासम, कृष्णसम, बळासम ही; ।
 ज्याच्या भुजप्रसादे पुष्कळ सेवी असृग्जळास मही; ॥ ५
- तो कृतवर्मद्रोणद्रौणिकृपाचार्यशल्यकर्णानीं ।
 वधिला अभिमन्यु नृपा ! पी हें वार्ताविष स्वकर्णानीं. ॥ ६
- अंबष्टपुत्र वधिला तव पौत्रें लक्ष्मणें. बृहंत रणीं ।
 दुःशासनें निवटिला, पडला लोकक्षयीं जसा तैरणी. ॥ ७
- द्रोणें वधिले राजे, जे नामें दंडधार मणिमंत; ।
 जो भोजराज अंशुमदाख्य गुरुकरें चि पावला अंत. ॥ ८
- वधिलां समुद्रसेनें सहसुतसामुद्र चित्रसेन रणीं; ।
 नील विकर्णें मथिला, द्रौणीनें व्याघ्रदत्त वीरमणी. ॥ ९

१. सत्यजित नांवाचा. हा द्रुपदराजाचा मुलगा. 'सत्यजितनामा' असें पाठांतर.
 २. यमाचे. ३. गृहास. ४. [रूक्मरथ] पांचाळवधीं (पांचाळदेशाच्या राजास मारितांना)
 हरिच्या (मिहाच्या) गजेंद्रमथनाचे (गजेंद्रास मारितांना सिंह जसे विक्रम दाखवितो तसे)
 विक्रम दावी-असा अन्वय. ५. सराचा (मदनाचा) व पुराचा (त्रिपुराचा) नाश करणारा
 जो हर त्यासारखा. शिव मदनांतक व त्रिपुरांतक होय, हें प्रसिद्धच आहे. ६. द्रोण.
 ७. आपला बाप जो अर्जुन त्याच्यासारखा. ८. बळिरामासारखा. ९. हस्ताच्या कृपेनें.
 १०. असृक्+जल=रक्तरूप उदकास. ११. दुर्योधनाच्या मुलानें. १२. कल्पांतीं. १३. सूर्य.
 प्रलयसमयीं जसा पृथ्वीवर सूर्य येऊन पडावा, तसा तो बृहंत जमिनीवर पडला. ही अभूतोपमा
 आहे असें वाटण्याचा संभव आहे, पण तसें समजू नये. कारण प्रलयसमयीं सूर्य पृथ्वीवर
 पडणें, प्रळयाग्नि उत्पन्न होणें, इ० अनर्थ खरोखर घडतात, अशी समजूत आहे. १४. द्रोणा-
 चार्याच्या हातानेंच. १५. 'वधिला समुद्रसेनेसह सुतसामुद्र' असा पाठ आहे. त्याचा स्वीकार
 केल्यास रणीं चित्रसेन समुद्रसेनेसह [व] सुतसामुद्र [सह] वधिला-असा अन्वय. हा (सामुद्र)
 समुद्रराजवळच्या प्रांताचा राजा असल्यामुळें याच्या सैन्यास 'समुद्रसेना' असें म्हटलें असावें.
 १६. समुद्रसेन नामक राजानें. १७. चित्रसेनाचा मुलगा सामुद्र, त्यासह. १८. दुर्योधनाचा
 धाकटा भाऊ. हाच काय तो सर्व भावांत न्यायप्रिय होता. द्रौपदीवस्त्रहरणप्रसंगीं सभेंत स्पष्टपणें
 त्या कृत्याचा धिक्कार करणारा तो हाच. (पतकृत सभापर्व-अध्याय ५ गीति ४४-५५).

जो भूप चित्रयोधी चित्रायुध मुख्य वीर लक्षांत, ।	
तुझिया सुतें विकर्णें वधिला, त्या पांडुपुत्रपक्षांत. ॥	१०
कैकेयनृपभ्राते दोघे त्यांतील एक तव पक्ष; ।	
तेणें त्वदर्थ वधिला धर्मसहाय स्वबंधु रणदक्ष. ॥	११
भूप गंदायोधी जो जनमेजय पार्वतीय, तो शूर, ।	
तव सुत दुर्मुखबाणत्राते केला रणांगणीं चूर. ॥	१२
जे रोचमाननाम भ्राते कुंतीसुताकडे होते, ।	
श्रीमद्रोणाचार्ये त्वत्पुत्रजयार्थ, मारिले हो ! ते. ॥	१३
मातुल धनंजयाचे जे पुरुजित् कुंतिभोज या नामें, ।	
ते हि द्रोणें वधिले राया ! तुझिया तनूजजयकामें. ॥	१४
वसुदानाच्या पुत्रें, जो अभिभू काशिराज, तो वधिला; ।	
कांटा चि काढिला तो जाणों तव सूनुच्या मनामधिला. ॥	१५
राजेंद्रा ! अमितौजा वीर युधामन्यु उत्तमौजा ही ।	
धर्मसहाय, स्वर्गां झाले देवांस जांवई, व्याही. ॥	१६

१. चित्र म्हणजे आश्चर्यजनक युद्ध करणारा, अद्भुतपराक्रमशाली. २. 'लक्षांत मुख्य वीर' म्हणजे लक्षसैन्याचा नायक असाही अर्थ होईल; किंवा लक्ष वीरांत ज्याच्यासारखा वीर एकटा हाच असाही अर्थ करितां येईल. ३. पांडवपक्षीय. ४. गदायुद्धात प्रवीण. ५. पर्वतप्रदेशात हा राज्य करीत असल्यामुळे यास 'पार्वतीय' असे नांव पडलें असावें. ६. तुझ्या पुत्र जो दुर्मुख त्याच्या बाणसमुदायानें. ७. पांडवाकडे. ८. तुझ्या (धृतराष्ट्राच्या) मुलाच्या जयाकरिता. ९. पुरुजित् हा कुंतिभोज राजाचा मुलगा; कुंतीचा धाकटा बंधु; पांडवाचा मातुल (मामा); याच्या रथाचे अश्व इंद्रधनुष्याच्या रंगासारखे असत. १०. हा कुंतिदेशाचा राजा. हा प्रथम अनपत्य असल्यामुळे यादवकुलोत्पन्न कुंती यानें दत्तक घेतली होती. म्हणून हा पांडवाचा आज्ञा (मातामह) होय. मूळात व गीतीत म्हटल्याप्रमाणें हा धनजयाचा मातुल नव्हे. ११. (तुझ्या) पुत्राचा जय इच्छिणाऱ्यानें (द्रोणाचार्यानें). 'तुझिया' याचा सबंध 'तनूजजयकामें' या सर्व समासाशीं नाही. फक्त 'तनूजा'शी आहे. म्हणून 'त्वत्तनूजजयकामें' म्हटलें असतें तर बरें झालें असतें. १२. शत्रु, वैरी. 'अभिमुख' असें पाठांतर. अभिमुख=जवळचा, सन्मुख. १३. हें उत्प्रेक्षालकाराचें सुंदर उदाहरण आहे. ही उत्प्रेक्षा पंताचीच आहे. १४. तव सूनुच्या=तुझ्या पुत्राच्या; दुर्योधनाच्या. १५. धर्मराजास साहाय्य करणारे. १६. देवास जांवई झाले म्हणण्याचें कारण, रणहतांस देवागना वरितात. तस्मात् युद्धात मेलेले वीर देवांचे जांवई; म्हणून त्याचे जनक व्याही झाले. 'जांवई' व 'व्याही' शब्दांनी त्यांचा स्वर्गांत अतिशय जयजयकार झाला, असें पंतांनीं सुचविलें आहे.

- पांचाल्य चित्रवर्मा दुसरा हि क्षत्रधर्मनामा ते, ।
 १ द्रोणाशुगशुद्धतनू स्वर्गा गेले रणक्रतुज्ञाते. ॥ १७
- नंदन शिखंडिचा जो रणदक्ष क्षत्रदेव टँढबाहू, ।
 त्याला लक्ष्मणबाणत्रात गिळी, इंदुला जैसा राहू. ॥ १८
- रणदक्ष पितापुत्र प्रख्यात सुचित्र चित्रवर्मा जे, ।
 त्यातें वधितां, द्रोण, द्विरदवधीं केसरी तैसा, साजे. ॥ १९
- पडला पांडवहितकर वार्धक्षेमी क्षमातळीं प्रेत. ।
 सेनाविंदुसुतवधें पुरवी वाल्हीक तव अभिप्रेत. ॥ २०
- चेदीश धृष्टकेतु हि, सत्यधृति हि, वीर संगरीं मेल. ।
 धर्मात्मजार्थ सेनाविंदुकुरुश्रेष्ठ यमपुरा गेल. ॥ २१
- शिशुपालसुत सुकेतु, व्याघ्रें मृगसा, विदारिला द्रोणें, ।
 मंदिराश्व, सूर्यदत्त हि; तेव्हां केले न 'हां !' असें कोणें ? ॥ २२
- जो श्रेणिमंत, त्याची कुंतीच्या नंदनीं महाभक्ती, ।
 झाला सत्कृत अमरीं, समरीं करुनि क्रिया यथाशक्ती. ॥ २३
- जो कीं यथार्थनामा राजा ! पांडवसहाय वसुदान, ।

१. येथें 'चित्रवर्मा' असा पाठ असणें संभवनीय आहे, कारण 'चित्रवर्मा' हें नांव पुढ-
 गीति १९ मध्ये आलेले आहे. २. द्रोणबाणेंकरून शुद्ध झाली आहे तनु ज्याची असे.
 ३. युद्धयज्ञ जाणणारे. ४. सुदृढ (युद्धात टिकण्यास योग्य) आहेत बाहू ज्याचे असा. किंवा
 दृढ (निश्चल; इकडे तिकडे न हालणारे) बाहु ज्याचे, जो न चुकतां नेम मारीत असे, तो.
 ५. लक्ष्मणाचा बाणसमूह. ६. यांतील उपमा पंताचीच. ७. हत्तीला मारितांना. ८. सिंहा-
 सारखा. ९. यातील करपना व उपमा पंताच्याच. १०. पांडवाचें हित करणारा. ११. पृथ्वी-
 तळीं. १२. इच्छित. १३. जेव जो शिशुपाल त्याचा मुलगा. १४. पांचालकुलोत्पन्न दुपद-
 राजाचा मुलगा. १५. युधिष्ठिराकरिता. १६. हा कुरुच्या संततींतला म्हणजे कौरव असावा,
 असें यावरून वाटतें. १७. हा धृष्टकेतूहून धाकटा होता. १८. ही पंतांची उपमा. १९. हा
 असें यावरून वाटतें. २०. मंदिराश्वही म्हटले आहे. २०. विराटचा भाऊ.

वसुदानाचा भाऊ वसुदान

२१. हाय हाय. हा प्रश्नालकार. 'कोणें 'हां !' असें न केले ?' म्हणजे प्रत्येकाने 'हां !' असे
 केले—असा अर्थ. २२. श्रेणिमंत हा गोशृंग नामक पर्वतशिखरवासी राजा. २३. कुंतीनद-
 नाच्या ठायी, पांडवांविषयीं. २४. सत्कार पावलेला. २५. देवांत. २६. 'अमरी' व 'समरी'
 यांत 'मरी' या अक्षरांची आवृत्ति झाल्यामुळे हा छेकानुप्रास होय. २७. यथार्थ म्हणजे
 अन्वर्थक आहे नाम ज्याचें. म्हणजे 'वसुदान' (वसु=धन) हें नांव त्यास उगीच नसून तो
 खरोखर विपुल धन दान करीत असे, तो—मोठा दाता होता. असा भाव.

आचार्ये काळकरीं दिधले समराध्वरीं तदसुदान. ॥

२४

कथिले कांहीं कांहीं, मेले बहु वीर उभयपक्षांत. ।

भीष्म द्रोण वृकोदर अर्जुन हे दहन शत्रुकक्षांत.' ॥

२५

अध्याय पांचवा.

ऐसा बहु बन्धुक्षय परिसुनि, तो भूमिवल्लभ व्यथितें ।

चित्तें म्हणे, 'अहा ! म्यां हारविलें हातिचें हि भव्य थितें. ॥ १

१. द्रोणाचार्यानें. २. यमाच्या हातीं. समरच अध्वर (यज्ञ); आचार्य (द्रोण) हा यज्ञमान, काळ (यम) हा अध्वर्यु, व तदसु (त्या राजाचे प्राण) हीच त्या अध्वर्यूस दक्षिणा—असा अर्थ या वाक्यांत गर्भित आहे. 'तदसुदान' यांत एक खुबी आहे. तो 'वसुदान' राजाच मोठा दाता होता, हें पूर्वाघांत सांगितलेंच आहे. तेव्हां अशा दाल्यासच दान करून देणें म्हणजे फारच मोठी दक्षिणा देणें होय, असें सुचविलें आहे. ही सर्व करामत पंतांचीच. 'वसुदान राजास द्रोणानें मारिलें' येवढ्याच अर्थाच्या वाक्यावर व्यासांचा हक्क आहे. ३. समर+अध्वरीं=युद्धयज्ञांत. ४. तत्+असु+दान=त्याच्या प्राणांचें दान. ५. 'कथिले कांहीं. मेले बहु वीर परंतु उभयपक्षांत' असाही पाठ आहे. ६. थोडे थोडे. मेलेल्या मडळीपैकीं फारच थोड्यांचीं नांवे. ७. भीम. ८. या चौघांचीं नांवे निराळीं सांगण्याचें श्रवण असें कीं, मुख्यत्वेकरून या चौघांनीच शत्रुसैन्याचा पुष्कळ नाश केला असें सांगेयास सांगावयाचें आहे. ९. अग्नि. १०. शत्रुरूप शुष्क तृणांत. ११. मूळ भारतांत प्रस्तुत व याच्या मागच्या (४ थ्या व ३ व्या) अध्यायांत फक्त मेलेल्यांचीं नांवे सांगितलीं आहेत या दोन्ही अध्यायांत 'अमुक अमक्याच्या हातून मेला' या साध्या वाक्याशिवाय जितका खुबीदार अर्थ असेल, जितके अलंकार असतील व जितकीं साभिप्राय विशेषणें असतील तीं सर्व पंतांचींच आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. एक दोन उपमा व एक दोन विशेषणें व्यासांचीं कदाचित् असतील. यावरून पंतांचें महाभारत भाषांतर नसून स्वतंत्र काव्य होय, असेंच कोणासही म्हणावें लागेल. १२. यांत मुळांतील सातवा अध्याय आणिला आहे. या अध्यायात मुळात अनुष्टुप् व इतर वृत्तांचे श्लोक मिळून सत्तावीस आहेत. त्या सर्वांचा सारांश पंतांनी चौदा गीतींत आणिला आहे. १३. ज्ञातिक्षय, नातलग्नांचा नाश. १४. राजा, धृतराष्ट्र. १५. भव्य=कल्याण, शुभ, हित. १६. थितें, तोकडें, अल्पस्वरूप. 'थितें' म्हणजे थोडें या अर्थी पंतांनी हा शब्द पुष्कळ ठिकाणीं योजिलेला आहे. [पहा—विराटपर्व अ० ३ गी० ३४; उद्योग० अ० १४ गी० ५] अन्वयार्थ—ऐसा बहु बन्धुक्षय परिसुनि तो भूमिवल्लभ व्यथितें, चित्तें म्हणे, 'अहा ! (अरेरे !) म्या [पळत्याच्या पाठीं लागून, मोठ्या आशेच्या भरीं भरून] हातिचें हि थितें भव्य (प्रत्यक्ष हातांत—स्वाधीन—असणारें ही अल्पस्वरूप सुख) हारविलें. पळत्याच्या पाठीं लागून हातचें गमाविलें—हा भाव. थितें=दैवहतानें. दुदैवी पुरुषानें, नीचानें—

सर्वासि सुगम झालें मत्सेनारण्य; कीं तयामघिले, ।

जे जागरूक भीष्मद्रोणनरव्याघ्र, ते चि कीं वधिले. ॥ २

क्षात्रब्राह्मबलाश्रय गुरु, तो ही जाहला चि शांत, नवा ।

घडला पराभव कसा, जो मृत्युजयी तथा हि शांतनवा ? ॥ ३

कर्ण, द्रोण, पितामह, पडले जेव्हां महाप्रभव शिष्ट, ।

सूता ! संशय न धरीं, मद्दीर कबंधतुल्य अवशिष्ट. ॥ ४

असा अर्थ कोणी कोणी करितात, पण तो प्रशस्त वाटत नाही. 'धितें' हें 'भव्य' ह्या नामाचें विशेषण. तृतीयान्त पद नव्हे. 'धित' हें 'स्थित' शब्दाचें अपभ्रष्ट रूप आहे असें समजून धित=स्थित=असलेलें. असा अर्थ करावा, असें कोणी कोणी म्हणतात, परंतु 'हातिचें' ह्या शब्दाची योजना पूर्वीच झालेली असल्यामुळें असा ओढाताणीचा अर्थ करण्याचें कारण नाही.

१. माझी सेना हें अरण्य. २. कारण. ३. जागृत, जागे असलेले, कार्यदक्ष. ४. भीष्म द्रोण नामक नररूपी व्याघ्र (वाघ). जंगलांतील सर्व वाघास पारध्यानीं मारून टाकिल्यानंतर त्या जंगलांत शिरण्यास कोणीही भीत नाही. त्याचप्रमाणें भीष्म व द्रोण जोपर्यंत माझ्या सैन्यांत होते, तोपर्यंत माझ्या सैन्यांत निर्भयपणें शिरण्यास कोणीही घजला नाही, पण आता ते दोघे पडल्यामुळें पाहिले तो माझ्या सैन्यांत शिरून त्याचा पराभव करूं शकेल, असें सांगण्याचा धृतराष्ट्राचा उद्देश. सेनेवर अरण्याचा आरोप व त्यास अनुकूल असा व्याघ्राचा आरोप भीष्मद्रोणावर करून पंतांनीं यथें सुरेख परंपरितरूपक साधिलें आहे. येथील 'नर' शब्दाची योजना निरर्थक दिसते. भीष्मद्रोणांना एकदम 'व्याघ्र' असें म्हटलें असतें, तर तें ज्यास्त रसपोषक झालें असतें. ५. क्षात्रबलाचा व ब्राह्मबलाचा आश्रय-आश्रयस्थान-असा द्रोणाचार्य. ब्राह्मण असून धनुर्विद्याविशारद असल्यामुळें द्रोणास 'क्षात्रब्राह्मबलाश्रय' असें म्हटलें आहे. ६. कधीही घडला नाही असा. जो मृत्युजयी तथा हि शांतनवा नवा पराभव घडला कसा ?-हा अन्वय. या पूर्वी भीष्मास कधीही पराभव घडला नव्हता. म्हणून हा पराभव 'नवा' म्हणजे अननुभूत असा होय. 'नवा पराभव' म्हणजे पूर्वी एकदा पराभव घडला व हा आता नव्याने पुन्हा पराभव घडला, असाही अर्थ होऊं शकेल, पण तो यथें कथासंदर्भानें ग्राह्य नाही. ७. मृत्यूला-यमाला-देखील जिंकणारा. एवढ्या धैर्यशाली वीरास पराभव कसा घडला ? असें ध्वनित केलें आहे म्हणून हें साभिप्राय विशेषण आहे. मृत्युजयीचा अर्थ दुसराही होऊ शकेल. मृत्यु आहे ज्याच्या ताब्यात असा; वाटेल तितके दिवस जिवंत राहून आपल्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तेव्हां देह ठेवण्याचें सामर्थ्य आहे ज्यास असा. मर्जास येईल तेव्हा मरण्याची शक्ति भीष्मास त्याच्या बापाकडून मिळाली होती. "स्वच्छदमृत्यु हो अशि आशी तातें हि" [मोरो०-महाभा० आदि० अ० १४, गी० १०० पहा.] शांतनूच्या वराची आठवण देण्याकरितांच कीं काय 'भीष्म' असें न म्हणतां 'शांतनव' असें म्हटलें आहे. ८. भीष्माला. ९. महापराक्रमी. १०. ह्याचा कर्ता 'मी'. ११. शिररहित शरीरासारखे. १२. बाकी राहिलेले.

उरले कोण ? किती ? तें, सावध आहे अशांत, ऐको दे; ।

जै मज मूर्च्छा येत्ये, ब्रह्मांड, अमृतमें चि तें, कोंदे.' ॥ ५

‘आहे अश्वत्थामा, कृतवर्मा, शल्य, कृप दुःराधर्ष, ।

अद्यापि तो हि आहे, दे जो अक्षय बहु तुम्हां हर्ष. ॥ ६

शल, चित्रसेन, दुःशल, सत्यव्रत, सत्यसेननाम वली, ।

पुरुमित्र, सुषेण, असे असति तुझे पुत्र, ज्यांसि इष्ट केली. ॥ ७

पुत्र जरासंधाचे श्रुतवर्मजयादि शेष आहेत, ।

कैतव्यांचा अधिपति जपतो पुरवावया तुझा हेत. ॥ ८

चित्रांगद श्रुतायुध सुधृतायुध चित्रसेन नररत्ने, ।

म्हणति, ‘संपन्नप्राण आसूं, साधूं तुझा चि जय यत्ने.’ ॥ ९

कर्णाचे पुत्र तिघे, उरले वा ! जेंवि भग्नपुच्छाही, ।

करितिल रण, तेजस्वी; पितृपरिभव साहवे न तुच्छा ही. ॥ १०

गजसेनेच्या मध्ये दुर्योधन शोभतो पुरंदरसा, ।

अत्यभिमानी रिपुबळजलधिमथननरशरीरमंदरसा.' ॥ ११

१. तें=सविस्तर वर्तमान. ‘उरले कोण, किती ते’ असे पाठांतर. २. अशांत=इतक्यांत, तोंच. आपणास मूर्च्छा येणार हें घृतराष्ट्र जाणूनच होता (पुढें गीति १४ पहा). ३. जै=जेव्हा; तें=तेव्हां. ४. अमांधकारानेंच. ५. व्याप्त होई. ६. येथून स्वजयाच्या उत्तरास प्रारंभ होतो. मुळात जिवत राहिलेल्या वीराच्या वर्णनाचे उपजात्यादि वृत्ताचे वीस श्लोक आहेत. पण पंतांनी तें वर्णन नऊ गीतींत भाटपून घेतलें आहे, तें केवळ विस्तारभीतीनेच होय. ७. सामना करण्यास फार कठीण. ८. घृत जाणणारा, शकुनि. ९. कलह. १०. ‘चित्रांगद श्रुतायू सुधृतायुध’ असे पाठांतर. ११. शत्रूचे प्राण. संपन्न=शत्रु. १२. दुर्योधनाचाच. १३. भग्न+पुच्छ+अहि=तुटलेलें+शेंपूट+साप=छिन्नपुच्छ सर्प. कर्णाच्या पुत्रांस हें विशेषण फार योग्य आहे. एकदां भार खाऊन गेलेला साप हटकून मारणाऱ्यास कधीं ना कधीं चावतो अशी समजूत आहे. भग्न=ठेंचलेलें, चेंचलेलें-असा अर्थ केला तरी चालेल. १४. बापाचा पराभव. बापाचा अपमान ज्यानें केला असेल, त्याचा सड उगविण्याविषयीं हलकट मनुष्य देखील यत्न करित असतो; सग कर्णाचे जे पुत्र, त्यास बापाच्या पराभवाविषयीं वाईट वाटत असेल, व ते बापाच्या मरणाबद्दल पांडवावर सड उगवून घेतील यांत काय आश्चर्य ?-असा भाव. १५. नीच मनुष्याला; ज्यास स्वाभिमान नाही, अशाला. १६. इंद्रासारखा. १७. रिपु+बळ+जलधि+मथन+नर+शरीर+मंदर=शत्रु+सैन्य+समुद्र+

भूप म्हणे, रे सूता ! जयवार्ता दूर. काय तूं वदसी ? ।

उरले खरे परेत चि बहुत परजिती कंबध ही सदसी ॥ १२

गुरु, कर्ण, भीष्म मेले; उरले ते मृत चि; काय परिसों गा ! ।

वीर खरे ते गेले; शुद्धयशश्री कधीं न वरि सोंगा. ॥ १३

दुसळण+मानव+देह+मंदरनामक पर्वत=शत्रूचा सैन्यरूपी समुद्र दुसळण्याकरिता [उत्पन्न झालेला] मानवदेहरूपी मंदराचल. ज्याप्रमाणे मंदराचल समुद्र मंथन करण्यास समर्थ, तसाच दुर्योधन शत्रूसैन्य मथून संक्षुब्ध करण्यास शक्त आहे—असा भाव. प्रस्तुत स्थळीं समुद्रमथनकथा अनुसंधेय आहे. समुद्रमथनाच्या वेळीं देवासुरांनीं मंदर पर्वतास मथनदंड (रवी) केला होता, म्हणून दुर्योधनाचे त्याशीं साम्य.

१. धृतराष्ट्र. सार्थान्वयः—[वरील वर्णनात संजयानें कर्णपुत्र, खातरीनें सूड उगवितील, शत्रूची दाणादाण उडविण्यास दुर्योधन समर्थ आहे, इत्यादि आशा दाखविल्या त्या खोख्या आहेत असें जाणून] भूप (धृतराष्ट्र) [संजयास] म्हणे, रे सूता ! जयवार्ता दूर (जयाची गोष्ट आतां फार दूर गेली; जयाची आशा सोड) काय तूं वदसी ? (जय मिळेल—दुर्योधनादिक शत्रूसैन्य मंथन करण्यास समर्थ आहेत, अशा व्यर्थ आशेच्या गोष्टी कां बोलतोस ?) उरले [ते] (दुर्योधनाच्या सैन्यांत अद्यापि जे वीर जिवंत आहेत असें तूं म्हणतोस ते सर्व वीर) खरे परेत चि (खरोखर मृतच होत, जिवंत राहूनही मेल्यासारखेच होत.) [यांच्या हातून जर काहीं शौर्य होईल तर] कंबध ही (शिरोविहीन देह—धड देखील) सदसी (उत्तम खड्ग) बहुत परजिती. (अनेक रीतींनीं फिरविती—तरवार फिरविण्याचे चमत्कार करून दाखविती—पराक्रम करती). धृतराष्ट्राच्या म्हणण्याचा उद्देश असा, कीं आतां उरलेल्या सैन्यांत काहीं अवसान नाही; तें लहून जय मिळविले असें म्हटल्यास धडेंही युद्ध करून जय मिळवितील असें कां म्हणूं नये ? येथें मिथ्याध्यवसति अलंकार झाला आहे. तल्लक्षणः—‘किंचिन्मिथ्यात्वसिद्धयर्थे मिथ्यार्थांतरकल्पनम् । मिथ्याध्यवसतिः’ [कुवल्यानद] म्हणजे, जेथें काहीं मिथ्यार्थांच्या सिद्धीसाठीं (प्रख्यात) मिथ्याभूत अर्थांची कल्पना केलेली असते, तेथें मिथ्याध्यवसति नामक अलंकार होतो. २. प्रेतचि, मृतचि. ३. परजतात, फिरवितात. ४. धड; शिरोविहीन शरीर. ५. तीक्ष्ण खड्ग. ६. गा (अगा संजया) ! काय परिसों ? (काय ऐकूं ! सर्व गोष्ट ऐकिल्यासारखीच आहे.) येथें धृतराष्ट्राचा शोक वाढत चालला. हें या निराशाद्योतक वाक्यांनीं कवीनें सुचविलें आहे. ७. खरे वीर जे होते ते गेले. ‘खरे’ शब्द गेलेल्या वीरांस लाविल्यामुळे असलेले वीर ‘खरे’ नव्हेत, ‘दोंगी’ होत असें सुचविलें आहे. ८. बवित्र अशी यशोलक्षणी. ही खऱ्या शूरास वरिते; दोंगी शूरास बरीत नाही. धृतराष्ट्र म्हणतो, कीं मनुष्य खरोखर शूर असल्या-शिवाय त्याला नुसत्या दोंगानें जयप्राप्ती होत नाही. नाटकात नुसतें शूराचें सोंग घेतल्यानें मनुष्य शूर होत नाही. ९. चतुर्थ पाद उत्तम सुभाषितरूप आहे.

स्वजयप्रासादाचे पडले मोडोनि भीष्म-गुरु खांब. ।

शोकभरें मज मूर्च्छा आली क्षणमात्र संजया ! थांब.' ॥

१४

अध्याय सहावा.

ईष्टविरहशोकोत्थित दुःसह मूर्च्छेत लोटली घटिका. ।

कर्णवध क्षितिपतिच्या चित्तास गमे क्षणक्षणीं लटिका. ॥

१

१. आपल्या जयरूप राजमदिराचे. भीष्म-गुरु [हे] स्वजयप्रासादाचे खांब मोडोनि पडले— असा अन्वय. २. 'जया' स 'प्रासाद,' व 'भीष्मगुरुस' 'खांब' असे म्हटल्यामुळे हें परंपरितरूपक होय. हा अलंकार पंतांचाच. ३. हें गीत्यर्थ फारच हृदयद्रावक आहे. बाराव्या गीतीपासून चौदाव्या गीतीपर्यंत धृतराष्ट्राचें जें भाषण आहे, तें करुणरसाचें उत्तमोत्तम व पूर्णोदाहरण आहे. कारण करुणरसास पोषक असे आलंबनोदीपनादिक सर्व प्रस्तुत स्थली विद्यमान आहेत. करुणरसास पोषक अशा आलंबनादिकांविषयीं असे लिहिलें आहे.—'करुणस्य बधुनाशादय आलंबनानि । तत्संबधिगृहत्तुरगाभरणदर्शनादयस्तत्कथाश्रवणादयश्चोदीपकाः गात्रक्षेपाश्रुपातादयोऽनुभावा ग्लानिक्षयमोहविषादचिन्तौत्सुक्यदीनताजडतादयो व्यभिचारिणः ।' [रसगंगाधरः] अर्थः—करुणारसाचे बंधुनाशादि हे आलंबन (ज्यावर जणों रस अवलंबून असतो ते) विभाव; मृतबाधवाच्या धराचें, घोड्यांचें, दागिन्यांचें दर्शन वगैरे व त्यांच्या विषयींच्या गोष्टींचें श्रवण इ० हें उद्दीपन (भडकविणारे—अधिक करणारे) विभाव; जमिनीवर लोळणें, अश्रुपात इ० अनुभाव; व ग्लानि (दौर्बल्यजनक दुःखविशेष) मोह (भयवियोगादिकांमुळे वस्तुस्थिति ओळखण्यास असमर्थ अशी चित्तवृत्ति), विषाद, औत्सुक्य, दीनता (आत्मतिरस्कारबुद्धि), जडता (कोणतेंही काम करण्यास असमर्थ अशी चित्तवृत्ति) वगैरे व्यभिचारी (फार आवश्यक नाहींत, तरी रसाची वृद्धि करणारे व सर्व रसात साधारण असे) भाव होत. प्रस्तुत स्थली भीष्मादिकांचें मरण व दुर्योधनाच्या मरणाची खात्री हे आलंबनविभाव. संजयानें सांगितलेल्या त्याच्याविषयींच्या कथा ऐकणें व पूर्वीच्या त्याच्या कथा आठवणें हे उद्दीपन विभाव; धृतराष्ट्राचे विलाप, नष्टसशात्व व निराशेचीं भाषणें हे अनुभाव; व त्याचे चित्तौत्सुक्यादि व्यभिचारीभाव होत. म्हणून हें भाषण करुणरसाचें उत्तम उदाहरण आहे. अशा रीतीनें अलंकारशास्त्राच्या कसोटीस उत्तम रीतीनें उतरण्यासारखें रसपोषण ज्या कवीनें केलें, तो केवळ पौराणिक नसून, त्याचा साहित्यशास्त्रांत चांगलाच प्रवेश होता, असें मानणें साहसाचें होणार नाहीं, आणि असला कवि केवळ भाषातरकार न ठरता स्वतंत्र प्रतिभेचा ठरेल यात संशय नाहीं. ४. मुळातील आठव्या व नवव्या अध्यायांतील १२१ अनुष्टुप् श्लोकातील वर्णन पंतांनीं या सहाव्या अध्यायांत ७७ गीतींत आणिलें आहे. प्रस्तुत अध्यायात करुणरसच प्रधान आहे. ५. स्वकीयांच्या वियोगशोकापासून उत्पन्न झालेल्या. ६. राजाच्या; धृतराष्ट्राच्या. 'क्षितिपाच्या' असे पाठांतर. ७. असत्य. 'लटिका' असें या शब्दाचें प्रचारांतील रूप आहे.

- शोषण जैलराशीचें, संसर्पण जेंवि रेंलसानूचें, ।
 अद्भुत वृषमरण गमे, कीं गगनाहूनि पतन मानूचें ! ॥ २
- नृपति बहु विलाप करी सूतासि म्हणे, 'अहा ! कसें घडलें ? ।
 वा संजया ! अकस्मात् रविबिंब गळोनि भूतळीं पडलें ! ॥ ३
- जो सिंहद्विपविक्रम, वीर, वृषस्कंध, वज्रसंहनन, ।
 वृषगति, वृषाक्ष, वृषहठ, वृष, त्याचें मज मृषा गमे हूनन. ॥ ४
- ज्याच्या भुजाश्रयें करि दुर्योधन पांडवांसवें वैर, ।
 क्षत्रकुळीं राम जसा, शत्रुजनीं नित्य वर्तला खैर; ॥ ५
- कृष्णधनंजययादववीरांतें जो कथंचन न मानी, ।
 'गांडीवशास्त्रधन्वे मदीं' म्हणे 'संबंधुजन' मानी; ॥ ६

१. सुकणे. २. समुद्राचें. ३. चलन. ४. मेरुचें. ५. कर्णाचें मरण. ६. या गीतींत ज्या तीन उपमा आहेत, त्या अभूतोपमा होत. जी गोष्ट मागे झाली नाही, अशा प्रकारच्या असंभव गोष्टीची उपमा असल्यास अभूतोपमा होते. मिथ्याध्यवसति व अभूतोपमा या दोन्ही अलंकारात मिथ्याभूत उपमानाची कल्पना करावी लागते, पण या दोहोंत फरक असा आहे कीं, मिथ्याध्यवसतींत उपमेयाचें मिथ्यात्व सिद्ध करावयाचें असतें, व अभूतोपमेत उपमेयाचें सत्यत्व माहीत असून तसें होणें हा अत्यंत असामान्य प्रकार होय असें वक्त्यास सांगावयाचें असतें. ७. हेंही अभूतोपमेचें उदाहरण आहे. ८. सिंहाच्या आणि हत्तीच्या सारखा पराक्रम ज्याचा. ९. वृषाच्या (वैलाच्या-पोळाच्या) स्कंधाप्रमाणें (खाद्याप्रमाणें) आहेत स्कंध ज्याचे. विशाल, अतिस्थूल व बळकट स्कंध आहेत ज्याचे असा. शरीरानें अत्यंत बळकट असलेल्या पुरुषास 'वृषस्कंध' असें विशेषण संस्कृत कवींनीं पुष्कळ ठिकाणीं दिले आहे. १०. वज्रदेही, संहनन=देह, शरीर. 'गात्रं वपुः संहनन शरीर' इत्यमरः. कर्ण सहज कवचकुंडलांनीं जन्मला होता म्हणून त्यास वज्रदेही म्हटलें आहे. ११. वृषाप्रमाणें चालणारा. पोळ मदगतीनें, आढ्यतेनें व आसपासच्या लोकांस भय वाटेल अशा रीतीनें चालतो. तशीच कर्णाची गति आत्मसामर्थ्यसूचक व परभीतिप्रद होती-असा भाव. १२. वृषाच्या डोळ्यांप्रमाणें आरक्त (लाल) डोळे ज्याचे असा. १३. वृषाच्या हठाप्रमाणें आहे हठ (सामना करण्याची पद्धति) ज्याचा. पोळ एकदा कोणाशी टकर देण्यांत मिडला, म्हणजे पराकाष्ठा केल्याशिवाय सोडीत नाही, हें प्रसिद्धच आहे. १४. वृष=कर्ण. कर्णाचें वृष हें नांव सार्थे आहे असें दाखविण्याकरिता 'वृषस्कंध' 'वृषगति' 'वृषाक्ष' व 'वृषहठ' हीं विशेषणें योजिलेलीं आहेत. १५. खोटें. १६. संहार. १७. परशुराम. १८. 'वर्तला' यास कर्ता 'ज्याच्या' यांतील गर्भित 'जो' समजावा. १९. स्वच्छद. २०. कदापि. २१. गांडीवधन्वी (अर्जुन), शास्त्रधन्वी (कृष्ण) यास. २२. जो [कर्ण] कृष्णधनजय-यादववीरांतें कथंचन (कदापि)

चित्तेंत जो म्हणे, 'मी मारुनि कृष्णार्जुनांसि, या महिला ।

साधुनि देखेन सख्या ! राया ! दुर्योधना ! वदे वहिला. ॥ ७

बा ! जेणें दिग्विजयीं पुंङ्ग, तरल, काशि, कोशल हि वंग, ।

कैकेय, मद्र, तंगण, कांबोज, कलिंग, मत्स्य, शक, अंग, ॥ ८

गांधार, सुम्ह, चीरक आवंत्य, निषाद, अश्मक, विदेह, ।

पांचाळ, कुलिंद, ऋषिक कैले जिंकुनि करद, सखेह; ॥ ९

तो दुर्योधनसेनापति कर्ण कसा धनंजयें वधिला ! ।

अध च्छिन्नभुज हि मीं न तरेन शुंगब्धिला गतावधिला. ॥ १०

वृष शक्र सुरांत प्रभु, कीं वृष दुसरा नरांत कर्ण, असा ।

तिसरा न ऐकिला म्यां; तो पार्थे मारिला प्रवीर कैसा ! ॥ ११

न मानी (गणीत नसे, तिरस्कारभावानें पाहात असे) [व जो] मानी [कर्ण] सबधुजन गांडीव-
शाङ्गधन्वे मदींन [असें] म्हणे,—असा अन्वय २३. वाधवांसह. २४. मानी स्वभावाचा.

१. चित्तायुक्त असतांही. 'चित्तांत' असें पाठांतर. २. पृथ्वीस. ३. 'साधुनि देखेन
सख्या.....जशी महिला' असें पाठांतर. महिला=स्त्री. ४. त्वरित. ५. पुंङ्ग इत्यादि
देशांवर पांडव अरण्यवासात असता कर्ण दिग्विजयास गेला होता. ६. 'कैकेय, मद्रक,
तंगण' असें पाठांतर ७. बा (अवा! अगा!) जेणें (ज्या कर्णानें) दिग्विजयीं पुंङ्ग इ०
[देशाचे राजे] जिंकून सखेह (खेहयुक्त-मित्र) [व] करद (कर देणारे-सामत) कैले-
असा अन्वय. ८. कर देणारे. ९. 'तो' चा संबध ५ व्या गीतीतील 'ज्याच्या',
६ व्यातील 'जो' ७ व्यातील 'जो', व ८ व्यातील 'जेणें' या शब्दाशी आहे. १०. तुटले
आहेत हात ज्याचे असा. कर्णवधानें मी जणों काय हस्तविहीन झालों, असा भाव.
११. शुक्+अब्धि=शोकसागराला. १२. गेली आहे अवधि (सीमा) ज्याची, अमर्यादित, अति-
विस्तृत. हें 'शुगब्धिला' याचें विशेषण होय १३. प्रभु (सर्व देवांचा राजा) शक्र (इंद्र) [हा]
सुरात (देवांत) वृष [होय] (वृषनांवांनें प्रख्यात आहे किंवा श्रेष्ठ आहे)कीं (किंवा) कर्ण नरात
(मातवांत) दुसरा (एक सुरांत असल्यामुळें हा दुसरा) वृष (वृष नावानें किंवा श्रेष्ठ) [होय].
[या दोहोंशिवाय] असा तिसरा [वृष] म्यां न ऐकिला. तो (इंद्राशिवाय ज्याची बरोबरी करण्यास
कोणी नाही असा) प्रवीर (प्रबल वीर असा कर्ण) पार्थे कसा मारिला?—हा अन्वय. इंद्रास
'वृषन्' असें नांव आहे. 'सुत्रामा गोत्रभित् वज्री वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः. कर्णाचें वृष
हें नांव प्रसिद्धच आहे. या नामसादृश्यावरून येथें इंद्र व कर्ण यांचें साम्य सुचविलें
आहे. १४. इंद्र व कर्ण यांच्या बरोबरीचा. १५. येथें 'कसा' शब्द प्रश्नार्थक नाही;
विस्मयघोषक आहे.

उच्चैःश्रवा हयांत, त्र्यंबकसख 'राज'-शब्द धरित्यांत, ।

प्रवर सुरांत पुरंदर, वैकर्तन हि प्रहार करित्यांत. ॥

१२

ज्याची, कुरुयदुभिन्नक्षितिपनिरोधीं नृपा जरासंधा ।

दे, भगवती, अभयवरदान, श्रितवज्रपंजरा संधा; ॥

१३

१. इंद्राचा घोडा. २. कुबेर. कुबेर शिवाचा मित्र म्हणून त्यास 'त्र्यंबकसख' हें नाव आहे. ३. 'राज'शब्द धारण करणाऱ्यात. कुबेरास 'राजराज' असें नाव आहे. 'मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः' इत्यमरः. ४. अतिश्रेष्ठ. या 'प्रवर'शब्दाचा संबंध गीतीतील चारही चरणांशी आहे. हयांत उच्चैःश्रवा प्रवर; राज-शब्द धरित्यांत त्र्यंबकसख (शिवमित्र कुबेर) प्रवर; सुरांत (देवांत) पुरंदर (इंद्र) प्रवर; [व] प्रहार करित्यांत (शरसंधान करणाऱ्यांत-वीर पुरुषांत) वैकर्तन हि (कर्णच) प्रवर होय-असा अन्वय प्रस्तुत स्थली दीपकालंकार झाला आहे. तलक्षणः- 'प्रकृतानामप्रकृताना चैकसाधारणधर्मान्वयो दीपकम्' [रसगंगाधरः]. म्हणजे, प्रकृत (मुख्य-उपमेय) व अप्रकृत (उपमान) अर्थ साधारणधर्माने एका वर्णनांत आणिले जातात, तेव्हा दीपकालंकार होतो. प्रकृत स्थली 'वैकर्तन हि प्रहार करित्यांत' हा प्रकृतार्थ आहे. हा 'उच्चै श्रवा हयात' इत्यादि तीन अप्रकृतार्थांशी (प्रस्तुत स्थली अनावश्यक अशा गोष्टीशी) 'प्रवर असणे' या साधारण धर्माने जोडण्यांत आला म्हणून दीपक. प्रकृताप्रकृतावर दीपाप्रमाणे प्रकाश पाडते म्हणून दीपक ही संज्ञा ५. इंद्र. ६. कर्ण. ७. प्रहार करणाऱ्या वीरांत; शरसंधानप्रवीणांत. ८. ज्याची (ज्या कर्णाची) श्रितवज्रपंजरा (आश्रितांना वज्रपजर-वज्राचा पिंजराच की काय अशी) भगवती (साक्षात देवीच की काय अशी) संधा (प्रतिज्ञा) कुरुयदुभिन्नक्षितिपनिरोधीं (कौरव व यादव शिवाय करून सर्व राजास जिंकण्याच्या कार्मीं) जरासंधा नृपा (जरासंध नावाच्या राजास) अभयवरदान दे (म्हणजे असा शरही ज्याचा आश्रय करीत असे) तो कांतिजितस्वर्णवर्ण (सोन्यापेक्षाही अधिक तेजस्वी) कर्ण पाडसुत (अजुनान) रणा पाडला-जसा तापापच-...-प्रतिबंध. ९. 'कुरुयदुभिन्नक्षितिपतिरोधी' असें पाठांतर. कुरु(वशीय) व यदु(वंशीय) राजां-शिवाय दुसऱ्या सर्व राजास रोधणाऱ्या (पुढे न जाऊ देतां अडविणाऱ्या; जिंकणाऱ्या) अशा. हें जरासंधाचे विशेषण. जरासंध महायोद्धा असून त्याने यादव व कौरव यांशिवाय सर्वांस जिंकिले होते. याचा जांबई जो कंस त्यास कृष्णाने मारिल्यामुळे, याने त्याशी सतरा वेळ जाऊन युद्ध केले; परंतु तितक्या वेळांही याचा पराभव झाला. कर्णाने यास वश करून कौरवांच्या पक्षांत घेतले होते. म्हणूनच वरील विशेषणात 'कुरुयदुभिन्न' असें म्हटले आहे. [जरासंधकथा-मोरोपंतकृत सभापर्व अ० १ मध्ये दिली आहे.] १०. भगवतीरूप संधा. ११. आश्रितांचा वज्ररूप पिंजराच अशी, आश्रयस्थान. 'श्रीवज्रपंजरा' असा पाठ आहे तो पाठ घेतल्यास (१) शुभप्रद वज्राचा पिंजराच की काय अशी (२) [श्री=अद्भुतबळ] कर्णाचे अद्भुतबळच अगाध शक्तिरूपी वज्रपजर. कर्ण अत्यंत बलवान् असल्यामुळे त्याने दिलेला अभयवर वज्राच्या पिंजऱ्याप्रमाणेच होय-असा भाव. १२. प्रतिज्ञा.

तो वधिला पांडुसुते कान्तिजितस्वर्णवर्ण कर्ण रणी; ।

शोकार्णवी बुडालो; झालो हंतपुत्रमित्र वृद्धपर्णी. ॥ १४

वज्राहुनि कठीण हृदय, शोकघनाहत तन्ही तगे, न चिरे. ।

वा ! दग्धपक्षबल मी संपातिद्विज तसा जगेन चि रे ! ॥ १५

पावककुंडांत शिरूं; कीं सेवूं संजया ! महाविष मीं ? ।

किंवा चढों पडाया मरणार्थ महींद्रिच्या शिरीं विषमीं ? ॥ १६

संजय म्हणे, 'महींप्रतिमा ! विव्हल न हो विषादानें; ।

मरण अकाळीं न घडे भृंगुपातें, पावकें, विषादानें. ॥ १७

तुज शुचिवंशयशश्रीश्रुततपइत्यादिसद्गुणी युक्ता ।

संत ययाति म्हणति, 'यां' त्यजितिल पाहोनि मतिगृहोन्मुक्ता.' ॥१८

१. अर्जुनानें. २ कातीनें जिंकिला आहे सुवर्णाचा वर्ण ज्यानें असा. ३. 'स्वर्ण-वर्ण-कर्ण' हें 'अश्वधातीयमका' चें उदाहरण. 'यमकाच्या पाठीं व पुढें निराळें व्यंजन असल्यामुळे, प्रत्येक व्यजनावर जशी काय उडी मारीत यमक चाललें आहे असा भास झाला, म्हणजे 'अश्वधातीयमक' झालें 'अश्वधातीयमक' जसें चरणाच्या आरंभापासून तसें एकदम मधून किंवा आघातीही गुफिलेलें आढळतें' [अलंकारमीमांसा-पृ० ५५.] ४. मारले गेले आहेत पुत्र व मित्र ज्याचे, असा. ५. शोकरूपी घनानें (घणानें)मारिलें असतांही वज्राहून हृदय कठीण, म्हणूनच तें शोकरूपी घणापुढें टिकतें, शोकरूपी घणानें तें फुटत नाहीं-असा भाव. येथें 'व्यतिरेका'लंकार आहे ६. याचे दोन अर्थ होतील. धृतराष्ट्रपक्षी-दग्ध (जळाले आहेत) पक्ष (स्वपक्षांतले लोक) [व] बल (सैन्य)ज्याचें असा. संपातिपक्षी-दग्ध (सूर्याच्या प्रखर तेजानें जळाले आहेत) पक्ष (पक्ष) [व] बल (शक्ति) ज्याचें असा ७ संपातिनामक पक्ष्यासारखा हा जटायूचा भाऊ. एकदां हा सूर्यमंडळ गांठण्यास आकाशांत उडून सर्वपक्षदग्ध असा महेंद्रपर्वतावर पडला. अशा रीतीनें 'दग्धपक्षबल' होऊन संपाति त्या पर्वतावर बहुत काळ राहिला. ८. ज्या अर्थी कर्णमरणदु खानें मी मृत झालों नाहीं, त्या अर्थी संपातीप्रमाणें मी अनेक दिवस दुःखात घालवीन, असें वाटतें. ९ अशिकुंडात. १०. विष सेवणें=विष पिणें. ११. मोठ्या पर्वताच्या. १२. अत्यंत कठीण अशा, चढण्यास अत्यंत दुस्तर अशा. हें 'शिरीं' (शिखरीं) याचें विशेषण. १३. महर्षींची बरोबरी करणाऱ्या धृतराष्ट्रा ! १४. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १५. कड्यावरून उडी टाकिल्यानें. १६. अग्नीनें. १७. विष+आदानें=विषभक्षणानें. १८. शुचि (पवित्रपणा), वश (सद्वश-प्रख्यात वश-पौरवान्वय), यश (कीर्ति), श्री (लक्ष्मी), श्रुत (वेदविद्या व इतर शास्त्रें), तप (स्वधर्माचरण) इत्यादि सद्गुणांनी युक्त-असा अर्थ. १९. संत (सज्जन) शुचिवशयशश्रीश्रुततपइत्यादिसद्गुणी युक्ता तुज ययाति म्हणति (हा बरोळ सद्गुणांनी ययातीच होय असें म्हणतात,) [पण तेच संत आतां] मतिगृहोन्मुक्ता (बुद्धिरूप

धृतराष्ट्र म्हणे, 'साधो ! दैव चि परमप्रभु प्रसिद्धगुणें, ।

कीं सत्यकाम तैसें पौरुष नोहे चि; हें उदंड उणें. ॥ १९

दुर्बळ पौरुष साचें, कीं वांच्छित सर्व ही न साधे या, ।

छेदी पार्थ कुंठारें दैवबळें शालशाखिराधेया. ॥ २०

मारुनि युधिष्ठिराच्या वीर्यवती सुरचमूनिभा सेना, ।

मेला कर्ण म्हणसि, हें सत्य विचारें-करुनि भासेना. ॥ २१

मेला कर्ण तन्हि कसा तच्छोकें संजया ! न मेलों मीं ? ।

देवीं मंदायुसंख्या केली माझ्या चि मज गमे लोमीं ॥ २२

घराचा त्याग केला आहे ज्यानें अशा) [तुला] पाहोनि संत 'ययाति' शब्दांतील 'या' त्यजित्तील, म्हणजे तुला 'यति' म्हणतील 'या त्यजित्तील पाहोनि धृति गृहोन्मुक्ता' असा पाठ-भेद आहे, तो स्वीकारित्यास या (सुना वगैरे) तुला गृहोन्मुक्ता पाहोनि धृति (धैर्य) त्यजित्तील-असा अर्थ करावा. गृहोन्मुक्त=घराविषयीं विमनस्क, खट्टू, दुश्चित्त २० 'ययाति' नामातील मध्यम वर्ण-पुं. धृतराष्ट्राला 'ययाति' असें न म्हणतां 'यति' असें म्हणतील-ह्या संजयाच्या भाषणातील स्वारस्य नीटसें लक्ष्यांत येत नाही. यति म्हणजे संन्यासी (मायामोहविमुक्त) असें कोणीं कोणाला म्हटलें, तर त्यांत कमीपणा वाटण्याचें कारण काय ? 'यति' हा शब्द पूर्वीं कधीं तुच्छतादर्शक समजला जात असे, असें वाटत नाही.

१. अतिसमर्थ. २. आपल्या प्रसिद्ध अशा गुणानें. पौरुषास हाणून पाडणें, हाच दैवाचा प्रसिद्ध गुण. ३. ज्याची इच्छा तडीस जाते असें. ४ हें (पौरुष-पुरुषप्रयत्न) [त्या दैवापेक्षा] उदंड (फार) उणें (कमी-बलहीन) [आहे]-असा अन्वय ५ पौरुष दुर्बळ साचें (खरोखरच सामर्थ्यहीन आहे) कीं (कारण) या (या पौरुषास) वांच्छित सर्व ही (पाहिजे असलेल्या सर्व गोष्टी) साधे न (साधत नाहीत). [हें कशावरून तर-अत्यंत पौरुष करूनही कर्ण विजयी न होय न] पार्थ (अर्जुन) दैवबळें (दैवाच्या साहाय्यानें) शालशाखिराधेया (शालवृक्षवत् असणाऱ्या कर्णास) कुंठारें (जणों काय कुन्हाडीनें) छेदी-असा अन्वय हें अर्थांतरन्यासाचें उदाहरण आहे. येथें कुन्हाडीनें ७. शाल+शाखि+राधेया=वृक्ष-गीतींतील पूर्वाधांचें समर्थन उत्तरार्धानें केले आहे. ६. कुन्हाडीनें ७. शाल+शाखि+राधेया=वृक्ष-विशेष+वृक्ष+कर्ण. शालवृक्षासारख्या कर्णास. शालवृक्षाप्रमाणें उन्नत व उदंड अशा कर्णास शाल=सायल्याचें झाड. ८. देवसेनातुल्य देवसेना (सुरचमू) म्हणजे अमरांची सेना असा सामान्य अर्थ. पण 'देवसेना' असें विशेष नाव, तारकासुराच्या वधाकरिता कुमारस्वामीच्या सैन्या-विषयाखालीं सर्व देवांचें जें जंगी सैन्य एकत्र झालें होतें त्यास आहे. ९. हें (कर्ण मेला असें धिपल्याखालीं सर्व देवांचें जें जंगी सैन्य एकत्र झालें होतें त्यास आहे. १०. त्याच्या (कर्णाच्या) म्हणणें) विचारें करुनि (विचार करितां) सत्य भासेना-असा अन्वय. ११. देवीं (देवानें) मदायुसंख्या (माझ्या जीवितकालाची मर्यादा) माझ्या चि लोमीं (माझ्या आंगावर जितकीं लोमें (केंस) आहेत तितकीं वर्षे) केली [असें] मज गमे-असा अन्वय. १२. माझ्या आयुष्याची संख्या. १३. केशीं, रोमानीं. लोम=आंगावरील वारीक केंस, लंब.

- होते म्हणत मला 'हा प्रियसख कुंरराज नाकपाळाचा,' ।
 तदधिक गर्भे शतगुणे संततिने मी जना कपाळाचा. ॥ २३
- आता ते चि 'कंरंटा' म्हणतील मला, असी दशा आली; ।
 या दुर्दशेसि लोकत्रितयीं नाहीं च संजया ! आली. ॥ २४
- हे गांधारी जरि शतपुत्र, मुनीच्या अनुग्रहे, व्याली, ।
 ज्ञाली वंध्या चि पहा. बहु नियंति क्रौर्य धरि, न हे व्याली. ॥ २५
- कर्णामार्गे जरि मी वांचेन, क्लेश कोणते अन्य ? ।
 जन निदितील ते चि, स्वमुखें जे बोलिले मला 'धन्य'. ॥ २६
- कर्णरहित मुख तैसें लोकीं श्रीहीनजीवन स्पष्ट, ।
 नष्टस्वकीर्तिसत्कृति जन पावे ते न नारकी कष्ट. ॥ २७

१. आवडता दोस्त. २. धृतराष्ट्र. ३. इंद्राचा. ४. मी संततिने (शंभर पुत्र असल्यामुळे) शतगुणे (शंभरपट) तदधिक (इंद्रापेक्षा अधिक) कपाळाचा (नशीवाचा-नशीववान असा) जना गर्भे (समजला जात असे). इंद्रास जयत इ० एक दोन पुत्र, व मला शंभर पुत्र. तेव्हां लोक मला इंद्रापेक्षाही भाग्यशाली समजत होते-असा भाव. ५. नशीवाचा. ६. दुर्दैवी. ७. त्रिलोकांत. ८. सखी. अर्थात्-वरोवरी, सादृश्य. ९. व्यासाच्या प्रसादानें गांधारीस मुलें ज्ञाली होती. [मोरोपतकृत आदिपर्व-अ० १७ पहा.] १०. दैव. ११. नियति बहु क्रौर्य धरि, हे व्याली (ही सर्पिणीची जात) [देखील इतकें क्रौर्य] न (न धरी)-असा सान्वयार्थ. किंवा, नियति बहु क्रौर्य धरि [पण त्यास इतका क्रूर होण्याचें कारण नव्हतें. का की] हे (ही गांधारी) व्याली (सर्पिण) न (नाही). सर्पिण एक वेळ पुष्कळ अडीं घालिते, व त्याचा नाशही फार होऊन बगदीं थोडीं अंडीं राहतात, हें प्रसिद्धच आहे. धृतराष्ट्र म्हणतो, माझी बायको सर्पिण नसतां, दैवानें तिची संततीसंबधानें सर्पिणीसारखी स्थिती केली हें न्याय्य नव्हे. १२. सर्पिण. १३. या दुखाच्या मानानें सर्व दुःखें लहानच (अक्लेशच) होत-असा भाव. १४. कर्णरहित मुख (कर्ण युद्धांत मेल्यावरही निर्लज्जपणें लोकास तोंड दाखविणे) तैसें (त्याचप्रमाणें) लोकीं (जगात) नष्टस्वकीर्ति-सत्कृति (नष्ट ज्ञाली आहे ज्याची कीर्ति व सत्कृति असा) [होऊन] स्पष्ट श्रीहीनजीवन (उघडपणें दारिद्र्यात दिवस काढणें) [म्हणजे जे कष्ट होतात] ते कष्ट नारकी (नरकात पडलेला) जन न पावे (तसे कष्ट मनुष्य नरकात देखील पावत नाहीं)-असा अन्वय. किंवा 'न नारकी कष्ट' असा पाठ आहे, तो स्वीकारिल्यास. कर्णरहित मुख तैसें (कर्णरहित सुखाप्रमाणें) लोकीं श्रीहीनजीवन स्पष्ट [कष्ट होय]. नष्टस्वकीर्तिसत्कृति जन (नष्ट ज्ञाली आहे कीर्ति व सत्कृति ज्याची असा मनुष्य) ते [तसले] कष्ट नारकी (नरकातही) न पावे-असाही अन्वय करितां येईल. पहिल्यात 'नष्टस्वकीर्तिसत्कृति' हें 'धृतराष्ट्रा'चें व दुसऱ्या अन्वयांत 'जना'चें विशेषण आहे. १५. धनविहीन जिणें. १६. गेली आहे पूर्वाजित कीर्ति व सत्कृति (सत्कार्ये) ज्याची असा. १७. नरक व नारक हे समानार्थक शब्द आहेत.

पंगूस गमन, वांच्छित अधना, तृषितास नीरकणपाने ।	
तृष्णाशमसम, दुर्घट पुत्राभिप्राय मज गमे ज्ञाने. ॥	२८
माझा सुत दुःशासन भीमें वधिला असें तुवां कथिलें, ।	
तेणें भस चि झालें कर्णद्वय जेंवि पाजिल्या कथिलें. ॥	२९
व्याघ्र पहातां होतो जेंवि बहु त्रस्त कांतराक्ष ससा, ।	
भी काय पुत्र ? येतां भीम करायासि घात राक्षस-सा. ॥	३०
शोकद तोखद ही सद्गत, न च्युत-वीरपुत्रवध, मातें; ।	
कीं इहपरत्र नाही धर्मभ्रंशें सुकीर्ति अधमातें. ॥	३१

१. अन्वय-ज्ञाने (ज्ञानदृष्ट्या विचार केल्यास-दीर्घ वृष्टीने पाहिल्यास) मज (मला) गमे (वाटे) [कीं] अधना वांच्छित (इष्ट), पंगूस गमन (चालणें) [जसें दुर्घट] [व] तृषितास नीरकण-पाने (जलविंदूच्या पिण्यानें) तृष्णाशमसम (तहान भागणें जसें दुर्घट) [तसेंच] पुत्राभिप्राय माझ्या पुत्राचा उद्देश-योग्य शूर जवळ नसता आतां पांडवांस मारून राज्य करू, अशी (दुरिच्छा) दुर्घट [होय]. २. 'अधना पंगूस वांच्छित गमन' असा अन्वय कोणी कोणी करितात. पंगूस 'अधन' विशेषण जोडण्याचें कारण, जर सधन पंगू असला तर त्याला वाहनादिकांनीं इष्ट गमन साध्य आहे. ३. नीर+कण+पाने=पाणी+विंदु+प्याल्यानें, एकादा थेंब प्याल्यानें. नीरकण=जलविंदु; तुषार. ४. तृष्णेच्या शमनाप्रमाणें; तहान ज्याप्रमाणें भागेल त्याप्रमाणें. प्रस्तुत स्थलीं भागणार नाही-असा भाव. 'तृष्णाशनसम' असाही पाठ आहे. तृष्णा+अशन+सम=तहान+अन्न(भूक)+बरोबर. तहान व भूक ज्याप्रमाणें भागतील त्याप्रमाणें-म्हणजे भागणार नाहीत, असा भाव. ५. कथिलानें. पूर्वी एकाद्या गुन्हेगारास शिक्षाचा रस पाजण्याची शिक्षा देत असत. नजरचुकीनें पंतानीं 'शिक्षा' बदल 'कथिला'चा उल्लेख केला असावा, असें वाटतें. ६. फार मयाकुल ७ भयचंचलनेत्र. ८. माझा मुलगा दुःशासन. ९. तोषद, हर्षद. १०. अष्ट ११. मातें सद्गत शोकद [व] तोखद ही [होय], च्युतवीरपुत्रवध [तसा] न-असा अन्वय युद्धातून पळून न जाता मरणें हें सद्गत मला पुत्रमरणामुळे दुःख देणारें व वीरास उचित अशा वर्तनामुळे संतोष देणारें आहे. पण युद्धातून पळून जातांना झालेला पुत्राचा वध मला (धृतराष्ट्राला) दुःख किंवा संतोष देणार नाही-असा मथितार्थ. 'शोकद तोखद ही सद्गताच्युतवीरपुत्रवध मातें' असा रा० तेंडुलकरांनीं छापिलेल्या प्रतीत पाठ आहे. सत्+वृत्त+अच्युत+वीर+पुत्र+वध=सज्जन+चरित+न सुटलेला+शूर+मुलगा+मरण. सज्जनाचें जें (केलेली प्रतिज्ञा तडीस नेण्याचें) वृत्त त्यास अनुसरून (भीमाच्या सत्यप्रतिज्ञेस अनुसरून) झालेला माझ्या वीरपुत्राचा वध. [संदर्भावरून सद्गताच्युतत्व भीमाचें होय, असा आम्हीं अर्थ केला आहे. या अर्थानुरोधाने 'तोखद' काहीं अंशी औपरोधिक आहे. किलेकाच्या मतें, भीमाच्या सद्गताच्युतत्वामुळे धृतराष्ट्राला संतोष होण्याचें कारण नाही; म्हणून व्रताच्युतत्व दुःशासनाचेंच होय. त्यांनीं न सोडिलेले व्रत म्हणजे युद्धातून पळून न जातां मरणें हेंच होय.] १२. हें गीत्यर्थ उत्तम सुभाषित आहे.

सत्यप्रतिज्ञ भीम स्तुति पावे बंधुकंठलोहितपाने, ।

मारी वशिष्ठसुतशत जो मुनि विश्वांत कीर्ति तो हि तपाने. ॥ ३२

झाला वितृष्ण मत्सुतरक्ताच्या, यांतुधानसा, पाने; ।

हे नवल काय ? बापा ! त्यजिजे तृषितें दुधा न सापाने. ॥ ३३

दैव^{१२} चि मुख्य, जयपराजयवर द्याया जनास, दैवत^{१३} रे ! ।

तदनुग्रहें चि सर्वव्यसनमकरसादना सदैव^{१४} तरे. ॥ ३४

‘न करीं युद्ध, नव्हे हित’ भीष्म म्हणे, तें चि जाहलें तथ्य; ।

तें^{१५} दुर्योधन नेघे, आतुर^{१६} जैसें सुवैद्यमत पथ्य. ॥ ३५

शरतल्पशयाने, जळ जेव्हां मागीतलें, नृपें तृषितें, ।

भूतळ भेदुनि दे जळधारा पानार्थ पार्थ त्या ऋषितें. ॥ ३६

१. हे आर्यागीति-पंत. हीत गीतीपेक्षां शेवटी एक गुर्वक्षर अधिक असतें इतकेंच. सत्यप्रतिज्ञ=सत्य झाली [आहे] प्रतिज्ञा (दुःशासनरक्त पिण्याची) ज्याची असा (भीम). २. दुःशासनाच्या कंठांतील रक्ताच्या प्राशनानें. लोहित=राधेर, रक्त. ३. ‘मारी वशिष्ठसुत जो मुनि विश्वामित्र कीर्ति तो हि तपाने’ असाही पाठ आहे. विश्वाचा मित्र तो विश्वामित्र; किंवा विश्व आहे मित्र ज्याचें तो विश्वामित्र. ‘मित्रे चर्षौ’ या पाणिनीय सूत्रानें विश्व+मित्र=विश्वामित्र. ४. धृतराष्ट्र म्हणतो, की वशिष्ठाचे शभर पुत्र मारणाऱ्या विश्वामित्रानें जितकी कीर्ति मिळविली, तितकीच भीमानें माझे शभर पुत्र मारून, आपली प्रतिज्ञा पूर्ण करून मिळविली. ही वाक्ये औपरोधिक आहेत. ५. विश्वामित्र. ६. ‘तत्कीर्ति’ असा पाठ आहे. पण असा पाठ घेतल्यास छंदोभंग होत असल्यामुळे हा ग्राह्य नाही. ७. ‘झाला’ याचा कर्ता ‘भीम’. ८. तृष्णारहित, तडान भागलेला. ९. माझ्या मुलाच्या (दुःशासनाच्या) रक्ताच्या (पाने). १०. राक्षसाप्रमाणें. ११. बापा! (वाना संजया!) [भीम] मत्सुतरक्ताच्या पाने यांतुधानसा वितृष्ण झाला, हे नवल काय? (त्यांत काय नवल आहे?)—काहीच नवल नाही असा भाव. [कारण] तृषितें सापानें दुधा न त्यजिजे (त्यजीत नाही.) १२. अदृष्ट, नशीब. १३. देवता, ईश्वर. ‘जनास जयपराजयवर द्याया दैव चि मुख्य दैवत’ असा अन्वय. ‘जयपरा जयवर’ असा पाठ घेतला तरी चालेल. जयपरा (जयशीलास, जय मिळण्यास जो योग्य त्यास) जयवर (जय प्राप्त होवो, असा वर)-असा अर्थ. १४. सर्वव्यसन (संकट) रूपी मकरांच्या सादनास (गृहास-समुद्रास). १५. निरतर. १६. तरतो, चुकवितो. १७. सत्य. १८. भीष्माचें म्हणणें; युद्ध न करण्याविषयींचा उपदेश. १९. मनास वाटेल तो पदार्थ खाण्यास आतुर (उत्सुक) झालेला रोगी. २०. चांगल्या वैद्यानें सांगितलेले. २१. बाणांच्या विछान्यावर निजलेल्या भीष्मानें. २२. मोरोपंतकृत भीष्मपर्व-अ० १२ पहा.

तेव्हां म्हणे महात्मा गांगेय, 'अगा सुयोधना ! बापा !
 हो शांत, पांडवांसीं सख्य करीं; पावसी वृथा तापा. ॥ ३७
 केली पहा क्षणांत क्षितितळ मेदूनि अंबुधारा, हें ।
 विजयप्रतापकौशल जाणोनि उगा चि तूं बुधा ! राहें. ॥ ३८
 हें युद्ध मँदंत असो, सेवा सैख्यें चि सर्व बंधु रँसा; ।
 शांति घडेल प्रशमें, मँज तों वाटे न गर्व बंधुर-सा.' ॥ ३९
 तें प्रिय हित सत्य न वे मत्सुत, आंतुर जसा न अँगदा पी; ।
 रोग्यासि बँद्धमूल प्रबल महारोग कां न मग दाँपी ? ॥ ४०
 शौचित असेल आतां आठवुनि स्वहितबोध तो मानी, ।
 तापें तापोनि न जो जायाचा कोटिसूर्यसोमानीं. ॥ ४१

१. सख्य न केल्यास ताप पावसी-असा अर्थ. २. जलधारा. ३. अर्जुनाचा प्रताप व अस्त्रकौशल्य. ४. माझ्या अंतापर्यंत; माझ्या मरणानंतर थांबणारें. ५. खेडभावानें. ६. पृथ्वी. ७. मज तों=मला तर. ८ उचसा, चांगलासा, श्रेयस्कर. ९. 'तैं' असें पाठांतर. तैं=तेव्हां. १०. रोगातुर. ११. औषधाला. १२. फार खोल गेलेलीं आहेत मुळें ज्याचीं, जुना झालेला (रोग). १३. दाबी; दाबून टाकी; नाश करी. १४. जो कोटिसूर्यसोमानीं (कोट्यवधि सूर्यचंद्रांच्या योगानें) तापोनि न जायाचा, तो मानी (दुरभिमानी दुर्योधन) तापें (झालेल्या तापामुळें) स्वहितबोध (भीष्मद्रोणादिकांनीं केलेला आपल्या हिताचा उपदेश) आठवुनि शौचित असेल (दुःख करीत असेल)-असा अन्वयार्थ. ह्या गीत्यर्थातील 'कोटिसूर्यसोमानीं' च्या ठिकाणीं 'पूर्णकोटिसोमानीं' असा पाठ आहे. त्या पाठानुसार या गीतीचा सान्त्वयार्थ:-जो [देहानें अति-सुकुमार असल्यामुळें] पूर्णकोटिसोमानीं (असंख्य पूर्णचंद्रांच्या शीतल चद्रिकेनें देखील) तापोनि जायाचा, [पण मनानें कठीण असल्यामुळें] तापें (कृतकर्मांच्या पश्चात्तापानें) न (तापोनि जावयाचा नाही) तो मानी (दुरभिमानयुक्त दुर्योधन) आतां [तरी] (सर्व आत्मांचा नाश होऊन ज्याची आशा नाहीशी झाली तेव्हां तरी) स्वहितबोध (भीष्मादिकांनीं केलेला उपदेश आपण मूर्खपणानें ऐकिला नाही असें) आठवुनि शौचित असेल (पश्चात्ताप पावत असेल) [किंवा 'सोमानीं' पुढें प्रश्नचिह्न (?) देऊन-आता तरी शौचित असेल काय ? अर्थात् नाही-असा अर्थ करावा]. पूर्णकोटिसोमानीं=पूर्ण (पौर्णिमेचे) [अशा] कोटि (असंख्य) सोमानीं. पौर्णिमेचा एकच चंद्र फार शीतल. असले कोटि चंद्र एकत्र झाले, म्हणजे अत्यंत शीतल होणार. [शके १७८३ च्या आवृत्तींत 'पूर्णकोटिसोमानीं' बदल 'सूर्यकोटिसोमानीं' हा पाठ आहे. तेव्हां दोन्ही गीत्यर्थापुढें प्रश्नचिह्न देऊन असा अर्थ करावा--'जो सूर्य [कोणाकडून ही] तापोनि न जायाचा, तो कोटिसोमानीं तापे (-'तापे'वर अनुस्वार नको) काय ?' अर्थात् तापणार नाही. [भीष्मादिकांचे उपदेश हेच कोटिसोम]. १५. आपल्या हिताकरितां भीष्मानें केलेला उपदेश.

मेले पुत्र, अमात्य, द्यूतें; हें दुःख पावलों मोटें. ।

कोठें कवणा आलें यश करितां कर्म आग्रहें खोटें ? ॥ ४२

दाबुनि लोभ खगातें धरिति जसे बाळ, पक्ष कातरती, ।

ताडिति नुडवे जरि, बहु विपदा, योग्या सरावया तरि, ती; ॥ ४३

फुटतील पक्ष केव्हां तरि, दैवबळें तुटेल ही बंध; ।

त्या छिन्नपक्षविहगापरिस बहु व्यसन पावलों अंध. ॥ ४४

स्वैगुरुपितामह वधिले युद्ध न करितां बळें अधर्मानें; ।

दृढ राज्यलोभ धरिला, सत्यव्रत आपुलें न, धर्मानें. ॥ ४५

कपटें विजयें धर्म वधिले; पांचाळ काय ? पामर ते; ।

न्यायें भीष्म द्रोण न वज्रधरकरें हि सर्वथा मरते. ॥ ४६

१. आग्रहें (कोणाचाही उपदेश न ऐकर्ता, मूर्खपणानें) खोटे कर्म (कुकर्म) करिता कोठें कोणा यश आलें ? (कोणासही, कोठेंही यश आलें नाही). हा प्रश्नालंकार. हें उत्तम सुभाषितरूप वाक्य आहे. २. जसे बाळ (लहान मुलें) लोभ (आशा, आमिष) दाबुनि खगातें धरिति, [त्या खगाचे] पक्ष कातरती (कातरून टाकतात), जरि नुडवे (त्यास उडता येत नाही तरी) ताडिति (मारितात), [अशा प्रकारची दशा] बहु विपदा (फारच मोठें संकट होय, यांत संशय नाही.) तरि ती (असली भयकर विपदा आहे तरी ती) सरावया योग्या (सरू शकेल; केव्हां ना केव्हां तरी सरू शकेल); केव्हा तरि पक्ष फुटतील (त्या पक्ष्यास केव्हा ना केव्हां तरी पक्ष फुटतील) [व] दैवबळें बंध (कैद) तुटेल ही (पिंज-यांतून पक्षी सुटून जाईलही); [मी] अंध, त्या छिन्नपक्ष-विहगापरिस (पंख तुटलेल्या त्या पक्ष्यापेक्षां) बहु व्यसन पावलों, [पण त्या पक्ष्याप्रमाणें कधीं तरी व्यसनांतून सुटें, अशी आशा मात्र मला नाही]-असे या ४३ व्या व ४४ व्या गीतींचे अन्वय व अर्थ आहेत. ३. पक्ष्यास. ४. न+उडवे=नुडवे, उडवेना. ५. ती विपदा. ६. द्रोण व भीष्म. ७. धर्मानें (शुद्धिधिरानें) राज्यलोभ दृढ धरिला (पक्का धरून ठेविला); [पण] आपुलें सत्यव्रत (सत्य बोलण्याची प्रतिज्ञा) न (दृढ धरिलें नाही)-असा अन्वय. ८. या गीतीचे अर्थ व अन्वय असे:- विजयें [व] धर्म (अर्जुनानें व धर्मराजानें) कपटें (कपट करून, छलानें) [अनुक्रमें भीष्म व द्रोण] वधिले. ते पामर (मूर्ख शक्तिहीन व ज्ञानरहित) पांचाळ (शिखडी व धृष्टद्युम्न) काय (काय होत ?) भीष्मद्रोणवध करण्यास ते अत्यंत झुल्लूक होत-असा भाव न्यायें (न्यायानें युद्ध केले असतें, तर) वज्रधरकरें हि भीष्म द्रोण सर्वथा (कोणत्याही प्रकारानें) न मरते. साधारण सर्व लोकांची अशी समजूत आहे, कीं भीष्मास शिखडीने व द्रोणास धृष्टद्युम्नानें युद्धांत मारिलें. धृतराष्ट्र म्हणतो, कीं ही समजूत खोटी आहे. शिखडीच्या मार्गे राहून बाण मारणारा अर्जुनच भीष्माचा खरा अतक होय, (पतकृत भीष्मपर्व, अध्याय ११), व खोटें बोलून गुरूस प्रायोपवेश करावयास लावणारा धर्मराजच द्रोणाचार्याचा खरा घातक होय. (पतकृत द्रोणपर्व, अध्याय २१) ते पांचाळ (पांचाळराजपुत्र शिखडी व धृष्टद्युम्न) याच्या मरणास निमित्तमात्र कारण होत. ९. पांचाळदेशाचा राजा जो द्रुपद, त्याचे पुत्र शिखडी व धृष्टद्युम्न. १०. इंद्राच्या हातून.

- अनवरत करित असतां दिव्यास्त्रांचा प्रयोग, राधेया ।
 शिवला मृत्यु कसा रे ! ? वाटे माझे चि दैव बाधे या. ॥ ४७
- घे कवचकुंडलांतें प्रार्थुनि, दे दिव्यशक्ति, हरि ज्याला; ।
 त्यजिली घटोत्कचीं जी, यत्स्पर्शे न क्षणार्ध अरि ज्याला; ॥ ४८
- ज्याच्या, सर्पमुख महाशर, चंदन-चूर्ण-पूर्ण-सु निषंगीं, ।
 नित्य वसे, परंदुःसह कोप जसा जामदग्न्यमुनिसंगीं. ॥ ४९
- तांत रथातिरथांच्या संख्येंत म्हणे ज्यासि 'रथ अर्धा,' ।
 जो ब्रह्मास्त्रज्ञ करी भीष्मद्रोणासवें सदा स्पर्धा; ॥ ५०
- द्रोणादि विमुख होतां, अभिमन्यूचें धनुष्य जो तोडी, ।
 जो भीमातें जिंकुनि उपहास करी, न मारिता सोडी; ॥ ५१
- घालुनि धनुष्य कंठीं सहदेवा अभयदान दे, हांसे; ।
 त्यास गमे त्या चापाहुनि काळाचे बरे गळां फासे. ॥ ५२

१. निरतर, शत्रूस संधी न देतां. २. 'या' म्हणजे 'राधेयास' किंवा 'दिव्यास्त्रांच्या प्रयोगास.' ३. 'घे' व 'दे' यांस कर्ता 'हरि' (इंद्र). [कवचकुंडलहरणकथेकरितां पंतकृत वनपर्व-अ० १४ पहा] ४. इंद्र. ५. घटोत्कचावर. [पंतकृत द्रोणपर्व अध्याय १९ पहा] ६. जी दिव्यशक्ति. ७. जगला, जिवंत राहिला, वाचला. ८. सर्पमुख महाशर=सर्पांच्या मुखासारखें-तीक्ष्ण, भयंकर व प्राणघातक आहे ज्या महाशराचें मुख असा. 'सर्पमुख' म्हणजे सर्प आहे मुखी ज्याच्या, असाही अर्थ करितां येईल. कारण आपणास अर्जुनावर सोडावें म्हणून तक्षक-पुत्र अश्वसेन कर्णाजवळ टपून बसला होता, हें प्रसिद्धच आहे. या सर्पबाणाचा कर्णानें पुढें उपयोग केला आहे. [पुढें अध्याय ४७ पहा] ९. चंदनचूर्णकरून पूर्ण अशा उत्तम भाल्यात. भाल्यांत चंदनचूर्ण ठेविण्याचें कारण त्यांत सर्प आहे, म्हणून. १०. शत्रूस असह्य, वैरी ज्यास साहू शकत नाहीत असा. 'परंदुःसह' या शब्दाचा संबध 'महाशर' व 'कोप' या दोन्ही शब्दांकडे लावितां येईल. ११. जमदग्नीचा पुत्र परशुराम त्यांच्या संगी. जामदग्न्या (परशुरामा) पेक्षां जमदग्नीच कोपाविषयीं विशेष प्रख्यात होता. १२. भीष्म. [मो० महा० उद्यो० अ० १२ पहा] १३. रथ अर्धा=अर्धरथी. १४. पराजित होऊन फिरले तेव्हा. १५. मोरोपंतकृत द्रोणपर्व अ० ३ अभिमन्युवधप्रकरण पहा. १६. सैधववधाच्या दिवशीं. [मो० महा० द्रोणपर्व अ० १२ पहा.] १७. मो० महा० द्रोणपर्व अ० १ पहा. १८. सहदेवास. १९. आपणांस पकडणाऱ्या कर्णांच्या चापाहून. २०. काळाचे फासे=यमाचे पाश.

इतुक्या हि दिसात रणीं ज्याचें बहु भय धरूनियां पोटीं, ।

द्वैरथ पार्थ करीना, युद्धें केलीं हि जन्हि महा मोटीं; ॥ ५३

तो कैसा त्या पार्थ वधिला ? त्याच्या पराहितरथातें, ।

धनुतें, कीं शस्त्रातें, भंग चि झाला; नव्हे ईतरथा तें. ॥ ५४

निश्चित धरा रथातें, पळपिंडातें गिळी जसी मकरी, ।

जाररता कुलटासी, पतिबाधवघात हा असीम करी. ॥ ५५

यांच्या चि बळें याचें अत्यंतकृष्ट मोडलें चाप, ।

१. दिवसांत. 'दिवस'शब्दाचें, हें सप्तमी एकवचनाचें रूप चित्य होय. २. भय पोटीं धरूनिया (पोटांत भय बाळगून). हें लोकोक्तीचें अनुकरण, म्हणून हा लोकोक्ति अलंकार होय. ३. रथयुद्ध. ४. मोठीं (मोठमोठीं) महायुद्धें (घनघोर युद्धें) जन्हि केलीं हि [तरी] पार्थ, ज्याचें बहु भय पोटी धरूनियां रणीं इतुक्या हि दिसात (दिवसांत) द्वैरथ (रथयुद्ध) करीना—असा अन्वय. द्रुपदकवचानें कर्णाजवळची इंद्रदत्त महाशक्ति नाहीशी होईपर्यंत कृष्णानें अर्जुनास कर्णाशीं सामना करूं दिला नाहीं, त्यास उद्देशून हें वाक्य आहे. ५. ४८ व्या गीतीपासून तो ५३ व्या गीतीपर्यंतच्या पद्यात, 'जो' 'ज्याच्या' इत्यादि संबधी सर्वनामांचा संबंध या 'तो' (कर्णा) शीं आहे. ६. पर+अहित+रथातें=(कर्णाच्या) शत्रूचा शत्रु अशा रथास. मालकाच्या शत्रूस प्रत्येक रीतीनें अहितच करणारा रथ. 'पराहित' हें विशेषण अलग काढून तें 'रथातें, 'धनुतें' व 'शस्त्रातें' यापैकीं प्रत्येक शब्दास लावितां येतें. ७. अन्यथा. ८. तें=कर्णाचें मरण. धृतराष्ट्र म्हणतो कीं,—कर्ण अर्जुनाच्या हातून मेला हें कधींच संभवत नाहीं. पण तो खरोखरच तसा मेला असेल, तर अर्जुनाच्या शौर्यामुळें मेला नसेल; रथधनुः-शरादिकाचा आकस्मिक भंग इत्यादि आधिदैविक कारणामुळें तो मेला असावा. ९. मांसपिंडातें. १०. या गीतीचे दोन अन्वय व अर्थ होऊं शकतात—(१) जसी मकरी पळपिंडातें (मांसपिंडातें) गिळी [न जसी] जाररता (जारिणी स्त्री) [आपल्या] कुलटासी (जारत्वानें उत्पन्न झालेल्या अनौरस पुत्रास) हा (हा सुलगा) असीम (फार) पतिबाधवघात करी (पति व त्याचे बाधव यांचा संहार करील—जिवत राहून मोठा झाल्यास सर्व कुलास कलकभूत होईल किंवा कुलाचा द्वेष करून मारून टाकील) [या भीतीनें] [गिळी] (त्या जारपुत्रास मारून टाकिते) [त्याचप्रमाणें] धरा (पृथ्वी) [कर्णाच्या रथातें] निश्चित (नि.सशय) गिळी. (२) धरा (पृथ्वी) जाररता कुलटासी (व्यभिचारिणी स्त्रीप्रमाणें होऊन—आता दुर्योधन राजा नको, धर्म पाहिजे अशी इच्छा धरून) [व] हा (कर्ण) पतिबाधवघात (आता तिची ज्या पतीवर इच्छा आहे तो धर्म व त्याचे बाधव यांचा घात) असीम (फार) करी (करतो) [म्हणून] पळपिंडातें जसी मकरी गिळी, तसी [कर्णाच्या] रथातें निश्चित गिळी. ११. कुलटा=जारिणी, व्यभिचारिणी स्त्री. कुलट=औरस नव्हे असा पुत्र. १२. अमर्याद, फार. १३. धृतराष्ट्र म्हणतो,—कर्णाच्याच अप्रतिम बलानें चाप अत्यंत ओढलें गेलें असेल व म्हणून त्याच्याच बलानें तें तुटलें असावें, न त्यामुळें कर्ण मारला गेला असावा. १४. अत्यंतकृष्ट=अत्यंत ओढलेलें. 'अत्यंतकृष्ट' असें पाठांतर.

- शर ओढितां चि निद्राभंगे कीं झोंबला करीं साय. ॥ ५६
- ‘पार्थ न हन्मि यावत्पादौ तावन्न धावयेऽहमिति,’ ।
- घोरं यस्य व्रतमिदमहह ! कथं सोऽप्यगाल्लयं समिति^१? ॥ ५७
- ‘जोंवरि अर्जुन मारुनि तन्मांस शिंवादिकां न भरवीन, ।
तोंवरि मी पायांचें नीट न धावन करीन करवीन.’ ॥ ५८
- हे ज्याचें घोर व्रत, पार्थ म्हणे ज्या ‘महारिपु’; त्रास ।
ज्याचा, त्रयोदशाब्द न लागों दे नीज धर्मपुत्रास; ॥ ५९
- ज्याच्या बळें मदात्मज पांडुसुतांची मनःप्रिया रांणी ।
पति देखतां सभेंत, स्वकरें केशीं धरूनियां, आणी; ॥ ६०
- ‘दासांच्ये भार्ये ! तुज पति नसती, म्हणसि पांच जरि, अँ-सती ! ।
हे^{१३} षडतिळांसम, वर अँन्य वरीं, कुरुसभेंत बहु असती.’ ॥ ६१

२ किंवा तणीरातन बाण काढितांना त्यांत निजून राहिलेला सर्प (तक्षकसत अश्वसेन) जागा होऊन निद्राभंगाच्या कोपानें कर्णास झोंबला (चाबला) असावा; त्यामुळें कर्ण युद्धास असमर्थ होऊन मृत झाला असावा. २. अहं यावत् पार्थ न हन्मि तावत् पादौ न धावये इति यस्य इदं घोरं व्रत, महह कथं सः अपि समिति लयम् अगात्-असा अन्वय. मी जोंपर्यंत पार्थास मारिलें नाहीं, तोंपर्यंत पाय धुणार नाहीं, असें ज्याचें हे घोर व्रत होतें, अरेरे ! तोही युद्धांत कसा वरें नाश पावला ?-असा अर्थ. ३. ही सर्व गीति संस्कृतांत आहे. अशा रीतीने महाराष्ट्र-काव्यात संस्कृत पद्येचीं पद्ये योजनें कित्येकांस आवडत नाहीं, व तें एका अर्थी खरें आहे. कारण अशानें संस्कृत न जाणणाऱ्यांस हें काव्य वाचतां येत नाहीं. पण या संस्कृत प्रयोगामुळेंच काव्यास प्रौढता येते असें कित्येकांचें मत आहे. ४. कोल्हा इत्यादिकांस. ५. कर्णाची प्रतिज्ञाः- ‘जोंवरि न अर्जुनातें मारीन रणांगणांत मी निकरें । तोंवरि न पादधावन करवीन, करीन आपुल्या चि करें. ॥ सेवीन न मांसातें, जैसा मोक्षेच्छु सुजन न सुरेतें. ।’ [मोरो० वनपर्व-अ० ७ गी० ११७-११९ पहा.] ६. पार्थ ज्या (ज्या कर्णास) ‘महारिपु’ म्हणे, मोठा शत्रु इत्यादि शब्दांनी उल्लेखी. ७. तेरा वर्षे. ज्याचा त्रास (भीति) धर्मपुत्रास (युधिष्ठिरास) त्रयोदशाब्द (तरा वर्ष) नीज (निद्रा) लागी न दे-जाला. ८. न न वरणांतिल त्रास ना-नाहीं. अन्वय अर्थांतें. युधिष्ठिर कर्णास विशेष भीत होता, व कर्णवधापर्यंत त्यास चांगली झोप लागली नाहीं. [पुढें अ० ५० गी० ६४-६५ पहा.] ८. दुःशासन. ९. द्रौपदी. १०. पति प्रत्यक्ष पाहात असतां. ११. पतकृत सभापर्व-अध्याय ५ व ६ पहा. १२. हे असाध्वि. १३. हे=तुझे पांच नवरे. १४. उत्पादनशक्तिहीन तिळासारखे. अर्थात्-नपुंसक, षड. १५. अन्य वरास वर; या कुरुसभेंत योग्य वर पुष्कळ आहेत-असा भाव.

इत्यादि रक्ष वाणी कृष्णेला जो समेत आयकवी; ।

तैसें कथाप्रसंगीं तरि वक्ता ही वदेल काय कवी ? ॥ ६२

कुंतीसुतासि भीष्मद्रोण न वधितील पक्षपातानें, ।

तरि मीं सुयोधना ! तुज सुखवीन तुज्या संपलवातानें. ॥ ६३

अहिमुखशरवरकार्मुकदंडधर स्वभुज, काळ जीवा हे ।

रिपुंच्या, असती; राजा ! कां तूजें चित्त काळजी वाहे ? ॥ ६४

कृष्णेसि 'अंपति' ऐसें म्हणतां ज्याचें न लेश भी मन तें, ।

सोसिति निर्बद्ध हरिसे, करुनि मुखें, वीर ते सभीम, नतें. ॥ ६५

ज्याच्या दृष्टींत, न ते सहसुत पांडव बळी, न कंसारी; ।

जो मृत्युला हि न गणी, जैसा योगी मुनी असंसारी. ॥ ६६

ज्याच्या मते सुयोधन करि दूता शौरिचा अन्हेर जनी; ।

घूतापासुनि सुखदा, धर्माला यद्दये, नव्हे रजनी; ॥ ६७

१. कठोर, नि.स्नेह. २. द्रौपदीला. ३. असलीं रक्ष व अश्लील वाक्यें बोलला खरा, पण हरिदासास देखील, वस्त्रहरणकथाप्रसंगीं हीं वाक्यें उच्चारण्यास लाज वाटेल. ४. हे कर्णाचे शब्द धृतराष्ट्र सांगून राहिला आहे. ५. पक्षपात करून; पांडवपक्षपाती होऊन ६ शत्रूचा नाश करून ७ सर्पमुख बाण, व उत्तम धनुष्यदंड यास धरणारे असे ८. माझे हात. ९. अन्वय—रिपुंच्या जीवा (शत्रूंच्या जीवास—शत्रूंच्या प्राणाचा नाश करण्यास) अहिमुखशरवरकार्मुकदंडधर हे स्वभुज काळ असती (काळाप्रमाणें अंतक होत) [म्हणून] राजा ! (हे दुर्योधना !) तूजें चित्त कां काळजी वाहे ? (काळजी सोडून शत्रुनाशविषयीं खातरी बाळगून रहा—असा भाव.) १०. पतिरहिता. ११. बांधलेले. १२. सिंहासारखे. १३ पांडव. १४. येथें 'सभीम'शब्द साभिप्राय आहे वाकीच्या पांडवांनीं, कर्णानें द्रौपदीस उद्देशून म्हटलेले दुःशब्द, मुकाट्यानें ऐकून घेतले, यांत कांहींच आश्चर्य नाही, पण भीमानेंही ते शब्द सोसले, तेव्हां तोही भ्याल यांत संशय नाही, व अशा बलाढ्य भीमासही भिवविणारा कर्ण फारच शूर असला पाहिजे—असा धृतराष्ट्राच्या म्हणण्याचा भाव. १५. नतें मुखें=अधोमुखे. १६. कृष्ण. ज्याच्या दृष्टींत पुत्रासह पांडव व कृष्णही मोठेसे शूर नव्हेत. १७. 'जैसा योगी मुनीड्य संसारी' असाही पाठ आहे. मुनि+ईड्य=मुनींनीं पूजिलेला. संसारी=संसारात राहून योगी झालेला. संसार साधून परमार्थ साधणारा योगी. योग्यास मृत्यूची भीति नसते, हें प्रसिद्धच आहे. १८. संसारात लक्ष न घालणारा १९ दूत होऊन आलेल्या (कृष्णाचा) [सामार्थ आलेल्या कृष्णाचा दुर्योधनानें जो अपमान केला, त्याचा येथें उल्लेख आहे.] २०. कृष्णाचा. २१. पंतलिखित प्रतींत 'जनी' असा शब्द आहे. २२. यद्दये (ज्याच्या भयानें) धर्माला घूतापासुनि (घूत खेळलेल्या दिवसापासून) रजनी (रात्रि) सुखदा नव्हे—ज्याच्या भयानें घूत खेळलेल्या दिवसापासून धर्मराज रोज रात्री सुखानें झोंप घेत नाही तो कर्ण—असा अर्थ. २३. रात्रि.

जो रामशिष्य नोहे भ्यायाचा सामरा हि सुत्राम्या; ।

त्या कर्णासि वधी जो, धन्य म्हणावें चि पांडुपुत्रा म्यां. ॥ ६८

जाला बंधुसुहृत्तमसत्कीर्तिश्रीसुयोधनाश, रण ।

करितां साधुजनांसीं; नाहीं त्रिजर्गी सुयोधना शरण. ॥ ६९

तव कथित सत्य हें मज वाटे; परि कर्णवध गमे न खरा; ।

नखराहीं नृहरि चिरी जें उर पविचा उरों न दे नखरा. ॥ ७०

अभिमानी, दुर्बुद्धी, अजितेंद्रिय नायके सुहृद्बोध; ।

दाहूनि सज्जनासीं करि वैर स्वैर भैरवक्रोध; ॥ ७१

कळत कळत जो, काळव्याळमुखीं प्रकट बाहुला दंपटी, ।

तो, कर्ण नाश होतां, दुर्योधन काय बोलिला कपटी ? ॥ ७२

दुःशासनगलरक्त प्राशुनियां ओंठ चाटितां ओले, ।

भीमाकडे विलोकुनि दुर्योधन काय संजया ! बोले ? ॥ ७३

या नाशाचें मूळ घूत, त्याचें हि मूळ शकुनी, ती ।

कर्णाची गति होता काय वदे तो असज्जन कुं-नीती ? ॥ ७४

१ परशुरामाचा शिष्य २. स+अमर=देवयुक्त ३. इंद्राला ४. अर्जुनास. ५ बंधु+सुहृत्तम+सत्कीर्ति+श्री+सुयोध+नाश=बांधव (नातलग)+मित्रश्रेष्ठ+चांगली कीर्ति+लक्ष्मी, शोभा, वैभव+उत्तम लढवय्ये+नाश. ६ सज्जन अशा पांडवाशीं वैर केल्यामुळे पूर्वार्धातील सामासिक शब्दांत वर्णिलेल्या सर्वांचा नाश झाला ७ रक्षणस्थान, रक्षण करणारा ८ हें म्हणजे 'सर्व बांधव, कीर्ति, श्री इत्यादिकाचा नाश झाला तस्मात् सज्जनांशीं वैर करणें चांगलें नव्हे' असें सांगणें. ९. अन्वय-नृहरि (नरसिंहावतारी विष्णु; पक्षी-नरश्रेष्ठ), जें उर (जी छाती हिरण्यकशिपूची; पक्षी-कर्णाची) पविचा (वज्राचा) नखरा (डौल, घेट, गर्व) उरों न दे [तें उर] नखराहीं (नखांनीं) चिरी घृतराष्ट्र म्हणतो कीं जर अर्जुनानें खरोखरच कर्णास मारिलें असेल, तर इंद्राच्या वज्रासही न जुमानणाऱ्या हिरण्यकशिपूस नृसिंहानें मारिलें, तसाच प्रकार झाला खरा हिरण्यकशिपूनें इंद्रादिदेवांस जिंकिलें होतें, ही कथा येथें अनुसंधेय आहे दामयमक. १० वज्राचा. ११. दुरभिमानी. 'अभिमानी' 'दुर्बुद्धि,' इ० पुढच्या गीतींतील 'दुर्योधना'चीं विशेषणें होत. १२ मित्रांचा सद्बोध; आपलें वरें इच्छिणाऱ्यांचा बोध १३. समजून उमजून, मुद्दाम, कारण नमतां १४. 'वैर, स्वैर व भैर' हें अश्वघाटी यमकाचें उदाहरण आहे. १५ स्वच्छंद, हेका धरून दुसऱ्याचें न ऐकता. १६. भयंकर क्रोध. १७. जाणून बुजून. १८. काळरूपी सर्पांच्या मुखांत. १९. जोरानें घाली. २०. दुष्टाचरणाचा. हें पंतांच्या आवडत्या यमकापैकीं एक आहे. (सभापर्व-अध्याय ३-४३).

काय म्हणे कृतवर्मा ? काय म्हणे द्रोणपुत्र कर्णवर्धी ? ।
 काय वदे शारद्वत कृप, बोले काय मद्रराज तर्धी ? ॥ ७५
 वदले काय सहाय क्षितिपति, न करुनि पार्थहृन्मथन ? ।
 तो सर्पमुख शिलीमुख निष्फल झाला कसा ? करीं कथन.' ॥ ७६
 ऐसे विलाप पुष्कळ करुनि पुसे भूप कर्णवध-वार्ता, ।
 ज्याच्यासमीप देवी गांधारी, तत्सुषा हि अधवार्ता. ॥ ७७

अध्याय सांतवा.

संजय म्हणे, 'नृपाळा ! द्रोणवधानंतर, त्वंदात्मजनी, ।
 कर्तव्यार्थ विचारी सर्व स्वसहायभूवरासजनीं. ॥ १
 त्या सर्वांत, नृपाते बोले, आचार्यपुत्र मेधावी, ।
 ज्याच्या नीतिश्रवणीं ज्ञात्यांची चित्तवृत्ति वेधावी. ॥ २
 'जे आमुचे महामति योद्धे होते प्रसिद्ध सुर-कल्प, ।
 त्याहीं संप्रति युद्धीं वरिलें, विक्रम करुनि, शर-तल्प. ॥ ३
 युक्तं चि तें स्वाम्यर्थी वीरांला, कीं कृतार्थ जन्म रणीं; ।

१ अश्वत्थामा. २. शरद्वत्पुत्र (कृपाचार्य) ३. शल्य. ४. साहाय्यास आलेले.
 ५ पृथ्वीपति, राजे. ६ पार्थ+हृत्+मथन=अर्जुनाच्या हृदयाचे मथन. ७ बाण. ८. धृतराष्ट्र.
 ९. अधवा+वार्ता=विधवा झाल्यामुळे दुःखानें पीडित अशा. १०. या अध्यायांत पंतांनीं
 मूळांतील १० वा अध्याय व ११ व्या अध्यायांतील २१ श्लोक यातील कथाभाग आणिला आहे.
 मूळांतील श्लोकसंख्या ७४ व या अध्यायांतील श्लोकसंख्या ४६ आहे. ११. तुझा पुत्र.
 १२. आतां पुढें काय करावें म्हणून. १३. आपणांला सहाय जे राजे व भास त्यांत.
 १४. दुर्वोधनास. १५. अश्वत्थामा १६. बुद्धिमान्. अश्वत्थामा वेदवेदांगपारंग होता, म्हणून
 त्यास हें विशेषण योग्य आहे. १७. ज्यानें सांगितलेल्या. १८. नीतिवचनें ऐकिल्यानें.
 १९. शहाण्यांची. २०. देवासारखे, बहुतेक सुरासारखेच पण किंचित् कमी. 'कल्प'प्रत्यय
 कोणत्याही शब्दास 'किंचिद्' (जरा कमी) या अर्थी लागतो. २१. त्यांनीं. २२. बाणशय्या.
 मेले-असा भाव. २३. स्वाम्यर्थी (राजाकरितां-राजाचें हित साधण्याकरिता) तें (तसें करणें-
 वरील वीरानीं जसें केले तसें युद्ध करून धारातीर्थीं पतन पावणें) वीरांला युक्तं चि (वीर
 पुरुषास योग्यच आहे); कीं (कारण) रणीं (रणातच) जन्म कृतार्थ [होय]-युद्धांत मनुष्य कृतकृत्य
 होतो,-युद्धात शौर्य करून मरणें हाच परम पुरुषार्थ होय.

- ५०
- वरिति स्वयंवरवधू सद्गति सत्कीर्ति या चि सन्मरणीं. ॥ ४
- नैसर्ग्य उचित नोहे, स्पष्ट करावें धरुनि आवरणः—।
- ‘यत्ने परबळ भेदूं, भेदति योगें चि जेंवि आवरण.’ ॥ ५
- भीष्मद्रोणवियोगज्वरतप्ता निजमनांत तव सेना, ।
- इच्छी आलिंगाया कर्णातें, अन्य कान्त गंवसेना. ॥ ६
- हा रामशिष्य; अद्भुत गुण याचे, करिल शत्रुबलहानी; ।
- यानें दिग्विजयीं बहु नृप केले भंगदर्प कलहानीं.’ ॥ ७
- प्रेम प्रथम चि कर्णी, वर्णी गुरुपुत्र वीर हि तशांत, ।
- कीं निश्चयें सुयोधन मानी राधेय एक हित शांत. ॥ ८

१. या चि सन्मरणीं (अशाच प्रकारच्या शुभप्रद मरणांत—युद्धांत मालकाकरिता येणाऱ्या उत्तमोत्तम मरणानें) सद्गति (उत्तम गति, स्वर्गभोग) [व] सत्कीर्ति (जगांत उत्तम गुणांबद्दल प्रख्याती) [या नावाच्या] स्वयंवरवधू (न इच्छितांच आपण होऊन येऊन वरणान्या वधू-स्त्रिया) वरिती. स्वाम्यर्थी धारातीर्थी पतन पावलेल्या पुरुषास ऐहिक सत्कीर्ति व पारलौकिक सद्गति प्राप्त होते—असा भाव. २. सद्+मरण=उत्तम मरणांत. ३. निराशेनें भरलेली चित्तवृत्ति व तज्जन्य कर्तव्यशून्यता. ४. पुढच्या गीत्यर्थांत सांगितलेली इच्छा, उत्साह व धैर्य. साधारणपणें ‘आव’ शब्दाचे मराठींत ‘डौल, डभ, सोंग’, असे निदाव्यंजक अर्थ होतात. पंतानीं ‘आव’ शब्दाचा धैर्य, अवसान—अशा अर्थी वारवार उपयोग केला आहे. ५. मायारूप (अज्ञानरूप) आच्छादन. वेदांतशास्त्रांत ‘आवरणशक्ति’ हा एक पारिभाषिक शब्द आहे. ज्याप्रमाणें मेघ लहान असूनही पाहणाऱ्याच्या दृष्टीपासून अतिविस्तीर्ण सूर्यमंडलास आच्छादितो, त्याचप्रमाणें अज्ञान परिच्छिन्न (मर्यादित) असूनही अपरिच्छिन्न आत्म्यास (परमात्म्याच्या शुद्ध स्वरूपास) पाहणाऱ्यांच्या दृष्टीपासून झांकते. म्हणून त्यास आवरण म्हणतात. या आवरणास भेदण्यास (नाहीसें करण्यास) योग समर्थ आहे, म्हणून येथील ही उपमा योग्य आहे. वेदांतांतील पारिभाषिक शब्दांचा उपयोग करणाऱ्या पंतांचा त्या शास्त्रांत प्रवेश होता, असें म्हणणें साहसाचें होणार नाही. ६. भीष्म व द्रोण यांच्या वियोगामुळे (मरणामुळे) उत्पन्न झालेल्या ज्वरानें तप्त झालेली. ज्वर=देहताप. ‘सेने’चें विशेषण. ७. दिसेना, सांपडेना. ८. ‘करिल’ यास कर्ता ‘हा’. ९. पंतकृत वनपर्व—अध्याय ७ गीति १०१-१०९ व व्यासकृत महा० वन० अ० २५३. पहा. १०. मोडला आहे प्रताप किंवा गर्व ज्याचा असे. गर्वहीन व प्रतापहीन. ११. कलह करून, युद्धानीं—असा भाव. १२. आधींच. कर्णावर दुर्योधनाची आधींच प्रीति, तशांत गुरुपुत्र अश्वत्थामा यानेंही त्याची स्तुति केली; म्हणून दुर्योधनास वादूं लागले कीं, हाच सर्वांत आपला हितकर्ता होय—असा भाव. १३. शभरात. शं+आंत=शांत. [येथें पररूपसधि झाला आहे] ‘शांत एक हित’ म्हणजे शभर मनुष्यांत हाच काय तो माझे हित चित्तिणारा. शभरात म्हणजे अनेक लोकांत.

राधेयासि म्हणे नृप, 'कर्णा ! मज ठाडुकी तुझी शक्ती; ।
जाणें माजाठायीं जें सौहार्द जे हि युद्ध गुरुभक्ती. ॥

भीष्म पितामह दशदिन मत्सेनानाथ जाहला पहिला; ।

तेणें पार्थासि दिलें अभय, जसें दुग्ध पाजिलें अहिला. ॥ १०

मग बलपति गुरु केला, युद्ध करी दिवस पांच, वीरां, जे ।

माझे मुख्य रिपु, त्यां न वधी च, न येरें वांचवी राजे. ॥ ११

तव अनुमतें चि दोषां वृद्धांचा मान रक्षिला; परि ते, ।

पार्थासि अभय देउनि, माझा चि विनाश जाहले करिते. ॥ १२

स्वामिद्रोहाचें फळ दोषे ही पावले चि विस्मष्ट, ।

तो एक तसा मेला, शरतरुपीं एक भोगितो कष्ट. ॥ १३

तूं माझी परमगती, म्हणुनि विनवितों अगा ! महाबाहो ! ।

तव भुज या तरलश्रीवडवावदनीं लगाम हा वा ! हो. ॥ १४

पति पहिला चि, परि पुन्हां सेनापति मत्प्रियार्थ तूं हो गा ! ।

१. दुर्योधन. २. मी जाणतो. माजा-ठायीं=माझ्या ठिकाणीं. ३. मैत्री. ४. गुरुभक्ति म्हणजे स्वामिभक्ति असा अर्थ घेतला पाहिजे. गुरु म्हणजे आचार्य किंवा वडील मनुष्य असा अर्थ करितां येत नाही, कारण दुर्योधन कर्णाचा गुरुही नव्हता व त्यापेक्षा वडीलही नव्हता. ५. धर्मराजास. चागल्या रीतीनें युद्ध न करून किंवा स्वमृत्यूपाय कळवून भीष्मानें धर्मास अभय दिलें-हा दुर्योधनाच्या बोलण्याचा भाव. (पंतकृत भीष्मपर्व-अध्याय ११ पहा.) ६. सर्पास. ७. सैन्याधिपति. अन्वय-मग (भीष्मवधानंतर) गुरु (द्रोणाचार्य) बलपति (सैन्याधिपति) केला, [तो] पांचदिवस युद्ध करी; [पण] माझे जे मुख्य रिपु (शत्रु पांडवादिक) त्यां वीरा (त्या वीरांस) न वधी च, येर राजे (दुसरे जे माझ्या बाजूचे संधवासारखे चांगले चांगले योद्धे होते त्यांस) न वांचवी. ८. पांडव. ९. अन्य. (माझ्या रिपूहून इतर=माझे मित्र.) १०. द्रोणाचार्य. ११. भीष्म १२. अतिम आश्रयस्थान. 'गतिः स्त्री भार्गदर्शयोः' इति मेदिनी. तुझ्यापेक्षां अधिक साहाय्य करणारा मला कोणीही नाही-असा भाव. १३. मोठे आहेत बाहू ज्याचे अशा ! (हे कर्णा !) १४. अन्वय-वा ! (अवा, अगा !) हा तव भुज (शत्रुमर्दनीं प्रख्यात असा तुझा हा बाहू-उजवा हात) या तरलश्रीवडवावदनीं (चंचल लक्ष्मीरूप घोडीच्या मुखांत) लगाम हो (लगाम होवो). ज्याप्रमाणें तोंडांत लगाम घालून घोडी आपल्या ताब्यांत ठेवितात, त्याप्रमाणें तूं आपल्या भुजपराक्रमानें चंचल लक्ष्मीस पाडवांकडे न जाऊं देतां आपणांकडेच ओढ. १५. चंचल लक्ष्मीरूप घोडीच्या मुखांत. हा रूपकालंकार. १६. तूं अगोदरच पति आहेस. मी नांवाचा राजा व तूच सर्व राज्याचा व सैन्याचा मालक पूर्वीच आहेस. खरोखर तुला आतां नव्यानें सेनापति करण्याची गरज आहे असें नाही, तरी माझ्या

जनकयशोर्थ श्रीपति वरि पुनरपि जेवि जानकीयोगा. ॥ १५
 हो माझा सेनापति सुरसेनानाथ तो जसा स्कंद, ।
 कंदर्प हरे तैसा त्वां कीजे भस्स संधनु तो मंद. ॥ १६
 अरिकरिघटा, पहातां तुज नरसिंहा, विमूढगति हो; ऊँ ।
 जसि मर्कटांसि रुचिदा, तसि तव बाणांसि शत्रुचिति होऊँ. ॥ १७
 उदयापूर्वा च हरी तेजोलेशे चि जेवि सूर तम, ।

संतोषाकरिता अभिषेक करून घे—असा भाव. यास पुढच्या चरणांत जें उपमान दिलें आहे, तें अगदी योग्य आहे. कारण जानकी (लक्ष्मी) आधींच दाशरथीची (विष्णूची) स्त्री होती. सीतास्वयंवर ३० समारंभ जनकादिकास खूष करण्याकरितांच होत, हें उघड आहे.

१. जनक महाराजाची ख्याति वाढविण्याकरितांच. विदेह देशाच्या सर्व राजास 'जनक' ही पदवी आहे. सीतेचा पालनकर्ता जो जनक, त्याचें नांव सीरध्वजजनक. 'जनकयशार्थ' असें पाठांतर. २. लक्ष्मीपति, विष्णु. ३. जानकीच्या संवधाला. ४. देवाच्या सैन्याचा अधिपति. सुरसेनाधिपति असल्यामुळेच स्कंदास 'सेनानी' हें नांव पडलें. ५. घडानन. ६. मदन. ७. शंकरानें ज्याप्रमाणें कंदर्प भस्स केला, त्याचप्रमाणें तू त्या मदास भस्स कर. येथें मदनदहनकथा अनुसंधेय आहे. ८. धनुष्यासहित. ९. तो मंद=तो मंद बुद्धीचा, अस्व-विद्येंत विशेष प्रज्ञा नाही ज्यास, असा पार्थ (अर्जुन किंवा धर्मराज). 'मंदोऽस्तीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चामाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्वस्तिजात्यन्तरे शनौ ॥' इति मेदिनी. १०. शत्रुरूप गजसेना. ११. तुज नरसिंहा (नरश्रेष्ठ किंवा नरात सिंहासारखा जो तू त्यास) पहाता अरिकरिघटा (शत्रुरूप गजसेनेस) विमूढगति (भयानें बुद्धि विमूढ झाल्यामुळे कुठित झालेली आहे गति जिची अशी) हो (प्राप्त होवो). १२. केशातील जीवविशेष. १३. प्रस्तुत स्थली नीचोपमा झाली असें वाटण्याचा संभव आहे कारण येथें मर्कटांशीं कर्णांचें, व जशीं शत्रुसैन्याचें सादृश्य गमित आहे. पण असें समजणें बरोबर होणार नाही. ही नीचोपमा आहे अशी शका येऊ नये म्हणून, पंतांनीं शब्द फार तोलून वापरलेले आहेत. गीतींत 'मर्कटांसि' व 'तव बाणांसि', 'क' व 'चिति' या शब्दांमध्ये उपमानोपमेय भाव वाणिला आहे. म्हणजे मर्कट कर्णांस म्हटलें नसून कर्णबाणांस म्हटलें आहे व शत्रूस क म्हटलें नसून शत्रुचितीस म्हटलें आहे. दुयोधनानें शत्रूस तुच्छ समजून क म्हटलें असतें, तरी ती नीचोपमा होत नाही. तेव्हां दुसऱ्या उपमानाविषयी वादच नाही. निर्जीव बाणांस मर्कट म्हटल्यामुळें व उवा पटापट मारून खाण्याविषयी मर्कट प्रसिद्ध असल्यामुळें व त्याचप्रमाणें कर्णबाणांनीं शत्रुप्राण ध्यावे असें सुचविल्यामुळें ही उपमा निर्दोषच आहे, असा आमचा अभिप्राय आहे १४. शत्रुसमुदाय १५. होवो. 'हो' धातूचें आशीरथीं जुनें रूप. १६. उगवण्याच्या पूर्वीच. सूर्य उगवण्याच्या पूर्वीच उषःकाली (अरुणोदयी) जो प्रकाश पडतो, त्यास उद्देशून हें वाक्य आहे. १७. हरण करी, नाशी. १८. थोड्याशा तेजानें, अल्प प्रकाशानें. १९. सूर्य. २०. अंधकार. संस्कृतातही अनेकस्थलीं 'तमस्'शब्द अनेकवचनीं योजितात.

नाशावीं अहितबळें ऐकें चि शरें तुवां हि शूर-तमें, ॥	१८
हरिसीं भिडतां सेना पावलि विजयास दानवी नाही, ।	
रिपुपृतना स्वभुजांहीं त्वां हि विमथिल्या सदा नवीनाहीं. ॥	१९
कर्णा ! सरव्या ! निवारुनि विघ्नकरें सर्व हीं असत्कटकें, ।	
विजयश्रीसीं मजसीं योग करावा तुवां चि सद्धटकें.' ॥	२०
ऐसी निजविजयार्थे, कर्णाची प्रार्थना करी राजा, ।	
शुरु मेला असतां, शरतर्पीं असतां विभिन्नतनु आजा. ॥	२१
भीष्म द्रोण महाबळ, करि त्यांचा दुष्टदैव घात रणीं; ।	
रिपुबलजलधींत धरी कर्णोडुप, जरि बुडे म्हातरणी, ॥	२२

१. शत्रुसैन्ये. २. 'एके चि शरे' व 'तेजोलेशें चि' यात विवप्रतिविवभाव आहे. ३. अति-शूरानें ४ इंद्राशीं. हरिसीं भिडतां (इंद्राबरोबर युद्ध करिताना) दानवी सेना (दानवसैन्य) विजयास पावलि नाही [व] त्वां हि सदा नवीनाहीं स्वभुजांहीं (नेहमीं ताजे राहणाऱ्या, कधीही न थकणाऱ्या, शत्रूशीं भांडण्यास नेहमीं तयार असणाऱ्या हातांनीं) रिपुपृतना (शत्रुसैन्ये) विमथिल्या-असा सान्वयार्थ. पहिल्या चरणांतील 'विजयास पावली नाही' व दुसऱ्या वाक्यांतील 'विमथिल्या' हे शब्द समानार्थक आहेत म्हणून प्रतिवस्तूपमा होय. ५. दैत्याची. ६. शत्रुसैन्य पृतना=सैन्य (साधारण); (विशेष) २४३ हत्ती, तितकेच रथ, ७२९ घोडे व १२१५ पदाति, ह्या सर्वांची मिळून होणारी तुकडी. ७ विघ्न करणारी. ('असत्कटका'चे विशेषण), लग्नात (विजयश्रीयोगांत) विघ्न आणणारी. ८. संयोग, लग्न. ९. सत्+घटकें=उत्तम घटना करणाऱ्या त्वां. घटक म्हणजे घडवून आणणारा, जुळविणारा-हा साधारण अर्थ. बंगाल इत्यादि इलाख्यांत लक्षें जुळवून आणणाऱ्या पुरोहितास हें नाव आहे, म्हणून प्रस्तुत स्थलीं हा 'घटक' शब्द कर्णास किती योग्य रीतीनें लाविला आहे, हें वाचकांनीं पहावें ही कल्पना पंतांचीच आहे. १०. आपल्या विजयाकरितां. ११. द्रोणाचार्य. १२. छिन्नविच्छिन्न झाली आहे तनु ज्याची असा, वाणांनीं विद्ध होऊन ज्याचें शरीर खिळखिळें झालें आहे असा. १३. कौरव पांडवांचा आज्ञा भीष्म. या उत्तरार्धानें कवीनें आश्चर्य दाखविलें, कीं भीष्मद्रोणांसारखे मोठे वीर पडल्यावरही राजाची आशा गेली नाही. पुढच्या गीतींत हाच अर्थ आहे. १४. शत्रु-सैन्यरूपी समुद्रांत; (सूर्यपक्षी) शत्रुसैन्यरूपी पश्चिमोदधींत. १५. कर्ण+उडुप=कर्णरूप लहान नौका, कर्णरूप चंद्र. उडुप=लहान नौका व चंद्र. १६. मोठी नौका, किंवा मोठा सूर्य. तरणी=नौका व सूर्य. प्रस्तुत चरणांत श्लेष साधिलेला आहे. भीष्मद्रोण मेल्यानंतर कर्णाची आशा धरून युद्ध करणें, म्हणजे समुद्रांत मोठें जहाज बुडाल्यानंतर लहानशा होडीनें समुद्र तरून जाऊ, असें समजणें होय; किंवा सूर्याच्या प्रचंड तेजानें जें झालें नाही, तें चंद्राच्या मिळमिळीत प्रकाशानें होईल असें मानणें होय-असा भाव. हा सुरेख श्लेष पंताचाच होय.

- गुरुसेतु भंगतां बहुदुस्तर विपदंबुराशि उतराया, ।
कर्णाच्या कासेला लागे, भागे, त्वदीय सुत राया ! ॥ २३
- कर्ण म्हणे, 'हे वदलों होतो पहिले चि राजसुत्राम्या ! ।
कीं सर्व वृद्ध परहित, एके वधिजेल पांडुपुत्रा म्यां. ॥ २४
- होईन सर्व सेनापति मीं, मारीन पांडवांस रणीं; ।
स्थिर हो राया ! रिपु यमनगरीची न धरतील कां सरणी ? ॥ २५
- म्यां जिंकिले चि कृष्णासह पांडव सर्व ही असे जाण; ।
अतितूर्ण चूर्ण करितिल वज्रातें ही सुतीक्ष्ण मद्भाण.' ॥ २६
- एवंविध राधेय क्षितिपतिवृंदांत जेधवां बोले, ।
परमानंदें राया ! दुर्योधन मूप तेधवां डोले. ॥ २७
- मग विध्युक्त ब्राह्मणभूपतिसमवेत तव सुत, प्रेमें ।
कर्णीं अभिषेक करी, वांटी गज, वांजि, गोधनें, हेमें. ॥ २८
- म्हणति द्विज, नृप, वंदी, 'हे सेनानायका ! महाबाहो ! ।

१. गुरुरूपी (द्रोणाचार्यरूपी) सेतु. (पूल-मोठा सेतु.) २. तुडून जातां. ३. विपत्+अंबु+राशि=विपत्तिसागर. ४. पार होण्यास, ओलाडून जाण्यास. ५. कासेला लागणे=आश्रयाचे अवलंबन करणे, इतराच्या साहाय्याने स्वकार्य साधू पाहणे. ही लोकोक्ति. ६. खटपट करी, कष्टी होई. कर्णाच्या कासेला लागल्यामुळे दुर्योधन स्वष्ट साधू शकला नाही, सर्व खशटोप [होत], म्यां एके [च] (मीं एकव्यानेच) पांडुपुत्रा (अर्जुनास) वधिजेल. भीष्म व द्रोण पांडवांचे वरें चित्तणारे असल्यामुळे ते त्यास मारणार नाहीतच; तेव्हां तें काम माझ्याच हातून झालें पाहिजे. हे मी युद्धापूर्वीच म्हणत होतो; तेच आतां खरें झालें-असा भाव. 'पांडुपुत्रा म्यां' असे पाठांतर. ९. राज+सुत्रामा=राज+शूद्र (श्रेष्ठ), राजेंद्र, राजश्रेष्ठ. १०. मार्ग. ११. फार लौकर. १२. या प्रकारें. १३. राजसमूहात. १४. विधि+उक्त=यथाशास्त्र. 'विध्युक्त' हे 'अभिषेक' याचें विशेषण. १५. ब्राह्मण व क्षत्रिय यासह. मूळात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे आहे. नाकीच्या दोन जाती अनवश्यक म्हणून पंतानीं गाळिल्या असतील. १६. घोडे. १७. सुवर्ण, सोने. विपुल सोने वाटलें गेलें, हे दाखविण्याकरितां 'हेमें' असे अनेक-वचनाचें रूप योजिलेले आहे. १८. राजाजवळ असणारे स्तुतिपाठक. हे मूळचे युद्धात धरून आणिलेले वंदीजन असावेत, व म्हणूनच यांस 'वंदी' हे नांव पडलें असावे.

तव भुज विजयी व्हावे, कुरुपतिचा सिद्ध काम हा वा ! हो.' ॥ २९

अभिषिक्त कर्ण शोभे बहु, जैसा दिव्यरूप सेनानी; ।

केला जयजयकार प्रेक्षुनि तें तेज भूपसेनानीं. ॥ ३०

‘छविनें मलिना विधुला, द्युतिनें हि त्यजुनि नीरसा रविला.’ ।

प्रेक्षक म्हणति, ‘स्वरसें हा हृत्प्रिय कर्णवीर सारविला.’ ॥ ३१

म्हणती राजे, ‘साजे तेजस्वी पुत्र कर्ण हा रविला, ।

याच्या शरीरवर्णें परितप्तसुवर्णवर्णें हारविला.’ ॥ ३२

सेनेला पति मिळतां वीरमणी कर्ण, दक्ष जो सु-हिता, ।

कृतकृत्य होय तव सुत, जेंवि पिता अर्पितां वरीं दु-हिता. ॥ ३३

१. मनोरथ. २. वा (अगा) कुरुपतिचा (दुर्योधनाचा) हा काम (ही इच्छा-शत्रुसंहनन करून सार्वभौम होण्याची कुरुराजाची इच्छा) सिद्ध हो (सिद्ध होवो-सफल होवो). ३. सैन्याधिपत्य प्राप्त झालेला-असा अर्थ. ४. दिव्य(स्वर्ग) संबंधी रूप, अमानुष व दैविक तेज. ५. स्कंद. ६. अन्वय-प्रेक्षक (पाहणारे-सैनिक व इतर राजे) म्हणति, [कीं] छविनें (शोभेनें, सौंदर्यानें) [कर्तारि] मलिना (मलीन अशा, कलंकित किंवा कलंकानें दूषित अशा) विधुला (चंद्रास) त्यजुनि (सोडून) [व] द्युतिनें (तेजानें, प्रकाशानें) [कर्तारि] हि (देखील) नीरसा (रसरहित, ज्यांत ओलावा सुळीच नाही. किंवा ज्यांत चित्तालहादसाधन कांहींच नाही अशा) रविला त्यजुनि, [त्या छविनें व द्युतिनें] स्वरसें (आपल्या रसानें. रस=कोणत्याही पदार्थातील मुख्य भाग) हा हृत्प्रिय (त्या छवीच्या व द्युतीच्या हृदयास प्रिय आनंद देणारा-हा) कर्णवीर सारविला (मडित केला, विभूषित केला). म्हणजे कर्ण सौंदर्यांत व तेजांत, अनुक्रमें चंद्रसूर्यापेक्षांही अधिक गर्भू लागला-असा भाव. चंद्र ‘मलिन’ आहे व सूर्य ‘नीरस’ आहे असें सांगून ते दोन दोष कर्णांत नाहीत, असें ध्वनित केले आहे, म्हणून यांत अधिकालंकार ध्वनित आहे, असें म्हटलें पाहिजे. ‘द्युति’ व ‘छवि’ या अचेतन पदार्थांवर एकास ‘सोडणें’ व दुसऱ्यास ‘स्वरसानें सारवणें’ या क्रियांचा आरोप केला आहे. म्हणून ही चेतनधर्मारोपोक्ति आहे, असेंही म्हणतां येईल. पण प्रस्तुत स्थलीं मुख्य अलंकार म्हटला म्हणजे अतिशयोक्ति होय. सूर्य-चंद्रास द्युतिछवीनीं सोडणें व कर्णांच्या द्युति व छवि वाडणें यांत कांहीं एक संबध नसून केवळ नायकोत्कर्षाकरितां ही असंबधी संबधाची कल्पना केली आहे, म्हणून ही ‘असंबंधा-तिशयोक्ति’ आहे. या कल्पना पंताच्याच होत. ७. हृत्प्रिय=हृदयरजक, छवि व द्युति यांच्या हृदयास प्रिय. ८. सारविणें=लिपणें, लावणें, फांसणें. ९. शरीरकांतीनें. १०. तापलेल्या सोन्याचा रंग किंवा शोभा. ११. पराजित केला. १२. चांगल्या हिताला. मालकाचें उत्तमोत्तम हित करण्यास. १३. ही उपमा अत्यंत योग्य आहे, हें मुलींच्या जनकास तरी कबूल करावें लागेल! १४. मुलगी. ‘दुहिता’ शब्द ‘दुह् (दोहणें)’ या धातूपासून निघाला आहे, असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. पूर्वी पितृगृहीं दुग्ध दोहण्याचें काम अविवाहित मुलीच करीत असत; म्हणून त्यास ‘दुहिता’ असें नांव पडलें, असें त्यांचें म्हणणें आहे.

कर्णे देतां अभय, स्वसहाय-नृप-प्रमोद ही कळतां, ।	
खबळें सिद्धें करवी तव नंदन पूर्वयामिनी टळतां. ॥	३४
मग 'योग, योग' ऐसा सहसा उठला बॅळीं महाशब्द; ।	
दुंदुभिसमूह गर्जति, वर्षारंभीं नृपा ! जसे अब्द. ॥	३५
गज, वाजि, रथ, पदाती यांची रात्रीं च सिद्धता होय, ।	
तेव्हां उठे महाध्वनि, अंबुधिचें क्षोभतां जसें तोय. ॥	३६
राधेय सिद्धयोद्ध्यांमध्ये भासे, जयासि शंकर वी ।	
तो स्कंद प्रभु आला, कीं सर्वक्षत्रगुरु विशंक रवी. ॥	३७
जो कांचनमणिखचित, श्वेतपताका जयावर विराजे, ।	
कर्णरथ तुळिति स्वसरिचुंबितशिखमेरुसीं च कविराजे. ॥	३८
तो नागकक्षकेतु स्यंदनवर, शस्त्रपूर्ण, कर्णाचा, ।	

१. (कर्णास सेनाधिपत्य दिल्यामुळे) आपल्या साहाय्यार्थ आलेल्या राजांना झालेला आनंद, २. पहिली रात्र. ३. 'मोठा लाभ' 'मोठा लाभ' सूचक शब्द. ४. सैन्यांत. ५. नौवर्तीचे समूह. ६. पावसाळ्याच्या प्रारंभीं. ७. मेघ. ८. समुद्राचें. ९. पाणी. १०. युद्धास सिद्ध असलेल्या योद्ध्यांमध्ये; किंवा सिद्ध योद्धे म्हणजे साध्य झाली आहे युद्ध-विद्या ज्यांत असे. ११. प्रसवे. १२. हा उत्प्रेक्षालकार. १३. सर्व क्षत्रियाचा गुरु. रवीस 'सर्वक्षत्रगुरु' म्हणण्याचें कारण सूर्यवशाचा आणि क्षत्रियवशाचा तो मूळपुरुष होय. हें विशेषण 'रवी'चें नसून कर्णाचेंच मानल्यास 'सर्वक्षत्रगुरु' = सर्वक्षत्रियश्रेष्ठ. १४. शंकारहित; ज्यास कोणाचीही शंका (भीति) नाही असा, जो पाहिजे त्याशी निर्भयपणें सामना करतो तो. १५. कर्णरथ. १६. सुवर्ण व मण्यांनीं विभूषित. १७. पांढरा झेंडा. १८. ख+सरित्+चुंबित+शिख+मेरु=आकाश+नदी+लागलेलें+शिखर+मेरुपर्वत=आकाशगरोला लागलें आहे शिखर ज्याचें मेरुपर्वताशीं तुलण्याचें कारण, हा पर्वत सोन्याचा आहे व फार उंच आहे अशी समजूत आहे. साधारणतः हिंदुज्योतिषी मेरु म्हणजे उत्तरध्रुव वेतात. पौराणिक मेरु म्हणून एक सुवर्णपर्वत उत्तरेस आहे व त्याभोंवतीं सूर्य प्रदक्षिणा करतो असें समजतात. या पर्वतावर देव राहातात अशीही समजूत आहे. या पर्वताचे पर्याय शब्द असे आहेतः--'मेरु' सुमेरुहेंमादी रत्नसानुः सुरालय.' इत्यमरः. या पदांतील 'खसरित्' या शब्दास 'वियद्गंगा' किंवा 'आकाश-गंगा' असें पारिभाषिक नाव आहे. 'मंदाकिनी वियद्गंगा स्वर्णदी सुरदीर्घिका' इत्यमरः. आकाशांत प्रवाहाप्रमाणें जो ताऱ्यांचा समुदायविशेष आहे, त्यास आपले लोक 'आकाशगंगा' व पाश्चात्य 'Milky path' (दुग्धपथ) असें म्हणतात. १९. कविश्रेष्ठ. येथें 'कवि' शब्दाचा साधा अर्थच (काव्य रचणारा असा) घेतला पाहिजे. २०. हत्तीचा सांखळदंड आहे ध्वजावर ज्याच्या असा. २१. रथश्रेष्ठ. या शब्दाचे पूर्वापर शब्द याचीच विशेषणें होत.

ज्यासि बैलाकाभ तुरग वाहति, जेव दाविती सुपर्णाचा. ॥	३९
राधेयपताकेचा होता मार्गे चि तेघवां तोल, ।	
तो लक्षिला नृपा ! म्यां परिभवपिशुनप्रभंजनालोल. ॥	४०
कर्ण अभेद्य सुमकरव्यूह रचोनि, स्वये सुखीं राहे, ।	
कौन्तेयांसि क्षुधित क्षुब्धप्रलयोय्रकाळसा पाहे. ॥	४१
सौवळ वामीं नयनीं, वीर उल्लाख्य लोचनीं दक्षीं ।	
गुरुपुत्र व्यूहशिरीं, सांग-धनुर्वेद-वास ज्या दक्षीं. ॥	४२
ग्रीवास्थानीं सारे तव सुत, मध्ये सुयोधन विराजे, ।	
त्याच्यासमीप पुष्कळ वसति रिपुंध्वांतराशिरवि राजे. ॥	४३
वामपदीं नारायणबळगोपाळांसमेत कृतवर्मा, ।	
दक्षीं सदाक्षिणात्य त्रिगर्त, कृप, धृतधनुष्य धृतवर्मा. ॥	४४

१. ज्या स्यंदनवराला. २. बकपक्षाच्या कांतीसारखे. ३. तुरेण (त्वरया=त्वरने) गच्छतीति (चालतो तो) तुरगः=घोडा. या शब्दाचीं तुरग, तुरंग, तुरंगम अशीं तीन रूपें आहेत. अशाच प्रकारचीं आणखी उदाहरणें:—विहग, विहग, विहंगम; प्लवग, प्लवंग, प्लवगम. ४. वेग. ५. गरुडाचा. ६. लक्ष देऊन पाहिला. ७. परिभवपिशुन+प्रभजन+आलोल=पराजयसूचक नायूनें कपित. हे 'राधेयपताके'चें विशेषण. पिशुन=विसरलेली गोष्ट सुचविणारा. ८. फोडून जाण्यास अशक्य. ९. चांगल्या मकराच्या (मगराच्या) आकाराप्रमाणें सैन्याची मांडणी. या व्यूहाच्या उल्लेखावरून पूर्वी युद्धशास्त्र बऱ्याच उन्नत दशेस गेलें होतें असें दिसतें. १०. स्वतः आपण (कर्ण). ११. मकराच्या सुखी, व्यूहाच्या अग्रभागीं. सेनाधिपतीनें सर्वांच्या पुढें राहाणें सांप्रतच्या युद्धशास्त्रास संमत नाहीं. १२. क्षुब्ध+प्रलय+उग्रकाल=क्षोभलेल्या प्रलयसमयींच्या उग्रकालासारखा १३. डार्या डोळ्याचे ठायीं. १४. उजव्या १५. अंगासह. शिक्षाकल्प इ० ज्याप्रमाणें वेदाचीं अंगें होत, त्याचप्रमाणे धनुर्वेदास (युद्धविद्येस) उपांगभूत ज्या विद्या आहेत त्या युद्धविद्या 'सांग' शब्दानें ध्वनित केल्या आहेत. १६. ज्या दक्षीं [ज्या दक्षाच्या ठायीं, निपुणाच्या ठायीं] सांग धनुर्वेद (उपांगासह युद्धविद्या) वास [करी] [तो] गुरुपुत्र (अश्वत्थामा) व्यूहशिरीं [उभा राही]—असा अन्वय. मकराचें वर्णन तोंडाकडून शेपटाकडे चालले आहे हे लक्षात ठेविल्यास कोणकोणत्या स्थळीं कोण होता व कोणापासून किती अंतरावर होता हे सहज समजेल १७. मानेच्या ठायीं. १८. तुझे मुलगे, दुःशासनादिक. १९. मध्ये म्हणजे, 'तवसुतां-मध्ये' किंवा व्यूहाच्या (मकराच्या) मध्ये—मध्यभागीं. दुर्योधनास मध्ये ठेवण्याचें कारण तो राजा असल्यामुळें त्याचें उत्तम रीतीनें संरक्षण व्हावें, हें होय. २०. रिपुरूपांधकारराशिविषयीं केवळ सूर्य. २१. डार्या पायाच्या ठायीं. २२. संशप्तकासह. या नारायणापैकीं प्रत्येक, मी कृष्णाच्या बरोबरीचा आहे, असा अभिमान बाळगीत असे. २३. उजव्या पायाच्या ठायीं. २४. दक्षिणेकडील सैन्यातील. २५. धनुष्य धरिलें आहे ज्यानें असा.

मागील वामचरणी निजसैन्यसमेत शल्य जो मामा, ।

पश्चिमदक्षपदीं गजवळपति वर्ते सुषेण सत्रामा. ॥

४५

नृप चित्र चित्रसेन, व्यूहाच्या, सँबळ वर्तती पुँच्छीं ।

बहु लुँब्ध स्वच्छ यशीं, अँमरप्रभु जेवि मालतीगुँच्छीं. ॥

४६

अध्याय आँठवा.

(प्रथमदिनयुद्ध.)

मँकरव्यूह विलोकुनि 'पहा' म्हणे धर्म सँव्यसाचीसी, ।

कर्णे केली रचना दिसत्ये; घायासि भँव्य, सँचीसी. ॥

१

सूँत वरुँनि लँजे कुँरुवरगुरुविरहाकुळा, कृशा निपँटं, ।

१. मकरास पुढें दोन व मागें दोन असे चार पाय असतात, हें लक्षांत असावें. २. मागील उजव्या पायाचे ठायीं. ३. सत्रामा वर्ते=युद्धास प्रवृत्त होई. ४. सैन्यास हवर्तमान. ५. शेपटाच्या ठायी. सैन्याच्या मागच्या टोंकास. ६. चित्र व चित्रसेन हे सैन्याच्या अगदीं मागें होते, असे सांगितल्यानें कदाचित् वाचकास त्याच्या शौर्याविषयी संशय उत्पन्न होईल तसें होऊ नये, म्हणून पंतांनीं हें गीत्यर्थ जोडिलें आहे. ७. अमर हा राजाप्रमाणें स्वच्छद विहार करितो, म्हणून त्यास 'प्रभु' असें म्हटलें असावें. ८. मोगन्याच्या तुन्याच्या ठायीं. ९. पुच्छ, स्वच्छ व गुच्छ—हें अनुप्रासाचें उत्तम उदाहरण आहे. 'स्वच्छ' ह्या विशेषणाचा संबध यश व गुच्छ ह्या दोहोंशीं लावावा. स्वच्छ=निर्मळ, शुभ्र. १०. पंतांनीं या अध्यायात मुळांतील ११ व्या अध्यायांतील शेवटले २१ श्लोक, १२ वा व १३ वा अध्याय यातील कथाभाग आणिला आहे. ११. कर्णांनै रचिलेला. (मागील अध्यायांतील गीति ४१ पहा). १२. अर्जुनास. ['सव्येन वामेन हस्तेन साञ्चितुं शरान् संघातु शील यस्य स सव्यसाची. म्हणजे सव्य (डाव्या हातानें) वाण जोडून मारण्याचें ज्याचें शील आहे तो सव्यसाची होय. महाभारतात या नावाची व्युत्पत्ति दिली आहे:—'उभौ मे दक्षिणी पाणी गांडीवस्य विकर्षणे । तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मा विदुः ॥' म्हणजे, माझे दोन्ही हात गांडीव धनुष्याचें आकर्षण करण्यात कुशल आहेत म्हणून मला मनुष्य आणि देव सव्यसाची असें समजतात.] येथें रा. पुराडकर याच्या प्रतींत 'सव्यसाचीसि' असा शब्द आहे. १३. या शब्दाचा 'केलेली' असाही अर्थ करिता येईल. १४. कल्याण. १५. खरीच अशी. १६. कर्ण. १७. अधि-पतीसा निवडून. नवरा करून—असा ध्वनि. १८. लाजण्याचें कारण नवरा 'सूत' (क्षत्रियापासून शूद्रांच्या ठायीं झालेला) होता व पूर्वीचे पति क्षत्रिय व ब्राह्मण म्हणजे सांप्रतच्या पतीपेक्षा कुल-शीळानें श्रेष्ठ होते. १९. कुरु+वर+गुरु+विरह+आकुला=कुरु+श्रेष्ठ (भीष्म)+गुरु (द्रोण)+विरह+व्यथिता. कुरुश्रेष्ठ भीष्म व कुरु (कौरव) गुरु द्रोण यांच्या मरणानें दुःखिता. ('अरिसेने'चें हें विशेषण.) मेलेले सैन्याधिप अनुक्रमे 'कुरुवर' व 'कुरुगुरु' होत व हा 'सूत' होय असें सांगून त्यांतील जमीनअस्मानाचें अंतर दाखविलें आहे, व 'लाजण्या'चें कारण व्यक्त केलें आहे. २०. अत्यंत.

अरिसेना, काढीना धूलिपटलमिष मुखावरुनि पेट. ॥ २

वत्सा धनंजया ! बहु झालीं तरि रोधितील काय तणें ? ।

करिती निजपथदूषककटकमुखभंग सुज्ञ पायतणें. ॥ ३

१. शत्रुसेना, कौरवसैन्य. २. धुरळ्याच्या आच्छादनाचें मिष (सोंग) आहे ज्यात असा. हें 'पटा'चें विशेषण. हत्ती, घोडे इत्यादिकांच्या हालचालींमुळे उठलेल्या धूळीत कौरवसैन्य चागलें दिसत नव्हतें. धर्म म्हणतो, 'ही धूलि नव्हे' तर धूलिमिषानें कौरवसेनेनें लजेमुळे बुरखाच घेतला आहे. हें मिषापन्हृति नामक अलंकाराचें उदाहरण आहे. 'मिष' शब्दाचा अथवा त्याच्या समानार्थक अन्य शब्दाचा प्रयोग झाला असतां हा अलंकार होतो. प्रस्तुत गीतींत 'अरिसेनेवर नवरीचा, भीष्मद्रोणकर्णावर वराचा व धूलीवर पटलाचा—असे परंपरित आरोप ध्वनित केले आहेत. म्हणून हें ध्वनितपरंपरितरूपक होय. ३. वत्स. ४. वाळा अर्जुना ! 'वत्स' शब्दाचा अर्थ वांसरुं वडील मडळीस आपल्यापैक्षां धाकट्यांस अनुकपेनें बोलवावयाचें असतें तेव्हा याचा उपयोग करितात. अन्वयार्थ—'वत्सा धनंजया' तणें (तृणें—गवत) बहु झालीं तरि (पुष्कळ जरी झालीं—पुष्कळ जरी गवत वाढलेलें असलें तरी) [जाणान्या येणाऱ्यांचा रस्ता] रोधितील काय ? (रोधू शकतील काय, अर्थात् नाही—असा भाव.) सुज्ञ (त्या गवत वाढलेल्या रस्त्यानें जाणारे शहाणे लोक) [आपल्या] पायतणें (जोड्यानें, वाद्याणांनीं) निजपथदूषककटकमुखभंग (आपल्या रस्त्यास खराब करणाऱ्या गवतीकांच्याच्या मुखाचा भंग) करिती. गवत किती जरी वाढलें असलें, तरी तें लोकांचा रस्ता अडवू शकत नाही; लोक जोड्यानीं त्यास सहज तुडवून टाकतील. येथें अप्रस्तुतप्रशंसा (अन्योक्ति) अलंकार झाला आहे. तद्वक्षणः—'अप्रस्तुतेन व्यवहारेण सादृश्यादिवक्ष्यमाणप्रकारान्यतमप्रकारेण प्रस्तुतव्यवहारो यत्र प्रशस्यते साप्रस्तुतप्रशंसा [रसगगाधर—पृ० ४०२.] जेथें प्रस्तुत व्यवहार सादृश्यादि प्रकारांनीं वर्णिलेला नसून अप्रस्तुत व्यवहारानें वर्णिलेला असतो, तेथें अप्रस्तुतप्रशंसा अलंकार होतो. यासच अन्योक्ति म्हणतात. या अलंकारांत, ज्या गोष्टीचें वर्णन करावयाचें, तिचें न करितां, ज्या गोष्टीचें उदाहरण द्यावयाचें असतें तिचेंच वर्णन केलेलें असतें. प्रस्तुत स्थलीं धर्मराजास सांगावयाचें आहे कीं, 'कौरव किती जरी असले तरी ते आपणांस जिंकू शकणार नाहीत; आपणच त्यांचा संहार करू.' पण असे स्पष्ट न सांगतां धर्म म्हणतो कीं 'तृणें किती झालीं तरी मनुष्याचा रस्ता अडवू शकणार नाहीत, जोड्याखालींच तुडविलीं जातील.' अशा तऱ्हेनें अप्रस्तुत गोष्टीनें प्रस्तुत गोष्टीचें सादृश्य व्यक्त न करिता वर्णन केले आहे, म्हणून ही अप्रस्तुतप्रशंसा (अन्योक्ति). पूर्वार्धांत प्रश्नालंकारही झाला आहे.

५. अग्नी; (पक्षीं) अर्जुन. तणें बहु झालीं तरि धनंजया रोधितील काय ?—गवत अग्नीला अडवून धरू शकेल काय ?—असा अर्थ केला तरी चालेल. ६. तृणें. ७. निज+पथ+दूषक+कटक+मुख+भंग=आपला+रस्ता+दूषित (चालण्यास कष्टतर) कारणे+कांटे+अधभाग+नाश.

८. जोड्यानें, वाद्याणांनीं. संस्कृतांत जोडा या अर्थाचा 'अनुपदीना' असा शब्द आहे. यांतील 'अनु'चा लोप होऊन 'पदीना' वरून 'पायतण' शब्द झाला असावा. 'शिरस्त्राण' शब्दासारखा 'पादत्राण' यावरूनही 'पायतण' शब्द झाला असावा, असेंही कित्येकांचें म्हणणें आहे.

१ गोमायुगृध्रपलभुक्परिवारा मृत्युलागि आवतणें ।

दिधलें कुरुसैन्यानीं; दैविति दावानळासि आव तणें. ॥ ४

कौरवबळांत उरला अतिदुर्जय कर्ण; हा तुझा वांटा; ।

कुंशळशरकरें काढीं मम हृदयांतील एव्हडा काटा. ॥ ५

म्यां शल्य सोसिलें निजहृदयीं वर्षे समग्र बारा हें, ।

आतां न साहवे क्षण, यांवरि न धरुनि धीर वा ! राहें. ॥ ६

धर्माहित रावणसा कर्ण हि, जाणसि सुयुद्धकौशल्या ! ।

प्रभुसम तू विजयी हो, कीर्तिमती माय जेंवि कौशल्या.' ॥ ७

मग पार्थ अर्धचंद्रव्यूह रची जो अभेद्य संग्रामी, ।

१. कोल्हे, गृध्र, इत्यादि मांसभक्षक प्राणी आहेत परिवार ज्याचा, तो मृत्युदेव त्यास.
२. येथें रा० पराडकर याच्या प्रतीत 'मृत्युलागि' असा पाठ आहे. ३. आमत्रण. ४. 'आवतणें दिधलें' इत्यादि शब्दांनीं पर्यायानें असें सुचविलें आहे, कीं हीं सर्व कौरवसैन्ये खातरीनें मरणार. 'दिधली' असें पाठांतर. ५. तणें (तणें=गवत) दावानळासि (वणव्यास=जगलांतील प्रचंड अग्नीस) आव (डौल) दैविति-असा अन्वय. जगलाचीं जगलें खाक करणाऱ्या वणव्याशी प्रतिस्पर्धा करू इच्छिणाऱ्या गवताची जी स्थिती होईल, तीच आमच्याशीं सामना करू इच्छिणाऱ्या कौरवांची होईल-असा भाव. ६. हा तुझा वाटा म्हणजे यास मारण्याचें काम तुझ्याकडे सोपविलें आहे. भीष्म, द्रोण, शल्य, दुर्योधन व दुःशासन यास मारण्याचें काम अनुक्रमें शिखंडी, धृष्टद्युम्न, धर्म, भीम यांनीं वाटून घेतलें, तसेंच कर्णास मारण्याचें काम तुझ्याकडे आलेलें आहे. ७. कुशल अशा शररूपी करणें. कांटा काढणारा कुशल पाहिजे, कारण कांटा पाय न दुखविता काढावयाचा असतो. प्रस्तुतस्थलीं अर्जुनशरांबर पदाचा व कर्णावर काट्यांचा आरोप केला आहे. हे आरोप सापेक्ष आहेत म्हणून हें परंपरितरूपक.
८. वाणाग्र. ९. 'बारा' म्हणण्यापेक्षा 'तेरा' म्हणणें विशेष शोभेल; कारण अरण्यावासाची वारा व अज्ञातवासाचें एक मिळून तेरा वर्षे होतात. १०. याउपर, यानंतर. ११. न राहें=राहू नकोस. १२. अधार्मिक; धर्म आहे अहित ज्यास, असा. १३. युद्धांत फार प्रवीण अशा अर्जुना ! १४. अन्वय—[हे] सुयुद्धकौशल्या ! रावणसा (रावणाप्रमाणेंच) कर्ण हि (कर्ण देखील) धर्माहित (अधार्मिक, धर्मध्वसी) [आहे हें तूं] जाणसि; तू [कर्णास मारून] प्रभुसम (रामाप्रमाणें) विजयी हो [आणि] माय (आपली आई कुंती) कौशल्या जेंवि (राममातेप्रमाणें) कीर्तिमती (वीरमाता म्हणून विख्यात) हो (होवो). १५. श्रीरामचंद्र. पंताची रामाच्या ठायीं अत्यंत सक्ति म्हणून त्यांनीं 'राम'पर्याय शब्द न वापरितां 'प्रभु'शब्द योजिला आहे. त्या शब्दानें धर्मानें अर्जुनाचा विशेष गौरव केला आहे. १६. सप्तमी, अष्टमीच्या चद्राप्रमाणें असणारा व्यूह. मकरव्यूहानर चालून जाण्यास अर्धचंद्रव्यूह सोयीचा आहे हें त्याचे आकार डोक्यांपुढें आणल्यास तेव्हांच घ्यानांत येईल. पांडवाचा सेनानायक धृष्टद्युम्न असतां व्यूह रचणें वगैरे कामें पार्थ करितो हें चित्त होय. १७. युद्धांत.

दक्षिणपार्श्वीं धृष्टद्युम्न वसे, भीमसेन ही वामीं. ॥

व्यूहामध्ये राजा धर्म, विजय, नकुळ आणि सहदेव, ।

हे राजपृष्ठभार्गी, जैसे विजयार्थ जिष्णुसह देव. ॥

ते पार्थचक्ररक्षक, वीर युधामन्यु उत्तमौजा जे, ।

व्यूहीं यथाविभागें युद्धोद्यत सिद्ध ठाकले राजे. ॥

कर्णकृत व्यूहातें पाहोनि, तुझा तनूज अभिमानी, ।

पांडव समग्र कर्णें वधिले चि असें मनांत नृप मानी. ॥

विजयकृतव्यूहातें अवलोकुनि, धर्मराज राजमणी ।

मानी, भीमार्जुनभुजभुजगीं गिलिले चि रिपु सैर्कर्ण रणीं. ॥ १२

आनक-दुंदुभि-ददुर-डिंडिम-मेरी-सुशंख-पर्णवांचे, ।

ध्वनि उठले येंचूर्णें न क्षण ही त्या स्थळीं कृपण वांचे. ॥ १३

गजवृंहितसिंहध्वनिरथचक्रध्वानसहित वाजिरवा, ।

१. अर्धचक्राच्या उजव्या कोरेच्या बाजूस. २. डाव्या कोरेच्या बाजूस. Right flank & left flank या अर्थी दक्षिण व वाम हे शब्द वापरले आहेत. ३. धर्मराजाच्या मागच्या बाजूस. ४. इंद्रासह. ५. अर्जुनाचे रथसंरक्षक. ६. युद्ध+उद्यत=लढण्यास उद्युक्त. ७. उभे राहिले. ८. तुझा मुलगा दुर्योधन. ९. स्वाभिमानी, दुरभिमानी; किंवा कर्णाविषयी ज्यास मोठा अभिमान वाटत असे, असा. १०. दुर्योधन. ११. अर्जुननिर्मित अर्धचक्रव्यूहास. १२. भीमार्जुनभुजरूप सर्पानी. १३. कर्णासह. १४. व्या गीतीत दुर्योधनास स्वविजया-विषयीं किती खातरी होती हें दाखविलें आहे, व १२ व्या गीतीत धर्मासही तितकीच खातरी होती हें दाखवून कवीनें पुढें तुमुल युद्ध होणार हें सुचविलें आहे. कारण दोहोंपैकीं एक जरी निरुत्साहित असता, तरी तुमुल युद्ध झालें नसतें. १४. हीं निरनिराळ्या प्रकारच्या वाद्यांचीं नावें. ददुर=पांवा, मुरली; डिंडिम=दवडी, टिमकी. १५. ज्या ध्वनींच्या श्रवणानें. १६. क्षुद्र मनुष्य, भिन्ना. त्या सर्व वाद्याचा घनघोर ध्वनि ऐकून भिन्ना मनुष्य एक क्षणही जिवत राहणार नाही. भीतीनें छाती फाटून मरून जाईल-असा भाव. १७. गजाची गर्जना. 'वृंहित' शब्दाचाच अर्थ 'करिगर्जित' असा होतो, म्हणून 'गजवृंहित' न म्हणता फक्त 'वृंहित' म्हटलें असते, तरी चाललें असतें. 'वृंहित करिगर्जितम्' इत्यमरः. १८. योद्ध्यांचा सिंहनाद. १९. रथांच्या चाकांचा आवाज. २०. घोड्यांच्या खिकाळण्यास. सान्वयार्थः—गजवृंहित-सिंहध्वनि-रथचक्रध्वाना-सहित वाजिरवा (हत्तींच्या, वीरांच्या, रथचक्रांच्या आवाजांसह घोड्यांच्या खिकाळण्यास-म्हणजे चतुरगसेनेच्या प्रचंड व भयकर कलकलाटास) वाजिर (आकाशांगण, अत्यंत विस्तीर्ण व अनंत आकाशरगभूमि) टाचें (टीचभर-फार लहान) वाटे (तो आवाज इतका प्रचंड होता

खाजिर वाटे टांचें; कोण म्हणेल श्रुतींस हा जिरवा? ॥ १४

जहि म्हणति कवि क्षितिला अचला, सर्वसहा, क्षमा, उर्वी, ।

तहि कुरुपांडवयुद्धारंभसमय येश तिचें न तें उर्वी. ॥ १५

करिति व्यूहवनाच्या बाहेर निघोनि वीरसिंह रणा, ।

क्रोधें-करुनि करिती अन्योन्य प्राणशक्तिसंहरणा. ॥ १६

करिती रणांगणी भेट शत्रुशिरःकंजकंदुकक्रीडा, ।

कीं, आकाश त्यास भरून राहण्यास अत्यंत लहान वादू लागले); [तेव्हां] हा (हा प्रचंडध्वनि) जिरवा (आंत घेऊन वद करून घ्या) [असें] श्रुतींस (आपल्या कानांस) कोण म्हणेल? (कोण सांगणार आहे? अर्थात् कोणीही सांगणार नाही. म्हणजे, त्या शब्दानें सर्वांचे कर्ण बधिर झाले-असा भाव). प्रस्तुत स्थलीं त्या सैन्याच्या शब्दास आकाशांगण टीचभर वाटले, असें सांगण्यांत आणखी एक खुबी आहे. नैयायिकाच्या मते ('शब्दगुणमाकाशम्') आकाशाचा गुण शब्द आहे. तेव्हां जितका म्हणून शब्द उत्पन्न होईल, तितका सर्व आकाशांतूनच निघाला पाहिजे, व आपल्या सैन्याच्या शब्दास तर आकाशही टीचभर वादू लागले! तेव्हा तो शब्दनिनाद फारच प्रचंड असला पाहिजे-असा ध्वनि.

१. ख+अजिर=आकाशांगण. २. लहान. ३. कानांस. ४. शहाणे. ५. पृथ्वीला. ६. न चालणारी, स्थिर, चलनवलन नसणारी. ७. सर्व साहणारी, पायांखालीं तुडवा, खणा, नांगरा, काहीं करा, सर्व सहन करणारी म्हणून पृथ्वीला 'सर्वसहा' हें नाव आहे. ८. अत्यंत क्षमाशीला म्हणून पृथ्वीस 'क्षमा' हें नाव. 'क्षमा शान्तिः क्षमा धरा' इति विश्वः. ९. विपुला, विस्तृता. १०. कौरव व पांडव यांच्या लढाईला जेव्हां आरंभ झाला, ती वेळ. ११. 'अचला' 'सर्वसहा' 'क्षमा' व 'उर्वी' इत्यादि गुणसूचक नांवाविषयी पृथ्वीची जी ख्याति होती ती. १२. उरवी, राहू देई. कवीचा सांगण्याचा उद्देश असा, कीं पृथ्वी अचला, सर्वसहा, क्षमा, व उर्वी म्हणून आजपर्यंत प्रख्यात होती, पण कौरवपांडवांच्या युद्धप्रसंगी चतुरंग सेनेच्या प्रचंड नादानें ती दणाणून गेली, जणू काय पृथ्वीच चालत आहे कीं काय, असा भास होऊं लागला, व अशा रीतीनें तिचें अचलत्व गेलें. रथाश्वगजपदाती जनाचें पादताडण स्वस्थपणें पूर्वीप्रमाणें न सोसतां पृथ्वी प्रतिध्वनि करू लागली, म्हणून तिचें सर्वसहत्व गेलें. आपणास पायाखालीं तुडविणाऱ्या जनांस नेहमीं-कळू लागली, म्हणून तिचें सर्वसहत्व गेलें. आपणास पायाखालीं तुडविणाऱ्या जनांस नेहमीं-प्रमाणें क्षमा न करिता त्याच्यावर धूळ फेंकिल्यामुळे तिचा क्षमागुण गेला. युद्धाच्या धुमश्चक्रीला प्रमाणें क्षमा न करिता त्याच्यावर धूळ फेंकिल्यामुळे तिचा क्षमागुण गेला. युद्धाच्या धुमश्चक्रीला आगा पुरेनाशी झाल्यामुळे पृथ्वीचें विस्तृतत्व नाहीसें झालें-अशा कृतीनें तो युद्धप्रसंग उर्वीचे गुण न उर्वी-या गीतीत इतका अर्थ भरलेला आहे. येथें 'उर्वी' व 'उर्वी=उरवी' अशा एकाच अर्थाच्या दिसणाऱ्या शब्दाची आवृत्ति झाली आहे म्हणून येथें 'पुनरुक्तीचा आभास' ह्या नावाचा अलंकार झाला आहे. (अलंकारमीमांसा-पृष्ठ ५७). १३. 'व्यूहवन' व 'वीरसिंह' ह्या नावाचा अलंकार झाला आहे. १४. एकमेकांच्या. १५. कोणी शत्रुप्राणसंहरणा करिती, व म्हटल्यामुळे हें परंपरितरूपक. १६. वीर. १७. शत्रूच्या शिरकमळरूप चेंडूंचा खेळ.

अरिगिरिवरि शरवृष्टि हि, तें प्रेक्षुनि शक्र ही धरि व्रीडा. ॥	१७
तों भीमसेन चित्तीं अतिदु सहकोपपावकें कडला, ।	
उदयगिरिशिरीं रविशा भासे भक्तद्विपोत्तमां चडला. ॥	१८
खंभ्यूहगव्हरांतुनि जेव्हां बाहेरि भीमसिंह निघे, ।	
कुरुसेना-हस्तिघटा त्यातें पाहोनि भीतिला मनिं घे. ॥	१९
भूप कुळूताधिपती, जो नामें क्षेमधूर्ति तो, यांसीं, ।	
आला युद्ध कराया तें, सिकतासेतु जेंवि तोयांसीं. ॥	२०
भीम गर्जीं, तो हि गर्जीं, दोघे ही तोमरायुध क्रोधी; ।	
पडतां गांठि गमति ते कल्पांतशुब्ध काय पार्थोधी ! ॥	२१

१. शत्रुरूपी पर्वतावर. प्रस्तुत गीत्यर्थांत अनुप्रासचमत्कार असून शब्दध्वनि हा अर्थाचा प्रतिध्वनि आहे. बाणांचा होणारा सरसर आवाज व पटापट एकामागून एक येणाऱ्या शराची त्वरित गति 'र'कारप्राचुर्यानें दाखविली आहे. 'The sound must seem an echo to the sense' [Essay on Criticism] म्हणजे, कवितेचा ध्वनि, कवितेच्या अर्थाचा प्रतिध्वनि असावा, हा पद्य कवीचा सिद्धांत पंतास संमत होता, व हें तत्त्व पंतांच्या मनांत सदा वागत होतें, असें म्हणण्यास त्यांच्या काव्यांत भरपूर उदाहरणें आहेत. अर्थानुषंगानें शब्दरचना कोमल, कठोर, मृदु, मधुर व कर्कश अशी पंतांनीं यमक, दामयमक, अनुप्रास इत्यादिकांच्या प्रयोगानें केली आहे. याची कांहीं उदाहरणें याच अध्यायांत आहेत. (१) गीति १३ व १४ यांत अर्थास अनुसरून शब्दरचना आहे. (२) १७ व्या गीतींत दुसऱ्या चरणात जिव्हामूलीय (विसर्गपूर्वक ककार) योजून कंदुकक्रीडेचें अनुकरण केलें आहे. अशा रीतीनें, पाश्चात्यांच्या मते ज्यांस उत्तमोत्तम काव्य म्हणतां येईल, तेही पंतांच्या महाभारतांत आहे, असें स्पष्ट होतें. २. बाणाचा वर्षाव, (पक्षी) पर्जन्यवृष्टि शर=बाण, जल. ३. इद्राला लाज वाटण्याचें कारण, पर्वतांचे पख तोडण्याच्या प्रसंगीं इद्रानें देखील असा पराक्रम केला नव्हता, हें होय. 'शत्रुही धरि व्रीडा' असें पाठांतर. शत्रूला लाज वाटण्याचें कारण आपण प्रतिपक्षावर किंवा प्रतिपक्षाप्रमाणें शीघ्र शरवृष्टि करू शकलो नाही, हें होय. ४. लज्जा. ५. साहण्यास अत्यंत दुःसह अशा कोपरूपी अग्नीनें. ६. तापला. ७. उदयाचलावर. प्रातःकाळीं सूर्य एका पर्वतावर उगवतो व त्या पर्वताचें नाव उदयाचल आहे, अशी समजूत आहे. ८. मत्त+द्विप+उत्तम=मदोन्मत्त झालेल्या उत्तम गजावर. ९. उदयाद्रीवर उगवलेला सूर्य जसा शोभतो, तसा मत्तद्विपावर चढलेला भीम शोभत होता—असा भाव. १०. आपल्या व्यूहरूपी गुहेंतून. परंपरितरूपक. ११. कौरवसैन्यरूपी गजसमूह. १२. भीमाशीं. १३. तेव्हां. १४. वाळूचा वाध. १५. उदकाशीं. १६. गुरगूज (हा बुसळण्याच्या रवीसारखा असतो.) आहे जवळ ज्यांच्या असे. १७. कल्पांतीं खनळलेले. १८. सागर.

ते तोमरायुधानीं ताडिति अन्योन्य, 'शोणितं गळती. ।	
टळती गज हि न, अन्य प्रेक्षक जे ते हि ^३ तेघवां पळती. ॥	२२
दावी प्रताप पुष्कळ, भीमकरींचें घनुष्य ही छेदी, ।	
मग सप्त तोमरानीं भीमाच्या भव्यमूर्तिला भेदी ॥	२३
प्राण हराया राया ! भीम व्याळोय तोमर हि सोडी. ।	
त्यातें हि कुळताधिप उग्रशर प्रेरुनि क्षणें तोडी. ॥	२४
भीमें पुनरन्यधनू सँज्य करुनि उग्र सोडिले बाण, ।	
त्यांहीं त्या नागाचे व्याकुळ केले रणांगणीं प्राण. ॥	२५
'तो गज पळों चि लागे, नाटोपे, प्रांकृता जसें चित्त; ।	
किंवा जसें अनावर यँलशतें, दैव कोपतां, वित्त. ॥	२६
तदपि प्रयास करुनि स्वगजातें क्षेमधूर्ति तो फिरवी, ।	
वर्षोनि बाणधारा क्षण वर्षाकाळघनतुळा मिरवी. ॥	२७
भेदूनि सर्व ममें भीमाचा नाग पीडिला फार, ।	

१. रक्तें. २. येथें 'ढळती' असा पाठ असावा, असें वाटतें. ३. 'तेचि' असा पाठभेद. 'तेचि' यांतील 'चि'ने ध्वनित केलेला अर्थ लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. दोघाचें युद्ध फारच भयंकर होतें; पण गज देखील इतके शौर्यानें पूर्ण होते, कीं ते भयकर मार सुकाव्यानें सहन करीत होते, पण युद्धातून पळून गेले नाहींत. परंतु आकाशात राहून युद्ध पाहणारे देवादि जे प्रेक्षक होते, त्यांस मार लागण्याचा संभव नसतांही भयकर युद्धानें भयभीत होऊन ते पळू लागले, असें 'चि'ने ध्वनित केलें आहे. त्यानें युद्धाचें भयकर स्वरूप व गजादि प्राण्याचें शौर्य हीं व्यक्त होतात. ४. या गीतींतील 'दावी' 'छेदी' व 'भेदी' या क्रियाचा कर्ता (अध्याहृत) 'क्षेमधूर्ति'. ५. अवाढव्य शरीराला. ६. व्याळाप्रमाणें उग्र; सर्पाप्रमाणें भयकर. ७. ज्यायुक्त ज्या=धनुष्याची दोरी. ८. हत्तीचे. ९. क्षेमधूर्तींचा हत्ती. 'तो' असें पाठांतर. १०. न+आटोपे=नाटोपे, तांब्यांत न राहे. ११. पामरजनास, अज्ञानी जनास, ज्ञानहीनास ज्याप्रमाणें मन आवरता येत नाहीं, त्याचप्रमाणें क्षेमधूर्तीला हत्ती आवरला नाहीं. १२. आवरण्यास अशक्य. १३. शंभर यत्नांनीं, अनेक यत्न करूनही—असा भाव दैव प्रतिकूल झाल्यास घरांतली लक्ष्मी निघून जाते, या सर्वसाधारण दैववादास अनुसरून हें वाक्य आहे. पहिल्या उपमेत क्षेमधूर्ति अन्यायाच्या बाजूस असल्यामुळें पामर होय, हें सुचविलें आहे; व दुसऱ्या उपमेनें क्षेमधूर्तींचें दैव फिरलें व त्याचा अंतकाळ समीप आला, हें सुचविलें आहे. १४. पावसाळ्याच्या मेघाची बरोबरी. १५. फोडून काढून. १६. मर्म=जीवनस्थान; ज्या ठिकाणीं प्रहार झाल्यानें तत्काळ मरण येतें असा शरीराचा नाजूक भाग.

क्षितिवरि पडे नृपाळा ! वृष्टिविलीनक्षमाधराकार. ॥

२८

निजगजपतनापूर्वीं राया ! तो भीम पांडुचा सुत रे ! ।

टाकी उडी महीवरि, कोसळतां गिरि हरी जसा उतरे. ॥

२९

भीम गदा हाणुनि त्या सेंद्विरद क्षेमधूर्तिला विखरी, ।

शिखरी ससिंह पावे शंक्राशनिनें चि काय हानि खरी. ! ॥

३०

त्या क्षेमधूर्तिनाशें कर्ण क्षोभे, जसा महारुद्र, ।

त्याच्यापुढें न ठाकति वीर, जसे हरिपुढें मृग क्षुद्र. ॥

३१

वैरण विदारिले बहु बाणत्राते, जसे गिरी पविनें, ।

रविनें किरणगणें घन, कीं न्यायें वौद्ध खंडिले कविनें. ॥

३२

१. वृष्टि+विलीन+क्षमाधर+आकार=पर्जन्यवृष्टीनें उमडून खचलेल्या पर्वताप्रमाणें. २. भीम नांवाचा; (पक्षी) भयकर. ३. सिंह. ४. स+द्विरद=हत्तीसहित. ५. मारून चोहोंकडे फेंकून देई. 'विखरणें'=पसरणें. प्रस्तुत स्थलीं क्षेमधूर्तीचे व त्याच्या हत्तीचे भीमानें तुकडे तुकडे करून चोहोंकडे पसरून दिले-असा भाव. ६. शिखरी=पर्वत. शंक्राशनिनें=इंद्राच्या वज्रानें. कवि म्हणतात कीं, क्षेमधूर्ति गजासह पडला, तेव्हां असें वाटलें, कीं जणों काय इंद्राच्या वज्रानें पर्वत वर असलेल्या सिंहासह कोसळला. प्रस्तुत स्थलीं इंद्राची व पर्वताची कथा अनुसंधेय आहे. पूर्वीं सर्व पर्वतांस पंख असत, व त्यामुळें ते उडून या स्थलावरून त्या स्थलीं व त्या स्थलावरून या स्थलीं अकस्मात् उतरून लोकांस फार त्रास देत असत. म्हणून इंद्रानें आपल्या वज्रानें पर्वताचे पक्ष छेदून त्यांस अचल केलें. प्रस्तुत गीतीच्या उत्तरार्धात उत्प्रेक्षा आहे. ७. ज्या रूपानें शंकर सर्वांचा संहार करितो तें. ८. 'त्याच्यापुढें न टिकती' असाही पाठ आहे. ९. सिंहापुढें. १०. तुच्छ, हलके. ११. हत्ती. १२. बाणांच्या समूहानें. १३. येथेंही वरील इंद्राची व पर्वतांची कथा अनुसंधेय आहे. १४. वज्रानें. १५. लढाईतील गर्दीचें अनुकरण करण्याकरितां कवीनें पुष्कळ ठिकाणीं दामयमकाचा उपयोग केला आहे. १६. न्यायशास्त्राच्या साहाय्यानें, गौतमऋषिप्रणीत अक्षपाददर्शनाच्या आधारे. गौतमऋत न्यायदर्शन प्रसिद्ध आहे. या शास्त्रांत प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान व शब्द अशीं चार प्रमाणें मानिलीं आहेत. यांत सर्व तर्कशास्त्र असून अनेक युक्तींनीं बौद्धादि नास्तिकाचें खडन करून ईश्वराचें अस्तित्व स्थापिलें आहे. १७. बुद्धाचे अनुयायी. हे प्रत्यक्ष व अनुमान अशीं दोनच प्रमाणें मानितात. हे विज्ञानवादप्रवर्तक म्हणजे बुद्धि हाच आत्मा म्हणणारे (अनात्मवादी) होत. याच्याशीं नैयायिकांचे खडाजंगी वाद होत असत. प्रस्तुत ठिकाणीं कवीनें नैयायिकांनीं बौद्धादिकांचें जें खडन केलें आहे, त्याचा उल्लेख केला आहे. त्यावरून पंतास न्यायशास्त्राची ओळख होती, निदान पंचदशी, सर्वदर्शनसंग्रह किंवा शारीरक भाष्य यांसारखे शास्त्रीय ग्रंथ मोरोपतानीं पाहिलेले होते, म्हणजे पंत न्यायशास्त्रांत किंवा

तेव्हां त्या कर्णावरि राया ! कोपोनि घांवला नकुळ, ।
जाणों, काळव्याळ आस कराया, क्षुधार्त तो नकुळ. ॥

३३

अध्याय नववा.

भीम द्रौणी यांसीं होय क्षितिपाळका ! महासमर, ।

रोमांचिततनु झाले जे प्रेक्षक नाकनायकाद्यमर. ॥

१

विंदानुविंद राजे, त्यांसीं करि युद्ध सात्यकी भारी; ।

आधीं अनुविंदातें, मग विंदातें, रणागणीं मारी. ॥

२

चित्रासीं प्रतिविंध्य, श्रुतकर्मा चित्रसेनभूपासीं, ।

दुर्योधन धर्मासीं, युद्ध करी, जेंवि तेल तूपासीं. ॥

३

उठला नृपा ! धनंजय संसप्तकगणतृणावरि क्रोधें; ।

धृष्टद्युम्नासीं रण अद्भुत केला कूर्पें महायोधें. ॥

४

राया ! कृतवर्म्यासीं युद्ध शिखडी करी महाकोपें, ।

शल्यासीं श्रुतकीर्ति हि, नोहे वा ! क्षात्रकर्म तें सोपें । ॥

५

वेदानांत प्रवीण होते, असें म्हणण्यास कांहीं एक हरकत नाही. 'नलगे व्याकरणाची न्यायाची घटपटादि खटपट ती' या वाक्यावरून, पंतान्त व्याकरण किंवा न्याय हीं शास्त्रें येत नव्हतीं व ती केवळ रूपावळी शिकलेला पौराणिक होता, असा विचित्र सिद्धांत काढणाऱ्या कै० विष्णु कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनीं ही गीति पाहिली नसावी, असें दिसतें. १८. विद्वानानें.

१. काळसर्प. ह्या गीत्यार्थीत उत्प्रेक्षा आहे. २. क्षुधेनें पीडिलेला. ३. मुगूस. ४. घात पंतानीं मुळांतील १४ व्या अध्यायांतील कथाभाग आणिला आहे. ५. अथत्थामा. ६. नाक+नायक+आदि+अमर=स्वर्गाचा नायक इद्र आदिकरून देव. ७. धर्मास द्रौपदीच्या ठायीं झालेला मुलगा. ८. पंतानीं पुष्कळ ठिकाणीं दिलेला तेलतुपाचा दाखला ग्राम्य आहे; न 'एकादें पद्य सुंदर साधलें असून त्यांत मोठा प्रौढ अर्थ संगृहीत केलेला असतो. पण वरच्या प्रकारच्या एका शब्दानें किंवा दाखल्यानें दुधात मिठाचा खडा टाकल्यासारखें होऊन जातें.' [निवधमाला-अंक ६३, पृष्ठ १४.] असा कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचा अभिप्राय आहे. हें शास्त्रीबोवांचें म्हणणें कांहीं अंशीं खरें आहे. पण प्रस्तुत स्थलीं वीरप्रतिवीरांचे परस्परविरुद्ध गुण दाखविण्याकरितां प्रस्तुत दाखला दिला आहे; म्हणून कांहीं अंशीं क्षम्य आहे. ९. अर्जुन; (पक्षीं) अग्नि. श्लेषालकार. १०. सप्तकरीपी गवतावर. रूपकालकार. ११. युद्ध. 'रण' हा शब्द संस्कृतांत पुल्लिङ्गी व नपुंसकलिङ्गी आहे. १२. कृपाचार्यानें. १३. हें वाक्य सुभाषितरूप आहे.

ज्याचें बहु कठिन हृदय लाजवि काठिन्यवैभवे दगडा, ।

तो दुःशासन राया ! सहदेवा बंधुंसीं करी झगडा. ॥ ६

विंदानुविंद वधिले सात्यकिनें, तें विचित्र; दोघांसीं ।

एक चि युद्ध करी तें, भासे शिरला दवाग्नि तो घांसीं. ॥ ७

सात्वत कैकेयांचीं चापें खंडूनि बाण बहु सोडी, ।

अन्य धनुष्यें घेउनि ते याचें चाप, हां हि तीं तोडी. ॥ ८

मग सात्यकि चापांतर सज्य करी, शीघ्र तत्क्षणीं धाडी ।

तीव्र क्षुरप्र, तोडुनि अनुविंदाच्या शिरासि तो पाडी. ॥ ९

निर्जंबधुवधक्षोभें विंदनृपति सात्यकीसर्वें भांडे, ।

ज्याच्या नेत्रांतुनि जळ, पळ पळ रक्तौघ तनुहुनीं सांडे. ॥ १०

विंदशरक्षतसात्वतवर्णद्युति ये न कुंसुमिता पळसा, ।

पळ सात्यकी न भोगे, आघातीं सुंदहरीकोपळसा. ॥ ११

१. कठिणपणाविषयीं गर्व वाहणारा दगड देखील दुःशासनाचें हृदय पाहून 'हें माझ्याहूनही कठीण आहे', असें म्हणून लाजत होता, म्हणजे दुःशासन अत्यंत निर्दय होता—असा भाव.
 २. कठिणपणाच्या वैभवानें. ३. चुलतभावाशीं. ४. गवतांत. ५. सात्यकी. ६. विंदानु-विंदांचीं. ७. धनुष्यें. ८. विंदानुविंद. ९. प्रस्तुत स्थळीं 'ते' व 'हा' या सर्वनामाचा प्रयोग लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. १०. विंदानुविंदांचीं धनुष्यें. ११. बाणविशेष. (ह्याच्या अग्राची आकृति घोड्याच्या खुरासारखी केलेली असते). १२. आपल्या भावाच्या मरणामुळे क्षोभून. १३. ज्या विंदनृपतीच्या नेत्रांतुनि पळ पळ जळ (भावाच्या मरणामुळे झालेल्या दुःखानें नेत्रांतून सतत अश्रुधारा) सांडे व ज्याच्या तनुहुनीं (शरीरांतून) पळ पळ रक्तौघ (सात्यकीच्या बाणामुळे रक्ताच्या धारा) सांडे—असा अन्वय. 'पळ पळ' व 'सांडे' यांचा 'जळ' व 'रक्तौघ' या दोहोंशीं संबध आहे, म्हणून प्रस्तुत स्थळीं क्रियादीपक अलंकार झाला आहे. कारण एका क्रियेशीं भिन्न कल्यांचा अन्वय झाला आहे. १४. रक्त+ओघ=रक्तांचा ओघ. १५. देहांतून. 'तनुतुनीं' असा पाठमेद. 'या आर्येच्या दुसऱ्या अर्धातील 'तुल्ययोगिता' फारच सुरेख आहे.' (अलंकारमीमांसा, पृष्ठ ३३). १६. विंद+शर+क्षत+सात्वत+वर्ण+द्युति=विंदनामक राजा+बाण+विद्ध+सात्यकि+रंग+कांति. विंदाच्या बाणांनीं विद्ध होऊन शरीरांतून सर्व रक्त वाहत असलेल्या सात्यकीच्या शरीराच्या रंगाची कांति. असली कांति फुललेल्या पळसासही येत नाही. पळसाचीं फुलें लाल भडक असतात; पण रक्तानें भरलेला सात्यकी त्या फुलापेक्षाही लाल दिसत होता—असा भाव. १७. प्रफुलित झालेल्या. १८. दामयमकाचें उदाहरण. येथें 'सात्यकी न भगे आघातीं' असा पाठ जाहे. त्यास अनुसरून अन्वयार्थः— [अशा रीतीनें अत्यंत बाणविद्ध जरी होता तरी] सात्यकी आघातीं (युद्धाच्या प्रारंभीं किंवा

अन्योन्याचीं चापें तोडिति, मोडिति रथांसि, तुरगांचे, ।
 सूताचे प्राण हरिति, सोडुनियां बाण बंधु उरगाचे. ॥ १२

ते खड्गचर्मपाणी नटले नटसे रणांगणीं सुचिर, ।
 जंभहरीसे गमले, दिसति क्षतजार्द्रदेह ही रुचिर. ॥ १३

सात्यकि त्या विंदाच्या, तोडी, शतचंद्रका सुचर्मातें, ।
 जें चर्म सात्यकीचें, खंडी, तो विंद उग्रकर्मा, तें. ॥ १४

वीर विरंथ दोघे ही, दोघाच्या ही करीं प्रचंड असी, ।
 अन्योन्यनाश इच्छिति, पडली दोघां हट्टांसि गांठे असी ! ॥ १५

अंतीं=अर्थांत युद्धाच्या प्रारंभापासून तो शेवटपर्यंत—असा भाव) सुदृढहीरकोपळसा (अत्यंत कठीण अशा हिऱ्याच्या खड्याप्रमाणें) पळ (पळभरही—क्षण देखील) न मगे (पराजित झाला नाहीं=माणें हट्टला नाहीं). १९. भागणें=थकणें, दमणें. २०. सुदृढ+हीरक+उपळ=अत्यंत दृढ हिरारूप पाषाणासारखा.

१. सर्पांचे वधूच असे बाण=सापांसारखे विषारी व तीक्ष्ण, प्राणघातक. या गीतींत स्वभावोक्ति आहे. २. सर्पांचे. ३. तलवार व ढाल आहे हातात ज्याच्या असे. ते दोघेही ढाल, तलवार घेऊन खाली उतरले, याचें कारण दोघांचे घोडे, सारथी व रथ इ० नाश पावले होते. आतां सर्व उपाय हरले असें वाटल्याशिवाय कोणताही वीर ढाल, तलवार घेऊन रथाखाली येत नसे, हें भारतीययुद्ध काळजीपूर्वक वाचणान्याच्या लक्षांत केव्हाच येईल. ४. नटसे नटले=नटाप्रमाणें नाचते झाले. जिवावर उदार होऊन युद्ध करणाऱ्या योद्ध्यांस, तमाशा करून दाखविणाऱ्या नटांची उपमा देऊन त्यांस कमीपणा आणिला आहे, असें कित्येकांस वाटण्याचा संभव आहे. पण तसें समजू नये. कारण नटाप्रमाणें नटले म्हणजे तितक्या निर्भयपणें लढले. नटांस युद्धाची बतावणी करावयाची असते; खरोखर बाणप्रहार सहावयाचे नसतात; म्हणून ते मोठ्या धैर्याची बतावणी करितात. विंदसात्यकी देखील तसेच लढत होते. स्वरक्षणाविषयीं कांहींएक भीति न बाळगितां लढत होते—असा भाव. अशा रीतीनें हें उपमान प्रकृत वीररसास पोषकच आहे. ५. फार वेळपर्यंत. ६. जंभासुर व इंद्रासारखे. तारकासुरयुद्धांत इंद्रानें जंभनामक असुरास मारिलें होतें, त्या कथेस अनुलक्षण ही उपमा आहे. ७. क्षतज+आर्द्रदेह=रक्तानें भिजलेले देह ज्याचे असे. ८. शंभर चंद्रक (चंद्राकार सुवर्णपुष्पें) आहेत ज्यावर असें. ढालेवर पितळेचीं, चादीचीं व सोऱ्याचीं फुलें (फुल्ला) काढविण्याची पद्धत आहे. चंद्रक=मोराच्या पिसावर नेत्राकार चिन्ह असतें तो. ९. उत्तम ढालेला. १०. रथविहीन. रथविहीन असून युद्ध करणें फार धोक्याचें समजतात. म्हणून त्याचा विशेषतः उल्लेख. ११. खड्ग. १२. 'हट्ट' म्हणण्याचें कारण रथाश्वादिकांचा नाश झाल्यावरही मोठ्या हट्टानें ते लढत होते.

धृतधर्मपक्ष सात्यकि पावे जय, तो न वीरवर विंद, ।	
तन्मस्तक अप-हस्तें छेदी शैनेय, जेंवि अरविंद. ॥	१६
पावे जय विजयप्रिय सात्यकि, चितीं धरुनि गोविंदा, ।	
जाय युधामन्युरथीं, मारुनि ऐसें रणांत तो विंदा. ॥	१७
बैसोनि नवरथावरि सात्यकि विंदानुविंदसैन्य मथी; ।	
मेले, फार पळाले, पत्ती, सांदी, गजाधिरोह, रथी. ॥	१८
श्रुतकर्मा करि मूर्च्छित तीक्ष्णशरेंकरुनि चित्रसेनातें, ।	
पाहे तंटस्थभावे दोघांचें रण विचित्र सेना तें. ॥	१९
सावध होउनि नृप तो श्रुतकर्मधनुष्य तोडुनी पाडी, ।	
घेउनि अन्यधनूतें श्रुतकर्मा त्यासि बहु शरीं ताडी. ॥	२०
तो राजा नीराचें श्रुतकर्म्यातें स्तनांतरीं भेदी, ।	
श्रुतकर्मा मग तद्धनु खंडुनि भल्लें चि तच्छिर छेदी. ॥	२१
अभिसारचित्रसेनक्षितिपतिचें सैन्य संगरीं भग्न, ।	
श्रुतकर्म्यानें केले, निजशर तद्रक्तसागरीं मग्न. ॥	२२

१. धरला आहे धर्माचा (न्यायाचा; पक्षीं धर्मराजाचा) पक्ष ज्यानें असा. २. वीरवर असून अधर्मपक्ष धरिल्यानें विंद विजयी होऊ शकला नाही—असा भाव. ३. विंदशिर. ४. डाव्या हातानें. 'असिहस्तें' असें पाठांतर आहे. असिहस्तें=खड्गरूप हातानें. येथें असीस हस्त म्हटलें आहे, कारण मस्तकास अरविंद म्हटलें आहे. ज्याप्रमाणें हातानें अरविंद तोडावें, त्याप्रमाणें खड्गानें मस्तक तोडिलें—असा भाव. ५. सात्यकी. यादव-वशांतल्या शिनीचा हा नातू म्हणून यास शैनेय म्हणतात. हा सात्यकाचा मुलगा म्हणून यास सात्यकी हें नांव आहे. ६. कमळ. ७. अर्जुनास अत्यंत आवडणारा. सात्यकी हा अर्जुनाचा मित्र, भक्त व शिष्य होता. संधवदधाच्या दिवशीं यानें अर्जुनास फारच साहाय्य केले होते, म्हणून यास 'विजयप्रिय' म्हटलें. किंवा 'विजयप्रिय' शब्द श्लेषात्मक आहे असें समजून 'विजय आहे प्रिय ज्यास,' किंवा 'विजयास (जयदेवतेस जो प्रिय)' असा सात्यकी—असाही अर्थ करिता येईल. ८. पादचर, पायदळ. ९. अश्वारोह, घोडे-स्वार. १०. चकित होऊन, भीतीनें युद्धात न मिसळतां. ११. चित्रसेन. १२. लोखंडी वाणानें. १३. छातीवर. १४. भाल्यानें. १५. अभिसार आणि चित्रसेन ह्या राजाचें. १६. 'श्रुतकर्म्यानें केले' याचा संवध देहलीदीपन्यायानें (उंबरठ्यावरील दिव्याप्रमाणें) पुढच्या व मागच्या अशा दोन्ही वाक्यांकडे आहे. हा दीपकालकार. १७. तत्+रक्त+सागरीं=त्याच्या रक्ताच्या सागरांत.

प्रतिविंध्य चित्र यांचें युद्ध महाउग्र, तें करीं श्रवणः—	
त्या द्रौपदेयवीर्ये न सुरनरांमाजि तोषला कवण ? ॥	२३
चित्रनृपे प्रतिविंध्यप्राण हरायासि सोडिली शक्ती, ।	
यावरि आली व्यालीसम, कीं महिषीं जसी महाशक्ती. ॥	२४
प्रल्हादे हरिनामोच्चारे कृत्या जसी; तसी शुद्धे ।	
प्रतिविंध्ये तीव्रशरें भंगिलि, विस्मय दिला महायुद्धे. ॥	२५
चित्रें गदा महोग्रा गरगर फिरवूनि सोडिली जे गा ! ।	
प्रतिविंध्य तिच्या जाणे अनिवार्या दुःसहा महावेगा. ॥	२६
स्वस्थावरूनि जों तो प्रतिविंध्य क्षितितळीं उडी घाली, ।	
तों ती गदा, सदा रिपुदोषघ्नी, विजयशालिनी, आली. ॥	२७
ध्वजसूततुरगसह रथ भस्म करुनि ही न दुर्भरा वाली, ।	
प्रतिविंध्यदक्षभुज ती भेदुनि भूकुक्षि भेदिती झाली. ॥	२८

१. द्रौपदीच्या मुलाच्या शौर्यानें, प्रतिविंध्याच्या शौर्यानें २ न तोषला कवण ?=सर्वच तोषले; न तोषलेला असा कोणीच नव्हता—असा भाव प्रश्नालंकार. ३. शस्त्रविशेष. ४. सर्पिणीसारखी. ५. महिषासुरीं. ६. चडिकादेवी. ७ हा शब्द 'प्रल्हाद' असाही लिहितात. दोन्ही रूपें प्रचारांत आहेत. प्रल्हाद हा हिरण्यकशिपूचा मुलगा. हा मोठा विष्णुभक्त होता. याचा बाप विष्णुद्वेषा होता, म्हणून बापानें याचा पुष्कळ छळ केला व यास मारण्यासाठीं पुष्कळ उपाय योजिले. त्यांतच प्रल्हादावर कृत्या पाठविण्याचा एक उपाय होता. पण प्रल्हाद विष्णुभक्तीच्या प्रभावानें त्या सर्व संकटातून वांचला. शेवटीं विष्णूनें नरसिंहावतार घेऊन हिरण्यकशिपूस मारिलें. ८. हरिनामाच्या उच्चारमात्रेंकरून. ९. तामसदेवताविशेष. १०. यास कर्म मागच्या गीतींतील 'शक्ती' होय. ११. या गीतींत 'प्रल्हादे,' 'हरिनामोच्चारे,' 'शुद्धे,' 'प्रतिविंध्ये,' 'तीव्र शरें' व 'महायुद्धे' हीं तृतीयेचीं रूपें 'एं' प्रत्ययानें झालीं आहेत. तृतीयेचें हें रूप कवितेंत फार आढळतें. १२. निवारण करण्यास अशक्य अशा. १३. दुःखानें साहण्यास योग्य. १४. मोठा वेग. वेग फार असल्यामुळें फार जोरानें येणारी व मागे परतविण्यास अशक्य—असा भाव. १५. शत्रूच्या गर्वाचा नाश करणारी. १६. विजयशालिनी म्हणण्याचें कारण, काम केल्याशिवाय न राहणारी. २७-२८ व्या गीतींचा अन्वय एकत्र. २७. आली=येती झाली, येऊन थडकली. गदाप्रहार टाळण्याकरितां प्रतिविंध्यानें रथावरून उडी टाकिली, तोंच ती गदा येऊन थडकली—असा अर्थ. २८. गदेमुळें रथ भस्म कसा झाला ? रथ चूर्ण झाला, असें वर्णन असावयास पाहिजे होतें. २९. जड, जिचा भार मोठा आहे अशी. २०. संतोष पावली. २१. प्रतिविंध्याचा उजवा हात. २२. जोरानें प्रहार करून, आरपार निघून. 'तोडून' असा अर्थ नव्हे. २३. भूगर्भ. २४. येथील लाटानुप्रास कर्णमधुर आहे.

तोमर तो, मरण तैया द्याया, प्रतिविध्य तेघवां प्रेषी, ।

तेणें सकवचहृदय च्छेदुनि तत्काल पाडिला द्वेषी. ॥

२९

प्रतिविध्यावरि घावे, सैन्य तुझे मारितां चि चित्रास, ।

तो द्रौपदेय त्यातें विक्रम दावूनि दे अतित्रास. ॥

३०

प्रतिविध्यहतभटांतें भेटाया स्वर्वधूभुज स्फुरले, ।

उरले, पुर लेखांचें विवृतद्वार हि न पाहुनी, झुरले. ॥

३१

अध्याय १३ दहावा.

भीमासीं द्रोणसुत, स्वीकारुनियां अनीतिचा पक्ष, ।

युद्ध करी, भीष्मासीं जैसा अंबार्थ राम रणदक्ष. ॥

१

१. शस्त्रविशेष. अनुप्रासाचें सुरेख उदाहरण. २. चित्रास. ३. कवचयुक्त हृदय. 'सुकवचहृदय' असें पाठांतर. ४. वैरी (चित्र). ५. प्रतिविध्य. ६. सैन्यास. ७. प्रतिविध्यानें मारिलेल्या शूरांस. ८. देवागनांचे भुज. ९. रणांत मेलेल्या शूरास अप्सरा वरितात, या समजुतीस अनुलक्षून हें वाक्य आहे. या वाक्यानें प्रतिविध्याच्या हातून पुष्कळ सैनिक मेले, हें पर्यायानें सुचविलें आहे. १० उरलेले. सान्वयार्थः—[प्रतिविध्यानें मारिलेल्या वीरांची संख्या इतकी अधिक झाली, कीं त्यास भेटण्यास उत्सुक झालेल्या अप्सरांनीं एकेकास वरिल्यानंतर स्वर्गांत जागाच राहिली नाही, म्हणून स्वर्गाचीं दारें लावून घेतलीं. तेव्हां] उरले (स्वर्गाच्या बाहेर राहिलेले वीर) लेखांचें (देवांचें) पुर विवृतद्वार हि न पाहुनी (उघडलेले आहेत दरवाजे ज्याचे असें न पाहिल्यामुळे) [मनांत अप्सरावियोगानें] झुरले (वियोगदुःख अनुभविते झाले.) किंवा उरले (उरलेले वीर) लेखांचें (देवांचें) पुर विवृतद्वार (दरवाजा उघडलेले) न पाहुनी झुरले जे मेले, त्यांस स्वर्गाचा दरवाजा उघडा दिसला; व जे मेले नाहीत, त्यांस तो उघडा दिसला नाही, म्हणून ते झुरू लागले. ११. देवांचें. १२. उघडलेले. १३. या अध्यायांत कवीनें मुळांतील पधराव्या अध्यायांतील ४३ अनुष्टुप् श्लोकाचा साराश आपिला आहे. १४. नीतीस—न्यायास—विरुद्ध असा दुयोधनाचा पक्ष. येथें 'अनीतिचा पक्ष' या शब्दानें, अश्वत्थामा फार गूर व धनुर्विद्येत भीमापेक्षां अधिक प्रवीण असूनही त्यास जय न येण्याचें कारण सुचविलें आहे. १५. परशुराम व भीष्म यांच्यात झालेल्या युद्धाच्या वर्णनाकरितां मोरो० महा० उद्योग अ० १३ पहा. प्रस्तुत उपमा विशेष योग्य आहे. कारण भीष्म-परशुरामांप्रमाणेंच भीमाश्वत्थामाही एकमेकांच्या हातून मूर्च्छित झाले व कोणाच्याच हातून कोणाचा पराभव झाला नाही. ही गीति व या गीतीतील उपमा पंतांचीच आहे. १६. काशि राजाची कन्या, तिच्याकरितां. १७. परशुराम.

ते वीर वृत्रवासवसम गमती, युद्ध थोर, घोर, नृपा ! ।
 गुरुबंधु ते सुतेजें भांडति, चित्तांतुनि त्यजुनि कृपा. ॥ २
 सर्वांगीं ही खरतर शर शिरले, तेघवां दिवाकरसा ।
 भीम गमे, नरनाथा ! कांपे चित्तीं धरुनि धाक रसा. ॥ ३
 भीम सहस्रशरांहीं आच्छादी गुरुसुतासि, परि तो ते ।
 नै स्पर्शतां चि खंडी; जाणों आले चि त्यावरि नै हो ! ते. ॥ ४
 गुरुसुतनाराच्याचा, भीमललाटांतरीं शिरे, शेंडां; ।
 शोभे रणांत तो, वनि खड्ग जसा प्राकृतांत जो गेंडा. ॥ ५

१. वृत्रासुर आणि इंद्र यांसारखे. २ सूक्ष्माग्राचे, जोरानें बोंचणारे. या गीतीतील 'खरतर-शरशिर-दिवाकर-नरनाथा-धाक रसा' हा वृत्त्यनुप्रास लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे.
 ३. सूर्यासारखा. दिवाकर म्हणण्याचें कारण सहस्रकिरणाप्रमाणें भीम सहस्रबाणांनीं व्याप्त होता. ४. पृथ्वी रौद्रक्रियेनें परिप्लुत अशा भीमास पाहून मनात भिजन कांपूं लागली ही **संबंधातिशयोक्ति** होय. भीमाच्या रौद्ररूपाशीं व भूमि कांपण्याशीं कांहींएक संबंध नसताही असंबंधीं संबंधाची कल्पना करणारी म्हणून ही **संबंधातिशयोक्ति** आहे.
 ५. पृथ्वी ६. स्पर्शण्याच्या पूर्वीच आपल्या जबळ येण्याच्या पूर्वीच टरूनच ७. 'नहोते' असें पाठांतर. न+होते=नव्हते. ८. अश्वत्थाम्यानें सोडिलेल्या बाणाचा. ९. भीमाच्या कपाळीं. १०. टोक. ११. भीम. अन्वय—तो (भीम) रणांत शोभे. [कसा? चर] जसा वनि खड्ग (मृगविशेष)—जो प्राकृतांत (प्राकृत भाषेत किंवा प्राकृत जनांत) गेंडा (या संज्ञेनें प्रख्यात आहे तो) तसा शोभे. या गीतीवर किलेकांचा असा आक्षेप आहे, कीं पृतांनीं यांत 'प्राकृतांत जो गेंडा' हे अनवश्यक शब्द केवळ यमकाच्या सोयीसाठीं योजिले आहेत. कारण खड्ग=गेंडा. म्हणून 'खड्ग जसा' या शब्दांनींच उपमापूति झाली त्या पुढचे शब्द म्हणजे केवळ यमकासाठीं केलेली द्विरुक्ति होय. आमच्या मते हा द्विरुक्तिदोष मुळींच नाही. कवीनें वाचकांस उपमान स्पष्ट समजावें म्हणून 'गेंडा' हा प्राकृत शब्द वापरला व उपमेतील साधारण धर्म स्पष्ट समजावा म्हणून 'खड्ग' हा शब्द वापरला आहे. गेंड्यास 'खड्गमृग' हें नाव पडणें चें कारण त्याच्या नाकावर खड्गाकार शृंग असतें म्हणून. प्रस्तुत ठिकाणीं हाच-म्हणजे मालीं खड्ग शब्दांत येते. पण खड्ग शब्द 'गेंडा' ह्या अर्थां मराठींत प्रचारांत नसल्यामुळे किष्टोपमा होईल हें जाणून कवीनें 'प्राकृतांत जो गेंडा' असें सांगून अर्थ स्पष्ट केला आहे. खड्गमृगाची उपमा मुळातलीच असल्यामुळे पृतांनीं मुद्दाम 'गेंडा'शब्द यमकासाठीं आणिला असें म्हणतांच येत नाही; तेव्हां द्विरुक्ति म्हणावयाचीच असेल, तर—'खड्ग जसा' या शब्दांस म्हणता येईल. पण हे शब्द गीतीमधले असल्यामुळे—यमकस्थानींचे—शेवटचे नसल्यामुळे—खरोखर द्विरुक्तीच असती, तर या

गुरुसुतशरपटलें रवि लोपे, भ्रमति प्रवीर सर्व तैर्मी; ।

द्रौणीसि महामारुत मानीं, धर्मानुजासि पर्वत मीं. ॥ ६

द्रौणिशरौघे कंप न भीमीं, मारुतबळें जसा अंगमीं; ।

पाहें भीमशरौघे द्रौणि स्थिर, जलबळें जसा अंग मीं. ॥ ७

द्रोणात्मज भीमाते डौवें घाली, न भीम तें साहे. ।

यासि हि डौवें घाली; केंवि खिजविला फणी उगा राहे ? ॥ ८

शरसंधर्षज वन्हि आसी क्षमा चि न, गिळी नभ; स्मरणीं ।

भी मन; कीं तो खबळ हि जाळी, नाण चि करी न भस्म रणीं. ॥ ९

शब्दाच्या ऐवजी दुसरे कोणते तरी शब्द वापरतां झाले नसते, असें नाही. तेव्हा ही द्विरुक्ति नसून आम्ही वर स्पष्ट करून दाखविल्याप्रमाणें पंतांनीं मुद्दाम केलेली वाक्यरचनाच होय. 'खिज' शब्द फारच संस्कृत व 'गेंडा' शब्द ग्राम्य जरी नाही तरी फारच प्राकृत, म्हणून कवीनें दोन्ही शब्दांचा उपयोग केला आहे. कारण त्यांपैकी कोणत्याही एका शब्दानें अर्थबोध चांगला झाला नसता. १२. गेंड्यासारखा.

१. अश्वत्थाम्यानें सोडलेल्या बाणाच्या आच्छादनानें. २. मोठमोठे वीर. ३. अंधकारात. सूर्य लोपल्यामुळें जिकडे तिकडे अधार झाला होता. ४. मोठा वायु. ५. भीमास. ६. अश्वत्थामाप्रेरित बाणांच्या जोरानें. ७. वायूच्या जोरानें. ८. पर्वतांचे ठिकाणीं. ९. पाण्याच्या वेगानें, जोरानें. १०. वृक्ष. ११. डौवें घाली=डाव्या बाजूनें जाई. एकाद्याच्या उजव्या बाजूनें जाणें (प्रदक्षिणा घालणें) हें पूज्यबुद्धि दर्शवितें, व डाव्या बाजूनें जाणें हें त्या व्यक्तीविषयीं तिरस्कार दर्शविण्याचें चिन्ह आहे. १२. अश्वत्थाम्यास भीम डौवें घाली—असा भाव. १३. चिडविलेला, ज्यास मारण्याचा आपण यत्न केला आहे, असा. १४. नाग. 'फणीद्र गा राहे' असें पाठांतर. १५. खिजविला फणीद्र उगा केंवि राहे?—असा अन्वय; एकदा आपण चिडविलेला नाग चाना घेतल्याशिवाय कसा राहील? अर्थात् राहणार नाही—असा भाव. येथें फणीद्र म्हणजे शूर पुरुष. प्रस्तुत स्थळीं अर्थांतरन्यास व अन्योक्ति असे दोन अलंकार आहेत. सामान्यसिद्धांतानें विशेषसिद्धांताचें समर्थन केलें आहे म्हणून अर्थांतरन्यास, व वीरश्रेष्ठाविषयीं सांगावयाचें असून फणीद्राच्या मिषानें सांगितल्यामुळें अन्योक्ति. १६. बाणांच्या धर्षणानें उत्पन्न झालेला. अन्वयार्थ—शरसंधर्षज (दोषा योद्ध्यानीं सोडिलेले बाण एकमेकांना लागून त्या धर्षणानें उत्पन्न झालेला) वन्हि (अग्नि) क्षमा चि आसी [असें] न (पृथ्वीलाच आसता झाला असें नाही—तो अग्नि पृथ्वीवरच पडत होता असें नाही) [तर] नभ (आकाशही) गिळी (पृथ्वी व आकाश सर्व अग्निमय होऊन गेलीं—असा भाव.) [या गोष्टीच्या] स्मरणीं (स्मरणानें) मन भी (मनांत मला फार भीते वाटत आहे. तो अग्नि इतका भयकर होता, कीं त्याच्या स्मरणानें देखील माझ्या मनांत आता भीति उत्पन्न होत आहे) कीं (कारण) तो

योजिति दिव्यास्त्रांतें, करिति प्रकट स्वशक्तिनैपुण्य; ।

प्रेक्षक त्या युद्धाहुनि बहु वर्णिति आपुलें चि तें पुण्य. ॥ १०

गगनीं सुरसिद्ध म्हणति, 'या युद्धाची कळा हि सोळावी ।

युद्धांतरें न पावति; या अमृतरसीं च दृष्टि घोळावी. ॥ ११

अतुळ ज्ञानें, वीर्यें संपन्न भले, रणीं अनिर्वेद, ।

हे विप्रक्षत्रियवर; धन्य ईहीं उजविला धनुर्वेद. ॥ १२

अद्भुत शिक्षा, निस्तुल बल, कुल बहु धन्य, पाहिले अन्य; ।

अन्यत्र वीर न असे, असती ते सर्व पंडितमन्य.' ॥ १३

झाले क्षंतजर्जरतनु, न्हाले रक्तें, मनीं न परि धाले; ।

भ्याले प्रेक्षक, तर्हि हे व्यालेश क्रूर न क्षया भ्याले. ॥ १४

(अग्नि) स्वबळ हि जाळी (हे आमच्या पक्षाचे वीर व हे परपक्षांतले वीर हा भेद न ठेवितां सर्व सैनिकास जाळीत असे), रणीं (युद्धांत) वाण चि भस्म करी न (म्हणजे फक्त वाणांनींच लोक भस्म होत होते असें नाही, तर या अग्नीनें देखील मरत होते—असा भाव; किंवा हा मोठा अग्नि सर्वास भस्म करीत होता, पण युद्धातल्या वाणास मात्र जाळीत नव्हता. या दोहोंतून पहिलाच अर्थ विशेष ग्राह्य आहे)

१. आपलें युद्धकौशल्य. २. 'युद्धातुनि' असाही पाठ आहे. पण हा अपपाठ असावा. ३. असलें अप्रतिम युद्ध पाहण्यास आपणास मिळालें, हें आपलें मोठेंच पुण्य होय, असें समजती. ४. अन्वयार्थ—सुरसिद्ध गगनीं (आकाशात) म्हणति (म्हणू लागले कीं) या युद्धाची सोळावी कळा हि (हें युद्ध अत्यंत पूर्ण—जसें असावें तसें वीररसानें परिपूर्ण—असें आहे) [व ही सोळावी कळा] युद्धांतरें (अन्ययुद्धें) न पावति (या युद्धाची बरोबरी शौर्यांत दुसऱ्या कोणत्याही युद्धास येणार नाही); [आपण सर्व] या अमृतरसीं च (या युद्धरूपी अमृतरसांत किंवा चंद्रातच) दृष्टि घोळावी (निमग्न असू द्यावी—हेंच युद्ध पाहत उभे राहू—असा भाव) ५. कळा हि सोळावी=परिपूर्ण अवस्था. पौर्णिमेच्या चंद्रास सोळा कळा असतात. पौर्णिमेचा चंद्र परिपूर्ण म्हणून 'कळाहि सोळावी' ह्या शब्दांनीं परिपूर्णावस्था व्यक्त होते. ६. अन्य युद्धें. ७. अमृताच्या रसांत किंवा चंद्रात. चंद्रास 'सुधांशु' असें नांव आहे. ८. खेदरहित. ९. विप्रवर=अश्वत्थामा; क्षत्रियवर=भीम. १०. यांनीं. ११. संपादन केला, यशस्वी रीतीनें पूर्ण केला. १२. शिक्षण. १३. अतुल. ज्यांचें बल अतुल [व] ज्यांचें कुल धन्य असे. १४. भीमाश्वत्थाम्यांहून इतर. १५. दुसरे ठिकाणीं. १६. इतर अनेक शूर आहेत; पण ते भीम व अश्वत्थामा यांसारखे नव्हेत. १७. इतर वीर. १८. आपल्यास पंडित समजणारे; पण ज्यांच्या अंगीं खरोखर काहींच पांडित्य नसलेले, व्यर्थ सर्व वाहणारे. १९. घायाळ होऊन त्यामुळें क्षीण झाली आहे शक्ति ज्यांची असे देह ज्यांचे (ते भीम व अश्वत्थामा). २०. तृप्त झाले. २१. भीमद्रौणी. २२. सर्पाधिप.

- एक ब्राह्मणसत्तम, एक क्षत्रावतंस घीट पैती, ।
 ते, अन्योन्यवधातें, शस्त्रास्त्रगतिप्रवीणधी टपती. ॥ १५
- त्यांच्या कनकरथांचें मंडळ देखोनि दृष्टि बहु लोभे, ।
 साक्षात् अलातचक्रासम समरीं प्रेक्षणीय तें शोभे. ॥ १६
- मग दोषे ही ओढुनि चापें आकर्ण सोडिती बाण, ।
 दोषांचीं ही हृदये भेदुनि ते करिति विव्हल प्राण. ॥ १७
- दारुणशरप्रहारें एका काळीं च वीर ते खंचले, ।
 सुंदोपसुंद-यमलार्जुनसे, बळ नियतिच्या पुढें न चले. ॥ १८
- स्वर्धोपस्थीं मूर्च्छित पडतां, गुरुपुत्र, पळविला सूतें, ।
 भीम हि; धृतराष्ट्रनृपा ! सांगों आश्चर्य काय मीं तूतें ? ॥ १९

१. ब्राह्मणश्रेष्ठ. २. क्षत्रभूषण अवतंस=शिरोभूषण. ३. सैन्याधिपती. [भीम सेनेच्या कांहीं भागाचा अधिपति होता] ४. शस्त्रास्त्रांच्या योजनेविषयीं प्रवीण बुद्धि आहे ज्यांची असे. ५. सोन्याच्या रथांचें. ६. वर्तुल. वर्तुळाकार चक्र किंवा वर्तुळाकार रथही होऊं शकेल. ७. फिरविलेल्या कोलिताच्या वर्तुळासारखें. अलात=प्रज्वलित काष्ठ. ८. कानांपर्यंत; फार जोरानें-असा भाव. ९. बाण. १०. मूर्च्छित झाले. ११. सुंद व उपसुंद हे हिरण्यकशिपु-वंशातील निकुभाचे मुलगे होते. घोर तपश्चर्या करून ब्रह्मदेवाच्या वरानें यांनीं कामरूपत्व, कामगमनत्व, सकलमायावीत्व, अन्याकडून अवध्यत्व इत्यादि वर संपादन केले होते. अशा रीतीनें प्रबल होऊन यांनीं लोकांस त्रास देण्यास प्रारंभ केला. तेव्हां विष्णूनें ब्रह्मदेवाकडून एक अत्यंत सुंदर युवती उत्पन्न करविली व तिला यांजकडे पाठविलें तेव्हां ते दोघेही हिच्यावर मोहित होऊन एकमेकांशीं भाडूं लागले; व शेवटीं एकमेकांच्या हातून मृत झाले. (पंतकृत आदिपर्व, अध्याय ३८ पहा). १२. एक गधर्वयुग्म काहीं कारणामुळे शप्त होऊन अर्जुन-नामक वृक्षद्वय झालें होतें. हे दोन वृक्ष जवळ जवळ होते. बाळपर्णी कृष्णास यशोदेनें उखळास वाघिलें होतें, तेव्हां त्यानें उखळ ओढीत ओढीत नेऊन या यमलार्जुन नामक वृक्षांच्या मध्ये घालून त्या दोन्ही वृक्षांस एकदम खालीं पाडिलें. तेव्हा ते गधर्व शापमुक्त झाले-अशी भागवतातील कथा अनुसंधेय आहे. भीम व अश्वत्थामा एका काळींच मूर्च्छित झाल्यामुळे या दोन उपमा योजिलेल्या आहेत. १३. दैवाच्या. १४. रधोपस्थ=सारथ्याचें रथांत बसण्याचें स्थान. १५. 'सूतें पळविला' यास 'गुरुपुत्र' व 'भीम' अशीं दोन कर्मे आहेत. गुरुपुत्राच्या सारथ्यानें गुरुपुत्रास व भीमाच्या सारथ्यानें भीमास मूर्च्छासमयीं पळविलें-असा भाव.

अध्याय अकरावा.

- संशतकगण विजयें वधिले, तें युद्ध काय वर्णवतें ? ।
 संक्षोभवी महाबळ पार्थपवन शत्रुसैन्य अर्णव तें. ॥ १
- कुंडलमुकुटवरमणिद्युतिखचितें, सितमनोहरें, अमळें ।
 पार्थें अमितें खंडुनि वीरांचीं पाडिलीं शिरःकमळें. ॥ २
- अगदमंडित चंदनचर्चित सांयुध नृपाळभुज तोडी; ।
 भासति गरुडें भुजग त्यजिले, चाखोनि पाहुनी गोडी ! ॥ ३
- शत्रुगजघटांमध्ये दावी जेव्हां सितांश्च केसरिता, ।
 सरिता करि तात्काळ चि रक्ताच्या, अरिबळार्णवास रितां. ॥ ४
- विजयश्रीसीं होउनि युक्त सुखें श्रीवरा सख्यासंगें, ।
 खेळे विजय शरकरें वीरशिरःकंदुकें रुधिर-रंगें. ॥ ५

१. पंतानी यांत मुळातला ४८ श्लोकांचा १६ वा अध्याय आणिला आहे. २. अर्जुनरूपी बादळ (तुफान). ३. समुद्र. ४. कानांतील कुडलाच्या, उत्तम किरीटाच्या व मण्यांच्या द्युतीनें (तेजानें; कातीनें) सुशोभित अशा (अर्जुनानें). किरीटास 'मुकुटवर' म्हणण्याचें कारण, तो अर्जुनास इंद्रानें दिला होता. ५. जो सिताच्या योगानें मनोहर (सुंदर) दिसत होता त्यानें (अर्जुनानें), सित म्हणजे दांत न दिसता व स्वर स्पष्ट न होतां गालातल्या गालात जें मधुर हसणें तें. 'सित'शब्दानें अर्जुनाच्या मनातील उत्साह दर्शविला आहे. ६. दोषरहित अशा अर्जुनानें. ७. अपरिमितें. ८. बाहुभूषणानें शोभित. ९. 'चंदनचर्चित' असल्यामुळें 'नृपाळभुज' यांचा रंग पाढरा होऊन ते भुजगाशीं साम्यता पावले. १०. हें 'नृपाळभुज' याचें विशेषण. सर्पाकार हस्ताची जीभ आयुध होय, हें सुचविण्याकरितां मुद्दाम हें विशेषण घातलें आहे. ११. हें उत्प्रेक्षालकाराचें उदाहरण. १२. रक्ताची चव. १३. शत्रूच्या गजांच्या समूहात. गजाच्या समूहास 'घटा' असें म्हणतात. १४. शुभ्रवाह अर्जुन. १५. सिद्धत्व. १६. नद्या. १७. अन्वयः—(तेव्हां) सिताश्च तात्काळ चि (लगेच; थोड्या वेळांत) रक्ताच्या सरिता (रक्तांच्या नद्या) करि. (शत्रूच्या रक्तानें नद्या निर्मी) [व] [या नद्यांच्या योगानें] अरिबळार्णवास (शत्रुसैन्यरूपी समुद्रास) रिता करि. १८. शत्रुसैन्यरूपी समुद्रास. १९. रिकामा. २०. श्रीचा (लक्ष्मीचा) वर (नवरा) जो कृष्ण तोच सखा, त्याच्या संगानें—तो वरोवर असल्यामुळें. या शब्दानें विजयश्रीसीं युक्त होण्याचें कारण सुचविलें आहे. श्रीवर वरोवर असल्यामुळें विजयश्रीसीं युक्त होणें साहजिक होय, असें सुचविल्यामुळें हा शब्द साभिप्राय होय. २१. रक्ताचा आहे रंग ज्यांना अशा वीरशिरोरूपी चेंडूनीं. (मागें अध्याय ८ गीति १७ मध्ये असेच वर्णन आहे). २२. रक्ताच्या रंगानें युक्त अशा. 'क्षतजरंगें' असें पाठांतर. क्षतज=रक्त.

१ संशप्तकतृणविपिनीं प्रभुमारुतसख नैरज्वलन पेटे, ।

२ तों सुरसिद्धघनाशीघृतवृष्टि हि त्या धनंजया भेटे. ॥ ६

वर्णिति सुरमुनिवर नरनारायणयश परोपरी, धनसे ।

जयजयकारें गर्जति, गगनांत हि त्या ध्वनीस रीध नसे. ॥ ७

सुर दिव्यपुष्पवृष्टि श्रीनरनारायणांवरी करिती, ।

३ कीं तत्प्रसादभाग्यें सुरवरांतें कीर्तिसुरसुता ४ वरिती. ॥ ८

संशप्तकमथनीं करि पार्थ महारथसहस्रसम कर्म, ।

५ धर्मप्रसाद माथां, आगीं भृंगवत्प्रसाद ६ दृढवर्म. ॥ ९

युद्धक्रतूंत आला अतिथी गुरुपुत्र, त्या सुयजमाना ।

१. संशप्तकरूपी गवताच्या कुरणात. २. प्रभु(कृष्ण)रूपी वान्याचा मित्र. मारुताचा मित्र अग्नि होय, हे प्रख्यातच आहे. ३. नर(अर्जुन)रूपी अग्नि. ४. त्या वेळी. जेव्हा पेटला, त्या वेळीं. ५. सुर+सिद्ध+घन+आशीः+घृत+वृष्टि=देव+देवयोनिविशेष+मेघ+आशीर्वाद+तूप+पाऊस=सुर-सिद्धरूपी मेघातून पडणाऱ्या आशीर्वादरूपी तुपाचा पाऊस. तुपानें जसा अग्नि प्रज्वलित होतो, तसेच देवादिकांच्या आशीर्वादानें अर्जुनास अधिक स्फुरण चढले—असा भाव. प्रस्तुत गीति परंपरितरूपकाचें उत्तम उदाहरण आहे. ही सर्व करामत पंतांचीच आहे. ६. अनेक रीतींनीं ७. मेघाप्रमाणें. पंतांनीं बरील गीतीतील रूपक अद्याप जाऊ दिलें नाहीं, हें लक्षांत ठेविण्यासारखें आहे. वर मेघांच्या वृष्टीचा उल्लेख आहे; येथें त्यांच्या गर्जनेचा उल्लेख आहे. ८. स्वळ, रिकामी जागा. ९. स्वर्गातील फुलाची वृष्टी. १०. कारण. ११. त्यांच्या (नर-नारायणांच्या) कृपेच्या भाग्यानें, त्यांनीं कृपा केली म्हणून. त्यांचा प्रसाद प्राप्त झाला या भाग्यानें (नशीवानें). १२. उत्तम पतींना. १३. कीर्तिरूप देवकन्या. १४. या गीतीचा भावार्थ असा की, देव नरनारायणांवर पुष्पवृष्टी करिते झाले; का ? तर त्या नरनारायणांच्या कृपेनें त्यांच्या (दिवांच्या) कीर्तिरूपी कन्यकांस (कीर्तींस) व सुरसुता म्हणजे अप्सरांस चांगले नवरे मिळूं लागले. आपल्या मुलींस चांगला नवरा पाहून देणाऱ्याचे आभार मानणे साहजिक होय—असा भाव. स्पष्टार्थ असा की, पुष्कळ वीरांस अर्जुनानें रणांत कीर्तेशेष केल्यामुळे त्यांच्या पराक्रमामुळे प्रसन्न होऊन देव कृष्णार्जुनांवर पुष्पवृष्टी करिते झाले. ही गीति व्ययकाव्याचें उदाहरण आहे. १५. हजार महारथी जितकें काम करतील तितकें. [आपण, रथ, अश्व व सारथी यांचें सरक्षण करित दहा हजार वीरांवरोबर लढणाऱ्या वीराला 'महारथी' म्हणतात]. १६. धर्मराजाचा किंवा धर्मदेवतेचा आशीर्वाद. १७. कृष्णाचा किंवा परमेश्वराचा आशीर्वादरूपी बळकट कवच. ['आगी असल्यामुळे' असा पूर्वार्धाशीं संबध.] १८. ही गीति काव्यलिंग अलंकाराचें उदाहरण आहे. कारण याच्या पूर्वार्धात व उत्तरार्धात कार्यकारणभाव आहे. ह्या अलंकाराचा येथें रूपकाशींही योग झाला आहे. १९. चांगला असा यजमान जो अर्जुन त्यास, 'सुयजमान' म्हणण्याचें कारण ज्या हेतूनें अतिथी (अश्वत्थामा) आला होता, तो त्याचा हेतु पूर्ण करण्यास अर्जुन समर्थ होता, हें होय.

- शैरदर्भगर्भपाणी गर्जोनि म्हणे, 'द्विजास मैज माना.' ॥ १०
- द्रौणि म्हणे, 'कौंतेया ! पूज्य अतिथि हा असें जरि नैयज्ञ ! ।
मानिसि, तरि दे युद्धातिथ्य मला, साङ्ग मी करिन यज्ञा.' ॥ ११
- तेव्हां अर्जुन हर्षे, प्रभुसि म्हणे, 'सांग गा सख्या ! युक्ती- ।
आइकिली कीं त्वां या माझ्या आचार्यसूनुची उक्ती. ॥ १२
- या निजगुरुपुत्राचें आर्धी आतिथ्य योग्य मज वाटे, ।
कार्यशतव्यासंगीं न त्यागावें चि साधुच्या वांटे.' ॥ १३
- प्रभुनें नेला त्या गुरुपुत्रथाजवळि सुरथ वेगानें, ।
तेव्हां गगनीं करिती साङ्गेन गंधर्वसुरथवे गानें. ॥ १४
- कृष्ण म्हणे, 'द्रौणे ! तुज पूजाया जिण्णु आणिला; जावें ।
कां पात्रें अकृतार्थें ? पार्थें कां करुनि वांणि लाजावें ? ॥ १५
- स्थिर हो या युद्धमखीं; सत्कर्त्यांचा महागुरू पार्थ; ।

१. बाणरूपदर्भधारी. २. 'द्विज' शब्दानें मी आतिथ्यास फार योग्य आहे, असें सुचविलें.
३. मज माज-माजग माजग माजग माजग माजग माजग म्हणजे पूज्य समजणे, जापर्यातव्य करणे. ४. न्याय व
अन्याय (योग्यायोग्य किंवा धर्माधर्म) जाणणान्या. ५. युद्धरूप भिक्षा. ६. स+अंग=यथासांग,
संपूर्ण. ७. 'हर्षे' असें पाठांतर. ८. गुरुच्या मुलाची (अश्वत्थाम्याची). 'आचार्यसूनु' शब्दानें
द्रौणीची योग्यता द्रोणाइतकी आहे व तसाव तो भाद्रातिथ्यास योग्य आहे, असें सुचविलें
आहे. हा शब्द हेतुगर्भ आहे. ९. संशप्तकवलास मारण्याच्या पूर्वी. १०. शतावधि इतर कामें
असली तरी. ११. मार्ग. 'साधुच्या वाटे (सज्जनांच्या मार्गाला) त्यागावेंचि न'-असा अन्वय.
दुसरीं जरी अनेक कामें असलीं, तरी योग्य पुरुषाचें आतिथ्य करण्याची जी सज्जनांची पद्धति
ती सोडू नये-हा भाव. हें गीत्यर्थ उत्तम सुभाषितरूप आहे. १२. कृष्णानें. १३. (अर्जुनाचा)
उत्तम रथ. १४. अगनासहित, स्त्रीयुक्त. १५. गंधर्व व सुर (देव) यांचे धवे (समुदाय). हा
समास संस्कृत व मराठी शब्दांचा मिळून झाला आहे म्हणून चित्य होय. १६. 'सुरथ वेगानें'
व 'सुरथवे गानें' हें पंतांच्या ठरीव यमकांपैकी एक आहे. १७. प्रस्तुत गीतींत व याच्या
पुढच्या एक दोन गीतींत मिळून युद्धावर मखाचा (यशाचा), अर्जुनावर यजमानाचा, अश्व-
त्थाम्यावर अतिथीचा, बाण सोडून प्रतिपक्ष्यास जर्जर करण्याच्या क्रियेवर पूजण्याचा किंवा
भाद्रातिथ्याचा-असे साक्षेप (आरोप) केले आहेत, म्हणून हें परंपरितरूपकाचें सुरेख
उदाहरण आहे. १८. पात्रें अकृतार्थें कां जावें ? (अर्थात् जाऊं नये. योग्य माणसांचा सन्मान
झालाच पाहिजे-असा भाव). पार्थें नाणि करुनि कां लाजावें ? (लाजावें लागेल असें पार्थें
करणार नाही-असा भाव). १९. इच्छा पूर्ण न होतां. २०. कमताई, उणेपणा. २१. स्थिर
हो-पळून न जातां उभा रहा. २२. चांगल्या यजमानाचा; कर्ता (यशकर्ता)=यजमान.

या सँदुदारापासुनि पात्रे वरिती गुणानुरूपार्थ. ॥	१६
त्वां हि स्वगुण समस्त प्रकटावे जरि गमेल सार्थकसें; ।	
न पहातां पात्रगुण प्रथमचि पूजन करील पार्थ कसें ?' ॥	१७
भैगवद्वचन श्रवणीं पडतां चापश्रुतिज्ञ तो धीर, ।	
अद्भुत रणपांडित्य प्रकट करी, द्रोणसुत महावीर. ॥	१८
नाराच साठि आधीं प्रभुतें, मग तीन जिणुतें ओपी, ।	
ऐसा प्रताप दावी अश्वत्थामा रणीं महाकोपी. ॥	१९
तें चाप पार्थ खंडी, तो द्रौणी सज्य करि दुजे चाप, ।	
ब्राह्मण पुष्कळ खवळे पुच्छच्छेदार्तिनें जसा साप. ॥	२०
प्रभुसी त्रिशंतीं वेधी, बाणसहसें धनंजयासि, कवी. ।	
आचार्यपुत्र, जाणों शरसंधानप्रकार, तो, शिकवी. ॥	२१

२३. सत्कर्त्यांचा महागुरु=सर्व सत्कार करणारांस पूज्य गुरुच असा. अतिथीस विन्मुख जाऊ न देणें हा जो यजमानाचा धर्म, तो सर्वापेक्षां अधिक जाणणारा, तस्मात् सर्व राजांत श्रेष्ठ-असा भाव.

१. मोठ्या उदारापासून. २. अतिथी. ३. गुण+अनुरूप+अर्थ=गुणांस शोभेल असा पैसा, विधेप्रमाणें संभावना. ४. सत्पात्र आहे किंवा कुपात्र आहे; किंवा सत्पात्रच असेल तर किती योग्यतेचें आहे हें. हें पाहण्याचें कारण असें, कीं सत्पात्रीच दान देण्याविषयीं, व कमी अधिक विद्वान् असेल त्या मानानें कमी अधिक संभावना करण्याविषयीं शास्त्रांची अनुज्ञा आहे, हें होय. ५. कृष्णाचे हे शब्द. ६. धनुर्वेद जाणणारा. ७. वर धनुर्विधेस वेद म्हटल्यामुळें रणात दाखविलेल्या अस्त्रकौशल्यास 'रणपांडित्य' म्हटलें आहे. ८. बाण. ९. अर्पण करी. १०. हें विशेषण सार्थक आहे, कारण अश्वत्थामा रुद्राच्या अंशानें जन्मला होता. ११. तितक्यांत, लगेच. १२. येथें मुद्दाम 'ब्राह्मण'शब्द वापरण्याचें कारण हें कीं, वर द्रौणीस 'महाकोपी' म्हटलें आहे, व आतां तो 'पुष्कळ खवळे' तेव्हा 'महाकोपी ब्राह्मणाचा कोप सहण्यास फार भयकर होय' हें या शब्दानें सूचित होतें. १३. पुच्छ+च्छेद+अर्ति=पुच्छ तोडिल्यामुळें होणाऱ्या पीडेनें. १४. तीनशें बाणांनीं. १५. हजार बाणांनीं. १६. प्रस्तुत गीतींत 'कवी' व 'आचार्यपुत्र' हे शब्द साभिप्राय आहेत. 'कवी' म्हणजे शहाणा किंवा दैत्यगुरु शुक्राचार्य (प्रस्तुतस्थलीं त्या-सारखा शहाणा असा अर्थ.) कोणताही अर्थ घेतला तरी या पदानें 'शरसंधानप्रकार' शिकविण्याची योग्यता ध्वनित होत आहे. 'आचार्यपुत्र'शब्दांतही असाच ध्वनि आहे. १७. बाण न चुकता लक्ष्यावर सोडण्याचा प्रकार. १८. प्रस्तुत गीत्यर्थातील उत्प्रेक्षेचा भावार्थ असा कीं, अश्वत्थामा रणांत न डगमगतां खालीं वर्णिल्याप्रमाणें अतिशीघ्र पण इतक्या सशास्त्र व यथोक्त रीतीनें बाण शत्रूवर सोडीत होता, कीं जणों काय तो युद्ध करीत नव्हता, (कारण युद्धाच्या धांदलींत बाण अशाखपद्धतीनेंही सुटण्याचा समज आहे,) तर शिष्यास धनुर्वेद शिकवीत होता.

तूणीर, चाप, तंद्रुण, भुज, कर, उर, वदन, लोचन, घ्राण, !

कर्ण, शिर, अंग, लोमें, कवच, रथ, ध्वज हि वर्षती बाण ! ॥ २२

ऐसें योगबळें करि कौतुक तो मुनि महामना; शर वी, ।

जेंवि प्रंल्यीं प्रकटी किरण, कराया त्रिलोकनाश, रवी. ॥ २३

जैसा नभीं न भी घन, गर्जे झाकोनि शीतभानु रवी, ।

तैसा गुरुसुत हि रणीं आच्छादी शरपटें, प्रभा नुरवी. ॥ ४

करि सिंहनाद वेधुनि त्या नरनारायणांसि शरजळें ।

१. भाता. 'तूणीर' या शब्दाची 'तूणः' 'तूणीरः' व 'तूणी' अशीं तीन रूपे आहेत. 'तूणा' असें आकारांत लीलिंगी रूपही आहे, असें कित्येक कोशकारांचें म्हणणें आहे. २. तीरकमठा. ३. कमळ्याची दोरी. ४. नाक. ५. आंगावरील केंस. संस्कृतांत 'लोम' शब्द नपुंसकलिंगी आहे. ६. वर वणिलेला प्रत्येक पदार्थ म्हणजे द्रौणीच्या शरीराचा प्रत्येक भाग जणों काय बाणांचा वर्षाव करीत होता. बाणांचा होत असलेला संतत वर्षाव व त्यांचा अतिशय वेग इत्यादि गोष्टी या उत्प्रेक्षेनें सुरेख वणिलेल्या आहेत. बाणमोचनशीघ्रता दर्शविण्याकरिता 'तूणीरांतून बाण निघत नाहीत, तर ज्याच बाणांस प्रसविते कीं काय' अशी उत्प्रेक्षा पुष्कळ कवींच्या वर्णनात आढळते. त्या उत्प्रेक्षेसही मागे इटविणारी पंथाची वरील उत्प्रेक्षा आहे. यांत बाण फारच शीघ्र निघत आहेत, येवढेंच नव्हे तर सर्व दिशांकडे पसरत आहेत असें दर्शविलें आहे. ७. योगसामर्थ्यानें; (पक्षीं) युक्तीच्या वळानें. 'योग'शब्दावर प्रस्तुत स्थली श्लेष साधला आहे. योग म्हणजे अष्टांगयुक्त योगविद्या किंवा प्रयत्न व युक्ति. या शब्दाचा 'कवचादि' असाही एक अर्थ आहे. पहिला अर्थ घेतल्यास २२ व्या गीतींतलें वर्णन स्वभावोक्ति आहे व खरोखरच द्रौणीच्या नासिकादि अवयवांतून बाण उत्पन्न झाले, असें म्हणावें लागेल. बाकीचे अर्थ घेतल्यास वरील गीतींतला उत्प्रेक्षालंकार कायम राहतो व मध्येंच दैविक उपाय न आणतां स्वाभाविक रीतीनेच वीररसपोषण केल्याचें श्रेय कवीस येतें. शिवाय अश्वत्थामा योगाभ्यासा-विषयी विशेष प्रख्यात असल्याबद्दल कोठेंच उल्लेख नाही, म्हणून हा केवळ श्लेष समजावा. ८. खरोखर द्रौणी ऋषि किंवा मुनि नव्हता, तरी 'योगबळें'शब्दातला श्लेष खुलण्याकरितां द्रौणि भरद्वाजमुनिकुलोत्पन्न म्हणून त्यास 'मुनि' म्हटलें आहे. ९. प्रसवे. शत्रुवर सोडी. १०. प्रलय (विश्वनाशाच्या) समयी. ११. तिन्ही लोकांचा नाश. त्रिलोक=स्वर्ग, मर्त्य व पाताल. १२. आकाशात. 'नभीं न भी' हें छेकानुप्रासाचें उदाहरण आहे. जेव्हा दोन व्यजनाक्षरांची भिन्नार्थांत आवृत्ति होते, तेव्हां त्या शब्दालंकारास छेकानुप्रास म्हणतात. १३. मेघ. १४. चंद्र. १५. शीतभानु झाकोनि व रवि झाकोनि=सूर्यचंद्रांस झांकून-असा अर्थ. १६. नरनारायणांस आच्छादी-असा अन्वय. १७. सिंहनाद करण्याचें कारण, आपण आतां विजयी झालों, अशी समजूत. १८. मागच्या जन्मीं अर्जुन नर या नांवानें व कृष्ण नारायण या नांवानें बदरिकाश्रमीं तपश्चर्या करीत होते. म्हणून जन्मांतरातही तींच नावें वापरली आहेत.

तें घीवरें पसरिलें ^१ मीनांवरि काय घातकर जाळें ! ॥	२५
अर्जुन म्हणे, 'मुकुंदा ! मज तों हा सोसवे न नाद रणीं, ।	
व्याकुळ मन्मन होतें बहु शत्रुकृतीं तुझ्या अनादरणीं. ॥	२६
वधिलें आम्हां दोषां या भावें सिंहनाद हा केला, ।	
एकेल काय सिंह प्रतिमळाच्या उगा चि हाकेला ? ॥	२७
मीं भुंजवळशिक्षांहीं करितों भ्रमप्रताप हों; याचें ।	
शरजाळ खंडितों. बा ! आहे संधान हें पहायाचें. ॥	२८
एकैक बाण तोडिन तीं तीं ठायीं, पहा सख्या कृष्णा ! ।	
गुरुपुत्राची या तों समयीं विफळा करीन मी तृष्णा.' ॥	२९
ऐसें वदोनि सुखवी अर्जुन दुग्धाब्धिनंदिनीहारा, ।	
उडवी गुरुपुत्राच्या शरजाळा, वायु जेंवि नीहारा. ॥	३०

१. मत्स्यावर २. या शब्दानें असें सुचविलें आहे कीं, ज्याप्रमाणें मीनास जाळ्यांतून सुटून जातां येत नाहीं, त्याचप्रमाणें त्या शरपटलांतून बाहेर पडण्यास कृष्णार्जुन समर्थ नाहींत, असें द्रौणीस व प्रेक्षकांस वाटले ! या अर्थांत उत्प्रेक्षालकार आहे. ३. मज तों=मला तर. ४. अश्वत्थाम्यानें केलेला सिंहनाद. ५. शत्रूनें केलेल्या. ६. माझ्या अनादरणाबद्दल नाहीं, पण तुझ्या अनादरणाबद्दल मला फार वाईट वाटत आहे—असा भाव. ७. समजुतीनें. ८. या गीत्यर्थांत अप्रस्तुतप्रशंसा (अन्योक्ति) अलकार आहे. याचें लक्षण मार्गें आलेंच आहे. प्रस्तुत उदाहरणांत दोन अप्रस्तुतांची भेसळ आहे. सिंह प्रतिमळाच्या हाकेला उगा चि एकेल काय ?—असा अन्वय. 'सिंह—प्रतिसिंह' किंवा 'मळ—प्रतिमळ' असें पाहिजे होतें. पण प्रस्तुत स्थलीं एकास सिंह म्हटलें आहे, व दुसऱ्यास 'मळ' म्हटलें आहे. सिंह=मृगांचा राजा व मळ=पहिलवान. हे वीर प्रतिवीर कसे होऊं शकतील ?—हा दोष (खरो-खर हा मोठासा दोष नव्हे) काढून टाकण्याकरितां सिंह=श्रेष्ठ असा अर्थ घ्यावा, किंवा द्रौणी माझ्यापुढें कसा ? तर सिंहापुढें यःकश्चित् मळ जसा—असा मुद्दाम अर्थ सुचविण्याकरितांच असा प्रयोग केला आहे, असें समजावें. ९. उत्तरास प्रत्युत्तर दिल्याशिवाय; युद्ध करण्यास गेल्याशिवाय. १०. भुजबलानें शिक्षा करून त्या योगानें; किंवा भुजबलाच्या शिक्षेनें (शिक्षणानें). माझ्या भुजबलास आजपर्यंत जें शिक्षण मिळालें, त्याच्या प्रभावानें. ११. भ्रम झाला आहे प्रताप ज्याचा असा. १२. अश्वत्थामा. १३. हा प्रसंग पाहण्यासारखा आहे—असा भाव. १४. तहान, जयेच्छा. १५. दुग्ध+अब्धि+नदिनी+हार=दूध+समुद्र+मुलगी+हरणारा दुग्धसमुद्राची मुलगी जी लक्ष्मी, तिचा पति विष्णु त्याला. येथें 'कृष्णाला'—असा अर्थ. १६. धुक्यास.

- अश्वत्था मागावा वर पूजुनि, परि नव्हे भला मुंजा, ।
 अश्वत्थामा गावा, कीं तो गुरु, खंडिजे चि शरपुंजा. ॥ ३१
 जिष्णुपुढें प्रागल्भ्यें द्रौणिशरांचें टिके चि न पेटळ तें, ।
 जेंवि वसिष्ठमुनिपुढें झालें गौधिजमुनींद्रतप टळतें. ॥ ३२
 गुरुसुतशरपटळातें खंडुनि, संशप्तकांसि तौ दंडी, ।
 तेव्हां सुरमुनि म्हणती, 'शंकरसम एक पार्थ कोदंडी.' ॥ ३३
 विजयशरसमूह, बहु क्षुधित, गिळी वीरसैन्य. हीं रीती ।
 घटकर्णाची धरि; कीं खंडी द्विज-बाण जें, न्यहारी ती. ॥ ३४

१. अश्वत्थ वृक्षास; पिंपळाच्या झाडास. अश्वत्थ वृक्ष फार पुरातन काळापासून पूज्य मानिला जात आहे. भगवद्गीतेंतही कृष्णानें 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्' (अध्याय १० श्लोक २६) असें म्हटलें आहे. हें गीतीचें पूर्वार्ध अप्रस्तुतप्रशंसामंडित व सुभाषितरूप आहे. याचा भाव असा कीं, सत्पुरुष जो असेल त्याचीच स्तुती करावी; नीचाची करू नये. २. ब्रह्मराक्षस; बालपिशाच, सोडमुज होण्यापूर्वीं मेलेल्या मुलाचें भूत. ३. अश्वत्थामा गावा=अश्वत्थाम्याची तारीफ केली पाहिजे. अश्वत्थामा वध आहे—असा भाव. पूर्वार्ध-उत्तरार्धाचा संबध असा कीं, ज्याप्रमाणें अश्वत्थ पूज्य पण मुंजा त्याज्य, त्याचप्रमाणें द्रौणी गुरु किंवा गुरुपुत्र म्हणून पूज्य, पण त्याचे शर मात्र खडण्यासच योग्य. अश्वत्थ हवा, पण वरचा मुंजा नको; अश्वत्थामा हवा पण त्याचा शरपुज नको. मुंजा घालवावाच, शरपुज तोडावाच. या गीतींतल्या प्रथम व तृतीय चरणांतलीं अक्षरें एकच आहेत. अशा रीतीनें पंतांनीं प्रस्तुत स्थळीं सहा अक्षरांचें आदियमक साधिलें आहे. आदियमक, अंत्ययमक, अश्वधातीयमक इत्यादि यमकांचे अनेक प्रकार आहेत. त्यांतून अंत्ययमक मराठी कवितेंत सर्वत्र दृष्टीस पडतें. आदियमक इत्यादि प्रकार पंतांच्याच कवितेंत दृष्टीस पडतात. ४. आच्छादन किंवा समूह. ५. विश्वामित्रतप. ६. टळतें झालें=फिकें पडलें, कमी योग्यतेचें ठरलें, शक्तिहीन झालें. ७. पार्थ. ८. मारी. ९. प्रख्यात धनुर्धरांत शंकराची गणना आहे. पिनाक धनु धरणारा म्हणून त्याची नेहमींची ख्याती आहेच. याशिवाय त्रिपुरदहनसमयीं मेरुपर्वतास शंकरानें धनु केला होता. १०. धनुर्धारी. ११. अर्थ व अन्वयः—विजयशरसमूह (अर्जुनाच्या बाणांचा समूह) बहु क्षुधित (फार भुकेला) [होता. तस्मात्] वीरसैन्य गिळी. हा (विजयशरसमूह) घटकर्णाची रीती (कुंभकर्णाची शत्रुसैन्यास तोंडांत टाकण्याची पद्धत) धरि (स्वीकारी), जें (जेव्हां) द्विजबाण (ब्राह्मण जो अश्वत्थामा त्याचे बाण) खंडी [तें] (तेव्हां) [त्यास] (त्या शरसमूहास) ती (सैन्य गिळकृत करण्याची ती रीति) न्यहारी (फराळच) [झाली] कीं (कीं काव !) १२. हा म्ह० विजयशरसमूह. १३. कुंभकर्णाची. १४. फराळ. १५. रीती.

क्षुधितार्जुनमार्गणगण त्या संशप्तकवळा शरव्या पी; ।
 निकट असो दूर वसो, रविकरसा, अभिमुखा शर व्यापी. ॥ ३५
 जे शर, दूर साग्रक्रोश उभे, अश्वगजरथारूढ, ।
 ते ही जिणुशरानीं व्यसु केले फार, अल्प समूढ. ॥ ३६
 अर्जुन युगान्त-भास्कर; पसरुनि शरकरसहस्र तो शोषी ।
 संशप्तकवळसागर; निज तेज चि मल्ल वपु तसें पोषी. ॥ ३७
 शक्रं वज्रं गिरितें, नाराचशतें तसें गुरुसुर्तातें ।
 अभिमन्युच्या, प्रमथिलें; जाणों समजाविलें चि हंसतातें. ॥ ३८

१. अर्जुनाच्या मुकेलेल्या नाणांचा समूह. मार्गण=बाण, (पक्षी) वाचक. २. निशाणास. शरव्य म्हणजे ज्यावर शर मारितात ते निशाण. ३. पीत होता. 'पीत होता' असें न म्हणतां 'खात होता' असें म्हणावयाला पाहिजे होतें. किंवा 'क्षुधितार्जुनमार्गणगण' असें तरी म्हणावयाला पाहिजे होतें. म्हणजे ही भीति आणखी खुलली असती. ४. सूर्यकिरणाप्रमाणें. कारण कोट्यवधि कोसावरून येणाऱ्या सूर्यकिरणास जवळ किंवा दूर हा भेदमुळींच नाही. 'कधी कधी उपमेत विंबप्रतिविंबभाव झळकतो [त्याप्रमाणें] या आर्थेंत अर्जुन 'विंब' असून 'रवि' हा त्याचें 'प्रतिविंब' समजावें. (अलंकारमीमांसा-पृष्ठ १९). ५. समोर असलेल्यास. ६. शर व्यापी, म्ह० शर जाऊन पोहोचत असे. दूरच्या शत्रूसही जर्जर करीत असे-असा भाव. ७. संपूर्ण कोस. 'सार्ध क्रोश' असें पाठांतर. ८. प्राणरहित. ९. थोडे समूढ (मोहित) केले, व्यसु फार [वीर] केले. १०. मोहित. ११. प्रलयकालीन सूर्य. १२. शररूपी हजार किरण. १३. आकषी; पिऊन घेई. १४. सशप्तकसैन्यरूपी समुद्र. येथें परंपरितरूपक आहे. १५. अन्वय व अर्थः—[जसें] (ज्याप्रमाणें) मल्ल (पहिलवान) वपु (मेवामिठाई इत्यादिकांनी कुस्ती खेळून आपलें शरीर) पोषी (पोसतो), तसें (त्याचप्रमाणें) [अर्जुन संशप्तकांस मारून] निज तेज चि (आपलें तेज, आपलें शौर्य) [पोषी] (बाढविता झाला) १६ इंद्रानें 'शक्रोति दुष्टजये इति शक्र.' (दुष्टास जिंकण्यास समर्थ म्हणून शक्र) अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. इंद्रानें सर्व पर्वताचे पक्ष तोडून टाकिले होते, या पौराणिक कथेस उद्देशून हें वाक्य आहे. १७. अश्वत्थाम्यास १८. '.... तसें गुरुस तातें । अभिमन्युच्या.....' असें पाठांतर. तातें अभिमन्युच्या=अभिमन्यूच्या वापानें, अर्जुनानें. येथें स्पष्ट अर्जुनानें असें न म्हणता द्राविडी प्राणायामानें सागण्याचें कारण यमक तर आहेच; पण या शब्दांनी अभिमन्यूच जर तितका (सर्व कौरव वीरांस पुरेल असा) शौर्यवान निवाला, तर हा त्याचा वाप (अर्थात् त्याहून श्रेष्ठ) होय-हा ध्वनिही आहे. किंवा अभिमन्युवध-प्रसर्गा कौरवांनी केलेला अन्याय सारून अर्जुनानें द्रौणीस अधिक कोपानें प्रमथिलें-असाही ध्वनि असू शकेल. १९. अभिमन्यूच्या [तातें]. २०. रुसलेल्यास. आपणासि टाकूनि परांसीं युद्ध करितो म्हणून-पंत. येथें रा० पराडकर याच्या प्रतीत 'रुसता तें' असा पाठ आहे.

गुरुसुत सोडी बहुशर कीं सर्व हरीश ते खिळावे ची; ।	
धुधितशराजगरानीं रथ पार्थासकट ही गिळावे ची. ॥	३९
अर्जुन ते शर खंडी. तेव्हां आचार्यपुत्र बहु कोपे. ।	
तच्छरपटले केवळ न विजयरथ, भानुचा हि रथ, लोपे. ॥	४०
धर्मज्ञ गृहस्थ जसा, प्राप्तातिथिकारणें गृह निवेदी, ।	
गुरुसुत तसा निर्जास्रें अर्पी पार्थासि, विमुख हों नेदी. ॥	४१
संशसकांसि टाकी, स्वीकृति गुरुसूनुची च पार्थ करी; ।	
त्यजुनि आपांक्तेयातें, पांक्तेयातें चि अतिथि जेंवि वरी. ॥	४२
जैसे विमर्गगामी गुरु, कवि, बुध, मंगल ग्रह क्रूर. ।	
तैसें लोकक्षयकर युद्ध करिति पांडुगुरुजनी शूर. ॥	४३

१. मनांतला उद्देश हा कीं. २. विजयाश्र-पंत. हरि+ईश=अश्व+श्रेष्ठ=(अर्जुनाचे) उत्तम घोडे 'हरीश' असें पाठांतर. हरीस=कृष्णास ३. धुधित+शर+अजगर=धुधायुक्त वाणसर्पानीं. ४. आचार्यपुत्राच्या शररूपी पटलानें. ५. सूर्याचाही. ६. गृहस्थधर्म जाणणारा ७. प्राप्त झालेल्या (आलेल्या) अतिथीच्या प्रीत्यर्थ. आलेल्या अतिथीस संतुष्ट करून पाठविण्याकरितां धर्मादिग्रथांत अतिथिसत्कार फारच योग्यतेचा मानिलेला आहे. अतिथिसत्कारास 'अतिथियज्ञ' हें बहुमानसूचक नाव दिलेले आहे. ८. गृह निवेदी=गृह अर्पण करी. घरातली पाहिजे ती वस्तु कांकू न करितां देई, अतिथीस संतुष्ट करण्याकरितां सर्व स्वसामर्थ्य खर्च करी-असा भाव. ९. आपल्याजवळ जितकी अस्त्रविद्या होती ती सर्व. १०. विमुख म्हणजे ज्याचें तोंड फिरलें आहे. घरातून परत जाणारा. येथें-पळून जाणारा. ११. स्वीकार. १२. पक्तीस अयोग्य असे, दहिष्कृत, किंवा स्वभावतःच हीन जातीचे. १३. पक्तीस घेण्यास योग्य जे त्यांस. १४. अयोग्य मार्गांनें जाणारे. ज्या ज्या स्थानीं असाबयाला पाहिजे त्या त्या स्थानीं न राहता विषमस्थानीं जाणारे. ज्योतिषशास्त्रांत (जातकस्कंधांत) अमक्या स्थळीं ग्रह असल्यास शुभ फळ देणारा व अमक्या स्थळीं असल्यास अशुभ फळ देणारा होतो असे नियम आहेत. उदाहरणार्थ, 'केंद्राधिपत्यदोषस्तु बलवान् गुरुशुक्रयोः । मारकत्वेऽपि च तयोर्मारकस्थानसंस्थितिः ॥' म्हणजे, केंद्राधिपति असून जर गुरुशुक्र दुसऱ्या व सातव्या स्थळीं म्हणजे मारकस्थळीं असले, तर ते दृढकून मरणास कारण होतात. अशाच रीतीनें बुधमंगलग्रहाविषयीं समजावें. या उपमेवरून पंतास ज्योतिषशास्त्रांत जातक (जन्मपत्रिकासंबंधी) स्कंधाची तरी चांगलीच माहिती होती असें दिसतें. १५. बृहस्पतिग्रह. हा सर्व ग्रहांत पूर्ण सौम्य मानलेला आहे. १६. शुक्र. १७. 'तैसे' असें पाठांतर. १८. जगाचा नाश करणारे. १९. पांडुजनी व गुरुजनी. पांडुपुत्र अर्जुन व द्रोणपुत्र अश्वत्थामा.

सर्वांगी, गुरुसुतशर दोषां कृष्णांचिया, जयीं जडले, ।

गमति युगांतार्क चि ते, भस्म करुनि लोक आपण हि पडले. ॥ ४४

द्रौणि शैरकवच, भवचतुरास्यास्त्रज्ञार्जुनास हरिस हि, तें, ।

जेव्हां लेववि, चित्तें पार्थें द्विज पूजला चि हरिसहितें. ॥ ४५

द्विजरणकौशल सुखवी विजयमना; अतुळ ताप दे परि तें, ।

कीं, साक्षात् जगदात्मा जो उग्रें पीडिलें चि त्या हरितें. ॥ ४६

शिरले परमोदारा भगवताच्या यथेष्ट शर देहीं; ।

१. दोषा कृष्णांचिया=दोषा कृष्णांच्या; कृष्णांच्या व अर्जुनाच्या. अर्जुनासही 'कृष्ण' असें नाव होतें. 'वीभत्सुर्विजयः कृष्ण. सव्यसाची धनजयः'. २. युगांतकालीन सूर्य. ३. आपणही पडले असें म्हणण्याचें कारण ते (युगांतार्क) वर आकाशात न दिसतां खालीं दिसत होते. प्रस्तुत स्थलीं उत्प्रेक्षा आहे. ४. अन्वय व अर्थः—जेव्हां द्रौणी भवचतुरास्यास्त्रज्ञार्जुनास हरिस हि तें (आपलें) शरकवच (शरानीं वनविलेलें कवच) लेववि (परिधान करवी), तेव्हां (त्या द्रौणीच्या शौर्यानें खूष होऊन) हरिसहितें पार्थें (कृष्णानें व अर्जुनानें) चित्तें (मनानें) द्विज (अश्वत्थामा) पूजिला चि (वाखाणिला; आराधिला) आपल्यासारख्या शूरांस वाणांनीं जर्जरित केले म्हणून कृष्णार्जुन द्रौणीच्या शौर्यास वाखाणिते झाले—असा भाव. ५. शरानींच वनविलेलें कवच. कवच=सर्व अंगास झाकणारें चिलखत. द्रौणीनें कृष्णार्जुनावर इतके वाण सोडिले, कीं त्यानीं ते पूर्णपणें झाकले गेले, म्हणून शरांवर कवचाचा आरोप केला आहे. ६. भव+चतुरास्य+अस्त्रज्ञ+अर्जुनास=शंकर+ब्रह्मा+अस्त्रें जाणणारा+अर्जुनास=शैवास्त्र (पाशुपत) व ब्रह्मास्त्र जाणणाऱ्या अर्जुनास. 'भवचतुरास्यास्त्रज्ञ' हें विशेषण साभिप्राय आहे. उत्तम व दुसऱ्यास दुर्लभ अशीं अस्त्रें जाणणाऱ्यासही द्रौणीनें जर्जर केले—हा ध्वनि येथें 'विशेषणांचें साभिप्रायत्व' आहे, म्हणून हा परिकरालंकार. ७. हरिसहितें पार्थें (कृष्णासह पार्थानें)—असा अन्वय ८. ब्राह्मणाचें (द्रौणीचें) युद्धकौशल्य. ९. तें=द्विजरणकौशल्य. १०. कारण. द्विजरणकौशल अर्जुनास सुखवी व ताप दे; हे परस्परविरोधी परिणाम होण्याचीं कारणें द्रौणीचें शौर्य, व तो जगदात्म्या कृष्णास पीडितो हीं होत. 'एक' पदार्थावर एक किंवा दोन विरुद्ध धर्मांचा आरोप करण्यात आला कीं विरोध झाला. (अलंकारमीमांसा, पृष्ठ ३३). म्हणून येथें 'विरोधा'लंकार. ११. जगाचा आत्मा किंवा जगत् आहे आत्मा ज्याचा. जो जगांत व्यापून आहे व जगत् ज्यांत व्यापून आहे असा. १२. अश्वत्थाम्यानें. उग्र=तामसी, भयकर, विकाल. १३. अत्यंत उदार अशा. १४. कृष्णाच्या. 'भगवान्' या नांवाच्या उत्पत्तीविषयीं पुढील श्लोक लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेतः—'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णा भग इतीङ्गना ॥' (समग्र ऐश्वर्य, धर्म, यश, संपत्ति, वैराग्य आणि मोक्ष ह्यास 'भग' असें म्हणतात. तें ज्यास आहे तो भगवान् होय) 'उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामगतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्या च स

ब्रह्मण्यवदान्यसधनसाधूच्या अर्थिजन जसे गेहीं. ॥	४७
तेव्हां अर्जुन योजी असू, ज्या नाम सर्वतोधार, ।	
शरधारा सर्वत्र प्रकटाव्या, जें असें महोदार. ॥	४८
तदपि न मी द्विज. व्हावी मृत्यूच्या ही जिहीं व्यथा चित्ता, ।	
वेधी तशा शरानीं कृपणा पार्था हि, त्या हि तद्वित्ता. ॥	४९
खंडुनि ते शर, पार्थ द्रौणीतें निजशरालयीं कोंडी, ।	
पाडी संशप्तक-भट-करिदिघटा, वज्रधर जसा धोंडी. ॥	५०
प्रळयीं जसा कर्पदी, मदीं संशप्तकांसि हा जिष्णु ।	
आजिष्णु स्वशरांहीं, दैत्यबळातें जसा महाविष्णु. ॥	५१

वाच्यो भगवानिति ॥' (प्राणिमात्राची उत्पत्ति आणि नाश, भावी संपत्ति आणि विपत्ति, ज्ञान आणि अज्ञान ह्या सर्वांची कारणे जो जाणतो, त्यास 'भगवान्' म्हणावे). १५ 'यथेष्ट'चा मूळचा अर्थ 'इच्छेप्रमाणें'. येथें खूप, फार.

१. ब्रह्मण्य=ब्राह्मणाचें हित करणारा. वदान्य=दानशूर. किंवा मनोहर वोलणारा. सधन=धनवान्. २. याचक, भिक्षुक. ३ धरी. ४. सर्वत्र धारा (शर) ज्याच्या असें हाच अर्थ उत्तरार्धात स्पष्ट केला आहे. ५. फार उदार. 'महोदार' म्हणण्याचें कारण मेधाप्रमाणें तें अस्त्र बाणाचा पाऊस पाडितें. ६. ज्यानीं. ज्या शरानीं-असा भाव. ७. पार्थास कृपण म्हणण्याचें कारण असें कीं, ज्याप्रमाणें कृपण आपल्या धनाचें सर्व जगापासून नेहमीं काळजीनें रक्षण करीत असतो, त्याप्रमाणें अर्जुन कृष्णास शत्रूच्या मान्यापासून वाचवीत होता. ८. त्याचें (अर्जुनाचें) वित्तच असा जो कृष्ण त्यास. अर्जुन कृष्णास स्ववित्त (धन) मानीत होता. कल्पनासादृश्यः- 'तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ।' (भवभूतिकृत उत्तररामचरित-अंक २।१९). ह्या पद्याशाचें भाषांतरः- 'तें त्यास धन विलक्षण जो ज्यास प्रिय असेल जन लोकीं. ।' (कै० परशुरामपुत्र तात्या गोडबोले). ९. आपल्या बाणांच्या घरांत. १०. हत्तीच्या समूहास. 'करिदि' असें रूप विशेष पाहण्यात आहे. 'करिदि' असें नाहीं. ११. ह्या गीत्यर्थाचा अर्थ.- (वज्रानें मोठमोठे पर्वत चूर्ण करणारा) इद्र जसा धोंडी (मोठमोठे दगड) [सहज पाडितो, तसा पार्थ] संशप्तकवीराच्या हत्तीच्या झुडीच्या झुडी हाणून पाडी. काळे हत्ती व काळ्या विशाल धोंडी यांतील सादृश्य चमत्कृतिजनक आहे. 'नखाग्रानीं येथें गुरुतर शिला भेदुनि करी । अमानें आहे रे । गिरिकुहरिं या निद्रित हरी' ह्या जगन्नाथरायाच्या उक्तींतही हेंच साम्य दर्शविलें आहे. १२. मोठा धोंडा. १३. संहार करण्याचें काम शिवाचें म्हणून 'प्रळयी.' १४. शिव, महादेव. कपर्द=शिवाचा जटाजूट. १५. जयशील असा अर्जुन. १६. तेजस्वी. १७. 'विष्णु'शब्दाची व्युत्पत्ति अशी.- 'वेवेष्टि व्याप्नोति चराचर जगत् स विष्णु.' जो सर्व चराचर जगत् व्यापून आहे तो विष्णु.

होतां रक्तनदींत स्वैरथगजहयांसमेत ही मम, ।

संशसकबळ झालें असतां निजभुजबळें रणीं भ्रम, ॥ ५२

पुनरपि गुरुपुत्रातें, झांकी, निजशरपटें कविप्राया. ।

पार्थ म्हणे, 'उष्णकरें न स्पर्शो देव अर्क विप्रा या.' ॥ ५३

द्विजशरपंक्ति उडवि शैरपटल, जसा पंटे टिकों न दे वात्या, ।

सुजना जेवि खळ, कळ क्षण हि पडों दे नरा न देवा त्या. ॥ ५४

शिरति दुर्लक्षसम कठिन शर हृदयीं त्या रणांत पार्थाच्या, ।

करिति व्याकुळ ते शैरचोर प्रभुला हि साधुसार्थाच्या. ॥ ५५

१ ही व पुढची गीति या दोहोंचा अन्वय एकत्र करावा. २. आपले म्हणजे पांडवांचे रथ, गज, घोडे यासह. ३. आपल्या (अर्जुनाच्या) बाहुपराक्रमानें. ४. नष्ट. ५. शुक्रतुल्य- (कवि=शुक, शाहाणा) 'कविप्राया' हें 'गुरुपुत्रा'चें विशेषण. ६. तापलेल्या किरणानीं. ७. 'उष्णकर' शब्दांनीं श्लेष (गरम हात, पक्षीं उष्णकिरण-असे दोन अर्थ) साधण्याकरितां येथें 'स्पर्श' शब्द वापरिला आहे. स्पर्शणें म्हणजे शिवणें किंवा हातानें लागणें किंवा त्रिगिंद्रियास मात्र समजेल अशी क्रिया (तापविणें ६०) करणें. ८. सूर्य. ९. द्रौणीस यांत उत्प्रेक्षा आहे. कारण हें वाक्य खरोखर अर्जुनाच्या तोंडचें नसून, अर्जुन द्रौणीस जर्जर करण्यासच बाण सोडीत असताही, जणों काय द्रौणीस सूर्यरश्मि लागू नये असें म्हणून पार्थानें त्यास बाणानीं आच्छादून टाकलें, अशी कवीची उत्प्रेक्षा आहे. ही. पार्थाचीच उक्ति आहे, असें म्हटल्यास हें वाक्य अर्थात अर्जुनानें धट्टेनें उच्चारिलें असें म्हणावें लागेल, व रसभंग होईल. वीररसवर्णनात थट्टा शोभत नाही. १० एकामागून एक सुटणारे अश्वत्थाम्याचे शर. ११ अर्जुनानें सोडिलेल्या शराचें पटल. १२. कपडा. १३. वात्या= झझावात. १४. 'कळ' हा लेखनप्रमाद दिसतो. येथे 'खळ' असा शब्द असावा पंत कचित् 'ख' च्या ठिकाणीं 'क' चा उपयोग करितात. (सभापर्व, अध्याय ७-९ पदा). खळ=विसांवा. अन्वय:-जेवि खळ (दुष्ट) सुजना क्षण हि खळ (विसांवा) पडू न दे, तेवि द्विजशरपक्ति त्या नरा [भाणि] देवा (कृष्णाला) खळ पडों न दे (यत्किंचित् विसावा घेऊ देत नाही) १५ वाईट शब्द किंवा शिव्या यासारखे. १६. शररूपी चोर. अन्वय व अर्थ-ते (द्रौणिप्रयुक्त) शरचोर (बाणरूपी चोर) साधुसार्थाच्या (साधुसंतरूपी व्यापारी जनसमूहाच्या-सज्जनरूपी व्यापारी मंडळीच्या) प्रभुला (यजमानाला-मोठ्या सावकाराला) हि व्याकुळ करिति (लुटून त्रास देती). या वाक्यांत पंतानीं केवळ आपल्या बुद्धिसामर्थ्यानें उत्तमोत्तम परंपरितरूपक साधिलें आहे. शरांवर चोराचा व कृष्णावर श्रेष्ठ सावकाराचा-असे सापेक्ष आरोप आहेत म्हणून परंपरितरूपक होय. १७. साधुरूपी व्यापारी संघाच्या. सार्थे=व्यापारी लोकांचा समाज. 'सार्थी वणिक्समूहे स्यादपि संघातमात्रके' इति मेदिनी.

राया ! अशांत धांवुनि तवसुतवळ ही धनंजया वेढी; ।
 त्यांत दिसे पार्थरथध्वज, जेंवि खळांत वृषगणीं मेढी. ॥ ५६
 एका पार्थावरि तें करिते झाले चि वृष्टि शस्त्राची, ।
 अस्त्रांची ही, त्यांच्या स्त्रीवरि करि जेंवि देव वस्त्रांची. ॥ ५७
 खंडुनि शस्त्रास्त्रांतें, तव वीरांतें हि, गुरुसुतासकट, ।
 पार्थं केला; पर्वनें घन वारुनि भानुसा, रथं प्रकट. ॥ ५८
 त्यांच्या चि क्षंतजनघा त्यांतें चि रणांगणांत वाहविती, ।
 निर्जविषयवासना बहु खवळोनि जसें न धैर्य राहविती. ॥ ५९
 त्यांचे चि रक्तपूर करू, सुंदुस्तर, तयांसि बुडवीती, ।
 जैसे कुंपुत्र गज हि न आवरति, पदें-करुनि तुडवीती. ॥ ६०

१ धृतराष्ट्रा ! २. धान्य मळण्याच्या खळ्यामध्ये जशी मेढ दिसते, तशी. खळांत=खळ्यांत. 'खल' (=खळें) हा शब्द संस्कृतांत पुल्लिङ्गी व नपुंसकलिङ्गी आहे. ३. बैलांच्या समूहांत. ४. खांब. बैल वाधण्याच्या आंगणांत लांकडाची 'मेढी' पुरलेली असते, तीस 'मेढ' असेही म्हणतात; ती उंच असते, व दुरून दिसते. ५. सर्व कौरवसैनिक. ६. अस्त्राची वृष्टि—असा अन्वय. ७. अर्जुनाच्या. ८. द्रौपदीवर. ९. कृष्ण. १०. द्रौपदीवस्त्रहरणप्रसंगास उद्देशून हे वाक्य आहे. [पंतकृत महाभारत-सभापर्व-अ० ५. पहा]. ११. वायूनें. १२. मेघ. १३. दूर करून. १४. भानु (सूर्य) आकाशांत रथावर बसून फिरतो—अशी समजूत आहे. रथ प्रकट करण्याची क्रिया पार्थास व सूर्यास सामान्य आहे. १५. कौरवसैन्याच्याच. १६. रक्ताच्या नद्या. १७. कौरवसैन्यांतील मृत माणसांस. १८. वाहून नेती. इतके लोक बाणविद्ध होऊन पडले, कीं त्यांच्या आंगातून निघालेल्या प्रवाहानींच रणांगणातील प्रेतें वाहून जात होती—असा भाव. १९. आपली विषयांच्या ठायीं असलेली आसक्ति, इच्छा. पंचभूतांसंबंधीं पांच विषय आहेत, ते असे.—शब्द, रूप, रस, गंध व स्पर्श. या विषयास ग्रहण करणारीं पांच इंद्रियें अनुक्रमें अशी आहेत:—कर्ण, नेत्र, रसना (जीभ), नासिका व त्वक्. या विषयांकरितां—रूपस्पर्शादि ऐहिक तुच्छ सुखाकरितां—मनुष्याचा जो ओढा त्यास वेदांतशास्त्रात 'विषयवासना' म्हणतात. विषयवासना—दर्शनस्पर्शनादिक—उत्कट झाली असतां मनुष्य वेडा बनतो व त्यास त्या विषयाशिवाय काहींच सुचत नाहीं व तो इतर कामें करण्यास पूर्णपणें असमर्थ होतो, हें प्रसिद्ध आहे. हेंच या गीत्यर्थात सांगितलें आहे. आपल्याच विषयवासनारूप दुर्गुणानीं जसा मनुष्य वाहविला जातो, तसेच ते रणांतले शूर आपल्याच रक्तात वाहत होते—असा सांगण्याचा भाव. ही गीति म्हणजे एक उत्तम उपदेश आहे. २०. रक्ताचे पूर. २१. भयकर. २२. तरण्यास अत्यंत दुःखकर. हीं 'रक्तपूर' याचीं विशेषणें. २३. हे गीत्यर्थ देखील

पार्थे तव बळ मथितां, निर्जहृदयीं वाण लगतां चि रणीं, ।

क्षोभे द्रौणि, जसा रविकांतमणि स्पर्शतां चि तत्किरणीं. ॥ ६१

शर एकदा चि सोडी दश, त्यांतुनि हृदय पांच विजयाचें ।

भेदिति, उरले त्याचें काळमुखीं नाम वांचवि जयाचें. ॥ ६२

उग्रशरक्षततनु ते दोषे ही वीर शोणितें व्रमती; ।

व्रमति प्रेक्षक, देव हि; गमती वधिले चि; कृष्ण ही श्रमती. ॥ ६३

कृष्ण म्हणे, “पार्था ! तुज म्हणताति भले भले ‘शहाणा.’ या ।

रणयज्ञीं सावध हो. न करीं संकोच लेश हांणाया. ॥ ६४

हा विप्र उग्रकर्मा क्लेशकर व्याधिसारखा; यासी, ।

न उपेक्षावें. आळस न धरील प्राणसार खायासी. ॥ ६५

सुभाषितरूप आहे. अनावर झालेल्या दुष्ट मुलाचें व मत्त गजाचें हें वर्णन यथार्थ नाही असे कोण म्हणेल ? २४. मूळांत आधार नसतांही पंतांनीं मगच्या व या गीतींत उत्तम उपदेशपर सुभाषितें गोविलीं आहेत.

१. तुझे (धृतराष्ट्राचें) सैन्य. २. आपल्या छातींत. ३. सूर्यकात नामक शिलाविशेष. या मण्याचा असा गुण आहे की, त्यास सूर्यकिरण लागताच त्यातून अग्नि उत्पन्न होतो. ४. तत्किरणीं=सूर्याच्या किरणांनीं. या शब्दातील ‘तत्’ पदानें सूर्य निर्दिष्ट आहे. पण ‘रविकांतमणि’ या सामासिक शब्दांतील एका पदाला उद्देशून ‘तत्’ या सर्वनामाचा उपयोग करणें योग्य नाही. तरी प्रस्तुत स्थलीं अर्थ स्पष्ट होत असल्यामुळे हा काहीं मोठासा दोष नव्हे. ५. ‘वेधिति’ असें पाठांतर. ६. उरलेले पाच वाण. ७. कृष्णाचें हृदय. ८. मृत्युमुखी, मृत्युमुखातून. मरणसमयीं हरिस्मरण केल्यास जन तरतात, या समजुतीला उद्देशून हें वाक्य आहे. स्पष्टपणें कृष्णाचें असें न सांगतां इतका वळसा घेऊन सांगण्याचें कारण असें की, मृत्युमुखातून मनुष्यास तारण्यास ज्याचें केवळ नामच समर्थ आहे, त्यास हे वाण काय होत ? असें ध्वनित व्हावें. ९. जयाचें नाम काळमुखी [लोकां] वाचवी त्याचें (कृष्णाचें) हृदय उरले पाच वाण भेदिति. १०. भयंकर वाणांनीं घायळ केले आहे शरीर ज्याचें असे (ते कृष्णार्जुन). ११. रक्त. १२. ओकिती. १३. आश्चर्यचकित व संशयग्रस्त होती. १४. [कृष्णार्जुन] वधिलेचि (मारले गेलेच कीं काय असे) गमती (वाटतात). १५. दोषे कृष्ण, कृष्ण व अर्जुन १६. भले भले (थोर थोर वीरजन) तुज शहाणा (युद्ध-कुशल) म्हणतात—असा अन्वय. १७. अश्वत्थाम्याचे वाण सोशीत स्वस्थ कां वसलास ? सावध हो—असा भाव. १८. किमपिही, काहीं एक. १९. शत्रूस मारण्यास. हाणणें=वाणप्रयोग करणें. २०. घास व दुःख देणाऱ्या रोगासारखा. २१. न उपेक्षावें=याकडे दुर्लक्ष करू नये. २२. [हा क्लेशकर व्याधीसारखा विप्र] [याची उपेक्षा केल्यास] प्राणसार (प्राणरूपी श्रेष्ठवस्तु)

हं. काय पाहसी? रे ! हाण. नै हा गुरु, कुरु-प्रियैक-रुची, ।

उग्रपिशाचाश्रय जो, छाया तापप्रदा चि, त्या तरुची." ॥ ६६

आज्ञा होतां अर्जुन सर्वांगीं गुरुसुतासि तो तौसी. ।

चित्तीं म्हणे, 'तई प्रिय मजला प्राणांपरीस होतासी.' ॥ ६७

शिर, उर, भुजोरु खंडी तुरगां, त्यांच्या हि तो लगामातें, ।

पार्थ म्हणे मनिं 'बधो ! तूं चि अंदय. काय बोल गा ! मातें?' ६८

रक्षी द्रौणीतें, जो दृढ होता, आयुचा लग्गा, मरणीं; ।

अन्वर्थनाम हरि ही; दूर हरिति, खंडितां लगाम, रणीं. ॥ ६९

खायासी (प्राण घेण्यास) आळस न धरील (आळस करणार नाही. प्राण घेईलच घेईल) गीतीचें उत्तरार्ध द्रौणीपर व व्याधिपरही लावितां येतें म्हणून हा श्लेषालंकार होय. हें अर्थ सुभाषितरूपही आहे.

१. शरांचा वर्षाव सुरू होऊ दे. उशीर करू नकोस. प्रस्तुत गीतीत पंन कृष्णाशीं तादात्म्य झाले आहेत व जणों काय आपल्या हावभावांनींच अर्जुनास सांगत आहेत. २ हा कुरुप्रियै-करुची गुरु न हा नेहमीं कौरवांचेच हित चिंतिणारा असल्यामुळे गुरु मध्ये कारण गुरूनें शिष्याचें हित इच्छिलें पाहिजे. पण हा तुझा नाशच इच्छितो, तस्मात् हा गुरु ही भावना सोडून हाण-असा भाव. ३. कौरवांचेच प्रिय इच्छिणारा. ४. उग्र+पिशाच+आश्रय=भयकर पिशाचांचें आश्रयस्थान पिशाचादिक वृक्षांच्या आश्रयानें राहतात, अशी समजूत आहे. ५. बाणांनीं शरीर सोलून काढो. ६. त्या वेळीं, द्रोणाचार्या-जवळ आपण विद्याभ्यास करीत असतांना. 'चित्तीं म्हणे तई, 'प्रिय.....' असा पाठ स्वीकारिल्यास 'तई' म्हणजे त्या युद्धाच्या धुमश्चक्रीच्या वेळीं-असा अर्थ करावा तई चित्तीं म्हणे-असा अन्वय. ७. प्राणापेक्षांही. ८. रा. पराडकर यांच्या प्रतीत 'होतासि' असा शब्द आहे. ९. भुज+ऊरु=बाहु आणि माळ्या. १०. खंडी म्हणजे बाणांनीं चिड्डी करी, एवढाच अर्थ घेतला पाहिजे. लगामासंबंधानें मात्र 'खंडी'=तुकडे करी, असा अर्थ घेतल्यास हरकत नाही. ११. या शब्दांनीं अर्जुनास अश्वत्थाम्याविषयीं किती प्रेमभाव वाटत होता, हें व्यक्त होत आहे. १२. निरपराध्यास छळणारा. १३. जो आयुचा लग (आयुष्याचा आश्रय) दृढ (पक्का) होता [तो] द्रौणीतें मरणीं (मरणसमयीं, मरणापासून) रक्षी-असा अन्वय. १४. आश्रय. या शब्दाची 'लगाम' 'लगामा' 'लाग' इत्यादि रूपे व 'आश्रय,' 'साधन,' 'संधान' 'उपाय,' 'प्राप्ति,' 'फळ' इत्यादि अर्थ आहेत. प्रस्तुत प्रसंगीं 'आयुचा लगाम' शब्दांनीं अश्वत्थाम्याचें चिरजीवित्व सूचविलें आहे. १५. हरि ही (घोडेही) अन्वर्थनाम (आपल्या नावा-प्रमाणें कृती करणारे) [होती.] घोड्यास 'हरि' हें नांव आहे. हरतीति हरिः (हरतो, नेतो म्हणून हरि.) अश्वत्थाम्यास रणांतून घेऊन पळून गेल्यामुळे घोड्याचें 'हरि' हें नाम सार्थ झालें-असा भाव.

त्या अश्वत्थाम्याते, त्या व्यसनीं, अश्व दूर पळवीती; ।

‘समयीं पति रक्षावा,’ ऐसें ते पशु हि धर्म कळवीती. ॥ ७०

द्रौणि म्हणे मनिं, ‘झाला जय विजयाचा चि अंकित स्पष्ट, ।

काय करावें ? दैवें आले भागासि आमुच्या कैष्ट.’ ॥ ७१

मंत्रौषधयत्नांहीं देहापासूनि रोगसा, नेला ।

अश्वानीं दूर द्विज; अर्जुन संशप्तकांकडे गेला. ॥ ७२

अध्याय बारावा.

स्वव्यूहोत्तरभागीं जातां ध्वनि तुमुळ ऐकिला हरिनें, ।

तिकडे चि रथ फिरविला, साधुसखानें, असाधुच्या अरिनें. ॥ १

अर्जुन, म्हणे, ‘सख्या हरि ! जातां संशप्तकांकडे, कां गा ! ।

इकडे स्वरथ फिरविला ? देवा ! मज आपुल्या मुखें सांगा.’ ॥ २

१. जय स्पष्ट (स्पष्टपणें) विजयाचा चि (अर्जुनाचाच) अंकित झाला. स्पष्टपणें आज विजयच विजयी झाला—असा अर्थ. प्रस्तुतस्थलीं ‘जय’ व ‘विजय’ या दोन्ही शब्दांचा उपयोग करून ‘विजया’स ‘विजय’ प्राप्त होणें साहजिक आहे असें ध्वनित केलें आहे. २. दुर्दैवानें. ३. संकटें. युद्धांतून पळून जाणें इत्यादि. ४. मंत्र व औषध यांच्या प्रयत्नांनीं किंवा सामर्थ्यानें—असा भाव रोग हटविण्यास मंत्र व औषध या दोहोंचेंही साहाय्य पाहिजे, अशी पूर्वजाची समजूत होती म्हणून वैद्यचिंतामण्यादि वैद्यग्रथांत रोगाची चिकित्सा दिल्याबरोबर, त्या रोग-निवारणार्थ कोणत्या ग्रहास किंवा देवास कोणत्या उपायांनीं आराधिलें पाहिजे, हें दिलेलें असतें. ‘मंत्र’ म्हणजे पचाक्षर्यांचे भूतप्रेतविषयक मंत्र किंवा ग्रहशास्त्रार्थ ब्राह्मणादिक जे मंत्र उच्चारितात ते. ‘मंत्रौषध’ या दोहोंचा उल्लेख करण्याचें प्रयोजन असें कीं, अश्वत्थाम्याच्या रथास दोन घोडे होते. प्रस्तुत स्थलीं अश्वत्थामा रोगप्रमाणें लाज्य आहे, असें सुचविलें आहे. ५. अश्व-त्थामा. ६. यांत घांतांनीं मूल कर्णपर्वाच्या १८ व्या व १९ व्या अध्यायांतील कथा आणिली आहे. ७. आपल्या सैन्याच्या व्यूहाच्या (रचनेच्या, मांडणीच्या) उत्तर दिशेस. ८. तुमुळ ध्वनि=कलकलाट. ९. ‘साधुसखानें’ व ‘असाधुच्या अरिनें’ हीं जीं विशेषणें कृष्णाला लाविलेलीं आहेत तीं साभिप्राय आहेत त्या विशेषणांनीं रथ तुमुळ ध्वनीकडे वळविण्याचें कारण सुचविलें आहे. साधु जे पांडव त्याचा तिकडे पराभव होत होता व असाधु जे कौरव त्याची सरशी होत होती, म्हणून कृष्णानें तिकडे रथ फिरविला—असा भाव. ‘साधुसखानें’ असें पाठांतर. १०. जात असतां, जातां जातां मध्येच.

‘नृप दंडधार मागध भगदत्तासम महाबळी पार्था ! ।

तव बळ मथितो, त्यातें मारुनि सार्धीं रणीं निजैस्वार्था.’ ॥ ३

ऐसें बोलत बोलत, नेला तत्काळ तेथ रथ, घातें ।

तो घन त्या दंडनावरि नेला, तत्काळ चक्र अथवा तें. ॥ ४

त्या धर्मसैनिकाचे झाले होते चि सर्व आव रिते, ।

पार्थ न जाता तरि ते वीर न त्या मागधासि आवरिते. ॥ ५

वर्षे गांडीवघन प्रखर-शरांच्या उदंड धारा. तें ।

वर्ष न शमवील कसें रिपुकाननदहन दंडधारातें ? ॥ ६

भासे मागधनृपगज उग्रपणें मूर्तीकाळसा, गरेसा ।

अविषह्यवेग, केवळ अविलंब्य प्रलयकाल-सागरसा. ॥ ७

१. हें कृष्णाचें उत्तर. २. दंडधार व मागध हीं नांवां एकाचीच आहेत. मागध म्हणजे मगधदेशाचा राजा. ३. आपल्या इच्छित हेतूस ४. तेव्हांच, शीघ्र. ५. दंडधारा-जवळ ६. हवेनें. ७. अर्जुनरूपी. ८. मेघ. ९. दंडधाररूपी. १०. अग्नीवर. ११. त्या दंडधाराचा काळच कीं काय ! येथें उत्प्रेक्षांलंकार समजावा. १२. सुदर्शनचक्र. येथें रा० पराडकर यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या प्रतींत ‘तत्काळ वक्त्र’ असा पाठ आहे व त्यावर ‘त्या दंडधाराच्या काळाचें (मृत्यूचें) मुख’ अशी टीप आहे. आम्ही स्वीकारिलेलाच पाठ शुद्ध व खरा असावा, असें आम्हास वाटतें. ‘चक्र’ व ‘वक्र’ ह्यांतील अक्षराच्या वळणांतील सादृश्य व पोथीतील अक्षराच्या काही भागाची शाई उडून जाणें—ह्या गोष्टी आमच्या तर्कास पुष्टी देतात. १३. दंडधारानें पीडिलेल्या युधिष्ठिरसैन्याचे. १४. अवमान, लढण्याची उमेद. १५. न आवरिते, सर्व सैन्याचा नाश करितांना थांबवून ठेऊ शकले नसते. सामना देण्यास अगदीं असमर्थ झाले असते. १६. गांडीवरूप मेघ. १७ वर्षांव, वृष्टी. १८. शत्रुरूप अरण्या-तील अग्निरूप मागधातें. १९. मगध राजाचा हत्ती. २० भयकर दिसण्यांत. २१ प्रत्यक्ष यमासारखा. या गीतींत हत्तीस तीन उपमानें आहेत. (१) यमासारखा भयकर रीतीनें सेनांचा नाश करणारा. (२) (समुद्रांतून निघालेल्या) विषाप्रमाणें एकसारखा इकडून तिकडे व तिकडून इकडे धांवत जाऊन आपला प्रचंड वेग लोकांस दुःसह करणारा. (३) प्रलयकालाच्या समुद्राप्रमाणें कोणासही कोठेही पडून न जाऊ देणारा. या तिन्ही उपमानांत जरी निरनिराले धर्म सांगितले आहेत, तरी त्या सर्वांत लोकक्षयकर हा साधारण धर्म आहेच. २२. विषाप्रमाणें. २३. ज्याचा वेग साहण्यास कोणीही समर्थ नाही असा. या विशेषणानें प्रस्तुत स्थली ‘गर’ शब्दानें साधारण विष व्यावयाचें नसून, समुद्रमथनसमर्थी उत्पन्न झालेले विषच घेतले पाहिजे, असें स्पष्ट होत आहे. तें फारच वेगानें सर्व विश्वांत व्यापून सर्वांचा नाश करू लागले,

वाटे काळाचा चि द्विरदाकृति, तो महाशरीर, गंडी. ।

हाणी वीरांसि वहेन्मदनद, रद पद शिरावरी रगडी. ॥ ८

पाडी क्षितिवरि, जे नृप गजतुरगरथीं हि शोभले; चिरडी ।

चरणीं तृणसे. त्यासीं भिडतां खाती भले भले चिरडी. ॥ ९

प्रथम विलोकुनि ही त्या पांडवसिंहासि, तो करीन खरा, ।

नखरा नाराचगणा मानी मानी च ना; करी नखरा. ॥ १०

तो दंडधार दुसरा भगदत्त चि. युद्ध तें महाभारी, ।

तेव्हा कोणीही त्याच्या समोर जाऊ शकला नाही, असें याचें पुराणांत वर्णन आहे २४. ज्यास चुकवून किंवा ओलाडून कोणीही जाऊ शकत नाही, असा.

१ गजाकृति. २. तो महाशरीर (मोठ्या शरीराचा गज) काळाचा चि (यमाचाच) द्विरदाकृति (गजरूप धारण करणारा) गडी (दोस्तच कीं काय) वाटे-असा अन्वय. ३. सोडने किंवा दातानें बडवी. ४. मदाचा नद (मोठा प्रवाह) वाहणारा. त्या हत्तीच्या गडस्थळांतून जणों काय मदाचा नदच वाहत होता. तो हत्ती मदोन्मत्त झाला होता-हा भाव. हें हत्तीचे विशेषण. ५. दांत. रद [आणि] पद (वीराच्या) शिरांवरी रगडी-दातांनी व पादांनी वीरांस तुडवी. [किंवा 'रद' शब्दापुढें स्वल्पविराम देऊन-रद हाणी, पद शिरावरी रगडी-असा अन्वय करावा]. ६. यास कर्ता 'हत्ती' अध्याहृत. ७. भूमीवर. ८. हत्ती, घोडे व रथ यांवर (बसलेले). ९. चिरडून टाकी. १०. पायाखाली. ११. त्या हत्तीशी. १२. त्यासीं (युद्धीं) भिडता भले भले (योध) चिरडी खाती-असा अन्वय. चिरडी खाणें=नाइलाज झाल्यावर सक्रोध मनुष्याची चित्तवृत्ती अशा प्रकारची होते, कीं तो मनुष्य जीवावर उदार होऊन पाहिजे तें करायला तयार होतो, अशी मनस्थिती होणें. चिरडी खाणें=चिरड खाणें, चिरडून संतप्त होणें. १३. 'खाती भले भले चि रडी' असा पाठ घेतल्यास 'रडी खाती=रडकुडीस येतात'-असा अर्थ. १४. या गीतीचा सान्त्वयार्थः-त्या पांडवसिंहासि प्रथम विलोकुनि ही (अगोदर-पूर्वी पाहूनही-जाणत असताही-याच्यापूर्वी पुष्कळ वेळां युद्धात गाठ पडली असनाही-असा भाव.) तो खरा मानी (मानी स्वभावाचा) करीन (उत्तम हत्ती) [अर्जुनाच्या] नखरा नाराचगणा (सिंहाच्या नखाप्रमाणें फार तीक्ष्ण अशा बाणांसही) मानीच ना (जुमानीत नव्हता-बाणास न जुमानितां युद्धें पुढे धांवून वीरास पाडीतच होता-असा भाव.) नखरा (चेष्टा, धागडधिगा) करी. [प्रस्तुत गीतींत दामयमक, रूपक व स्वभावोक्ति असे तीन अलंकार आहेत. पहिले दोन अलंकार स्पष्ट आहेत. 'करी नखरा' यात थोडक्यांत मदोन्मत्त झालेल्या हत्तीच्या कृतीचें हुबेहूब सर्व वर्णन आहे, म्हणून ही स्वभावोक्ति] १५. करी+इन=गजेन्द्र. १६. बाणसमुदाय हाच नखर (नखें) त्यास. १७. 'मानी-मानीच ना' हा विरोधाभास. १८. चेष्टा. १९. दुसरा. भगदत्तचि म्हणजे जणों काय भगदत्तच; भगदत्ताप्रमाणें शूर व पराक्रमी-असा भाव. २०. दंडधाराबरोबर अर्जुनानें केलेले. २१. फार भयकर व

- आधीं नृपासि, मग शतबाणांहीं पार्थ हस्तिला मारी. ॥ ११
- वधिला तसा चि त्याचा आता नामेंकरुनि जो दंड, ।
- शत्रूसि काळदंड चि भासे गांडीवनाम कोदंड. ॥ १२
- स्तविति स्वकीय सैनिकें पार्थातें निहंतशत्रुचक्रातें, ।
- जैसे अमर समरपटु वृत्रनमुचिजंभकाळशक्रातें ॥ १३
- पुनरपि पार्थरथातें तेथुनि तत्काळ केशिहा फिरवी. ।
- त्या विजयश्रीपतिला कौरवसेनापुरींत तो मिरवी. ॥ १४
- संशप्तकसेनेला नेउनि कृष्णें सितार्थ भेटविला, ।
- श्रीष्मा गंहनामध्ये वायूनें देहन जेंचि पेटविला. ॥ १५
- नव नव निघति विजयशर, माहेरीं गीत जेंचि दळपांत; ।

मोठें-असा भाव. येथें रा० पुराडकर याच्या प्रतीतही हाच पाठ आहे. परंतु त्याबद्दल 'महामारी' असा खरा व शुद्ध पाठ असावा, असें आम्हांस वाटतें मारिः=मारी=विध्वंस, तळपट व (२) महामारी, पटकी. तेव्हां 'महामारी' म्हणजे ज्यांत मोठा नाश आहे, किंवा ज्यांत शत्रूवर मोठा मारा केला जातो, ज्यात शत्रूवर मोठा मार पडतो तें शुद्ध. 'महामारी शुद्ध' असा प्रयोगही अथातरी आढळतोः—धाक वेतला झुजारी । केशिकसैन्य पळालें दुरी । बलिभद्र घेतला महामारी । युद्ध वीरीं माडिलें. ॥ (एकनाथकृत रुक्मिणीस्वयंवर, अध्याय १०।३७).

१. दंडधाराम. २. यमाचा दंडचि. ३ अर्जुनाचें धनुष्य. ४. धनुष्य. ५. पांडव-सैन्य. ६. शत्रुसमूहहंत्यातें. चक्र=सैन्य, समुदाय. ७. देव. ८ युद्धप्रवीण अशा. (हें शक्रा'चें विशेषण.) ९. वृत्रासुर, नमुचिनामक असुर व जंभासुर याचा काळ म्हणजे यास मारणारा-असा जो इद्र, त्यास. प्रस्तुत स्थलीं पार्थास इंद्राची उपमा देऊन त्याची महती वाढविली हें तर खरेंच, पण या उपमेनें अर्जुन इंद्रपुत्र आहे असें ध्वनित करून उपमेची सार्थकता सुचविली आहे, हें विसरतां कामा नये. १०. केशीदैत्याचा हता (कृष्ण). ११. विजयरूपी लक्ष्मीच्या किंवा वैभवाच्या नवऱ्यास (अर्जुनास.) या विशेषणानें विजयश्री पार्थाची नवी नवरी व तीं दोघें नवदंपती होत, असें ध्वनित केलें आहे. १२. तो कृष्ण. १३ नवदंपतीस मिरवूं लागला. १४. अर्जुन. १५. श्रीष्मकृत. ज्येष्ठ व आषाढ या महिन्यांस श्रीष्म हें नाव आहे. १६. वनामध्ये. १७. अग्नि १८ अर्जुनाचे बाण. १९. गाणें. दळतांना बायका गीत गातात. माहेरीं मोकळीक जास्त म्हणून चढाओढीनें गाणीं पुष्कळ व मोकळेपणानें गातात; तितकीं सासरीं गात नाहींत, किंवा गातां येत नाहींत. 'गीत'शब्द देशावर पुलिंभी, कोंकणांत नपुंसलिंभी.

- संशप्तकांत शिरती, हरिणाच्या जेंवि सिंह कळपांत ॥ १६
- संशप्तकमथनकथन पुष्कळ; थोड्यांत सांगतो; परिसा. ।
- करिसारंगशशक ते, विजयविशिखगण तदंतरीं हरिसा. ॥ १७
- करितां रिपुदलन, म्हणे वरचेवर लोकनाथ 'वा ! हूं.' ते ।
- संशप्तकबलदलनीं दे परमोत्साह पार्थवाहंतें. ॥ १८
- संशप्तक ते राक्षस, अर्जुन तो रघुपती. न वरचील ।
- दृष्टान्त सज्जनप्रिय; यास्तव न कवि सुमती नव रचील. ॥ १९
- कृष्ण म्हणे, 'विजया ! या रणभूमिकडे पहा महाबाहो ! ।
- वा ! हो सदैव विजयी. स्वत्राणा आर्तजन तुला बाहो. ॥ २०
- पार्था ! पहा पहा रे ! नटेताति चहूंकडे कबंध रणीं. ।

१. यास कर्ता प्रथमचरणातला 'विजयशर' शब्द होय. २. जेंवि हरिणाच्या कळपांत सिंह शिरती-असा अन्वय. या गीतीच्या दोन अर्थांत दोन्ही उपमा योजून पंतांनीं आपलें सादृश्ययोजनाकौशल्य दाखविलें आहे. पूर्वार्धातील उपमेनें विजयशरांची निषण्याची शीघ्रता व उत्तरार्धातील उपमेनें त्याची शत्रुसैन्यात शिरण्याची क्रूरता स्पष्ट करून दाखविली आहे.

३. संशप्तकांची मस्ती पार्थानें जिरविली ती कथा. ४. मुळांत २५ श्लोकांनीं जो कथाभाग वर्णिला आहे, तो पंतांनीं तीन गीतींत आणिला आहे ५. हत्ती, हरिण व ससे ६. संशप्तक. ७. अर्जुनाच्या बाणांचा समूह. ८. त्या संशप्तकरूपी करिसारंगशशकांत. ९. सिंहासारिखा. १०. यास कर्ता 'अर्जुन.' ११. शत्रुसंहार. दलन करणें=तुकडे करणें १२. कृष्ण १३. वा पार्था ! हूं, चालू दे. १४. कृष्णाचें 'वा ! हूं.' असें म्हणणें. १५. अर्जुनाच्या हातांस. १६. वरकळ, अन्य. वर सांगितलेल्याहून अन्य १७. सादृश्य, उदाहरण येंथें दृष्टान्त म्हणजे दृष्टान्तालंकार असें समजू नये कारण प्रस्तुत गीतीतील अलंकार दृष्टान्त नसून रूपक आहे. १८. यास्तव सुमती (उत्तम बुद्धीचा, शहाणा) कवि [किंवा 'कविसुमति'=कवीची उत्तम मति] नव [दृष्टान्त] न रचील-असा अन्वय. १९. नवीन दृष्टान्त. २०. हें विशेष्य साभि- प्राय आहे कारण पुढच्या वर्णनावरून 'विजय' हें नाव सार्थक आहे असें सांगण्याचा कृष्णाचा उद्देश स्पष्ट आहे. म्हणून हा परिकरांकुरालंकार होय. २१ हें दामयमक आहे. २२ आत्मरक्षणार्थ. २३. संकटांत असलेले लोक २४ बोलावो. २५ नाचत आहेत. या व याच्या पुढच्या आठ गीतींत बीभत्सरस प्रधान आहे या रसात शव, रक्त, मांस, भूत, पिशाच इत्यादिकांचें वर्णन असतें. प्रस्तुत स्थळीं या रसाची कबंध, रक्त इ० आलंबनें, कबंधाचें नाचणें, रक्ताचें वाहणें इ० उदीपनें; कृष्णाचे आनदरोमाच, हस्तविक्षेप व शब्द हे अनुभाव व कृष्णार्जुनाचा आनंद हे व्यभिचारी भाव. साधारणतः बीभत्सरसाचे रोमाच नेत्रागिनील-

- झाली तुझ्या रथास हि वीरशरीरीं सुदुर्गमा धरणी. ॥ २१
- हे त्वां महाभुजा ! भुज वीरांचे खंडिले असंख्य, अही ।
- गरुडें जसे नखांहीं. दिसती अत्यंत उग्रमूर्ति मही. ॥ २२
- हीं मस्तकें भेटांचीं कमळेंसीं विखरिलीं. इहीं भूतें ।
- त्वां पूजिलें, उंदारा ! केलीं तृप्तें पलाशनें भूतें. ॥ २३
- तुज हे देत्ये आशीर्वाद मधुघ्नासि जेंवि दे, वसुधा. ।
- सेविति यथेष्ट भूत क्षतजनदी, जेंवि सर्व देव सुंधा. ॥ २४
- दुस्तर रक्तनदी हे, वाहवित्ये द्विरद ही, बहु चि खोल. ।
- हा शोणितमांसांचा झाला सर्वत्र दुर्गम चिखोल. ॥ २५
- भेटकोटिकटक वर्ते ज्याच्या आज्ञेच्या कळेवरतें, ।

नादि अनुभाव असतात पण प्रस्तुत स्थळीं वीभत्सरस नायकाच्या शौर्यापासूनच उत्पन्न झालेला असल्यामुळे त्यास त्यामुळे आनंद होणें साहजिक आहे म्हणून प्रस्तुत स्थळीं अनुभाव व्यभिचारी भावांत फरक या भावानुभावांविषयीं मार्गें दिलेली माहिती पाहणें (पृष्ठ ३३ टीप ३ पहा.) २६. शिरोविहीन शरीर.

१. मृतवीरांचीं शरीरें दाट असल्यामुळे—असा भाव २ गमन करण्यास कठीण अशी. ३ अर्जुन आजानुवाहू होता, म्हणून 'महावाहो' 'महाभुजा' इ० विशेषणें केवळ स्तुतिपर नसून अन्वर्थ होत ४ सर्प ५. याम कत्री 'मही'. 'दिसते' असें पाठांतर ६. पृथ्वी. ७ वीरांची. ८. पसरलीं. ९. या शिरकमळांनीं १०. भूमीतें ११ या गीतींत स्पष्ट जरी नाहींत तरी तीन अलंकारांचा ध्वनि आहे. पहिल्या चरणांतल्या 'कमळेंसीं' या शब्दानें उपमालंकार झाला. द्वितीय चरणातील 'पूजिलें' या शब्दानें रूपक सूचित आहे कारण पूजा करावयाची ती फुलानीं. म्हणून 'इहीं' म्हणजे या 'शिरकमळांनीं' असें रूपक ध्वनित आहे. आणि पृथ्वीची पूजा केली नसून केली आहे असें म्हटल्यामुळे उत्प्रेक्षा. १२ हें सहेतुक विशेषण आहे. हें विशेषण लावण्याचा हेतु अर्जुनानें 'भूतें तृप्तें केलीं' १३ मांस नक्षिणारीं. १४ वेताळ इत्यादि भूतगण. १५ वसुधा. दुष्टाच्या वधानें संतोषलेली पृथ्वी. १६ मधुदैत्यातकाला. १७ भूतें, पिशाचें. 'भूत' शब्द संस्कृतात पुष्टिगी आहे. १८. रक्ताची नदी १९. जितक्या आनदानें देव सुधा पिती, तितक्या आनदानें भूतें रक्तनदी पिती—असा भाव. २०. अमृत. २१. तरून जाण्यास कठीण. २२ हत्ती देखील. २३. बहु चि (फारच) खोल [अशी] हे (ही) दुस्तर रक्तनदी द्विरद ही वाहवित्ये—असा अन्वय. २४. रक्तमांसांचा. २५. चिखल. या शब्दाचें 'चिखोल' हें रूप चित्य होय. २६ कोटिवीरांनीं युक्त असें सैन्य. २७. ज्या कळेवराच्या. २८. कळ=इच्छेप्रमाणें यत्र चालविण्यास किंवा बंद ठेवण्यास करून

पडलें धंरावराचें रणभूमितळीं पहा कळेवर तें. ॥	२६
रत्नांगदमुकुटकटकहारपदकमुद्रिकादिर्नग-रासी ।	
जिकडे तिकडे पडले. गेले भोक्ते कृतांतनगरासी. ॥	२७
हे जळ मागति; धांवति हे आणायसि; हे पहा रडती ।	
कीं न प्राशुनि मेले; हे घेउनि आप्तनाम आरडती. ॥	२८
शरचापतूणतोमरखड्गगदाशक्तिपरशुपरिघातें ।	
भ्रंशांतें अवलोकीं. त्वां जय संपादिला चि अरिघातें. ॥	२९
ऐसें कर्म कराया हंरि एक समर्थ, तूं तसा चि दुजा; ।	
पार्था ! सख्या ! निरंतर परिवृद्ध असो भुजप्रताप तुजा.' ॥	३०
रणभूमि दाखवीत प्रभु रथ फिरवी; अशांत तो कार्नी ।	
नाद शिरे, जो केला दुर्योधननृपबळांत लौकानीं. ॥	३१

ठेविलेला साधनविशेष. कळ फिरविल्याबरोबर ज्याप्रमाणें कळसूत्री घर चालू लागतें त्याप्रमाणें ज्याच्या भाषेबरोबर 'भटकोटिसैन्य' पाहिले तें काम करण्यास सिद्ध होत असे. कळेच्या ताब्यांत ज्याप्रमाणें सर्वस्वी यत्र, त्याप्रमाणें ज्याच्या ताब्यांत 'भटकोटकटक' बर्ते असा-असा भाव.

१. दंडधारराजाचें २. शरीर. ३. रत्नखचित बाहुभूषणादि अलंकारसमुदाय. 'राशी' हा शब्द संस्कृतांत पुल्लिंगी आहे. ४. नगांच्या=डागिन्यांच्या-राशी. ५ त्या आम-रणांचे भोक्ते या गीतींत कृष्णानें नग येथेंच पडले आहेत न भोक्ते यमपुरास गेले असें सांगून, ऐहिक ऐश्वर्य सर्व नश्वर व बरोबर न येणारें आहे, असें सुचविलें आहे. 'भोक्ते'शब्दानें इतका अर्थ ध्वनित असल्यामुळे ध्वनिकाव्याचें हें एक उत्तम उदाहरणच आहे. ६. यमपुरासी. ७. युद्धभूमीवर प्रत्यक्ष घडत असलेल्या गोष्टी दाखवून कृष्ण त्यांचें वर्णन करीत आहे. ही स्वभावोक्ति करुणरसास पोषकच आहे. ८. आणिलेलें पाणी प्याल्याशिवाय मेले म्हणून. ९. मेलेल्या इष्टमित्रांचीं नांवें. १०. तूण=तूणीर, ज्यांत शर असतात तो. ११. आयुधविशेष. १२. परिघ=आयुधविशेष, लोखंडी कडी लाविलेला सोटा. १३. ज्यांची मोडतोड झाली आहे अशा शस्त्रांसास. १४. शत्रुसंहारानें. १५. इंद्र. १६. दुसरा. १७. वृद्धिगत. १८. सैनिकांनीं. पुढच्या अध्यायाची जणों काय कवीनें या गीतींत प्रस्तावनाच केली आहे. अशा रीतीनें कित्येक शब्दांनीं प्रेक्षकांचें लक्ष पुढच्या कथानकाकडे ओढण्याचें काम चतुर नाटककार करीत असतात.

अध्याय तेरावा.

- तें रणचत्वर सत्वर लंघुनि जाऊनि कृष्ण जों पाहे, ।
 तों धर्मसहाय नृपति पांड्य महाबाहु भांडतो आहे. ॥ १
- नाम प्रवीर त्याचें, मलयध्वज हें हि, पांड्य नाम दुजें. ।
 तेणें कर्णाचें बळ मथिलें, केलें चि भय सैन्य तुजें. ॥ २
- जो भीष्मद्रोणासीं सैमता स्वप्नामधें हि साहेना, ।
 कृष्णार्जुनांपरीस न्यूनत्व हि, अन्यतुल्य पाहेना. ॥ ३
- त्यासि रणीं बहुमानें द्रौणि म्हणे, 'वीरभूषणा ! भूषा ! ।
 रौजीवपत्रनेत्रा ! भुजगाभभुजा ! मनोज्ञसद्रूपा ! ॥ ४
- अश्वत्थामा सोडुनि कां मारिसि हें अशक्त बळ हातें ? ।
 रुद्रासीं अंधकसा, तूं मजसीं मात्र योग्य कलहातें.' ॥ ५
- मग पांड्यातें द्रौणि, द्रौणीतें पांड्य विधिती बाणी; ।
 उरलें नाहीं च स्थळ तिळमात्र अंभिन्न तत्तनुत्राणीं. ॥ ६
- ^{१२}शिर उडवाया नव शर नवदा नव उग्र विप्रवीरानें ।
 जे सोडिले, नवाहीं ते सर्व छेदिले प्रवीरानें. ॥ ७

१ या अध्यायांत पंतानीं मुळांतील २० व्या अध्यायातील कथाभाग आणिला आहे.
 २. रणांगण. ३. तुजें=धृतराष्ट्राचें, कौरवांचें संजय धृतराष्ट्रास युद्धकथा सांगून राहिला
 आहे, हें लक्षात असावें. ४. वरोवरी. भीष्मद्रोणांची वरोवरी ज्याला आवडत नसे;
 म्हणजे या अप्रतिम महावीरांपेक्षाही मी अधिक वीर आहे असा ज्याला अभिमान होता-
 असा भाव. ५. कृष्णार्जुनांपेक्षां ६. कमीपणा. अन्यतुल्य पाहेना म्हणजे इतर सर्व वीर
 आपली योग्यता कृष्णार्जुनांपेक्षा फार कमी आहे असें कबूल करीत होते; पण हा पांड्य
 त्यांच्याप्रमाणें कृष्णापेक्षां आपली योग्यता कमी समजत नव्हता. प्रस्तुत स्थळीं राजाच्या शौर्य-
 वैभवाचें वर्णन केलें आहे, म्हणून हा उदात्त अलंकार. ७. कमलपत्राक्षा. ८. भुजगसदृश-
 भुजा ९. अत्यंत सुंदर रूप ज्याचें अशा. १०. अक्षत, विद्ध झालें नाहीं असें, टोंचलें गेलें नाहीं
 असें. ११ तत्तनुत्राण=त्याच्या कवचांत १२. पांड्यमस्तक. १३ नऊ. १४. अन्वयार्थ-
 शिर उडवाया जे नव (नवीन, कोरे) [व] उग्र (तीक्ष्ण) [असे] नव (नऊ) शर (बाण) नवदा
 (नऊदा, नऊ वेळां) विप्रवीरानें (अश्वत्थाम्यानें) सोडिले, ते सर्व (एकदर, ९×९=८१ बाण)
 प्रवीरानें नवाहीं (नऊ बाणांनीं) छेदिले. सारांश, अश्वत्थामा प्रत्येक वेळी नऊ बाण सोडी व
 प्रवीर ते सर्व एकाच बाणानें छेदी; असें एकदर नऊ वेळां झालें. १५. अश्वत्थाम्यानें.

च्याही घोडे वधिले शर सोडुनि, गुण हि खंडिला भूपें, ।
 द्रौणि क्रोधें पेटे, जैसा दावाभि सिंचिला तूपें. ॥ ८
 सेवकजन बहु सत्वर योजी त्याच्या रथासि वाजिवर, ।
 द्रौणि हि गुण धनुला; बळ दावी जें दाविलें न आजिवर. ॥ ९
 जैसि योजिली सुचतुर प्रभुनें व्यापी समस्त जग नीती, ।
 तसि गुरुशतशरवृष्टि क्षितिला आक्रमुनि जाय गगनीं ती. ॥ १०
 ती ही खंडुनि पांड्यें वधिले रथचक्ररक्षक क्षिप्र; ।
 तेव्हां जसा व्रजावरि हरि, अरिवरि या हि तेंवि तो विप्र. ॥ ११
 गुरुसुत महेंद्र, धनु धन, शर ते जलवृष्टि, सैन्य तो घोष, ।
 नृप गोवर्धन, त्याचा धर्ता उत्साह देव निर्दोष. ॥ १२

१. जैसा तूपें सिंचिला (सिंचिलेला, सिक्त) दावाभि—असा अन्वय. २. उत्तम घोडे.
 ३. सुचतुर प्रभुने (शहाण्या राजानें) योजिली (योजिलेली—नियुक्तकेलेली) नीती (राजनीति;
 कायदेकानू वगैरे) समस्त जग व्यापी (प्रत्येकास नियमाप्रमाणें बागावयास लावी. पेंढारी इत्यादि
 अराजक लोकास शिक्षा देऊन त्यांसही नियमाखालीं आणी—अमक्या भागात हा नियम पाळला
 जात नाही असें होऊं न देई) तसी इ०. ४. राजनीति; राज्यसंबधी नियम. ५. मोठमोठ्या
 शेंकडों बाणांची वृष्टी. 'गुरुसुतशरवृष्टि' असें पाठान्तर. ६. वृष्टी. ७. गोकुळावर. ८. इंद्र.
 ९. याहि अरिवरि=पांड्यावर. १०. गवळीवाडा. ११. पांड्यराजा. १२. पर्वतविशेष.
 १३. नृपरूपी गोवर्धनाचा. १४. उचलून धरणारा, धारण करणारा. अन्वयः—त्याचा
 (नृपरूपी पर्वताचा) धर्ता (उचलणारा) देव (श्रीकृष्ण कोण ? तर) [त्या राजाचा] निर्दोष
 उत्साह (उत्साहच होय) किंवा, निर्दोष उत्साह हाच उचलून धरणारा देव होय.
 दोषन्=हस्त; निर्दोष=हस्तरहित—असा अर्थ केल्यास—त्याचा धर्ता निर्दोष उत्साह [रूपी] देव
 [होय]. उत्साह हा मनाचा धर्म, त्याला हस्त नसणें, साहजिकच आहे. १५. कृष्ण.
 १६. निर्दोष' हें 'उत्साह' व 'देव' या दोहोंचेंही विशेषण मानितां येईल. प्रस्तुत गीतीतील
 परंपरितरूपक समजण्यास 'गोवर्धनोद्धारण' नामक भागवतांतील कथा अनुसंधेय आहे.
 ती कथा अशीः—एकदा नंदानें इंद्रयज्ञ करण्याची तयारी करविली. पण कृष्णानें इंद्रयज्ञ
 करण्यापेक्षा त्याच द्रव्यांनीं ब्राह्मणादि चातुर्वर्णांस व गोमहिषशुनकादि सर्व भूतांस सतुष्ट करणें
 चांगलें असें सांगून, त्यानें नंदाकडून तसें करविलें. त्यामुळें इंद्रास फार राग आला व त्यानें
 सर्व मेधांस आज्ञा देऊन त्या गवळीवाड्यावर भयकर वृष्टी करविली. त्या वेळीं कृष्णानें गोव-
 र्धनपर्वत एका बोटावर उचलून त्याखालीं गोपगोपींचें व धेनूचें सरक्षण केलें. सात दिवसपर्यंत
 अतिभयकर वृष्टी करून, तीमुळें नंदाचें कांहीं नुकसान न झाल्यामुळे, कृष्णचरितानें इंद्र
 भयभीत होऊन स्वस्थानीं चाळता झाला.

ज्या आयुधशकटाळ वाहति वृष आठ, तीं अशीं प्रकटें, ।

द्रौणि रणी करि रिक्तें अर्धप्रहरांत, आठ ही शकटें. ॥ १३

ऐसे वरायुधांचे गाडे, संपूर्ण आयते, ज्याची ।

भुजशक्ति करि रिकामे; सांगावी गोष्टि कांय तेजाची । ॥ १४

ते बाणवृष्टि वायव्यास्रमहावेगपांड्यपवमानें, ।

लीलेकरुनि उडविली, मानधनप्रीति जेंवि अवमानें. ॥ १५

ध्वजधनु खंडी, मारी सूताश्वातें हि शूर-विप्र-कर, ।

पांड्यनृपप्रवराच्या शस्त्रास्त्रांचा न करंवि प्रकर. ॥ १६

मोरायाचा समर्थ प्राप्त चि जाला, न मारिला परि तो; ।

परितोष तसा न दुजा दे, कीं नृप शुद्ध शुद्ध हा करितो. ॥ १७

१. आयुधाच्या गाड्याळा. २. वैळ. ३. प्रसिद्ध अशीं. ४. सुमारे दीड तासात. ५. गाडे. 'शकट' हा शब्द संस्कृतात पुल्लिङ्गी व नपुंसकलिङ्गी आहे. पण पंतांनीं येथें तो नपुंसकलिङ्गी का योजिला असावा बरें ! ६. उत्तम किंवा श्रेष्ठ आयुधानीं भरलेले. ७. आयते संपूर्ण= भरून तयार करून ठेविलेले. ८. बाहुबल; मनगटांतला जोर. ९. 'गोष्ट' व 'गोष्टी' अशीं या शब्दाचीं दोन रूपें आहेत. १०. काय सांगावी=अवर्णनीय. ११. ती. जुन्या अर्थात तृतीयपुरुषी स्त्रीलिङ्गी एकवचनी सर्वनाम 'ती' नसून 'ते' आहे. सांप्रतही पत्रादिकांत 'कळावें. लोभ असावा. हे विनति' इत्यादि स्थळीं अशा सर्वनामाचा कधीं कधीं उपयोग करण्यांत येतो. पंतांच्या वेळीं 'ती' व 'ते' हीं दोन्ही रूपें प्रचारांत होतीं असें दिसतें. १२. वायव्य नामक अस्त्राच्या महावेगानें युक्त जो पांड्यरूपी पवमान-वायु-त्यानें. 'बाणवृष्टि' व 'पांड्यपवमान' हीं सापेक्ष रूपकें म्हणून हें परंपरितरूपक. वाऱ्याच्या सोसाड्यामुळे पाऊस नाहीसा होतो, हें प्रसिद्धच आहे. १३. जणों खेळतां खेळतांच, सहज रीतीनें. १४. मान-सन्मान-स्वाभिमानरूपी धनाची आवड. १५. अपमानानें. अवमानें मानधनप्रीति उडते, म्हणजे जो नेहमीं अपमान सहन करून स्वस्थ बसतो, तो काहीं दिवसांनीं स्वाभिमानविहीन (निळाजरा) बनतो-असा भाव. किंवा-मानी पुरुषाचा अवमान केल्यानें अवमान करणारावरची पूर्वीची मानी पुरुषाची प्रीति उडून जाते-अपमान झाला कीं मानधनाची मजीं खप्पा होते-असा अर्थ करावा. १६. ध्वज=पताका; रथावरील झेंडा. १७. सारथी व घोडे यांस. १८. शूर विप्राचे (अश्वत्थाम्याचे) हस्त. १९. पांड्यनृपश्रेष्ठाच्या. २०. राहूं देईना. २१. समुदाय. २२. मारून टाकण्याचा. आतां बाण सोडल्यास हा खातरीनें मरणार अशी वेळ. २३. पांड्यराजा. २४. संतोष. हें दामयमकाचें उदाहरण आहे. दाम=हार. पका

झंगडेल आपणासीं या कामें वांचवि प्रवीणला;—
 म्हणुनि म्हणति सुर, 'साधो ! तूं पुष्कळ वांच' विप्र-वी-
 सोडुनि पांड्यनृपातें, मदीं द्रौणि द्विपाधिरोह रणीं, ।
 कमळावचर्यां तैसा विगतश्रम वीरवरशिरोहरणीं, ॥ १९
 तों एक सुकल्पित गज, धांवत मलयध्वजाकडे आला, ।
 ज्याच्या अधिरोहातें वीरगुरु द्रौणि मारिता झाला. ॥ २०
 त्या कैरिवरि, गिरिशिखरीं हरि तैसा, तो उडोनि पांड्य
 तेव्हां प्रवीरभूपस्तोत्रातें शत्रुभटचमू हि पडे. ॥ २१
 रविरश्मिप्रभ तोमर, गुरुपुत्रशिरःसरोज उडवाया, ।

अर्धाच्या शेवटचीं कांहीं अक्षरें दुसऱ्या अर्धाच्या आरंभीं आणून तीं अर्धे एकमेकात
 सुतवून त्यांचा जणु काय हारच बनविलेला असतो म्हणून यास दामयमक म्हणतात.
 २५. पांड्याहून दुसरा कोणताही राजा. २६. कारण. २७. ज्यांत छळ (कपट) नाही असें,
 धर्मयुद्ध. २८. या गीतीचा अन्वय—परि तो न मारिला, कीं (कारण, न मारण्याचें
 कारण हें कीं) हा नृप (पांड्य) शुद्ध शुद्ध करितो [तस्मात् हा जसा परितोष दे] तसा परितोष
 न दे.

१. आपणांसीं आणखी शुद्ध करील. प्रस्तुत स्थळीं द्रौणीची युद्धप्रीति व शत्रुगुणग्रहणचारीणत्व
 हीं कवीनें मोठ्या खुबीनें वर्णिलेलीं आहेत. २. इच्छेनें ३. अश्वत्थाम्याला. या गीतींत पंतांनीं
 अर्धाचा विघाड होऊं न देतां सप्ताक्षरी यमक साधिलें आहे. ४. गजानर बसलेले. ५. कम-
 ळच्छेदाविषयीं. अबचय=संचय, जमा करणें. ६. श्रमरहित. विशेष श्रम ज्याला होत नाहीत
 असा. ज्याप्रमाणें कमळें तोडणें फारशा श्रमाचें काम नाही, त्याप्रमाणेंच द्रौणीला वीरांची शिरे
 उडविणें फारसें श्रमाचें काम नव्हतें—असा भाव. ७. वीरभेडांचीं शिरे उडविण्यांत. ८. उत्तम
 रीतीनें सज्ज केलेला. 'अकल्पित' असें पाठांतर. ९. वर बसणान्याला. १०. वीरांचा गुरु;
 वीरश्रेष्ठ. ११. हत्तीवर. या अर्थांत 'रि'चा असकृत् उच्चार होत आहे म्हणून हा अनुप्रासा-
 लंकार. १२. पर्वतशिखरावर. १३. सिंह. १४. त्या प्रवीरनामक पांड्यराजाची स्तुति. १५.
 शत्रुवीरांची सेना देखील. १६. उच्चारू लागली, त्याची स्तुति करूं लागली. येथें 'शत्रोरपि
 गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि' ह्या सुभाषितवचनाची आठवण होते. १७. सूर्यकिरणां-
 प्रमाणें तेजस्वी. १८. अश्वत्थाम्याच्या शिरोरूपी कमळाला. प्रस्तुत स्थळीं कवीनें एका प्रसिद्ध
 कविसमयाच्या विरुद्ध वर्णन केले आहे, असें म्हणावें लागतें. तोमरास 'रविरश्मिप्रभ' म्हणून
 म्हणतें ज्यास उडवावयाचें. त्यास 'शिरःसरोज' म्हटलें आहे. रवि व सरोज यांची नेहमीं मैत्री
 असावयाची. असें असून येथें विरोध दाखविला आहे.

- प्रेरी पांड्य भुजबळें, तोत्रें गज ही रथासि तुडवाया. ॥ २२
- तोमर सोडी तेव्हां मोठ्यानें तो प्रवीर भूप म्हणे, ।
- ‘मेलसि द्रौणे ! तूं मेलसि; स्मर हॅरीस वीरमणे !’ ॥ २३
- कैचें वारण करणें ? मरणें नव्हतें म्हणोनि, तोमर तो ।
- भूषण चि हरि शिरीचें. कीं जो प्राणी गर्तायु तो मरतो. ॥ २४
- तें पद्मरागहीरकैर्गोरुत्मतशैक्रेनीळरंलांचें, ।
- केलें, किरीट, भस्म चि. परितापें चित्त ही संपलांचें. ॥ २५
- हरितां किरीट पांदाहत अहिपतिसा चि, गुरुसुत क्षोभे; ।
- अंधकमथनीं हॅरसा, पांड्यवर्धी त्या रणांगणीं शोभे. ॥ २६
- बाण चैतुर्दश सोडी, पांचाहीं हस्तिपादकर भेदी, ।

१. अकुशानें. २. तोत्रें [स्व] गजही [शत्रूच्या] रथासि तुडवाया प्रेरी—असा अन्वय.
 ३. अश्वत्थाम्याच्या रथास. ४. विष्णूस. ५ त्या तोमरास निवारणें—प्रत्यस्त्रादिक प्रेरून त्यास निष्फळ करणें—अशक्य—असा भाव. ६. अश्वत्थाम्यास मरावयाचें नव्हतें; त्याची आयुर्मर्यादा संपली नव्हती म्हणून—असा अर्थ किंवा ‘मरणें’ नव्हतें म्हणजे अश्वत्थामा चिरजीवी असल्यामुळे त्यास मरण कधीच नव्हतें म्हणून, असाही अर्थ करिता येईल.
 ७. प्राणाच्या ऐवजीं फक्त भूषणच—किरीटच हरण करी. जीवावरची गोष्ट किरीटावरच गेली—असा ‘भूषणचि’ यांतील ‘च’काराचा अर्थ. ८. हरण करी ९. कारण. जीवावरची गोष्ट किरीटावर जाण्याचें कारण. १०. ज्याची आयुष्यमर्यादा संपली असा. आयुर्विहीन मरतो व ज्याची आयुर्मर्यादा संपली नाही तो कोणत्याही युक्तीनें मरत नाही—असा भाव. हा भाग सुभाषितरूप आहे. ११. येथें रा. पराडकर यांच्या प्रतीत ‘ते’ असा पाठ आहे, पण तो हस्तदोष असावा. १२. रक्तवर्ण माणिक्यविशेष. याची उत्पत्ति सिंहलात होते, अशी समजूत आहे. १३. वज्रनामक मणि. याचा शुभ्रवर्ण. १४. गारुत्मत=मरकत, हिरा. १५. शक्रेनीळ=शक्रेनीळ; मणिविशेष. १६. नवरत्नें प्रख्यात आहेत, त्यांचीं नांवें;—मौक्तिक, पद्मराग, वज्र, प्रवाल, मरकत, नील, गोमेधिक, पुष्पराग व वैदूर्य इत्यादि रत्नांनीं केलेले—हा या सामासिक शब्दाचा अर्थ. हें ‘किरीट’ याचें विशेषण. १७. परितापें (पश्चात्तापानें) सपलांचें चित्तही भस्म केलें—असा अन्वय. ‘परितापे’ असा पाठ आहे, तो वेतल्यास—परिताप (पश्चात्ताप) पावे—असा अर्थ. १८. शत्रूचें. १९. हरण करितां, काढून वेतल्यानंतर. २०. पायांनीं तुडविलेला. २१. सर्पश्रेष्ठाप्रमाणें. २२. शिवासारखा. २३. चौदा. यांपैकीं किती किती बाणांनीं कोणतें काम केलें, हें पुढें दिलें आहे. २४. चौदांपैकीं पांच बाणांनीं. २५. हत्तीचे पाय व सोड.
 २६. तोडून टाकी.

तदनुचर महारथ साँ साहीं, नृपबाहु शिर तिहिं च्छेदी. ॥ २७
 कुंडलमंडित पांड्वक्षितिपतिचें शिर धरातळीं पडलें; ।
 भाँसे पतन विशाखामध्यगपूर्णेदुमंडला घडलें ! ॥ २८
 जसि ईष्टि 'दशहविष्का,' तींत करिति पिष्टपिंड दशधा, ती, ।
 आचार्यपुत्र दावी युद्धमखीं 'पांड्वगजवधीं, जाती. ॥ २९
 बळि जिंकितां जसा करि सुरपति सत्कार विष्णुचा भूषा ! ।
 दुर्योधन पांड्ववधीं द्रौणीची स्तुति करी तदनुरूपा. ॥ ३०

;

१. त्याच्या (पांड्याच्या) मार्गे चालणारे. २ महारथ म्हणजे दहा हजार वीरांशीं भांडणारा. ३. सहा. तदनुचर (त्या राजाच्या मार्गे तद्रक्षण करीत असलेले) सा (सहा) महारथ (महारथांस) [द्रौणी] साहीं (सहा बाणानीं) च्छेदी-असा अन्वय. ४. पांड्याचे बाहु. ५. पांड्वशिर. ६. तीन बाणानीं. ७. ही अत्यंत सुंदर उत्प्रेक्षा आहे. कर्ण-कुंडलांचें विशाखा नक्षत्राच्या तान्यांशीं तादात्म्य व कुंडलांमधल्या पांड्वमुखाचें चंद्राशीं तादात्म्य वर्णिल्यामुळे 'तादात्म्यस्वरूपोत्प्रेक्षा' या उत्प्रेक्षामेदाचें हें उदाहरण आहे. वैशाखमासाच्या पौर्णिमेस पूर्णचंद्र विशाखा नक्षत्रांत असतो. कवीस नक्षत्राची, सूर्यचंद्रांच्या गतीची म्हणजे ज्योति.शास्त्राची चांगलीच माहिती होती, असें या वर्णनावरून स्पष्ट होतें. कारण ही उत्प्रेक्षा पंतांचीच आहे, मूळांतली नव्हे ८. विशाखा नक्षत्राचे दोन ठळक व दोन लहान असे चार तारे आहेत. त्यांपैकीं ठळक तान्यांमध्ये आलेल्या पूर्ण चंद्रमंडळास. मंडल=[सूर्य किंवा चंद्र यांचें] विं. ९. यज्ञ. १०. दशहविष्कासंज्ञक हठींत पिष्टपिंडाचे दहा भाग करितात, तसे पांड्वगजाचे दहा तुकडे केले. ११. पिठाचा गोळा. १२ दहा विभाग, दहा तुकडे. १३. ती जाती (तशी त-हा, तसा प्रकार; सहा तुकडे करण्याचा प्रकार) पांड्वगजवधीं आचार्यपुत्र दावी-असा अन्वय. दहा तुकडे करी-असा भाव. १४. रणयज्ञांत. १५. पांड्वराज व त्याचा हत्ती यांस ठार मारण्याच्या कामीं. १६. पद्धति, प्रकार. १७. बळि दैत्य. विरोचनाचा पुत्र व प्रल्हादाचा पौत्र. यानें इद्रपदाचें हरण केलें व इंद्रास पळवून काविलें. तेव्हां विष्णूनें वामनावतार घेऊन दानशूर जो बळी त्याच्याजवळ तीन पावलें जमीन मागितली. बळीनें 'तथास्तु' म्हटल्यावर वामनानें विराट्स्वरूप धारण करून दोन पावर्चांत भूलोक व स्वर्गलोक व्यापिले व तिसरें पाऊल बळीच्या मस्तकावर देऊन त्यास पाताळीं घातलें, व इंद्राची गादी इंद्रास दिली-अशी कथा प्रस्तुत स्थळीं अनुसंधेय आहे. १८. इंद्र. १९. हे धृतराष्ट्र! २०. तिच्या सारखी. इंद्रानें जशी विष्णूची केली तशी.

अध्याय चौदावा.

प्रज्ञाचक्षु म्हणे, 'जयिं परमसहाय प्रवीरभूप मरे, ।

काय करी तयिं अर्जुन ? तौ चि महाबळ सुरप्रभूपम रे ! ॥ १

कर्णे ही बहु सैनिक धर्माचे पळविले चि असतील, ।

सन्मुख सिंह पहातां, क्षुद्र मृग स्वस्थ केंवि बसतील ? ॥ २

तें कळतां जिष्णूचें चित्त क्षोभासि फार पावावें. ।

पुच्छ रगडितां नागें धावावें, कडकडोनि चाँवावें. ॥ ३

मृत्युंजयें दिला वर कीं, 'तूं सर्वत्र हो अंजय्य' असा. ।

त्यापासुनि भीतों मीं. वद सूता ! वर्तला सितांश्च कसा ? ॥ ४

सूत म्हणे:-त्या समयीं कृष्ण वदे, 'अर्जुना ! रणामाजी ।

धर्म दिसेना. कर्णे बहु संजयवीर मारिले आजी. ॥ ५

प्रथम पळाले पांडववीर, पुन्हां मुरडले, पहा, शूर. ।

हें शत्रुसैन्य त्यांच्या धाकें धाँके चि, पळतसे दूर'. ॥ ६

पार्थ म्हणे, 'गोविंदा ! सत्वर हय चालवीं. अहा ! मीं तौ ।

निर्भय तव प्रसादें. परि न दिसे धर्म म्हणुनि बहु भीतों.' ॥ ७

ऐसें पार्थ वदे तयिं हाकी हा कीर्तनीयपद वाँजी. ।

१. यांत २१, २२, २३, व २४ या सुळांतील अध्यायांतला कथाभाग आला आहे.
 २. धृतराष्ट्र. ३. जयिं=जै, जेव्हां. ४. अर्जुन. ५. इंद्रतुल्य. ६. अर्जुनाचें. ७. ह्या गीतींत प्रतिवस्तूपमा आहे. ८. शिवानें. मृत्युस-वमास-मार्कंडेयाच्या रक्षणाकरितां जिंकिल्यामुळे शिवास मृत्युजय हें नांव पडलें. ९. अर्जुनास पाशुपताक्ष देण्याच्या वेळीं शिवानें असा वर दिला होता कीं, 'सर्वत्र रणीं विजयी तू नारायणसखा नरा ! हो रे ! । स्वमीं हि अथश तुझिया अवलंबुनि पदनखा न राहो रे ! ॥' [मौरोपंतकृत वनपर्व, अध्याय ३।३२.] या बरास उद्देशून येथें धृतराष्ट्राचें म्हणणें आहे. १०. अजिंक्य, कधीही पराभूत न होणारा असा. ११. 'अजय्यक-सा' असें पाठांतर आहे. १२. अजिंक्य असा जो अर्जुन त्यापासून. १३. संजया ! १४. अर्जुन. १५. उलटले, पळत असलेले सर्व वीर पुन्हा एकत्र होऊन, जोमानें शत्रूवर चाल करून आले. १६. मुरडून आलेल्या पांडववीरांच्या. १७. धाकें=दवकून गेले, भ्यालें. येथें रा० पराडकर यांच्या प्रतीत 'धाकें' असा पाठ आहे. १८. मी तर. १९. स्तुतीस पात्र आहेत पाय ज्याचे तो कृष्ण. २०. घोडे.

- धन्य तुम्हीं आम्हीं कीं नरनारायणचरित्र वदवा जी ! ॥ ८
- भीमप्रमुख महात्मे पांडववीर प्रसिद्धकीर्ति बळी; ।
आम्हीं कर्णप्रमुख स्वजयार्थे मांडिली रणांत फळी. ॥ ९
- कर्णे पांचाळाचे वीस रथी मारिले अतिख्यात, ।
केला बहु वीरांच्या प्राणांचा त्या रणांगणीं वात. ॥ १०
- ‘धृष्टद्युम्न वधावा, पुरवावा आजि काम हा मात्र’. ।
तव पुत्र म्हणे, तेव्हां लोटिति गजनायकां महांमात्र. ॥ ११
- केरळ, कोसल, मागध, भद्र, निषध, अंग, वंग गजयोधी, ।
धृष्टद्युम्नावरि बहु वर्षति शस्त्रे महाबळ विरोधी. ॥ १२
- ते शरतोमरवृष्टि द्विपयोधी सोडिती सरी घनसे. ।
त्या शस्त्रांच्या पटलीं एका ही रविकरास रीघ नसे. ॥ १३
- गिरिरुद्र वैज्रकरसा मानीं त्या पार्षतास मीं. रण तो ।

१. कृष्णार्जुनांविषयीं पूज्य बुद्धि असल्यामुळे, संजयाचे हे म्हणणे आहे. २. अर्जुन काय करिता जाला? कृष्ण काय म्हणाला? इत्यादि प्रश्न विचारून कृष्णार्जुनचरित्र वदवा, व त्यामुळे आपण धन्य होऊ-असा भाव. ३. प्रसिद्ध आहे कीर्ति ज्यांची. ४. कर्ण आहे नायक ज्यांचा. ५. फळी मांडिली म्हणजे चेंडूफळीचा खेळ मांडिला-असाही अर्थ करिता येईल. (अध्याय ८।१७ व अध्याय ११।५ मध्ये शत्रुशिरोरूपी कडुककीडेचा उल्लेख आहे. त्यास अनुरूप असे येथील वर्णन आहे). ६. आंत दुसऱ्याचा प्रवेश न व्हावा म्हणून कटानाने व्यवस्थित मनुष्यांची पंक्ती करितात ती. ७. पांचाळ देशांतल्या द्रुपद राजाचे वीर. द्रुपद मेल्यामुळे आता धृष्टद्युम्नच त्यांचा अधिपति होता. ८. नाश. ९. ‘धृष्टद्युम्नास मार’ म्हणून विशेषतः सांगण्याचे कारण असे की, तो पांडवसैन्याचाही अधिपति होता; तेव्हां त्यास मारणे म्हणजे भीष्मद्रोणाच्या मरणाबद्दल मोबदला घेणेच होय. १०. महामात्र (महात) गजनायका (गजश्रेष्ठांस, उत्तम गजांस) [युद्धरंगांत] लोटिति (मोठ्या जोराने आणिते)-असा अन्वय. ११. महात. १२. हे सर्व देश कमी अधिक मानाने गजांविषयीं प्रख्यात आहेत. १३. गजावर बसून युद्ध करण्याविषयीं प्रसिद्ध असे योद्धे. १४. शत्रु. १५. बाण, व तोमर=दुसळण्याच्या रवीसारखे एक शस्त्र त्यांची वृष्टी. १६. गजयोधी. १७. पर्जन्यधारा. १८. अन्वयः—ते द्विपयोधी (गजयोधी) सरी (पावसाच्या धारा) [सोडणाऱ्या] घनसे (मेवाप्रमाणे) शरतोमरवृष्टि सोडिती. १९. समूही. २०. सूर्यकिरणास. २१. पर्वतरुद्र, पर्वतांनीं अडविलेला. २२. इंद्रासारखा. २३. धृष्टद्युम्नास.

- अद्भुत, कीं गजयोधी ते घन, पांचाळ ही सैमीरण तो . ॥ १४
- सात्यकि, नकुळ, शिखंडी, सहदेव, द्रौपदेय इत्यादि ।
वृष्टि करिति शस्त्रांची. झाले संक्षुब्ध सर्व गैजसादि. ॥ १५
- सात्यकिनें अंगनृपति, सहदेवें पुंड्रभूप, नकुळानें ।
अंगनृपाचा नंदन, वधिला, जैसा भुजंग नकुळानें. ॥ १६
- अंगाच्या वीरानीं नकुळासीं फार उग्र रण केला; ।
परि मांद्रीसुतहस्तें त्या म्लेच्छांचा मद क्षया गेला. ॥ १७
- त्या पांडववीरांहीं वधिले ते म्लेच्छ वीर सर्व तसे; ।
पंडले क्षितिवरि वज्रायुधपातांहीं ससिंह पर्वतसे. ॥ १८
- सेनाटवींत तूझ्या शिरला सहदेव दांवपावकसा; ।
'दुःशासना घना !' भटमृग म्हणती, 'शीघ्र धांव. पाव कसा.' ॥ १९

१. वर्णसादृश्यामुळे हत्तीवर मेघांचा आरोप केलेला आहे. प्रस्तुत अर्थात धृष्टद्युम्न गजयोद्ध्यास किती सहज रीतीनें पळवून लावीत होता, हे रूपकानें स्पष्ट दाखविलें आहे. वाऱ्याच्या सोसाळ्यानें मेघ उडून जातात व पाऊस पडेनासा होतो, ही सर्वांच्या अनुभवाची गोष्ट आहे. म्हणूनच हे रूपक विशेष रम्य होय. २. धृष्टद्युम्न. ३. वायु. ४. हत्तीवरील योद्धे. 'सादी' म्हणजे 'महात' असाही अर्थ होतो. ५. मुळगा. ६. 'वधिला' या क्रियापदास 'सात्यकिनें' 'सहदेवे' व 'नकुळानें' असे तीन स्वतंत्र कर्ते व क्रमानें 'अंगनृपति' 'पुंड्रभूप' व 'अंगनृपाचा नंदन' हीं स्वतंत्र कर्मे आहेत. अन्वय करतांना, यांतून एकेक कर्ता व एकेक कर्म घेऊन क्रियेशीं जोडून तीन तिरनिराळीं वाक्ये करावीं. ७. सर्प. 'भुज कुटिल गच्छतीति भुजगः' म्हणजे भुज-कुटिल-वांकडा चाळतो म्हणून भुजग-ही व्युत्पत्ति. याच शब्दाची 'भुजग' व 'भुजंगम' अशीं आणखी दोन रूपे आहेत. ८. मुगुसानें. ९. अंगराजाच्या. १०. नकुळाच्या हातून. ११. मूळचा संस्कृत शब्द 'म्लेच्छ.' 'म्लेच्छ' हा त्याचा अपभ्रंश. महाराष्ट्रांत अपभ्रंशरूपच प्रचारात आहे. म्लेच्छ म्हणजे गोमांसभक्षक व सर्वसंस्कारशून्य-अशी शब्दरत्नाकरकारांची व्याख्या आहे. १२. गजयोधी. १३. यास 'म्लेच्छ वीर' कर्ता. १४. वज्रनामक आयुधाच्या मान्यानें. १५. वर असलेल्या सिंहासह-हत्ती व त्यावरील योध-असा भाव. १६. सेना+भटवी=सेनारूप अरण्यांत. १७. दावाशीप्रमाणें, वणव्याप्रमाणें. १८. दुःशासनरूप मेघा! १९. कौरववीररूपी मृग. २०. धांवून ये. २१. पाव कसा=विलंब न करिता घेऊन रक्षण कर. पावणें=प्रसन्न होऊन इष्टसिद्धि करणें. २२. या गीतींत परंपरितरूपक व काव्यलिंग असे दोन अलंकार आहेत. सेनेवर भटवीचा, सहदेवावर पावकाचा, दुःशासनावर घनाचा, भटावर मृगाचा, असे सापेक्ष सुंदर आरोप केल्यामुळे

त्या आत्यावरि धांवे आता दुःशासन प्रजापाळा ! ।

त्या भोंवता मिळाला वीरांचा, रण पहावया, पाळा. ॥

२०

वक्षःस्थळीं तुझा सुत सहदेवातें शत्रुयें भेदी, ।

पांडव ही शत्रूचें नाराचानें उरःस्थळ च्छेदी. ॥

२१

शत्रूवरि सत्तर शर सोडी, सूतावरी हि तौ तीन. ।

जो तो ही जाय म्हणत, 'रिपुजीवन निजमुखांत ओतीन.' ॥

२२

दुःशासन, धनु खंडुनि, मस्तक-वक्ष त्रिसंघतीं बाणीं ।

हाणी. तेव्हां घाली पांडव पाणी भयंकर कृपाणीं. ॥

२३

सहदेवें मग, गरगर फिरवुनि, जो खड्ग सोडिला बापा ! ।

तो तोडी तत्काळ चि हेंदें बाणगुणांसमेत ही चापा. ॥

२४

दुसरें धनुष्य घेउनि रिपुचें भेदावयासि उर, गमनीं ।

जो शर सुपर्णसा, तो सोडी, ज्या म्हणति 'नाथ' उरग मनीं. ॥ २५

परंपरितरूपक झालें आहे. या गीतीतील पहिल्या अर्धांत 'कारण' व दुसऱ्या अर्धांत 'कार्य' असा दोहोत अनुक्त कार्यकारणसंबंध असल्यामुळे हा काव्यलिङ्ग अलंकार समजावा.

१. चुलतभावावर. २. धृतराष्ट्रा ! ३. घेरा, समुदाय. ४. लोखंडी बाणानें. ५. दुःशासनावर. ६. सारध्यावर. ७. सहदेव. ८. अन्वय व अर्थः—[त्या सत्तर शरांपैकी] जो तो ही (प्रत्येक शर) [मी] रिपुजीवन (शत्रु जो दुःशासन त्याचे प्राण) निजमुखांत (आपल्या तोंडांत) ओतीन (टाकीन—त्यास गिळून टाकीन, जिवें मारीन, असा भाव) [असें] म्हणत जाय (शत्रूवर जाई). ९. शत्रुप्राण. (पक्षीं) शत्रुरूपी उदक. 'ओतीन' ह्या शब्दामुळे येथील 'श्लेष' स्पष्टच आहे. १०. व्याहत्तर. ११. ताडन करी. यास कर्म 'सहदेवास' अध्याहृत. १२. तेव्हा (धनु तुटल्यावर) पांडव (सहदेव) भयंकर कृपाणीं (भयंकर तलवारीस) पाणी घाली (हात लावी. 'तलवार हातांत वेई'—असा भाव.) १३. भयंकर तलवारीचे ठायीं. १४. खड्ग=तलवार. 'खड्ग' हें शस्त्र आहे, अस्त्र नव्हे. तेव्हां 'खड्ग सोडिला' हा प्रयोग अप्रशस्त वाटतो. १५. हें 'चापा'चें विशेषण. १६. बाण व त्याच्या दोरी-सहित. १७. दुःशासनाच्या धनुष्यास. १८. याचा कर्ता 'सहदेव'. १९. जाण्यांत. २०. गरुडसा. गमनीं सुपर्णसा=गरुडाप्रमाणें शीघ्र चालणारा. २१. ज्या (ज्या शरास) उरग (सर्प) मनीं (आपल्या मनांत) नाथ म्हणति—असा अन्वय. २२. नाथ म्हणजे उरगनाथ म्हणति, किंवा सुपर्णनाथ म्हणति—असे दोन अर्थ करितां येतील. तो शर सर्पापेक्षाही अतिभयंकर व शीघ्र प्राणहरण करणारा असल्यामुळे सर्प देखील त्यास 'नाथ' म्हणजे आपला यजमान—

दुःशासनैँ हि तो शर तोडुनि, फिरवूनि तो चि करवाल, ।

त्यजिला सहदेवावरि अरिहननीं जो उदड अरवाल. ॥ २६

सोडुनि सहदेवावरि कृष्णोरगराजरूप उग्रासी, ।

धनु सज्य करुनि घे शर, काळ हि ज्या मानवेल उग्रासी. ॥ २७

तो सहदेव हि देवा ! येतां त्वत्सूनुच्या कृपाणातें, ।

क्षितिवरि पाडी तोडुनि, सोडुनि अत्यंत तीव्र बाणातें. ॥ २८

तो सहदेवरथावरि सोडी तव पुत्र शर चतुःषष्टी. ।

पांचाहीं एकैक च्छेदी माद्रिय, परि नव्हे कष्टी. ॥ २९

आपल्यांत श्रेष्ठ म्हणू लागले—असा पहिला अर्थ. किंवा त्या शराचा सुपर्णासारखा अत्यंत वेग पाहून उरगही भ्याले व त्यास भीतीनें सुपर्णनाथ (गरुडश्रेष्ठ—विष्णुवाहन) समजू लागले—असा दुसरा अर्थ.

१. तो चि म्हणजे जो करवाल (खड्ग) सहदेवानें दुःशासनावर फेंकिला तोच. (भागची २४ वी गीति पहा.) 'तोचि' असा अन्य पाठ आहे. २. खड्ग. ३. जो (करवाल) अरवाल (हलका होता) [व] अरिहननीं (शत्रुनाश करण्यांत) उदड (फार होता, पुरेसा होता—असा भाव)—असा अन्वय. किंवा जो करवाल अरिहननीं (शत्रुनाश करण्यास) उदड अरवाल (फार हलका—असमर्थ असा) होता, असाही अर्थ करिता येईल. कारण सहदेवानें दुःशासनास मारण्याकरितां म्हणून तो फेंकला होता. पण त्यानें तें काम केलें नाहीं. म्हणून असा कुचकामाचा करवाल मला नको असें म्हणून दुःशासनानें तो पांडवावर परत फेंकिला—असा भाव. दोन्ही अर्थ सुरस व संभवनीय असल्यामुळे यांतून पाहिजे तो घ्यावा. ४. अरवाल, हलवार, हलका; व पडु, तीक्ष्ण, चपल—असे अर्थ आहेत. ५. कृष्ण+उरग+राज=कृष्णसर्पराजासारखा. ६. उग्र+असि=भयंकर खड्ग. ७. ज्या उग्रासी (ज्या उग्र शराला) काळ हि (यम देखील) मानवेल—असा अन्वय. तो शर इतका उग्र होता कीं, यम जरी आला असता, तरी त्याशीं भिडण्यास त्या शरानें मागेपुढें पाहिलें नसतें. मानवणें=मान्य होणें, पसंत पडणें. ८. भयकरासी. ९. धृतराष्ट्र. राजांस 'देव' शब्दानें संबोधण्याची चाल आहे. १०. तुझ्या मुलाच्या; दुःशासनाच्या. ११. खड्गातें. १२. जमिनीवर. १३. 'तोडुनि'—'सोडुनि' अनुप्रासालकार. १४. इतक्यात. सहदेव कृपाणास तोडतो न तोडतो इतक्यांत—असा भाव. १५. चौसष्ट. १६. पांच पांच बाणांनीं. १७. त्या चौसष्ट बाणांपैकीं एकेक—प्रत्येक; चौसष्ट शरांपैकीं प्रत्येकास पांच बाणांनीं तोडिलें म्हणजे सहदेवानें एकदर $५ \times ६४ = ३२०$ शर सोडिले—असा अर्थ. १८. माद्रीचा मुलगा सहदेव. १९. वस्त, बाणपीडित.

वृष्टि करी विशिखांची प्रियनंदन पांडुचा धनुर्वेदी ।
 एकैका बाणातें तीं तीं बाणीं तुझा सुत च्छेदी. ॥ ३०
 करिती प्रवेश दुःशासनशर त्या पांडुसूनुच्या वॅर्मी; ।
 भेटों इच्छिति जाणों स्वगुरुदुरुक्ताशुगांसि ह्मन्मर्मी ॥ ३१
 पांडुनि सहदेवातें हाणी सूतासि तीव्र नव शर, हा ।
 काय म्हणे, 'यमधर्मा सोडुनि, होउनि नरास, न, वश, रहा.' ॥ ३२
 तेव्हां सहदेव धरी, हस्तीं खर बाण अंतकोपम हां, ।
 चित्तीं हि सर्वरिपुचा जेंवि करायासि अंत, कोप महा. ॥ ३३
 आकर्ण चाप ओडुनि, सहदेवें तीव्र सोडिला बाण; ।
 तो कवचतनुक्षितितळ भेदुनि करि अरिसि मूर्च्छितप्राण. ॥ ३४

१. बाणांची. याची व्युत्पत्ति अशी सांगितली आहे:—'विशीर्यते तनूक्रियते इति विशिखः.'
 धार देऊन जो बारीक केला जातो तो विशिख किंवा 'विशन् खनतीति वा विशिखः' प्रवेश करून जो
 देहास खणतो तो विशिख. २. तीं तीं बाणीं=तीन तीन बाणांनीं ३ पांडुपुत्राच्या, सहदेवाच्या.
 ४. कवचांत. ५. स्वगुरु+दुरुक्त+आशुग=आपला यजमान+दुर्भाषण, वाईट शब्द+बाण, म्हणजे
 त्या शराचा यजमान जो दुःशासन त्यानें धूतांत द्रौपदीवस्त्रहरणप्रसंगी पांडवास अति नीच
 असे जे शब्द उच्चारिले, ते बाणासारखे तीक्ष्ण शब्द पांडवाच्या हृदयास विदारून जे आत शिरले
 ते अद्यापि तेथेंच होते. दुःशब्दरूपी शर दुःशासनाचेच व आता सहदेवावर आलेले शरही
 त्याचेच. तेव्हां हे परस्पर बधु झाले. म्हणून हे वमीं शिरलेले शर, दुःशब्दरूपी हृदयांतल्या
 क्षरांस-भावांस-भेदाबयासच गेले कीं काय!—अशी कवीची उत्प्रेक्षा आहे. या एका शब्दांत
 इतका अर्थ भरलेला आहे. सर्वसंग्रहकारांनीं या सामासिक शब्दावर 'आपल्या गुरूला दुर्भा-
 षणरूप बाणास' व रा० पराडकर यांच्या प्रतीत 'आपल्या बडील भावासारख्या असलेल्या
 [दुःशासनाच्या वस्त्रहरणप्रसंगीच्या] दुरुक्तरूपी बाणांना' अशा टीपा दिलेल्या आहेत. गुरु=श्रेष्ठ,
 मर्मच्छेद करण्यांत पटाईत—असा अर्थ घेतला, तरी अर्थहानी होत नाही. ६. हृदयरूपी रइस्य-
 स्थानीं. ७. नूतन. ८. अन्वय.—हा (दुःशासन किंवा सोडिलेला शर)[सूतासि] काय म्हणे (म्हणता
 झाला कीं) यमधर्मा सोडुनि (देव जो यम त्याला सोडून, त्याची चाकरी न करितां—म्हणजे मरून
 न जाता) नरास वश होउनि (य कश्चित् मानव जो सहदेव त्याची सेवा करित) न रहा (राहू नकोस).
 नरसेवा सोडून यमसेवेला जा—असा भाव. ९. तीक्ष्ण. १०. यमासारखा. ११. अन्वयः—हा
 सहदेव जेंवि (ज्याप्रमाणें) सर्वरिपुचा (सर्व शत्रूचा) अंत करायासि चित्ती हि महा कोप धरी, [तेंवि
 सर्व रिपुचा अंत करायासि] तेव्हा हस्तीं (हातांत) अंतकोपम खर बाण धरी. १२. कानापर्यंत.
 १३. ज्यात उष्णता, वेग व तेज अधिक आहे असा. १४. आंगावरील कवचाला फोडून, शरीरांतून
 आरघार निघून जमिनीत शिरला असा अर्थ. १५. विदारण करून, छिद्र पाडून. १६. दुःशासनाला.

पडतां मूर्च्छित, सूते दुःशासन पळविला परा भूते; ।

सैन्ये मारुनि रक्त तर्पी सहदेव भूवरा ! भूते. ॥

३५

कुरुसेनाभुजगीते खंडी जो शरनखाननी नकुळ, ।

त्याते कर्ण निवारी, केले जेणे तुझे हि दीन कुळ. ॥

३६

त्या कर्णाते पाहुनि नकुळ म्हणे, 'आजि बहुदिसां दृष्टी ।

करुणार्द्रा देवांची, मजवरि पडली मंहासुधावृष्टी. ॥

३७

तूं वैरकलहसर्वानर्थांचे मूळ, लोकहानिकर; ।

हा निकर कौरवांचा मेलें, त्वां करविला महा निकर. ॥

३८

राजसभेत खळा ! त्वां आणविली कुळवधू निहीनकुळा ! ।

कृतकृत्यता न, तुज न विमथिता खळजन वधूनि ही, नकुळा. ॥ ३९

आजि रणीं मारिन तुज रिपुला विपुलापराधवीजाला, ।

शंकर हि रक्षूं न शके संहाराया सजेन मीं ज्याला.' ॥

४०

१. परा (दुसऱ्या) भूते (भूमीकडे)=दुसरीकडे, दुसऱ्या ठिकाणीं. २. तर्पण करी, तहान भागवी. ३. राजा ! ४. भूतपिशाचादि गणाला. ५. कौरवसेनारूप नागिणीते. ६. शर+नख+आनन=बाणरूप नखानीं व मुखांनीं. ७. माद्रीकुमर-परंतु श्लेष साधून 'मुगुस' असा अर्थ घेतला आहे. ८. जेणे म्हणजे ज्या नकुळानें ९. करुणेमुळे आर्द्र (ओली) अशी हें भाषण औपरोधिक आहे. १०. अमृताचा मोठा पाऊस. ११ कौरवपाडवांमधील वैमनस्याचें आणि प्रस्तुत युद्धाचें व त्यामुळे होणाऱ्या सर्व अनर्थांचें १२ जगाची हानी करणारा. १३ समूह युद्ध करण्याकरितां येथें जमलेला हा कौरवाचा प्रचंड समूह तुझ्यामुळेच मारला गेला-असा भाव **दामयमक**. १४ 'केला' असें पाठांतर अनुरूप गीतिः-या साध्वीस न दुःखद परकर चि, तुझा स्वकीर्तिहानिकर । हा निकर पातकांचा, कैसा केला खळें महा निकर ? ॥ (पतकृत-सभापर्व, अध्याय ५-३५). १५ कहर, नाश, क्षय. १६. द्रौपदी द्रौपदीवस्त्र-हरणास उद्देशून हें वाक्य आहे. १७ कुळविहीना !, नीच अशा सूतकुलोत्पन्ना ! साभिप्राय संबोधन. 'विहीनकुळा !' असा पाठभेद विहीनकुळांतला म्हणून कुळवधू सभेत आणविली-असा भाव. १८. अन्वयः-तुज (कर्णाला) न विमथिता (न मारितां-तुला सोडून) खळजन (दुष्ट लोकांस, संपूर्ण कौरवांस) वधूनि ही (मारूनही) नकुळा (माद्रीपुत्र नकुळाला-मला) कृतकृत्यता न (कर्तव्य केल्याची धन्यता नाही) सर्व शत्रूंंस मारूनही जर तुला मारिलें नाही, तर मी आपलें कर्तव्य बजाविलें, असें होणार नाही-असा भाव. १९. 'खळ-कुळ' असें पाठांतर. २०. पुष्कळ अपराधांचें मूळकारण अशा तुला वृक्षवीजन्यायानें कर्ण व अपराध यांचा संबंध आहे-असा भाव. २१. इंद्र देखील. २२. सिद्ध होईन, उद्युक्त होईन.

कर्ण म्हणे, 'राजसुता ! बहु न वदे, बाहुपौरुष प्रकटीं ।

विक्रमरहितें वचनें शोभति न जेनीं, जसीं मुखें नकटीं ॥ ४१

असन्मानस तव भुजपौरुष देखावया असे लोलें; ।

बोल प्रहार-बोलें, मोल तयाचें नव्हे; दुजे फोल ॥ ४२

करुनि हि अतुळ पराक्रम न वदति कांहीं च शूर. तूं आधीं ।

किति वदसी ? वाचाळा ! मग बोलें, जय पराक्रमें सार्धीं ॥ ४३

क्षण हि न उरेल नकुळा ! कर्णनृसिंहापुढें तुझा दर्प, ।

सर्पप्राण जसे खंगपतिपासीं, शंभुनिकट कंदर्प.' ॥ ४४

ऐसें वदोनि सोडी वृष नाराच त्रिसप्तति क्रोधें ।

ते लागतां चि नकुळें ऐसीं शर अर्पिले महायोधें ॥ ४५

चाप च्छेदुनि विंधी नकुळाला आधिरथि तिसां बाणीं, ।

कवच विदारुनि सेविति रुधिर, जसे अहि महीतळीं पाणी ॥ ४६

घेउनि धनुष्य दुसरें बाहूनीं भव्यवीर्यसिंधूनीं, ।

१. न वदे=बोलू नकोस. उगाच बडबड करू नकोस. २. भुजाचा पुरुषार्थ, बाहुबळ. ३. हें उत्तम सुभाषितरूप गीत्यर्थ आहे. ४ लोकांत. ५. माझे मन. ६. उत्सुक, चंचल. ७. प्रहारबोलें बोल (तोडानें बडबड करण्यापेक्षा तुला जें बोलावयाचें तें प्रहाररूपी बोलानें बोल), [कारण] तयाचें (तशा बोलण्याचें, कृति करून दाखविण्याचें) मोल नव्हे (मोलच होऊ शकत नाही). दुजे (बोलणें, तोडानें बडबड करणें हें) फोल (निरर्थक, मूल्यहीन) [होय]-असा अन्वयार्थ. येथें विषमालकार आहे. 'बोल प्रहार, बोलें मोल तयाचें नव्हे'-असा पाठ घेतल्यास अन्वय व अर्थ:-प्रहार बोल (इतर गोष्टी बोलू नकोस, तर प्रहारांनींच बोल-प्रहारांसच शब्द कर-बाणांनीं प्रहार करणें म्हणजेच बोलणें असें कर-असा भाव) तयाचें (प्रहाराचें, शौर्याचें) मोल (किमत-बरोबरी) बोलें (शब्दांनीं; व्यर्थ बडबड केल्यानें) नव्हे (बडबड कितीही केली तरी प्रहाराची-शौर्याची बरोबरी होणार नाही) दुजे (प्रहाराहून इतर गोष्ट-व्यर्थ बडबड-असा भाव) फोल (पोकळ, सारविहीन) [आहे]. ८. अप्रतिम. ९. कांहींच पराक्रम करण्यापूर्वीं. १०. [आधीं] पराक्रमें (पराक्रम करून-कोणालाही पराजित करून) जय सार्धी [व] मग बोलें-असा अन्वय. ११. कर्णरूप नृसिंहापुढें. १२. गर्व, अभिमान. १३. पक्षिश्रेष्ठ जो गरुड त्यापाशीं. १४. मदन. १५. कर्ण. १६. बाण. १७. त्रि+सप्तति=व्यहात्तर. १८. येथें रा० पराडकर यांच्या प्रतीत 'ऐसी' असा शब्द आहे १९. कर्ण. २०. प्राशन करिती, पिती. [ते बाण] रुधिर सेविति-असा अन्वय. २१. रक्त. २२. सर्प. २३. उज्वळ पराक्रमाचे समुद्रच अशानीं. (हें 'बाहूनीं' याचें विशेषण.)

- गर्जे सिंह^१रवे^२ शरसप्ततिने^३ कर्णकाय विंधूनी. ॥ ४७
- सारथिला तीं^४ बाणीं ताडुनि, तोडुनि चाप, तो नकुळ, ।
- सोडी त्रिशैत^५ शर, तिहीं^६ वृष वरिला जेवि अलिकुळें^७ बकुळ. ॥ ४८
- नकुळें व्याकुळ केला जेव्हां युद्धांगणांत आघिरथी, ।
- आश्चर्य म्हणति सुरगण, तव सेनेतील धरिति आधि रंथी. ॥ ४९
- कर्ण दुजे^९ धनु घेउनि मार्गण सप्त स्वकीयशत्रूच्या, ।
- रोवी तो वीरशिरोमणिवर कर्ण, स्थळांत जत्रूच्या. ॥ ५०
- सप्त शरांहीं नकुळ हि पीडुनि कर्णासि, तद्धनुष्कोटी ।
- छेदी; तयिं^{१०} 'सांधु नकुळ! सांधु' म्हणे मर्त्यदेवताकोटी. ॥ ५१
- अन्य शरासन घेउनि कर्ण शरगणें सुता हि माद्रीच्या ।
- झांकी, वृष्टिसमय घनपटले शिखरा जसा हिमाद्रीच्या. ॥ ५२
- कर्णाचें शरपटल छेदी तो नकुळ वीर, विशिखांचा ।
- पाडी घेन^{११} वृषगिरिवरि, तो ही पाडी महीवरि हि खांचा. ॥ ५३

१. सिहनादानें. २. सत्तर शरांनीं. ३. भेदून, टोचून. ४. तीन बाणांनीं. 'तीन' बदल 'तीं' हा शब्द कचित्तेत घालण्याची वहिवाद आहे. (पुढें अध्याय १५ गीति ४ पहा). ५. तीनशें. ६. त्यानीं, त्या तीनशें बाणांनीं. अन्वयः—जेवि (ज्याप्रमाणें) अलिकुळें (भृंगसमूह) बकुळ (बकुळ-नामक वृक्षास) [वरिती] [तेवि] तिहीं (त्या बाणांनीं) वृष वरिला [ते बाण वृषाच्या आंगास भुग्याप्रमाणें झोबले—असा भाव]. ७. अमरसमूहानें. ८. वृक्षविशेष, ज्यास 'प्राकृत'मध्ये 'बोवळ' असें म्हणतात. ९. मनःसंताप. १०. रथांतून लढणारे वीर. ११. दुसरें. १२. बाण, शर. १३. वीर+शिरस्+मणि+वर=शर+डोके+रत्न+श्रेष्ठ=वीरश्रेष्ठांमध्येही श्रेष्ठ—असा भाव. या गीतींत पंतानीं 'कर्ण' हा शब्द दोनदां योजिला आहे. वस्तुतः उत्तरार्धांत सर्वनामाचा उपयोग करावयास पाहिजे होता. १४. कठनिकटप्रदेशीं. (वाहू आणि मस्तक यांच्या संधि-भागीं). स्वकीय शत्रूच्या जत्रूच्या स्थळांत रोवी—असा अन्वय. १५. सात बाणांनीं. १६. तत्र+धनुस्+कोटी=त्याच्या धनुष्याचें अग्र. १७. तेव्हा. १८. 'शाबास नकुळा' शाबास'. १९. मर्त्यकोटी व देवताकोटी; जमिनीवरील मनुष्यसमूह व आकाशातील देवसमूह. कोटी=समूह, वर्ग, संघ. २०. धनुष्य. २१. बाणसमूहानें. २२. माद्रीच्या सुताहि=नकुळासही. २३. अन्वयः—वृष्टिसमय (पावसाळा) जसा घनपटले (मेघदंडानीं) हिमाद्रीच्या (हिमालय पर्वताच्या) शिखरा झांकी [तसा] इ०. २४. हिमालयपर्वताच्या. हिमाचा (बर्फाचा) अद्रि (पर्वत) तो हिमाद्री. २५. बाणांचा. २६. मेघ, प्रचंड वृष्टी. २७. कर्णरूपपर्वतावर. २८. तो ही (तो

ज्ञांकिति अन्योन्यांतें ~~...~~, उत्सवां जसे ~~...~~ ही... १२५५

शोभा सुधा चि धीरां, देवां सेव्या, परां न सेव्या ही. ॥ ५४

कर्णाचें शरपातस्थळ सोडुनि, पळति तेधवां दूर ।

शूर हि सोमक, जैसे दशांचे संघ लागतां धूर. ॥ ५५

पांडवमार्गणपातस्थळ सोडुनि, पळति सर्व तंव सैन्ये, ।

श्रीरामनामकीर्तनरवभीतार्थे जसीं, धरुनि दैन्ये. ॥ ५६

नकुळशरगण गमे घन, झांकाया, कर्ण अर्थमा, वळला, ।

वृषविशिखराहुवदनीं पांडवनक्षत्रवर्य मीवळला. ॥ ५७

मेघ किंवा शररूपानें संतत पडणारा पाऊस) महीवरि हि (जमिनीवर देखील-शत्रुदेहातच नव्हे तर पृथ्वीवर देखील) खांचा पाडी-असा अन्वय. जमिनींत पावसामुळें मोठमोठ्या खाचा पडतात हें प्रसिद्धच आहे. तसाच तो बाणाचा पाऊस इतक्या जोराचा होता कीं, शत्रूच्या देहांत खाचा पाडून पुन्हां जमिनीसही भेदून आंत शिरत असे-असा भाव.

१. बाणरूपी वखानें. २. सणांच्या दिवशीं किंवा लग्नादि प्रसंगीं. ३. वराचा वाप व वधूचा वाप. हे ज्याप्रमाणें उत्सवप्रसंगीं एकमेकांस वखादि वस्तूंचे अहेर करितात, तसे कर्णनकुळ एकमेकांस बाणांनीं झांकिते झाले-असा कवीचा आशय. ४. अन्वय व अर्थः—धीरां (धैर्यशी-लांस-खन्या वीरांस) शोभा (कर्ण-माद्रेयांप्रमाणें युद्धांत अतुळ पराक्रम केल्यामुळें जी शोभा येते ती) सुधा चि (सुधेप्रमाणेंच-अमृतच होय) [ती शोभा इतरां सेव्या नव्हे कारण] ही [सुधा] देवां (अमरांसच) सेव्या (सेवण्यास-पिण्यास योग्य झाली). परा (दानवादिकांस) न सेव्या. किंवा धीरां (धीररूपी) देवां शोभा (रूपी) सुधा चि सेव्या; ही (शोभारूपी सुधा) परां सेव्या न-असा अर्थ करून परंपरितरूपक साधावें. किंवा शोभा धीरां सेव्या, ही परां न; सुधा चि देवां सेव्या [अन्या न]-असा अन्वय करून क्रमालंकार व दीपकालंकार देखील साधितां येतील. ५. 'शोभा सुधाचि धीरां' या वाक्यातील 'सुधा'. ६. बाणाच्या टप्पातील जागा. ७. पांडवांकडील सैन्यविशेष. ८. मधमाशांचे. ९. समूह. १०. पंडुपुत्र जो नकुळ त्याचे बाणाच्या टप्पांतील जागा. ११. तुझीं; (धृतराष्ट्राचीं). कौरवाचीं-असा भाव. १२. श्री+राम+नाम+कीर्तन+रव+भीत+अर्थे=शुभप्रद+दाशरथी राम+नांव+स्तुति किंवा पठन+शब्द+भ्यालेलीं+पापें=शुभप्रद रामनामाचें कीर्तन करित असता त्या 'राम'शब्दास भिजन पळणारीं पापें. १३. दुरवस्था. १४. कर्णरूपी सूर्य. १५. उद्युक्त होऊन, सिद्ध होऊन आला. १६. कर्णाचे बाण हाच राहु, त्याच्या तोंडांत. १७. नकुळरूपी चंद्र. १८. अस्त पावला. या गीतींत प्रत्येक अर्थांत एकेक अशीं दोन परंपरितरूपकें आहेत. पूर्वार्धातील 'गमे' शब्दानें उत्प्रेक्षा ध्वनित आहे. उत्प्रेक्षेंत केलेल्या विधानाविषयीं शंका असते; पण रूपकांत ती नसते. तेव्हां परस्परविरुद्ध

अन्योन्यविशिखसदनीं शोभति रत्नप्रदीपसे शुद्ध, ।

अमरकुलावृत अद्भुत कुसुमित किंशुक चि; करिति ते युद्ध. ॥ ५८

नकुळाचे शर वेष्टिति कर्णातें, जेंवि सर्प नकुळातें, ।

कर्णाचे शर वेष्टिति नकुळातें, जेंवि मधुप नकुळातें. ॥ ५९

सुरनरवर म्हणति, 'अहो ! सकळां युद्धांत युद्ध हें कळस, ।

बळसत्वसिंधु न धरिति अळस. दिसति जेंवि विकसले पळस'. ॥ ६०

मग कर्णे धनु खंडुनि, सारथि पाडुनि, मारिले वांजी, ।

केला रथ शतचूर्ण चि उग्रशरानीं मनुष्यदेवा ! जी ! ॥ ६१

मारुनि चक्ररक्षक, चक्र, गदा, खड्ग, चर्म, जें काहीं ।

तें खंडिलें चि; युद्धक्रतुचें उपकरण राहिलें नाहीं. ॥ ६२

न रिघाला माघारां नकुळ महावीर; शत्रुवरि घाला ।

परि घालाया उचली तेव्हां अत्यंत घोर परिघाला. ॥ ६३

कर्ण शरानीं खंडी त्या नकुळाच्या सुघोर परिघास, ।

क्षुब्ध कराया टाकी अरिवरि शर, जेंवि अंगुपरि घांस. ॥ ६४

अलकार एकत्र कसे ? अशी कदाचित् शका येईल. तर रूपक शब्दगत आहे व उत्प्रेक्षा वाक्यगत आहे, म्हणून विरोधपरिहार होतो, असें समजावें.

१. एकमेकाच्या-एकमेकांनीं एकमेकासाठीं-निर्मिलेल्या बाणांच्या घरांत. २. रत्नांच्या दिव्याप्रमाणें. ३. हें 'रत्नप्रदीप' व 'युद्ध' यांपैकी कोणाचेंही विशेषण केल्यास चालेल. ४. अमर-समुदायानें आच्छादित. कर्णमात्रेय बाणावृत झाले होते म्हणून हें विशेषण आहे. ५. फुललेले. ६. पळस. ७. 'जेंवि नकुळ सर्पातें' असा अन्य पाठ आहे. ८. सुंगुसाला. ९. अमर १०. वकुळवृक्षाला. ११. सुरवर व नरवर, सुरश्रेष्ठ व नरश्रेष्ठ. १२. शिखराप्रमाणें, अतिश्रेष्ठ. १३. शारीरिक बल व मानसिक धैर्य यांचा समुद्र. हें कर्ण व नकुळ या दोघांचेंही विशेषण आहे. १४. (युद्ध करण्याच्या कामांत) आळस. १५. प्रफुल्लित झालेले. १६. फुललेल्या पळसा-आहे. १७. (युद्ध करण्याच्या कामांत) आळस. १८. अतिश्रेष्ठ. १९. हे राजा धृतराष्ट्रा ! २०. रथाच्या चाकांचें रक्षण करणारे. २१. आयुधविशेष. २२. ढाल (गेंड्याच्या) चामड्याची करितात, म्हणून ढालेस 'चर्म' म्हणतात. २३. जें काहीं नकुळाजवळ होतें नव्हतें तें सर्व. २४. युद्धयज्ञाचें. २५. साहित्य. २६. फिरला. २७. नकुळ नकुळाजवळ होतें नव्हतें तें सर्व. २८. आयुधविशेष. २९. कोपाविष्ट. ३०. अग्नि+उपरि=अग्नीवर. ३१. तृण.

- नाहीं शस्त्र, स्यंदन, सहाय, माद्रेय विकवच पळाला, ।
 कर्ण धराया धावे त्या अरिला घालुनि कैव चपळाला. ॥ ६५
- कर्णाला भिडनि पळे, जैसा हैतदर्प सर्प नकुळाला. ।
 पाठी लागोनि धरी तैसा तो आधिरथि हि नकुळाला. ॥ ६६
- धांवडिला रथ सूतें, कर्ण माद्रेय गांठिला, अहितें; ।
 घालुनि धनुष्य कंठीं धरिला, धरि गारुडी जसा अहितें. ॥ ६७
- हांसत हांसत त्यातें कर्ण म्हणे, 'पांडवा ! पहा वरतें. ।
 पहिलें वदलासि वृथा कीं झालें सत्य भाषण सर तें. ॥ ६८
- हे कुरु गुरु वीराचे. यांसीं भांडों नको, न लाजावें, ।
 तुल्यांसीं झगडावें, नकुळा ! त्वां त्यजुनि भीतिला जावें. ॥ ६९
- जा निजगृहासि बापा ! व्याकुळ झाली असेल माय पृथा, ।
 कीं त्यां कृष्णांपासीं नकुळा ! आलासि संगरांत वृथा.' ॥ ७०
- ऐसें वदोनि सोडी, कुंतीवचन सरोनियां न वधी, ।
 अवधीरणा चि करि; तें मानघना दुःख ज्या नसे अवधी. । ७१

१. अन्वय -[जवळ] शस्त्र, स्यंदन (रथ), सहाय (सहाय करणारा दुसरा कोणी शूर) नाहीं [व आपण] विकवच [म्हणून] माद्रेय पळाला. २ कवचरहित. ३. बाहुवेष्टन (भिठी) ४. शीघ्र पळणाऱ्याला. हे 'अरिला' याचें विशेषण. ५. भग्नगर्व, सामर्थ्यहीन. ६. सुगुसाला भिडनि पळे-असा अन्वय. ७ तशा प्रकारचा नकुळाप्रमाणें धावणारा (तो कर्ण). ८. अति वेगानें चालविला. ९. शत्रूनें. हे कर्णाचें विशेषण. १० सर्पाला. ११. वर पहा. लजेनें मान खालीं घालू नकोस. १२. पहिलें (पूर्वीं मागच्या ३७-४० गीर्तींत) वदलासि (गर्वाच्या ज्या गोष्टी बोललास) तें वृथा झालें (व्यर्थ बडबड झाली) कीं सत्य भाषण [झालें] [हें] सर-असा अन्वय. १३. हे कुरु (हे दुर्बोधनादिक कौरववीर) वीरांचे गुरु [होत] (सर्ववीरश्रेष्ठ होत). यांसीं भांडों नको (यांशीं भाडण्याची तुझी योग्यता नाही.) [तुझ्यापेक्षा श्रेष्ठ शत्रूशीं भांडून पराजित झाल्या-वदल] न लाजावें (लाजण्याचें कारण नाही.)-असा या वाक्याचा अन्वय व परस्परसंबंध. १४. समानांशीं, आपल्या बरोवरीचे असतील त्यांच्याशीं. १५. या शब्दानें तू कृष्णांजुनांच्या प्रोत्साहनावरून आलास. वस्तुतः तुझ्यांत शौर्य नाही, असें ध्वनित केलें आहे. १६. व्यर्थ. शौर्यविहीनाचें बुद्धांत काहींएक काम नसतां-असा भाव. १७. 'भारीत अर्जुनास चि समरीं, धर्मादिकां न चवधां मी' [उद्योगपर्व-अ० ११ गी० २८] असें कर्णानें कुंतीस वचन दिलें होतें. १८. तिरस्कारच, अपमानच. १९. मानच (सन्मानच) आहे धन ज्यांस, सत्कीर्तिलोलुपांस.

तेव्हां धर्मरथावरि नकुळ, असा होउनी पराभूत, ।

गेला, मांत्रिकनिर्जितशक्ति शरण काय ईश्वरा भूत. ॥

७२

कर्ण हि पांचाळांवरि हस्तींवरि केसरी तसा गेला. ।

त्या वीरांचा मध्यंदिनसमयीं नाश फारसा केला. ॥

७३

दुर्योधन परमेश्वर, वाटे, तो वीरभद्र कर्ण बळी, ।

धर्म हि दक्ष, संमर मख, ऋत्विज पांचाळ. होय उग्र कळी. ॥ ७४

की वृष रवि, शर कर, भट उड्डु, शोणितपूर अरुण, भीरु तम, ।

२०. ज्या (ज्या दुःखाला) अवधी (सीमा) नसे, तें (असलें परम) दुःख, मानधना अवधीरणा चि करि—असा अन्वय. 'संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते,' म्हणजे 'संभावितास दुष्कीर्ति मरणापेक्षां अधिक दुःखकर होय' हेंच गीताशाखातलें (अध्याय २।३४) तत्त्व पंतांच्या या गीत्यर्थात प्रतिबिंबित झालेलें आहे. २१. सीमा.

१. येथें 'होउनी' असा शब्द रा० पुराडकर यांच्या प्रतीत आहे. पुढें अध्याय १५ गीति

८ मध्यहा त्या प्रतात असाच शब्द गेला. 'होउनी' असा शब्द 'असा' या शब्दाचा विशेषण आहे. २. मांत्रिकानें (पंचाक्षर्यानें) जिंकिली आहे शक्ति ज्याची. हें 'भूत' याचें विशेषण. ४. गेला की काय—अशी उत्प्रेक्षा. ५. शंकराला. कारण शंकर सर्व भूतांचा राजा. भूत=पिशाच. ६. सिंह. ७. मध्याह्नसमयीं. ८. प्रस्तुत गीतींत जें परंपरितरूपक आहे तें दक्षयज्ञ-विनाशकथेवर अवलंबून आहे. ती कथा अशीः—शंकराची स्त्री सती (जी पुढें हिमालयाच्या पोटी जन्मून पार्वती झाली) दक्षप्रजापतीची मुलगी होती. दक्ष एकदां कैलासीं आला असतां शिव योगात निमग्न असल्यामुळें त्यानें त्याचा सत्कार केला नाहीं. म्हणून दक्ष शिवाचा व सतीचा फार द्वेष करूं लागला. पुढें दक्षानें मोठा यज्ञ आरंभिला. त्या यज्ञास त्यानें शिव व सती यांशिवाय सर्व देवांस बोलाविलें. नापानें आरंभलेला यज्ञ पाहण्यास उत्सुक झालेली सती, शिव नको म्हणत असतांही बोलावण्यावांचून दक्षाच्या घरीं गेली. तेथें गेल्यावर दक्षानें तिचा अपमान केला व शिवाची निंदा केली. ती निंदा सतीस असह्य होऊन तिनें अश्रिकुळांत उडी टाकून देहाचा त्याग केला. कैलासांत शिवाला हें समजतांच त्यानें आपली जटा एका झिलेवर आपटली. तेथें वीरभद्र उत्पन्न झाला व त्यानें दक्षास, ऋत्विजांस व तेथें आलेल्या इतर देवांस मारून यज्ञाचा विध्वंस केला. ही कथा ध्यानांत ठेविली म्हणजे गीतींतलें रूपक चांगलें समजेल. ९. शंकर. १०. सांबाच्या जटेपासून उत्पन्न झालेला (शिवपुत्र). ११. युद्ध. १२. यज्ञ. १३. युद्ध. उग्र कळी होय—असें स्वतंत्र वाक्य. १४. या गीतींत देखील परंपरित-रूपक झालें आहे. हीं सर्व रूपकें आकाशातील ग्रहादिकांवरून साधलीं आहेत. त्याचा अर्थ असाः—की (किंवा)—वृष (कर्ण हा) रवि (सूर्य), शर (कर्णाचे बाण) कर (सूर्याचे किरण); भट (उभय सैन्यांतील किंवा पांडवसैन्यांतील वीर) उड्डु (नक्षत्रें होत. सूर्य उगवल्याबरोबर

विजय इनकांत, नृप विधु, बळप ग्रह, ईष्ट पद्म हृष्टतम. ॥ ७५

अध्याय पंधरावा.

धार्मिक धर्मसहाय त्वंपुत्र युयुत्सु तव चमू पळवी, ।

नक्षत्रें मावळतात—हे प्रत्यक्ष आहे); शोणितपूर (रक्तप्रवाह) अरुण (उषःकाल). रक्तवर्णांमुळे शोणितपुरास अरुण म्हटले आहे. येवढेंच नाही तर ज्याप्रमाणें सूर्य अरुणास आधीं पाठवितो, त्याप्रमाणें जेथें कर्ण यावयाचा, तेथें आधीं रक्तप्रवाह करावयाचा; कर्णांच्या पुढेंच शत्रूंच्या रक्ताचा प्रवाह वाहत असतो—असा भाव). भीरु (रणात जे भित्रे सैनिक होते ते) तम (अंधकार होत. सूर्योदयाबरोबर ज्याप्रमाणें तम नाहीसें होतें, तसे रण दिसल्याबरोबर, भित्रे पळून जात होते—असा भाव) विजय (अर्जुन) इनकांत (सूर्यकांत मणि होय. सूर्यकांताचा गुण असा कीं, त्यास सूर्यकिरण लागल्याबरोबर त्यातून विस्तवाच्या ठिणग्या निघूं लागतात. त्याचप्रमाणें कर्णांचे शर लागल्याबरोबर अर्जुनही प्रदीप्त झाला खरा, पण त्या दिवशीं तो सूर्यापुढें यःकश्चित् मण्याप्रमाणें दिसत होता—असा भाव). नृप (धर्मराज) विधु (चंद्र. सूर्य असतां चंद्र फिका दिसतो हें प्रसिद्ध आहे). बळप (धृष्टद्युम्नादि सेनाधिप) ग्रह (सूर्यचद्रेतर ग्रह—असा भाव. हिंदु ज्योतिषाप्रमाणे सूर्यचंद्रही ग्रह आहेत. पण गुरुशुक्रादि त्याच्यापेक्षा तेजोहीन आहेत, हें स्पष्ट आहे). हृष्टतम (कर्णानें केलेल्या शत्रुक्षयामुळे फार संतुष्ट झालेले) इष्ट (दुर्योधनादिक इष्टमित्र) पद्म (कमळें होत. सूर्योदयीं कमळें विकसतात, हें कविसमयास अनुसरूनच आहे). १५. नक्षत्रें. १६. भित्रे.

१. सूर्यकांत. २. धर्मराज. ३. चंद्र. ४. सेनापति भीमधृष्टद्युम्नादि. ५. मित्र दुर्योधनादि. ६. येथें 'पद्म'शब्द अकारात पुलिगी आहे. म्हणूनच याचें अनेकवचन 'पद्म' असेंच ठेविलें आहे. 'पद्म'शब्द नेहमीं नपुंसकलिंगी असूनही क्वचित् पुलिगी वापरला जातो. यास प्रमाणः— 'वा पुंसि पद्मस्' इत्यमर.. ७. अत्यंत संतुष्ट. ८. यात घंतानीं मूळातील २५ व्या अध्यायांतील कथाभाग वणिला आहे. ९. धर्मराजाच्या बाजूनें युद्ध करणारा. धार्मिक म्हणजे धर्मशील. १०. तुझा पुत्र. ११. युयुत्सु हा धृतराष्ट्रास वेदशेच्या पोटीं झालेला मुलगा. हा लहानपणापासून दुर्योधनादिकांप्रमाणें दुष्ट नसून साधु होता. याच्या जन्मप्रकरणीं घंतानीं म्हटलें आहे. 'सर्वांत साधु वेदयानदन, होईल हें पुढें प्रकट.' (आदिपर्व—अध्याय १८।२६). हा दुर्योधनादिकांबरोबर युद्धास आला होता खरा, पण युद्धास प्रारंभ होण्याच्या पूर्वी 'त्या दो कटक्यांत उभा धर्मात्मा धर्मराज राहोनी । उजवा बाहु उभाशुनि उच्च वदे कौरवासि पाहोनी ॥ न वरा असाधु नृप, का पडतां राहुनि तथा समीप दरी ? । खलसग त्याशुनि जो येइल, वेदन तथास मी पदरीं. ॥ भेटे युयुत्सु धर्मा, त्यजुनि ज्येष्ठा कृतानया आत्या । जैसा साधु विभीषण रघुकुलतिलका महादयाभ्रा त्या. ॥' (भीष्मपर्व—अध्याय १-१०६-१०८) १२. तव चमू=तुझी सेना; कौरवसेना.

स्वविवेक स्वकुमतिला जैसा, निजविक्रम स्वयें कळवी. ॥	१
शकुनि उल्लूक म्हणे त्या वीराला 'तिष्ठे, तिष्ठे', तों याणें, १	
शक्रे वज्रें गिरिसा, मर्मी तत्काळ ताडिला बाणें. ॥	२
तोडुनि धनुष्य ताडी कर्णेशरें शकुनि; तेधवां त्यातें, ।	
विंधी युयुत्सु घेउनि चाप नवें षष्टिमार्गणव्रातें. ॥	३
सूतातें तीं बाणीं पीडुनि बहु, शरगणें पुन्हां त्याला ।	
हाणी, न्हाणी त्याच्या रक्तें चि रणक्रतूंत न्हात्याला. ॥	४
कोपें उल्लूक विंशति बाणांहीं त्या युयुत्सुला ताडी, ।	
छेदूनि कांचनध्वज कनकरथावरुनि भूमिवरि पांडी. ॥	५
हाणी स्तनांतरीं शर पांच शकुनिच्या त्वदंगजनु रंगें; ।	
कुलपलाशवनीची होय सखी शोणिताद्रे तनु रंगें. ॥	६
छेदी उल्लूक भल्लें सूताचें शिर, तुरंग ही मारी, ।	
मर्मी पांचां बाणीं हाणी, पीडी युयुत्सुला भारी. ॥	७
अन्यरथावरि गेला पुत्र तुझा होउनी पराभूत, ।	
शकुनि हि पांचाळांवरि धावे, तेव्हां गमे खरा भूत. ॥	८
युद्ध शतानीकासीं, श्रुतकर्मा तव तनूज, करि भारी; ।	
सूतासह च्यारी ही अश्व निमेषांत शत्रुचे मारी; ॥	९

१. आपला विवेक, सदसद्विवेकबुद्धि. २. आपल्या दुष्ट बुद्धीला. मनुष्याचा विवेक जेव्हां जागा होतो—त्यास कर्तव्याकर्तव्यज्ञान प्राप्त होतें—तेव्हां त्याची दुष्टबुद्धि पार नाहीशी होते—असा भाव. ३. या गीतीतील 'धार्मिक त्वत्पुत्र' व 'स्वविवेक'; 'तव चमू' व 'स्वकुमति', 'पळवी' व 'निजविक्रम कळवी.' यांत विवप्रतिविंबभाव आहे म्हणून हा दृष्टांतालंकार. कारण दृष्टांतांत उपमान, उपमेय, व साधारणधर्म या सर्वांत विवप्रतिविंबभाव असतो. ४. नामविशेष (शकुनिपुत्र). ५. थांब, थांब. ६. शरविशेषानें. कर्णी किंवा कर्णिक हा एक बाणविशेष आहे. ७. साठ बाणाच्या समुदायानें. ८. उल्लूकास. ९. खान घाली. १०. रणयज्ञांत. ११. खान करणारास. १२. वीस बाणांनीं. १३. सोन्याची पताका. १४. सोन्याच्या रथावरून. १५. ह्याचें कर्म—कांचनध्वज. १६. त्वत्+अंग+जनु=तुझा पुत्र युयुत्सु. १७. कोपानें. १८. फुललेल्या पळसाच्या अरण्याची. वनी=झाडी, राई. १९. रक्तानें भिजलेली तनु. २०. आरक्तपणानें. येथें निदर्शनालंकार आहे. २१. भाव्यानें. २२. युयुत्सु. २३. हा धृतराष्ट्राच्या शंभर पुत्रांतील एक. २४. शतानीकाचे.

- वीर शतानीक गदा सोडी, मांत्रिक जसी महाकृत्या; ।
ती श्रुतकर्मावरि ये, दावी अत्यंत दारुणा कृत्या. ॥ १०
- सारथि-तुरग-रथांचें भस्म करुनि, मैदिनीस ही फोडी; ।
पूर्वांच उडी टाकी श्रुतकर्मा, म्हणुनि त्यास ती सोडी. ॥ ११
- होउनि विरथ पहाती कोपें अन्योन्य मत्तवृषसम ते, ।
युद्धांत भ्रमदंत द्विरदाधिपसे चि जाहले गमते. ॥ १२
- संभ्रांत श्रुतकर्मा जाय रथावरि विविशुच्या पहिला, ।
जातां प्रतिविंध्यरथीं वीर शतानीक कांपवी महिला. ॥ १३
- सौर्वल शकुनि महाबल सुतसोमातें शरत्रजे व्यापी; ।
सुतसोम हि शकुनीतें दारुणशरपंजरांतरीं स्थापी. ॥ १४
- केला विरथ शकुनिनें, परि सुतसोम व्यथा न धरि पोटीं; ।
क्षितिवरुनि हि विस्तारी शरजाळें सुबळनंदनीं मोटीं. ॥ १५
- सुतसोमाचे भाते चाप हि, सोडूनि भल बहु तूर्ण ।

१. पचाक्षरी. २. भयकर भूतविशेष. हिला लोकावर पाठवून मांत्रिक आपल्या शत्रूचा नाश करितो, अशी समजूत आहे. ही समजूत पंताच्या वेळी फार प्रचारात होती असें दिसते. या कृत्याचा उल्लेख पंतांनीं स्वकाव्यात पुष्कळ ठिकाणीं केला आहे. ३. या चतुर्थ चरणाचा 'गदा' व 'महाकृत्या' या दोहोरीं अन्वय लावितां येईल. ४. भयकर. ५. कार्याला. ६. गदेनें रथादिकांचें चूर्ण झालें, असें वर्णन असावयास पाहिजे होतें. गदेनें भस्म कसें झालें ? ७. पृथ्वीसही. ८. ती=शतानीकानें सोडिलेली गदा. ९. रथविहीन. १०. माजलेल्या पोळा-सारखे. ११. दांत तुटलेले. १२. गजश्रेष्ठाप्रमाणेंच. १३. द्विरदाधिपसे चि गमते (दिसते) जाहले-असा अन्वय. १४. चकित झालेला, भ्यालेला. १५. पहिला (प्रथम-शत्रूहून अगोदर-असा भाव) जाय-असा अन्वय. १६. सुबल नामक राजाचा मुलगा म्हणून शकुनीस सौबल हें नाव. १७. बाणसमूहानें. १८. शकुनि=(१) दुर्योधनाचा मामा. (२) एक प्रकारचा काळा पक्षी. हा शब्द प्रस्तुत स्थलीं दोन्ही अर्थीं योजून पंतांनीं श्लेष साधला आहे. या श्लेषास पुढील 'शरपजरांतरी' हें रूपक पोषक आहे. १९. उग्र शररूप पिजण्यांत. २०. पृथ्वी-वरूनच. २१. विस्तृत करी, पसरी पुढें शरावर 'जाळ्या'चा आरोप केला आहे. म्हणून 'विस्तारी' ह्या क्रियेचा प्रयोग. २२. बाणाची जाळी. जाल (नपुसकलिंग)=जाळें, जालें=जाळें=जाळीं. २३. सुबळाचा नदन-शकुनि त्याच्या ठायीं. २४. भल सोडून=भाल्यांनीं मारून, भाल्याचा प्रयोग करून. २५. शीघ्र.

श्यालें तुझ्या नृपाळा ! केलें युद्धोपकरण तें चूर्ण. ॥	१६
तेव्हां सुतसोमानें खड्ग, स्वीकारिला, नैमःश्याम, ।	
तेणें चि सौवळाचा केला शतचूर्ण सौयकग्राम. ॥	१७
मग तो हि खडिला असि राया ! त्वच्छयालकें कृतस्पर्धे, ।	
परि तोडिलें शकुनिचें, सुतसोमं, सगुणचाप, त्या अर्धे. ॥	१८
सौ पाडलें उडोनि स्वकरीचें खड्गखंड ही बापा ! ।	
कोपें झुगारिलें, तें तोडी तत्काळ शकुनिच्या चापा. ॥	१९
श्रुतकीर्तिच्या रथावरि गेला सुतसोम, सौबल हि राया ! ।	
त्या धर्मव्यूहावरि जाय, ज्वरसा चि तड्डळ हिराया. ॥	२०

अध्याय सोळावा.

धृष्टद्युम्नातें कृप वारी, जैसा हंरीस शरभ वनीं, ।

१ तुझ्या श्यालें=तुझ्या साळ्यानें, शकुनीनें. गांधारीचा भाऊ म्हणून शकुनि धृतराष्ट्राचा साळा (श्यालक). २. युद्ध करण्यास आवश्यक अशी सामुग्री ३. आकाशासारखा श्यामवर्ण असा. ४. वाणसमूह. समासोत्तरपदीं असतानाच 'ग्राम'शब्दाचा 'समूह' असा अर्थ होतो. इतरत्र होत नाही उदाहरणार्थ:-शब्दग्राम=शब्दसमूह, गुणग्राम=गुणसमूह इ०. ५. तोडिला. ६. खड्ग. ७. त्वत्+श्यालकें=तुझ्या मेव्हण्यानें. ८. केली आहे स्पर्धा ज्यानें असा. प्रतिस्पर्धे-मुलें संक्षुब्ध-असा भाव. ९ धनुष्य व त्याची दोरी. १०. 'त्या अर्धे' म्हणजे अर्ध्या तुटलेल्या खड्यानें. याच्या हातांतील खड्ग शकुनीनें अर्धाच तोडिला असें यावरून दिसतें. ११. सहा. १२. सहा पाऊलें लाव उडी मारून. १३. तो तलवारीचा तुकडाही. १४. हें साश्वर्थभीति-द्योतक संबोधन. १५ धर्मराजाच्या सैन्यबंधावर. १६. तापाप्रमाणें. मनुष्यास बलहीन करण्याविषयीं इतर रोगांघेक्षां ज्वराची विशेष ख्याती आहे. एका दिवसाचा ताप सहा महिन्यांची शक्ति हरण करितो, असें म्हणतात. १७. धर्माचें सैन्य, (पक्षीं) शक्ति. १८. यात मुळांतील २६ व्या अध्यायातील कथाभाग आलेला आहे. १९. अडवी, प्रतिबंध करी. २०. सिंहास. २१. एक काल्पनिक प्राणिविशेष. हत्तीचा जसा सिंह वैरी, तसा सिंहाचा हा वैरी आहे, असें समजतात. नृसिंहावतारी विष्णूचा वध करण्यास शिवानें शरभावतार वेतला होता, असें शैवपुराणांत लिहिलें आहे. शरभ आठ पायांचा पक्षी आहे, असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. किलेक कोशांत हा सिंहाप्रमाणेंच एक चतुष्पाद प्राणी आहे, पण यास डोळे जोक्यावर असतात व म्हणून त्यास 'ऊर्ध्वलोचन' असें नांव आहे, असें लिहिलें आहे. या वर्णनावरून हा काल्पनिक प्राणी असावा असें वाटतें. २२. या गीतींत सप्ताक्षरी यमक आहे.

- पडतां चि गांठि, कोंडी त्या द्रोणाच्या अरीस शर-भवनीं. ॥ १
- प्रेक्षक सुर-नर म्हणती, 'वीर कृपाचार्य या रणामाजी, ।
वधितो चि पार्षतातें, दिसतो अत्युग्र काळसा आजी. ॥ २
- हा जैसे शर सोडी लेंघुकर, याचा, असे न शर, भाचा. ।
पार्षतसिंह न साहे विक्रम या गौतमोग्रशरभाचा.' ॥ ३
- पांचाळ कृपाचार्ये मर्मस्थानीं च विंधुनी खिळिला, ।
मोहमहाजगरानें पांडुसुतांचा चंमूपती गिळिला. ॥ ४
- न दिसे गुंण शर, न चले कर, पोकेळ होय मुष्टि इष्वसनीं, ।
धृष्टद्युम्न अमला; न सुचे कर्तव्य लेश हि व्यसनीं. ॥ ५
- त्यातें तत्सूत म्हणे, 'आहे कीं क्षेर्म पार्षता ! सागें, ।
गौतमबाणगणानें सारीं हीं चुबिलीं तुझीं आंगें. ॥ ६
- ऐसी तुझी अवस्था नाही म्या पाहिली कधीं हि. रंवी ।

१. द्रोणाच्या अरीस म्हणजे अन्वायानें द्रोणास मारणाऱ्या धृष्टद्युम्नास—असा भाव.
२. बाणांच्या गृहात. ३. खकळलेल्या यमाप्रमाणें. ४. त्वरितहस्त, बाण सोडण्यात ज्याचा हात चपळ आहे, असा. ५. याचा भाचा (अश्वत्थामा) असे शर न सोडी. ६. गौतमरूप उग्र शरभाचा. कृप हा गौतमपुत्र शरद्वानाचा मुलगा, म्हणून त्यास गौतम असें म्हटलें आहे. गौतमगोत्रोत्पन्न सर्वे गौतम, पाराशरगोत्रोत्पन्न सर्वे पाराशर, भरद्वाजगोत्रोत्पन्न सर्वे भारद्वाज इ० असें समजावें. ७. पांचाळ, पार्षत व धृष्टद्युम्न हे सर्व समानार्थक शब्द आहेत. तोच तोच शब्द पुन्हां येऊ नये म्हणून कविजन पर्यायशब्द योजित असतात. ८. जखडून टाकिला. ९. मोह (कर्तव्यबुद्धिनाश)रूप मोठ्या अजगरानें. १०. सेनाधिपति धृष्टद्युम्न. पांडवांच्या नऊ अक्षौहिणींचा अधिपति धृष्टद्युम्नच होता. तेव्हा त्याची त्रेधा उडाली म्हणजे पांडवांच्या पक्षाची वरीच त्रेधा उडाली—असा भाव 'चंमूपति' शब्दानें सुचविला आहे. ११. धनुष्याची दोरी. १२. पोकेळ होय=वृद्ध धरितां येईना. १३. मूठ. एका हाताच्या मुठीत धनुष्य धरितात, ती. १४. बाणप्रयोग करण्यात, बाण सोडण्यांत. इषु+असन=इष्वसन=धनुष्य. इषु=बाण; असन=सोडणें, टाकणें. १५. गागरला; कर्तव्यज्ञानहीन झाला. १६. आता पुढें काय करावयाचें हें. १७. असल्या संकटस्थितींत. या गीतींत स्वभावोक्तीनें पंतानीं धृष्टद्युम्नाची उडालेली त्रेधा वर्णिलेली आहे. सुंदर स्वभावोक्ति शबर अलंकारापेक्षा अधिक शोभते. १८. कुशळ. निर्भयपणें युद्ध करण्यास सामर्थ्य—असा भाव. १९. जखमी झालीं. चुम्बू=हिंसा करणें. २०. रवि तिमिरी अमला हा असंभवालंकार होय; कारण यथे, रवि तिमिरी अमणें, या असंभाव्य अर्थाची प्राप्ती झाली, असें वर्णन आहे. याचें अन्य उदाहरणः—

तिमिरीं भ्रमला ! हा ! हा ! झाली मुखकांति पीवळी हिरवी. ॥ ७
 रक्षाया प्राण तुझे पळवीन पळांत, दे मला आज्ञा. ।
 हा निष्कृप कृप दिसतो सर्वावध्य; सरें हित प्राज्ञा ! ॥ ८
 धृष्टद्युम्न म्हणे, 'रे ! भ्रमते मन, पावली हि तनु कंपा, ।
 ने विजयापार्शीं कीं भीमापार्शीं करुनि अनुकंपा. ॥ ९
 आतां भस्म करील स्पष्ट कृपाकारकृष्णपथ हा कीं, ।
 याच्या दृष्टिपुढें मज तग न निघे. पुंससि काय ? रथ हाकीं.' ॥ १०
 आज्ञा घेउनि सूते भीमाच्या आश्रयासि रथ नेला.
 पळतां पांचाळ, कृपें मार्गें लागोनि शंखरव केला. ॥ ११
 युद्ध शिखंडीसह करि कृतवर्मा तें हि सांगतों आतां. ।
 परिसावें सादर मन करुनि भरतवंशभूषणा ! वा ! तां. ॥ १२
 शर पांच जंत्रुदेशीं सर्पांसम झोंबतां चि कृतवर्मा, ।

‘भज गोष्पदीं बुडाला ! हा दैवा ! सिंधु शोषिला मशकें ! । न शकें सोसाया हें, वधिला तो केसरी कसा शशकें ! ॥’ (पतकृत द्रोणपर्व, अध्याय ११२३)

१. अत्यंत तेजोहीन. यांत लोकोक्ति अलंकार आहे. कारण लोकापवादार्थें अनुकरण केले आहे. तेजोहीन मुखकांति ‘खरोखर हिरवी पीवळी’ होते असा प्रकार नव्हे, तर लोकांत असे म्हणण्याची चाल आहे, म्हणून हा शब्दप्रयोग केला एवढेच. सुरेख लोकोक्तीचे योग्य वेळीं अनुकरण करून काव्यास खमगपणा आणण्यांत पंत चतुर आहेत, हें त्यांच्या काव्यातील विपुल लोकोक्तींवरून स्पष्ट होत आहे. २. तुळा (धृष्टद्युम्नाला) पळवीन. ३. कृपारहित, निर्दय. ४. सर्वांना अवध्य. ५. प्राज्ञा ! (शहाण्या धृष्टद्युम्ना !) हित (स्वहित) सरें (सर). म्हणजे— आपल्या हिताची काळजी वाळग. सांप्रत पळून जाणें तुळा हितप्रत आहे हें लक्षात आण— असा भाव. ६. कृपा. ७ कृपाचार्यरूपी अग्नि. कृष्णपथ=अग्नि. कृष्ण (काळा) आहे पथ (रस्ता) ज्याचा तो कृष्णपथ. अग्नि जेथून जेथून जातो, तेथें तेथें जाऊन जागा काळी करून जातो, म्हणून त्यास ‘कृष्णपथ’ हें नाव. ८. टिकाव. ९. विचारतोस कशाला ?—असा भाव. १०. शंखनाद. शंख करणें म्हणजे स्वविजय कळवून शत्रूस हिनविणेंच होय. ११ दुर्योधना-कडील प्रख्यात यादववीर. १२. भरतकुलास शोभविणान्या राजा धृतराष्ट्रा ! १३. तां. येथें यमकाकरितां ‘त्वां’बदल ‘तां’ हें अक्षर लिहिलें आहे. ‘त्वां’बदल ‘तां’ लिहिल्याचीं पंतांच्या काव्यांत पुष्कळ उदाहरणें आहेत. यावरून पंतांच्या वेळीं ‘त्वां’चा उच्चार ‘तां’ सारखा लोक करीत असत, असें वाटते. त्याशिवाय केवळ यमकांसाठीं, भाषा परिशुद्ध ठेवण्याविषयीं काळजी घेणाऱ्या पंतांसारख्या कवीनें जबरदस्तीनेंच ‘त्वां’ च्या ठिकाणीं ‘तां’ लिहिला असेल, असें वाटत नाही. (अध्याय ३६।६, ४१।८ व ४२।४१ पद्या). १४. कंठाच्या जवळच्या प्रदेशांत.

- षष्टि शरांहीं विंधुनि खंडी पांचाळचाप, कृतकर्मा. ॥ १३
- त्यासि शिखंडी ताडी नैवति शरांहीं, धनुष्य ही तोडी; ।
पुनरपि अंशीति बाणीं सुदृढ हि कवच क्षणामर्धे फोडी. ॥ १४
- डंसले शर-अहि मर्मां, सर्वांगे रक्तपूर तो वमला, ।
श्रमला कृतवर्मा बहु; समरीं पुंष्पितपलाशसा गमला. ॥ १५
- मग हांदिक्क्य दृढ दुजे, धनु सज्य करूनि, तीव्र शर सोडी; ।
ते द्रुपदसुतस्कंधीं रक्ताची घेति आदरे गोडी. ॥ १६
- ते दिसति गैरिकांरुण, वर्षाकाळी जसे महाशैल; ।
अन्योन्यातें भेदिति शैलीं, शृंगीं जसे हठी बैल. ॥ १७
- गरुड जसा भुंजगीतें, भोजाची बाणवृष्टि तशि खंडी, ।
न शिखंडी भी, तांडव करि, जेवि धनीं प्रमोदित शिखंडी. ॥ १८
- मग त्या भोजे केला, सोडुनि तीव्रेषु, मूर्च्छित शिखंडी, ।
जैसा मेघे विद्युत्पाते वृष्टिप्रमोदित शिखंडी. ॥ १९

१. साठ बाणांनीं. २. केला आहे पराक्रम ज्यानें असा. 'कृतवर्मा' (=ज्यानें धारण केले आहे कवच असा)-असें पाठांतर. ३. नव्वद शरांनीं. ४. ऐशीं बाणांनीं. ५. चावले. ६. बाणरूपी सर्प. ७. ओकला. ८. थकला 'अमला' असा पाठभेद. ९. फुललेल्या पळसा-प्रमाणें, ही संस्कृतकवींची व प्राकृतकवींची अत्यंत आवडती उपमा आहे. शुद्धप्रकरणांत पंतांनीं हिचा वीस पचवीस वेळां तरी उपयोग केला असेल. १०. कृतवर्मा. ११. द्रुपदाचा मुलगा जो शिखंडी त्याच्या खाद्यांत (घुसून). १२. मोठ्या उत्सुकतेनें-असा भाव. १३. गैरिका+अरुण=कावेप्रमाणें लाल. गैरिकांरुण हें पद ते व महाशैल या दोहोंसही देहलीदीपन्यायानें लागते. शैलपक्षीं पावसाळ्यामध्ये वरची माती धुपून गेल्यामुळे आंतल्या कावेच्या थरांनीं लाल दिसणारे पर्वत. १४. पर्जन्यकाळीं. १५. मोठे पर्वत. १६. शलांनीं. १७. शिंगांनीं. १८. हठी. हठी बैलांचें झुज प्रख्यातच आहे. १९. सर्पिणीला. २०. भोजकुलोत्पन्न कृतवर्माची. यादवाच्या एका कुळास भोज ही संज्ञा आहे. तत्कुलोत्पन्न म्हणून कृतवर्मा भोज. २१. यास कर्ता 'शिखंडी.' २२. द्रुपदपुत्र. २३. नृत्य. २४. मेघांनीं. २५. आनदित. २६. मयूर. २७. तीक्ष्ण बाण. २८. ही उपमा अत्यंत योग्य आहे. द्रुपदपुत्र हा भोजाच्या बाणवृष्टीमुळे संतुष्ट होता, व भोजानेंच बाण सोडून त्यास मूर्च्छित केले. मयूर मेघामुळेच संतुष्ट असतो, पण त्यास मेघानेंच विद्युत् पाडून मारावें, त्याप्रमाणें हें झालें. येथें मेघ, विद्युत्पात व जलवृष्टी यांशीं अनुक्रमें भोज, तीव्रेषु आणि शरवृष्टी यांचें साम्य दाखविल्यामुळे ही पूर्णोपमा झाली आहे. २९. विजेच्या पाडण्यानें. ३०. पावसानें संतुष्ट.

सूते तो ही धृष्टद्युम्न तसा पळवितां, संपदि सेना ।
भंगे पांडुसुतांची, जीला त्या संकटीं स्वप दिसेना. ॥

२०

अध्याय सतरावा.

अर्जुनशरगणमारुत तव बळघनतूळराशिला विखरी, ।

पळवि परि न बहु गज वधि, हरि, त्याला विजय लाज लावि खरी. १

संशप्तक, नारायणबळ, शाल्व, शिवि, त्रिगर्त, कौरव ही, ।

धांवति धनंजयावरि; तेव्हां पावे उदंड कंप मंही. ॥ २

नृप सत्यसेन धांवे, दुसरा जो चंद्रदेव जयशाली. ।

तैसा चि मित्रदेव हि पार्थावरि धांव आग्रहें घाली. ॥ ३

वीर रिपुंजय, सौश्रुति दृढधन्वा, चित्रसेन अभिमानी, ।

जयलुब्ध चित्रवर्मा, पार्थासीं गांठि बहु बरी मानी. ॥ ४

धांवे त्रिगर्तराज भ्रांत्यांपुत्रांसमेत जिष्णुवरी, ।

त्यां सर्वा स्वीकारी अर्जुन, असुरांसि जेंवि विष्णु 'वरी.' ॥ ५

ते एकैदा चि वर्पति शस्त्रांचे निकर, जेंवि घन पाणी. ।

१. धृष्टद्युम्नाप्रमाणेंच. ज्याप्रमाणें धृष्टद्युम्नास सूतानें पळविले त्याप्रमाणें. २. तात्काळ. ३. आपला नाता, स्वरक्षक. ४. यांत मूळातील २७ व्या व २८ व्या अध्यायातील कथाभाग आला आहे. ५. अर्जुनाचा शरसमुदायरूपी वायू. ६. तुजें सैन्य हीच घन (दाट) कापसाची राशी, तिला. ७. अन्वयाधे.—हरि बहु गज पळवि, परि न वधि. विजय त्याला खरी लाजलावि. म्हणजे—सिंह पुष्कळ हत्तींना भयानें पळवितो, पण त्याला एकदम पुष्कळ हत्ती मारिता येत नाहींत. अर्जुनानें हत्तीसारखे अनेक वीर एकदम मारिल्यामुळें त्यानें सिंहावर ताण केली, असा भाव. ८. सिंह. व्यतिरेकालकार. ९. कृष्णानें कौरवांस दिलेलें एक यादवसैन्य. १०. पृथ्वी. ११. मोठ्या रोषानें, हट्टानें. १२. बहु आणि पुत्र यांसह. सत्यसेन, मित्रसेन, सुशर्मा हे त्रिगर्त त्रिगर्तराजाचे बंधुपुत्र होत. १३. दैत्यगुरु शुक्राचार्यानें कोणीही सुरा पिऊ नये म्हणून नियम केल्यापासून दैत्यांनीं सुरा सोडून दिली, म्हणून त्यास असुर हें नांव पडलें, असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. १४. युद्ध करण्यास स्वीकारी. असंख्य असुर एकदम विष्णूवर येऊन पडत असत, व त्या सर्वांचा विष्णु चांगला समाचार घेत असे. तसेच अर्जुनावरही एकदम संशप्तकादि वीर येऊन पडले, म्हणून उपमेची पूर्णता. १५. एकदम. कोणकोणत्या राजानें किती बाण मारिले याचा तपशील असाः—सत्यसेनानें तीन सायक, मित्रदेवानें साठ मार्गण, चंद्रदेवानें तीन बाण, मित्रवर्मानें सात शर, संपातीनें ब्र्याहत्तर कंकपत्र, श्रुतंजयानें पांच विशिख, सुब्रह्म्यानें वीस कांड, इत्यादि.

- साहे नगसा, ओपी धनपतिसा बाण बाणधनपाणी. ॥ ६
- शत्रुंजयासि मारुनि, सौश्रुतिच्या तोडुनी शिरःपद्मा, ।
- पार्थे गौरवुनि शिरीं पाठविला चंद्रदेव यमसन्ना. ॥ ७
- पांचां पांचां बाणीं विधी इतरासि, त्या संगर्वाते ।
- दावी प्रताप मोटा पृथिवीपति सत्यसेन सर्वाते. ॥ ८
- कीं तो तोमर सोडी, तेणें भुजगेंद्रभोगनिभ भव्य, ।
- श्रीकृष्णाचा, राया ! त्या समरीं भेदिलां चि, भुज संव्य. ॥ ९
- गळला प्रतोद हस्तापासुनि, तें अश्वरश्मि हि गळाले. ।
- देवी-देव म्हणति, 'हा !' तें सिद्धांचे स्वधीर हि पळाले. ॥ १०
- तें पाहतां चि पार्थ प्रभुहनि उदंड पांपताप धरी. ।
- देवासि म्हणे, 'सखया ! ने रथ जेथें चि सत्यसेन अरी. ॥ ११
- लीलेनें चि उडवितों मस्तक रिपुचें पळांत कंसारे ! ।
- कौतुक पहा. सहा. भुजरुधिरे भरलासि सुरवतंसा रे !' ॥ १२
- कृष्णें तैसे चि पुन्हा धरिता रश्मिप्रतोद मोदानें, ।
- हय चालवितां, पार्थ केली शरवृष्टि जसि पयोदानें. ॥ १३

१. पर्वताप्रमाणें २. अर्पण करी. ३. कुबेराप्रमाणें. ४. बाणरूपी द्रव्य ज्याच्या हस्तांत आहे असा अर्जुन. ५. शिरीं गौरवुनि=शिर उडवून. येथें 'शरीं' असा पाठ बरा दिसतो. ६. यमपुरास. ७. गर्विष्ठाना. ८. मोठ्या सर्पांच्या अंगाप्रमाणें लांब व पुष्ट. हें पुढील चरणांतील 'भुज' याचें विशेषण. भोग=सर्पाचें शरीर, फडा ९. विदारण केला, जखमी केला. १०. उजवा. ११. चावूक. १२. 'तें' असा पाठ असता, तर तो बरा दिसला असता. १३. घोड्यांचे लगाम देखील. १४. आकाशातील सुरांच्या भार्या व सुर. १५. सिद्ध=विद्याधर, गंधर्व इत्यादिकां-वरोवर असणारा असा उपदेवविशेष. (याचें वसतिस्थान पृथ्वी आणि सूर्य यांच्या मध्यभागी आहे). सिद्धांच्या अंगी स्वभावतःच असणारा धीर पळाला (सुटला), तेव्हा इतर प्रेक्षकांचा धीर सुटलाच असला पाहिजे-असा भाव. १६. त्यांच्या अंगी स्वभावतःच असणारे धीर; त्याचें धैर्य. १७. पापिष्ठाविषयी संताप. १८. थोडा वेळपर्यंत हें दुःख सहन कर, म्हणजे तुला त्रास देणाऱ्याची खोड मोडतो-असा भाव. १९. हातातून निघालेल्या रक्तानें. २०. सुरभूषणा. येथे 'सुरावतस' (=सुर+अवतस)-असा शब्द असणें दृष्ट होतें. अवतस=शिरोभूषण. २१. लगाम व चावूक. २२. हर्षानें. २३. मेघानें.

अतिदारुणभल्लशरें त्या समरीं पार्थ, दिव्यरूपाचें, ।

खंडी, कुंडलमुकुटालंकृत शिर सत्यसेनभूपाचें. ॥

१४

तैसें चि वत्सदंतें आक्षेपुनि चित्रसेनरायाला, ।

अर्जुन शरवृष्टि करी सहसा संशप्तकां मरायाला. ॥

१५

मग मित्रसेन वधिला; भूप सुशर्माहि जो परम शत्रु ।

तो ही पार्थ केला, बाणगणें त्या रणीं, व्यथितजत्रु. ॥

१६

वेढिति संशप्तक या पांडुसुता, सिंह जेंवि शरभा, ते ।

करिति, वदान्य जसे निज कोष, तसे क्षीण सर्व शर-भाते. ॥

१७

योजी इंद्रास विजय, तें अमित क्षुधित तापले शर वी. ।

नभ हि भरे बाणघनीं, न करी सैन्यासि ताप लेश रवी. ॥

१८

त्या बाणव्याघ्रांहीं संशप्तकहरिण मारिले आज्य. ।

बहु पेटला धनंजय, वरि पडतां शत्रुसैन्य तें आज्य. ॥

१९

राजा धर्म महात्मा मदीं कुरुसैन्य. त्यासि वाराया ।

ये दुर्योधन, जैसां अंधक रोधावया शिवा; राया ! ॥

२०

१. अत्यंत तीक्ष्ण अशा भल्ल (चद्राकृति) बाणानें. २. अत्यंत सुंदर स्वरूप ज्याचें अशा. ('सत्यसेनभूपाचें' याचें विशेषण.) ३. दोन्ही कानांतील कुडलानीं व डोक्यावरील किरीटानें सुशोभित. ४. बाणानें. ५. ताडण करून, प्रहार करून. आक्षेप=निंदा, वाक्ताडण, शब्दानें ताडण करणें येथें शब्दानें भेद करणें. ६. पक्षापकीं. ७. संशप्तक मरावे, ह्या हेतूनें. ८. 'चित्रसेन' असें पाठांतर. ९. सुशर्मा+अहि=सर्पासारखा सुशर्मा. १०. मोठा. ११. पीडित आहे जत्रु (मस्तक आणि खांदा यांचा संधि) ज्याचा असा. १२. जसे वदान्य निज कोष क्षीण (दानधर्मांत सर्व पैसा खर्च) करिति, [तसे ते संशप्तक] सर्व शरभाते [क्षीण करिति]-असा अन्वय. १३. दाते. १४. धनभांडार. १५. शरांनीं (बाणानीं) भरलेले भाते. ह्या शर+भाते-समास संकरज (संस्कृत व मराठी शब्दांचा) आहे. १६. इंद्राचें अस्त्र. १७. भुकेलेले. वीरास साण्यास-मारण्यास-तत्पर असे. १८. प्रसवे, उत्पन्न करी. १९. आकाश देखील. 'न भातीति नभः'. जें दिसत नाही, किंवा ज्याला स्वरूप नाही तें नभ. २०. त्या बाणरूपी मेवामुळें सूर्याचे किरण सैन्यावर मुळीच पडत नसत-असा भाव. २१. बाणरूपी बाघानीं. २२. पुष्कळ. २३. 'धनंजय' शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. (१) अर्जुन. (२) अग्नि. प्रस्तुत स्थली दोन्ही अर्थ घेऊन श्लेष साधावयाचा. २४. तूप. २५. या उपमेनें च पुढें कोण पराजित होणार हें सुचविलें आहे. २६. अंधकासुर. २७. शंकरास.

ताडी प्रथम युधिष्ठिर, त्यासि सुयोधन हि मग नवां बाणीं, ।

भल्लें मर्मस्थानीं धर्माच्या सारथ्यास ही हाणी. ॥

२१

ह्य-सूतशिर-ध्वज-धनु-खड्गातें सायकाष्टकें खंडी, ।

पांचाहीं तव तनया दंडी श्रीधर्म मुख्य कोदंडी. ॥

२२

त्यजुनि हताश्वरथातें दुर्योधन उतरला महीवरि. तें ।

व्यसन विलोकुनि धांवति कर्ण, कृप, द्रौणि; वारिती अरितें. ॥२३

दुर्योधनासि कौरव, पांडव धर्मासि, रक्षिती सुचिर. ।

तें द्रुपद्युद्ध झालें कुरुपांचाळांत भारता ! रुचिर. ॥

२४

झालें युद्ध तुमुळ त्या कौरवपांचाळसैनिकांआंत, ।

केशी धरुनि च्छेदिति शिर, चाविति वीर करकरां दांत. ॥

२५

भट मुष्टिनें चि ताडिति, हाणिति रागें उरावरी लंता, ।

झाल्या शोणितगंधें कौरवपांडवचंमू महोन्मत्ता. ॥

२६

वधिति स्वंपरांस हि ते, उठले समरीं कंबध ही शंतशा. ।

रक्तनदी ही वाहति. जन-नाशा हेतु तूं महीश ! तशा. ॥

२७

१. युधिष्ठिरास. २. दुर्योधनाच्या रथाचे (चार) हय बगैरे आठांस. ३. आठ बाणांनीं. ४. याचा कर्ता पुढील वाक्यातील श्रीधर्म. ५. पांच बाणांनीं. 'चापाहीं' असें पाठांतर. ६. तुझा मुलगा दुर्योधन, त्यास. ७. धनुर्धारी. ८. मारिले आहेत घोडे ज्याचे त्या रथाला. ९. संकट. १०. निवारिती; दूर करिती. ११. शत्रूस; धर्मराजास. १२. फार काळपर्यंत. १३. पाहणाऱ्यांस व ऐकणाऱ्यांस रम्य. १४. कौरवसैनिक=दुर्योधनाचे सैनिक; पांचाळसैनिक=धृष्टद्युम्नाचे सैनिक (धर्मास रक्षण्यास आलेले). १५. या पुढच्या वर्णनांत वीभत्सरस आहे. वीररसानंतरचा वीभत्सरस मागच्या वीररसास पुष्टिदायक होतो. १६. खंडी हातांत धरून डोकें उडविति. रक्तगधानें उन्मत्त झाल्याचीं हीं लक्षणें आहेत. १७. बुक्यांनीं. १८. लाथ. १९. रक्ताच्या दुर्गंधानें. शोणितगंध वीराच्या उन्मत्तपणास वाढविता झाला-असा भाव. २०. सैन्यें. २१. अत्यंत उन्मत्त झालेल्या, ज्याच्या अंगी वीरश्रीचा संचार झाला आहे अशा. २२. आपल्याकडच्या वीरांस व शत्रूकडच्या वीरासही. उन्मत्तावस्थेंत हा आपला, हा परका, असा भेद न समजल्यामुळें जो दिसला त्यास मारीत असत-असा भाव. यांत रौद्ररसाचीही झाला आहे. २३. शिरांनांचून देह, ते सुद्धां, (वीरांचीं) धडें. २४. शेंकडों; असंख्य. २५. वाहति=वाहती=वाहते. (अध्याय १२।२२ मध्ये असाच प्रयोग आढळतो.) २६. अन्वय व अर्थः—हे महीश (हे

अध्याय अठरावा.

(धर्मदुर्योधनयुद्ध)

- धृतराष्ट्र म्हणे, 'सूता ! झाले कौरव्य मृत्युचा वांटा. ।
 वृत्तश्रवणें आला सर्वांगीं आमुच्या पहा कांटा. ॥ १
 केला विरथ सुयोधन, त्याची गति काय ? सांग तें आधीं. ।
 पार्शीं व्याघ्र शिरकतां तन्नाशीं करुणता नुठे व्याधीं.' ॥ २
 संजय म्हणे:-सुयोधन, गिरिवरि हंरिसा, रथांतरी चढला; ।
 मान खेह, कटाह चि तो, परिभवकोपपावकें कढला. ॥ ३
 सूतासि म्हणे, 'रे रे ! मारावा आजि म्यां अरी हा, कीं ।
 शीघ्र मरावें. घालीं धर्मासीं गांठि. हं. हरी हाकीं ' ॥ ४

राजा धृतराष्ट्रा ! तशा (तशा प्रकारच्या, वर वणिलेल्या भयकर प्रकारच्या) जननाशा (लोकांच्या नाशास; जनसंहारास) हेतु (कारण) तूं (तूच आहेस). संजय धृतराष्ट्रास टोचून बोलतो, कीं कौरवपांडवांच्या युद्धांत जो एकदर जननाश झाला, त्याच्या सुळाशीं तूच आहेस. कारण पांडवांचा भाग पांडवास देऊन युद्ध टाळण्याचें तुझ्या हातात असतां, तसें तू केलें नाहींस-असा भाव. येथील टोमण्यास युद्धांत आधार नाहीं.

१. यांत मुळांतील २९ वा अध्याय आला आहे. २. कौरव सैनिक. ३. आगी कांटा घेणें=दुःखानें किंवा भयानें शरीर रोमांचित होणें. ४. हें अर्थ सुभाषितरूप आहे. व्याघ्र पार्शीं (जाळ्यांत) शिरकता, तन्नाशीं (त्या व्याघ्राच्या नाशान्निषयी) व्याधीं (पारध्याचे ठायीं-त्याच्या मनांत) करुणता (दया) नुठे (न उठे, उत्पन्न होत नाहीं). प्रस्तुत स्थळीं 'व्याघ्र' पदानें दुर्योधन व व्याधपदानें धर्म सुचविले आहेत. हा अप्रस्तुतप्रशंसा किंवा अन्योक्तिनामक अलंकार आहे. कारण या अप्रस्तुत उदाहरणानें, दुर्योधन हातीं सांपडला असतां धर्म त्यास सोडणार नाहीं, असा प्रस्तुत अर्थ सुचविला आहे. ५. शिरकणें=प्रयासानें प्रवेश करून घेणें, शिरणें=अनायासें प्रवेश करणें. येथें 'शिरतां' असें पंतानीं कां म्हटलें नाहीं बरें? ६. तद+नाश=त्या व्याघ्राचा नाश, तो करितांना. ७. दया, माया. ८. न+उठे=उत्पन्न होत नाहीं. ९. पारध्याचे ठायीं. १०. सिंहाप्रमाणें; सिंह जसा पर्वतावर चढतो, तसा. ११. अन्य रथावर, दुसऱ्या रथावर. १२. स्वाभिमान, दुर्योधनाचा अहभाव. १३. तेल. दुर्योधनाचा स्वाभिमानच (दुराभिमानच) तेल. १४. कढई. तो (दुर्योधन) कढईच. 'मानखेहकटाहचि तो' असा ही पाठ आहे. तेव्हां तो (दुर्योधन) मानरूप खेहास (तेलास) कटाह (कढई)रूप असा-असा अर्थ करावा. कढईत ज्याप्रमाणें तेल असतें, त्याप्रमाणें याच्या ठिकाणीं अभिमान भरलेला होता-असा भाव. १५. परिभवानें (धर्माच्या हातून झालेल्या पराभवानें) उत्पन्न झालेला जो कोप, तोच पावक (अग्नि), त्यानें. हें परंपरितरूपक होय. १६. घोडे.

- प्रेषी सारथि वेगें रथ धर्माभिमुख जेधवां नीट, ।
 प्रेरी त्यावरि निजरथ धर्माचा सूत ही महावीट. ॥ ५
- शरवृष्टि करिति, भरिति क्षणमात्रें विष्णुचें पद आते. ।
 केवळ त्यासि न, रविस हि झांकी, शरघनघटा अदभ्रा ते. ॥ ६
- दुर्योधन धर्माच्या धनुला युद्धांत जेधवां खंडी, ।
 क्षोभे त्यावरि पांडवनृपमति, महिषासुरीं जसी चंडी. ॥ ७
- धर्म दुजें धनु घेउनि तव पुत्राचें धनु ध्वज हि खंडी. ।
 कुरुसेना बहु कांपे, पडतां शरवृष्टि, फार जसि थंडी. ॥ ८
- तेव्हा दुर्योधननृप सज्य करुनि घे धनुर्लता दुसरी; ।
 तींतुनि शरपंक्ति निघति, शरयू-आंतुनि जशा महा सुंसरी. ॥ ९
- पीडिति अन्योन्यांतें प्राण हरायासि पाहती सवड. ।
 लाजति पंकफळनिचित, त्यांच्या क्षतशतयुताकृतींस, वड. ॥ १०

१. धर्म+अभिमुख=धर्मासमोर. २. शरांनीं गच्च भरून टाकित्ती-असा भाव. ३. विष्णुचें पद=आकाश. वामनावतारीं विष्णुनें एका पायानें आकाश व्यापून टाकिल्यामुळे तेव्हांपासून आकाशास 'विष्णुपद' हें नांव पडलें. ४. बंधु. धर्म व दुर्योधन. ५. ते (ती) अदभ्रा शरघन-घटा केवळ त्यांसि (धर्मदुर्योधनासि व तत्सैनिकांसि) झांकी [असें] न; रविस हि (सूर्यास देखील) [झांकी]-असा अन्वय. शर-घन-घटा=शररूपी मेघांचा समुदाय. 'घटा'शब्द, स्त्रीलिंगी असून 'समूह' व 'हत्तींचा समूह' असा त्याचा अर्थ आहे. ६. वडुत, मोठी. दभ्र=सूक्ष्म, लहान. ७. ती, शरघनघटा. ८. उपमान व उपमेय यांच्या लिंगांत होईल तोपर्यंत साम्य असावें, असा आलंकाराचा नियम आहे. त्यास अनुसरून पंतानीं 'चंडी' या उपमानाचें स्त्रीलिंगी रूप असल्यामुळे 'पांडवनृप' या पुल्लिंगी शब्दास 'मति' जोडून उपमेयही स्त्रीलिंगी केले आहे. यावरून कवीचें अलंकारज्ञान व्यक्त होत आहे. ९. हें दुर्योधने एक स्वरूप. येथें महिषासुरमदिनी-असा अर्थ ध्यावयाचा. १०. जसि थंडी पडता कांपे तशी इ०-असा अन्वय. ११. धनुष्यरूप वेल. लता अथवा वल्ली हें पद अ, विद्युत्, भुज, खड्ग, व चाप ह्या शब्दाशीं अथवा तशा अर्थाच्या दुसऱ्या शब्दाशीं अन्वित होऊन त्याचा अर्थ सौंदर्य, सौकुमार्य, सूक्ष्मता, तनुता-असा होतो. जसें:-भुजलता, भुजवल्ली, चापलता, धनुष्यवल्ली, भूलता इत्यादि. १२. शरयूनामक नदींतून. शरयू ही रामायणीय नदी. अयोध्यानगरी हिच्या काठीं असल्यामुळे हिची विशेष ख्याती. कोणत्या तरी एका नदीचें नांव ध्यावयाचें म्हणून हिचें नांव घेतलें एवढेंच. हिच्यांत इतर नद्यांपेक्षां अधिक मगरी असतात असें म्हणण्यास आधार नाही. १३. मगरी. १४. संधी. १५. प्रस्तुत ठिकाणीं समाधि नामक काव्यगुण आहे. 'लाजणें'

- क्षतजें जेव्हां न्हाले तेव्हां पुष्पितपलाशसे गमती. ।
 क्रोधमिज्वाळाशा शोणितधारा क्षताननीं वमती. ॥ ११
- धर्म तीं बाणांहीं दुर्योधन ताडितां चि, तो पांचीं ।
 पीडी कौंतेयातें, कर्म उग्रें चि त्या संकोपांचीं. ॥ १२
- धर्माचें सुमृदु हृदय, जें सर्वत्र हि सदा कृपारस वीं, ।
 तें भेदाया सोडी दुर्योधन शक्ति सर्व-पारसवी. ॥ १३
- तीं बाणांहीं तीतें खंडी नृप, जेंवि तौर्धर्य भुजगीतें. ।
 गौरविले देवानीं धर्माचे ते प्रतापिभुज गीतें. ॥ १४
- शक्ति च्छेदुनि पांचां बाणांनीं ताडितां चि नृप धर्म, ।
 भेदी नवबाणांनीं दुर्योधन पांडुसूनुचीं मर्म. ॥ १५
- तेव्हां धर्म खवळला, सोडी अत्युग्रबाण, तो र्यातें ।
 भेदुनि महींत हि शिरे, प्याया पांताळसिंधुतोयातें. ॥ १६

हा धर्म मनुष्याचा, त्याचा आरोप वडावर केला आहे. येथें मनुष्य हा अप्रकृत. त्याचा 'लाजणें' हा धर्म प्रकृत जो 'वड' त्यावर आरोपिला आहे. तो लोकरुढीस अनुसरून आहे, म्हणून चमत्कृतिजनक झाला आहे. यास्तव हा समाधि नामक काव्यगुण होय. तल्लक्षण व उदाहरण.—'अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानिरोधिना । सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्मृतो यया ॥ ९३ ॥ कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिलन्ति च । इति नेत्रक्रियाध्यासाच्छब्धा तद्वाचिनी श्रुतिः ॥ ९४ ॥'. [दंडीकृत काव्यादर्श]. १६. पिकलेल्या फळांनीं पूरित. १७. क्षत+क्षत+युत+आकृति=धाव+शंभर+युक्त+शरीर=शेंकडों क्षतांनीं युक्त शरीरांस. १८. वडाचे वृक्ष.

१. रक्तानें; क्षतांतून उत्पन्न झालेलें तें क्षतज. २. येथील समकालीन क्रिया दर्शविणारी क्रियापदें 'न्हाले' व 'गमती' हीं भिन्नकालीन आहेत, हें व्याकरणदृष्ट्या योग्य नाही. ३. क्रोधरूपी अग्नीच्या ज्वाळाच की काय अशा. ह्या अर्थांत उपमा व रूपक यांचा संकर झाला आहे. ४. क्षत+आननीं=क्षतरूपी मुखांनीं. ५. वमन करिती, ओकती. ६. कुंतिपुत्र युधिष्ठिरास. ७. कोपयुक्तांची (धर्मदुर्योधनांचीं). ८. फार मृदु; कोमल. ९. वितें, प्रसवतें. १०. लोहमयी. पारसव=लोखंड, लोखंडी व नाश-असे अर्थ आहेत. सर्व-पारसवी=सर्वेषां पारसवः यस्मात् सा (सर्वांचा आहे नाश जीपासून ती)—असा विग्रह. ही शक्ति मूळ महाभारतात स्वर्णदंड (सोन्याच्या सुठीची) होती, असें वाणिज्ये आहे. ११. तीन. १२. गरुड. १३. धर्मानें सोडलेला अत्युग्र बाण. १४. दुर्योधनाला. १५. हा उत्प्रेक्षालंकार आहे. 'बाण पृथ्वीत शिरला, तो पाताळगंभेचें पाणी पिण्यासाठीं शिरलेला नव्हे. तेव्हां 'पाणी पिणें' हें बाणाच्या पृथ्वीमध्ये शिरण्याचें 'फल' नसताही 'फल' कल्पिलें गेल्यामुळे, ही 'फलोत्प्रेक्षा' झाली. 'जसा काय'

त्या काळीं कलहाचा अंत करावा असें मनीं आणी; ।	
धर्मवधार्थ गदा घे, जीच्या स्पर्शे जगे चि ना प्राणी. ॥	१७
तो, दंडहस्त अंतक तैसा, अवलोकिला गंदापाणी; ।	
त्यातें धर्मनृप उरीं झडकरि अत्युग्रशक्तिनें हाणी. ॥	१८
शिरली स्तनांतरीं ती कवच विदारुनि बिळीं जसी व्हाळी; ।	
कुरुराज रथोपस्थीं पडला, मोहें न देह सांभाळी. ॥	१९
रथ धांवडूनि तेव्हां येउनि धर्मासमीप भीम रणीं, ।	
प्रार्थीं कर जोडुनि कीं, 'अनृतापासूनि भीं, न भीं, मरणीं; ॥	२०
तूं संमरयज्ञदीक्षित धर्मात्मा सत्यसंध, मीं होतो; ।	
अधिकार धार्तराष्ट्राहुतिशतहोमीं मला दिला होतो. ॥	२१

वगैरे उत्प्रेक्षावाचक शब्द नसल्यामुळे, ही 'प्रतीयमानोत्प्रेक्षा'ही समजावी. (अलंकार-मीमांसा-पृष्ठ २३). १६. पाताळ+सिंधु+तोय=पाताळ+नदी+पाणी=पाताळगंगेतील पाणी.

१. या क्रियेचा कर्ता 'दुर्योधन' अध्याहृत. २. दड आहे हस्ती ज्याच्या. हे 'अंतका'चे (यमाचे) विशेषण. यमाचे 'दंडपाणी' हे नांव प्रसिद्ध आहे. ३. यम. ४. गदा आहे पाणीत (हातात) ज्याच्या. [हे दुर्योधनाचे विशेषण]. ५. छातींत. ६. सर्पीण. ७. रथ+उपस्थ=रथ्यानें बसावयाकरिता जो रथाचा पुढील उच्च प्रदेश, व त्याच्या बाजूस जी सखल जागा असते, त्यात ८. मूर्च्छित झाल्यामुळे पडला. 'मोहे, न देह सांभाळी' असा पाठभेद. मोहे=मूर्च्छित होई. ९. [मी] अनृतापासूनि भीं (भितो); मरणीं न भीं (मरणापासून भीत नाही). मला असल्याची जितकी भीति वाटते, तितकी मरणाचीही वाटत नाही. दुर्योधनास जर तूं धार्ता मारून टाकशील, तर त्याला मारण्याविषयींची भाझी प्रतिज्ञा खोदी होईल. म्हणून मी मरणापेक्षाही या प्रतिज्ञाभगास अधिक भितो-अमा भीमाच्या म्हणण्याचा भाव. 'अनृतापासूनि भी, न भी मरणीं' असा पाठभेद. १०. युद्धरूपी यज्ञाचा यजमान. दीक्षित=ज्या यज्ञांत सोमपान आहे अशा यज्ञात ज्यानें दीक्षा घेतली आहे तो. ११. सत्यप्रतिज्ञ. १२. एक ऋत्विज. अध्वर्युगण, होतृगण, ब्रह्मगण व उद्गातृगण असे यज्ञातील ऋत्विजांचे चार गण आहेत. त्यांपैकी 'होता' हा दुसऱ्या गणाचा अधिपति. बहुतकरून अध्वर्यूकडे हवनाचे काम असते तरी होता व होतृगण याकडेही ते काम सोपवितात. १३. धार्तराष्ट्र+आहुति+शत+होमीं=धृतराष्ट्राचे दुर्योधनादिक पुत्र+अग्नीस अर्पण्याचा पदार्थ+शंभर+होम करण्याविषयीं=धृतराष्ट्राच्या दुर्योधनादिक पुत्राच्या शंभर आहुति अग्नीस अर्पण करण्याच्या कार्त्ती. शंभर कौरवासही भीमच मारणार होता, हे प्रसिद्ध आहे. १४. येथे भीमानें 'मला अधिकार दिला आहे' असे म्हणावयास पाहिजे. पंतानीं येथे भूतकालदर्शक क्रियापदाची योजना कां केली असावी?

यंजमान पात्र म्हणती ऋत्विक्संचितफळाप्रति ज्ञाते ।

ज्याचें त्याच्या हातें हो कर्म, न हो चैला प्रतिज्ञा ते.' ॥ २२

भीमें वारण केलें धर्माचें नृपवर्धी, तैसें हो ! तें, ।

गजगंडदलनसमयीं सिंहाचें जेंवि त्याचिया पोतें. ॥ २३

अध्याय एकोणिसावा.

दुर्योधन रक्षाय आला धावोनि वीर कृतवर्मा, ।

त्यावरि उठे गंदाधर भीम हि रक्षावया नृपा धर्मा. ॥ १

कर्णातें करुनि पुढें पुत्र तुझे मुरडले पुन्हां युद्धा; ।

कौरवपांडवसेना भिडति, व्याघ्री जशा बहु क्रुद्धा. ॥ २

अपराहीं बहु दारुण रण झाला, फार आटलें कटक, ।

वृषविजयशरसमूह श्येन गमति, भट, करी, हरी, चटक. ॥ ३

१. दीक्षित, जो यज्ञ करितो तो यज्ञाचा यजमान. २. ऋत्विजांनीं साठविलेल्या फळास ऋतौ यजति ते ऋत्विजा.; योग्य काळी जे यजन करतात ते ऋत्विज. खरोखर यज्ञांतील सर्व कामें यजमानानेंच करावयाचीं, पण तीं सर्व एकट्याच्या हातून होऊ शकत नाहींत, म्हणून तो द्रुव्य देऊन ऋत्विजाकडून तीं करवितो. वेळच्या वेळीं सर्व विधि आटोपण्यांत ते यजमानास साहाय्य करितात. हे आपल्या कामाबद्दल दक्षिणा घेतात, म्हणून कर्मफल त्यांस प्राप्त होत नाहीं; यजमानास प्राप्त होतें. याविषयीं पूर्वमीमांसाभाष्यांत लिहिलें आहे कीं, 'जरी मत्र ऋत्विज म्हणतो आणि त्या मंत्राप्रमाणें सर्व क्रिया करितो, तरी यज्ञाचें सर्व फळ यजमानासच मिळतें. कारण यज्ञ यजमानाकरितां करण्यांत येतो. 'हे अग्नि! मला तेज दे' असें जरी ऋत्विजांनें मागितलें, तथापि तेज वास्तविक यजमानास प्राप्त होतें.' यावरून भीमाचे म्हणणें स्पष्ट होईल. ३. बदलणारी, मिथ्या. ४. भीमाची अशी प्रतिज्ञा होती:-भीम म्हणे, 'जरि समरीं या मांडीवरि गदा न बसवीन । तरि पितृसालोक्यातें क्षण हि न पावेन, नरक बसवीन. ॥' (पंतकृत सभापर्व, अध्याय ६।२९). ५. वर सांगितल्याप्रमाणें. ६. गजगंडस्थळविदारणकाळीं. 'गजदड-सभापर्व, अध्याय ६।२९). ७. वर सांगितल्याप्रमाणें. ८. छाव्यानें. ९. ह्या दलनसमयीं असाही पाठ आहे. दड=गर्व, अभिमान. १०. सिंहाचिया. ११. छाव्यानें. १२. ह्या अध्यायांत पंतानीं मूळांतील ३० व्या अध्यायातील कथाभाग वणिला आहे. १३. या शब्दाचा रुढार्थ 'विष्णु' असा आहे, पण प्रस्तुत स्थळीं हा 'गदा धारण करणारा' या यौगिकार्थांत योजिलेला असून 'भीमा'चें विशेषण आहे. १४. मार्गे गेलेले पुन्हा वळून युद्धरंगात आले. १५. दोन प्रहराच्या नंतरचा काल. दिवसाचे प्रातःकाल, संगमकाल, मध्याह्न, अपराह्न व सायंकाल असे पांच विभाग केले आहेत. त्यात हा काल चौथा आहे. १६. येथे विजय= अर्जुन-असा अर्थ घेतां येत नाहीं, कारण तो अद्याप रणभूमीवर आलेला नाहीं. (गीति ७।८

कर्णानें त्या समयीं सात्यकि बहु पीडिला शरस्तोमें, ।
 दिधले डेंकर भेरीनादमिषें बाणपूरित व्योमें. ॥ ४
 सात्यकिचे ही बाणव्रज झाले त्या वृषासि घोळंसिते, ।
 जेंवि पिपीलिक भुजगा, किंवा व्याघ्रासि जेंवि कौळसिते. ॥ ५
 कर्णासि सहाय सुहृद झाले, बहु करुनि भीरुकुत्सा. हें ।
 पाहुनि सात्यकिला ही रक्षिति पांचाळवीर उत्साहें. ॥ ६
 तों संपादुनि आंन्हिक, पूंजुनि परमेश्वरा भूवा वरदा, ।
 नरनारायण आले, कौळ हि पसरुनि मुखा विशालरदा. ॥ ७
 येतां चि अर्जुनानें वाजविला दिव्य देवदत्त दर, ।

पहा). तेव्हां विजय.=विभावितः जयः यस्मात् स.=हटकून यशस्वी-असा अर्थ करावा. कर्णांच्या यशस्वी बाणाचा समुदाय ससाणा (श्येन) भासला व त्याच्यापुढें शत्रुपक्षीय वीर, हत्ती, घोडे हे चिमणे भासले-असा अर्थ. किंवा विजय म्हणजे यम असा अर्थ करून वृषावर यमाचें रूपक करावें. १४. ससाणापक्षी. १५ चिमण्या.

१. बाणसमुदायानें. २. बाणपूरित व्योमें (बाणांनीं खूप पोट भरल्यामुळें आकाशानें) भेरीनादमिषें (नगान्याच्या शब्दाचें ढोंग करून) डेंकर दिधले-असा अन्वय. प्रस्तुत ठिकाणीं मिषापन्हृति अलकार झाला आहे. उपमेयाचा अपलाप करून त्यावर उपमानाचाच आरोप केल्यास अपन्हृति अलकार होतो. उदा०-भेरीनाद नव्हे तर व्योमाचे डेंकरच होत. रीतीनें स्पष्ट अपलपन न करितां 'मिष'शब्द वापरून तोच अर्थ सुचविला आहे, म्हणून येथें मिषापन्हृति झाली. ३. बाणांनीं भरलेल्या आकाशानें. ४. बाणसमूह. ५. घोळणारे. घोळसणें=धुसळणें, दमविणें. (पंतकृत द्रोणपर्व, अध्याय २२।६१). ६. मुगळे. पुष्कळ मुगळे मिळून सर्पासही मारण्याचा यत्न करितात. ७. कौळसुदा म्हणून एक जनावर आहे तें. हा प्राणी शुक्तीनें वाघासही मारितो, असें म्हणतात. ८. मित्र. दुर्योधनाश्रयामादिक. ९. भिज्यांची निंदा, धिक्कार १०. दिनकृत्य, मध्याह्नसध्यावदनादिक ११. रोज नरनारायण त्रिकाळीं शिवाची अर्चा करीत असत. त्यास अनुसरून हें वर्णन आहे. १२. शिवाला, रुद्राला. 'व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः' इत्यमरः. सर्वमस्मात् भवतीति भवः. सर्वांचा हा उत्पन्नकर्ता म्हणून भव. १३. वर देणाऱ्यास; कामना सिद्ध करणाऱ्यास. १४. काळ हि (यम देखील. नरनारायणच आले असें नाही, तर त्यांबरोबर यम देखील) [आपल्या] विशालरदा (मोठमोठे दात आहेत ज्यांत अशा) मुखा पसरुनि [आला]-असा अन्वय. नरनारायण आल्याबरोबर लोकांचा अतिशयित संहार होऊ लागला-असा भाव. १५. विस्तीर्ण-दंता, मोठमोठे दांत असलेल्या. १६. देवदत्त नामक शस्त्र. देवदत्त हें अर्जुनाच्या शस्त्राचें नांव. देवानें दिलेला तो देवदत्त. या स्थलीं देव ह्या शब्दानें इंद्रदेवाचें ग्रहण केलें पाहिजे.

- हंगले, मुतले हय गज, न तसा त्यां सिंहनाद दत्तदर. ॥ ८
- सज्य करुनि गांडीव क्षणमात्रे पार्थ बाणघन पाडी, ।
- गजगिरि हि क्षोणीवरि, रक्तनद्या सागराकडे धाडी. ॥ ९
- वधितां निर्जयूथाते व्याघ्रासि जसा वराह, वाराया ।
- धावे तसा सुयोधन; करि पार्थासीं वराहवा; राया ! ॥ १०
- पार्थ छत्र-धनु-ध्वज खंडुनि, हयसहित मारिला यंतां; ।
- आंठांहीं हें केलें; नववा मग बाण सोडिला अंता. ॥ ११
- त्या अतितीव्रशराते खंडी गुरुपुत्र सप्तधा क्षिप्र, ।
- विजये घनु तोडुनि, तो केला गंतगर्व तरक्षणीं विप्र. ॥ १२
- तो विस्फारुनि कार्मुक, सरसावे कृप नृपप्रियाकरितां, ।

अर्जुनानें एका प्रसंगीं दानवयुद्धात इद्रास साहाय्य केलें होतें, तेव्हां इद्रानें प्रसन्न होऊन हा शंख अर्जुनास दिला. (पतकृत वनपर्व, अध्याय ५, गीति ११६-१७). येथील यमक पंतांचें आवडतें दिसतें (विराटपर्व, अध्याय ४१२).

१. प्रस्तुत स्थळीं पंतांनीं स्वभावोक्तीनें झालेली गोष्ट हुबेहूब वर्णिली खरी. पण हें वर्णन असल्या ग्रीड काव्यात शोभण्यासारखें आहे, असें नाहीं. 'हगणें' 'मुतणें' हे शब्द ग्राम्य व नशील आहेत. तरी ते जनावरास लाविले असल्यामुळे व हा महाकविप्रयोग आहे म्हणून साधुच समजावा; पण अनुकरण मात्र करू नये. २. त्यां (त्या हयगजांस) तसा (जसा देवदत्त शखाचा नाद भयकर होता तसा) सिंहनाद (सिंहाची गर्जना देखील) दत्तदर (भीतिप्रद) न (नव्हता)-
३. बाणांचा पाऊस. ४. पार्थ बाणघन पाडी [व] क्षोणीवरि (जमिनीवर) गजगिरि हि [पाडी, व] सागराकडे रक्तनद्या धाडी-असा अन्वय. प्रस्तुत गीतींत अर्जुन हा इंद्रसमान आहे असें व्यजनेनें सुचविलें आहे कारण घनांकडून पाऊस पाडवून नद्या सागराकडे धाडणारा व गिरींस (पर्वतांस, बज्रानें पक्षच्छेद करून पर्वतांस) क्षोणीवर पाडणारा इंद्रच होय-हें प्रख्यात आहे. प्रस्तुत स्थळीं व्यंग्यार्थ वाच्यार्थापुढें दबलेला आहे, म्हणजे व्यंग्य अप्रधान व वाच्य प्रधान होय. जगन्नाथरायांच्या मते हें उत्तम (दुसऱ्या दर्जाच्या) काव्याचें उदाहरण होय. 'यत्र व्यङ्ग्यप्रधानमेव सच्चमत्कारकारण तद्वितीयम्' [रसगगाधर]. ८. गजरूपी पर्वत. ९. पृथ्वीवर. १०. आपल्या कळपास. ११. डुकर. १२. वर+आहवा=उग्रयुद्धा. १३. सारथी. १४. आठ बाणांनीं. १५. शेवट होण्यास. १६. सात ठिकाणीं. १७. शीघ्र. १८. तो विप्र=गुरुपुत्र अश्वत्थामा. १९. गर्वरहित. लज्जित-असा भाव. २०. टणत्कार करून. २१. राजाच्या (दुयाधनाच्या) प्रियाकरितां (हिताकरितां).

त्याचें हि चाप खंडी पार्थ, गुंणासीं शिंलीमुखा धरितां. ॥	१३
कृतवर्म्याचें चाप, ध्वज ही छेदूनि मारिले वाजी. ।	
दुर्योधनधनु खंडुनि, जाय वृषासीं करावया आजी. ॥	१४
आला अर्जुन ऐसें पाहूनि त्यजुनि सात्यकीसि रणीं, ।	
कर्ण फिरे, तों बाणीं विंधी, रवि जेंवि नीरदा किरणीं. ॥	१५
त्वरित विसां विशिखांनीं विंधुनि कृष्णासि, कर्ण विजयातें, ।	
ताडी नैकशरांहीं; जाणों दावी प्रताप निज यातें. ॥	१६
प्रथम अनादरिला तो सात्यकि कर्णा भटोत्तमा नवती ।	
आधीं, मग नव, मग शत शर अर्पी, तें समस्त मानवती. ॥	१७
धृष्टद्युम्न, शिखंडी, मांद्रेय, द्रौपदेय बळशाली, ।	
आले कर्णावरि; तों तेथ युधामन्यु ही उडी घाली. ॥	१८
तों चेकितान घावे, पावे तेव्हां युयुत्सु ही सैहसा. ।	
ये वीर उत्तमौजा, सुव्रत नृप धर्म जो पितोमहसा. ॥	१९

१. धनुष्याच्या दोरीशीं. २. बाणास. [धनुष्यास बाण लावितांच-असा भाव]. ३. घोडे. 'वाजी वेगस्तघोगात् वाजी,' वाज म्हणजे वेग आहे ज्यास, तो वाजी. ४. यास कर्ता मागच्या गीतीतील 'पार्थ'. ५. कर्णाशीं. ६. रण. ७. तीन. ८. प्रहार करी, आरपार भेद करी. ९. प्रस्तुत ठिकाणीं कर्णास सूर्याची व दोघां कृष्णांस नीरदाची उपमा योजिलेली आहे. कर्ण गौरवर्णाचा व दोघेही कृष्ण (कृष्णार्जुन) नीलमेघश्याम वर्णाचे असल्यामुळे ही उपमा फारच खुबीदार झाली आहे. १०. मेघाला. नीर (पाणी) देणारे म्हणून 'नीरद.' ११. किरणांनीं. १२. बाणांनीं. १३. अनेक बाणांनीं. न+एकशर=नैकशर=नव्हे एक इतके शर=अनेक शर. 'अनेक' शब्दही असाच झाला आहे. अन्+एक=अनेक. एक नव्हे ते 'नैक' किंवा 'अनेक'. १४. 'जाणों'शब्दानें येथें जी उत्प्रेक्षा केली आहे, तिची कांहीं गरज नव्हती. कारण कर्ण खरोखरच निजप्रताप अर्जुनास दाखवीत होता, तेव्हा 'जाणों काय निजप्रताप त्यास दाखवीत होता' असें म्हणण्याची गरज काय? १५. अर्जुनातें. १६. [कर्णानें] प्रथम (यापूर्वी-अर्जुनाशीं युद्ध करण्याच्या उद्देशानें थोड्याच वेळापूर्वी) [जो सात्यकी] अनादरिला (युद्ध करितां करितां सोडून दिला) तो सात्यकि भटोत्तमा कर्णा...अर्पी-असा अन्वय व अर्थ. १७. नव्वद. १८. त्या वेळीं. तें समस्त (योद्धे व प्रेक्षक) मानवती (माना डोलवून युद्धकौशल्य कबूल करिती)-असा अर्थ. १९. हे सर्व पांडवाच्या सैन्यातील महारथी होत. २०. नकुल व सहदेव. २१. प्रतिविंध्यादि द्रौपदीचे पांच पुत्र यांसच 'उपपांडव' असें नांव होतें. २२. येऊन पोहोचें. २३. एकदम. २४. उत्तम आहे व्रत ज्याचें असा. २५. भीष्माप्रमाणें.

कैकेयचेदिकारुषमत्स्यांचीं ही जयैकलुब्ध बळें, ।	
त्या कर्णावरि आलीं, नानायुधमंडितें अतिप्रबळें. ॥	२०
केला निश्चय त्यांहीं कीं मारावाचि कर्ण आजि रणीं. ।	
वर्षति एकामें चि प्राणहरप्रखरनैकशस्त्रगणीं. ॥	२१
त्या शस्त्रांचीं पटलें त्वरित महास्त्रप्रयोगपटु कर्णे, ।	
लीलेनें चि उडविलीं, वातें गगनांत जेंचि तृण—पर्णे. ॥	२२
नै कवंधावांचुनि बळ ठाकौं दे कर्ण हा निकट कांहीं, ।	
स्वःस्त्रीक्रीडा वरिली मग, आधीं प्राणहानि कटकांहीं. ॥	२३

१. जयाविषयींच लोभी अशीं. २. अनेक आयुधांनीं सुसज्जित, किंवा सुशोभित. हा व
असा अन्य पाठ. ४. प्राण+हर+प्रखर+नैक+शस्त्र+गण=प्राणहारक आणि दीक्षण अशा अनेक
शस्त्रसमुदायांनीं. ५. महास्त्रप्रयोगकुशल अशा. ६. सदज; खेळतां खेळतांच. ७. गवत. प्रस्तुत
स्थली 'तृ' या अक्षरानें सागच्या इस्वाक्षरास दीर्घत्व आलें नाहीं. हें वेधें मुद्दाम सांगण्याचें
प्रयोजन असें, कीं आजकाल महाराष्ट्रांतील कित्येक कवि 'ऋ' या स्वराने युक्त असलेल्या
व्यजनास संयुक्ताक्षर समजून मागील अक्षरास गुरुत्व देतात. असले प्रयोग साधु आहेत म्हणून
'केरळकोकिला'सारखे टीकाकारही प्रतिपादीत आहेत. असले प्रयोग पंतांस असंमत नाहींत,
असें कित्येक समजतात. असें प्रतिपादणें म्हणजे छंदःशास्त्राचें आपणास काहींच ज्ञान नाहीं,
असेंच सांगणें आहे. 'ऋ'युक्ताक्षरास जोडाक्षर मानण्यास कोणत्याही संस्कृत काव्यांत आधार
नाहा. पंतांचें एकंदर कान्य गीतेवृत्तांत असल्यामुळे-शा. १५. १५
ऋयुक्ताक्षराविषयी पंतांचा अभिप्राय काय होता, हें समजण्यास आधार नाहीं, असें 'केरळ-
कोकिला'नें म्हटले होतें. पण हेंही त्यांचें म्हणणें खोटें आहे. अक्षरगणवृत्तें असोत, कीं मात्रागणवृत्तें
असोत, त्यात परसंयुक्ताक्षरावरून पूर्व-इस्वाक्षरास दीर्घत्व आल्याचीं हजारों उदाहरणें सांपडू
शकतील. पंतांनीं ऋयुक्त व्यजनानें पूर्व-इस्वाक्षरास दीर्घत्व कोठेंच आणिलें नाहीं. प्रस्तुत स्थल
त्याचें उदाहरण आहे. अशा रीतीनें सर्व संस्कृत कवि व महाराष्ट्र कविकुलगुरु मोरोपंत यांच्या
सर्वमान्य प्रयोगाच्या विरुद्ध 'पितृ' 'सदृश' 'सुहृद्' 'अमृत' इत्यादि शब्दांतील ऋयुक्ताक्षराच्या
पूर्वीचीं अक्षरे दीर्घ आहेत असें मानून छंदोभंग करणें अत्यंत अलाक्षणिक अचूत कुकवीचें
लक्षण आहे. ८. पानें. पंतांनीं 'तृणें पर्णे' असें वस्तुतः म्हणावयास पाहिजे होतें. तृणपर्णे=
गवताच्या पाती. ९. कर्ण हा निकट (आपल्याजवळ) कवंधावांचुनि (शिरोरहित अशा धडां-
शिनाय) बळ (सैन्य) कांहीं ठाकौं न दे (उभें राहू देईना). सैन्य जवळ आल्याबरोबर सैनिकांचीं
बोकीं उडवून तो त्यास कवध करीत असे-असा भाव. १०. देवागनांशीं क्रीडा. ११. कटकांहीं
(सैन्यांनीं) आधीं (अगोदर) प्राणहानि वरिली; मग (बेल्यानंतर) स्व.स्त्रीक्रीडा (स्वर्गागनासौख्य)
[वरिली]-असा अर्थ.

सुखात युद्धशुद्धक्षेत्री क्षतजापगांत जे, त्यातें ।

आलिंगिति सुरकन्या, सौंदर्ये इंदुच्या हि जेत्यातें. ॥ २४

केले भ्रम पराङ्मुख झाले, चित्तीं धरुनि आंधि, रथी; ।

चोळिति कर, करकर रंद खाती, म्हणती 'असह्य आंधिरथी'. ॥२५

त्या समयीं पार्थानें कर्णाचें अस्र वारिलें अस्रें; ।

केलीं प्रकट अहितशतकोटिमहामदविनाशकें शस्त्रें. ॥ २६

कल्पान्तमेघसा तो नर शरधारा नैराधिपा ! सोडी, ।

कुरुसेनेवारि पसरी शरपटली जेंवि भव्य पासोडी. ॥ २७

रक्त प्राशिति, मूर्च्छित करिती, वधितीच, लागती ज्यासी ।

त्याचें तेज हरिति, शर ते ब्रह्मग्रह चि पार्थतरुवासी. ॥ २८

१. पुण्यक्षेत्रांतल्या नदीत स्नान केल्यास मनुष्य पवित्र होतो, ही कल्पना या गीत्यर्थात गर्भित आहे सुखात=उत्तम रीतीने स्नान केलेले. २. युद्धाच्या पवित्र क्षेत्रात (स्थली). ३. क्षतज+आपगांत=रक्तनद्यांत. ४. जे वीर-अर्थात युद्धांत पडलेले. ५. अपमरा. ६. आपल्या अप्रतिम सौंदर्यकरून चंद्रालाही जिंकणाऱ्या वीरास. हें सौंदर्य त्यास मरणोत्तर दिव्यदेह प्राप्त होऊन मिळालेले समजावें. या जागी वीररसात शृंगाररस आहे. संस्कृत आलंकारिकांच्या मते वीरशृंगाररसांत अविरोध आहे.—'तत्र वीरशृंगारयोः.....अविरोधः' [रसगगाधर] म्हणून वीरशृंगारांची भेसळ केल्यानंतर पंतास जे दोष देतात, त्यांनीं गीर्वाणसाहित्यशास्त्रा वा अधिक अभ्यास करावा, येवढेंच उत्तर त्यांस पुरे आहे. ७. जिंकणारांना. ८. पराजित केलेले. ९. पाठ दाखवून पळू लागले. १०. मनस्ताप. ११. दांत. १२. ज्याचा मारा साहणें अशक्य असा. १३. कर्ण. १४. अहित+शतकोटि+महामद+विनाशक=शत्रु+शंभरकोटी+मोठा गर्व+नाश करणारी=असंख्य शत्रूचा मोठा गर्वनाश करणारी. १५. प्रलयसमयींच्या मेघाप्रमाणें. १६. हे धृत-राष्ट्रा ! १७. वाणांचें छप्पर. येथें उपमान व उपमेय यांच्या लिंगात साम्य असावें म्हणून 'पटली' हा शब्द पंतानीं मुद्दाम योजिला असावा. 'शरपटला' असा पाठ आहे, तोही अर्थास अनुकूलच आहे. १८. भव्य=लांबरुद व जाडजूड. ह्या उपमानानें जाडी व विस्तार हे धर्म उपमेयाच्या ठिकाणीं वर्णिले आहेत. १९. पिती. २०. ज्या वीराला. २१. या सर्व क्रियेचे कर्ते 'शर' व 'ब्रह्मग्रह' होत. प्रस्तुत स्थली कवीनें अभेदाध्यवसायेकरून 'शर' व 'ब्रह्मग्रह' यांचें वर्णन करून पूर्ण श्लेष साधिलेला आहे. 'शर'पक्षी अर्थ तर स्पष्टच आहे. 'ब्रह्मग्रह' पक्षी-ब्रह्मग्रह ज्यासी लागती (ज्याच्या आंगांत शिरती), त्याचें रक्त प्राशिति. (ब्रह्मराक्षस, ब्रह्मसमंघ, पिशाच इत्यादि मनुष्याचें रक्त शोषून घेतात, व त्यास अशक्त करितात अशी समजूत आहे) [त्यास] मूर्च्छित करिती; [त्यास] वधितीच; त्याचें तेज हरिति (निस्तेज करितात). ही

पडले कुरुसेनेवरि शर, लंकेवरि पराक्रमी कैपिसे; ।

झोंवति, खंडिति अंगें, अनिवार्य प्राणहर, जसे च पिसे. ॥ २९

विजयापुढें पैळार्ध हि तेज मिरविलें रणात न क्षत्रें. ।

शालीं नष्टप्रायें शत्रुबळें, जेंवि उंदयिं नक्षत्रें. ॥ ३०

पार्थ जयातें पावे, तों रवि ही अस्तगिरिचिया शिखरा. ।

कर्णपराभवसमयीं रुचला भृंगुपात हा तयाशि खरा ! ॥ ३१

सरतां प्रियसुतगति रवि, होउनियां म्लान, सांगरीं बुडतो. ।

उडुगण तयासि म्हणती, पडतां जलविंदुवृंद जो उडतो. ॥ ३२

सर्व ब्रह्मराक्षसांचीं कृत्यें प्रसिद्धच आहेत. येथें कवीनें शब्दाच्या साध्या अर्थानीं च श्लेष साध-
लेला आहे. मात्र 'लागती' शब्दाचे दोन भिन्न अर्थ आहेत. २२. ब्रह्मराक्षस. २३. अर्जुन-
रूपी वृक्षावर वास करणारे. पिप्पलादि वृक्षावर ब्रह्मराक्षस वास करितात—अशी समजूत आहे.

१. प्रख्यात पंचवटीवादात रामायण, राजतरंगिणी इत्यादि ग्रथावरून सिंहलच
(सीलोनच) रावणाची लंका होय, हें सिद्ध झालें आहे. २. वानरांप्रमाणें. प्रख्यात रामरावण-
युद्धात रामाचें जें वानरांचें सैन्य होतें, त्या वानरांप्रमाणें—असा भाव. ३ ज्यांचें निवारण
करिता येत नाही; जे एकदां आगास झोंवले, कीं कोणत्याही उपायानें सुटावयाचे नाहीत असे.
४. प्राण वेणारे. ५. पिसा=वेडसर, पिसाट, ज्याचें माथें ताळ्यावर नाही असा, उन्मत्त.
६. थोड्या वेळापर्यंत देखील. ७. क्षत्रियानें. कोणत्याही क्षत्रियानें तेज मिरविलें नाही—असा
भाव. ८. नष्टतुल्य, घेल्यासारखीं. हें विशेषण 'नक्षत्रा'सही पूर्णपणें लागू आहे. नक्षत्रें सकाळीं
(सूर्योदयीं) नष्ट होत नाहीत—आकाशातून जात नाहीत—नाहीशीं झाल्याप्रमाणें मात्र दिसतात.
तेजोलोप झाल्यानें नष्टप्राय दिसतात—असा भाव. ९. कौरवसैन्यें. १०. प्रातःकालीं;
अरुणोदयी. ११. पश्चिमेकडील अस्तगिरिनामक पर्वताच्या. १२. शिखरा पावे—असा अन्वय.
'पावे' ही क्रिया दोन्हीकडे व्यावयाची. १३. ही व याच्या पुढची उत्प्रेक्षा सुरेख आहे.
१४ आवडला. १५. कडेलोट. अस्तगिरीवरून खाली उडी घालणें. १६ सूर्याला. १७ प्रियपुत्र
जो कर्ण त्याची गति (पराभव). "[सूर्याच्या] मुलाची जी दुर्दशा झाली, तिचें सरण
हें रवीच्या नित्य नेमानें संध्याकाळीं निस्तेज होऊन बुडण्याचें कारण नसताही कारणत्वानें
बर्णन केलें आहे, म्हणून ही 'हेतूत्प्रेक्षा'. हेतु=कारण. या उत्प्रेक्षेत 'गमे, वाटे' किंवा अस-
लाच दुसरा उत्प्रेक्षेचा वाचक शब्द नसल्यामुळें ही 'प्रतीयमानोत्प्रेक्षा'ही होते." (अरु-
कारमीमासा, पृष्ठ २३). १८. पश्चिमसमुद्रांत. १९. [सूर्य समुद्रात] पडतां जो जलविंदुवृंद
(समुद्राच्या पाण्याचा विंदुसमुदाय) [आकाशात] उडतो, तयासि (त्या विंदुवृंदास) (लोक) उडु-
गण (नक्षत्रसमुदाय) म्हणती. साधकाळीं जे तारे आकाशांत दिसू लागले, ते खरोखर तारे
नव्हेत, तर कर्णपराभवदुःखानें सूर्यानें समुद्रात उडी टाकली; तेव्हां त्यातून अर्थात् पाणी वर

प्रथम चि पार्थशरांच्या पटलें तम दाट दाटलें होतें, ।
 रवि मावळतां सहसा काळाचें वदन वाटलें हो ! तें. ॥ ३३
 तें सर्व रात्रियुद्धाप्रति भ्याले, मुरडले चि कुरुवीर ।
 कोणाच्या ही हृदयीं लेश हि नाहीं च राहिला धीर. ॥ ३४
 दुःसहसायकभिन्नं परिभवस्त्रिन्नं धृतप्रकटदैन्यं, ।
 फिरलीं, दुःखनिमग्नं अर्जुनभग्नं समस्त कुरुसैन्यं. ॥ ३५
 फिरले, हरिहतदंती तैसे, खंती धरुनि जें अहित. ।
 मग परतले कृतार्थ प्रमुदित पार्थ स्वसैनिकांसहित. ॥ ३६
 धर्म नृपाचे सैनिक वर्णिति विजयाच्युतप्रतापतें; ।
 हासति सुयोधनातें; सांगावें दुःख काय बापा ! तें. ॥ ३७

उसळलें, तें असंख्य विंदुरूपांनीं आकाशात चमकत आहे. पण हें न समजल्यामुळे लोक त्या पाण्याच्या बिंदूमच नक्षत्रें म्हणतात—असा भाव. 'उडगण नव्हे जलविंदुवृंद होय' असा अर्थ केल्यास अपन्हति. 'उडुगण जणों जलविंदुवृंद होय'—असा भाव घेतल्यास उत्प्रेक्षा. २०. येथेही 'जलविंदुवृंद' यांत 'वृं'मुळे 'दु'ला गुरुत्व आलें नाहीं. (मागें गीति २२ वरील टीपा पहा).

१. अधकार; अंधार. 'दाट तम दाटलें' हा प्रयोग 'अंधकाराचें अतिशयाधिक्य' दर्शवितो. २. मृत्यूचें. ३. रात्री युद्ध करण्यास; रात्री युद्ध होईल म्हणून. रात्री युद्धास भिण्याचें कारण मागें जयद्रथनधानतर दुर्योधन टाकून बोलल्यामुळे द्रोणाचार्यांनीं रात्रीही युद्ध चालू ठेविलें, तेव्हां घटोत्कचानें फार पराक्रम करून कौरवसैन्याची फारच खराबी केली होती. (पंतकृत द्रोणपर्व, अध्याय १८ व १९). ४. परतले; घराकडे फिरले. ५. असह्य बाणांनीं छिन्न अशी. ६. पराजयानें खिन्न अशीं. ७. ज्यांनीं स्पष्टपणें दैन्य धारण केलें आहे अशीं. ८. नगदीं दीन दिसणारीं, दुःखात निमग्न अशीं. ९. अर्जुनानें पराजित—छिन्नविच्छिन्न—केलेलीं. या गीतींतील सर्व विशेषणें 'कुरुसैन्यांचीं आहेत. १०. लहान लहान समासानीं व अनुप्रासानीं भरलेली ही गीति, उद्रेगामुळे, मद मद गतीनें शिविराकडे जाणाऱ्या कुरुसैन्याचें जणों अनुकरणच करीत आहे. ११. सिंहातडित गजाप्रमाणें. १२. त्याप्रमाणें. दती जसे, त्याप्रमाणें—असा भाव. १३. 'जे' असें वाठान्तर. जे अहित=जे पांडवांचे अहित (शत्रु) होते ते. १४. आपलें काम ज्यांनीं केलें आहे असे. १५. मानदित; संतुष्ट. १६. धर्मभीमादि सर्व वीर—असा भाव. १७. अर्जुनाच्या आणि कृष्णाच्या प्रतापाला. १८. धर्मार्जुनाशीं मूर्ख-पणानें त्या दिवशीं युद्ध केल्याबद्दल. १९. तो दुःखकारक वृत्तात.

ते रात्रीं शिबिरातें गेले, पावोनि जय, रहायास; ।

‘हा !’ या सर्व हि शब्दा पढती कौरव वृथा-महायास. ॥ ३८

अध्याय विसावा.

(द्वितीयदिनयुद्ध.)

प्रज्ञाचक्षु म्हणे, रे ! लीलेनें चि स्वशत्रु सितवाहें ।

वधिले; वधिल हि उरले. नुमजे अद्यापि भावि कितवां हें. ॥ १

काळमद हि हरिल रणीं अर्जुन, वांचेल केंवि तंदराती ? ।

जी काळी गज हि गिळी, गिळितां उगळील काय बंदरा ती ? ॥ २

१. पांडव २. सैन्य उतरलेल्या जागेस शिविर म्हणतात. यालाच इंग्रजीत Camp म्हणतात. ३. सर्व हि कौरव ‘हा’ (हाय! हाय! दुःखसूचक) शब्दा पढती (उच्चारिती). तिकडे पांडव आनंदात होते, पण इकडे कौरव ‘हाय! हाय!’ करीत होते—असा सांगण्याचा भाव. ४. ज्यांचे महा आयास (श्रम) वृथा झाले (ज्यांची मोठी खटपट फुकट गेली आहे) असे. हें कौरवांचें विशेषण. ‘... .. पढती कौरव; वृथा महायास’ असा पाठ स्वीकारिल्यास— [कौरवांचा] महायास (युद्धादि प्रचंड परिश्रम) वृथा [होय]—असा अर्थ करावा. हा संजयाचा अभिप्राय आहे. तो म्हणतो की, पांडव विजयी होणार व सर्व कौरव मरणार हें खास. तेव्हां कौरवांचे सर्व परिश्रम व्यर्थ आहेत; त्यांपासून काहींपक फलप्राप्ती न्हावयाची नाही. ५. मूळ महाभारतांतील ७३ अनुष्टुप् श्लोकाचा ३१ वा अध्याय ह्या अध्यायाच्या ४२ गीतींत पंतानीं आणिला आहे. ६. धृतराष्ट्र. प्रज्ञा (बुद्धि) आहे चक्षु (डोळे) ज्याचे तो प्रज्ञाचक्षु. डोळ्यांनीं आंधळा असल्यामुळे धृतराष्ट्र डोळ्यांचीं सर्व कामें आपल्या बुद्धीच्या जोरावर करीत असे, म्हणून त्यास हें नांव पडलें. ७. ज्याच्या रथाचे घोडे पांढरे होते अशा अर्जुनानें. ८. उरलेले. हें ‘स्वशत्रू’चें विशेषण. ९. अन्वयः—हें (उरलेल्या सर्व कौरवसैनिकासही अर्जुन मारील हें) भावि (भविष्यत, पुढें खातरीनें घडणारी गोष्ट) कितवा (जुगारी दुयोधनाला) अद्यापि (इतके वीर अर्जुनानें मारल्यावरही) नुमजे (समजत नाहीं). १०. जुगारी सुयोधनाला. ११. सर्वांचा संहार करणारा जो यम, त्याचा गर्व. १२. तद+अराति=त्याचा शत्रु. १३. काली हें पार्वतीचें उग्रस्वरूप आहे. त्या स्वरूपात तिचा आहार फारच प्रचंड असल्यामुळे ती गजासारख्या प्राण्यासही गिळून टाकिते, अशी समजूत आहे. अशा रीतीनें गजांसही गिळून टाकणारी काली तोंडात घातलेले बोर गिळवत नाही म्हणून परत बाहेर टाकील काय ? या अप्रस्तुत उदाहरणानें—ज्या अर्जुनानें मोठ्या मोठ्या वीरांचा नाश केला, तो आता राहिलेल्या लहानशा सैन्याचा सहज नाश करील; हा प्रस्तुत अर्थ सुचविला आहे, म्हणून ही अप्रस्तुत-प्रशंसा. या गीत्यर्थांत काव्यार्थापत्ति नामक अलंकारही झाला आहे. त्याचें लक्षणः—

बलभद्रप्रियभगिनी कृष्णावरजा बळें चि ज्या वीरें, ।

शंक्रसुधा जसि गरुडें, हरिलि सुभद्रा सती महावीरें; ॥ ३

इच्छामोजन खांडववन अर्पुनि अग्नि तर्पिला, हातीं ।

धरुनि शंरचापचामर शंक्रायुधवृष्टिमक्षिकापातीं; ॥ ४

जिंकुनि पृथिवी केले सर्व हि नृप कैरद या चि विजयानें, ।

वधिले निवातकवच हि, तोषविला शक्र शत्रुविजयानें. ॥ ५

जो वीर घोषयात्राकाळीं दुर्योधनादिकां रक्षी. ।

‘कैमुत्येनार्थसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते.’ [कुवलयानंद.] जेथें कैमुतिकन्यायानें अर्थसिद्धि होते, तेथें हा अलंकार होतो. कैमुतिक=किमुत याचा भाव=काय कथा, काय आश्चर्य, काय नवल. ‘हे खिये ! तुझ्या मुखानें चंद्र जिंकिला, मग कमळाची काय कथा ?’ हें या अलंकाराचें प्रसिद्ध उदाहरण आहे. प्रस्तुत स्थळीं, इत्सीस गिळणारी काली बोराला गिळू शकेल, यांत काय आश्चर्य ?—असा अर्थ असल्यामुळे हा अलंकार झाला. १४. उगळणें=गिळूं शकत नसल्यामुळें तोंडांतून कोणताही पदार्थ बाहेर काढणें. १५. बोराला. १६. कालिका.

१. कृष्ण+अवर+जा=कृष्णाची कनिष्ठ भगिनी. २. अर्जुनानें. ३. शंक्राची (इंद्राची) सुधा (अमृत). विनतेचा मुलगा जो गरुड त्यानें आपल्या आईला सवतीच्या दास्यांतून मुक्त करण्याकरिता, स्वर्गांतून अमृत आणून आपले सावत्र भाऊ जे सर्प त्यांस दिलें. स्वर्गांतून अमृत आणतांना देवादिकांनीं त्यांस अडविलें. त्यानें त्या सर्वांचा पराजय केला—ही कथा येथें अनुसंधेय आहे. [मोरोपंतकृत आदिपर्व, अ० ४ पहा]. ४. सुभद्राहरण—कथेकरितां मोरोपंतकृत आदिपर्व अ० ३७ पहा. ५. ‘तसी’ असा पाठभेद. ६. इच्छामोजन=खाणान्यास आवडतील ते पदार्थ पाहिजे तितके खावयास देणें. ७. खांडववनदहनकथा मोरोपंतकृत आदिपर्व अ० ३७ मध्ये वर्णिलेली आहे. ८. वृष्ट केली. ९. धनुष्यरूप चवरी. १०. शंक्राच्या आयुधवृष्टिरूप माश्यांच्या पतनीं. खांडववन रक्षिण्याकरिता इंद्रानें जे बाण सोडले, ते अर्जुनास माश्यांपेक्षां विशेष योग्यतेचे वाटले नाहींत, व चवरीनें जशा माश्या बारांब्या, तशा रीतीनें त्यानें त्या आयुधांचें निवारण केलें—असा भाव. हें सुरेख रूपक पंताचें आहे. ११. धर्माच्या राजसूय यज्ञाच्या वेळेस अर्जुनानें पुष्कळ राजे जिंकिले—त्या गोष्टीस उद्देशून हें वाक्य आहे. (पंतकृत सभापर्व अध्याय २). १२. करभार देणारे. १३. निवात (शस्त्रांनींही अमेद्य) कवचें आहेत ज्यांचीं ते निवातकवच. या नावाचे प्रन्हादभाता संन्हाद याचे तीन कोटी पुत्र होते. ते समुद्रतीरीं राहत असून इंद्रासही अजिंक्य होते. पाशुपतास्त्र मिळाल्यानंतर अर्जुन इंद्रलोकीं गेला होता. तेव्हां त्यानें या सर्व दैत्यांचा संहार केला. [वनपर्व—अ० १६८—१७३]. १४. घोष=गवळवाडा. यात्रा=गमन. पांडव दैतवनांत असतां त्यांस आपलें वैभव दाखवावें म्हणून दुर्योधन आपल्या गाई पाहण्याच्या मिथानें सैन्यासह त्या वनात गेला. पण तेथें कांही कारणवरून चित्रसेनगंधर्वाचें व त्याचें

समयीं पूर्वीं केलेल्या अपराधांच्या न कोटि ही लक्ष्मी; ॥ ६
 हें सर्व असो. ज्यातें भीति, सुधा सेविती तदपि, नाकी; ।
 तोषविला द्विभुजें दशभुजविभु तो ही यशःपद पिनाकी; ॥ ७
 जेणें किरातरूपी भगवान् भव भूतनाथ भुंजयुद्धीं, ।
 दुष्करतपःकृशें ही पूजियला, जो अदृश्य अविशुद्धीं; ॥ ८
 ऐसा प्रबळ पृथासुत पाशुपताद्यस्त्रजातहृदयज्ञ; ।
 त्याच्या चि बळें सिद्धिसि धर्माचा पावला चि रणयज्ञ. ॥ ९
 विश्वप्रख्यात असा अर्जुन; त्यासीं करुनि ही कलहा, ।
 धन्य सुयोधन वाटे, कीं भुवनख्यात जाहला खल हा. ॥ १०

भाडण होऊन गधर्व दुर्योधनाला बद्ध करून नेऊ लागला. तेव्हां अर्जुनानें त्यास सोडविलें. या प्रकरणास घोषयात्रा म्हणतात. [मोरोपंतकृत वनपर्व, अ० ७ पहा].

१. दुर्योधनादिकांच्या संकटसमयीं. २. केलेल्या, दुर्योधनानें पूर्वीं केलेल्या. ३. नाकी स्वर्गातील देव [जरी] सुधा सेविती, तदपि (अमृत पिऊन अमर झाल्यामुळे कोणापासूनही त्यांस भीति वाळगण्याचें कारण जरी नाही तरी) ज्यातें भीति (ज्या शंकराला पाहून मृत्युभयानें भितात-कारण यानें यमासही मारून टाकिलें होतें) तो ही दशभुजविभु (दहा हात ज्यास आहेत असा महादेव) यशःपद (जो सर्व यशांचे स्थान असा) पिनाकी (शंकर) [अर्जुन] द्विभुजें (दोन हातांनींच) तोषविला (युद्ध करून संतुष्ट केला)-असा अन्वय. ४. नाकात (स्वर्गात) राहणारे देव. या गीत्यर्थाचा व पुढच्या गीत्यर्थाचा संबध तोडून. ज्यातें (ज्या अर्जुनातें) नाकी भीति-असाही अर्थ होईल. ५. दशभुजविभु 'द्विभुजें' तोषविला म्हणण्यांत व्यतिरेकानें अर्जुनाचें श्रेष्ठत्व स्थापिलें आहे. ६. यशाचें स्थानच असा. ७. शिव. ८. भिल्लरूपी. ९. शंकर. भूताचा (भूतप्रेतपिशाचांचा किंवा प्रपंचातील सर्व प्राण्यांचा) नाथ. १०. कुस्ती खेळण्यात. ११. कठीण तपश्चर्येनें कृश होऊनही. कृश असतांच शंकराशीं भाडणारा पुष्ट असता फारच शौर्य करील असा ध्वनि [अर्जुनकिरातकथेकरितां मोरोपंतकृत वनपर्व अ० ३ पहा]. १२. जो (जो शिव) अविशुद्धीं अदृश्य (अपवित्र लोकाना दिसत नाही); *पवित्र लोकांसच दिसतो-अर्जुन फार पवित्र, हा ध्वनि. १३. जो दृश्य नव्हे तो, पाहण्यास अयोग्य. १४. पापी लोकाकडून. १५. पाशुपतादिक अस्त्रसमुदायाचें मर्म जाणणारा. जात=जाती, प्रकार. 'अस्त्रजाल' असा पाठभेद. १६. सिद्धिसि पावला=सांगोपांग पूर्ण झालाच समज. १७. प्रस्तुत गीतींत लेश नामक अलंकार आहे. त्याचें लक्षण:-'गुणस्यानिष्टसाधनतया दोषत्वेन, दोषस्येष्टसाधनतया गुणत्वेन च वर्णन लेशः' [रसगगाधर]. चांगल्या गुणापासून वाईट परिणाम होतो, म्हणून दोषाप्रमाणें त्याचें वर्णन व दोषापासून चांगला परिणाम होत असल्यामुळे त्याचें गुणाप्रमाणें वर्णन केल्यास लेश नामक अलंकार होतो. प्रस्तुत सध्दीं विश्वप्रख्यात अर्जुनाशीं दुर्योधनाचा द्वेष दोष खरा; पण त्यामुळे तो भुवनख्यात होऊन धन्य झाला म्हणून दोषाला गुण कल्पिल्यामुळे लेशालंकार झाला.

- प्रभुसीं वैर हि करितां दुष्ट हि पावे प्रसिद्धिला लोकीं, ।
 रामद्वेषी सीतादुःखद देशकंठ खळ जसा तो कीं. ॥ ११
- मग संजया ! स्वशिविरा येउनि केलें सुयोधनें काय ? ।
 काय म्हणे वैकर्तन ? तो हि विजयविजित राजसमुदाय ? ॥ १२
- संजय वदेः—पराभवखिन्ना दुर्योधनासि कर्ण म्हणे, ।
 'कुरुनाथा ! धीर धरीं, मारीन समस्त शत्रु रंजमणे ! ॥ १३
- सावध होता अर्जुन, सारथि ही जाहला असे जो गा ! ।
 तो गाढ धैर्य देतो, समयीं उपदेश ही जयाजोगा. ॥ १४
- म्हणुनि अकस्मात् पार्थे आम्हांला आजि वंचिलें, प्राज्ञा ! ।
 त्यांत दिवस ही सरला. करिन उद्यां सफळ मीं तुझी आज्ञा.' ॥ १५
- ऐसें प्राशन केलें कुरुराजें, अभयवाक्य कर्णाचें; ।
 अमृत चि तें त्याच्या रिपुसिंहध्वनिशूलतप्तकर्णाचें. ॥ १६
- आज्ञा दिली नृपाते शिविरा जाया सुयोधनें मानें. ।
 रात्रि क्रमिते झाले विजयार्थी ते सुयोध नेमानें. ॥ १७
- झाले प्रभातरात्रौ सर्व हि युद्धार्थ सिद्ध. त्या काळीं, ।

१. समधोशीं. २. 'पावे' असाही पाठ आहे. ३. दाशरथी रामाचा द्वेष करणारा.
 ४. सीतेला दुःख देणारा ५. रावण. ६. रविपुत्र कर्ण. ७. अर्जुनानें जिंकलेला.
 ८. राजमडळ. ९. पराभवानें दुःखित अशा. १०. राजांतील रत्ना, राजश्रेष्ठा. ११. स्वतः
 अर्जुन सावध होता, व सारथि जो कृष्ण, तोही त्यास जय मिळण्याजोगी युक्ति सागत होता.
 'अर्जुन सावध होता' असाही अनुनासिकान्त पाठ आहे. तेव्हाः—गा ' अर्जुन सावध होतां
 (अर्जुन शत्रुहननाविषयी उद्युक्त होतो त्या वेळीं), जो सारथि ही जाहला असे (सारथी झालेला
 कृष्ण देखील) [अर्जुनास] गाढ धैर्य देतो [व] समयीं (योग्य वेळीं; योग्य प्रसंग पाहून) जया-
 जोगा (जय प्राप्त होण्यासारखा) उपदेश ही (देतो)—असा अन्वय. १२. एकदम, नकळत.
 १३. फसविलें, अर्थात् पराभव केला, भगिलें. १४. अमृतासारखें वाटण्याचें कारण पुढच्या
 लाव सामासिक पदांत दिलें आहे. १५. शत्रूनीं जयोन्मत्त होऊन केलेला सिंहनादरूपी शूल
 (रोगविशेष) त्यानें तापलेल्या कानाचें. १६. तेथें जमलेल्या सर्व राजांस. १७. येथें शिविर म्हणजे
 आपआपली रक्षावयाची जागा, पटगृह, डेरा. १८. विजयाची इच्छा करणारे. १९. नेम=
 प्रार्थना, धर्मानुष्ठान. परमेश्वराची प्रार्थना करीत—असा अर्थ. २०. पहाटेच्या रात्रीं.

- भूपसभा शोभेना कीं नव्हता कर्ण सत्तिलक भाळीं. ॥ १८
- दुर्योधनादिकांचें तेव्हां कर्णाकडे चि मन गेलें. ।
- तें सर्व राजमंडळ निश्चळ निःशब्द चित्रसें ठेलें. ॥ १९
- कर्ण त्या नृपवृंदा भेटि दिली, जसि कॅलेवरा जीवें; ।
- करि भेटमुखें विकसितें तो, रविचा उदय जेंवि रँजीवें. ॥ २०
- कर्ण म्हणे, 'कुरुनाथा ! पार्थासीं संगरांगणामाजी, ।
- घालीन गाठि, त्यातें मीं कीं मारील तो मला आजी. ॥ २१
- कार्यबहुत्वासाठीं गांठि न पडली तयासवें मांगें, ।
- त्वां आम्हां दोघांचीं आजि पहावीं बळें मँहाभागें. ॥ २२
- मीं जिण्णुतें न वधितां आजि न मागें फिरेन, हे वँचा ।
- सँची, अँसा असावा निश्चैय चि तुझा मँनुष्यदेवाचा. ॥ २३
- मस करुनि वीरबळें ठँकेन प्रँलयभास्कराभ यँदा, ।
- घालील गांठि अर्जुन; कीं जाणे शक्ति तीं नसे भयदा. ॥ २४
- भँयां शँक्रदत्तशक्ति त्यजिली पूर्वीं घटोत्कचावरि, तें ।
- निजँवधकारण झालें नष्ट, असें ठावुकें असे अँरितें. ॥ २५
- त्याचें माझें अँयुध वीर्य असे सम चि. ज्यागुणें स्पष्ट, ।

१. दुर्योधनाची सभा. २. सत्+तिलक=सुरेख टिळा भाळीं=(राजसमेच्या) कपाळीं.
 ३. स्तब्ध राहिलें. ४. शरीराला. ५. वीरांचीं मुखें ६. कर्ण. ७. कमळें. ८. संगराच्या
 अगणांत, युद्धभूमींत. ९. इतर कामें पुष्कळ असल्यामुळें. १०. यापूर्वीं, आतांपर्यंत. ११. महा
 (मोठा) आहे भाग (भाग्य) ज्याचा (अशा त्या दुर्योधनानें). १२. शब्द. १३. सत्य. १४. 'असो'
 असें पाठांतर. १५. खात्री. तुझा निश्चय असावा=तूं निश्चित जाण, हें तूं पकें समज.
 १६. मनुष्यश्रेष्ठाचा, राजराजाचा. १७. धैर्यानें उभा राहीन. १८. कल्पांतसूर्यतुल्य. १९. जेव्हां.
 २०. नासवी शक्ति. २१. येथें रा० पराडकर यांच्या प्रतींत 'भ्या' असा शब्द आहे. २२. ही
 शक्ति कर्णास इंद्राकडून कशी मिळाली, हें मोरोपंतकृत वनपर्व अ० १० यांत वर्णिलें आहे.
 २३. मोरोपंतकृत द्रोणपर्व घटोत्कचवधप्रकरण पहा. २४. आपल्या मरणाचें कारण.
 २५. अर्जुनास. शक्रदत्त शक्ति अमोघ असल्यामुळें ती कर्णाजवळ जेथपर्यंत होती, तेथपर्यंत
 कर्णानें अर्जुनाची व कर्णाची गांठ पडू दिली नाहीं. आतां ती शक्ति गेली, तेव्हां अर्थात्
 अर्जुन माझ्याशीं युद्ध करण्यास येईल-असा भाव. २६. युद्धसाधुषी. २७. पराक्रम.

- मी अधिक अर्जुनाहुनि, तें ऐकें; स्वगुण बोलणें कष्ट. ॥ २६
- परकीयशस्त्रनाशन, सत्वरशरमोक्षकुशळता, युद्धीं ।
दूरस्थितलक्ष्याचें भेदन, वाखाणिलें जनीं शुद्धीं. ॥ २७
- उत्साह, बळ शरीरीं, अस्त्रीं अभ्यास, आणखी रंया ! ।
लक्ष्यासीं वाणाच्या संबंधाच्या हि जाणणें ठाया. ॥ २८
- दिधलो गुरुप्रसादप्रभुनें पूर्वोक्तसद्गुणां वतन, ।
न विसंबति क्षणार्ध हि करिती ऐक्ये समस्त ही जतन. ॥ २९
- मी अधिक या गुणांहीं, मजसम नाहीं च सैव्यसाची ही, ।

१. आपले गुण आपण सांगणें चांगलें नव्हे—असा भाव. हें वाक्य सुभाषितरूप आहे. समानार्थक सुभाषितः—इन्द्रोऽपि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः । तसेंच पुढील पंतोक्ति पदाः—‘गाती गतिलहि कवी, स्वगुण स्वमुखेंचि काय गाऊन ? ।’ (विराटपर्व, अध्याय ४।२०).
२. शत्रूच्या शस्त्राचा नाश करणें. ३. सत्वर वाण सोडण्याची कुशळता. ४. दूर असलेल्या पदार्थास न चुकतां निशाण मारणें. ५. ‘लक्ष्यातें’ असाही पाठ आहे. ६. हे माझे गुण शुद्ध म्हणजे पक्षपातरहित लोकानीं वाखाणिले आहेत—असा भाव. ७. उत्साह, हिऱ्या. ८. शक्ति, पराक्रम. ९. अस्त्रप्रयोगाचा फार अभ्यास. १०. दुर्योधना. ११. लक्ष्यासीं (निशाणाशीं) वाणाच्या संबंधाच्या हि ठाया (वाणाचा जो संबंध आहे त्याची जागा—त्यांतलें मर्म—खुबी) जाणणें—हाही गुण माझ्यांत आहे. न चुकतां निशाण मारण्यास नेम कसे धरले पाहिजेत, हें मी अर्जुनापेक्षां अधिक जाणतो—हा कर्णाच्या सांगण्याचा भाव. ठाय=ठान, खोली, साकल्य.
१२. गुरुप्रसादप्रभुनें (कर्ता) [मी] (कर्म) पूर्वोक्तसद्गुणां (वर सांगितलेले जे सद्गुण त्यांस) वतन दिधलो—असा अन्वय. वतन देणारा राजा; म्हणून गुरुप्रसादावर प्रभू(राजा)चा आरोप केला आहे. हें परंपरितरूपक. या शीत्यर्थातला कर्मणी प्रयोग विशेष लक्ष्यांत ठेवण्यासारखा आहे. तृतीयांत कर्ता, प्रथमांत कर्म व कर्माच्या लिंगवचनाप्रमाणें क्रियापद या लक्षणास अनुसरून असेल तो कर्मणी प्रयोग खरा. पण यांत प्रथम(उत्तम)पुरुषीं कर्मपद आहे. कर्मणी प्रयोगांत कर्म प्रथम किंवा द्वितीय(मध्यम)पुरुषीं गद्यांत येत नाही. पण पद्यांत कवीनीं व विशेषतः पंतांनीं पुष्कळ ठिकाणीं याचा उपयोग केलेला आहे. पंतांच्या संमतीचे हे प्रयोग अनुकरणीय आहेत, किंवा नाहीत हें ठरणें इष्ट आहे. याचीं अन्य उदाहरणेंः—(१) ‘वरिलासि मत्सखीनें, म्याही वरिलासि तूं मनें’ [आदिपर्व—अ० ११], (२) ‘जाउनि तो सूत म्हणे कृष्णे ! घृतांत तूं स्वये घमें, हारविलीस...’ [सभापर्व—अ० ४], (३) प्रेमें रक्षतिल सदा म्हणुनि दिलें मी जयासि मत्तातें’ [विराटपर्व—अ० १], (४) ‘हरिला समस्तहि श्रितताप तुवां, म्हणुनि म्यांहि वरिलास’ [उद्योगपर्व—अ० १.], १३. गुरुप्रसादरूपराजानें. ‘दिधला गुरुप्रसादप्रभुनें’ असाही पाठ आहे. १४. गुणांनीं. १५. अर्जुन देखील.

- स्वस्तुति नोहे राया ! समयीं जाणाल उक्ति साची ही. ॥ ३०
- जें विजयचाप, निर्मुनि दे वेंज्रधरासि विश्वकर्मा, तें ।
- इंद्रें रामासि दिलें, तेंचि धनूरल राम दे मातें. ॥ ३१
- करि एकवीस वेळां जेणें निःक्षत्रिया धरा राम, ।
- तें आजि धनुष्य तुझा संपूर्ण करील पार्थवधकाम. ॥ ३२
- आतां अधिक धनंजय मजहुनि ज्या ज्या गुणें असे तो तो ।
- कथितों. श्राव्य स्तव्य हि रिपुगुण हि गुणज्ञमंडळीं होतो. ॥ ३३
- पार्थाच्या चापाचा गुण दिव्य, ध्वज हि, रथ हि दिव्य असे, ।
- ध्वजशिखरीं विस्मयकर कॅपि ही, नसती जनांत अश्व तसे. ॥ ३४
- अक्षय भाते, वा ! ते होती कल्पांतिचे हि मेघ रिते, ।
- अरितेजःक्षयकरिते, पूर्ण चि, शरकोटि वर्षती, तरि ते. ॥ ३५

१. योग्य समयीं, लढाईत. २. भाषण, म्हणणें. ३. विजय नावाचें चाप, किंवा-विजयप्रद चाप-असा अर्थ. ४. इंद्रास. ५. देवांचा कारागीर; देवविशेष. विश्व (सर्व जगत्) कर्म (कृतीनें साध्य) ज्यास तो विश्वकर्मा. ६. परशुरामास. परशुराम, दाशरथी राम व बलराम हे तिघेही रामनामधारी आहेत. तेव्हा राम म्हटल्यास संदर्भानुसार यांतला एक राम घ्यावा. ७. उत्तम धनुष्य. ८. ज्या धनुष्यानें. ९. क्षत्रियरहिता. परशुरामानें एकवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी केली, हें प्रसिद्ध आहे. त्याची आठवण देऊन त्याच धनूनें मी आज लढतो, असें सांगून कर्णानें स्वविजयाचा विशेष संभव दाखविला, त्यामुळें वीररसास पुष्टी मिळाली. १०. अर्जुनाला भारण्याविषयीची इच्छा. ११. ज्या ज्या गुणें धनंजय मजहुनि अधिक असे, तो तो [गुण] कथितों (सांगतों)-असा अन्वय. १२. गुणज्ञमंडळीं (गुण ओळखणाऱ्या समाजांत) रिपुगुण हि (शत्रूचे सद्गुण देखील) श्राव्य (ऐकण्यास योग्य) [व] स्तव्य हि (स्तुती करण्यास योग्य) होतो. गुणज्ञ [जन] शत्रूचे गुण देखील वर्णितात-असा भाव. १३. गांडीवाचा. गांडीवाचा गुण (दोरी) दिव्य (स्वर्गसंबंधी-उत्तम) आहे, कारण गांडीव देवाकडून (अग्नीकडून) मिळाले होते. १४. कपि ही (इनुमान् देखील) विस्मयकर असे-असा अन्वय. १५. शतर कोणत्याही लोकांजबळ. १६. पांडव्या घोड्याचा रथ अर्जुनास खांडवदहनान्या पूर्वी अग्नीनें आणून दिला होता. हा त्यापूर्वी सोमाचा होता. (हा रथाविषयी विशेष माहिती पंतकृत विराटपर्व (काव्यसंग्रह ग्रथमाला), पृष्ठ ८२ टीप १५ मध्ये दिलेली आहे). १७. कधीही रिकामे न होणारे भाते. अन्वयः-वा ! ते कल्पांतिचे हि मेघ रिते होती (प्रलयकालीन मेघही कदाचित् रिकामे होऊन जातील) [पण] अरितेजःक्षयकरिते (शत्रूच्या शौर्याचा नाश करणारे) शरकोटि (असंख्य बाण) [जरि] वर्षती, तरि ते अक्षय भाते (अग्नीनें अर्जुनास दिलेले भाते) पूर्ण चि [रत न होती].

हैं सर्व असो. जो प्रभु रचितो ईच्छेकरुनि विश्वास, ।
 तो विजयाचा सारथि, यैच्चरणीं धरिति साधु विश्वास. ॥ ३६
 आहें इहीं गुणीं त्या पार्थाहुनि हीन मीं नरेशा ! हें, ।
 जाणें. तथापि त्यासीं झगडाया इच्छितों चि उत्साहें. ॥ ३७
 यास्तव पार्थाधिक म्यां व्हावें, तेव्हां घडेल जय; बापा ! ।
 माझे विजयशरासन औचार्य चि होय जिष्णुच्या चापा. ॥ ३८
 शैरपूर्ण शेंकट, शतशा स्यंदन ही, सिद्ध माझिया मार्गे ।
 चालोत रणीं. त्वां हें साहित्य असें किजे महाभागें. ॥ ३९
 अश्वान्च्या हृदयांचा ज्ञाता, कृष्णासमान कौशल्य ।
 जाणतसे, जरि माझे सारथ्य करील आजि हा शल्य, ॥ ४०
 तरि मीं धनजयाधिक होइन, तुज जय घडेल अत्रान्त ।

१. केवळ इच्छामार्त्रेकरून, सहज इच्छा उत्पन्न झाल्याबरोबर. २. ब्रह्मांडास. ३. श्रीकृष्ण.
 ४. अर्जुनाचा. येथें मुद्दाम 'विजय' शब्द वापरून जयाचें पारडें अर्जुनाकडेच झुकत आहे
 असें सुचविलें आहे. ५. ज्या चरणाच्या ठायीं. ६. तारील असा भरवसा. ७. यांनीं (या
 गुणांनीं). 'हे' याचें 'इहीं' हें तृतीयेचें रूप आहे. 'या गुणींच्या' ऐवजीं 'इहीं गुणीं' असें
 म्हणजे सर्वनामाची विभक्ति नामाच्या विभक्तीप्रमाणें बदलणें, हें संस्कृत प्रयोगाचें
 अनुकरण आहे. ८. उणा, कमी. ९. पार्थापेक्षां अधिक श्रेष्ठ. १०. व्हावें तेव्हां=होईन तेव्हां.
 ११. (परशुरामानें दिलेलें) यशस्वी धनुष्य. १२. गुरुच. १३. अर्जुनाच्या. १४. शरांनीं
 भरलेले गाडे. १५. शतशः, शेंकडों. १६. अनेक रथ देखील. एक रथ मोडल्यास दुसऱ्या
 रथांत बसण्यास. अर्जुनाचा कधीच न मोडणारा रथ व अक्षय भाते यांची बरोवरी करण्या-
 करितां हा उपाय आहे. १७. सामग्री, उपकरणें. किंवा-साह्य, पाठपुरावा. १८. 'कीजिये' या
 हिंदी रूपावरून 'किजे' हें रूप निघालें असावें, असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. १९. अश्वान्च्या
 हृदयांचा ज्ञाता म्हणजे घोड्याच्या स्वभावाची ज्यास पूर्ण माहिती आहे तो. अश्वशास्त्र पूर्ण
 जाणत असल्यामुळें युद्धांत आपल्यास हितकारक होतील त्याप्रमाणें घोडे फिरविणारा; युद्धांत
 अत्यंत उपयोगी-असा सांगण्याचा भाव. २०. कृष्णाच्या सारखें. २१. कौशल्य जाणणें-असा
 भाषणसांप्रदाय नाही. तेव्हां येथें 'जाणतसे' हें पद प्रशस्त दिसत नाही. '..आगीं कौशल्य
 आहे' असें घंतांनीं म्हणावयास पाहिजे होतें. २२. [जो] जाणतसे [तो] हा शल्य-असा पुढील
 गीतीशीं अन्वय करून युग्मक करावें. २३. धनजयापेक्षां अधिक. धनजयापेक्षां माझ्यांत
 कांहीं गुण मूळचेच अधिक आहेत, व माझ्यापेक्षां तो ज्या गुणांनीं अधिक होता ते वरील
 उपायांनीं मीही मिळविले, म्हणजे मी अर्जुनापेक्षां अधिक होईन-असा भाव. २४. निःसंशय.

मग मज पार्थान्त सुकर, जैसा क्षुब्धानिळासि अंभ्रान्त.' ॥ ४१

तेव्हां म्हणे सुयोधन, 'हे आहे सर्व सिद्ध. मीं आंगें ।

चालेन तुझ्या मार्गें. मज भक्ताला अभीष्ट तें सांगें. ॥ ४२

अध्याय एकविसावा.

ऐसें वदोनि गेला विनयें शल्यासमीप मग राजा. ।

प्रणयेंकरुनि त्यातें प्रार्थी साधावया मींहा काजा. ॥ १

'सत्यव्रता ! समर्था ! मद्राधीशा ! महारथा ! साधो ! ।

वंदूनि विनवितों वा ! तुझ्या प्रसादें चि कार्य हें साधो. ॥ २

पदर पसरिला तुजला रिपुगजपंचानना ! नृपांमाजी, ।

व्हावें प्रसन्न मजला; द्यावा वर एक यांचका आजी. ॥ ३

१. पार्थ+अंत=अर्जुनवध. २. क्षोभलेल्या वायूस. ३. अंभ्र+अंत=मेघनाश. ४. स्वतः.
५. 'मग' असें पाठांतर. ६. ज्याची ज्याची गरज असेल तें तें. ७. ह्या ४६ गीतींच्या २१ व्या
अध्यायांत पंतानीं मुळातील ३२ व्या अध्यायाचे ६४, ३३ व्या अध्यायाचे ६०, ३४ व्या
अध्यायापैकी १२४-अशा एकदर २४८ श्लोकांतील कथाभाग आणिला आहे. ८. विसाव्या
अध्यायाच्या शेवटी सांगितल्याप्रमाणें. ९. दुर्योधन. १०. प्रेमानें, विनयानें. प्रणय शब्दाचे प्रेम,
प्रार्थना, विनय, विश्वास व परिचय इतके अर्थ आहेत. ११. अर्जुनावर जय मिळविणें हें मोठें
कार्य. 'भार्य' शब्दापासून 'अज्ज' 'आजा' असा शब्द जसा झाला, तसाच 'कार्य' शब्दापासून
'कज्ज' 'काज' असा मराठी शब्द निघाला असावा. १२. यांपैकीं प्रत्येक संबोधन साभिप्राय
आहे. 'सत्यव्रता' म्हणण्याचें कारण केवळ आपलें वचन पाळण्याकरितां शल्य आपले भाचे जे
पांडव त्यासही टाकून दुर्योधनाला येऊन मिळाला होता. 'समर्था' म्हणण्याचें कारण,
पांडवांच्या वेळीं अंगवळाविषयीं व मलयुद्धाविषयीं जे अत्यंत प्रवीण होते, त्यांत शल्याची
गणना होती. ते हे:-बळराम, जरासंध, कीचक, शल्य व भीम. यांना कुस्तीत जिंकण्याचें
सामर्थ्य इतर कोणासही नव्हतें. 'मद्राधीशा,' व 'महारथा' यांचा अर्थ स्पष्टच आहे. 'साधो'
म्हणण्याचें कारण शल्याची सत्वगुणप्रधान वृत्ती प्रख्यात होती. ह्या गीतींत 'परिकर'
नामक अलंकार आहे. १३. हे सज्जना ! १४. कृपेनेंच. १५. तडीस जावो, यशस्वी होवो.
१६. हें लोकोक्तीचें उदाहरण आहे. पदर पसरणें म्हणजे फारच दीन होऊन याचना
करणें. भीक मागताना पदर पसरतात, त्यावरून या लोकोक्तीचा हा अर्थ निघाला आहे.
१७. शत्रुरूप हत्तीस सिद्धासारखा. १८. नृपांमाजी पदर पसरिला-असा अन्वय. १९. याचना
करणान्यास, भीक मागणान्यास.

वरदा ! त्वां कर्णवचन केलें चि श्रवण, सुप्रबुद्धा ! तें ।

सफल करीं; पार्थासीं व्हावा अंगेंद्र योग्य युद्धातें. ॥

वा ! वासुदेवसम तूं जाणसि सारथ्यकर्म, नरनाथा ! ।

तुजसम पंडु अन्य नसे; म्हणवुनि मीं ठेवितों पर्दीं माथा. ॥ ५

ब्रह्मा महेश्वराचा झाला, कीं कृष्ण जेंवि विजयाचा, ।

सारथि तूं कर्णाचा हो, वरदा ! हेतु मुख्य विजयाचा. ॥ ६

तो कृष्ण संकटीं त्या पार्थातें रक्षितो यथा राया ! ।

तूं कर्णातें रक्षीं, हो सेतु स्वयशतोय थाराया. ॥ ७

१. वर देणाऱ्या ! दुर्बोधनातें शल्याच्या मार्गावरील बदोवस्त चांगला केला होता, तेव्हा शल्य खूष होऊन, 'असा ज्यानें बदोवस्त ठेवला तो जें मागेल तें त्यास देईन,' असें म्हणाला. या गोष्टीस उद्देशून प्रस्तुत 'वरदा' हें संबोधन आहे. २. शल्य भाशा सारथी होईल, तर मी अर्जुनास जिंकून हें कर्णाचें भाषण. ३ फार हुशार व कर्तव्य करण्यांत तत्पर अशा. ४. अंग+इंद्र=अंगदेशाचा राजा कर्ण. ५. वासुदेवाचा पुत्र जो वासुदेव (कृष्ण) त्याच्यासारखें. ६. सारथ्याचें (रथ हाकण्याचें) काम. ७. फार प्रवीण. ८. ब्रह्मदेव. ९. शिवाचा. 'शिवः शूली महेश्वरः' इत्यमरः. त्रिपुरसंहाराच्या वेळीं ब्रह्मदेव शिवाचा सारथी झाला होता. १०. अर्जुनाचा. ११. तूं कर्णाचा सारथि [हो, व अशा रीतीनें] [माझ्या] विजयाचा मुख्य हेतु (कारण) हो—असा अन्वय. १२. जसा. १३. 'हो हेतु' असा पाठभेद आहे, तो घेतला तर ह्या चरणाचा अर्थ असा—स्वयशतोय (स्वकीर्तिरूपी पाणी) थाराया (भावून घरण्यास) हेतु (कारण) हो. कौरवयशरूपी पाणी वाहत चाललें आहे. बांध घालून पाण्यास अडवितात, त्याप्रमाणें तू आडवा होऊन तें यश स्थिर कर—असा भाव. सेतु=पूल, बंधारा. १४. स्वयशतोय=सु+अयशतोय=फार अयशरूपी पाणी. आजपर्यंत जो आमचा पराभव झाला, तो एक भला जमी पाण्याचा समुद्र; तो थाराया—तरून जाण्याकरितां सेतु (पूल) हो—असा अर्थ. या समासाचे दोन विग्रह करितां येतीलः—(१) सु+अयश+तोय=उत्तम+दुष्कीर्ति+पाणी=फार दुष्कीर्तिरूपी पाणी [अर्थात् जें पुलाशिवाय तरणें दुर्लभ]. (२) स्व+यश+तोय=आपलें+यश+पाणी=आपलें यशरूपी पाणी. आतां या दोन अर्थपैकीं कोणता अर्थ प्रस्तुत स्वर्गीं विशेष योग्य आहे, हें वाचकांनीं आपआपल्या परीं ठरवावें. आम्हास दुसरा अर्थ बरा दिसतो. कारण जेथें तरण्याच्या व पाण्याच्या संबधाचें रूपक आहे, तेथें तदव्योक्त गोष्ट अनिष्ट (नको आहे अशी) असली पाहिजे, त्याशिवाय त्यांतून तरून जाण्याची इच्छा का उत्पन्न होईल ? शिवाय नेहमीं पाण्याची व समुद्राची उपमा संकटास देतात. या समासात एक व्याकरणदोष दिसतो. 'यशस' शब्द संस्कृतांत सकारांत व नपुसकलिंगी आहे. तेव्हां समास 'स्वयशस्तोय' असा व्हावयास पाहिजे होता. पण येथें 'स्वयशतोय' असा पाठ आहे. अर्थात् हा पंतांचा पाठ नसावा, असें

भीष्म, द्रोण, द्रौणी, कृतवर्मा, शकुनि, कर्ण, कृप, तूं, मीं, ।
यांहीं मारावे रिपु, सांघावी निश्चयें चि निजभूमी. ॥ ८
ऐसा निश्चय पहिला; त्यामध्ये भाग आपुला भीष्में ।
वधिला, द्रोणें हि बळें आटविल्या वाहिनी, जशा^१ ग्रीष्में. ॥ ९
रिपुनीं ते वृद्ध रणीं वधिले कपटें करूनि, त्यामार्गे ।
प्रकट करावा विक्रम या कर्णे, त्वां हि वा ! महाभागें. ॥ १०
बळ अल्प पांडवांचें, परि त्यांहीं फार मर्दिलें सैन्य; ।
आतां निजपक्षांचे दोषे योद्धे तुम्हीं हरा दैन्ये. ॥ ११
अरुण रवीचा सारथि, दँहनाचा वायु, रथ कीं विधिचा; ।
सारथि हो तूं तैसा कर्णाचा धैर्यबळपयोनिधिचा. ॥ १२
शल्य सुयोधनवाक्यें कोपे, चोळी करे कँरा, डोळे ।
आरक्त करी, चावे अधरातें, फार तो मनीं पोळे. ॥ १३

कोणासही वाटणें साहजिक आहे. कारण व्याकरणशुद्धीविषयीं प्रख्यात व संस्कृतप्रवीण असे पंत असा अशुद्ध प्रयोग वापरतील, अशी शका देखील कोणास यावयाची नाही. शिवाय 'यशस्' शब्द सकारांत योजिल्याची त्यांच्या काव्यांत पुष्कळ उदाहरणें आहेत—(१) 'वर्तसि तसेचि कीं ? तूं करिसी कीं सद्यशोर्ध अर्थत' [सभापर्व-अ० १ गी० १६], (२) 'भातेचा अस्त्रेहहि होय यशोहेतु साधु रामाला' [वनपर्व-अ० ३ गी० ७५]. परंतु पंतवंशज रा० पराडकर यांनीं पंतलिखित पोथीवरून छापलेल्या प्रतींत 'स्वयशतोय' असाच पाठ आहे. शिवाय येथल्याप्रमाणें यमकासाठीं पंतांनीं विसर्गाशीं लपडाव केल्याचीं अन्य उदाहरणेंही आहेत. पंतकृत 'प्रन्दादविजयां'त एके ठिकाणीं 'यशशीला' असें पद योजिलेले आढळते. तेव्हां हा अशुद्ध प्रयोग लेखकप्रमादजन्य नव्हे, हें स्पष्टच आहे. 'स्वयश-तोय' हा समास आहे, असें न समजतां पदें निराळीं आहेत, असें समजावें; असा आमच्या एका विद्वान् मित्राचा अभिप्राय आहे. या समाधानानें कुसंधिदोष जातो खरा, पण समास असून तो न केल्याचा विसंधिदोष येतो. १५. धारणें=धांववून धरणें, अडविणें, स्थिर करणें.

१. स्वराज्य. २. सेना, (पक्षां) नद्या. येथें श्लेष आहे. ३. ग्रीष्मऋतूनें. ४. कपटें करूनि=निरनिराळीं कपटें करून, शाख्यनीतीचा अवलंब करून. ५. फार कमी, कौरवांपेक्षा कमी; कारण कौरवांचें अकरा अक्षौहिणी सैन्य होतें व पांडवांचें सात अक्षौहिणी होतें. ६. विपत्ति, अपेक्षा. ७. अग्नीचा. ८. प्रयत्न, दैवास पुढें नेणारा-चालविणारा प्रयत्न. पुरुष-प्रयत्नाच्या वाजूचें हें एक उत्तम वाक्य आहे. ९. प्रारब्धाचा. १०. धैर्य आणि शक्ति ह्यांचा केवळ समुद्रच अशा कर्णाचा. ११. हातानें हाताला. १२. अधरोष्ठातें. ह्या गीतींत 'सारा'-लंकार आहे. १३. संतप्त होई.

मग कुरुराजासि म्हणे, 'राया ! अवमानितोसि बाहूनीं, ।
 म्हणसि, 'घरीं, सोडुनि धनु-शर, ह्यरश्मि-प्रैतोद बाहूनीं.' ॥ १४
 करिसी बहु प्रशंसा या नैरवरमंडळांत कर्णाची, ।
 सांगसि सारथ्याची पदवी मजलागि हीनवर्णाची. ॥ १५
 जो राजर्षिकुलोद्भव राजा मूर्धाभिषिक्त, या कामीं ।
 योग्य कसा ? धर्मच्युत होतां पावेन केवि नौका मीं ? ॥ १६
 सिंहांसनोचिताला मज सारथ्याधिकार हा नीच ।
 इच्छिसि नृपा ! कराया तेजेजाची जनांत हानी च. ॥ १७
 'युद्धीं दुर्बळीं मीं' हें गमलें तुज, म्हणउनीं च भूपा ! हें ।
 सारथ्य योजिलें; तरि दे दावुनि भोग, शक्ति तूं पाहें. ॥ १८
 सांग मला भाग, तथा जिंकुनि जाईन आपुल्या देशा ।
 अथवा एक चि मीं रिपुबळ मर्दिन, दे मला रणादेशा. ॥ १९
 माझे भुज भुजगप्रभ, वज्रासम कठिन, जौनुवरि लांब, ।

१. बाहून, बोलावून. २. 'म्हणसी सोडुनि धनुशर धरि ह्यरश्मिप्रतोद बाहूनीं' असें पाठांतर. ३. 'सांडुनि' असें पाठांतर. ४. घोड्याचे लगाम. ५. चाबूक. ६. हातानीं. ७. श्रेष्ठ राजांच्या समाजांत. ८. नीचवर्णाची, इलक्या जातीची. ९. श्रेष्ठ राजांच्या कुळांत उत्पन्न झालेला. १०. ज्याच्या मस्तकावर अभिषेक झाला आहे असा. 'राजा' ही पदवी सर्व क्षत्रियांस साधारण आहे. इतर जे क्षत्रिय-ज्यांना राज्याधिकार नाही-जे मूर्धाभिषिक्त नाहीत, ते सुताचें काम करोत; पण ज्याला राज्याभिषेक झाला आहे, त्याला सुताचें काम सांगणें फारच गैरवाजवी-असें तात्पर्य. कृष्णानें सारथ्याचें काम कसें स्वीकारलें ? असें कदाचित् दुर्योधन विचारील, म्हणून त्या प्रश्नाला यात उत्तर सुचविलें आहे. कृष्ण मूर्धाभिषिक्त राजा नव्हे. कारण यादवास राज्याहता नाही म्हणून तो सारथी झाला-असा भाव. ११. स्वधर्मच्युत. राजाचें काम सोडून सुताचें काम करणें म्हणजे स्वधर्मत्याग व परधर्मस्वीकार होय. १२. स्वर्गास. १३. सिंहासन+उचित=सिंहासनाला योग्य अशाला. १४. सारथ्याचें काम. १५. माझ्या तेजाची-पराक्रमाची. १६. भोग, तेजोहानी. 'हा नीच'-'हानीच' हें पंतांचें ठरीब यमक आहे. १७. युद्ध करण्यांत अत्यंत असमर्थ; पराक्रमहीन. १८. तरि (असें वाटत असेल तर) भाग (शत्रूकडील आमके आमके लोक मारण्याचें काम तुझें असा विभाग) दावुनि दे (दाखवून दे) [मग माझी] शक्ति तूं पाहें-हा अन्वय. १९. वांटो. माझ्या वाट्याचें काम-असा अर्थ. २०. कोणाच्याही साहाय्यानांचून मी एकटाच. २१. युद्धाची आज्ञा. २२. सर्पाप्रमाणें. २३. गुडघ्यापर्यंत. आजानुबाहु असणें शौर्याचें व शुभाचें लक्षण आहे, असें म्हणतात. थ गीतीतलीं सर्व विशेषणें 'भुज' शब्दाचीं आहेत.

- धनुगुणघातांकित, हे^२ विजयप्रासादहेतु, शुभ खांब. ॥ २०
- राया ! प्रसंग पडतां कृत्या ही हात जोडितील गैदे, ।
माझे शरसर्प, पहा, रिपुहृदयांचे चि तोडिती लंगदे. ॥ २१
- माझा, पहा, महारथ कांचनमणिखचित, अश्व ही जवन, ।
भवन श्रीधैर्यांचे यांचे वपु, यां 'सखे' म्हणे पवन. ॥ २२
- भूमि विदारीन शरें, तेजे शोषीन वारिराशि, खरी ।
गोष्टि तुला कथितों, मीं पिष्ट करिन कौरवेश्वरा ! शिखरी. ॥ २३
- ऐसा मीं, त्या मजला नीचाची काय सांगसी सेवा ? ।
नीचोच्चवैपरीत्ये पापाला पात्र होसि कां ? देवा ! ॥ २४
- ब्रह्मक्षत्रांचे हे परिचारक सूत, धर्म हा उधडा, ।
क्षत्रिय सूताज्ञेतें करिल, कसें युक्त हें ? नृपा सुधडा ! ॥ २५

१. धनुष्याच्या दोरीच्या ओढण्यानें चिन्हित. २. भुज. ३. विजयरूपी महालाचे मुख्या-
धारभूत. खांबावरच सर्व इमारत असते, त्याप्रमाणें माझे हात विजयाचे आधारस्तंभ होत—असा
भाव. ४. तामसदेवताविशेष. ५. (माझ्या प्रचंड) गदेला. ६. शररूपी सर्प. हीच कल्पना सभापर्व,
अध्याय ७।२४ मध्ये आढळते. ७. मासाचे गोळे. लंगदे तोडणें=चावून मोठे तुकडे तोडणें.
हे कृत्य व्याघ्रादि हिंस्र पशूच्या ठिकाणीं संभवतें. सापाचे ठिकाणीं संभवत नाही. म्हणून येथें
शरांबर व्याघ्रादिकांचे रूपक करणें योग्य झालें असतें. ८. सोने व रत्ने यांनीं मंडित. ९. वेगवान्.
१०. यांचे (या घोड्यांचे) वपु (शरीर) श्रीधैर्यांचे (लक्ष्मीचे—शोभेचे व धैर्यांचे) भवन (घर)
[होय]. [हे घोडे धांवण्यांत पटाईत असल्यामुळे] पवन (वायु) यां (घोड्यांस) सखे (आपले मित्र—
आपल्या बरोबरीचे) [असें] म्हणे—असा अन्वय. अश्वशास्त्रज्ञ शल्याच्या तोंडीं आपल्या घोड्यांची
ही तारीफ फारच समर्पक आहे. ११. शोभा व धैर्य यांचे. १२. घोड्यांना. १३. दुर्भंगीन.
१४. समुद्र. १५. खरी गोष्ट. १६. पीठ. येथें 'पिष्ट' करण्याचें साधन कोणतें त्याचा उल्लेख
पुतांनीं केला नाही. पूर्वाधांत उल्लेखिलेल्या गोष्टी करण्याची साधनें येथें सांगितलेली आहेत.
१७. पर्वत. ह्या गीतींत 'अत्युक्ति' नामक अलंकार आहे. जेथें शौर्य, औदार्यादि गुणांचे अद्भुत
किंवा अतथ्य वर्णन केलेले असतें, तेथें 'अत्युक्ति' नामक अलंकार होतो. १८. नीच व उच्च
यांसंबंधी विपरीत भावानें, नीचास (कर्णास) उच्च (रथी) व उचास (मला, शल्याला) नीच (सारथी)
करून—अशा रीतीच्या विलक्षण व्यवहारानें—असा भाव. १९. सार्वभौम राजा. २०. ब्राह्मण व
क्षत्रिय यांचे. २१. सेवा करणारे, नौकर. २२. स्पष्टपणें सर्वास माहीत असा. २३. शहाण्या
राजा ! येथें 'व्याजस्तुति' अलंकार आहे. जेथें वरून स्तुति, परंतु आंतून निंदा; किंवा
वरून निंदा, परंतु आंतून स्तुति अशा प्रकारचें वर्णन असतें, तेथें हा अलंकार होतो.

हे दास सूत बंदी, यांहीं आम्हां नृपांसि वानावें, ।
 सारथि होउनि उच्चें, जो नीच रथी तदुक्त मानावें ? ॥ २६
 'हो' म्हणसी 'सूताचा सूत' भला गा ! भला मला पदवी ।
 देसी, हे, 'सीमा चि न सुज्ञपणातें चि' हें असें वदवी. ॥ २७
 जातों गृहास, झालों कृतकृत्य प्राप्तमोक्षसम, यज्ञ ।
 प्रेक्षुनि धालों, कीं तूं धृतराष्ट्रसुता ! गुणज्ञ समयज्ञ.' ॥ २८
 ऐसें वदोनि मग नृप वीरसमाज त्यजूनि करि गमन, ।
 आटोपेना त्याचें त्यास हि अपमानकोपकरिग मन. ॥ २९
 तेव्हां धांवे कुरुवर, दीर्घदृढप्रेमबाहुपाशांतें ।
 पसरोनि शीघ्र कवळी, नमुनि म्हणे, 'न करिं वंध्य आशांतें. ॥ ३०
 ऋत सत्य, अयन आश्रय ज्यांसि, नृपा ! ते ऋतायन ख्यात, ।

१. तत्+उक्त=त्याचें बोलणें. २. 'तुझ्या शहाणपणाला मर्यादाच नाही' असें हें तुझे करणें [मजकडून] वदवी-असा अर्थ. हें भाषण अर्थात् औपरोधिक असल्यामुळे 'मूर्खपणाला'-असा भाव. 'देसी, हे सीमा तव सुज्ञपणाचीच, हें असें वदवी'-असा पाठभेद आहे. तोही अर्थास अनुकूलच आहे. त्याचा अर्थ असा-हें (तुझे करणें, अर्थात् नीचास उच्च बनविणें व उच्चास नीच बनविणें. तुझे करणें-कर्ता) तव सुज्ञपणाचीच हे (ही) सीमा (होय), असें [आम्हांकडून] वदवी-असा अन्वय. ३. प्राप्तमोक्षसम (ज्याला मोक्ष प्राप्त झाला आहे त्याप्रमाणें) कृतकृत्य झालों, यज्ञ प्रेक्षुनि धालों-असा अन्वय. ४. रणयज्ञ. ५. संतुष्ट, तृप्त झालों. ६. मनुष्याचे गुण नीट ओळखणारा माझ्यासारख्या शूरास सारथ्याचें काम सागतोस, तेव्हां तुला मनुष्याची परीक्षा सुळीच नाही-असा भाव. ७. समय=वेळ, प्रतिज्ञा, वचन. तेव्हां समयज्ञ=(१) कोणत्या वेळीं कोणतें काम करावयाचें हें जाणणारा. दुर्योधनाला त्या समयीं शल्यासारख्या शूरांची गरज फार होती. म्हणून त्या वेळीं त्यानें अशा वीरास राग येईल असें करणें योग्य नव्हतें. पण त्यानें तसें केलें म्हणून तो समयज्ञ नव्हता-असा भाव. (२) वचनाची किंमत ओळखणारा. मी तुझ्या वतीनें भाडेन असें जें शल्यानें वचन दिलें, त्याचा अर्थ अर्थात् मला अयोग्य असें सुताचेंही काम करून तुला सहाय करीन, असा ध्यावयाचा नाही. पण दुर्योधनानें तसा घेतला म्हणून तो असमयज्ञ-हा भाव. ८. अपमानजन्य क्रोधरूप हत्तीप्रमाणें स्वैर गमन करणारें. ९. मोठ्या आणि दृढ अशा प्रेमरूप व बाहुरूप पाशांतें. १०. कवटाळी, आलिंगन देई. ११. विफल. १२. जयप्राप्तीविषयीं माझ्या ज्या आशा आहेत, त्यांस. १३. ऋत=सत्य, पूज्य, प्रकाशित व शिलोच्छृत्ति. प्रस्तुत स्थलीं प्रथम व शेवटील अर्थ ध्यावयाचे. शिलोच्छृत्ति म्हणजे मागीं पडलेले धान्यकण व शेतांत पडलेलीं कणसें वेंचणें. प्रस्तुत गीत्यर्थात 'ऋतायन' या सामासिक शब्दाचा अर्थासह विग्रह केलेला आहे. ऋत (सत्य) आहे अयन (आश्रय) ज्यांस

तद्गोत्रज म्हणुनि तूं आर्तायनि नाम विश्वविख्यात. ॥ ३१
 शत्रूंच्या हृदयीं तूं शल्य म्हणुनि 'शल्य' म्हणति तुज राया ! ।
 कुंब्जेसि कृष्णसा तूं पँटु मँज्जयसिद्धि लागि उँजराया. ॥ ३२
 बहु विक्रम कर्णाचा, न्यून पराक्रम तुझा असें न मनीं; ।
 असतें जरि तरि माजें शिर होतें सिद्ध हें कसें न मनीं ? ॥ ३३
 कर्णाहुनि मजहुनि तूं अधिक, अधिक याँदवाधिपाहूनीं, ।
 व्हावें प्रभो ! वरप्रद मज, आजि पराभवाधि पाहूनीं. ॥ ३४
 पार्थाहुनि कर्णाला, कृष्णाहुनि अधिक जाणतो तुजला; ।
 जयवाँच्छा पुरवीं, हो सारथि, हाँ जन न पाहिजे सुँजला. ॥ ३५
 हयहृदय कृष्ण जाणे, त्याहुनि तूं द्विगुण जाणसी माँम्या ! ।

ते ऋतायन—सत्यपरायण—असा भाव. या अर्थातील सार्धे विग्रहाची पद्धत संस्कृत काव्यांवरील मल्लिनाथादिकांच्या टीकाग्रथांतली आहे. यावरून पंतांनी काव्यांचा योग्य तऱ्हेने अभ्यास केला होता, असें म्हणण्यास हरकत नाही. १४. 'अयन' शब्दाचा मूळचा अर्थ 'मार्ग' 'रस्ता'—असा आहे. पण येथे त्याचा 'आधार,' 'आश्रय,' असा अर्थ घेतला आहे.

१. त्यांच्या गोत्रांत म्हणजे वंशांत उत्पन्न झालेला. २. ऋतायनपुत्र शल्य. ३. नांवाचा. ४. बाणाग्र. (पुढें अध्याय २३।१२ पहा). ५. कुब्जा (कुबडी) ही सुगंधिक लेपनद्रव्ये तयार करणारी कंसची दासी होती. द्यळिराम व कृष्ण हे कंसवधाकरिता जेव्हां मथुरापुरींत गेले, तेव्हां ही त्यास रस्त्यावर दिसली. ही कृष्णाच्या रूपास मोहित झाली, व त्यास तिने सुगंधिक द्रव्ये दिली. ही तीन ठिकाणीं वक्र होती. पण कृष्णानें तिचे कुबड नाहीसें करून तिला फार सुंदर रूप दिलें—या गोष्टीचा येथें उल्लेख आहे. ६. समर्थ. ७. मला जय प्राप्त करून देण्याविषयीं. प्रस्तुत माझा जय वांकडा आहे, माझ्या विरुद्ध आहे—त्यास सुस्थितीस आणण्यास—असा ध्वनितार्थ. ८. नीट करण्यास, सुधारण्यास, चांगल्या दशेला आणण्यास. ९. (माझ्या) मनात. १०. तुला नमस्कार करण्यास ११. कृष्णाहून. १२. इष्ट वर देणारा. १३. पराजयरूप आधि (व्यथा). १४. हा जन (मी दुर्योधन) [सुइयाकरितां] सुजला न पाहिजे. सुजणार नाही असें कर—लौकर याची प्रार्थना स्वीकार—असा भाव. १५. सुजणें—अप्राप्त वस्तूविषयीं अत्यासक्त होणें. 'सुजणें' या शब्दानें अत्यंत आसक्ति, हांव, उत्कट इच्छा, यांचा बोध होतो. कोणा मनुष्यास कोणता एकादा पदार्थ खाण्याची इच्छा झाल्यास आणि त्याला तो पदार्थ न मिळाल्यास पोटाला वेंवीजवळ सज येते, आणि त्यास तो पदार्थ मिळाला म्हणजे ती सज उतरते—अशी समजूत आहे. यावरून 'सुजणें' शब्दाचा वरील अर्थ झाला आहे. 'सुजणें' ह्या शब्दाचा उपयोग ह्या अर्था पंतांनी अन्यत्र केला आहे. (उद्योगपर्व, अध्याय ७।३७ व ६५ पहा). १६. शल्य पांडवांचा मामा म्हणून दुर्योधनाचाही मामाच. येथील 'माँम्या' हें रूप चिन्त्य आहे. पंतांनी

भुंजयुद्धीं हि परिसिली न बळ्वासि, तुझीच आण, सीमा, म्या. ॥ ३६
पार्थाधिक कर्ण तसा कृष्णाधिक तूं, म्हणोनि सार थितो, ।

सुगुण न लोपीं, प्रकटीं; वरिली विधिनें हि शंभुसारथिता. ॥ ३७

शल्य म्हणे, 'शया ! मज राजसमूहांत हात जोडूनी, ।

म्हणसी 'कृष्णाधिक,' हें दुर्लभ यश; जात नाहिं सोडूनीं. ॥ ३८

झालों प्रसन्न, तुज मीं वर देतो, घे, करीन सारथ्य, ।

पथ्यअपथ्य न म्हणतां परि सोसावें, मंदुक्त हें तथ्य. ॥ ३९

सारथि होतो परि मीं शंभु सूतातें म्हणेंन कां 'हां जी ?' ।

गांजीन परि सहावें; म्हणिजे वैधें दिली सुधा कांजी.' ॥ ४०

‘मामा’ असें रूप अनेक ठिकाणीं योजिलें आहे, पण यमकासाठीं ‘माम्या’ असें रूप कचित् वापरिलें आहे (शल्यपर्व-अध्याय १ गीति ७८).

१. अन्वय व अर्थः—माम्या ! तुझीच आण. (तुझी शपथ आहे, मी खोटें बोलून सुखस्तुती करीत असेन तर—असा भाव). म्या [तुझ्या] बळ्वासि भुजयुद्धीं हि सीमा परिसिली न (पाहिली नाही). बळ्वासि सीमा म्हणजे बळ वाढत वाढत जाऊन, कांहीं वेळानें तिची वाढ खुटते ती जागा. दुर्योधन म्हणतो, कीं बाहुयुद्धात शल्याचें बल सदा वाढतच जातें. तिची वाढ खुटली—म्हणजे आतां यापेक्षां शल्यास अधिक बल नाही, असें समजण्याचा प्रसंग कधींच येत नाही.

२. ‘परिसिला’ असा रा० पराडकर यांच्या प्रतीत पाठ आहे. पण तो चुकीचा दिसतो. कारण संस्कृतात ‘सीमा’ शब्द दोन आहेत. एक नकारांत व दुसरा आकारांत. पण दोन्हीही शब्द स्त्रीलिंगी आहेत. तेव्हां ‘परिसिली’ हाच योग्य पाठ समजला पाहिजे.

३. ‘भुजयुद्धीं हि परिसिली न बळाची तुझीच आण सीमा म्यां’ असें पाठांतर. याचा अन्वयः—म्यां भुजयुद्धीं हि तुझीच सीमा परिसिली. बळाची (बळभद्राची, बळरामाची) [सीमा] न [परिसिली.] आण (शपथ आहे.)—असा करावा. येथें सीमा=पराकाष्ठा. प्रख्यात बळराम याहूनही तूं भुजयुद्धांत प्रवीण—असा भाव.

४. सारभूत जो सुगुण (तुझ्या ठिकाणीं असणारा उत्तम गुण) तो थिता (स्वल्प) म्हणून न लोपीं—असा अर्थ. ‘स्वगुण न लोपीं’ असा पाठभेद. ५. ब्रह्मदेवानें देखील.

६. शभुच्या सारथ्याचें काम. ७. [मी तुम्हांस] सोडूनीं [स्वदेशा] जात नाहिं, किंवा हें दुर्लभ यश सोडूनीं [मी पांडवाकडे] जात नाहिं. ८. पथ्यअपथ्य=हें हितप्रद आहे, हें अहितप्रद आहे असें. ९. गुपचुप ऐकून घ्यावें, प्रत्युत्तर करू नये. १०. मी जें जें म्हणेंन तें तें. ११. सत्य. १२. राजा, क्षत्रिय. १३. नम्रतासूचक वचन. १४. शब्दांनीं फार त्रास देईन; तुम्हांस आवडणार नाहीत असे कडु शब्द बोलेन. १५. वैधें दिली (दिलेली) काजी (पेज) सुधा (अमृतच आहे असें) म्हणिजे—असा अन्वय. हें वाक्य सुभाषितरूप आहे.

१६. पेज.

कर्ण-सुयोधन म्हणती, 'केलें मान्य त्वंदुक्त बापा ! हें; ।

अंगीकृतकार्याच्या निर्वाहीं सुयश. तूं हि वा ! पाहें.' ॥ ४१

शल्यें सारथ्याचा केला स्वीकार; तेघवां यास ।

कुरुपति कथि इतिहास त्रिपुराचा, चित्त ह्यष्टवायास. ॥ ४२

विश्रुतविभव, वरप्रद, विभुं, वेदावास, विश्व जो रचितो, ।

सुरकार्यगौरवास्तव हरसारथि होय; तदपि थोर चि^{१३}तो. ॥ ४३

गाय, श्रवण कराया, योग्ये, परि ग्रंथविस्ताराकरितां ।

१. तुझे म्हणणें. २. स्वीकारलेल्या कामाच्या; सारथ्य करून तुला विजय मिळवून देईन, असें जें तुम्हीं कबूल केलें आहे, त्याच्या. ३. शेवटास नेण्यांत; साधून देण्यांत. ४. 'असे' हें अध्याहृत क्रियापद. ५. शल्यास. ६. त्रिपुरसंहाराचा इतिहास. मुळांत ही कथा फारच विस्तृत रीतीनें सांगितली आहे. तिचा सारांश असाः--तारकासुराच्या वधानंतर, विधुन्माली, तारकाक्ष व कमलाक्ष या नांवाच्या त्याच्या तिघां मुलांनीं ब्रह्मदेवाच्या वरेंकरून लोह, रजत व सुवर्ण यांचीं तीन फिरतीं पुरें निर्मून घेतलीं. नंतर तारकाक्षाच्या मुलानें तपश्चर्या करून आपल्या पुरांत अशी एक विहीर निर्माण केली कीं, तिच्यांत कोणत्याही मृतदानवास बुडविल्या-बरोबर त्यांतून तितक्याच बलाचे दहा दानव उत्पन्न व्हावेत ! अशा रीतीनें प्रबल होऊन पुरत्रयातील असुरत्रय जगत्रयास पीडूं लागले. तेव्हां सर्व देव ब्रह्मदेवास पुढें करून महादेवा-कडे गेले व त्या सर्वांनीं आपण पशु होऊन, महादेवास पशुपतित्व दिलें. तेव्हा महादेवानें पृथ्वीस रथस्थानीं, सूर्यचंद्रास रथचक्रस्थानीं, चार वेदास अग्नांच्या स्थानीं, ब्रह्मदेवास सारथ्याच्या स्थानीं व विष्णूस वाणस्थानीं कल्पून, तीं तीन पुरें समसूत्रांत आल्याबरोबर त्यांचा एकाच वाणानें नाश केला. ब्रह्मदेव सारथी झाला होता, हें शल्यास सांगण्याकरितां ही कथा येथें सांगितलेली आहे. ७. संतुष्ट करावयास, 'तुष्ट व्हायास' असें पाठांतर. व्हायास=व्हावयास, होण्यास. ८. विश्रुत (विख्यात) आहे विभव (देश्वर्य, वैभव) ज्याचें. या गीत्यर्थात वकाराचा सुरेख अनुप्रास आहे. ९. वर देणारा. या अर्थातील सर्व विशेषणें ब्रह्मदेवाचीं आहेत. १०. व्यापक, सर्वशक्तिमान. ११. वेदांचें स्थानच असा. आवास=गृह. १२. देवाच्या कार्याचें मोठेपण (महत्त्व) जाणून. देवांचें मोठें काम होतें म्हणून. १३. ब्रह्मदेव. १४. पंत म्हणतात त्याप्रमाणें त्रिपुरसंहाराची कथा फारच योग्य आहे. जुन्या लोकांस पौराणिक कथा या नात्यानें फारच सुरस आहे, यांत संशय नाही. पण इतरांसही ही कथा अत्यंत बोधप्रद आहे. स्वराष्ट्रहित साधण्याकरितां ऐक्याची किती आवश्यकता असते, असल्या प्रसंगीं सर्वांनीं एकास पुढारीपण देऊन बाकीच्यांनीं त्याच्या पूर्ण आशेंत (सेवकाप्रमाणें) वागणें किती जरूर आहे, मोठमोठ्या लोकांनीं असल्या प्रसंगीं हलकेंही काम करण्यास मागेंपुढें पाहूं नये, इत्यादि उपदेश या कथेंत भरलेला आहे. नवीन तऱ्हेच्या कीर्तनांत ही कथा उत्तम शोभेल. पण असली उत्तम कथा पंतांनीं, नाइलाजानें कां होईना, गाळिली हें आमचें दुदैवच होय.

इतिहास गाळिला हा; झाला श्रम मज हि चित्त आवरितां. ॥ ४४
 सांगोनि त्रिपुरदहन-इतिहास प्रथम, मग दुंजा राया ।
 कथि 'अकुलज कर्ण' अशा शल्याच्या संशयासि वाराया. ॥ ४५
 'माझ्या तातापासीं ब्राह्मण इतिहास सांगता झाला,
 मद्रेश्वरा ! परिस तूं, ज्यातें ऐकोनि मत्पिता धाला.' ॥ ४६

अध्याय वाविसावा.

'भृगुवंशीं जमदग्नी मुनि झाला; त्यासि होय सुत राम; ।
 तो करि रुंद्राराधन, अस्त्रांचा धरुनि मानसीं काम. ॥ १
 त्याच्या विशुद्धभावे होउनि संतुष्ट भेटला भर्ग, ।
 ज्या प्रभुच्या भक्तांचें दास्य करिति सिद्धिकिंकरिवर्ग. ॥ २
 भगवान् महेश्वर म्हणे, 'रामा ! झालों प्रसन्न मीं दाता, ।
 कळलें वांच्छित, होसिल शुचि तें येईल वर तुज्या हाता. ॥ ३

१५. अथ फार वाढेल म्हणून. इतर पदार्थांच्या बाहुल्यास 'विस्तार' व शब्दबाहुल्यास 'विस्तर' म्हणतात. 'विस्तारो विग्रहो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः' इत्यमरः. पंतांनीं आपली अथविस्तर-भीति अनेक ठिकाणीं व्यक्त केली आहे. पण त्या सर्वस्थलांत प्रस्तुत स्थल मुख्य आहे. कारण आपणास फार आवडणारी अशी सबंध कथा पंतांनीं येथें गाळिली आहे. असें करण्याचें कारण त्यांनीं भारताच्या प्रारंभी केलेली प्रतिज्ञा होय:—'व्यासकृत महाभारत लक्ष अथ प्रसिद्ध हा भारी । आर्यावृत्ते रचितो; स्वल्पांतचि आणितो कथा सारी. ॥' [आदि० अ० १. गी० ९].

१. 'भ्रम' असा पाठभेद. पंतास 'भ्रम' झाला कीं 'श्रम' झाला? 'श्रम झाले' असा भाषणसांप्रदाय आहे, 'श्रम झाला' असा नाही. तेव्हा 'भ्रम झाला' असा खरा पाठ असावा. पण रा० पुराडकर याच्या प्रतीत 'श्रम झाला' असाच पाठ आहे. २. त्रिपुरसंहाराचा इतिहास गाळू नये म्हणून सांगणाऱ्या मनास दावून ठेवितांना. ३. दुसरा इतिहास. पहिल्या इतिहासापेक्षां हा दुसरा इतिहास गाळून टाकला असता तर विशेष हरकत नव्हती. पण कवीची इच्छा ! ४. असत्कुलोत्पन्न. ५. धृतराष्ट्रापार्शी. [ही कथा दुर्योधन शल्यास सांगत आहे, हें लक्षांत असावें]. ६. संतुष्ट झाला. ७. यांत मूळ अध्याय ३४ श्लोक १२५-१५८ यातील कथाभाग आला आहे. ८. भृगु-एक प्रख्यात ऋषि. ९. परशुराम; भार्गवराम. १०. शिवाची आराधना. ११. निर्मल भक्तीनें. १२. महादेव. १३. त्या भर्गप्रभुच्या. १४. सिद्धिनामक दासीसमूह, सिद्धि=अणिमादि अष्ट सिद्धि. १५. शिव. १६. तुला काय पाहिजे तें. १७. अत्यंत परिशुद्ध, सर्व दोषरहित. १८. तेव्हा.

शुद्ध करावा आत्मा; अस्त्रें देईन शुद्धि पाहोनी; ।

भद्र न करिति अपात्रीं, होति अहित तीं मनांत राहोनीं.' ॥ ४

मस्तक ठेवुनि चरणीं राम म्हणे, 'भक्तवत्सला ! देवा ! ।

जाणोनि पवित्र मला द्या अस्त्रें, तों करीन मी सेवा. ॥ ५

होईन योग्य जेव्हां वरदगुरो ! अस्त्रधारणीं हा मीं, ।

तेव्हां तुम्हींच देवा ! सर्वज्ञा ! अस्त्रदान द्या स्वामी !' ॥ ६

ऐसें विनउनि भावें बहु वर्षे ईश्वरासि आराधी; ।

त्याची, जाय न पळ ही सोडुनि त्या वेदशास्त्रसारा, धीं. ॥ ७

^{११}देव प्रसन्न होउनि सुरपितरांच्या समक्ष रामातें, ।

स्त्रीपार्शीं वाखाणी कीं, 'वाटे राम बहु बरा मातें. ॥ ८

^{१३}गौरि ! प्रणताभयदे ! देवि ! असो साधु या-असा हा ची. ।

भक्ति हटवत करितो चातकखग जेंवि वारिवाहाची.' ॥ ९

१. कल्याण. २. अपात्रीं (अयोग्य मनुष्याचे ठायीं, योग्यतरहित मनुष्याजवळ राहिल्यास) तीं (अस्त्रें) भद्र न करिति (कल्याण करित नाहीत) [उलट] मनांत राहोनीं (अयोग्य मनुष्यास तीं शस्त्रें वापरतां येत नसल्यामुळे, त्यांस तो मनात ठेवतो म्हणजे कामाशिवाय राहूं देतो-अशा रीतीनें राहून तीं) अहित (अहित करणारीं-कर्त्याचाच नाश करणारीं) होति-असा अन्वय. ३. मला पवित्र जाणोनि=मी पवित्र झालों असें तुम्हाला वाटेल तेव्हां. ४. तोंपर्यंत. ५. वरदात्यात श्रेष्ठा. ६. अस्त्र स्वीकारण्यात. ७. शंकरास. 'ईश्वर'शब्द कोशात शंकर-पर्यायच आहे. 'ईश्वर' शब्द ईशानः शकरश्चद्रशेखर'-अमर. ८. त्याची (त्या परशुरामाची) धी (बुद्धि) त्या वेदशास्त्रसारा (शकरा) सोडुनि पळ[भर]हि [इतरत्र] न जाय-असा अन्वय. नेहमीं शंकराचेंच ध्यान करित असे-असा भाव. ९. वेदशास्त्र यांमधला सारभूत जो शकर त्यास. चार वेद व षट्शस्त्रें यांत प्रतिपादिलेल्या सर्व विषयांचा मथितार्थ काढला, तर त्यांत शिवाचें माहात्म्यच निघेल-असा भाव. १०. बुद्धि. ११. शंकर. १२. पार्वतीपार्शीं. १३. पार्वतीस 'गौरी' हें नांव पडण्याचें असें कारण झालें कीं, ती पूर्वी काली (काळी) असल्यामुळे महादेवानें एकदा तिची थट्टा केली. तेव्हां ती रागाचून तपश्चर्या करून गौरी (गोरी) झाली. १४. नम्र झालेल्यास अभय देणारे. १५. या-असा (हा जसा आहे तसा-याच्या सारखा) साधु हा ची (हाच) असो-असा अन्वय. याच्यासारखा साधु हाच-दुसरा कोणीही नाही-असा भाव. येथें 'अनन्वया'लकार आहे. 'अनन्वयां'त 'असमा'लकाराचाही ध्वनि असतो. १६. सुजन्म, पुण्यात्मा. १७. वृढ आहे व्रत (नियम) ज्याचें असा. १८. चातकनामक पक्षी. १९. मेघाची.

- ऐसे असतां देवादैत्यांसीं युद्ध होय, तों खळ तें ।
 करिति पराभव, तेव्हां सर्व हि सुरवीर जाहले पळते. ॥ १०
- आले शरण प्रभुला सुर, म्हणती, 'ईश्वरा ! स्मराराते ! ।
 दैत्य न मरती, हरती युष्मद्त्ताधिकार सारा, ते.' ॥ ११
- भगवान् भूतेश म्हणे, 'भ्यालां कां भागलां ? भलें कळलें. ।
 आलां धांवत, कथिलें मज, आता सर्व विघ्न तें टळलें.' ॥ १२
- प्रभुनें असी प्रतिज्ञा केली, मग राम बाहिला जवळी; ।
 तो येउनि सद्भावें स्व उरीं प्रभुपादपंकजे कवळी. ॥ १३
- शंभु म्हणे, 'रामा ! हे सुर असुरानीं जितोनि पळवीले, ।
 योहीं मज निजताप स्वमुखें येऊनि सर्व कळवीले. ॥ १४
- यास्तव लोकहितार्थ त्वरित चि होवूनि सिद्ध, दैत्यातें ।
 तूं मत्प्रियार्थ नाशीं, चडकर जसा समस्त शैत्यातें.' ॥ १५
- राम म्हणे, 'देवेशां ! अस्त्रज्ञप्रवळदैत्यखळदमनीं ।
 अंकुतास्त्रा मज कैची शक्ति ? पहा तूं चि भद्रबळद मनीं.' ॥ १६
- शर्व म्हणे, 'वत्सा ! तूं जा माथां धरुनियां मदाज्ञा तें; ।

१. अशा रीतीनें रामावर शिवपार्वतींची कृपा असता. २. दैत्य. ३. देवयोद्धे. ४. 'ईश्वर' शब्द शंकराच्याच ठायीं अन्वर्थक आहे, अशाविषयीं कालिदासानें विक्रमोर्वशीयात म्हटलें आहे कीं:-'यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषय. शब्दो यथार्थाक्षर.' [नांदी] (म्हणजे दुसऱ्यास लागू न होणारा ईश्वर शब्द ज्या (शंकराच्या) ठायींच अन्वर्थक होतो). ५. सर+अराते=मदन+शत्रु. तत्संबोधन. ६. युष्मत्+दत्त+अधिकार=तुम्हीं दिलेला अधिकार. ७. सर्व. ८. शंकर. ९. कां भ्यालां ? का भागला ? भिण्याचें व भागण्याचे कांहींच कारण नव्हतें-असा भाव. [मला दानवाचें दुष्कर्म] कळलें [हें] भलें (चागलें) [झालें]. धावत आला [व] मज कथिलें. आतां (याउपर) तें सर्व विघ्न टळलें [असें समजा]-असा अन्वय. १०. वचन. वचन दिलें-असा भाव. ११. बोलाविला. १२. आपल्या. 'स्व' हें विशेषण आहे. त्याचा विशेष्याशी समास झालाच पाहिजे असें नाही. १३. महादेवाची पदकमलें. १४. जिंकून. 'जिकोनि' असा रा० पराडकर याच्या प्रतीत पाठ आहे. १५. या देवांनीं. १६. माझ्या प्रियाकरितां. १७. चड आहेत किरण ज्याचे असा सूर्य. १८. थडीला. १९. देवाच्या ईशा. २०. अस्त्र जाणते आणि बलवान जे दैत्य व इतर दुष्ट जन त्यांच्या नाशाविषयीं. २१. अस्त्ररहित अशा. २२. भगल व शक्तिदाता. २३. ती मी दिलेली आज्ञा.

- रिपु वधिशील; मंदुक्तीं धरिती विश्वास दृढ सदा ज्ञाते.' ॥ १७
 अभयवराशीर्वादे गौरवितां प्रभुपदीं करी नमना, ।
 राम कृतस्वस्त्ययन त्वरित निधे दैत्यवाहिनीदमना. ॥ १८
 भार्गव जाउनि गांठी दैत्यांतें, रण करावया बाँहे, ।
 गर्जोनि म्हणे, 'प्रभुनें तुमच्या मथनार्थ धाडिलें आहे.' ॥ १९
 भार्गववचनें ज्ञाले ते दुर्मद दैत्यदानव क्रुद्ध, ।
 करिती त्या एकासीं, उग्रायुधवृष्टि सोडुनी, युद्ध. ॥ २०
 तो राम त्यां खळांतें वज्रसमस्पर्शबाणनिकरानें ।
 ताडुनि विकळ करि रणी, ते ही पीडिति तयासि निकरानें. ॥ २१
 दानवशस्त्रक्षततनु तो रक्तस्नात राम जो ज्ञाला, ।
 तत्काळ तेथ भगवान् भव भक्तभवान्तक स्वयें आला. ॥ २२
 स्पर्शे पिनाकपाणी परमेश्वर पूतपाणिपद्मानें, ।
 त्या रामासि विलोकी नयनयुगे सुप्रसादसद्मानें. ॥ २३

१. माझ्या म्हणण्यावर. २. अभयवर व आशीर्वाद यांहींकरून. ३. पुण्यादवाचन, गणपति-पूजनादि केलेला. ४. दैत्यसेनेच्या नाशार्थ. ५. बोलावी. ६. अत्यंत गर्वयुक्त. ७. दैत्य, दानव व देव हे सर्व सावत्रभाऊ होत. या सर्वांचा पिता कश्यपमहर्षि. दैत्याची आई दिति, दानवांची दनु व देवांची अदिति. या सर्व दक्षाच्या मुली असून बहिणीबहिणीच होत्या. ८. भयंकर आयुधाचा पाऊस. ९. ज्याचा वज्रासारखा स्पर्श आहे, अशा बाणसमूहानें. १०. जोरानें. ११. दानवांच्या शस्त्रांनीं क्षत (घायाळ) झाली आहे तनु (शरीर) ज्याची तो (राम). १२. रक्तानें स्नान केलेला. १३. शिव. यथे विरोधाभास अलंकार झाला आहे. शिवास प्रथम 'भव' म्हणून, पुढच्याच शब्दांत त्यास 'भवांतक' म्हटले आहे. तेव्हां भवच भवातक कसा होऊ शकेल? अशी सकृददर्शनी शका येण्याचा संभव आहे. पण या दोन 'भव' शब्दांचे तिरनिराळे दोन अर्थ असल्यामुळे हा खरोखर विरोध नाही. (पहिला) भव=शंकर. (दुसरा) भव=संसार. याच अलंकारास विरोधही म्हणतात. याचें लक्षणः—'विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः' [काव्यप्रकाश]. खरोखर विरोध नसता विरोधाप्रमाणें जी शब्दाची माडणी, तिला विरोध म्हणतात. यांत खरोखर विरोध नसतो; विरोधाचा केवळ आभास होतो. १४. भक्तजनांचा संसारनाशक. या चरणद्वयांत भकाराची कर्णमधुर आवृत्ति झाली आहे. १५. शंकर. पिनाक (तन्नामक धनु) आहे पाणींत (हातांत) ज्याच्या तो पिनाकपाणी. शंकराच्या धनुष्याचें नाव पिनाक आहे. १६. पवित्र हस्तकमलानें. १७. नेत्रद्वयानें. १८. सुप्रसादाचें (अत्यंत कृपेचें) सन्न (पर) त्यानें. हें 'नयनयुग्म'चें विशेषण. शंकराचे नयन म्हणजे दयेचें माहेरघरच होत—असा भाव.

पावन पाणिस्पर्शं केला तत्काळ दिव्यतनु राम, ।

परमेश्वरें पुरविले पैदपद्मपरागपूतजनकाम. ॥

२४

भगवंत म्हणे, 'वत्सा ! शैलनिपातें कॅलेवरीं पीडा, ।

झाली तुज चि न, मज ही, बापा ! मच्चित्तहंससन्नीडाँ ! ॥

२५

करुनि मदाज्ञा, धैर्यें दुःसहशस्त्रप्रहार साहोनी, ।

मानुषकर्मापासुनि सुंटासि भवान्तरा न पाँहोनी. ॥

२६

^{१४}सर्ववरास्त्रग्रहणीं आतां झालासि योग्य, घे, साधो ! ।

^{१५}आधोरण शत्रुगर्जी हो, वत्सा ! भवदभीष्ट तें साँधो.' ॥

२७

^{१६}एवं प्रसन्न झाला रामावरि सर्वलोकगुरु शर्वे, ।

^{१७}दे सर्वास्त्रें त्यातें वरदर्षभ तो अभीष्टवर सर्व. ॥

२८

१. राम पाणिस्पर्शं (हस्ताचा स्पर्श करून) पावन (पवित्र) [न] तत्काळ (हस्तस्पर्श होतांच) दिव्यतनु केला-असा अन्वय. २. पादकमलपरागानें म्हणजे धुळीनें पवित्र अशा जनांचे हेतु. प्रकाराची पुन.पुन्हा आवृत्ति झाली म्हणून हा वृत्त्यनुप्रास. ३. शस्त्राच्या मान्यानें. ४. (तुझ्या) शरीरास. ५. तुज चि (तुलाच) पीडा झाली [असें] न (नाहीं) [तर] मज ही (मला देखील) पीडा झाली-असा अन्वय. यांत शंकरानें आपलें भक्तवात्सल्य दाखविलें आहे. भक्ताला झालेली पीडा मलाच झाल्यासारखी होय-असा सांगण्याचा भाव. ६. मत्+चित्त +हंस+सत्+नीडा=माझ्या चित्तरूप हसाच्या उत्तम घरट्या ! ७. या शब्दानें शंकरानें असें सुचविलें आहे, कीं हस ज्याप्रमाणें घरट्यांत असतो त्याप्रमाणें माझे चित्त नेहमीं माझ्या भक्ताच्या ठायीं असतें मी भक्ताधीन आहे. घरट्यास धक्का लागल्याबरोबर ज्याप्रमाणें आंतील पक्ष्यास त्रास होतो, त्याप्रमाणें माझ्या भक्तांस दु ख झाल्याबरोबर माझे चित्त विव्हल होतें, असेंही यांत सुचविलें आहे. असे या सुंदर सामासिक पदापासून पुष्कळ अर्थ निघतात. ८. दैत्यांबरोबर युद्ध करण्यास जा-अशी माझी आज्ञा. ९. सोसण्यास कठीण असा शस्त्रांचा मारा. १०. मनुष्याच्या जन्मांतरास कारण होणाऱ्या कर्मापासून. ११. तुझ्या कर्माचा नाश झाला; तूं मानवगुणास सोडून देवगुणी झालास-असा भाव. १२. जन्मातरा, अन्य जन्म. आतां तुला जन्ममरणदु.ख नाही-असा भाव. परशुराम चिरंजीवी आहे, हें येथें लक्षांत आसा. १३. न पाहतां. १४. अत्यंत श्रेष्ठ असें स्वीकारण्यास. १५. महात. १६. शत्रुरूप गजावर. १७. भवत्+अभीष्ट=तुझे इष्ट. १८. संपादो, षडो. १९. अशा प्रकारें. २०. सर्व जगाचा गुरु किंवा सर्व लोकांत श्रेष्ठ. २१. शंकर. प्रलये भूतानि शृणाति हिनस्तीति शर्वः. 'शृ हिंसायाम्.' प्रलयकालीं सर्व लोकांस मारतो. म्हणून शर्व. २२. तो वरदर्षभ [शर्व] त्यातें (रामातें) सर्वास्त्रें [न] सर्व अभीष्टवर दे-असा अन्वय. २३. वरद+ऋषभ=वर देणारे+बैल

- चरणीं वाहुनि मस्तकपद्म पुन्हां तत्प्रसाद वे नमुनी, ।
 आज्ञा प्रभुची होतां, येता झाला निजाश्रमास मुनी.' ॥ २९
- ऋषि हे ऐसी सांगे तातासि कथा. असा शिवच्छात्र ।
 भार्गव. तेणें केला स्वधनुर्वेदासि कर्ण हा पात्र. ॥ ३०
- तिळमात्र हि जरि पातक असतें, तरि सर्वथा भृगूत्तम तो ।
 याकारणें न देता दिव्यास्त्रें; यावरुनि शुचि गमतो. ॥ ३१
- सूतकुळीं हि न झाला, मज वाटे देवपुत्र हा कर्ण; ।
 क्षत्रकुळीं च उपजला, हें याचा स्पष्ट सूचवी वर्ण. ॥ ३२
- लोकांत प्रकट न हो कुळ, कारण एक हें चि सत्य, जिला ।
 झाला, तिणें उपजतां बाळपणीं करुनि साहस त्यजिला. ॥ ३३
- हा दीर्घभुज सैकुंडलकवच उपजतां चि बाळ भास्करसा, ।

(श्रेष्ठ)=वर देणाऱ्यांत श्रेष्ठ. सिंह, शार्दूल, ऋषभ इत्यादि शब्द श्रेष्ठतावाचक आहेत. 'सिंह-शार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः'-अमर. शंकर वर देण्यांत मोठा भोळा आहे, पाहिजे त्यास पाहिजे तो वर देतो हें प्रख्यात आहे. म्हणून त्यास 'वरदर्शभ' हें नांव अन्वर्थक आहे.

१. पांडवांच्या वेळेस परशुरामाचा आश्रम पूर्वसमुद्राजवळील महेंद्रपर्वतावर होता.
 २. परशुराम. ३. धर्मप्रवीण नांवाचा ब्राह्मण. ४. माइशा बापास; धृतराष्ट्रास. ५. वर वर्णिलेल्या प्रकारचा. ६. शिवशिष्य. ७. भृगुकुलोत्पन्न परशुराम. ८. त्या परशुरामानें.
 ९. आपल्या धनुर्विद्येन. १०. पात्र केला=योग्य म्हणून ठरविला. येथें योग्य म्हणून धनुर्वेद पढविला-असा भाव. ११. अत्यल्प देखील. १२. नीचकुलात जन्मल्याचें पातक. १३. या कर्णाकारणें; या कर्णास. अखंत जो शुचि असेल, त्यासच अस्त्रें देण्याविषयीं शंकराचा उपदेश होता, म्हणून कर्ण जर अकुलज असता, तर यास रामानें तीं अस्त्रें दिलींच नसतीं-असा भाव. १४. यावरुनि (परशुरामानें तर यास अस्त्रें दिलीं यावरुन) [हा कर्ण] शुचि (पवित्र वंशांतला) गमतो. १५. 'सूतकुळीं न च झाला' असा पाठ विशेष शोभेल. १६. कोणत्या तरी देवाच्या अंशानें जन्मलेला. १७. तेज. १८. [याचें] कुळ (वंश. हा कोणत्या वंशांत जन्मला, याचा बाप व आई हीं कोणकोणत्या वंशांतलीं होतीं हें) लोकांत प्रकट न हो (न होवो, नसो) (पण मला) हें चि एक सत्य कारण (वाटतें कीं), जिला [हा] झाला, तिणें [हा] उपजता बाळपणीं (बाळ असतांच) साहस करुनि त्यजिला-असा अन्वय. 'कुळ प्रकट न हो' असें वाटण्याचें कारण हा देवपुत्र आहे, अयोनिज आहे, असें लोकांस वाटावें हेंच. १९. तें मूल लहान होतें तेव्हा. वस्तुतः 'उपजतां' (जन्मतांच) असें म्हटल्यानंतर 'बाळपणीं' असें म्हणण्याची मुळीच आवश्यकता नव्हती. २०. अविचार. २१. आजानुवाहु. २२. कुंडल व कवच

- प्रसवे न यासि राधा. प्रसवेल सुधाकरासि काय रसा ? ॥ ३४
- अजि ! सिंधुशुक्तिगर्भी मौक्तिक उपजे; नदींत ही असती ।
पुष्कळ सिंध्या, परि तीं त्यांच्या उदरीं न मौक्तिकें वसती. ॥ ३५
- राधा धात्री च गमे, कर्णाच्या न जननी शरीरा या. ।
सांगा जी ! व्याघ्रासि प्रसवेल मृगी कधींतरी ? राया ! ॥ ३६
- याचें विशाल वक्षःपीठ पहावें, बरें तुवां निपुणें, ।
भुज दीर्घवृत्तपीन त्रिदशकरिकरापरीस पूज्य गुणें. ॥ ३७
- हो प्रकृत पुरुष नव्हे. सांगावें काय म्यां तुला कविला ? ।
कर्णाच्या तेजें बहुवीरांकरवीं स्वर्ग टाकविला. ॥ ३८
- सारथि होय पितामह रुद्राचा, तेंवि तूं हि कर्णाचा, ।
लाजो तुज रविरथहयगुणधर तो बंधु ही सुपर्णाचा. ॥ ३९

(चिलखत) यासह. २३. हा वाळ उपजतां चि भास्करसा दीर्घभुज [व] सकुडलकवच [असा होता]-असा अन्वय. २४. 'वाळभास्करसा' असें पाठांतर.

१ चंद्रास. हा अप्रस्तुतप्रशंसा नामक अलंकार आहे. येथें अप्रस्तुत शब्दांनीं प्रस्तुत अर्थ वर्णिलेला आहे. २. पृथ्वी. 'रसा' व 'सुधाकर' हे शब्द साभिप्राय आहेत. 'रसा' म्हणजे गोड, तिखट इत्यादि रसास-ते ते रस देणाऱ्या पदार्थांस-उत्पन्न करणारी (पृथ्वी) अशा रीतीनें सर्व रसांस जरी उत्पन्न करणारी आहे, तरी ती अमृतमय जो सुधाकर (चंद्र) त्यास थोडीच उत्पन्न करूं शकते ? आपल्या परी पृथ्वी मोठी खरी, पण अमृतरसमय चंद्र उत्पन्न करण्यास असमर्थच-असा भाव. ३. अजी ! अहो ! ४. समुद्रांतल्या शिंप्याच्या (शिंपल्याच्या) पोटात. ५. मोती. ६ ही संपूर्ण गीति अप्रस्तुतप्रशंसेचें उत्तम उदाहरण आहे. ७. धात्री म्हणजे दाईच. ८. कर्णाच्या या शरीरा जननी न-अन्वय. कर्ण राधेच्या पोटी जन्मला आहे असें नाहीं; तर राधेनें त्याला वाढविलें इतकेंच, असा भाव. ९. अतिविस्तृत. १०. उर.स्यल. ११. ['भुज'शब्दाचीं विशेषणें] लांब, वाटोळे व बळकट. पीन=पुष्ट. १२ त्रिदश+करि+कर+परीस=देव+हत्ती+सोंड+पेशां=देवांचा हत्ती जो घेरावत त्याच्या सोंडेपेशांही. १३. दीर्घवृत्तपीन या गुणानीं-असा भाव. १४. हा कर्ण. १५. साधारण, कमी दर्जाचा. १६. शहाण्याला, सर्व नाहीत असलेल्यास. १७. पुष्कळ वीरांच्या हातून किंवा अनेक वीरांकडून. कर्णानें आपल्या तेजानें पुष्कळ वीरांस जिंकून त्यांचा गर्वभंग केला-असा भाव. १८. ब्रह्मदेव 'ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठ. परमेष्ठी पितामहः'-अमर. १९. 'लाजो तुला सुरथहयगुण धरितां बंधु ही सुपर्णाचा' असें पाठांतर आहे. २०. रवि+रथ+हय+गुण+धर=मूर्ध+रथ+घोडे+दोन्या+धरणारा=सूर्याचा सारथी अर्हण-असा भाव. २१. गहडाचा अर्हण हा वडील भाऊ. हे दोघेही जिनतेचे मुलगे.

सारथि अधिक रथीहुनि असतां चि घडे जय, प्रजापाळा ! ।

पाळा कर्णासि तुम्हीं, घालो कंठांत कीर्ति मणिमाळा.' ॥ ४०

अध्याय १० तेविसावा.

शल्य म्हणे, 'इतिहास श्रुत आहे संमुखें मला सारा, ।

कृष्णास हि विदित असे, अमृतरसाहूनि हे कथा सारा. ॥ १

जाणे सर्व म्हणोन चि म्हणती 'सर्वज्ञ' सर्व ही त्याला, ।

जेवि शिवाचा ब्रह्मा, पार्थाचा कृष्ण सारथी झाला. ॥ २

कर्ण कदाचित् जैरि वध पार्थाचा करिल, तरि तुझीं कंठकें ।

हरि संहरील आंगें. हें तूं मानूं नको नृपा ! लंठकें. ॥ ३

कोपेल कृष्ण तेव्हां राया ! त्याच्यापुढें न काल टिके. ।

ज्याला सहाय भगवान् त्याच्या नाशीं प्रयास कां लटिके ?' ॥ ४

१. जो योद्धा रथात बसून युद्ध करतो त्याहून. २. राजा शल्य ! ३. शत्रूपासून रक्षण करा. हें दामयमकाचें उदाहरण आहे. ४. कीर्ति (कर्वी) [कर्णाच्या] कंठांत मणिमाळा घालो—असा अन्वय. 'घालुनि कंठांत कीर्तिमणिमाळा' असाही पाठ आहे. ह्या पाठापेक्षां मुळांतीलच पाठ विशेष सुरस आहे. कारण पुरुषाच्या गळ्यांत माळ घालणारी स्त्रीच पाहिजे. पुरुषाच्या गळ्यांत पुरुषानें माळ घातल्यानें रसपोषण होत नाहीं. ५. कोणाच्या कंठांत ? कर्णाच्या कीं माझ्या (दुर्योधनाच्या) कीं आपल्या (शल्याच्या)? तीनही अर्थ संभवतात. 'घाला कंठांत कीर्तिमणिमाळा' असें पाठांतर. ६. [जयरूपी] मण्याची माला. ७. यांत ४७ श्लोकांचा मूळ संस्कृत भारताचा ३५ वा अध्याय आला आहे. ८. कथा. ९. ऐकलेला. १०. सत्+मुखे=साधूच्या मुखानें. ११. सारा इतिहास म्हणजे कोणता ? परशुरामाचा कीं कर्णाच्या जन्माविषयींचा ? बहुतकरून दुसराच असावा. १२. कृष्णालाही माहीत आहे, असें सांगण्याचें कारण, पांडवांस कर्णाचें माहात्म्य कळत नसल्यामुळे त्याशीं युद्ध करण्याचें त्यानीं साहस केलें आहे. अशी दुर्योधनाची जी समजूत होती ती घालवून, कर्णास पूर्णपणें ओळखूनच कृष्णार्जुन त्यावर चाल करून येत आहेत, असें कळविणेंच होय. १३. उत्तमा, सारयुक्त. १४. सर्व जाणणारा. १५. कृष्णाला. १६. येथें पंतलिखित पोर्थीत 'कदाचिज्जरि' असा शब्द आहे. १७. सैन्यें. १८. स्वतः. १९. लवाडीचें, खोटें. या शब्दाचीं 'लटके' व 'लटिके' अशीं दोन रूपें आहेत असें पुढील गीतीच्या अंत्यमकावरून स्पष्ट होत आहे. २०. यम. २१. न टिके=युद्धांत धीर धरून उभा राहूं शकत नाहीं. २२. हें गीत्यर्थ उत्तम सुभाषितरूप आहे. 'जया देव तारी, तया कोण मारी ?' हें समानार्थक सुभाषित होय. २३. व्यर्थ.

दुर्योधन त्यासि म्हणे, 'राया ! कर्णावमान कां करिसी ? ।

हौ चि वधी त्या तैशा रँजनीयुद्धीं घटोत्कचा अरिसी. ॥ ५

याणें वृकोदराच्या कंठीं जिकोनि घातिलें चाप, ।

मांत्रिक मंत्रें मोहुनि धरितो, जैसा पराक्रमें साप. ॥ ६

मूर्खा पोर्टभरूला बोलावें बोलिला तसें भीमा, ।

तेव्हां मज कळलें, कीं या कर्णाच्या बळा नसे सीमा. ॥ ७

मांद्रीपुत्रांतें ही जिकुनि हा जीवदान दे, सोडी; ।

या एँकानें चि रणीं त्या सात्यकिची हि मोडिली खोडी. ॥ ८

धृष्टद्युम्नादिक तों केले बहुवार संगरीं भँश. ।

अर्जुन वर्दन न दावी, झाला भयसागरांतरीं मग. ॥ ९

या कर्णाला समरीं पांडव देखावया न शकतील; ।

काय पराभववार्ता ? प्राणघृतीं हि ते चि ठकतील. ॥ १०

मारील कोपतां हा कर्ण कुँलिशपाणिला हि अमरांत, ।

१. कर्णाचा अपमान. २. कृष्णादिकांच्या शौर्यादिकांचें वर्णन करून—असा भाव. ३. हाच कर्ण. ४. रात्रीच्या युद्धांत. जयद्रथ पडला त्या दिवशी रात्रभर ही लढाई चालली होती. तेव्हाच घटोत्कच मेला. (पतकृत द्रोणपर्व—अध्याय १९). ५. भीमास हिडवीपाधून झालेला मुलगा, त्याला. ६. शत्रूला. ७. भीमाच्या. वृक नामक अग्नि आहे उदरात (पोटात) ज्याच्या तो वृकोदर. किंवा वृका(लाडग्या)प्रमाणें आहे उदर ज्याचें तो—फार खाणारा—असा भाव. दोनही अर्थानीं हा शब्द भीमास लागू आहे. ८. जयद्रथवधाच्या दिवशीं. ९. मन्त्रादिकांनीं सर्पवृश्चिकादिकांस वश करणारा. १०. कोणीकडेही जाण्यास सुचणार नाही असें करून. ११. विवेकज्ञानहीन अज्ञाला. (पतकृत द्रोणपर्व, अध्याय १२). १२. पराक्रमहीन असून कोणत्या तरी उपायानें पोट भरीत आहे, अशा मृतप्रायाला. १३. नकुळसहदेवांस. १४. दुसऱ्याच्या सहायावांचून एकट्यानें. १५. खोड, वाईट चाल, दूषण. खोडी मोडणें=खोडकी जिरविणें, रग जिरविणें. ही 'लोकोक्ति' आहे. १६. तर. या शब्दानें ते याच्यापुढें अतिधुलक आहेत असें सुचविलें आहे. १७. पराजित. १८. तोंड दाखवीत नाही, कर्णापुढें येत नाही. १९. भयरूपी समुद्रांत. २०. पराजयाची गोष्ट. पांडव जर कर्णाला युद्धात पाहू देखील शकत नाहींत, तर त्याच्या पराभवाची गोष्ट कोणीकडे ?—असा भाव. येथें काव्यार्थापत्ति नामक अलंकार आहे. (मार्गें अध्याय २० गीति २ बरील टीपा पहा). २१. प्राणाच्या घृतात, ज्यात प्राणाचीच पैज आहे, अशा घृतांत. पूर्वी घृतांत पांडव सर्व राज्य हारून गेले, त्याचप्रमाणें आतांही या

- त्या या वीरासि कैसे पांडव ते जिंकितील समरांत ? ॥ ११
- भुजयुद्धीं तुजसम ही क्षितिवरि नाही च अन्य बैलशाली; ।
तूं दुःसह शत्रुजना, शैल्यारुया यामुळें जर्गां झाली. ॥ १२
- अर्जुन मरतां कृष्णें अभिमानें, बैळ धरुनि, झगडावें, ।
कर्णविनाशीं राया ! तें तुजपासूनि काय न घडावें ? ॥ १३
- ‘सारथ्य चि करिन’ अशी कळवी लोकत्रया प्रतिज्ञा, ते ।
करिल मृषा तरि म्हणतिल मग काय ‘भला’ तयाप्रति ज्ञाते ? ॥ १४
- कृष्ण बैळें, अभिमानें, अन्यायें जरि वधील बैल हातें, ।
सैत्यप्रतिज्ञ तूं प्रभु अभिमानी न चुकसील कलहातें. ॥ १५
- कृष्ण वधील निजबळें माझीं कटकें, तरि स्वयें कां गा ! ।
न वधाल तुम्हीं राया ! पांडवकटकें रणीं ? मला सांगा. ॥ १६
- मेले रणीं सहायक्षितिपति बंधू हि जे मंदीय, नृपा ! ।
होईन अनृण त्यांचा, जरि करिसिल आजि तूं चि पूर्ण कृपा ? ॥ १७
- शल्य म्हणे, ‘कृष्णाहुनि मज म्हणसि विशिष्ट. जाहलों तुष्ट. ।
सारथि होतों; परि मन तुमचें मद्भाषणें न हो रूष्ट.’ ॥ १८

प्राणघृतांत आपले सर्व प्राण हारतील—मरून जातील—असा भाव. २२. कुलिश+पाणि=वज्र+हस्त=वज्र आहे हातात ज्याच्या अशा इंद्राला देखील.

१. ‘असे’ असें पाठांतर. असे=असले, कमकुवत. २. पृथ्वीवर. ३. बळानें शोभणारा. ४. ‘शल्य’ असें नाव. (भागें अध्याय २१।३२ पहा). ५. वळ धरुन=धैर्य धरुन, हिमत न सोडता. ६. कर्णाचा विनाश झाला असतां. ७. कृष्णाप्रमाणें अभिमान धरुन शत्रूंशीं भाडणें. ८. कृष्णानें ‘मी भारतयुद्धांत केवळ अर्जुनाचें सारथ्य करीन; हातांत शस्त्र धरुन युद्ध करणार नाही’ अशी प्रतिज्ञा केली होती, तिला उद्देशून हें वाक्य आहे. ९. ते (ती प्रतिज्ञा) [जर] मृषा करिल (युद्ध करुन खोटी करील) तरि मग ज्ञाते (शहाणे) तयाप्रति (त्या कृष्णास) भला म्हणतिल काय ? (अर्थात् नाही—असा भाव). १०. मिथ्या. ११. जबरदस्तीनें, तसें करणें योग्य नसताही—असा भाव. १२. सैन्य १३. सत्य आहे प्रतिज्ञा ज्याची असा, ज्याची प्रतिज्ञा कधीच चुकावयाची नाही असा. १४. समर्थ. १५. धन्याचा अभिमान धरणारा. १६. भाडण करण्यास, लढण्यास. १७. शल्य व सहाय करण्यास आलेले इतर राजे. १८. साहाय्यकर्ते राजे. १९. शंभर भावातील कित्येक. २०. माझे. २१. उतराई, ऋणमुक्त. ‘होईन अनृणी’ असें पाठांतर. २२. रथसारथ्य स्वीकारण्याची. २३. विशेष शिष्ट, अधिक श्रेष्ठ. २४. मी युद्धांत

कर्णासह दुर्योधन 'आम्हांला मान्य हें' असें बोले. ।	
त्या काळीं आनंदें सर्व हि नरशक्रचक्र ही डोले. ॥	१९
दुर्योधन कर्णातें भेटोनि म्हणे, 'सख्या ! पृथाजाचा ।	
उतरीं मद, प्रताप प्रकट असे या जनीं वृथा ज्याचा.' ॥	२०
कर्ण म्हणे, 'राया ! मज गमतो मद्रेश नातिहृष्टमना. ।	
मधुरोक्ते तूं पुनरपि बोल नृपासीं मनोव्यथाशमना.' ॥	२१
शल्यासि म्हणे कुरुपति, 'पार्थाचा सचिव कृष्ण तो जेंवीं, ।	
तैसा तूं कर्णाचा हो, देवा ! अंभयकर शिरीं ठेवीं. ॥	२२
पार्थातें कृष्ण तसा, कर्णातें तूं हि संगरीं रक्षीं. ।	
त्वां मारुतें करावा कर्णबलाग्नि प्रदीप्त रिपुकक्षीं.' ॥	२३
हर्षे सुयोधनातें भेटे मद्रेश, तो म्हणे, 'युक्त; ।	

जीं वाक्यें बोलेन त्या वाक्यानीं. मी जीं वाक्यें बोलेन तीं तुम्हीं सहन केलीं पाहिजेत, असें शल्य म्हणतो. याचें कारण असें कीं, युद्धांत परुषवाक्यें बोलून कर्णाच्या उत्साहाचा भंग करीत, असें शल्यानें धर्मराजास वचन दिलें होतें. [मोरोपतकृत उद्योगपर्व अध्याय २ गी० २१-२२ पहा]. २५. कुपित.

१. नर+शक्र+चक्र=नर+इंद्र+समूह=नरेंद्रसमूह. साधारणतः 'इंद्र' शब्दाचाच 'श्रेष्ठ' 'राजा' असा अर्थ समासांत होतो. प्रस्तुत स्थलीं 'इंद्र' शब्दाच्या ऐवजीं तत्पर्याय शब्द जो 'शक्र' तो योजिलेला आहे. अशा रीतीनें समासात प्रसिद्ध शब्दाचे पर्याय शब्द वापरूं नयेत हा उत्तम मार्ग कारण असें केल्यास अर्थ लौकर लक्षांत येत नाही. याचीं अन्य उदाहरणें:— अजाड=ब्रह्मांड, घटकर्ण=कुभकर्ण; यतिशक्र=यतींद्र, इत्यादि. २. अर्जुनाचा. ज्याचा प्रताप वृथा (व्यर्थ, खरोखर तो प्रतापी नसतां—असा भाव) या जनीं (या सर्व जनांत) प्रकट (प्रख्यात) असे, [त्या] पृथाजाचा मद उतरीं—असा अन्वय. ३. न+अति+हृष्ट+मना=फार आनंद न पावलें आहे मन ज्याचें असा; जो विशेष आनंदित झाला नाही असा. ४. मधुर भाषणानें. ५. मद्रेश्वरार्शी. ६. मनस्+व्यथा+शमन=मन+ताप+नाहीसे होणें=मनांतला ताप नाहीसा होण्याकरितां. ७. दुर्योधनाचें ह्याच अर्थाचें भाषण पुनः पुनः आलें आहे म्हणून जरा कटाळवाणें झालें आहे. ८. मंत्री, सहाय्यक. येथें कृष्णास व शल्यास सामिप्रायानें 'सचिव' म्हटलें आहे, कारण आपणास साहाय्य करण्याकरिता जो नेहमीं आपणाबरोबर असतो, तो 'सचिव' होय—अशी याची व्युत्पत्ति आहे. ९. जेंवीं=जेंवी=ज्याप्रमाणें. 'जेंवीं' असा पंतलिखित पोथींत पाठ आहे. १०. तुला भय नाही—तुजें मी सर्वस्वी रक्षण करीन, असें सांगून जो हात दुसऱ्याच्या डोक्यावर ठेवितो तो. ११. वायूनें. १२. कर्णबलरूप अग्नि. १३. शत्रु रूप गवताचे ठायी. रूपकालंकार. १४. तूं जें म्हणतोस तें योग्य आहे; त्याप्रमाणें मी करीन—असा भाव.

- स्वप्प्रिय करितों; परि बा ! सोसावें आमुचें तुम्हीं उक्त.' ॥ २४
- कर्ण म्हणे, 'शंभुहितीं विधि, पार्थहितीं मुरारि युक्त सदा. ।
माझ्या हितीं तसा तूं हो युक्त. न हो मनीं उदास कदा.' ॥ २५
- शल्य म्हणे, 'निजनिंदा-स्तुति परनिंदा-स्तुति प्रशस्त नसे; ।
संदृष्ट चतुर्विध हें आर्याचें सज्जनासि मान्य असे. ॥ २६
- मीं सुरनाथाचें ही सारथ्य करावयासि योग्य असें, ।
जाणें कौशल्य अंतुल, जाणे तो मातलि प्रसिद्ध जसें. ॥ २७
- ऐसें जाणतसें; कीं आर्याही साधु शिक्षिला आहे. ।
आत्मस्तुतियुक्त हि मीं बोलेन, तुझ्या हितार्थ तें साहें. ॥ २८
- करितां रण पार्थासीं कर्णा ! मीं चालवीन हेंय नीट; ।
तूं चितीं विज्वर हो; आहे युद्धांगणांत बहु धीट.' ॥ २९
- तेव्हां सुयोधन म्हणे, 'कर्णा ! मातलि जसा चि शक्राचा ।
सारथि तसा तुझा हा शल्य नृप हि शैल्य शत्रुचक्राचा.' ॥ ३०

१. तुला जें प्रिय (इष्ट) तें. २. बोलणें. ३. ब्रह्मदेव ४. मुर नामक दैत्याचा अरि (शत्रु) जो तो, कृष्ण. ५. हितीं युक्त=हितार्थी जोडलेला, हित सोडून जो जात नाही, नेहमीं हित करण्यांतच तत्पर-असा भाव. ६. ब्रह्मदेव व कृष्ण ज्याप्रमाणें उदास न होता संतोषानें सारथ्याचें काम करितात, त्याप्रमाणें तूही उल्हासानें सारथ्याचें काम कर-असा भाव. ७. सत्+वृत्त=उत्तम वर्तन. ८. चार प्रकारचें (पूर्वार्धांत सांगितलेलें) ९. अन्वय.-जसें तो प्रसिद्ध मातलि [सुरनाथाचें सारथ्य करायासि] जाणे, [तसें] सुरनाथाचें ही सारथ्य करावयासि योग्य (लायक) असें अंतुल कौशल्य मीं जाणें-असा एकत्र अन्वय करावा, किंवा स्वतंत्र वाक्ये आहेत असें समजून अन्वय करावा. १०. इद्राचेंही. ११. अनुपम. १२. इंद्रसारथी. १३. ऐसें (सारथ्याचें काम इतक्या उत्तम रीतीनें) जाणतसें (मी जाणतो) कीं (विकल्पार्थी किंवा कारण) आर्याही (उत्तम लोकानीं, या विद्येंत प्रवीण अशा श्रेष्ठ लोकानीं) [मी] (कर्म) साधु शिक्षिला (उत्तम तन्हेनें शिक्षित-शिक्षिलेला-शिकविलेला) आहे-असा अन्वय. कर्मणीप्रयोगांत कर्मपद उत्तमपुरुषीं (मराठी व्याकरणाप्रमाणें प्रथमपुरुषीं) असल्याचें हें आणखी एक उदाहरण आहे. १४. श्रेष्ठ पुरुषांनीं. १५. योग्य, उत्तम. १६. आत्मस्तुति करण्यास योग्य किंवा आपल्या स्तुतिपर वाक्यांनीं युक्त. शल्याचा म्हणण्याचा भाव असा, कीं मी आपली बढाई सांगत आहे व सांगणार हें खरें; पण तें माझ्या हिताकरितां नव्हे, तर तुझ्याच हिताकरितां होय. म्हणून आत्मस्तुतिपर व त्वन्निंदापर जीं माझीं वाक्ये तीं मुकाट्यानें सहन करणें तुझें काम आहे. १७. घोडे. १८. दुःखरहित. १९. शत्रूचा भेद करण्याविषयीं बाणायासारखा. २०. शत्रुमंडळाचा, शत्रुसमूहाचा.

शल्यसि म्हणे, 'शया ! कर्णातें रक्षिसील, जरि वाजी !
 चालविशील, तरि रणीं जिंकील धनंजयासि हा आजी.' ॥ ३१
 शल्य 'अवश्य' म्हणे, तों कर्ण म्हणे, 'तेरि यथोक्त रथ कल्पीं, ।
 मद्रपते ! निजवूं दे सत्वर भीमानुजासि शरतर्पीं.' ॥ ३२
 शास्त्रप्रोक्तविधानें रथ कल्पुनि शीघ्र आणिला शल्यें, ।
 जेंवि मनोरथ साक्षात् केला दैवें चि सिद्ध वात्सल्यें. ॥ ३३

अध्याय चोविसावा.

कर्ण प्रदक्षिणा त्या जैत्ररथातें करूनियां भावें, ।
 सूर्योपस्थान करी, कीं युद्धीं प्राप्त शुद्ध यश व्हावें. ॥ १
 मग कर्ण म्हणे, 'संध्याचंद्रद्युतिरंजितांबरीं च ढगा, ।
 रथशोभा जिंकी, तूं मद्रेशा ! प्रथम यावरी चढ गा !' ॥ २

१. घोडे. २. 'तू' असा अन्य पाठ. ३. नियमाप्रमाणें. अर्थात् युद्धशास्त्रात सांगितल्या-
 प्रमाणें. ४. योजीं, सिद्ध कर. ५. भीमाच्या धाकट्या भावास (अर्जुनास). येंथें योजिलेला
 'भीमानुज' हा शब्द साभिप्राय आहे. ज्यानें भीमाचा पराभव केला, तो त्याच्या धाकट्या
 भावास जिंकीलच-असा भाव. 'भीमार्जुनासि' असा पाठभेद आहे. ६. वाणशय्येवर.
 ७. शास्त्रांत सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें. ८. दैवें चि (सुदैवानें-कर्तृपद) वात्सल्यें मनोरथ सिद्ध
 केला-असा अन्वय. ही उत्प्रेक्षा आहे. 'जेंवि' शब्द स्पष्ट असल्यामुळें ही वाच्योत्प्रेक्षा.
 'श्व, नूनम्, मन्ये, जाने, अवैमि, ऊहे, तर्कयामि, शके, उत्प्रेक्षे इत्यादिभिः प्रतिपादकैः
 सहिता यत्रोत्प्रेक्षासामग्री तत्र वाच्योत्प्रेक्षा. यत्र च प्रतिपादकशब्दरहित तत्सामग्रीमात्रम्, तत्र
 प्रतीयमाना.' [रसगंगाधर.] उत्प्रेक्षेचे दोन भेद आहेत. एक वाच्या, व दुसरी प्रतीयमाना.
 जीत, जसें, जणों, वाटे इत्यादि शब्द स्पष्ट असतात ती वाच्या, व जीत हे शब्द मात्र नसतात
 पण उत्प्रेक्षा असते ती प्रतीयमाना. ९. प्रत्यक्ष. १०. कृपेनें, प्रेमानें. ११. यास आधार
 मुळांतील ३६ वा अध्याय आहे. १२. अवश्य जय करणाऱ्या (विजयी) रथाला. १३. सूर्याची
 उपासना. उपस्थान=सेवा, मंत्रविशेष. १४. संध्या+चंद्र+द्युति+रंजित+अंबर=सायंकाळ+चंद्र+
 कांति+शोभित+आकाश=सायंकाळच्या चंद्रकातीनें शोभित केलेल्या आकाशात. १५. येंथें
 रा० पुराडकर यांच्या प्रतीत 'रणशोभा' असा पाठ आहे. परंतु टीपेंत 'रथशोभा' असा पाठ
 स्वीकारूनच अर्थ दिलेला आहे. यानरून 'रथशोभा' असा शुद्ध पाठ असावा, हें स्पष्टच
 आहे. १६. सायंकाळीं चंद्रकिरणांनीं व्याप्त आकाश फारच शुभ्र असतें; तेव्हां तसल्या
 आकाशांत काळा ढग विशेष शोभतो. तसल्या शोभेलाही आपली ही रथाची शोभा जिंकी. रथ

शल्य वसे, मग वैसे 'वैकर्तन, निजरथीं जसा तरणी; ।

पाहुनि शोभा मानिति जन, कीं केला चि पार्थघात रणीं. ॥ ३

विप्र म्हणति, 'विजयातें पाव रणीं; कीर्ति हो जगीं शुद्धा; ।

कुरुराजमनोरथसहकारवसंता ! विशंक जा युद्धा.' ॥ ४

चंद्रशोभित सायकाळच्या आकाशाप्रमाणें शोभिवत होताच. त्यावर नीलमेघाप्रमाणें शोभण्यास तूं आधीं चढ-असा कर्णाचा भाव. शल्य कृष्णाप्रमाणेंच नीलमेघश्याम होता. किंवा या गीतीचा असा अर्थ करावा:-सायकाळच्या आकाशांत जसा चंद्रसाद्विधानें व तत्तेजपरावर्तनानें ढग शोभतो, तद्वत् नुकतेंच सारथ्य स्वीकारून विजयप्रस्थान केलेल्या तुझ्या वीरवराच्या तेजानें भूषित झालेल्या रथाची कांति त्यावरच्या मेघकांतीस जिकी. यांत शल्य हा चंद्र, अवर ही रणभूमि, व ढग हा रथ असा परस्पर संबध जाणावा मुळांत रथाचें वर्णन करिताना तो 'गधर्वनगरोपम' होता, असें म्हटलें आहे. गधर्वनगर म्हणजे सूर्यमेघसाद्विधानें होणारा आकाशचमत्कार.

१. विकर्तन (सूर्य), त्याचा पुत्र (कर्ण). २. तरणी=सूर्य. 'तू प्लवनतरणयो.' या धातूपासून हा शब्द निघाला आहे. या शब्दाची अनेक तःहांनीं व्युत्पत्ति सांगण्यांत येते:- (१) आकाशसमुद्रं तरतीति तरणिः-(आकाशसमुद्र) तरतो म्हणून तरणी, (२) जगदधकारं तारयतीति तरणिः-(जगताला अधकारापासून) तो तारतो म्हणून तरणी, (३) मुमुक्षुभिस्तीर्यते इति तरणिः-(मुमुक्षुजन) ज्याला तरून जातात तो तरणी. सूर्यलोकांतून मोक्षाचा रस्ता आहे, अशी समजूत आहे. ३. अर्जुनाचा अंत. ह्या गीतीत 'कर्ण रथारूढ होणें' असा कारण आणि कार्य यांचा एकाच काळी योग वर्णिला आहे. यास्तव येथें 'अक्रमातिशयोक्ति' नामक अलंकार झाला आहे. ४. कौरवांच्या वाजूस जे ब्राह्मण होते, ते कर्णास आशीर्वाद देऊं लागले. ५. पवित्र, अकलंकित, जी अन्यायानें मिळविलेली नाही अशी. ६. कुरुराज+मनोरथ+सहकार+वसंत=दुर्योधन+इच्छा+आश्रवृक्ष+वसंतऋतु=दुर्योधनाच्या इच्छारूपी आश्रवृक्षास वसंतकाला-पांडवास मारण्याची जी इच्छा ती सफल करण्यास तूच (कर्णच) समर्थ आहेस-असा भाव. दुर्योधनावर सहकाराचा व कर्णावर वसंताचा आरोप केला आहे, व हे आरोप सापेक्ष आहेत म्हणून परंपरितरूपक होय. कर्णास वसंत म्हणून तन्मित्र दुर्योधन मदन होय, असें म्हणून परंपरितरूपक होय. सहकार हा मदनाच्या नऊ बाणांपैकीं एक आहे. वसंत हा मदनमित्र होय. तेव्हां सहकार व वसंत हे शृंगाररसाचे उदीपक आहेत. म्हणून त्यांच्या उल्लेखानें प्रस्तुत स्थलीं कवीनें आदिरस उदीपित करण्याचा यत्न केला आहे, असें म्हणावें लागतें. पण संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञांचे मतीं शृंगारवीररसास अविरोध आहे. (मार्गे पृष्ठ १३७ टीप ६ पहा). ७. संकारहित होऊन; विजयी होईन-अशी खातरी नाळगून.

देती आशीर्वाद द्विज बंदी-सूत-मागध स्तविती, ।
 सौनंद बौधवादक दुंदुभिमुख बौधजात वाजविती. ॥ ५
 राजा कर्णासि म्हणे, 'वीरवरा ! मित्रवत्सला ! आजि ।
 असुरांत शक्रसा हो विजयी पांचाळपांडवांमाजि. ॥ ६
 भीष्मद्रोणाहीं जें कर्म न केलें, स्वयें करीं वा ! तें, ।
 भंगावी रिपुसेना त्वां, जैसी धनघटा महावातें. ॥ ७
 धर्म धरावा, किंवा मारावा पार्थ, वर मला दे हा, ।
 अथवा पांच हि मारीं विजयश्रीशुद्धकीर्तिच्या गेहा ! ॥ ८
 स्वजयाविषयीं मानस हें न दुज्याचा धरी भरवसा, हो ! ।
 नरसिंहा ! न तवाद्भुतचापमुखींचा अरीभ रव साहो.' ॥ ९
 ऐसें वदे जयार्थी नृप, त्यासि म्हणे 'अवश्य' तो कर्ण; ।
 झाला सिद्ध महात्मा वाराया सर्व आसलोकर्ण. ॥ १०
 हर्ष शल्यासि म्हणे, 'मद्राधीशा ! वरप्रतापा ! हूं; ।
 प्रेरीं वाजी; आजि त्वद्दर्शितयानशीघ्रता पाहूं. ॥ ११
 धर्म, वृकोदर, अर्जुन जेथें, तेथेंचि ने रथा, वेगा ।

१. ह्या तीन भाटांच्या जाती आहेत त्या. २. आनंदासद, आनंदानें. ३. रणवाच
 वाजविणारे. ४. दुंदुभिप्रमुख वाचसमूह. ५. एकूणएक वाचें. ६. दुर्वोधन. ७. मित्राचे ठायीं
 दयाळु. [वत्सल=दयाळु. 'अस' व 'वत्स' या शब्दांपुढें अनुक्रमें वल व दया हे अर्थ गम्य असतां,
 'ल' प्रत्यय येतो, जसें-अंसल=बळकट, वत्सल=दयाळु] ८. मेघसमूह. ९. मोठ्या वायूनें.
 १०. पाचही पांडव. ११. विजयश्रीपासून मिळालेल्या निर्मळ कीर्तीचें धरच अशा. १२. अन्वयः-
 हें (माझे) मानस (मन) स्वजयाविषयीं (माझ्या जयाकरितां-मला जय मिळवून देईल अशा
 विषयीं) [तुझ्याशिवाय] दुज्याचा (दुसऱ्याचा) भरवसा न धरी-असा अन्वय. १३. नररूपी
 सिंहा ! अन्वयः-[हो नरसिंहा ! तवाद्भुतचापमुखींचा रव (शब्द) अरीभ न साहो-असा अन्वय.
 १४. तव+अद्भुत+चाप+मुख=तुझ्या+अद्भुत धनुष्यरूपी मुखांतून [निघणान्या बाणांचा] ध्वनि.
 'तवाद्भुतचापमुखींचा' असा पाठभेद. आद्भुत=उत्सुक, उत्कठित. १५. अरि+इभ=अरिरूप गज.
 १६. विजय प्राप्त व्हावा अशी ज्यास इच्छा आहे असा. १७. राजा दुर्वोधन. १८. आप्त+
 लोक+कर्ण=आप्त लोकांचें कर्ण. १९. यास कर्ता 'कर्ण'. २०. वर (श्रेष्ठ) आहे प्रताप
 ज्याचा तो वरप्रताप; तत्संबोधन. २१. झटपट चल. २२. प्रेरणा करीं; चालीव. २३. त्वत्+
 दर्शित+यान+शीघ्रता=त्वां दाखविलेली रथाची शीघ्रता (जलदी, वेग).

- दावीं, दावीं अनळा मारुतसा. आजि ते मैथावे; गा ! ॥ १२
- माइया बाहूंचें बळ पाहो तो आजि आजिमाजि अरी, ।
- तो ही जो हित त्याचा, ज्याच्या हस्तीं वसे सदैव अरी. ॥ १३
- मारीन पांडव रणीं शल्या ! निश्चय चि जाण, ते जितकीं ।
- शस्त्रें धरितिल खंडिन, माझे अतितीव्र बाण तेजित कीं. ॥ १४
- आजि कुरुश्रेष्ठाची रज्याशा जाहली च अनपार्था, ।
- माइया बाणें मरतां, युद्धीं बहु शोचितील जन पार्था. ॥ १५
- शरवृष्टिनें धनंजय शांतीतें पाववीन मीं थोर ।
- घन, नृत्यरसीं सादर आजि रणीं या करीन कुरुमोर.' ॥ १६

१. दाखीव. २. अरण्यांत. ३. अग्नीला. ४. वायूप्रमाणें. धर्म, वृकोदर, अर्जुन जेथें, तेथेंच रथा ने; दावीं अनळा मारुतसा, [तूं] वेगा दावीं—असा अन्वय. अग्नीचा सारथी जो वायू तो रानांत वणव्याला आपल्या वेगानें जसा सर्वत्र नेतो तसा, हे शल्या ! माझा रथ धर्म, भीम व अर्जुन जिकडे जिकडे जातील तिकडे तिकडे नेऊन आपली रथ हाकण्याची चपळाई दाखीव. ५. मथन=मर्दन, ठार मारणें. ६. अर्जुन. ७. आजच्या दिवशीं. ८. रणामध्ये. आजि=रण, युद्ध. ९. कृष्णही. तोही पाहो—असा अन्वय. १०. हितकर्ता. ११. त्या अर्जुनाचा. १२. ज्या कृष्णाच्या. १३. चक्र (सुदर्शन चक्र). १४. 'जित कीं' असा अन्य पदच्छेद. जित=जिकले गेलेले. कीं जित=जिकलेलेच होत—असा भाव. १५. [जितकीं] खंडिन—असा अन्वय. १६. पाजळलेले. १७. दुर्योधनाची. १८. राज्य+भाशा=राज्य संपादण्याची आशा. १९. सार्थकरूपा, सफळ. अन्+अप+अर्थ=न व्यर्थ=सफळ. दोन 'न' कार मिळून एक 'हो' कार होतो, ह्या नियमाचें हें उदाहरण आहे. 'संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति वामनः. २०. माइया बाणें [पार्था] मरतां, [त्या] पार्थां बहु शोचितील (त्या अर्जुनाकरिता प्रकळ दुःख करतील)—असा अन्वय. २१ शोक करतील. वक्त्याच्या भाषणाचा मुख्य उद्देश जन शोचतील हा नव्हे, तर अर्जुन मरेल—हा आहे. २२. अन्वयः—आजि या रणीं, मीं (कर्णरूपी मीं) थोर घन (मोठा मेघ) शरवृष्टिनें (शररूपी वृष्टीनें) धनजय (अर्जुन किंवा अग्नि, अर्जुनरूप अग्नीला) शांतीतें पाववीन (विझवून टाकीन) [व] कुरुमोर (दुर्योधनरूपी मोर) नृत्यरसीं सादर करीन. मेघ अग्नीस विझवितो व मयूरांस नाचवितो—हें प्रसिद्ध आहे. येथें 'धनंजय'-शब्दानें श्लेष साधून परंपरितरूपक वर्णिल्यामुळे हें श्लिष्टपरंपरितरूपक होय. शर=बाण; (पक्षी) उदक. २३. अर्जुन व अग्नि; प्रस्तुत स्थळीं धनजयरूपी=धनंजय—अर्जुनरूपी अग्नि—असा भाव. २४. मेघ. 'घन वृष्टिरसी' असें पाठांतर. २५. नाचण्याच्या रसाविषयीं, नर्तनप्रेमांत. २६. कुरुरूपी (कुरुवंशोद्भव दुर्योधनरूपी) मोर. 'कुरुमोर' हा समास चित्त आहे, कारण 'कुरु' संस्कृतशब्द व 'मोर' महाराष्ट्रशब्द.

शल्य म्हणे 'सूतसुता ! कां गा ! अवमानिसी सुभव्यजना ? ।
 वंशज हि शूर्प न गुणें लंघी सभ्यादृता शुभ व्यजना. ॥ १७
 वदसील असें न सुखें येतां गांडीवनाद कर्णातें, ।
 अजगवशार्ङ्गासीं ही स्वबळें सांगेल वाट कर्णा ! तें ॥ १८
 न विलोकिला धनंजय म्हणउनि ऐसें यथेष्ट बोलवतें. ।
 न लवे वेतसशिर, परि येतां गुरु पूर तें किं हो लवतें. ॥ १९
 अवलोकिसील गजबलदलनीं सिंहासमान भीमासी ।
 मग न वदसील हें तूं, धूमस्तोमासि कां न भी मांसी ? ॥ २०
 बळ कळवितील गहना अनिलानलसे चि नकुळ सहदेव, ।

१ कर्णा. खोचून बोलण्याकरितां हा शब्द सुद्धा योजिलेला आहे. २. पांडवांस. सु+भव्य+जना=अत्यंत मंगलदायक लोकांस. ३. वंश+ज=एककुलोत्पन्न, उत्तम कुलोत्पन्न, अथवा वेळूपासून जाहलेले. ४. सूप. 'सूप' असाही पाठ आहे. अन्वय-शूर्प (सूप) वंशज हि (व्यजना-प्रमाणेंच वेळूपासून झालेला आहे तरी) सभ्यादृता (सभ्यानीं-सभेंतील विद्वानांनीं देखील हातीं घेऊन आदरिलेल्या) शुभ व्यजना (उत्तम पर्यास) गुणें (आपल्या गुणानें) न लंघी (अधिक होऊं शकत नाही-बरोबरी करू शकत नाही-असाही भाव). एकाच कुळात उत्पन्न झालेल्या सुपांत व पर्यांत बरोबरी होऊं शकत नाही-एकाच कुळांत उत्पन्न झालेल्या पण कुसंगतींत व सुसंगतींत वाढलेल्या भावाभावांत जर महदंतर असतें, तर सूतसुत जो तू व राजसुत जे पांडव यांच्या-मध्ये किती फरक असेल याचा विचार कर-असा शल्याचा भाव किंवा कर्ण हा कुंतीचा मुलगा आहे, हें शल्यास माहीत असून तो स्पष्ट जरी नाही तरी गर्भित रीतीनें म्हणतो, कीं तूं जरी पांडवांच्या वंशांत जन्मलास, तरी सूतगृही वाढल्यामुळे तुझी सुपासारखी स्थिती झाली. ५. सभ्यांनीं स्वीकारिलेल्या. ६. उत्तम पर्यास. ७. अर्जुनधनुष्य गांडीव-त्याचा शब्द. ८. अजगव+शार्ङ्ग=शिवधनुष्य+विष्णुधनुष्य. ९. वाट सांगणें=रस्ता दाखविणें, या रस्त्यानें पळून जा असें सांगणें, पराजित करणें. विष्णूच्या व शिवाच्या धनूम पराजित करील, असा भाव. 'सांगेल वाद' असाही पाठ आहे. वाद सांगणें=बरोबरीनें वादविवाद करणें, तोंडास तोंड देऊन भांडणें १०. गांडीव हा शब्द पुनपुसक आहे. 'गांडिवौ पुनपुंसकौ' अमर. ११. वेतसशिर (नदीच्या कांठावरील वेताचें मस्तक) [कर्णी] न लवे (वांकत नाहीं) परि [नदीस] गुरु पूर (मोठा पूर) येतां तें (कर्णीच न वांकणारें वेतसशिर) लवतें किं हो-असा अन्वय. हें शीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १२. वेताचा शेंडा. १३. मोठा. १४. गजाचें बळ विदारण करण्याविषयीं. १५. धुराच्या लोटास. १६. धुरानें मधमाशा उडून जातात, हें प्रसिद्ध आहे. हा प्रश्नालंकार आहे. १७. अरण्यास. १८. अनिल+अनल=वायू+अग्नि यांप्रमाणें. गहना अनिलानलसे चि [जेव्हां तुला] नकुळ, सहदेव बळ कळवितील (दावितील), तेव्हां-असा अन्वय.

गुरुमरणें कळलें, कीं मृत्यु चुकेना चि, तो जना आहे. ।

मग भय धरुनि मागें मद्रेशा ! कोण जाणता राहे ? ॥ १०

जेथें धर्म, धनंजय, भीम, यमज, वासुदेव, सात्यकि, ती ।

सेना म्यांचि सहावी, उरले धृतराष्ट्रसुत अमात्य किती ! ॥ ११

वैर सैर उगवितां म्हणतिल मज देव 'किन्तु रुद्रो' ? हें ।

न घडे, तरि गुरुमागें न जगेन. नसे भलें गुरुद्रोहें. ॥ १२

माझें प्रिय बहु केलें धृतराष्ट्रसुतें; तदर्थ साधीन. ।

या विषयीं प्रिय भोगांसह जीवित करिन अन्तकाधीन. ॥ १३

श्रीरामें हा रथ मज दिधला, यावरुनि पार्थ मारीन, ।

तद्रक्षणासि अंतक आला, तरि मीं तयासि वारीन. ॥ १४

जहि सैरण सकळ हरि-यम-वरुण-कुबेरादि लोकेपति आले, ।

१. तो (मृत्यु) जना (मनुष्यमात्रास) आहे. २. (मद्र+ईश) शक्या । ३. नकुल, सहदेव. यम=जुळे=अश्विनीकुमार; त्यांपासून झालेले ते यमज. ४. वाकी राहिलेले कौरव व त्यांचे अमात्य हे काय करू शकणार ? त्यांच्या शक्तीची माझ्यापुढें काय कथा ? येथें 'काव्यार्था-पत्ति' नामक अलंकार आहे. ५. मंत्री. ६. दावा, विद्वेष. ७. यथेष्ट, यथेच्छ. मी पांडवावर वैराचा सूड यथेच्छ उगविला म्हणजे देव मला शकराची उपमा देतील-असा भाव. ८. किं नु रुद्रः=रुद्रच कीं काय ? संहारसमयींच्या शिवास रुद्र हें नाव अन्वर्थक आहे. ९. येथें 'रुद्रः' ह्याचें 'रुद्रो' असें रूप पंतांनीं कां केलें असावें ? 'रुद्र.' पुढील शब्द तर मराठी आहे. तेव्हां येथें 'ओ'कार होण्याचें कारण दिसत नाहीं. १०. हें=भीष्मद्रोणाविषयींचा सूड उगविणें. ११. द्रोणाच्या मागें. १२. गुरुद्रोहें (गुरूच्या मरणाबद्दल सूड न उगवितां, व्यर्थ जिवित राहणें-हाच गुरुद्रोह त्यानें) भलें (कोणालाही हित) नसे (नाहीं). हें वाक्य 'न जगेन' याचें कारण आहे. म्हणून हा काव्यलिंगालंकार. १३. येथें 'गुरुबद्दल सूड न उगविणें' अशा अर्थी 'गुरुद्रोह' हा शब्द योजिला आहे. यांतील 'द्रोह' पदाचा चिकीर्षित अर्थ संशयित दिसतो. १४. त्या दुर्योधनाचा पांडवहननाविषयींचा हेतु १५. ह्या कार्यांत. विषय=व्यवहार, उद्योग. १६. 'प्रिय' याचें विशेष्य 'जीवित.' १७. यमाचे स्वाधीन. १८. परशुरामानें. १९. त्या अर्जुनाच्या रक्षणाकरितां. २०. यमाचें कार्य संहार करणें हें आहे, परंतु एकाद्या-विषयी त्याच्या मनांत अनुकंपा उत्पन्न होऊन त्यानें त्याचें संरक्षण करावयाचें, असें ठरविलें तरी-असा भावार्थ. २१. निवारीन, पराजित करीन. ही गीति 'संबंधातिशयोकीचें' उदाहरण आहे, असें कै० चामन दाजी ओकांचें म्हणणें आहे. [काव्यसंग्रहातील मोरोपंतकृत उद्योगपर्व, पृ० २५५पहा]. २२. गणांसहित. २३. इंद्र. २४. दिक्पाल. हे आठ

जिंकीन ते हि, मँद्रुरुशक्तिपुढें काळशक्ति हि न चाले'. ॥ १५
 इत्यादि आत्मविक्रम जेव्हां स्वमुखें यथेष्ट कर्ण वदे ।
 शल्य तथा उत्तर दे उग्रें, जसें विष हँरासि अर्णव दे. ॥ १६
 'कर्णा! उगा उगा रे ! किति कँत्थन ? हें न ऐकवे कानें. ।
 त्यजिली, निर्मर्यादा अ-सँती वाणी तुझी, विवेकानें. ॥ १७
 नरवर अर्जुन कौठें ? पुरुषाधम सूतपुत्र तू कौठें ? ।
 वाँचाळा ! नाँचावें सत्स्तवनीं न स्ववर्णनीं ओठें. ॥ १८

आहेत. एकेक दिशेला एकेक दिक्पति असतो. त्यांचीं नांवां:-'इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतय पूर्वादीनां दिशां क्रमात्'-अमर. अर्जुनाचें संरक्षण करण्यासाठीं अंतकाचा दिक्पालाच्या येण्याच्या क्रियेशीं संबध नाही. असा जरी वास्तविक असंबध आहे, तरी संबधाची कल्पना करून, कर्ण आपला दृढनिश्चय अभिव्यक्त करीत आहे, म्हणून 'अतिशयोक्ति'.

१. (मत्+गुरु+शक्ति) माझ्या मोठ्या शक्तीपुढें. २. काळशक्ति म्हणजे यमाची शक्ति-असा अर्थ येथें घेऊ नये, कारण यमाचा उल्लेख वरील गीतींत झालाच आहे. येथें काळशक्ति म्हणजे उत्पन्न झालेल्या वस्तूचा विनाश करणारें ईश्वराचें सामर्थ्य-असा अर्थ घ्यावा. ३ स्वपराक्रम. ४. देहलीदीपन्यायानें (उंबरठ्यावरील दिव्याच्या कृतीस अनुसरून) 'उग्र' हा शब्द 'उत्तर' व 'विष' या दोन्ही शब्दाचें विशेषण आहे, असें समजावें. ५. हालाहल. समुद्रमथनसमयीं प्रारंभीं समुद्रांतून निघालेल्या भयकर हालाहलास उद्देशून हें वाक्य आहे. त्याची कथा अशी आहे कीं, एकदां सुरांनीं व असुरांनीं मिळून चौदा रत्नाकरितां मंदरपर्वतानें दुग्धसमुद्र घुसळिला. प्रथम त्यांतून रत्नांच्या ऐवजीं एक प्रखर विष उत्पन्न होऊन त्रिभुवनासही जाळू लागलें, तेव्हां सर्व देव भयभीत होऊन शंकरास शरण गेले व शंकरानें भूतहिताकरितां तें विष प्राशन करून टाकिलें. ६. शंकरास. ७. समुद्र. ८. सागणें; व्यर्थ बडबड. ९. विवेकानें तुझी निर्मर्यादा असती वाणी त्यजिली-असा अन्वय. तुझ्या बोलण्यांत विवेक सुळींच नाही-असा भाव. १०. मर्यादारहिता. जिला (ज्या वाणीला) अमकें बोलावें, अमकें बोलू नये, याविषयीं निर्बंधनच नाही अशी. हें विशेषण 'असती' (जारिणी) व 'वाणी' या दोहोंसही लागू आहे. ह्या अर्थांत 'समासोक्ति' नामक अलंकार आहे. ११. असभ्य. हें (वाणीचें) विशेषण. जारिणी असा 'असती' शब्दात श्लेष आहे. या श्लेषानें असें सूचविलें आहे कीं, ज्याप्रमाणें जारिणी स्त्रियेला विवेक, मर्यादा (सभ्यता) हीं नसतात, तशींच तुझ्या वाणीलाही (बोलण्या-लाही) नाहीत. १२ दोन 'कौठें' शब्द महदंतर सूचवितात. ह्या गीत्यर्थांत 'विषमा'लंकार आहे. १३. अन्वय:-वाचाळा ! (बडबड्या) सत्स्तवनीं (सज्जनांची स्तुति करण्यात) ओठें (ओठानें-कर्णी तृतीया) नाचावें, स्ववर्णनीं (आत्मस्तुति करितांना) न (नाचूं नये). १४. ओठें नाचणें=ओठ फार हालवणें, फार बोलणें, आनदानें अखंडस्तुति करणें. नाचणें हा धर्म पायांचा.

इंद्रपुरींतूनि सुधा, यदुनगरींतूनि तसि पृथातनुजें ।

पुरुषवराची अनुजा हरिली, करिजेल काय तें मनुजें ? ॥ १९

मृगवधकलहीं अर्जुन भाडे परमेश्वरासवें आंगें ।

विश्वांत विश्वनाथप्रतिभट दुसरा असेल तरि सांगें ? ॥ २०

पांडव खांडववनहवि अर्पुनि तर्पा यथेष्ट अग्नीतें ।

अद्यापि वर्णिजेतें यश देवीं पार्थबाणभग्नीं तें ॥ २१

तुज नित्य घोषयात्रास्मरण असावें, परंतु हा मद तों ।

आहे चि विस्मृतीचें बीज, म्हणुनि लेशमात्र मीं वदतों ॥ २२

कलहप्रिय अंधात्मज दुर्योधन, योग्य तूं हि त्यास गंडी ।

तो ओठावर आरोपिलेला आहे. म्हणून प्रस्तुत स्थळीं 'समाधि' नामक काव्यगुण आहे (मार्गे अध्याय १८।१० वरील दीपा पहा). आनंदातिरेकानें मनुष्य नाचतो, त्याप्रमाणें सज्जनांची स्तुति करितांना मनुष्यानें सतोषानें खूप बोलावें, पण आत्मस्तुति करू नये—असा भाव.

१. इंद्रलोकांतून सर्व देवांच्या समक्ष गरुडानें ज्याप्रमाणें सुधा (अमृत) हरून नेली—असा भाव. २. यादवांच्या नगरींतून, द्वारकेतून. ३. अर्जुनानें. अर्जुनानें पराक्रमानें द्वारकेतून सुभद्रा पळविली—यातील द्वारकेस अमरावती व सुभद्रेस सुधा हें उपमान आहे. पण अर्जुनास उपमान कोणतें? पुराणांतील कथेस अनुलक्षून गरुड हा उपमान घ्यावा, तर तो येथें उक्त नाही. करितां येथें 'एकाद्या वीरानें जशी स्वर्गांतून सुधा आणावी त्याप्रमाणें' असा अर्थ करून 'एकादा वीर' असें अध्याहत उपमान समजावें. ४. पुरुषोत्तमाची, कृष्णाची. ५. धाकटी वहीण (सुभद्रा). ६. तें (अर्जुनानें केलेलें दुर्घट काम) मनुजें करिजेल काय? (मनुष्य करूं शकेल काय?) करूं शकणार नाही—हा इत्यर्थ. साराश, अर्जुन हा मनुष्य नसून देव आहे—असा भाव. ७. मनुष्यानें, कोणी सामान्य व्यक्तीनें. येथें प्रश्नालंकार आहे. तें=कार्य, कृत्य. ८. शंकराला कोणी मारिलें याविषयीं झालेल्या कलहांत शंकरानें किरातरूप धरून अर्जुनाशीं शंकरास्तव कलह केला त्या वेळीं. (पतकृत वनपर्व, अध्याय ११ पहा). मृग=हरिणादिक भापदजाति. ९. आंगें भाडे=स्वतः युद्ध करी, किंवा शरीरानें युद्ध करी=कुस्ती करी. १०. शंकरावरोवर. ११. शंकराशीं प्रतियोद्धा. १२. अर्जुन. १३. खांडववनरूप हवनीय द्रव्य. १४. पार्थबाणभग्नीं (पार्थाच्या बाणांनीं पराजित झालेल्या) देवीं (देवांनीं) तें [अर्जुनाचें] यश अद्यापि वर्णिजेतें (वर्णित होतें, वर्णन केले जातें)—असा अन्वय. १५. 'करिजेल' 'वर्णिजेतें' इत्यादि हीं रूपे जशीं दिसतात, तशीं विध्यर्थीं नसून, स्वार्थी आहेत असें समजावें. १६. पार्थाच्या बाणांपासून इनन पावलेल्यात. १७. अध्याय २०, गीति ६ यातील 'घोष-यात्रा' शब्दावरील टीप पहा. १८. परंतु हा [तुझा] मद तों [तर] विस्मृतीचें बीज (विसरून जाण्याचें मूल कारण) आहे चि—गर्विष्ठ लोक मार्गे झालेली आपली फजिती गर्वामुळे लौकरच विसरतात—असा भाव. १९. सोबती.

- चित्तेची पेटविली पांडवहृत्पंकर्जी तुम्हीं सैगडी. ॥ २३
- कपटधूतें हरिलें राज्य, वेंना धाडिले, तदपि डैवा ।
धरुनि, वधाया गेलीं, कीं दुष्टमते क्षमास्पद पिडावा. ॥ २४
- विपिर्नांत घोषयात्राव्याजें गेलां धरुनियां गर्व; ।
दुर्योधनासि मार्गीं कलहीं जिंकुनि धरिति गंधर्व. ॥ २५
- तूं प्रथम पळालासि प्राणक्षयभय धरुनि मनिं, मार्गें ।
जिंकोनि बद्ध केला दुर्योधन खंचरनायकें रागें. ॥ २६
- बंधविमुक्त सुयोधन तेव्हां त्वां, कीं धनंजयें केला ? ।
राधेय अन्य तूं, तो अन्य चि, जाणों, पळोनि जो गेला ! ॥ २७
- त्या गोत्रहप्रसंगीं भीष्मद्रोणादि सर्व एकानें ।
केले भग्न; दशा ते तुमची क्षण आयकों नये कानें. ॥ २८
- तेव्हां त्वां तो अर्जुन राधेया ! कां न जिंकिला ? शस्त्रें ।
अस्त्रें गेलीं होतीं कोठें, नेलीं हरोनि जें वस्त्रें ? ॥ २९

१. येथें चित्तेवर शैगडीचें रूपक केलें आहे, पण तें सदोष आहे. शैगडी इष्ट असते, चिंता कधीच इष्ट नसते. कमल करपतें तें थडीच्या कडाक्यानें, अग्नीच्या उष्णतेनें नव्हे. करितां 'हृत्पंकज' हें रूपकही सदोष आहे. २. पांडव+हृत्+पंकज=पांडवांच्या हृदयकमळांत. ३. शैगडी. सगडी—हा शब्द 'अगार-शकटी' ह्यापासून झाला असावा. ४. 'वना धाडिलें' असा पाठभेद. ५. वैर. ६. ह्याचा कर्ता तुम्ही, अर्थात् दुर्योधनकर्णादि. ७. क्षमा+आस्पद=दयेचें स्थानच असा जो धर्म, तो. ८. अरण्यात. ९. घोषयात्रेच्या निषानें. १०. प्राण नाश पावतील अशी भीति. ११. तुझ्या मार्गें; तू पळून गेल्यानंतर. १२. ख+चर+नायक=स्वर्गीं गमन करणारे जे गंधर्व, त्याचा नायक चित्रसेन गंधर्व त्यानें. १३. वधनापासून मोकळा. १४. जाणों तू अन्य राधेय [आणि घोषयात्रेच्या वेळीं] जो [राधेय] पळोनि गेला तो अन्य चि—असा अन्य. शक्य उपरोधानें ह्मणतो, कीं घोषयात्रेच्या वेळीं पळून गेलेला राधेय तूं नसून जणों त्या नावाचा दुसराच कोणी होता—असें तुझ्या या गर्वोक्तीवरून वाटतें. ह्या अर्थात उत्प्रेक्षा व अतिशयोक्ति याचा संकर आहे. १५. उत्तरगोत्रहणसमयीं. (पतकृत विराटपर्व, अध्याय ३ पहा). १६. एकच्या अर्जुनानें. १७. ते तुमची दशा कानें क्षण आयकों नये=त्या वेळेस एका अर्जुनानें सर्व कौरवांची इतकी फजिती उडविली, कीं ती ऐकण्यासही आमच्यासारख्या बीरांत वाईट वाटतें—असा भाव. कानानें ऐकण्यासही आम्हांस वाईट वाटतें, अशी दुर्दशा स्वतः अनुभवूनही पुनः तू निलाजरा तो निलाजराच—असाही भाव यांत गर्भित आहे. १८. अर्जुनाच्या सांगण्यावरून उत्तरानें भीष्माशिवाय करून भ्रुच्छित झालेल्या सर्व कौरवांच्या अंगावरील बस्त्रें काढून नेलीं होतीं तेव्हां. (पतकृत विराटपर्व, अध्याय ६ पहा).

झालें युद्ध उपस्थित आजि, पळेनासि तरि तुला पार्थ ।
 मारील निश्चये. हें कर्म करिसि निजैवधूविलापार्थ.' ॥ ३०
 ऐसें सज्जनसंमत हित सत्य श्राव्य जें वदे शल्य, ।
 कर्णाच्या कर्णा दे दुःख; तसें तस ही न दे शल्य. ॥ ३१

अध्याय सव्विसावा.

कर्ण म्हणे, 'गा ! शल्या ! मागील कथा कशास ? जरि आजी ।
 मज जिंकील, तरि खरें तव कर्त्थन, शीघ्र चालवीं वाजी.' ॥ १
 शल्य म्हणे 'बहु बरवें. पार्थासीं गांठि घालितों तूर्ण. ।
 ईश्वरवरानुकूलें देवें होताति कौमना पूर्ण.' ॥ २
 यांपरि बोलत जातां पांडवपुत्रना विलोकिली दूर. ।
 'कोठें अर्जुन ?' ऐसें सादर ज्या त्यासि तो पुसे शूर. ॥ ३
 कर्ण म्हणे, 'सुखवावा भूपसखा करुनि शत्रुचें निधन; ।
 सांगेल पार्थ मज जा, दंडन मागल त तयास धन. ॥ ४
 मानील धन दिलें तें अल्प, तरि तयासि आणखी प्रकट ।
 देईन, मी स्वतोषे सद्वत्ताहीं भरुनियां शकट. ॥ ५

१. मागे सांगितल्याप्रमाणें तुझे व अर्जुनाचें अनेक वेळा युद्ध झालें व त्या सर्वांत तूं पराजित होऊन पळालास व आतां पुनः युद्ध प्राप्त झालें—असा त्याचा भावार्थ. २. पळून जाणार नाहीस. ३. स्वकालिला शोक देण्याकरितां, मरण्याकरितां. येथें पर्यायोक्त अलंकार आहे. ४. श्रवण करण्यास योग्य. ५. लोहाप्र. भाला, बाण—असे 'शल्य' ह्या शब्दाचे आणखी अर्थ आहेत. ६. यांत मुळांतील ३८ वा अध्याय व ३९ व्या अध्यायांतील १२ श्लोक इतका कथाभाग आला आहे. ७. ह्याचा कर्ता संदर्भानें 'अर्जुन' असा प्यावा. ८. बडबड. ९. सत्वर. १०. ईश्वर+वर+अनुकूलें=ईश्वराच्या वरामुळें अनुकूल असलेल्या. यांत ईश्वर=परमेश्वर व शिव, असा श्लेष साधून ईश्वराचा (शिवाचा) वर अर्जुनास अनुकूल व परमेश्वराचा तुला प्रतिकूल आहे, असें सुचविलें आहे. ११. देवानें. कोणाच्या इच्छा पूर्ण होतात त्या मुख्यतः देवानें, असा अर्थ. १२. इच्छा. हें शील्यर्थे सुभाषितरूप आहे. १३. याप्रमाणें. १४. पांडवांचें सैन्य. १५. त्या सैन्यांत अर्जुन कोणत्या ठिकाणी आहे ? १६. कर्ण. 'ज्यां त्यांसि तो पुसे' असें पाठांतर. १७. सखा भूप=मित्र जो राजा दुर्योधन. १८. पार्थ सांगेल=पार्थ कोठें आहे हें सांगेल. १९. स्पष्ट. हा शब्द येथें निरर्थक पडलेला दिसतो. २०. स्वसतापानें. २१. पाड.

थोडें म्हणेल हें तरि, देती अवलोकितां चि ज्या शुभ, त्या, ।

मीं, कांस्यदोहेना शत गाई देईन, ज्या भल्या दुभल्या. ॥ ६

हें अल्प पार्थदर्शक मानील तरी त्यासि सुग्राम ।

शत देईन, कीं मँदुरु याचकचातकवरांबुमुग् राम. ॥ ७

अंजननिभ कंच ज्यांचे, वर्णे ज्या क्षीरगौर अंश्वतरी, ।

तँद्युक्त रथ त्या मीं देईन. म्हणेल तें हि अल्प तरी, ॥ ८

ज्यासि बहाती गज सां तो अर्जुनदर्शकासि रथ वाँहो, ।

रुचिरँचतुरसालंकृतयुवतिशतविलासपात्र अथवा हो. ॥ ९

गज शत, सुग्राम हि शत, कांचनेरथ शत, दहा सहस्र हय, ।

१. शुभ=(१) क्षीर, दूध, (२) कल्याण, कुशल. येथें श्लेष आहे. गोमातेचें दर्शन मंगलकारक असतें, हें प्रसिद्धच आहे. २ कास्य (काशाचें भांडें) भर दूध देणाऱ्या. कांशाची चर्वा धार काढण्यास घेण्याची चाल त्या काळी होती, असें दिसतें पण ती चर्वा केवढी मोठी असे ? शत=शंभर कीं शेंकडों ? ३. पार्थास दाखविणारा. ४. उत्तम गांव. ५. कीं (कारण; मी अशा रीतीनें दान करीन याचें कारण असें कीं) मंदुरु राम (माझा गुरु जो परशुराम तो) याचकचातकवरांबुमुक् [होय]-असा अन्वय. ६. याचक+चातक+वर+अंबु+मुग्=याचक+पक्षि-विशेष+श्रेष्ठ+पाणी+सोडणारा=याचकरूपी चातकांस मोठा मेघच असा राम. [अंबुमुक्=पाणी सोडणारा=मेघ]. परशुराम खरोखरच मोठा दाता होता, म्हणून हें त्यास लाविलेलें विशेषण अन्वर्थक आहे. परशुरामानें सगळी पृथ्वी जिंकून ती ब्राह्मणांस अर्पण केली-ही कथा प्रख्यातच आहे. कर्ण म्हणतो कीं, असा प्रख्यात दाता माझा गुरु. तेव्हां मीही त्याचें अनुकरण करतो यांत नवल नाहीं. ७ काजळासारखे काळे भोर. ८. केश. ९. दुधासारखा शुभ्रवर्ण ज्यांचा अशा. 'गौर' शब्दाचे लाल, पाढरा, पिंजळा व स्वच्छ-इतके अर्थ आहेत. १०. खेचरी. ११. त्या खेचरानीं युक्त अर्थात् खेचरी जुपलेला (रथ). यावरून त्या वेळीं खेचराच्या रथातही सभ्य लोक बसत असत, असें वाटतें. १२ सहा. १३. ज्यासि सा गज वाहती तो रथ अर्जुनदर्शकासि वाहो-असा अन्वय म्हणजे, असा रथ मी त्यास देईन-असा भाव १४. रुचिर+चतुर+सालंकृत+युवति+शत=सुंदर+चतुर+अलंकारभंडित+स्त्री+शंभर=सुंदर, चतुर व सालंकृत अशा शंभर स्त्रियाचें विलासस्थान असा. या समासांतील 'चतुर' व 'विलास' या शब्दास नाट्यशास्त्रांत विशेष अर्थ आहेत. चतुर=अभिनयहस्तविशेष. विलास=स्त्रियांच्या आल्हादजनक यानावलोकनादि (चालणें, पाहाणें इत्यादि) क्रियारूपी शृंगारचेष्टा. अशा रीतीनें या शब्दांचे विशेष अर्थ घेतले म्हणजे या गीतीत जो शृंगाररस आहे तो स्पष्ट होईल. साधे दिसणारे पण विशेष अर्थाचे शब्द वापरून कवीनें आपलें कौशल्य मोठ्या खुवीनें दाखविलें आहे. १५. सोन्याचे रथ.

अर्पीन, अर्जुना जो दावील, तथा; न आवरीन शंय. ॥ १०

शिखित साधु सुगति हय शत देइन, कुशळ रथ वहायाचे, ।

अत्युत्तमजातीचे प्रबळक्षतशल्यभर सहायाचे. ॥ ११

तुष्ट न होतां कांचनशुगी धेनू तथासि शंत चारी ।

देइन, पंचशत कनकभूषित धंवलश्व तदभिमतचारी. ॥ १२

मुदित न होतां देइन अणखी मीं दान्त अश्व अठरा या ।

कांबोजयुक्त शुभ्रस्यंदन ही; चालवीन हठ, राया ! ॥ १३

पश्चिमकच्छीं झाले, हंस्तिपकाहीं विनीत जे केले, ।

१. हात. २. साधु शिक्षित=चांगले शिकविलेले. ३. चांगली आहे गती ज्यांची, फार लौकर चालणारे. ४. रथ वहायाचे कुशळ=रथ वाहून नेण्यात फार कुशळ (अश्वानें विशेषण). 'वहायाचे' हा षष्ठीचा प्रयोग लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. रथ वहावयाचे=रथ वहावयाचेंच काम करणारे. बसण्याच्या किंवा ओझीं वाहण्याच्या कार्मीं जे लाविले जात नसत असे. ५. अति उत्तम जातीचे. ६. अति भयकर धाव व वाणांघ्रें याचे भर. ७. साहू शकणारे, साहण्यास समर्थ-असा भाव. या सर्व षष्ठ्यत शब्दांचा 'हय' शब्दाशीं अन्वय आहे. ८. वर वणिलेले पदार्थ घेऊनही अर्जुनास दाखविणारा जर सतुष्ट होणार नाही तर-असा 'तुष्ट न होतां' याचा अर्थ आहे. ९. सोन्याचीं शिंगें आहेत ज्यांस, (किंवा) सोन्यानें मढविलीं आहेत शिंगें ज्यांची १०. चारशें. ११. पांढरे घोडे. १२. तत्+अभिमत+चारी=त्याच्या (दान घेणाऱ्याच्या) इच्छेप्रमाणें गमन करणारे. १३. संतोषित. १४. दमित, शिकविलेले. १५. अर्जुन दाखविणाऱ्या जनास. जेथें 'तो' किंवा 'त्या' हे शब्द शोभतील, तेथें 'हा' किंवा 'या' हे शब्द पंत वापरतात. उदाहरणार्थ- 'वदुनि पुत्र सुहृज्जनशोकनटाच्या मनोज्ञ अजिरा या' [भागें अध्याय १ गीती ५]. १६. कांबोजदेशीं झालेले घोडे त्यासहवर्तमान. १७. पांढरे रथ. प्रस्तुत स्थळीं पांढरे रथ म्हणजे पाढऱ्या आच्छादनानीं युक्त रथ-असा भाव दिसतो. रथ पांढरे होते असें वर्णन करण्यात विशेष खुबी आहे असें नाही. शुभ्र स्यंदनही देइन-असा अन्वय. १८. राया ! (हे शल्या !) [त्याचा] (मला जो कृष्णाजुनास दाखवून देईल त्याचा) हठ (दृष्ट) चालवीन-मला अमकाच पदार्थ पाहिजे असा तो दृष्ट घेऊन बसला व जरी तो पदार्थ फार दुर्लभ असला, तरी मी त्याला तो मिळवून देईन-असा भाव. १९. पश्चिम कच्छ प्रांतात उत्पन्न झालेले. मूळांत 'उत्पन्नानपरातेषु'-असें असून त्यावर 'अपरातेषु=पश्चिमकच्छेषु' अशी नीलकठी टीका आहे. यावरून पंतानीं ही किंवा दुसरी टीका पाहिली होती, म्हणजे आपलें भारत रचण्याच्या पूर्वी संस्कृत भारताचा चांगलाच अभ्यास केला होता, असें दिसतें. २०. महातांनीं. २१. सुशिक्षित. [विनयसंपन्न-असाही या शब्दाचा अर्थ होतो].

- कांचनमंडित षट्शत गज देइन, कीं सुहृत्करीं गेले. ॥ १४
- जेथ विपुल जल, खलबल तिळ हि नसे, वस्तु बहु समर्घ विके, ।
- वैश्यग्राम चतुर्दश ओपीन, ज्यांत सर्व धान्य पिके. ॥ १५
- देइन निष्ककंठी तरुणी शत एक मांगधीदासी. ।
- विनवूनि पुसेन, जसा शिष्य म्हणे 'इष्ट माग' धीदासी. ॥ १६
- हैं सर्व तुच्छ ऐसें जरि गणिलें पार्थदर्शकें चित्तें, ।
- देइन सुत हि स्त्री ही, जीं जीं असतील संग्रहीं वित्तें. ॥ १७
- जो दाखवील मजला कृष्णार्जुन तो न लोक सामान्य, ।
- पूर्वोक्तरूपधनाच्या दाना होईल तो कसा मान्य ? ॥ १८
- मारीन कृष्ण दोषे, तंन्मणिधन सर्व हरुनि आणीन, ।

१. सोन्यानें नढविलेले. २. सहाशें. ३. जणों ते सर्वे माझ्या मित्राच्याच घरीं गेले— म्हणजे त्याबद्दल मला वाईट न वाटतां आनंदच होईल—असा भाव. ४. सुहृत्+करीं=जिवलग मित्राच्या हातीं. 'कीं न ते वृथा गेले' असा पाठभेद. ५. गडबड, गलबला; इतर लोकाकडून कोणत्याही प्रकारचा त्रास नसून जी जागा अति शांत आहे—असा भाव, किंवा जेथे खलबल (दुष्टाचें बळ) तिळ हि (मुळींच) नसे—म्हणजे जी जागा इतकी सुरक्षित आहे कीं, दुष्ट शत्रूचें बळ तेथे मुळींच चालू शकत नाही—असाही अर्थ करावा. ६. सवंग ७. ज्यांत वैश्य (वाणी, व्यापारी) फार आहेत असे गांव. वैश्य फार असल्यामुळे कोणत्याही पदार्थाची बाण पडणार नाहीं—असा भाव ८. निष्ककंठी तरुणी शत एक (शभरेक) किंवा एक शत व मांगधीदासी एक शत देइन असा, किंवा निष्ककंठी तरुणी मांगधीदासी एक शत देइन—असा अन्वय करावा. ९. पदक ज्यांच्या गळ्यांत आहे अशा. निष्क=वक्षस्थळाचें भूषण. १०. मागध ही एक सेवकाची जात आहे. ही प्रथम मगध देशांतून आली असावी. ११. मी मोठ्या विनयानें अर्जुन-दर्शकास पुसेन—असा भाव १२. विद्या संपवून गुरुकुळ सोडून गृहस्थ होण्याकरितां जाणारा शिष्य, विद्यादानाबद्दल वाटेल ती गुरुदक्षिणा मागा, असें गुरुस विनवितो—त्या चालीस उद्देशून हें वाक्य आहे. १३. धीदासी=बुद्धि व विद्या देणाऱ्या अशा गुरुस. १४. माझीं मुलें व स्त्रीदेखील. १५. माझ्या संग्रहीं. १६. तो सामान्य लोक (मनुष्य) न—असा, किंवा—तो (अर्जुनास दाखविणारा) लोकसामान्य न (लोकांत सर्वसाधारण जे लोक दिसतात तसला नाही, तर तो अलौकिक असला पाहिजे)—असा सान्वयार्थ करावा. १७. पूर्व+उक्त+अल्प+धन=पूर्वी सांगितलेल्या स्वरूप धनाच्या. १८. हा प्रश्नालंकार. मान्य नाहीच होणार—असा भाव. १९. कृष्ण असें अर्जुनासही नाव आहे. म्हणून दोषे कृष्ण म्हणजे कृष्णार्जुन. २०. कृष्णार्जुनाजवळ असलेलीं रत्नें व द्रव्य.

मग तेणें मीं प्रेमें त्या परमप्रियकरासि न्हाणीन. ॥ १९
 कृष्णार्जुनदर्शक जरि तेणें हि न होय सुप्रसन्नमना, ।
 बहु काय ? काय हा, शय जोडुनि, वाहीन करुनि सन्नमना'. ॥ २०
 ऐसें वदोनि कर्णें वाजविला कर्बु अर्बुदध्वान, ।
 त्याच्या प्रतिध्वनीतें पुरे असा होय दिविषदध्वा न. ॥ २१
 दुर्योधन कर्णोक्तिश्रवणें हर्षोनि करि दरस्फुरण, ।
 वाजविति शंख सैनिकें, ये सर्वाला हि सत्वर स्फुरण. ॥ २२
 शल्य म्हणे, 'राधेया ! वाटिसि कां घन कुबेरसा ? अज्ञा ! ।

१. पार्थ दाखविणारास. २. मला परम (अत्यंत) प्रिय (हित) करणारा जो अर्जुनदर्शक त्यास. ३. सु (उत्तम तऱ्हेनें किंवा फार) प्रसन्न (संतुष्ट) झालें आहे मन ज्याचें असा. ४. अन्वय व अर्थः—बहु काय ? (फार काय सागू ?) शय जोडुनि (हात जोडून) सन्नमना करुनि (चांगला-भक्तीनें-नमस्कार करून) हा काय (हें माझें शरीर) [त्या अर्जुनदर्शकास] वाहीन (समर्पण करीन)—[चवथ्या गीतीपासून तों विसाव्या गीतीपर्यंत जें हें कर्णाचें भाषण आहे, तें सारालंकाराचें उत्तम उदाहरण आहे. अर्जुनास दाखविणाऱ्या मनुष्यास देण्याच्या ज्या ज्या वस्तू वर्णिल्या आहेत, त्या त्या एकापेक्षां एक अधिक महत्त्वाच्या असून शेवटीं स्वशरीर अर्पण करीन असें सांगून कळस केला आहे. 'गुणस्वरूपाभ्यां पूर्वपूर्ववैशिष्ट्ये सारः' असें रसगगाधरांत याचें एक लक्षण आहे. पदार्थाचे गुण किंवा स्वरूप उत्तरोत्तर पायरीपायरीनें वर चढून शेवटीं अगदीं अखेरच्या (सारभूत) गुणस्वभावाचें वर्णन झालें, म्हणजे हा अलंकार होतो. याची उदाहरणे.—'पर्वत मोठा आहे. त्याहून सागर, त्याहून आकाश, त्याहून ब्रह्म व त्याहून आशा मोठी आहे.' 'हे सुदरि, तुझें सुख आरशास, कमलास व चद्रास तुच्छ मानीत आहे.' वेदांतही हा अलंकार आढळतोः—'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न पर किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥]. ५. देह. ६. हात. ७. या कर्णाच्या भाषणांत अर्जुनाला पाहण्यास तो किती उत्सुक झाला होता हें दाखविलें आहे. ८. शंख. ९. मेघासारखा शब्द करणारा. ध्वान=शब्द, ध्वनी. १०. दिविषत्+अध्वा=देवाचा+मार्ग=आकाश. अन्वय.—त्याच्या (त्या शंखाच्या) प्रतिध्वनीतें पुरे असा (प्रतिध्वनी मावू शकेल इतका) दिविषदध्वा न होय. त्या शंखाचा इतका मोठा ध्वनि झाला की, तो गगनात मावेना—असा भाव. यथे आधारापेक्षां भाषेय मोठें आहे, म्हणून 'अधिका'लंकार झाला आहे. ११. कर्ण+उक्ति+श्रवणें=कर्ण+म्हणणें+ऐकून=कर्णाचे वरील उल्हासजनक शब्द ऐकून. १२. शंखवादन. १३. सेनेतील वीर. १४. धनद व धनाधिपती जो वैश्रवण त्यासारखा. 'कुबेरसा वाटिसि' या शब्दावरून कुबेर मोठा दाता होता असें वाटेल, पण त्याची दानाविषयी ख्याती नाही. फक्त 'धनद' (धन देणारा) हें नाव आहे खरें. 'कुबेरसा वाटिसि' म्हणजे कुबेराप्रमाणें कधीही न सरण्याइतकें आपल्याजवळ धन आहे, असें समजून धन उधळीत आहेस, असा अर्थ करावा. १५. मूर्खा.

पार्थ पहासील सुखें. व्ययवेत्ते वित्त वेचिती यज्ञा. ॥	२३
नेणसि अपात्रदानीं दोष, धनत्याग मूढसा करिसी, ।	
कार्य अयलें होतां, धन वेंचुनि अयश-पाप कां वरिसी ? ॥	२४
‘त्या दोषां कृष्णाते’ म्हणसी ‘मारीन’ मोहें हा. कवणें ।	
‘वधिले सिंहें शृगाळें’ ऐसें लोकांत ऐकिलें श्रवणें ? ॥	२५
इच्छिसि न इच्छिजे तें, संसारीं तुज नसे चि हित मित्र; ।	
पडसी पतंगसा जरि धनंजयीं, वारिती न, हें चित्रें. ॥	२६
कार्याकार्य न जाणसि; अश्राव्य अवाच्य वदसि बहु; एणें ।	
कालग्रस्त गमसि; कळि करिजे हरिसीं न सावधें एणें. ॥	२७
कंठीं बाधोनि शिळीं बाहुबळें जेंवि सागरीं तरण, ।	
कीं भृगुपतन, तसें हें, जें तूं करणार त्या अरींत रण. ॥	२८

१. विशेष श्रमाशिवाय. ‘अयल्लनैव राधेय द्रष्टास्य च धनजय’ असें मुळांतील वाक्य आहे. २. कोणत्या वेळीं खर्च करावा व कोणत्या वेळीं करू नये हें जाणणारे, अर्थशास्त्रज्ञ. व्ययवेत्ते यज्ञा (यज्ञाकरिता—उत्तम कार्याकरितां) वित्त वेचिती—आणि तू तर मूर्खपणाच्या कृत्यात धन खर्च करितोस—असा भाव. मुळांत असें आहे—‘यत्त्वं प्रेरयसे वित्त बहु तेन खलु त्वया । शक्यं बहुविधैर्यज्ञैर्यष्टु सूत यजस्व तैः ॥’. ३. खर्च करितात. वेचणें किंवा वेंचणें ह्याचा टिपून घेणें असा दुसरा अर्थ आहे. ४. अयोग्य पुरुषास दान देण्यात. ५. भ्रम, अज्ञानोत्पन्न कल्पना. ६. कोणी, कोणत्या मनुष्यानें. ७. जेथें असंभव नामक अलंकार झाला आहे. जेथें असंभाव्य अर्थाची प्राप्ती झाली आहे, असें वर्णन असतें, तेथें हा अलंकार होतो. ८. कोळ्यानें. ९. कानानें. १०. असें म्हणण्याचें कारण पुढच्याच अध्यायात सांगितलें आहे. ११. या शब्दावर श्लेष आहे. अर्जुनावर, (पक्षीं) अर्शीत—असा अर्थ. १२. यास कर्ते ‘हित,’ व ‘मित्र’. वारिती=निवारण करिती. १३. आश्चर्य. १४. काळानें घासलेला. १५. कलह. १६. सिंहाशीं. १७. प्राणाविषयी सावध अशा. १८. हरिणानें. १९. दगड. २०. तरून जाणें. २१. कडेलोट. २२. कृष्णार्जुनादिक शत्रूंमध्ये. या गीतींत निदर्शना नामक अलंकार झाला आहे. कारण ‘कंठीं शिळा बाधोनि सागरी तरण’ ‘भृगुपतन’ व ‘कर्णांचे अरीबरोबर रण’—हीं सर्व एकच आहेत—या सर्वांत पूर्णपणे अभेद आहे, असें वर्णन या गीतींत आहे. या अलंकाराचें लक्षण.—जेथें उपमानोपमेयवाचक वाक्यार्थावर ऐक्यारोप केलेला असतो, तेथें निदर्शना-अलंकार होतो. या अलंकाराचे सदर्थ व असदर्थ निदर्शना असे दोन भेद आहेत. त्यांची उदाहरणें:—(१) दुष्टावर उपकार करणें हें सापास दूध पाजणें आहे. (२) मूर्खास बोध करणे हें उपड्या घागरीवर पाणी ओतणें आहे. प्रस्तुत गीतींत ही सदर्थनिदर्शना समजावी. या गीतीच्या पूर्वार्धांत असंभव अलंकारही गर्भित आहे.

व्यूह रचोनि सँकळनृपबंधुसुतसुयोधनादिकांसहित, ।

पार्थासीं युद्ध करीं, जरि म्हणसि, 'स्वहित हो, न हो अहित'. ॥ २९

कुरुपतिचें अहित न हो, हो हित चि, म्हणोनि वाहिनीपा ! हें, ।

कथितों. श्रद्धा धरिं जरि जगणें आहे; विचारुनी पाहें.' ॥ ३०

कर्ण म्हणे 'शल्य ! मीं स्वभुजबळें प्रार्थितों रणीं पार्था; ।

हे प्रभु सहाय असतां, साधीना कर्ण कोणत्या स्वार्था ? ॥ ३१

तूं निश्चित हितशत्रु, स्तविसी घडिघडि सधर्मभीमार्ते, ।

सांच्युतधनंजयार्ते; कीं देवूं पाहतोसि मीं माते. ॥ ३२

या दृढमदभिप्रायापासुनि वारूं शके न शक्र मला; ।

मैर्त्याची कौय कथा ? प्राकृतसा काय कर्ण हा गमला ?' ॥ ३३

१. सर्व राजास, बंधूस, मुलास व दुर्योधनादिक कौरवांस स्वरक्षणाकरितां आपल्या भोवतीं ठेकन-असा भाव. 'सुयोधनादिकीं सहित' असा रा० पराडकर याच्या प्रतीत पाठ आहे. २. सेनापते. ३. भाव. ४. माझे म्हणणें खरें आहे कीं खोटें याचा विचार कर. ५. आपल्या मनगटाच्या जोरावर, दुसऱ्याच्या शक्तीवर नव्हे-असा उद्देश. दुर्योधनादिकांस बरोबर वेकन युद्ध कर, नाही तर मरशील-असें जें शल्याचें म्हणणें होतें त्यास हें उत्तर आहे. ६. प्रार्थितों=पकडतों. प्रार्थ=हला करणें, चाल करून जाणें, पकडणें. ७. हे सामर्थ्यवान् माझे भुज. हे समर्थ भुज-पंत. ८. स्वकार्यास. 'स्वार्थ' शब्दाचा हा अर्थ लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. ९. बाहेरून मित्रत्व दाखवून आंतून शत्रुत्व करणारा जो तो. १०. 'घडिघडिस धर्मभीमार्ते' असा 'सर्वसंग्रह'-कारांचा अन्य पाठ-अन्य पदच्छेदच म्हणावयाचा-आहे. हा पाठ बरा नव्हे. कारण यांत 'धर्म भीमार्ते' यातील 'मा' बर अनुस्वार पाहिजे. पण चतुर्थ चरणाचें यमक 'भी मारते' असें असून 'मा' बर अनुस्वार नाही अनुस्वारव्यत्यय दोष यमकात फारसा बाधतो असें नाही. पण पंत होईल तेथपर्यंत हा दोष होऊ देत नाहीत, म्हणून आम्हीं 'सर्वसंग्रह'-काराचा पाठ सोडून 'नवनीतकारा'चा पाठ मुळात ठेवला आहे. रा० पराडकर यांनीं सुद्धां हाच पाठ स्वीकारिला आहे. ११. स+अच्युत+धनंजय=कृष्णासह अर्जुन. १२. 'भी' म्हणजे-भीति, भय. हा शब्द आतां बहुतेक उपयोगांतून गेलेला आहे. १३. दृढ+मत्+अभिप्राय=दृढ अशा माझ्या युद्ध करण्याविषयीच्या अभिप्रायापासून. १४. मरणाधीन मनुष्याची. १५. शक्रसुद्धां वारूं शकत नाही, तेव्हा मनुष्य काय वारूं शकेल-अशा कैमुतिकन्यायानें अर्थसिद्धि असल्यामुळे हा काव्यार्थापत्तिनामक अलंकार झाला. १६. पामरा-प्रमाणें, झुल्लक मनुष्याप्रमाणें. 'विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः'-(अमर). 'प्राकृत' ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति अशी.-प्रकृतौ यथा जातस्तथैव वर्तमानो न व्युत्पन्न इति प्राकृतः.

अध्याय सत्ताविसावा.

- शल्य म्हणे, 'राधेया ! जेव्हां तुझिया स्सरोनि कर्मार्ते, ।
 अर्जुन तीव्र शरानीं समरीं मेदील सर्व मर्मार्ते, ॥ १
- तेव्हां पश्चात्तापा बापा ! तूं पावसील पापानें, ।
 सापानें धरिला पुंव न जगे; बडबडसि तूं जसा पानें. ॥ २
- विजयें वाजवितां, तव कर्णा कर्णा ! रुचेल, कंबु, कसा ? ।
 पळसील, अमसील चि, आइकता सिंहनाद, जंबुकसा. ॥ ३
- ^{१२}अंबाकस्थित शिशु शशिमंडळ कवळावया जसा पाहे, ।
 तूं विजयासि बघाया वांच्छिसि; हें कोण जाणता साहे ? ॥ ४
- पांचारिजे मृगाधिप बाळमृगें धरुनि युद्धकाम रणा, ।
 विजयासीं कळि तैसा; न वरिसि तूं अप्रबुद्ध कां मरणा ? ॥ ५
- ^{१२}शैवमांसमत्त जंबुक तूं, गजमुक्ताश सिंह तो जिणु; ।

जसा जन्मला तसाच ज्ञानहीन राहणारा तो प्राकृत शैव व वैष्णव पथात लत्तन्मतांतील विशेष संस्कार जो करून घेत नाही, त्यास 'प्राकृत' म्हणतात. १७. ह्या गीत्यर्थात 'वक्रोक्ति' नामक अलंकार आहे.

१. मुळांतील अध्याय ३९ श्लोक १३-३५ व चाळिमावा अध्याय इतका कथाभाग यांत आलेला आहे. २. दुर्योधनानें केलेलीं सर्व कर्मां कर्णप्रेरितच होती, म्हणून 'तुझिया कर्मार्ते' असें शल्यानें म्हटलें आहे. सभेंत द्रौपदीला उद्देशून कर्ण जे शब्द बोलला, ते मात्र त्याच्या स्वतःचे. [मोरोपतकृत सभापर्व-अ० ६ पहा]. ३ 'तापा-बापा-पापा'-वृत्त्यनुप्रास. पापानें=आजपर्यंत केलेल्या पापाचरणामुळे. ४. 'पापानें-सापानें-जसा पानें' येथें 'प नें' याच्या आवृत्तीमुळे वृत्त्यनुप्रास झाला आहे. ५. वेडूक. ६ मद्यप्राशनानें. ७. कानाला. ८ 'कर्णा-कर्णा' हा छेकानुप्रास. ९ शख. १०. सिंहाचा शब्द, किंवा वीरध्वनि. ११. कोल्ह्याप्रमाणें १२. अंबा+अक+स्थित=आईच्या माडीवर बसलेला. १३. अर्जुनसामर्थ्य व कर्णसामर्थ्य जाणणारा. १४. बोलाविजे. १५. सिंह. १६. हरिणशिशूनें. मृग शब्द अरण्यांतील पशु, हरिण, हत्ती या अर्थात योजितात. १७. युद्धाची इच्छा. १८. तैसा (मागच्या चरणांतल्या सादृश्यासारखा) [तुझा] विजयासीं (अर्जुनासीं) कळि (वैर, युद्ध) [होय]. १९. तूं अप्रबुद्ध मरणा का न वरिसि (वरशीलच)-असा अन्वय करावा. किंवा सर्व गीति एकच वाक्य आहे, असें समजून-तैसा (जैसा तो बाळमृग तैसा) अप्रबुद्ध तू मरणा (आपल्या मरणाकरितां) विजयासीं कळि (युद्ध) कां न वरिसि-असा अन्वय करावा. २०. स्वीकारिसी. २१ अज्ञानी. २२. प्रेताचें मांस खाऊन उन्मत्त झालेला असा. २३. गजगंडस्थलस्थ मुक्ताफल खाणारा.

तूं शैशक, पार्थ गंजपति; कीं दानव तूं, सिताश्रै तो विष्णु. ॥ ६
स्वधिल्लेखकृष्णसर्पा कौष्ठें टोंचोनि खवळिसी कां ? गा ! ।

तीव्रत्रिशूलवदनं तूं खाजवितोसि आपुल्या आंगा. ॥ ७

तूं सर्प दर्पपरवश युद्धा पाचारितोसि पक्षीना; ।

मग तो कां निजदैवोपस्थितं योग्य स्वभक्ष्य भक्षीना ? ॥ ८

पार्थ-पयोधर गर्जे, स्पर्धा मंडूक तूं वृथा धरिसी, ।

त्याच्यापुढें 'डुरु डुरु टरौं टरौं' शब्द हे किती करिसी ? ॥ ९

श्वान स्वपोषकाच्या सदनाच्या आश्रये उभा राहे, ।

जिकडे वनांत गर्जे शार्दूल तथा दिशेकडे पाहे. ॥ १०

१. ससा. २. गजश्रेष्ठ. ३. अर्जुन. ४. आपल्या विळांत बसलेल्या काळ्या सर्पास.
५. लांकडानें, काठीनें. ६. तीक्ष्णशूलान्या टोकानें. ७. शरीरास. या गीतींतली वर्ण्य गोष्ट,
तू अर्जुनासारख्या शूरास उगीच चिडवून स्वमृत्यु ओढवून घेतोस, अशी पहिल्या अर्थांत, व
अति भयकर अर्जुनाशीं भांडण करितोस अशी दुसऱ्या अर्थांत असून त्यांचें प्रतिबिंब जे
कृष्णसर्प व गरुड त्यांचें वर्णन केले आहे. म्हणून हा ललित नामक अलंकार होय. त्यांचें
लक्षणः—'प्रकृतधर्मिणि प्रकृतव्यवहारानुल्लेखेन निरूप्यमाणोऽप्रकृतव्यवहारसवन्धो ललितालंकारः'
[रसगगाधर.]. म्हणजे, कर्त्या (प्रकृतधर्मा) विषयी जो वृत्तांत सांगावयाचा, तो न सांगतां
दुसऱ्या एकाद्या त्याजसारख्या अप्रस्तुतरूप वृत्तांतानें तो सूचित केल्यास ललितालंकार
होतो. जसें—'पाणी निघून गेल्यावर हा पूल बांधण्यास इच्छितो'—हा योग्य समर्थी प्रयत्न न
करितां प्रसंग निघून गेल्यानर धडपड करतो. या अलंकारांत, अप्रस्तुतप्रशंसेंत व
निदर्शनेंत थोडथोडा भेद आहे. तो लक्षांत न ठेवल्यास या तीन अलंकारांत धोंटाळा
होण्याचा संभव आहे. तो भेद असा.—अप्रस्तुतप्रशंसेंत प्रकृतधर्मी (म्ह० ज्याचें वर्णन
चाललेलें असतें त्याचा उल्लेख नसतो. त्याविषयीं देखील अप्रस्तुत विषयांत बोलण्यांत येतें.
ललितांत जो प्रकृतधर्मी त्याचा उल्लेख असलाच पाहिजे; व अप्रस्तुत रीतीनें जें सांगावयाचें
असतें तें त्याविषयीं सांगितलेलें असतें. निदर्शनेंत प्रस्तुत व अप्रस्तुत अशा दोन्ही विषयांचा
उल्लेख असतो, पण ललितांत फक्त अप्रस्तुताचाच असतो. ८. गर्वानें परवश झालेला,
आपणास व आपल्या योग्यतेस विसरलेला. ९ पक्षी+इन=पक्ष्यांच्या स्वासीला, गरुडाला.
१०. निज+दैव+उपस्थित=आपल्या सुदैवानें प्राप्त झालेले. ११. मेघ. १२. वैर. १३. वेडूक.
१४. कर्ण. ह्या गीत्यर्थांत पार्थावर पयोधराचा (मेघाचा) व 'तू' ह्या सर्वनामानें बोधित
होणाऱ्या व्यक्तीवर (कर्णावर) मडूकाचा (वेडकाचा) आरोप केला आहे, म्हणून यथें 'रूपका'
लंकार आहे. १५. 'डुरु डुरु टरौं टरौं' हे—वेडकाच्या ओरडण्याचे अनुकरणवाचक शब्द
आहेत. १६. 'डुरु डुरु टरौं टरौं' असाही पाठ आहे. १७. ही व याच्या पुढच्या दोन गीति
सुभाषितरूप आहेत. १८. वाध. गीति ९ व १० मध्ये स्वभावोक्ति आहे.

भुंके बळें यथेष्ट, व्यथित करी निकटवर्तिजनकर्णा, ।

अर्जुनदृष्टि न पडली तों चि तसा भुंकतोसि तूं कर्णा ! ॥ ११

शैशमंडळींत कोल्हा म्हणतो 'मी सिंह' वल्गना करितो, ।

जोंवरि न पाहिला गजमुक्ताफळकवळभक्षिता हरि तो. ॥ १२

आखु बिडाल, श्वान व्याघ्र, शृंगाल द्विपारि, शंशक करी, ।

विष अमृत, सत्य अनृत हि, तूं पार्थ, तया तुम्हां नसे चि 'सिंह'. ॥ १३

कर्ण म्हणे, 'गुणवद्गुण जाणे गुणवंत, अगुण नेणे ची ।

प्रसवे ती च अभिज्ञा शल्या ! तैसी न वांज वेणेची. ॥ १४

१. पीडित. २. जवळ असणाऱ्या मनुष्याच्या कानांला. ३. तुझ्यावर अर्जुनाची दृष्टि पडली नाही तोंपर्यंत. 'अर्जुन दृष्टि न पडला तों चि' असा पाठभेद. ४. तोंपर्यंत ५. सशांच्या मंडळींत. ६. बढाईच्या गोष्टी. ७. 'तोंवरि करि जबुक गर्जेना । जोंवरि न पाहि पंचानना.' हें सुभाषित या गीतीशीं समानार्थक आहे. ८. गज+मुक्ताफळ+कवळ+भक्षिता=हत्ती+गडस्थलातील मोतींरूपी फळें+घांस+खाणारा. हत्तीच्या गडस्थलांत मोतीं असतात व हत्तीस मारून सिंह तीं भक्षितो, असा कविसमय आहे. कविसमय म्हणजे कविजनांनीं ठरविलेला नियम. 'गजगडपल्लकवळभक्षिता' (=हत्तीच्या गडस्थळांतील मांस खाणारा)-असा रा० पराडकर यांच्या प्रतीत पाठ आहे पण आम्ही स्वीकारिलेला पाठच विशेष प्रचारांत आहे. ९. सिंह. ही गीति अप्रस्तुतप्रशंसेचें प्रख्यात उदाहरण आहे. येथें शश=कौरव, कोल्हा=कर्ण, व सिंह=अर्जुन-असा शल्याच्या म्हणण्याचा भाव. १०. मूषक. ११. माजर. १२. कोल्हा. १३. सिंह. १४. ससा. १५. हत्ती. ह्या आर्थेंत दोन भाव निघतात ते हे कीं, एक दुर्बळ आणि बलवान यांची उपमा, आणि दुसरा ग्राह्य व अग्राह्य यांची उपमा-कर्णांर्जुनास दिली आहे. १६. तू [आणि] पार्थ [अनुक्रमें] आखु बिडाल [इत्यादि आहां]-असा अन्वय. जी दोन दोन शब्दांची एकेक जोडी या गीतींत आहे, त्यांपैकी पहिला कर्ण व दुसरा अर्जुन यांस लागू आहे. पण 'सत्य अनृत हि' ही जोडी चुकीची आहे. येथें 'विष अमृतानृत सत्य हि' असा पाठ असावयास पाहिजे होता, म्हणजे जोड्याचा अनुक्रम चुकीचा झाला नसता. हा यथा-संख्य किंवा क्रमालंकार होय. १७. तयां तुम्हां=त्यांना व तुम्हांला=ज्यांचे धर्म वर सांगितल्याप्रमाणें परस्परावरुद्ध आहेत अशा तुम्हां दोघाना. १८. बरोबरी. १९. ह्या कर्णांच्या भाषणात वीररस ओतप्रोत भरलेला आहे. २०. जो गुणवान् त्याचे गुण. २१. गुणवान्. २२. अगुण (जो गुणरहित-मूर्ख तो) गुणवद्गुण नेणे ची (जाणत नाही)-असा अन्वय. २३. [जी] प्रसवे (बाळंतीण होते-मुलास जन्म देऊन आई होते) तीच वेणेची (प्रसववेदनेची) अभिज्ञा (जाणणारी-तीच जाणते-असा भाव); तैसी (मुलाच्या आईप्रमाणें) वांज (बंधन) [वेणेची अभिज्ञा] न [जाणे]-असा अन्वय. प्रस्तुत गीति पुढील प्रख्यात गीर्वाण श्लोकाचें

तूं गुणहीन गुणागुण कैसा गा ! जाणसील ? अंधानें ।

कैसें नाट्य पहावें ? कीं स्वर्गीं सुख असत्यसंधानें ? ॥

१५

शस्त्रातें, अस्त्रातें, जिणूच्या त्यां हि दिव्यैचापातें, ।

क्रोधातें, वीर्यातें, शल्या ! मीं जाणतो प्रतापातें. ॥

१६

रिपुंनृपसर्पसुपर्णा कर्णास हि एक जाणतो मीं च ।

विंध्यासि मेरुं, मेरुसि विंध्य चि जाणे, नं अन्य नंग नीच. ॥ १७

मीं आपणासि जाणें, जाणें त्या जिणुला हि तत्वानें, ।

तैसें न जाणिजे त्यां, इतरें बां ! तत्वहीन सर्वानें. ॥

१८

जाणें निर्जवीर्यातें, तद्वीर्यातें, रणीं, म्हणोनी च ।

विजया बाहे, वा ! हें नेणुनि मज 'साहसी' म्हणो नीच. ॥

१९

पार्थवघाचें साधन आहे, तें सांगतो तुला जेणें ।

आजि द्वैरंधयुद्धीं विजयाचे प्राण निश्चये घेणें. ॥

२०

रूपांतर आहे.—'विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् । नहि वंध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम् ॥' ही प्रतिवस्तूपमा होय. २४. 'वांझ' असें पाठान्तर. २५. वेणेची अभिज्ञा=वाळतीण होण्याच्या वेळचे दु ख जाणणारी. वेणा=प्रसववेदना. 'वेण' असें या शब्दाचें एकवचन आहे, परंतु प्रचारांत अनेकवचनीच रूप वापरतात.

१. गुण व अवगुण. २. ज्याची प्रतिज्ञा असत्य आहे त्यानें. ३. या गीतींतील प्रत्येक नामांशीं 'जिणूच्या' या शब्दाचा अन्वय आहे. ४. प्रख्यात. ५. गांडीवनामक धनुष्यास. ६. रिपु+नृप+सर्प+सुपर्णा=शत्रु+राजे+सर्प+गरुडा=शत्रुनृपरूपी सर्पास गरुडासारख्या अशा. ('कर्णासहि' याचें विशेषण) सर्पगरुडाचें स्वाभाविक वैर प्रसिद्धच आहे. ७. 'मला मी जाणतो' असें म्हणणें किंचित् गर्वद्योतक आहे. पण 'कर्णास मी जाणतो' असें कर्णानेंच म्हणणें स्वाभिमानसूचक आहे. म्हणून कवीनें प्रस्तुत स्थलीं खुबीदार शब्दयोजना केली आहे, असेंच म्हटलें पाहिजे. ८. स्वतः कर्णच. ९. पर्वतविशेष. १०. अन्य नीच नग न (जाणे)—असा अन्वय. ११. पर्वत. १२. तत्ववृष्टीनें, यथाथे रीतीनें. १३. येथें रा० पुराडकर यांच्या प्रतीत 'वा' असा पाठ आहे, पण तो हस्तदोष असावा. १४. शक्तिहीन प्राण्यानें. 'सत्वहीन सत्वानें'=(बुद्धिरहित प्राण्यानें) असाही पाठ आहे. १५. आपल्या सामर्थ्यास. १६. त्याच्या (अर्जुनाच्या) पराक्रमास. १७. म्हणूनच, याच कारणाकरितां. म्हणोनी च [मी] विजया रणीं बाहे (बोलावीं.) वा ! (अगा!) नीच (नीच मनुष्य) हें नेणुनि (मी स्वसामर्थ्य व शत्रुसामर्थ्य ओळखूनच युद्धास जात आहे, हें न समजून) मज 'साहसी' [म्हणेल तर] म्हणो—असा अर्थ. १८. अविचारी. १९. ज्या साधनानें. २०. रथ्यांच्या द्वंद्वयुद्धांत.

- आहे अहिमय सायक मृदुचदनचूर्णपूर्णभात्यांत, ।
 त्यावांचुनि शर दुसरा नाही च क्षोणिवल्लभा ! त्यात. ॥ २१
- शत्रुशिर च्छेदाया समयीं सोडीन त्या चि आहेया ।
 माझ्या शरा निवारी ऐसा विश्वांत कोण आहे या ? ॥ २२
- तो आहेय शरोत्तम सोडुनि, मीं मेरुतें हि फोडीन, ।
 कवचाची काय कथा ? पार्थीं कीं केशवीं च सोडीन. ॥ २३
- दुःसहसर्पशरबळें पार्थासीं आजि लावितों झगडा, ।
 पैगडा पाडीन जमीं, शंरटंके करिन चूर्ण त्या दगडा. ॥ २४
- सर्वां मृदुवीराची श्री त्या कृष्णीं प्रतिष्ठिता आहे; ।
 सकळां पांडुसुताचा जय त्या एकीं धनंजयीं राहे. ॥ २५
- त्या दोघांसीं पडतां गाठि, स्वहितेच्छु कोण परतेल ? ।
 भुवनीं प्रसरत असता यश सहज चि, जेंवि वारिवर तेल. ॥ २६

१. सर्पमय. २. बाण. ३. मृदुचदनाच्या चूर्णानें पूर्ण अशा भात्यांत. ४. त्या भात्यांत
 ५. सर्परूपी (बाणाला). अहिसंबधीं तो आहेय. 'आहेय =सर्पमय' नीलकंठी टीका. ६. ह्या
 माझ्या शरा निवारी ऐसा-असा अन्वय. ७. अहिरूपी. ८. काव्यार्थापत्तिनामक अलंकार
 प्रस्तुत स्थली आहे. ९. पगडा पाडणें=दुमन्यावर आपली श्रेष्ठता स्थापणें. 'पगडा बसविणें'
 असा भाषणसांप्रदाय सध्यां प्रचारात आहे. १०. बाणरूप टाकीनें. ११. चुरा, पूड
 १२. दगडाप्रमाणें कठीण अशा अर्जुनास. १३. यादववीरांची १४. वैभव. 'श्री'शब्दाचे
 अनेक अर्थ आहेत. त्यापैकीं काहीं येथें देतो- (१) लक्ष्मी, (२) ऐश्वर्य, (३) शोभा, (४) त्रिवर्ग
 (धर्मार्थकाम), (५) वृद्धि, (६) अलंकरण, (७) सरस्वती, (८) कीर्ति, (९) बुद्धि, (१०) वीणा,
 (११) उपकरण, (१२) बिल्व इत्यादि. हा शब्द फार शुभप्रद समजला जातो. १५. विद्यमान,
 बसलेली. १६. एकद्वया. १७. आत्महित इच्छणारा. अशा महाशर्यांशीं युद्ध करून, विजयी
 होण्यात किंवा पराजित होण्यातही स्वहित आहे. म्हणून स्वहितेच्छुनीं असला सुप्रसंग दवडूं
 नये-असा भाव. १८. [कृष्णांजुनांशीं युद्ध केल्यास] यश (आपली कीर्ति), जेंवि वारिवर तेल,
 [तेंवि] भुवनीं सहज चि (विशेष परिश्रमाशिवाय आपोआप-फक्त त्यांचा प्रतिपक्षी मी आहे
 एवढ्याच कारणावरून) प्रसरत असतां कोण स्वहितेच्छु परतेल ?-असा अन्वय. कोणीही
 परतणार नाही-असा भाव. हा प्रश्नालंकार. १९. 'प्रसरत असतां' असें पाठांतर. २०. यश
 हें कीर्तीपेक्षां श्रेष्ठ मानितात. पराक्रमानें यश मिळतें, दानपुण्यानें कीर्ति मिळते, यश सर्व-
 दिशाव्यापी असतें, कीर्ति एकदिशागामी असते-असा यश आणि कीर्ति यांमध्ये भेद आहे.
 'दानपुण्यकृता कीर्तिः पराक्रमकृत यश. । एकदिग्गामिनी कीर्ति. सर्वदिग्विस्तृत यशः. ॥'
 (कुमारसंभव, सर्ग २४७ वरील टीका). २१. पाण्यावर.

- येतील कृष्ण दोघे मज एकावरि; जगांत मीं धन्य; ।
 लोकत्रयीं सुजन्मा मत्सम माझ्या मते नसे अन्य. ॥ २७
- गांडीवसुदर्शनधर कॅपिपक्षिपकेतु कृष्ण ते दोघे, ।
 मज हर्षप्रद समरीं; त्यांपासुनि भीति, भीरु जो, तो घे. ॥ २८
- तूं झालासि कुंदेशीं; संगरपांडित्य काय तुज ठावें ? ।
 शल्या ! कल्याणगुणा पात्र जगीं पुण्यसंग्रहें व्हावें. ॥ २९
- भ्यालासि मूढबुद्धे ! बडबडसी, फार वानिसी अरिला; ।
 भाव तुझा मज कळला, धीर तुझा मृत्युच्या भयें हरिला. ॥ ३०
- यावरि उगा चि राहें, पाहें मत्कर्म नीट, सावध हो; ।
 त्यां दोघांचा जैसा, न तुझा ही मत्करें तसा वध हो. ॥ ३१
- हितशत्रुत्व न दे सुख, नाहीं च विचार लेश ही अधर्मी, ।
 पाहसि मज भिववाया, पैरि करिन अशा गुणें तुझा वध मीं. ॥ ३२
- ते मारितील मज कीं त्यांलां मारीन मीं, खंबळ जाणें; ।

१. तीन लोकांत (स्वर्गमृत्युपाताळात). २. उत्तम आहे जन्म ज्याचें असा; कृतार्थजन्मा.
 ३. गांडीव आणि सुदर्शन धारण करणारे अर्जुन व कृष्ण. ४. कपिकेतु आणि पक्षिपकेतु
 (मारुती व गरुड ज्यांच्या ध्वजी आहेत असे) कृष्णाजुन ५. जो भीरु (भित्रा) तो त्यापासुनि
 (कृष्णाजुनापासुन) भीति घे (भय पावे) ६. कुदेशीं तुझा जन्म झाला-असा भाव. मद्रदेशाला
 'कुदेश' म्हणण्याचें कारण पुढें सांगितलें आहे. ७. युद्धपांडित्य. ८. कल्याणप्रद (हितप्रद किंवा
 शुभ)सद्गुणांस पुण्यसंग्रहें पात्र व्हावें; पण कुदेशात जन्मलेला जो तूं, त्याला पुण्यसंग्रह नाही.
 तसात् संगरपांडित्य इत्यादि कल्याणगुण तुझ्यांत नाहीत-असा भाव. ९. (मृत्यूच्या) भयें (कर्ता)
 तुझा धीर (कर्म) हरिला (हरण केला, नाहीसा केला) १०. त्या दोघांचा (कृष्णाजुनांचा)
 मत्करें जैसा [वध होणार आहे] तसा तुझा ही वध न हो (होवो.) ११. माझ्या हातानें
 १२. गीतेच्या प्रथमार्धात व द्वितीयार्धातही 'हो' हाच शब्द असल्यामुळें एकच शब्द दोन्हीकडे
 समकांत आला आहे, असे वाटण्याचा संभव आहे. पण तसें नव्हे. प्रथम 'हो' आज्ञार्थी आहे
 व द्वितीय 'हो' आशीर्वादार्थी (होवो) आहे, असें समजावें. पहिला द्वितीयपुरुषी व दुसरा तृती-
 यपुरुषी भिन्नार्थी प्रयोग आहे. १३. वाहेरून हितकल्याणप्रमाणें दिसून आतून जो शत्रु असतो
 तो हितशत्रु-त्याचा भाव. १४. अधम मनुष्याचे ठायीं. १५. तुझ्या धमकीच्या भाषणानें मी
 भिणार तर नाहीच, पण तुझेंच डोकें उडवीन-असा भाव. १६. कृष्ण व अर्जुन यांस.
 १७. मी आपली शक्ति जाणतो.

कृष्णांला कर्ण न भी, तनु टाकुनि एकदा असे जाणें. ॥	३३
दोषांची काय कथा ? जरि कृष्णार्जुन सँहस्र येतील, ।	
तरि माझे शर त्यांच्या प्राणघनातें हँरुनि घेतील. ॥	३४
तू उपजलासि जेथें, सकळां देशांत देश तो खोटा, ।	
जेथें स्त्रीपुरुषांच्या व्यवहारीं पातकां नसे तोटा. ॥	३५
सेविति गोमांसादिक मांस, व्यभिचार, मद्य, जन सर्व, ।	
जेथें जन्म तुझे, तें राष्ट्र महापापवृद्धिचें पर्व. ॥	३६
म्यां धृतराष्ट्रापासीं विप्रमुखें मद्रदेशवृत्त असें, ।	
शल्या ! बहु आयकिलें. सुब्राह्मण अनृत बोलतील कसें ? ॥	३७
मिथ्याभाषण, मित्रद्रोह, व्यभिचार, वैर आमरण, ।	
इत्यादि दोष पुष्कळ मंद्रीं. झालें तुझ्या गुणें स्मरण. ॥	३८

१. दोषाही कृष्णार्जुनास, कर्ण कृष्णार्जुनास भीत नाही, कारण काय ? तर एकदां केव्हां तरी शरीर टाकून-मरून जाणें-आहेच. हा काव्यलिङ्ग अलंकार होय. कारण गीतीच्या तृतीय व चतुर्थ चरणात कार्यकारणभाव आहे. '[ह्या] आर्वेंत वीररसाची अगदीं कमाल आहे. आयां तर अगदीं सरळ व साधी, पण वीररसाची तर कमाल.' (अलंकारमीमांसा-पृष्ठ ८). २. गमन करणें, मरणें. ३. काव्यार्थापत्ति नामक अलंकार. ४. एक हजार. ५. 'हिरोनि' असें पाठांतर. ६. येशून मद्रदेशाची निंदा सुरू झाली आहे. या निंदेवरून भारतरचनाकाळी मद्रदेशाविषयी लोकांची काय समजूत होती, हें स्पष्ट होत आहे. हा भाग इतिहाससंशोधकांस फार उपयोगाचा आहे, यांत संशय नाही. ७. पुण्यदिन. पर्व=अमावास्याप्रतिपत्संधिकाल, अमावास्या, व प्रतिपदा यांतील संधिकाल. पंचपर्व प्रसिद्ध आहेत, तीं हीं:-अष्टमी, चतुर्दशी, अमावास्या, पौर्णिमा व संक्रांत. या दिवशीं पुण्यकर्म केल्यास पापांचा क्षय होतो-अशी समजूत आहे. कर्ण शल्यास म्हणतो, कीं सर्व पर्व पापनाशाचीं आहेत, पण तुझे राष्ट्र हें पापवृद्धिचें पर्व आहे. ८. वर वर्णिल्याप्रमाणें. ९. त्या ब्राह्मणानें जें जें सांगितलें, तें तें खरेंच असलें पाहिजे. कारण सुब्राह्मण खोटें बोलणार नाहीत-असा भाव. येथें अर्थ-तरन्यास नामक अलंकारध्वनि आहे. १०. मरणापर्यंत. 'आ' हा उपसर्ग, नामाच्या प्रारंभीं लागून 'तेथपर्यंत' असा अर्थ देतो. उदाहरणार्थ:-आकठ, आबालगोपाल, आचंद्रार्क (चंद्रसूर्य असतील तोपर्यंत) इत्यादि. ११. मद्रदेशात किंवा मद्रदेशस्थाच्या ठायीं. 'आहेत' हें क्रियापद अध्याहृत आहे. १२. 'स्मरण' शब्दानें स्मरणालंकार झाला असें वाटण्याचा संभव आहे, पण तसें नाही. कारण प्रस्तुत स्थळीं रमणीयार्थक प्रतिपादन कांहींच नाही. तेव्हां याला अलंकारच म्हणता येत नाही.

जे जे ब्रह्मद्वेषी त्यांसि पराभव पैरोपरी घडती; ।

तैसें चि मद्रकांसीं संगत करितां चि नारकीं पडती. ॥ ३९

‘मद्रकदेशीं संगत नाहीं च, यथार्थ हें असेल जरी, ।

रे वृश्चिका ! तुझा विषपावक पावो विनाश शीघ्र तरी.’ ॥ ४०

हा अर्थ ज्यांत ऐसा आथर्वण सिद्धमंत्र अद्भुत रे ! ।

या मंत्रे अतिसत्वर वृश्चिकविषवीर्यवेदना उतरे. ॥ ४१

^{५१}थोर चमत्कार असे ! प्रत्यय आला मला चि मंत्रांचा^{५३}, ।

वृश्चिकविषवीर्याच्या निःशेषप्रशमनीं स्वतंत्राचा. ॥ ४२

१. ब्रह्मशब्द परमात्मा, वेद व ब्राह्मण या तीन अर्थांत प्रयुक्त आहे, म्हणून ब्रह्मद्वेषी म्हणजे या तिहींचा द्वेषी. २. निरनिराळ्या प्रकारचे, कित्येक. ३. नरकांत. ४. या क्रियेचा कर्ता ‘लोक’ किंवा ‘जन’ हा अध्याहृत आहे. या गीतींत ब्रह्मद्वेषी व मद्रक हे सारखेच होत, असें सुचविलें आहे. ५. मद्रकदेशांत कोणाशीं संगत होत नाहीं, कोणीही विश्वासाहें मित्र मिळत नाहीं. सर्व मित्रद्रोहीच आहेत. ही गोष्ट जर खरी असेल, तर हे वृश्चिका ! तुझें विष उतरून जावो—असा अर्थ. हा एका आथर्वणमंत्राचा अर्थ आहे, असें पुढच्या गीतींत पंतांनीं सांगितलें आहे. याविषयीं मुळांत असें आहेः—‘मद्रके संगत नास्ति इत वृश्चिक ते विषम् । आथर्वणेन मंत्रेण यथा शान्तिः कृता मया ॥ इति वृश्चिकदष्टस्य विषवेगहतस्य च । कुर्वन्ति मेषजं प्राज्ञाः सत्यं तच्चापि दृश्यते. ॥’ [अ० ४०. श्लो० ३३-३४]. या श्लोकावरून ह्या गीतींचा अर्थ स्पष्ट होऊन दोन साध्या अनुष्टुप् श्लोकांच्या पंतांनीं दोन उत्तम गीति कशा बनविल्या आहेत, हेंही लक्षांत येईल. ६. खरें. ७. विषरूप अग्नि. ८. अथर्ववेदासवधीं. साप, विंचू इत्यादिकांचे व भूतपिशाचादिकांचे मंत्र चौथ्या म्हणजे अथर्ववेदांत आहेत, अशी एकंदर लोकांची समजूत आहे. अथर्ववेद इतर तीन वेदांपेक्षा नवीन आहे, असें शोधकांचें म्हणणें आहे. ९. ज्या मंत्रानें कार्यसिद्धि होते तो सिद्धमंत्र. १०. विंचवाच्या विषाच्या प्रभावापासून उत्पन्न होणारी पीडा. ‘वृश्चिकविषवीर्यदेवता’ असा पाठ आहे. त्याचा स्वीकार केल्यास पुढीलप्रमाणें अर्थः—विंचवाचें विष हेंच आहे वीर्य (सामर्थ्य) ज्या देवतेचें ती. ११. वृश्चिक-विषवीर्याच्या निःशेष-प्रशमनीं स्वतंत्राचा (दुसऱ्या मंत्रांच्या साहाय्याशिवाय विषाचा संपूर्ण नाश करण्यास समर्थ अशा) मंत्राचा (वर सांगितलेल्या आथर्वण मंत्राचा) मला चि प्रत्यय आला, थोर चमत्कार असे !—असा अन्वय. कर्ण म्हणतो कीं, मद्रकदेशांत खरा मित्र एकही सापडावयाचा नाही, सर्व मित्रद्रोही आहेत, हें म्हणणें माझ्याच अनुभवानें खरें ठरलें. तूं माझा मित्र असून मला निरुत्साही करून मित्रद्रोह करूं पाहतोस. तेव्हां माझ्या अनुभवावरूनही मंत्रांतलें म्हणणें खरें ठरलें—असा भाव. १२. समूळ शांतीविषयीं. १३. स्वसमर्थ असलेल्या मंत्राचा.

निर्लज्जा अपवित्रा मदिरारस सेविति स्त्रिया अ-सती, ।

असती तशा न कोठें, हंगती, सुतती, उँभ्या; न त्या बसती. ॥ ४३

त्यांचा सुत तूं शल्या ! ठावें तुज धर्मतत्व तें काय ? ।

मज उपदेश कराया ते मात्र समर्थ रामगुरुपाय. ॥

४४

शंरशयनीं च निजावें हा क्षत्रियधर्म मुख्य बहु शुद्ध, ।

बहुजन्मार्जितपुष्कळनिर्मळपुण्यद्रुमैकफळ युद्ध. ॥

४५

माझा सखा सुयोधन; हो धनकायव्यय प्रियनृपार्थी. ।

तूं काय मूढ ? मज रणविमुख कराया पराक्रम न पार्थी. ॥

४६

तुज भेदिलें परानीं स्पष्ट, म्हणुनि बोलसी असें खोटे, ।

सर्वा पापांमध्ये हें मित्रद्रोहपाप बहु मोटे. ॥

४७

मज वाराया तुजसम शत जरि करितील यत्न न वळेन, ।

रिपुबळवर्णन करितां अधिक चि मीं कर्ण आजि खवळेन. ॥

४८

१. हीं सर्वे स्त्रियांचीं विशेषणें आहेत. २. जारिणी. येथें 'दामयमक' आहे. ३. हा चतुर्था चरण गाळला असता तर बरें झालें असतें. मुळांतही इतक्या स्पष्ट रीतीनें वर्णन नाही. ४. हीं कृत्यें उभें राहून करण्याचा धर्मशास्त्रात निषेध आहे. ५. मद्रदेशस्य स्त्रियांचा, किंवा मद्रदेशस्थांचा. अर्थात् शल्याचे आईबाप मद्रदेशनिवासी असल्यामुळे त्यांचा. ६. धर्मरहस्य. धर्माधर्माविषयीचे सूक्ष्म विचार. ७. परशुरामच समर्थ आहे. तूं नाहीस-असा भाव. ८. परशुराम जो माझा गुरु, त्याचे पाय. गुरुविषयी विशेष भक्ति दाखविण्याकरितां शिष्य गुरुच्या पायाचा उल्लेख करित असतात. उ०- 'पूज्यपाद श्रीशंकराचार्य,' 'महाराजांच्या पायांच्या प्रतापानें' इत्यादि. ९. हा समास चित्य आहे. कारण 'रामगुरु' हा संस्कृत व 'पाय' हा प्राकृत शब्द आहे. १०. शरांच्या पलगावरच. अनुरूप गीत्यर्थ- 'शय्येवरि न पडाया योन्य, रणक्षितिबरीच, हा काय.' [विराटपर्व-अध्याय ३।४४]. ११. पुष्कळ जन्मां-पातून संपादिलेलें, फार साचलेलें व निर्मळ (शुद्ध, पापाचा किंचित् अंशही नसलेलें) जें पुण्य, तद्रूपी द्रुमाचें (झाडाचें) एक (अद्वितीय, दुसरे कोणतेंही फळ ज्याच्या बरोबरीचें नाही असें) फळ (सत्परिणाम). १२. सुयोधन माझा सखा (आहे), [त्या] प्रियनृपार्थी (त्या प्रिय राजाकरितां) धनकायव्यय हो (होवो)-अन्वय. १३. धन, देह हीं खर्ची घालणें. १४. मज (मला) रणविमुख कराया (रणातून पळून जावयास लावण्यास) पार्थी (अर्जुनाचे ठायीं) [देखील] पराक्रम न [मज] तूं मूढ काय [होव] (काहींच नाहीस, असमर्थ आहेस)-असें तात्पर्य. येथें काव्यार्थापत्ति नामक अलंकार झाला आहे. १५. फितुर केलें. १६. शत्रूनीं. १७. हें गीत्यर्थें सुभाषितरूप आहे.

- प्रतिभटगजमथनोद्यतनागनिवारण करील काय सैसा ? ।
 शक्य नसे तुजला हें; समरीं होईल विमुख कर्ण कसा ? ॥ ४९
- नास्तिकवचनें धर्मां विमुख न होईल धर्मसमयज्ञ. ।
 आम्हां वीरांसि नसे सुगतिप्रद अन्य युद्धसम यज्ञ. ॥ ५०
- करितां विलाप शल्या ! व्याकुळ होशील, कंठ वाळेल. ।
 अ-सती तव उक्ति, ईला धर्मात्मा कर्ण हा न भालेल. ॥ ५१
- समरीं तनु टाकिति त्यां नरसिंहांची सुनिर्मळा सुगती ।
 रामें कथिली, तीतें सरतां मंद्भुजभुजंग हे फुगती. ॥ ५२
- माराया अहितातें, धृतराष्ट्राचे कुमार रक्षाया, ।
 रुचलें पुरुरव्याचें वृत्त, प्रख्यात युद्धदक्षा यां. ॥ ५३
- मज युद्धामिप्रायापासुनि मार्गें बळें चि फिरवील ।
 ऐसें भूत नसे चि त्रिजगीं, जें यां यशासि मिरवील. ॥ ५४
- न्यावें निजमित्राचें अर्जुनवधकार्य सिद्धिला वंहिलें; ।

१. प्रतिभट+गज+मथन+उद्यत+नाग+निवारण=शत्रुरूप गजाच्या मथनाविषयी उद्युक्त जो गज, त्याचें निवारण. पांडवांचें मथन करण्यास उद्युक्त झालेला जो मी, त्याचें (माझे) निवारण करण्यास तूं असमर्थ आहेस-असा भाव. २. हें अर्ध सुभाषितरूप व अन्योक्त्यालंकृत आहे. ३. नास्तिक=ईश्वर व आत्मा यांचें अस्तित्व नाकबूल करणारे. मनूनें 'नास्तिको वेदान्दिकः' अशी नास्तिकाची व्याख्या केली आहे. विशेषकरून चार्वाक, बुद्ध व जैन यांस नास्तिक हें नांव आहे. ४. पाठमोरा. ५. धर्मांचे नियम जाणणारा. ६. मोक्ष देणारा. अनुरूप गीत्यर्थः-
 '.....समरासम राया ! तुज न अन्य हित याग' [सभापर्व-अध्याय १।१०८). ७. प्रलाप, वटवट. ८. तोंडाला कोरड पडेल, घसा कोरडा होईल. ९. सती (पतिव्रता) नव्हे ती, जारिणी. १०. हिला; तुझ्या उक्तीला. ११. भुलेल. १२. मत्+भुज+भुजंग=माझे वाहू हेच कोणी सर्प, ते. १३. शत्रूना. १४. पुरुरवा यास विक्रम असेंही नामांतर आहे. हा चद्राचा मुलगा जो बुध, त्यास इलेपासून झालेला मुलगा. यापासूनच एकंदर चंद्रवशाची वृद्धि झाली. उर्वशी नामक अप्सरा याची स्त्री होऊन कांहीं दिवस पृथ्वीवर राहिली होती. इंद्रशत्रु जे दानव, त्यांचा संहार करून हा इंद्रास नेहमी साहाय्य करित असे. या प्रसंगाचाच प्रस्तुत स्थळीं उल्लेख केला आहे. १५. मला. १६. युद्ध करण्याच्या इच्छेपासून. १७. प्राणी. पिपीलिके (मुंगी) पासून तो ब्रह्मापर्यंत जे प्राणी आहेत, तीं सर्व भूतें होत. १८. मला मार्गें फिरवून मिळणारें जें यश, त्याला. १९. आपला मित्र जो दुर्योधन, त्याचें. उत्तरार्थात 'जें मुख्य सत्यसंधें' असा पाठ आहे. त्यास अनुसरून पुढीलप्रमाणें अन्वय करावाः-जें म्यां

- जें सख्य सत्यसंधें म्यां अंगीकारिलें असे पहिलें; ॥ ५५
- हें कारण एक; दुजें चित्तीं लोकांपवादभय मोटें, ।
- ‘शल्य तपस्वी कर्ण वधिला,’ म्हणतील लोक, तें खोटें; ॥ ५६
- सहजा क्षमा हि तिसरें कारण; या कारणत्रयें हात ।
- घरिला माझा, म्हणउनि शल्या ! केला नसे तुझा घात. ॥ ५७
- नाहीं तरि गृध्रशिवाकाकशृगालोदरांत जातास; ।
- माझ्या सर्वप्राणिप्रियदानव्रत असे चि हातास. ॥ ५८
- पुनरपि जरि तूं ऐसें मँच्छ्वणमनःश्रमभ्रमदशील ।
- कुवचन, दुराग्रहानें शल्या ! माझ्या समीप वदशील, ॥ ५९
- तरि घालील तव शिरीं हा प्रभु माझा महाभुज गदेतें, ।
- ‘कीं, त्वँद्वचाहुनि उणें तापद विष, जें महाभुजग दे, तें.’ ॥ ६०

मुख्य सत्यसंधें पहिलें (पूर्वी किंवा सर्वांच्या अगोदर) अंगीकारिलें असे [तें] निजमित्राचें अर्जुनवधकार्य व्हिलें सिद्धिला न्यावें—असा अन्वय. २०. सत्वर.

१. तू इतके कडू शब्द बोललास, तरी तुला न मारण्याचें कारण. २. लोक+अपवाद+भय=लोकनिंदाभय. ३. मोठें. ४. सज्जन, साधु. ५. शल्य साधु असून कर्णानें त्याचा वध केला, असें त्याचें म्हणणें खरोखर खोटें. कारण तू तपस्वी असून मित्रद्रोही आहेस—असा भाव. ६. जन्मापासून झालेली. ७. दुसऱ्याचे अपराध क्षमा करण्याचा माझा जो लहानपणापासून स्वभाव आहे, तोही. ८. तीन कारणांनीं (कर्ता). ९. गृध्र+शिवा+काक+शृगाल+उदर=गिधाड+भालू+कबळे+कोल्हे+ह्यांच्या पोटांत. येथें पर्यायोक्त अलंकार आहे. १०. सर्व प्राण्यास त्यांची प्रिय असेल ती वस्तु दान करण्याचें व्रत. दानाविषयीं कर्णाची प्रख्याति जगत्प्रसिद्धच आहे. ही गीति काव्यलिंग अलंकाराचें उदाहरण आहे. शल्या ! तूं कोल्हाकुच्याच्या उदरात गेला असतास. कारण सर्व प्राण्यास संतुष्ट करण्याचें माझे व्रत आहे. येथें समर्थनीय अर्थाचें समर्थन (सयुक्तिक प्रतिपादन) केलें असून यांतील कार्यकारणभाव ‘म्हणून’ ‘कारण’ इत्यादि शब्दनीं दाखविला नाहीं. ११. मत्+श्रवण+मनस्+श्रम+भ्रम+इ+शील=माझे+कान+मन+आयस+भ्रम+देण्याचा+धर्म=माझ्या कानांस श्रम आणि मनास भ्रम देण्याचा धर्म आहे ज्याचा. या समासांत यथासंख्य अलंकारानें श्रवणाचा श्रमाशीं व मनाचा श्रमाशीं संबध आहे असें समजावें. १२. कीं (कारण, गदेनें तुझे डोकें ठेंचण्याचें कारण असें कीं) महाभुजग (प्रचंड सर्प) जें विष दे, तें त्वँद्वचाहुनि उणें तापद [होय]—असा अन्वय. तुझे कडू शब्द सर्पाच्या विषाहूनही कडू आहेत. सर्पाचें डोकें काठीनें ठेंचतात, त्याचप्रमाणें तुझे डोकें मी गदेनें चूर्ण करीन—असा भाव. १३. त्वत्+वच=तुझे भाषण. १४. दुःख देणारें.

इत्यादि बहु वदे, मग कर्ण म्हणे त्यासि 'चाल गा ! चाल.' ।
कवि हो ! निव्वाल पुढती, जरि शल्याची सदुक्ति वाचाल. ॥ ६१

अध्याय अष्टाविसावा.

(हंसकाकीयाख्यान)

मग मद्राधीश म्हणे, 'कर्णा ! जे धर्मनीतिचें वतन, ।
गोब्राह्मणशरणागत ज्यांहीं केले चि सर्वथा जतन, ॥ १
संग्रामीं न पळाले, यज्वे, मूर्धाभिषिक्त जे राजे, ।
ज्यांच्या शुद्धयशासीं तुळितां क्षण ही न चंद्रमा साजे; ॥ २
त्या राजर्षिवरांच्या वंशीं झालों, स्वधर्मपथगामी, ।
सूत नव्हे, वर देउनि चालवितां हा त्वदीय रथ गा ! मीं. ॥ ३
त्या मज ही हित कथितां म्हणसी 'हितशत्रु', मत्तसा वदसी, ।
तुज मति मेलिना चि रुचे, चोरा जसि कृष्णपक्षि चवदसी. ॥ ४

१. शहाणे वाचक हो ! [ही पंताची वाचकास सूचना आहे]. २. संतोषाल, वृष न्हाल.
३. मुळातील ४१ वा अध्याय यांत आला आहे. ४. ह्या अध्यायास 'हंसकाककथानक'
असेही नांव आहे. ५. सद्धर्म व सत्रीति यांचें. ६. परंपरागत आश्रयस्थान, हक्काची जागा.
७. ज्याही (ज्या माझ्या पूर्वजांनीं) गोब्राह्मणशरणागत (गाई, ब्राह्मण व शरण आलेले लोक)
सर्वथा जतन केले चि—असा अन्वय. जतन करणें=कालजीपूर्वक जपणें, दुसऱ्याकडून वास
होणार नाही, अशा रीतीनें त्यांचें संरक्षण करणें. ८. जे राजे संग्रामीं न पळाले—असा
अन्वय. ९. यज्ञ करणारे. १०. स्वच्छ कीर्तीशीं. कीर्तीचा रंग पांढरा बणिला पाहिजे—असा
कविसमय आहे. तेव्हां शल्य म्हणतो, कीं माझ्या पूर्वजांची कीर्ति इतकी स्वच्छ आहे, कीं
चंद्राचा पांढरेपणाही त्यापुढें कमीच आहे. यथे व्यतिरेकालंकार आहे. ११. राज+ऋषि+
वरांच्या=राजर्षिश्रेष्ठांच्या. १२. स्वधर्ममार्गानें जाणारा, योग्य धर्मानें चालणारा. १३. मी
आता तुझ्या सूताचें काम करीत आहे, म्हणून मी खराच सूत आहे असें समजू नको—असा
भाव. मी तुझ्याप्रमाणें सूतपुत्र नसून राजपुत्र आहे—असाही यात शमितार्थ आहे. १४. चाल-
वितो म्हणून. 'सूत नव्हे, वर देउनि चालविता हा त्वदीय रथ गा ! मी' असा पाठभेद.
चालविता=चालविणारा. १५. त्या मज ही=तुला वर देऊन म्हणजे तुझ्या इच्छेप्रमाणें तुझें
सारथ्य करून तुझ्यावर उपकार करणारा जो मी, त्यावरही. १६. पापी, कपटी, दोषयुक्त.
तुला वस्तुस्थिति सांगणारा, खरा प्रकार दाखवून देणारा आवडत नाही; तुझी खोटी स्तुति
करणारा तुला आवडतो—असा भाव. १७. चतुर्दशी. 'चावदसी' हें रूप चिन्त्य आहे.

तूं या मंहाप्रमादें व्यसनीं बुडसी, म्हणोनियां हित मीं ।
 कथिन पुन्हां हि तुज, भेले भ्रमतां पथ दाविती खळा हि तमीं. ॥ ५
 काककथा कथितों, ती ऐकावी, मग यथेष्ट वर्तावें; ।
 पडतां गिरिशिखरच्युतबृहदुपलें कीं खलें न पतावें. ॥ ६
 कां अपराध न करितां मज मारूं पाहतोसि अनघातें ? ।
 होइल कल्याण कसें धर्मज्ञहितेच्छुसाधुजनघातें ? ॥ ७
 अंधासि डोळसानें सांगावें 'काढ पाय, हा खळगा.' ।
 व्यसनीं स्वजनोपेक्षा मद्रेश करील ? काय हा खळ ? गा ! ॥ ८
 सारथिनें रक्षावा स्वरथी, राजा जसा अमात्यानें; ।
 मानावें पितरांसम त्यां हितकर्त्यां सुहृत्तमा त्यानें. ॥ ९

१. मोठ्या वेसावधपणानें. २. भले (भले लोक-सज्जन) खळा हि (दुष्टालाहि) तमीं भ्रमतां (अंधारांत, खरा मार्ग टाकून इकडे तिकडे, भ्रमतां) पथ (रस्ता) दाविती (दाखवितात). हें सुभाषितरूप वाक्य आहे. सामान्यसिद्धांतानें विशेषसिद्धांताचें किंवा विशेषसिद्धांतानें सामान्यसिद्धांताचें जेथें समर्थन केलेलें असतें, तेथें अर्थोतरन्यास नामक अलंकार होतो. ह्या गीतींत 'हित मी कथिन पुन्हां ही तुज' या विशेषाचें 'भले भ्रमतां पथ दाविती खळा हि तमीं' ह्या सामान्य सिद्धांतानें समर्थन केले आहे म्हणून अर्थोतरन्यास. तम=अंधकार, पातक.
 ३. कावळ्याची गोष्ट. ह्या पद्यांत 'दीपका'लंकार आहे. ४. [कारण] गिरिशिखरच्युत-बृहदुपलें (पर्वतावरून खालीं पडणाऱ्या मोठ्या दगडानें) कीं (किंवा) खलें (दुष्ट मनुष्यानें) पडतां (अधोगतीस जात असतां) [स्वेच्छानवर्तनापासून] न पतावें. (परावृत्त न व्हावें, मार्ग फिरू नये). सारांश—काककथा ऐक, व मग वाटेल तसें वाग. अर्थात् माझे बोलणें फोलच होणार, हें मला माहीत आहे. कारण मूर्ख लोक इतके हेकेखोर व इट्टी असतात, कीं पर्वतावरून खालीं पडणाऱ्या दगडाप्रमाणें ते आपला अधःपतनमार्ग सोडून परत मार्गें फिरत नाहींत—असा भाव. ५. खलें=दुष्टानें. तुझ्यासारख्या खळानें—असा भाव. ६. निष्पाप्यास. ७. धर्मज्ञ+हितेच्छु+साधुजन+घातें=धर्म जाणणाऱ्या व तुझें हित इच्छिणाऱ्या सज्जनाला मारल्यानें. ८. मद्रेश व्यसनीं (संकटसमयीं—संकटांत असलेल्या) स्वजनोपेक्षा (स्वजनाची उपेक्षा) करील? (करील काय? अर्थात् करणार नाहीं—असा भाव). हा (मद्रेश) खळ काय? (दुष्ट आहे काय?—अर्थात् नाहीं). खल जो आहे तो स्वजनांची सकटी उपेक्षा करील. मद्रेश खळ नाहीं, तेव्हां तो कदापि स्वजनांस संकटांत सोडणार नाहीं, ९. आपला रथी, आपण ज्याचें सारथ्य करतो तो. जेथें 'परिसंख्या' नामक अलंकार आहे. कारण सारथीनें रक्षण करण्यास योग्य अशा पदार्थांमध्ये स्वरथीची निवड करून, स्वतःच्या देहासारख्या पदार्थाचें त्याज्यत्व शल्यानें गर्भित केले आहे. १०. त्या हितकर्त्यां (हित करणाऱ्या) सुहृत्तमा (मित्रश्रेष्ठ जो सारथि त्याला) त्यानें (रथ्यानें) पितरांसम मानावें.

- सांभाळितो कुंडुंबी स्वकुंडुंब तसा चि सारथी रथिला, ।
 व्हावें तव भद्र वरें, मद्रवरें म्हणुनि नैय भला कथिला. ॥ १०
- स्पर्धा साधुजनासीं लाविसि, नेणोनि आत्मशक्ति मदे, ।
 तुज पथ्य तथ्य वचनें गुरुचीं नीचासि भासति श्रमदे. ॥ ११
- दृष्टान्त सांगतो तुज याविषयीं, श्रवण नीट दे, कर्णा ! ।
 मन आटोपूनि धरीं, जहि सुहृदुपदेश वीट दे कर्णा. ॥ १२
- पूर्वीं सागरतीरीं साधुनृपाच्या पुरांत एक धनी ।
 सन्मान्य वैश्य होता, नांदे ज्याच्या स्वधर्म नीति मनीं. ॥ १३
- त्या धनिका वैश्याचे होते बहु पुत्र-पौत्र^{१३} गुणवन्त; ।
 त्यांतें आशीर्वादे गौरविती सर्वदा सदय संत. ॥ १४
- त्या वैश्यकुमारांचें भक्षी उच्छिष्ट एक काक सदा, ।
 बाळक उदारमति ते न वदति वाणी कदापि साध्वसदा. ॥ १५
- देती वैश्यकुमारक मांसौदन, सेवया, वडे, मांडे, ।
 मधु, घृत, पायस वायस खाय सदा, पक्षिपांसवें भाडे. ॥ १६

१. कुंडुंबाधिपती, यजमान. २. कल्याण. ३. मद्रदेशातला श्रेष्ठ (राजा) जो भी, त्यानें. 'भद्र वरें'-'मद्रवरें' हा वृत्त्यनुप्रास. ४. न्याय. ५. हितकर. [पथ्य=पथापासून (योग्य मार्गा-पासून) अनपेत (सुटले नाहीं-तें)=हितकर, योग्य. यासारखे झालेले इतर शब्द अर्थ, न्याय्य, धर्म्य हे होत. 'धर्मपथ्यधर्मन्यायादनपेते' या पाणिनीय सूत्राचे आधारें हा अर्थ होतो]. ६. खरीं. ७. दुःख देणारीं अशीं. ८. तुझ्या चरिताला प्रतिबिंबरूप होईल असलें एक कथानक. ९. कानास. वीट=कंटाळा, त्रास. १०. श्रीमान्. ११. हा वैश्य फार धार्मिक-यज्ञयागादि करणारा, शांत आणि दांत होता, असें मुळांत वर्णन आहे. हा वैश्य धृतराष्ट्राचा प्रतिबिंबभूत होय, हें लक्षांत ठेविलें, म्हणजे हीं विशेषणें कां योजिलीं आहेत, हें समजेल. १२. व्यवहार. ज्याच्या मनीं स्वधर्म नांदे [व] नीति [नांदे]-असा अन्वय. १३. त्या वैश्याचे नातू (पौत्र) व त्यांच्याचसारखे अल्पवयी असलेले मुलगे (पुत्र). १४. साधुलोक (संत) हे सदय (दयाळू) असतातच, तेव्हां त्यांस 'सदय' असें म्हणण्यात कांहीं स्वारस्य आहे, असें वाटत नाही. १५. उष्टे. १६. 'उदारमतिनें' असाही पाठ आहे. १७. साध्वस+दा=भय देणारी अशी. १८. मांस+ओदन=मासयुक्त भात, पुलावा. १९. शेवया. २०. मधु=मध, उदक, साखर, फुलांतील मकरंद, द्राक्षरसापासून काढिलेले मद्य असे अर्थ आहेत. २१. खीर. 'पायस-वायस-खाय सदा' हें अनुप्रासाचें उदाहरण आहे. २२. पक्षिश्रेष्ठांवरोवर. 'पक्षिपांसवें' असाही पाठ आहे.

सागरतीरीं तेशें आले दैवें कदाचित मराळ, ।
जे मुक्ताफळ भोजन करिती, विसंतंतु मधुनि फराळ. ॥ १७
पाहुनि हंसातें ते बाळ खोच्छिष्टपिंडपुष्टातें ।
म्हणती, 'तूं चि विहंगा ! सर्वखगश्रेष्ठ' त्या सुदुष्टातें. ॥ १८
करिति प्रंतारणा असि काकाची अल्पबुद्धि ते बाळ; ।
तो तो फुगे, कुंगेहद्वारीं मूर्त्रें हि जेंवि जंबाळ. ॥ १९
गर्वें मूर्खपणें तो मानी बाळोक्त सर्व सांचार, ।
अधिक चि माजे स्तवनें, न विचार करी मलीमसाचार. ॥ २०
गेला उडोनि गगनीं मग नीच सर्गव काक तो त्यांत, ।
साधूंत खळ जसा, कीं कांचमणी परमशुद्ध मोत्यांत. ॥ २१

१. त्या कावळ्याच्या सुदैवानें अर्थात्—त्या कावळ्याचा गर्वभंग करण्याकरितां. २. हंस. ३. मोतीं. राजहंस मुक्ताफळ व मृणाल भक्षण करितात—असा कविसमय आहे. ४. कमळाच्या देठातील तंतु. जे मुक्ताफळ भोजन [व] विसंतंतु मधुनि फराळ करिती—असा अन्वय. ५. स्व+उच्छिष्ट+पिंड+पुष्ट=आपल्या उच्छिष्ट पिंडानें (अन्नानें) पुष्ट जाइलेल्या काकास. ६. फार दुष्ट जो काक त्याला. ७. फसवणूक, थटा. ८. अन्वयः—तो (अशी प्रतारणा केल्याबरोबर) तो (काक) फुगे (गर्वानें चढला). [कसा फुगे? तर] जेंवि कुंगेहद्वारीं (बाईट घराच्या दाराजवळ) मूर्त्रें हि जंबाळ (चिखल) [फुगे] (अधिक होतो). ९. घाणेरड्या घराच्या दाराशीं. कुंगेह=आरोग्याच्या दृष्टीनें ज्याची माडणी केलेली नाही असें; किंवा, जेथें झाडलोट होत नाही असें घर. १०. जंबाळ=जबाल=(१) चिखल व (२) शेवाळ—असे अर्थ आहेत. त्या मुलांनीं केलेली वृथा स्तुति ऐकून कावळा गर्वानें फुगला. कसा? तर, जशी शेवाळ घाणेरड्या घराच्या दाराशीं साडपाण्यानें व मूत्रानें फुगते तसा. मूर्त्रेंहि=मुत्रानें शुद्धा. शेवाळ पाण्यानें तर फुगतेच, पण मुत्रानें शुद्धां फुगते—असा भाव. 'मूर्त्रेंहि' ह्या शब्दानें 'कुंगेहा'ची स्पष्ट कल्पना होते. ११. वैश्यकुमारांनीं म्हडलेले शब्द. १२. खरें १३. दुर्गुणी मनुष्य आपली स्तुति ऐकून ज्यास्तच शेफारतो, व ती स्तुति खरी कीं खोटी ह्यासंबंधी विचार त्याचे मनांत येत नाहीत—असा भावार्थ. ह्या अर्थांत सामान्य विधान केलेलें असून त्यानें या व पूर्वीच्या गीतींतील विशेष विधानांचें समर्थन होतें, म्हणून ह्या दोन गीति मिळून 'अर्थान्तरन्यास' अलंकार साधला आहे. १४. मलीमस+आचार=मलीन आचार करणारा, दुर्वर्तनी. १५. आकाशांत. 'गगनीं—मग नीच' हें अनुप्रासाचें उदाहरण. १६. हसांत. १७. मोत्याच्या आकाराची व पाणीदार कांच. १८. परमशुद्ध=खरी, अस्सल, वनावट नसलेली (मोती).

- जाणे त्या हंसांत श्रेष्ठ जयालागि त्यासि तो काक, ।
 'दोषे उडों, तुझे बळ पाहों दे, मत्समीप ये ठाक'. ॥ २२
- ऐसें वायस वदतां हांसति ते हंस त्या खगापसदा, ।
^३कीं शुद्धासीं मत्सर मूर्ख करी, ज्यांत ताप-पाप सदा. ॥ २३
- म्हणती हंस तयातें, 'गर्वभरें करिसि वायसा चौर, ।
 आम्हीं मानसवासी, सर्वखगांचे हि रांय साचार. ॥ २४
- आम्हीं सुदूरपाती हंस, खगांमाजि पूज्य, खंगनीचा ! ।
^{१०}क्षीरधित्तीरविहारी, जलकेलि करूं नदींत गंगनींच्या. ॥ २५
- करिसी बरोबरी तूं हंसाची काय ? वांयसापसदा ! ।
 करितो घात तुझा मद, मारील चि जो गृहांत साप सदा. ॥ २६
- रे बलिपुष्टा ! दुष्टा ! कैसें हंसांसमेत उडशील ? ।
 साहस करितां सहसा स्पष्ट व्यसनार्णवांत बुडशील.' ॥ २७

१. तो काक त्या हंसांत जयालागि (ज्यास) श्रेष्ठ जाणे (समजे) त्यासि [म्हणे]—असा अन्वय. 'जाणे त्या हंसांत श्रेष्ठ जया त्यासि तो म्हणे काक' असाही पाठ आहे. त्याचा अन्वयः—तो काक त्या हंसांत जया (ज्या हंसाला) श्रेष्ठ जाणे (समजे), त्यासि म्हणे. २. खग+अपसद=पक्ष्यांत नीच अशा काकास. ३. हें गीत्यर्थ उत्तम सुभाषितरूप आहे. ४. मत्सरात, ५. फार दूर उडणारे. ६. सर्व पक्ष्यांमध्ये नीच अशा काका ! 'खगांमाजि पूज्य' व 'खंगनीचा' हीं पदें परस्पर विरोध सूचवितात. किंवा हे नीचा ! 'आम्हीं—हंस खगांमाजि पूज्य खग [आहों]' असाही अन्वय होईल. १०. क्षीरसागराच्या तीरावर विहार करणारे. ११. जल-कीडा. करूं=करीत असतो. १२. आकाशातील, अर्थात् स्वर्गातील मदाकिनी नामक नदीत, असा भाव. १३. पक्ष्यांतील नीचा. १४. जो साप सदा गृहांत [वास करी, तो त्या घातातील जनांस] मारील चि—असा अन्वय. प्रस्तुत स्थली 'मद' व 'साप', 'करितो घात' व 'मारील चि' यांत वस्तुमतिवस्तुभाव आहे म्हणून ही प्रतिवस्तूपमा. घात करणें व मारणें स्वभावाना-र्थकच आहेत. १५. बलि खाऊन माजलेला. बलि=पितृदेवाच्या प्रीत्यर्थ जें अन्न अर्पण करतात तें, तें खाणें फार गर्हणीय समजतात. तें मनुष्यांनीं खाऊ नये, म्हणून पशु-पक्ष्यांस देतात. १६. येथें 'कैसें' च्या ठिकाणीं 'कैसा' असा पाठ असणें इष्ट होतें. कारण अ-कर्मक-कर्मप्रयोगात क्रियाविशेषण क्रियापदाशीं सधर्म असतें. येथील वाक्यरचना सदोष आहे,

वायस बहु हंसांच्या हितवचनाची करुनि कुत्सा, हें ।

वदता झाला त्यांसीं पुनरपि तो गर्वराशि उत्साहें. ॥ २८

‘शतपात जाणतो मीं उडेन ऐकैकपात शतगावें, ।

मजसीं उडतां अन्यां खंगमांचें पक्षवीर्य न तगावें. ॥ २९

उड्डीन एक, दुसरें अवडीन, तिजें प्रडीन, संडीन, ।

इत्यादि पांत शत मीं दावूनि विपक्षगर्व खंडीन. ॥ ३०

गति शत दावीन, तुम्हां तेव्हां माजें कळेल बळ साचें; ।

निवडे निकट चि, वणें दूरें सम चि पद्म पुष्प पळसाचें. ॥ ३१

गगनीं तुम्हांत एका भलत्यासीं मीं उडेन हो ! खंगती ।

सांगावी जी माने, किंवा म्यां दाविजे शत खगती ? ॥ ३२

१ (वर सांगितलेल्या) हितकारक भाषणाची, उपदेशाची. २. तिरस्कार, अनादर. ३. तो गर्वराशि (गर्वाचा ढीगच) कावळा. ४. शंभर प्रकारचीं उड्डाणे. ५. एक एक प्रकारच्या उड्डाणानें. ६. चारशें कोस. ७. पक्ष्यांचें. ८. पखाची शक्ति. न तगावें=टिकाव धरूं शकणार नाही. ९. हीं सर्व उडण्याच्या प्रकारांचीं नावें आहेत. अवडीन=उच्च प्रदेशावरून नीच प्रदेशीं येणें. प्रडीन=पक्ष्याचें त्वरित किंवा इकडे तिकडे उडणें. संडीन=पक्ष्याच्या उतरण्याचा गतिविशेष. १०. उडण्याचे प्रकार. ११. शत्रूचा गर्व. १२. अन्वय व अर्थः—[मी रगानें तुमच्यासारखा आहे म्हणून तुम्ही मला आपल्याबरोबरीचा समजत असाल. पण मीं तुम्हांपेक्षां श्रेष्ठ आहे.] [मीं जेव्हां] तुम्हा शत गति दावीन, तेव्हां माजें साचें (खरें) बळ कळेल; वणें (रगानें) दूर पद्म [व] पळसाचें पुष्प सम चि, निकट चि निवडे (जबळ आल्यावर त्यांतला भेद समजतो.) पद्म व पळसाचें फूल दुरून रंगानें सारखीच लाल दिसतात. परंतु जबळ गेल्यावर त्यातल्या सुगंधाच्या भेदामुळे त्या दोहोंतला भेद जाणतां येतो. तसें माझे व हसाचें बळ तोलावयाचें असेल तर, उभयतांचे दोन हात झाल्याशिवाय तें कसें तोलतां येईल? १३. दुरून. १४. कमल. ह्या गीतींत ‘दृष्टांत’ अलंकार आहे. माझ्या शंभर गती तुम्ही प्रत्यक्ष पाहिल्या, म्हणजे मी व तुम्ही यांतील अंतर तुम्हाला कळून येईल. हल्लीं माझी गति तुम्ही पाहिली नसल्यामुळे तुम्हांस आपल्यातील तारतम्याची कल्पना करिता येत नाही. सध्यां तुम्ही मला आपल्यासारखाच समजतां, श्रेष्ठ समजत नाही. यास दृष्टांत—कमल व पलाशपुष्प हीं दोन्ही रंगसादृश्यानें दुरून सारखीच दिसतात, पण त्यांची निवड जबळ गेल्यानेंच करितां येते—असा स्पष्टार्थ. १५. तुमच्यापैकीं वाटेल त्याजबरोबर—असा भाव. १६. आकाशांतल्या गति (उडण्याचे प्रकार). अन्वयः—हो (अहो) जी खगती (मीं वर सांगितलेल्या उड्डीनादि गतींतून जी गति) [तुम्हां] माने (आवडे) [ती] सांगावी [म्हणजे त्याप्रमाणें उडेन], किंवा म्यां शत खगती (उडण्याचे शंभर प्रकार) दाविजे? (दाखनाच्या कीं) [काय हें सांगा]. ‘खगती’च्या बदल ‘खग ! ती’ असा पदच्छेद केल्यास ‘हो खग ! जी माने ती सांगावी’ असा अन्वय.

ऐसें पुष्कळ बोले, दावी बहु गर्व मूढ तो करट. ।

स्तनमान काय पावे जरि हि उरीं वृद्धि पावलें करट ? ॥ ३३

हांसोनि एक हंस ध्वांक्षासि म्हणे, 'तुझ्या गती शतशा; ।

आम्हीं हंस समस्त हि एक चि गति जाणतो, दुज्या न तशा. ॥ ३४

जाणें एका गतिला, त्या चि गतीनें उडेन आकाशीं, ।

माने तीनें उड तूं' बोले ऐसें मराळ काकासीं. ॥ ३५

तो बहु हांसति जे कीं आले होते मिळोनि तज्जाती, ।

शंतविधगतिहुनि अधिका, परि तुच्छा भासली अंतज्जां, ती. ॥ ३६

'शंतपातपंडितासीं या अस्मन्मित्रबंधुकाकासीं ।

हो एकपातमात्रज्ञाता कैसा उडेल आकाशीं ? ॥ ३७

एका पातांत चि यां हंसांला हा स्वबंधु हारवितो !

ऐसें हांसति वींयसखद्योत, परी करि क्षमा रवि तो. ॥ ३८

हंस उडे तो त्यासीं स्पर्धनें कावळा उडे व्द्योमीं, ।

शंतपात पातकालय दावी. सांगों प्रकार किति तो मीं ? ॥ ३९

१. कावळा. २. स्तनाची योग्यता. एकादें खांडूक स्त्रीच्या उरावर झालें व तें मोठें वाढलें म्हणजे स्थान व परिमाण यांच्यामुळे जरी त्यानें स्तनाची बरोबरी केली, तरी त्यांत दुधाची उत्पत्ति होऊ शकेल काय? अर्थात् नाही-हें उत्तर. या गीत्यर्थांत दृष्टांत व प्रश्न असे दोन अलंकार आहेत. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ३. गळ. ४. कावळ्यास. ५. 'शतशा आहेत' असा भाव. ६. तशा (तुझ्यासारख्या) दुज्या (दुसऱ्या, अनेक) [गति] न [जाणतो]-असा अन्वय. ७. 'माने तिनें उडें तूं' असा पाठभेद. माने तीनें (तुला जी गती आवडेल त्या गतीनें) तूं उड. 'सांगावी जी माने' या ३२ व्या गीतीतील काकाच्या वाक्याला 'माने तीनें उड तूं' हें हंसाचें खोंचून उत्तर आहे. ८. तत्+शाती=त्या कावळ्याचे शांतिबंधव. ९. शंभर प्रकारच्या गतींहुन. १०. मूर्खांस. ११. हंसाची गती. १२. 'शतपातपंडित' व 'एकपातमात्रज्ञाता' हे दोन शब्द परस्पर भेद दाखविण्याकरिता मुद्दाम योजलेले आहेत. पात=उडण्याचा प्रकार. १३. उडण्याचा फक्त एकच प्रकार जाणणारा हंस. १४. काकरूपी काजवे. १५. तो (काकाबरोबर उडणारा हंसच) रवि (सूर्य होय)-हें परंपरितरूपक होय. १६. आकाशांत. १७. [तो] पातकालय (पापाचें घरच असा कावळा) [आपले] शतपात दावी-असा अन्वय. १८. पातक+आलय=पापाचें घर असा काक. १९. शल्य.

उड्डीनप्रमुखें जीं होतीं शतसंख्य ठाउकीं पतितें, ।
 तीं सारीं दाखविलीं हंसप्रवरापुढें चि त्या पतितें. ॥ ४०
 स्वज्ञातिश्रेष्ठाचें गतितांडव पाहतां चि, काकानीं ।
 हर्षभरें नभ भरिलें, 'का का का का' अशा स्व हाकानीं. ॥ ४१
 अप्रिय बोलति पुष्कळ, हांसति बहु हेळसोनि हंसांतें, ।
 अवमानिती, अमंगळ खळ ते खंगकुळशिरोवतंसातें. ॥ ४२
 मृदुपातें हंस उडे, काकाहुनि हीं नशक्तिसा भासे, ।
 ऐसें मुहूर्तभरि तो दावी, तीं काकमंडळी हासे. ॥ ४३
 हंसांसि काक म्हणती, 'हां ! हारविला चि कीं भवज्जाती.' ।
 आयकिली दूरुनि त्या सर्व मराळोत्तमें अवज्ञा ती. ॥ ४४
 मग पश्चिमदिग्देशीं शीघ्र शिरे हंस, काक ही मंलधी, ।

१. उड्डीन=वर वर उडत जाण्याची जी गति ती. २. शभर आहे संख्या ज्यांची.
 ३. उडणीं-पंत. ४. हंसश्रेष्ठापुढें. यांतिल 'चि' पदानें हंसप्रवरापुढें आपले उडण्याचे प्रकार
 दाखविण्याची काकाची योग्यता नसूनही त्यानें ते गर्वानें दाखविले, असा अर्थ पंतांनीं ध्वनित
 केला आहे. ५. कावळ्यानें. 'पतित'शब्दाचा मूळचा अर्थ 'पडलेला' व धर्मग्रंथांत 'स्वधर्म-
 च्युत' असा आहे. प्रस्तुत स्थळीं 'नीच' असा अर्थ घ्यावा. ६. गीति ४१, ४२ व ४३
 यांत काकगत हर्ष, गर्व, असूया इत्यादि भाव व्यक्त झाले आहेत. 'प्रस्तुत पद्यांत काक
 ह्या नीच पक्ष्यांनीं हंस ह्या पक्षिश्रेष्ठाची अपमानपूर्वक स्पर्धा केली, असें वर्णन आहे.
 थोरांची स्पर्धा नीचांनीं करणें अनुचित होय. असा अनुचितपणा व्यक्त झाल्यामुळे येथें वर
 निर्दिष्ट केलेले हर्ष, गर्व, असूया इत्यादि भाव पुष्ट झाले नाहीत; यास्तव येथें भावाभास
 झाला.' (अलंकारप्रकाश). ७. गतिरूप नृत्य. ८. कावळ्याच्या शब्दाचें हें अनुकरण
 आहे. प्रस्तुत स्थळीं कवीचा उद्देश कावळ्यांची फजीती करण्याचा आहे. त्या उद्देशास प्रस्तुत
 अनुकरण पोषक आहे. पंतांनीं असे अनुकरणवाचक शब्द योजून कोठें कोठें मोठी बहार
 करून दिली आहे. अशा स्थळीं अर्थ आणि ध्वनि हे परस्परांस इतके अनुरूप आणि अनुगुण
 आहेत कीं, त्यांवरून पंतांचें समर्पक शब्दरचनाचातुर्य आणि भाषाप्रभुत्व हे गुण सुव्यक्त
 होतात. ९. हेळणा करून. १०. खंगकुळाच्या शिरास अवतस म्हणजे भूषण अशा इसाला.
 ११. हलक्या उडीनें. १२. कमी आहे शक्ति ज्याची असा. १३. दोन घटका. १४. पराभूत
 केलाच. 'हा हारविला चि' असें पाठांतर. '[कार्के] हा भवज्जाती हारविला चि'-अन्वय.
 १५. भवत्+ज्ञाती=तुमचा जातभाई, भाऊबद. १६. त्या मराळोत्तमें ती सर्व अवज्ञा दूरुनि
 आयकिली-असा अन्वय. १७. हंसश्रेष्ठानें. १८. ती अवज्ञा=त्या काकांनीं केलेली अप्रतिष्ठा.
 १९. मलिनबुद्धि, दुष्टबुद्धि (काक).

- जिकडे होता कर्णा ! गंभीर अपार खालता जलधी. ॥ ४५
- मागें धांवे वायस, हंस पुढें, सोडिला जसा तीरें. ।
- स्पर्धेत काक नेणे कीं केवळ दूर राहिलें तीरें. ॥ ४६
- पक्षांचें वळ सरलें, गर्व मनींचा मनांत चि जिराला; ।
- वे धाक काक, सागर सर्वत्र दिसे, निराश्रय विराला. ॥ ४७
- न दिसे अंग नंग, मग तंग गगनीं खंग नीच काय काढील ? ।
- चितीं म्हणे, 'संभय हा मज काळाच्या मुखांत वाढील.' ॥ ४८
- जावूनि दूर आला किंवा नाहीं असें, फिरे, पाहे, ।
- राहे, न करि उपेक्षा, हंस खळाची हि काळजी वाहे. ॥ ४९
- आला हंसापाशीं प्रतिक्षणक्षीणशक्ति करंट-पती, ।
- आतां पडेल ऐसें जाणुनि ज्या खावया मकर टपती. ॥ ५०
- अवलोकिला मराळें अत्यंतसन्नपतन पौमर तो. ।

१. खालच्या बाजूला. 'खोल तो जलधी' असाही पाठ आहे. २. समुद्र. ३. काक, कावळा. ४. वाण. ५. तट, किनारा. जेथून काक निघाला तिकडची समुद्रप्रांतभूमि. ६. पक्षांचें. ७. जिरला; नाहीसा झाला. 'जिरला'बद्दल 'जिराला' व 'विरला'बद्दल 'विराला' हे प्रयोग चित्त आहेत. वृत्ताच्या सोईकरिता शब्दाचा उपांत्य-इस्वस्वर दीर्घ करण्याची चाल इतर मराठी कवितेंतही दृष्टीस पडते. उदाहरणार्थ—'मला' बद्दल 'माला' असा प्रयोग पुष्कळ ठिकाणीं पाहण्यांत येतो. पण असले प्रयोग अनुकरणीय नव्हेत. ८. काक धाक घे; [त्यास] सर्वत्र सागर दिसे, [त्यामुळे तो] निराश्रय [होऊन] विराला (विरघळला—संपूर्णगर्वहीन व दुःखभय असा झाला). ९. विरघळला. १०. [त्या खगास वसून विश्रान्ति घेण्याकरितां] अग [किंवा] नग न दिसे; मग [तो] नीच खग गगनीं तग काढील काय ? (अर्थात् नाही—असा भाव). ११. वृक्ष. १२. पर्वत. १३. टिकाव. १४. 'अग-नग-भग-तग गगनीं-खग' हें अश्वघाटी यमकाचें कर्णमनोहर उदाहरण आहे. १५. हा संकटसमय. १६. गीतीचा अन्वय—हंस दूर जावूनि [काक] आला किंवा नाहीं असें (हें जाणण्याकरिता) फिरे (मागें वळे) [न] पाहे, [व तो काक जवळ येईपर्यंत उभा] राहे, [त्याची] उपेक्षा न करि. [हंस] खळाची हि काळजी वाहे. १७ या चतुर्थे चरणानें सज्जन आपला द्वेष जो दुर्जन त्यावरही उपकार करितो—असें सुचविलें आहे. 'हंस'शब्द श्रेष्ठतावाचक आहे म्हणून हें वाक्य सुभाषितरूप आहे, असें समजावें. १८. प्रति+क्षण+क्षीण+शक्ति=प्रत्येक+क्षण+कमी+शक्ति=प्रत्येक क्षणास कमी कमी होत चालली आहे शक्ति ज्याची असा. १९. कावळ्यांचा राजा. २०. 'त्या' असें पाठान्तर. २१. अत्यंत+आसन्न+पतन=अगदीं पडावयास झालेला असा. २२. मूर्ख (कावळा).

मग आपिलें मनीं कीं, 'यावरि म्यां न करितां कृपा मरतो. ॥ ५१
 रक्षावा चि, उपेक्षा व्यसनीं अरिची हि न करिती सन्त'. ।
 पाहों नये चि आंगीं बळ असतां दीनजंतुचा अन्त. ॥ ५२
 ऐसें सत्पुरुषत्रत आठविलें, मग म्हणे मराळ, 'अगा ! ।
 बहुगतिचतुरा ! पतितें शत कथिलीं त्वां स्वयें चि, काकखगा. ॥ ५३
 परि जें निर्जगुह्यपतित आम्हांसि न सांगसी च कां गा ! तें ? ।
 झालें सख्य परस्पर, दूर उडालों नभांत सांगातें. ॥ ५४
 तुंडांगें पक्षयुगे शिवसी काका ! क्षणक्षण जळाला. ।
 या गतिचें नाम कथीं, दे टाकुनि सर्व संशय, जळाला. ॥ ५५
 वद काय नाम काका ! या पाताचें ? शतीं असे हा, कीं ।
 त्याहूनि वेगळा चि ? स्पष्ट कथीं मौन एकदा टाकीं. ॥ ५६
 ये ये झडकरि, हा मीं हंस तुझी वाट पाहतों, करटा ! ।
 या लक्षयोजनांबुधिपरतीरीं आमुचा असे धरंटा'. ॥ ५७
 नेत्रीं नाकीं कार्नीं क्षीरोदक, पक्ष जाहले ओले; ।

१. हें उत्तम सुभाषित आहे. २. शेवट (सत्व). ३. उडण्याचे पुष्कळ प्रकार ज्यास माहीत आहेत अशा. ४. उडण्याचे प्रकार. ५. कावळ्या. ६. आपला आवडता व कोणासही न सांगतां गुप्तपणें जपून ठेवलेला उड्याणविशेष. [हंसाचें हें सर्व भाषण थट्टेचें आहे]. ७. (कोणी सात पावलें मिळून चालल्यास ते मित्र होतात, असा नियम आहे) आपण तर पुष्कळ दूर एकत्र आकाशांत उडून आलों, तेव्हा आपलें परस्पर सख्य (मैत्री) झालें म्हणून हा तुझा आवडता उडण्याचा प्रकार मला सांग-असा भाव. ८. आकाशांत. ९. मिळून, एकत्र, बरोबर. १०. चोचीनें. ११. दोन्ही पंखांनीं. १२. उदकाला. १३. जळून गेला, पार नाहीसा झाला. १४. 'एकदा'शब्द व्यवहारांत द्वयर्थी प्रयुक्त आहे:—(१) फक्त एक वेळ. या अर्थी एकदा मौन टाकीं म्हणजे एकदा बोल; पुनः पाहिजे तर बोलू नकोस-असा अर्थ होईल. (२) पुनः न करण्याच्या उद्देशानें, शेवटच्या वेळीं (once for all) या अर्थी मौन एकदा टाक व पुनः मौन धरू नकोस-असा भाव. १५. 'ये ये झडकरि' या शब्दांनीं काक येऊं शकत नाही, असें सुचविले आहे. मी हंस करटाची वाट पाहतों आहे, असें सांगून 'हंस' व 'करटा' ह्या शब्दोच्चारणानें आपली योग्यता व त्याची हीनता सुचविली आहे. लक्षयोजनविस्तीर्ण समुद्राच्या पलीकडे आपला घरटा आहे, असें हंसानें सांगून 'लक्षयोजन' शब्दानें काकास भिवविले आहे. १६. लक्ष योजनें विस्तीर्ण अशा समुद्राच्या पलीकडे. १७. घर. 'घरटें' असा शब्द विशेष प्रचारांत आहे. या पांच गीतींतील हंसाचें उत्तर अत्यंत मर्मभेदक आहे. १८. (समुद्राचें) खारें पाणी.

- केवळ विव्हळ दुर्बळ तो खळ आर्तस्वरें असें बोले:-॥ ५८
- “-‘का’ ‘का’ शब्द करुनि अमती, त्यांच्या कुळांत मीं झालों; ।
- प्राणोपायन घेउनि तों आतां शरण मीं तुला आलों. ॥ ५९
- ने मज सागरतीरी हंसा ! दे प्राणदान दीनातें; ।
- उडतां व्याकुळ झालों, भ्यालों या दुस्तरा नदीनातें.” ॥ ६०
- ऐसें वंदतां पडला सिंधुजळीं काक घाक पावोनीं; ।
- त्याच्या समीप गेला सदयजनोत्तंस हंस घावोनी. ॥ ६१
- हंस म्हणे, ‘रे काका ! सांगत होतासि ‘पात शत जाणें.’ ।
- आत्मश्लाघा ज्यांत, सर, तें शान्तिप्रमोदकर गाणें. ॥ ६२
- मजहूनि अधिक तूं कीं इतुक्यांत चि भागलासि ? सांग मला ।
- शतपातपंडिता ! तुज हा श्रम अल्पा पर्थीं च कां गमला ? ॥ ६३
- कीं पर्व अपूर्व असे, जें परमोदार घावया सुख ? गा ! ।
- म्हणउनि मज्जन करिसी ? वद, झाले कर्ण हे पिपासु खगा !” ॥ ६४
- काक म्हणे, ‘मी भक्षुनि उच्छिष्टें फार मातलों वा ! गा ! ।
- कीं आपणासि मानीं गरुड चि हंसोत्तमा ! महाभागा ! ॥ ६५
- म्यां काक अन्य खग ही पुष्कळ अवमानिले अदभ्र मदे. ।

१. या गीत्यंशत ‘ळ’काराची असकृत् आवृत्ति होऊन ती कर्णास मधुर झाली आहे. अर्थ-हानी न करितां असे अनुप्रास साधणें पंतांशिवाय इतर मराठी कवीना फारच थोडें साधतें.

२. फिरती, अमण करिती. ३. प्राणरूप नजराणा. ४. वर वर्णिल्याप्रमाणें नीच कुळांत जन्मलेला असा. ५. तरुन जाण्यास फार कठीण अशा. ६. नदी+इन=नदीपति=समुद्र. ७. वदत असतां किंवा वदून. ८. समुद्राच्या पाण्यांत. ९. सदय+जन+उत्तस=सदय जनांना भूषण असा. १०. ‘शत पात मीं जाणें’ [असें तू] सांगत होतासि-असा अन्वय. ११. मी जाणतो.

१२. आत्मस्तुति. १३. गाण्यात. १४. ज्ञातीला (इतर कावळ्यांस) आनंददायक असें जें गाणें तें. १५. लाव इकीकत, बढाई. १६. थोड्या नाटेवरच, फार न उडताच. १७. ही शुद्ध थट्टा आहे. जें सुख घावया परमोदार [असें] अपूर्व पर्व [आज] असे म्हणउनि मज्जन करिसी कीं ?-असा अन्वय. १८. एकादशी, अमावास्या, पूर्णिमा, सूर्यचंद्रग्रहणें इत्यादि दिवसास पर्वदिवस म्हणतात. १९. पूर्वी कधीं न आलेलें. फार महत्त्वाचें-असा भाव. २०. परम+उदार=(सुख देण्यास) फार उदार. २१. खान. २२. [श्रवण करण्यास] तृपित. पिण्याची इच्छा=पिपासा, ती आहे ज्यांस ते पिपासु. २३. उष्टें. २४. अ+दभ्र=पुष्कळ. दभ्र=सूक्ष्म, बारीक, लहान.

ऐकविलीं वा ! तुंज ही दुर्वाक्यें सज्जनश्रुतिश्रमदें. ॥	६६
केली तुजसीं स्पर्धा, तत्फल हें व्यसन पावलों सध्या; ।	
शरणागतासि रक्षीं, हो कीर्ति तुझी जनांत अनवद्या. ॥	६७
हो वेटें, भेट, हंसा ! अससी तूं दक्ष रक्षणीं आंगें. ।	
पाळिति संत व्यसनीं दीन मुकें बधिर आंधळें पागें. ॥	६८
सदया ! निजदेशाप्रति जरि मज नेसील तरि विभो ! मग मीं ।	
शंलभीं हि नम्र होइन, वा ! सांगों काय मंदधिकीं खंगमीं ?' ॥	६९
ऐसें वदे, रडे बहु, खाय गटकळ्या जळांत, करि 'का' 'कां.' ।	
धावे मराळ, चरणीं कवळुनि काढी क्षणांत वरि काका. ॥	७०
वाहे त्या दीनातें पृष्ठीं तो ब्रह्मवाहन हि हंस; ।	
घेउनि गेला सागरतीरातें सर्वसज्जनवतंस. ॥	७१
हंस रथागत गेला दावुनि माहात्म्य साधुसंगाचें, ।	
स्थापुनि पूर्वस्थानीं, आश्वासन करुनि त्या विहंगाचें. ॥	७२
काक, मराळद्वेषें होतां बळसर्वगर्वहानि, वळे; ।	

१. तुलां सुद्धा. 'तुज हीं' असा अन्य पाठ आहे. २. साधु लोकाच्या कर्णास श्रम देणारीं. ३. तत्क्षणींच, लगेच. हा शब्द संस्कृतांत 'सधस्' असा सकारांत आहे, व त्याचें प्राकृतांत 'सध्यां' असें रूप प्रचारांत आलें आहे. ४. तुझी कीर्ति अनवद्या (निदोष) हो—असा अन्वय. किंवा 'अनवद्या' हें हसाचें विशेषण करावें. अनवद्या=दोषरहिता. ५. समुद्रांत मला वेढाप्रमाणें आधारभूत हो—असा भाव. ६. स्वयें, स्वतः. ७. हें अर्ध उत्तम सुभाषितरूप आहे. अशा सुरेख अर्थांतरन्यासोत्पन्न सुभाषितामुळे पंतांनीं ठिकठिकाणीं काव्यास शोभा आणिली आहे. ८. संकटांत. ९. माझ्या देशास, मी ज्या देशाच्या तीरावरून निघालों तथें. १०. टोळापुढेंही. टोळ जरी उडणाऱ्या प्राण्यामध्ये खालच्या पावरीचा आहे, तरी—असा भाव. ११. विनय-युक्त. १२. मजपेक्षा अधिक उंच उडणाऱ्या पक्ष्यापुढें. खगम=पक्षी. १३. ही स्वभावोक्ति आहे. १४. पायानीं. १५. दीन व ब्रह्मवाहन हे शब्द साभिप्राय आहेत. म्हणून येथें परिकरालंकार झाला आहे. ब्रह्मदेवास पाठीवर बसवून नेण्याची ज्याची योग्यता, तो या हलक्या कावळ्यास वाहून नेता झाला—असा भाव. १६. ब्रह्मदेवाचें वाहन हंस आहे म्हणून या हसास 'ब्रह्मवाहन' म्हटलें आहे. १७. सर्व सज्जनामध्ये तुऱ्यासारखा. वतंस=अवतंस=तुरा. १८. आला तसा १९. शरणागत शत्रूस देखील साधुजन रक्षितात, हेंच साधु-माहात्म्य. २०. 'भिकू नकोस' म्हणून धैर्य देऊन. २१. पक्ष्याचें. २२. मराळद्वेषें बळसर्वगर्व-हानि होता (सर्व बळ व सर्व गर्व नाहीसा होऊन गेल्यावर) काक वळे (दुर्मार्गवृत्ति टाकून सज्जन होई). असाधु असा (अशा रीतीनें) श्रमदा (त्रास देणाऱ्या) दुराग्रहा (हट्टास) लजुनि

- कर्णा ! असा असाधु, त्यजुनि श्रमदा दुराग्रहा, निवळे. ॥ ७३
- जैसे ते वैश्यात्मज उच्छिष्टे करिति पुष्ट बलिपुष्टा, ।
- तैसे चि धार्तराष्ट्र स्वोच्छिष्टे पोषिताति तुज दुष्टा ! ॥ ७४
- स्वसमाते अधिकते अवमानी दुष्ट काक, तूं हि तसा; ।
- तो बहुमत वैश्यसुतां, धृतराष्ट्राच्या सुतांसि तूं हितसा. ॥ ७५
- भीष्म, द्रोण, द्रौणी, कृप, नृप होते सहाय तुज सारे, ।
- उत्तरगोत्रहणीं, त्वां न निर्वटिला तो धनंजय कसा ? रे ! ॥ ७६
- पार्थे आता वधितां कुरुवीरां-देखतां पळालासी; ।
- त्या हि महाद्वैतवनीं गंधर्वभये कसा गळालासी ? ॥ ७७
- गंधर्व चित्रसेनप्रमुख रणीं जिंकिले चि सितवाहे, ।
- बद्ध सेंदार सुयोधन सोडविला; विसरलासि कितवा ! हे. ॥ ७८
- कथिला समेत रामें कृष्णकिरीटिप्रभाव जो पहिला; ।
- भीष्म द्रोण हि बदले, 'सुख देतिल हरुनि भार हे महिला.' ॥ ७९

(टाकून दिल्यास) निवळे (पवित्र होई. सन्मार्गवर्ती होई)-असा अन्वय. निवळणे=स्वच्छ होणे. जसा काक दुराग्रह टाकून हसास शरण गेला व वांचला, तसा तूं (कर्णा !) पांडवांस शरण जाऊन वांच-हा या अर्थांतरन्यासाचा भाव.

१. येथून वरील 'काकहंसकथानक' शब्द उकळून सागत आहे. २. काकवळी खाऊन आधीच पुष्ट झालेल्याला. ३. धृतराष्ट्रपुत्र. ४. आपल्या वरोवरीच्यांस. ५. आपल्यापेक्षां श्रेष्ठ असे जे, त्यांस. ६. काक. ७. प्रिय, आदरास पात्र. ८. हितप्रद असा. 'सा'वर्णानें खरोखर हितप्रद नसून तसा दुर्योधनादिकांस तूं भासतोस, असें सुचविलें आहे. ९. दुर्योधन. १० मोरोपंतकृत विराटपर्व, अध्याय ३ पहा. ११. निर्दालिला. १२. कर्णाच्या भावास अर्जुनानें उत्तरगोत्रहणसमयीं मारिलें होतें. संस्कृत विराटपर्व अ० ५४ श्लो० १८।१९ मध्ये कर्णाच्या या वंधूचा निर्देश फक्त वैकर्तनभ्राता एवढाच केला आहे. (काव्यसंग्रह-विराटपर्व पृ० ९९ टी० २५ पहा). १३. येथें घोषयात्राकथा अनुसंधेय आहे. (मोरोपंतकृत वनपर्व, अध्याय ७ पहा). १४. स्त्रियांसहित. १५. अर्जुनानें सोडविला-असा भाव. १६. ठसा, धूर्ता. १७. परशुरामानें. अन्वय:-रामें समेत जो पहिला (पूर्वीचा, पूर्वजन्मीचा) कृष्ण-किरीटिप्रभाव (कृष्णार्जुनप्रभाव,) [तो] कथिला. कुरुसमंत परशुरामानें कृष्णार्जुनांची नर-नारायणावताराची कथा सांगितली. (मोरोपंतकृत उद्योगपर्व, अध्याय ८ पहा). १८. कृष्णाचा व अर्जुनाचा प्रभाव. १९. पूर्वीचा; गतजन्मीचा. २० हे (कृष्णार्जुन) भार हरुनि महिला सुख देतिल. [असें] भीष्म द्रोण हि बदले. २१. कृष्णार्जुन. २२. पृथ्वीला.

- सकळां भूतांहनि ब्राह्मणसा, पार्थ तुजहुनी अधिक, ।
तो सिंधु तूं सरोवर, सामर्थ्य तुझे प्रसिद्ध सावधिक. ॥ ८०
- आतां चि सूतपुत्रा ! येईल प्रेत्ययासि वाचाळा ! ।
वेडावेल चि रसना. न करी सिंहापुढें शिवा चाळा. ॥ ८१
- व्यसनीं वीयस वांचे जैसा जातां मराळपा शरण, ।
जां तूं ही; न तेंव गळां घालु यमाचा कराळ पाश रण. ॥ ८२
- तव दर्प, सर्पसम शर हाणोनि उरीं, हरील जिष्णु रणीं; ।
तैं उमजसील; न उरे व्याघ्रवे वीर्य लेश ही उरणीं. ॥ ८३
- लोकप्रसिद्ध सन्मत तेजस्वी कृष्ण चंद्रसूर्य तसे; ।
खद्योत श्रोकृत तूं; ते त्वत्तेजांत लोपतील कसे ? ॥ ८४
- नरसिंह केशवार्जुन; जरि मिळतिल तुजसमान कोटि ससे, ।
त्यांचा नसे पराभव; गरुडासि सदर्प सर्प काय डसे ? ॥ ८५
- ऐसें जाणोनि वृषा ! आटोपीं परम चंचला जिभली, ।
कर्णा ! सावध सावध सावध रे ! गति नसे चि आजि भली." ॥ ८६

१. सर्व प्राण्यांपेक्षां. २. प्रसिद्ध म्हणण्याचें कारण कर्णांचे पराभव सर्वांस प्रसिद्धपणें माहीत होते. ३. स+अवधिक=मर्यादा (सीमा) युक्त, परिमित, अमर्याद नव्हे असें. ४. कर्णांस हिण-विण्याकरितां हा शब्द शल्यानें मुद्दाम वापरला आहे. ५. अनुभवास, माझे म्हणणें प्रत्ययास येईल—असा भाव. ६. वेडी होईल, जड होऊन वसेल. ७. जिव्हा. ८. ८१, ८३, व ८५ या गीतींत सुरेख सुभाषितें आहेत. ही सर्व पंतांचीच कृती आहे. संस्कृतभारतकारांची नव्हे. ९. कोल्ही, जीस भालू असें म्हणतात ती. १०. वेडेपणाची कृती. ११. कावळा. १२. हंस-श्रेष्ठास. १३. तूं ही [पांडवां] शरण जा १४. रण तव गळा यमाचा कराळ पाश न घालु—असा अन्वय. पाश गळां घालणें म्हणजे यमपाशानें ओढला जाणें. १५. भयंकर फांस. १६. 'शरा'चें विशेषण. 'दर्पा'चें नव्हे. १७. वाघाच्या भयंकर शब्दानें. १८. मेंढरांत. १९. कृष्ण व अर्जुन. २०. या अर्थातील विशेषणें सूर्यचंद्रांस व कृष्णार्जुनांस लागू पडतात. २१. काजवा. २२. साधारण. २३. वरील व या गीतींतील रूपकें कथित अर्थासच दृढ करण्याकरितां योजिलेलीं आहेत. हें पिष्टपेषण नव्हे. २४. कर्णा ! २५. 'जीभ' न म्हणतां 'जिभली' म्हणून कर्णाविषयींची आपली अनादरबुद्धि दर्शविली आहे. २६. शेवट, परिणाम.

अध्याय एकुणतिसावा.

- कर्ण म्हणे, 'शल्या ! मीं तुजहुनि बहु केशवार्जुनां जाणें. ।
 तद्यश कथिसि मज, जसें बाळाचें नारदापुढें गाणें. ॥ १
- जरि ते शंखज्ञगुरू सुगुणनिधी शत्रुमीनवक, लेश ।
 भय मज नाही, जरि ते, जाणें, दोषे समर्थ सकलेश. ॥ २
- त्यांसीं युद्ध करीन चि जरि असती दोन विप्रगुरुशाप. ।
 कां परि कांप रिपुभयें पावेन ? न दे चि मृत्यु मज ताप. ॥ ३
- शल्या ! संपादाचें दिव्यास्त्र असा धरूनियां काम, ।
 म्यां विप्रच्छद्मानें जेव्हां पूर्वीं उपासिला राम, ॥ ४
- पार्थहितार्थी वंज्री विघ्न करी; होय उग्रतनु कीट; ।
 माझी मांडी फोडी, परि नाहीं कांपलों चि मीं धीट. ॥ ५
- ती दुःसह पीडा म्यां बहु धैर्ये साहिली च, कीं, गुरु हा ।
 जागा न हो, मंदकीं निजला ठेवुनि सुखें शिरोंबुरुहा. ॥ ६
- मांडीस कीट खालें भेदी, भितीस जेंवि आखुपती. ।
 निश्चिळ तसा चि होतों जहि दुःसह दांत ते मला खुपती. ॥ ७
- पुष्कळ रक्त निघालें, उठतां रामें विलोकिलें वा ! तें; ।

१. यांत मुळांतील ४२-४५ या चार अध्यायांतील कथाभाग पंतांनीं आणिला आहे.
 २. नारद व तुंबरु हे गाण्याविषयीं प्रख्यात आहेत. ३. शंखविद्या जाणणाऱ्यांचे गुरु.
 ४. शत्रुरूप मत्स्यास बगळ्यासारखे. ५. ते दोषे (कृष्णार्जुन) समर्थ [व] सकलेश [आहेत हें]
 जरि [मी] जाणें [जरि] मज भय नाही-असा अन्वय. हें कर्णाचें भाषण वीररसाचे एक
 सुरेख उदाहरण आहे. ६. सकल+ईश=सर्वांचे स्वामी. ७. विप्रशाप व गुरुशाप असे दोन
 शाप. या शापांची कथा कर्णानें स्वतःच पुढें सांगितली आहे. ८. रिपुभयें का परि (काय
 म्हणून) कांप (कप; भीति) पावेन? पावणार नाही-असा भाव. ९. कर्ण येथून गुरुशाप-
 वृत्तांत सांगत आहे. १०. इच्छा. ११. ब्राह्मणाच्या सोंगानें. १२. परशुराम. १३. अर्जु-
 नाचें हित करण्याचा उद्देश आहे ज्याचा असा. १४. इंद्र. १५. उग्र (भयकर-मनुष्यास इजा
 करण्यास योग्य) आहे तनु (शरीर किंवा नागी इत्यादि शरीरावयव) ज्याचा. १६. किडा.
 १७. उद्देश हा कीं. १८. मत् अंकीं=माझ्या मांडीवर. १९. मंदकीं निजला (निजलेला)
 गुरु हा जागा न हो-असा अन्वय. २०. शिरस्+अंबुरुहा=शिरकमलास. २१. खालीं.
 २२. 'भितीस' असें पाठान्तर. २३. मूषकश्रेष्ठ. आखु=उदीर. २४. स्थिर. २५. रक्त.

‘हैं काय ? कसें झालें ?’ ऐसें शल्या ! विचारिलें मातें. ॥ ८
 कथितां वृत्त म्हणे गुरु, ‘तूं विप्र न होसि. कोण तूं ? सांग. ।
 धैर्य अतुळ निश्चळ हें कीटें आतृप्त भक्षितां आंग !’ ॥ ९
 मग मीं सत्य चि वदलों. कर्पटास्तव कोप तंन्मन व्यापी. ।
 ‘अस्त्रस्मृति, प्रतिशारक्षण समर्थीं नसो’ असें शापी. ॥ १०
 ‘ब्रह्मास्त्र न स्फुरो तुज युद्धीं येईल जेधवां मरण.’ ।
 ऐसें राम म्हणे तें सत्य चि; न ब्राह्मं देइल सरण. ॥ ११
 तोडीन अर्जुनाचें शिर, तो सोडीन पन्नगाशुग मीं. ।
 बहुगुरुकार्याविषयीं योग्यं ब्रह्मास्त्र तें, न या सुगर्मी. ॥ १२

१. झालेली हकीकत, रक्त निघण्याचें कारण. २. हें गीत्यर्थ बरील अर्धातील ‘तूं विप्र न होसि’ याचा हेतु आहे. किड्यानें माडी फोडली तरी स्वस्थ राहण्याइतकें धैर्य, ब्राह्मणाला नसतें. क्षत्रियालाच असलें धैर्य स्वाभाविक आहे—असा भाव. ३. ज्यास तुलना नाही असें. ४. वृत्त होईपर्यंत. ५. मी क्षत्रिय (किंवा—शूद्र) आहे असें. ६. ब्राह्मण नसून ब्राह्मण आहे असें सांगितल्याबद्दल. ब्राह्मणेतरांस ब्रह्मास्त्राचें शिक्षण द्यावयाचें नाही, असा भार्गव-रामाचा नियम होता. म्हणूनच कर्णानें आपण ब्राह्मण आहे असें, परशुरामास प्रथम सांगितलें होतें. ७. तद+मन=रामाचें मन. ८. अमक्या अस्त्राचा आतां उपयोग करावा व अमक्याचा नंतर उपयोग करावा याची आठवण. ९. विशेषतः या शापामुळे पांडवास फार फायदा झाला. इंद्रदत्त शक्ति अर्जुनावर सोडीन अशी प्रतिज्ञा रोज कर्ण करीत असे. पण युद्धात आल्यानरोबर ती प्रतिज्ञा व अस्त्रज्ञान विसरून जात असे. शेवटी वासवीशक्ति त्यानें घटोत्कचावर सोडली. [द्रोणपर्व, घटोत्कचवधप्रकरण पहा]. १०. या शापाचें बर्णन मोरोपतकृत शांतिपर्व, अध्याय २ गीति ४९-५२ या ठिकाणीं व अमरचंद्रसूरिविरचित बालभारत-उद्योगपर्व-सर्ग ५ श्लोक ४५-४७ या ठिकाणीं सुरेख केलेले आहे. ११. ‘ब्रह्मास्त्र न स्फुरो तुज युद्धीं येईल जेधवा मरण’ हें रामाचें म्हणणें. १२. ब्रह्मास्त्र. रामाच्या शापा-प्रमाणें मला ब्रह्मास्त्राचें सरण आतां होणार नाही, तेव्हां मरण समीप आहे हें खास, तरी मी भीत नाही—असा कर्णाच्या सांगण्याचा भाव. ‘राम म्हणे तें झालें सत्य चि, त्याचें नसे मला सरण’ असा पाठभेद आहे. १३. सर्पबाण. तो=प्रख्यात. येथें सर्प म्हणजे तक्षकाचा पुत्र अश्वसेन. तक्षकाची भार्या स्वपुत्राचे (अश्वसेनाचें) मुख व पुच्छ आपल्या मुखात धरून (खाडवदाहसबधी) अग्निप्रलयातून बाहेर जात असता अर्जुनानें तिचा शिरच्छेद केला, तेव्हा इंद्रानें अश्वसेनास मुक्त केलें. तेव्हापासून अश्वसेन अर्जुनाचा वध करावा या उद्देशानें कर्णापाशी येऊन राहिला. (आदिपर्व-अ० ३२५ श्लो० ५-८). १४. फार मोठ्या कार्याविषयीं. १५. तें ब्रह्मास्त्र बहुगुरुकार्याविषयीं योग्य, या सुगर्मी (अर्जुनवधरूपी सुलभ कार्याविषयीं) न (त्याची जरूर आहे असें नाही). १६. वध करण्याविषयीं सुलभ असा जो अर्जुन त्याच्या ठायीं.

पार्थपराक्रमपाथोनिधिचा परमोत्र वेग हेलेनें ।

शल्या ! निवारिजेळ प्रबळविजयचापवल्लिवेलेनें. ॥ १३

नृपभूषण, तेजस्वी, हृद, धरि उदरांत जेंवि भूमि हिरा, ।

प्रसवे पृथा जया कीं जैसी अदिती तथा विभू मिहिरा, ॥ १४

त्या पार्थासि, तथाच्या त्या हि सहायोत्तमाच्युतासि पणें ।

मारिन, खेळेन रणीं रिपुरक्तांचें करूनियां सिर्पणें. ॥ १५

मारीन त्यासि अथवा त्याच्या चक्रे मरेन; हो भौवी ।

कोणातरि प्रकारें, सत्कीर्ति जगत्रयांत शोभौवी. ॥ १६

तूं भीरु मूर्ख निष्ठुर हितशत्रु क्षुद्र मद्रदेशमळा ! ।

निंदिसि, करिसी तेजोभंग, मज तुझा कुसंग दे शमळा. ॥ १७

स्नेह करी, हृष्ट करी, तर्पी, रक्षी, सदैव, संमानी, ।

पावे सुखें सुख हि तें मित्र, असें म्हणति सर्व हि ज्ञानी. ॥ १८

तें सर्व मित्रलक्षण भौज्ञा ठायीं च नित्य नादे; हें ।

जाणे दुर्योधन ही. साधूं तत्कार्य मीं न कां देहें ? ॥ १९

खंडी, दंडी, करि कृश, मारी, पंडवी हि उष्ण सुसकारे, ।

१. पार्थपराक्रमरूप समुद्राचा. २. लीलेनें. ३. विजयचाप=विजयशील असें माझे (कर्णांचें) चाप. प्रबळविजयचापवल्लिवेलेनें=प्रबळ व विजयशील अशी (माझी) धनुष्यवल्ली तीच मर्यादा (हृद, समुद्रकिनारा) तिनें. वेळा=समुद्राचा किनारा, सीमा, मर्यादा. ४. हें 'अर्जुन' व 'हिरा' या दोहोंचें विशेषण. ५. जेंवि भूमि हिरा उदरांत धरि, जैसी अदिती विभू मिहिरा प्रसवे, [तेंबि] जया पृथा प्रसवे त्या पार्थासि-इत्यादि अन्वय. ६. सूर्या. विभू=सर्वव्यापी. ७. सहायोत्तम+अच्युतासि=सर्वांत श्रेष्ठ असा जो साहाय्यकर्ता अच्युत त्यास. ८. शिर्पणें. ९. सुदर्शन चक्रानें. 'हातें' असें पाठान्तर. १०. होणार. जें होणार असेल तें होवो-असा भाव. ११. ही गीति वीररसाचें व सुभाषिताचें उदाहरण आहे. १२. हलका. १३. मद्रदेशाच्या मळा ! (उकिरड्या !). १४. पापास. शमल=पाप. १५. उत्तम रीतीनें मान देई. १६. संस्कृताप्रमाणें मराठींत 'मित्र' शब्द नपुंसकलिङ्गी नसताही पंतांनी तो नेहमीं नपुंसकलिङ्गी वापरला आहे. यावरून संस्कृत व्याकरणाप्रमाणें महाराष्ट्र व्याकरणही परिशुद्ध ठेवण्याचा पंताचा मानस होता असें दिसतें. ही सर्व गीति उत्तम सुभाषितरूप आहे. १७. माझ्या. १८. देहाची आज्ञा न धरितां, देह समपूर्ण, १९. निरुत्साह करितो. २०. अतिदुःखित करी-असा भाव. ही गीति शत्रुलक्षणरूप असून सुभाषित आहे.

- कष्टवि तो शत्रु; तुंवां हा सूचविला स्वभाव असका रे ! ॥ २०
 मीं शुद्ध युद्धधर्मे पूजाया ईश्वरासि, त्या अरितें ।
- गांठीन, भीत नाहीं गांडीवा, शौरिच्या हि त्या अरितें. ॥ २१
 दंडगदापाशाशनिधर काल कुबेर कीं वरुण शक्र, ।
- यांचें हि भय नसे मज जरि हि श्वभ्रीं पडेल रथचक्र. ॥ २२
 गुरुशाप एक कथिला, विप्राचा शाप ही दुजा परिस. ।
- अरिस स्वमर्म कथितों, अधिक नसे घैर्य अन्य यांपरिस. ॥ २३
 अस्यार्थ फिरत असतां एका समयीं नृपा ! असें घडलें, ।
- शापव्यसन अकस्मात् दैवबळें आमच्या गळां पडलें. ॥ २४
 संधानलाघवार्थे सोडित होतों वनांत मीं वाण; ।
- द्विजहोमधेनुच्या तों वैसेाचे एक शर हरी प्राण. ॥ २५
 अज्ञानें वत्साचा वध घडला; विप्र कोपला; शापी ।
- कीं, 'रे ! असावधाना ! पात्र चि दंडासि तूं असा पापी. ॥ २६
 दुस्तर भैयांत युद्धीं रथचक्र तुझे पडो महार्थभ्रीं, ।
- जेवि महाकल्पान्तीं रविमंडल निश्चये बुडे अंभ्रीं.' ॥ २७

१. शल्यानें. २. सर्व, संपूर्ण. हा शब्द पंतांच्या कवितेंत अन्यत्र आढळतो (सभापर्व, अध्याय ४।७ व ५।६ पहा). ३. 'शुद्ध'शब्दानें मी ईश्वरास पुष्पगधादिकांनीं पूजित नाहीं असें सूचविलें आहे. या सर्व गीति **वीररस**परिभुत आहेत. ४. कृष्णाच्या. ५. चक्रातें. ६. दड, गदा, पाश व अशनि (वज्र) हे अनुक्रमें धरणारे. हा **कमालंकार** किंवा **यथासंख्य** अलंकार. जेव्हा पदार्थांचें वर्णन ज्या क्रमानें पहिल्यानें झालेलें असतें, त्याच क्रमानें पुनः दुसऱ्या पदार्थांशीं त्यांचा अन्वय लागत असला म्हणजे 'यथासंख्य' अलंकार होतो. ७. खळग्यांत. ८. परशुरामाचा शाप. ९. ऐक. १०. शत्रूस. या गीतीनें **वीररसाचा** उत्तम पोष झाला आहे. ११. यापेशां. १२. शापरूपी संकट. १३. निशाण मारण्यांत पटाईत व्हावें म्हणून. १४. एका ब्राह्मणाच्या यज्ञोपयोगी गाईच्या; यज्ञास आवश्यक घृतादि द्रव्यें देणाऱ्या गाईच्या. १५. वासराचे. १६. नकळत. १७. अत्यंत भीतीच्या प्रसंगीं १८. मोठ्या खळग्यात. १९. महाकल्पाच्या शेवटीं, प्रलयसमयीं. तीस कल्पाचा मिळून एक महाकल्प होतो. महाकल्प म्हणजे ब्रह्मदेवाचा एक महिना. कृत्त, त्रेता, द्वापार आणि कलि या चार युगाचा एक पर्यय (चौकडी). असे पर्यय सहस्र झाले म्हणजे ब्रह्मदेवाचा प्रातःकाल-पाखून सायंकालपर्यंत केवळ दिवस होतो, इतकीच पुढें रात्र. याप्रमाणें एक जें अहोरात्र त्यास 'कल्प' असें नाव आहे. प्रस्तुत सव्विसावा श्वेतवाराहकल्प चालला आहे. २०. आकाशी.

दशशत धेनु, षट्शत वृष देतां हि, द्विज क्षमा न करी ।

स्त्रीकारीना शल्या ! सप्तशत क्षोणिधरसमान करी ॥ २८

बहु दासी-दासशतें देतां हि न विप्र तो बंधे, नुंगळे; ।

मीं तद्भयें गळालों, व्याघ्रभयें जेंवि काय धेनु गळे ॥ २९

जें बहुकाम संसृद्ध स्वगृह, स्वद्रव्य सर्व ही होतें, ।

प्रार्थुनि देत असतां, इच्छीना घन अखर्व ही हो ! तें ॥ ३०

जातां मज विप्र म्हणे, अनृत नव्हे तो अमोघशाप-रवा ।

‘धनदाची हि नसे, मग अन्याची काय निःस्पृहा परैवा ?’ ॥ ३१

हे शाप सुहृद्भावे कथिले, कीं, मज तुझा नसे लेखा; ।

मत्क्रोधअहि न खवळे तों वि खंलाखो ! सुकीर्तसेले खा ॥ ३२

भ्याडासि भेडसावीं, मीं भ्याया उपजलों नसे कांहीं; ।

विक्रमयश साधाय़ा झालोंसें. चाल, पथ पुढें पांहीं ॥ ३३

१. हजार. २. बैल. ३. सातशें. ४. क्षोणिधर+समान=पर्वत+सारखे=पर्वतासारखे. क्षोणिधर म्हणजे पृथ्वीस धरणारे. पर्वत पृथ्वीस उचलून धरतात व त्यामुळे शेवाचें ओसळें कमी होतें अशी समजूत आहे. म्हणून पर्वतांस ‘क्षोणिधर’ हें नांव आहे. ५. गज, इत्ती. ६. वळे. ‘जुमानी’ ‘पर्वा करी’ या अर्थी हा शब्द ज्ञानेश्वरींत वापरला आहे. ७. न+उगळे=वश न होई. ८. जेंवि काय=जणों काय. ९. सर्व इच्छा पूर्ण करणारें असें. हें ‘स्वगृहा’चें विशेषण. १०. सर्व आवश्यक पदार्थांनीं युक्त. ११. विपुल, फार. खर्व=ठेंगणा, वामन. अखर्व=उच मनुष्य, यावरून अखर्व म्हणजे फार-असा अर्थ निघाला. १२. ‘होतें-हो तें’ हें पंतांचें ठरीव यमक. १३. न चुकणारा शापशब्द ज्याचा असा. अमोघ=न चुकणारा, ज्या कामाकरितां योजलेला आहे, तें काम हटकून करणारा. रव=शब्द. १४ कुबेराचीही. १५. हें गीत्यर्थ उत्तम सुभाषिताचें आणि काव्यार्थापत्ति व अर्थांतरन्यास या अलंकारांचें उदाहरण आहे. १६. खेहभावानें, दोस्त या नात्यानें. १७. गणना, पर्वा. १८. मत्+क्रोध+अहि=माझा क्रोधरूपी सर्प. १९. समास असून पंतानीं समास न केल्याचें हें एक उदाहरण आहे. २०. खल+आखो=नीच मूषका ! २१. उत्तम कीर्तिरूप श्ले. ‘सुकीर्ति’ हा संस्कृत शब्द, ‘सेले’ हा प्राकृत शब्द. तस्मात् ‘सुकीर्तिसेले’ हा व्यभिचारी समास आहे. हें गीत्यर्थ परंपरितरूपकाचें उदाहरण आहे. हें रूपक शेवटल्या-‘सेले खा’ या यमकाकरितां मुळांत नसतांही-तयार करण्यांत आलें. तेव्हा यमकाकरितां नेहमीं अर्थ विघडतोच असें नाही. २२. भिव्या मनुष्यास. २३. पराक्रम आणि कीर्ति. २४. झालों असें, जन्मास आलों आहे. हा प्रयोग ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. २५. पुढें चाल, पुढचा रस्ता काढ, रथ चालीव. २६. रस्ता. २७. ‘पांहीं’ असा पाठ रा० पराडकर यांच्या प्रतीत आहे.

आहे सहाय समर्थी मज मीं च सहस्रशल्यतुल्य गुणें ।

तुज रक्षिलें क्षमेनें. वधितां माझे पडेल काय उणें ? ॥ ३४

शल्य म्हणे, 'रे ! सूता ! बडवड करितोसि फार मध्यपसा. ।

गुरुसागर बहु गर्जे, परि मुनिचा एक ही भरे न पसा. ॥ ३५

कर्णसहस्रें हि न जें कार्य घडे तें घडेल शल्यकरें. ।

'एकें अमृतकरें चि व्योम^२ धवळतें, न तें उडुपकरें.' ॥ ३६

कर्ण म्हणे, 'बैस उगा. शुद्धासि अशुद्ध निंदिसी उलटा. ।

साधुसभास्तुतसाध्वीशुचिशीलांला हि हांसती कुंलटा. ॥ ३७

जो पापाचाराचें केवळ माहेर मद्रदेश, तशा ।

राष्ट्रीं पंडुभागग्रहकर्ता तूं, जोडिती अर्धे शतशा. ॥ ३८

१. हजार शल्यांसमान. २. दुष्ट शब्द जे बोललास त्याबद्दल दंड न करितां रक्षिलें.
३. कर्णा ! ४. दारू प्यालेच्या मनुष्यासारखा. ५. गुरुसागर=मोठा समुद्र. ६. भयकर
गर्जना करी. ७. अगस्त्य मुनीचा. प्रस्तुत खली अगस्त्यऋषीनें समुद्रपान केल्याची पौराणिक
कथा अनुसंधेय आहे. ती थोडक्यात अशी:-पूर्वी कालकेय नामक असुर दिवसा समुद्रात लपून
राहून, रात्रीं मुनिजनांस त्रास देत असत. तेव्हां अगस्त्यऋषीनें संपूर्ण समुद्र प्राशिला,
त्यामुळे कालकेय त्याच्या उदरांत प्रविष्ट होऊन मरण पावले. ८. अगस्त्यऋषीनें एका
आचमनानेंच सर्व समुद्र पिऊन टाकिला-अशी कथा आहे. म्हणून समुद्र मुनीचा पसाही न
भरे-असें म्हटलें आहे. ९. हजार कर्णांच्या हातून. १०. हें अर्ध सुभाषितरूप आहे.
११. चद्रानेंच. १२. आकाश. १३. उजळतें. १४. नक्षत्रसमूहानें. १५. अशुचि,
पापी. [तूं] अशुद्ध [असूनही] शुद्धासि उलटा निंदिसी-असा अन्वय. 'चोराच्या उलट्या
बोंबा' ह्या झणीची येथें आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही. १६. साधु+सभा+स्तुत+सा-
ध्वी+शुचिशील=सज्जन+सभा+वर्णिलेली+अनुकरणीय स्त्री+पवित्रवर्तनशील=सज्जनांच्या सभेत
जिची प्रशंसा होते व जिचें वर्तन फार पवित्र आहे, अशा अनुकरणीय स्त्रियास
देखील. या गीतींत दृष्टांतालंकार आहे. कारण उपमान, उपमेय व साधारणधर्म या सर्वा-
तही बिंबप्रतिबिंबभाव आहे. हें गीत्यर्ध सुभाषितरूप आहे. ३५, ३६ व ३७ या तिन्ही गीती-
तील द्वितीय चरण सुरेख सुभाषितें आहेत. ही सर्व पंतांचीच कृति आहे. मुळात ही सुभाषितें
नाहींत. ३७. 'शुचिशीलांला' असा पाठ रा० पुराडकर यांच्या प्रतीत आहे. ३८. जारिणी.
३९. मद्रदेशाची निंदा कर्ण करीत आहे. मूळ संस्कृत महाभारतात ४४ व ४५ असे
दोन अध्याय या निंदेच्या पार्थी वरिष्ठेले आहेत. पण पंतांनी ही निंदा ३,४ गीतींत आटपून
वेतली आहे. ४०. कररूपानें सहावा भाग ग्रहण करणारा (राजा). ४१. कोण जोडिती ?
मद्रदेशातील लोक ! 'जोडिशी' असा पाठ आहे, तोच खरा पाठ असावा. पण पंतलिखित
प्रतीत 'जोडिती' असा पाठ आहे. जोडिशी=तूं (शल्य) जोडिशी.

‘म्लेच्छ मनुष्यांचा मळ, त्या म्लेच्छांचा मळ स्वयें तेली; ।

त्या तेल्यांचा मळ ते, ज्यांची पुंमकृति संक्षया गेली; ॥ ३९

त्याचा हि राजयाजक, याज्य त्यांचा हि मद्रकांचा ही ।

मळ तुज हो,’ हें म्हणतां लागलिया राक्षसासि बहु दाही. ॥ ४०

या शापापासुनि बहु वेती राक्षस हि पाप वित्रास, ।

पळती सोडुनि शल्या ! जेंवि अंगें हरियशःपवित्रास.” ॥ ४१

शल्य म्हणे, रे कर्णा ! आतां पितरासि ही तुझ्या अंगीं ।

त्यागिति, विक्रिति स्त्री सुत, अंगेशाच्या हि पाप हें अंगीं. ॥ ४२

रथें अतिरथ कथिता जे भीष्में तुज दाविले तुझे दोष, ।

ते आठवीं स्वचितीं, हित वदतां येतसे तुला रोष. ॥ ४३

सर्वत्र भले ब्राह्मण सुक्षत्रिय-वैश्य-शूद्र ही असती; ।

१. तेली म्लेच्छांहून नीच कां ? २. ज्यांची पुरुषमकृती नाश पावली आहे असे (पद).
 ३. ‘क्षया’ असे पाठांतर. ४. ‘त्याचाहि राजयाजक मळ, त्याचा मद्र, मद्रकाचाही । मळ हो, तुज हें म्हणतां लागलिया राक्षसास बहु दाही ॥’ असाही पाठ आहे. पण त्यांत ‘याज्य’ शब्द नाही. मुळात ‘राजयाचकयाज्यानां मद्रकाणां च यन्मळम्’ असा पाठ असल्यामुळे पंतांचा पाठ ‘त्याचा हि राजयाचक’ असा असावयास पाहिजे होता. दुसऱ्या पाठांत पूर्ण सारालंकार आहे. ‘याज्य’ शब्द प्रस्तुत स्वकीं कां योजिला नाही, हें समजत नाही.
 ५. राजाचा पुरोहित. याजक=धनादि लाभाच्या आशेनें दुसऱ्यासाठीं यज्ञ करणारा.
 ६. मद्रदेशस्थ जनांचा. ७. लागलेला जो राक्षस त्यास. ८. दहन करी, जाळी, संताप उत्पन्न करी. गीतीचा सारांश असा कीं, सर्वांचा मळ (सर्वांपेक्षा नीच-असा भाव) जो मद्रक (मद्रदेशस्थजन) त्याचा मळ तुला लागे असें झटल्याबरोबर, या शापास भिऊन (अंगांत शिरलेला, लागलेला) राक्षस देखील पळतो. म्हणजे मद्रदेशस्थ लोक इतके नीच आहेत कीं, त्यांच्या नीचतेस राक्षसही भितात. अशा अर्थाचे मंत्र (जारणमारण) पूर्वी एका कार्त्तिकी प्रचारांत असून त्यांस ‘आश्र्वणमंत्र’ असें म्हणत असत. हल्लींच्या वीरमंत्रांतही अशाच तऱ्हेच्या शपथा भुताखेतांस वातलेल्या असतात. ९. विशेष त्रास. १०. पापें. ११. हरीच्या यज्ञानें पवित्र झालेल्यास. १२. म्हातारपण, दीर्घत्व इत्यादि संकटांनीं युक्त. १३. अंगदेशांत. १४. अंगदेशाचा राजा हा निग्रहकर्ता असल्यामुळे-असा भाव. १५. कौरवांच्या सैन्यांतील अतिरथी, महारथी, रथी इत्यादिकांची गणना करीत असता. (पतकृत उद्योगपर्व, अध्याय १२ पहा). १६. मद्रदेशांतील लोक नीच आहेत, असा जो कर्णानें सिद्धांत ठोकून दिला, त्यास शल्य उत्तर देतो कीं, प्रत्येक देशात काहीं चांगले व काहीं नाईट जन असावयाचेच. कोणत्याही देशांतील लोकांविषयीं बोलतांना सर्वसामान्य असा सिद्धांत ठरवितां येत नाही.

- वसती सर्वत्र संती; केवळ सर्वत्र दुष्कृती नसती. ॥ ४४
- हास्य-विनोद-क्रीडा आहे सर्वत्र, धर्म ही आहे. ।
- दुष्ट परच्छिद्र जसे पाहे, तैसे न आपुले पाहे. ॥ ४५
- सर्वत्र धर्मरक्षक राजे आहेत, लाविती वाटे, ।
- दंडिति खळांसि; धार्मिक असती सर्वत्र; तुज न हें वाटे. ॥ ४६
- जन्हि पापदेशवासी तन्हि न करी पाप सर्वजन कांहीं; ।
- नित्य खळांत चि असतां साधु खळांच्या गुणा सिक्त नाहीं. ॥ ४७
- पंकांत पद्म न मळे, काकांच्या दुर्गुणा सिके न पिक, ।
- चंदन परंगंध न घे, होय तृणांमाजि तृण चि काय पिके? ॥ ४८
- मद्देशीं जन असती तैसे नसतील सुर हि वरशील. ।
- यावरि बडबड करितां माझ्या हातें क्षणांत मरशील.' ॥ ४९
- तेव्हां दुर्योधन नृप निजकार्याचा न व्हावया घात, ।
- कर्णासि मित्रभावे वारी, शल्यासि जोडुनीं हात. ॥ ५०

१. साध्वी, शीलसंपन्न स्त्रिया. २. पापी. ३. दुसन्याचे दोष. हें अर्थ सुभाषितरूप आहे. ४. खळांसि दंडिति [व] वाटे लाविती (सन्मार्गास लावतात)=असा अन्वय. ५. मार्गास. ६. समजे. ७. सर्व लोक. ८. हें उत्तम सुभाषित होय. ९. चिखळांत. १०. कोकिल. कोकिलांचीं आंडीं कावळ्यांकडून रक्षिलीं जातात, हें सर्वप्रसिद्ध आहे. अशा रीतीने कोकिला कावळ्यांत मिसळून राहूनही काव, काव, असे कडु शब्द न शिकतां मजुल गायनच करिते—असा सांगण्याचा भाव. ११. इतर वृक्षांचा गंध. चंदनाच्या भोंवतीं इतर वृक्ष असतात, तरी चंदनवृक्ष स्वसुगंध सोडून परगंध घेत नाही—असा भाव. १२. गवतांत. चंदन परगंध न घे [व] तृणांमाजि पिक (पीक) तृण चि न होय काय?—असा अन्वय. ह्या अर्थातील 'न' चा उपयोग काकाक्षिगोलकन्यायाने घे व होय—ह्या दोन्ही क्रियापदांशीं करावयाचा. १३. पिक=पीक. धान्यादिकांचे पीक. ही सर्व गीति उत्तम सुभाषिताचे व 'अतद्गुण' नामक अलंकाराचे उदाहरण आहे. तल्लक्षणः—'तद्रूपाननुद्धारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः' [साहित्यदर्पण]. आपणाशीं संयुक्त अशा वस्तूंचा गुण जेव्हां एकादा पदार्थ घेत नाही, तेव्हा अतद्गुण हा अलंकार होतो. ज्याचा संबंध झाला त्याच्या गुणाचा स्त्रीकार झाला नाही ह्यणजे हा अलंकार झाला. ही व या पुढील गीति पंतांच्याच आहेत. मुळांत या उत्तम अलंकारास व सुभाषितास मुळीच आधार नाही. १४. श्रेष्ठ आहे शील (सद्गुण) ज्यांचे असे.

नृपबहुमाने ज्ञाले अतिवाद त्यजुनि उपशमा वरिते. १

मग, हरिवर करिवरसे, गेले दोषे नरोत्तमावरि ते. ॥ ५१

अध्याय तिसावा.

कर्ण त्रिदशगुरुमते रचुनि महाव्यूह तन्मुखीं ठाके. ।

बाहस्पत्यव्यूहा पाहुनि बहु धर्मराज तो धाके. ॥ १

धर्म म्हणे विजयाला, 'हा व्यूह प्रेक्षितां चि भय वाटे. ।

न करी कर्ण पराभव ऐसें योजीं, धरुनि नयवाटे.' ॥ २

अर्जुन म्हणे, 'नृपाळा ! या व्यूहाचा प्रधानवध घात; ।

कर्ण प्रधान त्यातें ध्वंसीन, जसा पयोधरा वात'. ॥ ३

भूप म्हणे, 'तूं चि करीं कर्णासीं युद्ध, उद्धरीं कांटा. ।

मांडो सुयोधनासीं भीम, तयाचा चि तो असे वांटा. ॥ ४

सहदेव सौबलासीं, वृषसेनासीं हि नकुल बलशाली ।

१. राजा दुर्योधनाने आपणास गौरवून संबोधिल्यामुळे, किंवा राजाविषयी त्याच्या मनात असलेल्या गौरवामुळे. २. 'उपरमा' पाठांतर. उपशम=शांति. ३. अतिवाद त्यजुनि उपशमा वरिते (शांतीचा स्वीकार करिते) ज्ञाले ४. ते दोषे हरिवर (सिंहावर) करिवरसे (दोन मोठ्या हत्तीप्रमाणे) (त्या) नरोत्तमावरि गेले-असा अन्वय. (सिंहावर) चालून जाऊन गज जसे नाश पावतात, त्याप्रमाणे यांचा पुढे नाश झाला-असा ध्वनितार्थ. ५. अर्जुनावर. ६. कर्ण व शल्य. ७. या अध्यायात मूळ संस्कृत भारतांतील ४६-४८ या अध्यायाचा व ४९ या अध्यायांतील २२ श्लोकांत वर्णिलेला कथाभाग आला आहे. ८. त्रिदश+गुरु+मते=देव+गुरु+मते=देवगुरु बृहस्पती याच्या मतास अनुसरून. ह्यणजे बृहस्पतीने आपल्या युद्धशास्त्रविषयक अर्थांत सांगितल्याप्रमाणे. ९. तत्+मुखीं=त्या व्यूहाच्या दारीं. १०. बृहस्पतीने सांगितलेल्या व्यूहाला. ११. भय पावे. १२. कर्ण [आपला] पराभव न करी (करणार नाही) ऐसें नयवाटे धरुनि (न्यायमार्गाचे अवलंबन करून) योजीं (योजना कर). १३. न्यायमार्गाने. 'नय' हा शब्द संस्कृत व 'वाट' हा शब्द प्राकृत. अशीच शब्दयोजना पंतकृत सभापर्व, अध्याय ४ शीति १० मध्ये आहे. यमकाधीनत्वामुळे पंतांच्या कवितेंत असले अप्रशस्त समास केव्हां केव्हा आढळतात. १४. प्रधानाचा (सैन्याधिपतीचा) वध तो. प्रधानाचा ह्यणजे कर्णाचा वध हाच या व्यूहाचा घात ह्यणजे विनाश होय. १५. मेघास. पयस=पाणी. पय धारण करणारे ह्यणून मेघास 'पयोधर' हें नाव. १६. उपटून काढ. १७. सुयोधन. १८. हिस्सा, बाटणीस आलेले काम. १९. शकुनीशीं.

घालोत गांठि; पुष्कळ रिपुरक्तें पाहिजे धरा धाली. ॥ ५
 समर शतानीक करो दुष्टा दुःशासनासवें आजि; ।
 सात्यकि हार्दिक्यासीं, द्रौणीसीं पांड्य हीं करू आजि. ॥ ६
 जगडेन मीं कृपासीं, असती धृतराष्ट्रपुत्र जे शिष्ट ।
 त्यांसीं गांठि शिखंडी घालो, ते द्रौपदेय हीं शिष्ट. ॥ ७
 अमृतरसाची धारा धर्माची श्वेतवाह आज्ञा पी. ।
 होय पुढें, सैन्यातें 'ऐसें वर्ता' म्हणोनि आज्ञापी. ॥ ८
 होउनि वाजी वाहे वहि जया, ज्यावरि स्वयें पहिला ।
 ब्रह्मा, रुद्र, हरि, वरुण जैसे, रथ तो चि उतरला महिला. ॥ ९
 त्या दिव्यरथीं वसले जे पूर्वीं बदरिकाश्रमीं वसले; ।
 नरनारायण दिसले, ज्यांचें यश खलमनीं अनादि सले. ॥ १०
 शल्य म्हणे, 'राधेया ! तो येतो जिष्णु विष्णुसमशील, ।
 गरुडीं कालिय तैसा ज्यावरि तूं कोपगरु वमशील. ॥ ११

१. धरा धाली (तप्त झाली) पाहिजे—असा अन्वय. 'पाहिजे धरा न्हाली' असा पाठभेद.
 २. आजच्या दिवशीं. ३. कृतवर्मासीं. ४. करो. ५. युद्ध. ६. अवशिष्ट, शेष. ७. श्रेष्ठ.
 ८. अन्वय—(जशी) अमृतरसाची धारा [तशी] धर्माची आज्ञा श्वेतवाह पी. ९. अर्जुन. १०.
 नागा. ११. हे अर्जुनाच्या रथाचें वर्णन आहे. येथें 'वह्नि जया [रथा] वाजी (अश्व) होउनि
 वाहे'—असें झटलें आहे. पण यास कोठेही पुराणांत आधार नाही. अनुसंधेय कथा वेदांतली
 असावी, असा अ० ४६ श्लो० ३८—३९ वरील नीलकंठी टीकेवरून अंदाज होतो. पण ती
 कथा प्रख्यात नाही. खांडवदहनसमयी हा रथ अग्नीनें चरुणापासून आणून अर्जुनास दिला,
 येवढा मात्र कथाभाग आढळतो. अर्जुनाच्या रथास गधर्वद्वय होते असा एके ठिकाणीं उल्लेख
 सांपडतो. १२. ज्या रथास. १३. पहिला ब्रह्मा=सृष्टिकर्ता तस्मात् आदिदेव जो ब्रह्मा तो,
 नंतर क्रमानें रुद्र, हरि व वरुण वसले—असा भाव. १४. नरनारायण दिसले म्हणजे नर-
 नारायणासारखे किंवा हे गतजन्मींचे नरनारायणच होत असे दिसले. 'दिसले' या पदाचा
 'अलौकिक असे दिसले' असाही अर्थ करावा. १५. ज्या नरनारायणांनीं अनादिकालापासून
 खलांचा नाश करण्याचें काम स्वीकारल्यामुळे त्यांचें यश अनादिकालापासून खलांच्या मनात
 सलत आहे—असा चरणाचा भाव. १६. पूर्वींपासून. १७. या गीतीतील चाव्ही चरणांत
 यमक साधलेलें आहे. 'वसले—वसले; दिसले—अनादि सले' हा शब्दचमत्कार श्रोत्रानंदप्रद
 आहे. १८. विष्णुसमान ज्याचें शील आहे असा. १९. ज्यावरि (ज्या जिष्णुवरि) तूं गरुडीं
 कालिय तैसा (ज्याप्रमाणें कालिय गरुडीं विष वमला, पण त्याचा कांहीं एक परिणाम झाला

कर्णा! पुससी ज्याला आला तो पार्थ दैवपावकसा; ।

वधितो मृगांसि हरिसा, सोसेल परांसि तत्प्रभाव कसा ? ॥ १२

तो ध्वजशिखरीं दिसतो वानरवर शत्रुधैर्यघनवात; ।

न नवा तत्सम झाला लोकीं कपि; करि रेंवे चि बैलघात. ॥ १३

चक्रगदाशार्ङ्गदर प्रेक्षीं, तो कृष्णकंठिंचा झळके ।

श्रीकौस्तुभमणि, ज्याच्या दीप्तिपुढें चंद्रसूर्य ही मळके. ॥ १४

त्रिजगत्पूजित कूजित गांडीवाचें हि हें शिरे कार्णी. ।

बळ मथिलें बाणानीं दर्शितवज्राधिपातिरेकार्णी. ॥ १५

^{११}वीरशिरप्रकर पहा, ^{१२}कंदुकवृंदा-असा नभीं गमतो; ।

वरिचेवारि झेलाया तो गृध्रश्येनसंघ ही अंमतो. ॥ १६

ते भुजदंड सँहायुध भूवरि गगनीं उडोनियां गळती; ।

नाहीं त्याप्रमाणें) कोपगरल (कोपरूपी विष) नमशील—हा सार्थान्वय. गरुड व कालिय यांची कथा अशी आहे:—कालिय नांवाचा नाग पूर्वी रामणक द्वीपांत राहत असे. त्या द्वीपांत गरुडानें वारवार जाऊन, नागास भक्षण करावें. त्यामुळे सर्व नागानीं मिळून एकदां असा विचार केला कीं, गरुडास आपण सर्वांनीं कांहीं नियमित भक्ष्य देण्याचें ठरवावें. याप्रमाणें त्यांनीं ठरवून गरुडास तो विचार कळविला....एकदां असें झालें कीं, गरुडाचा भक्ष्य त्यास न देतां यानें (कालियानें) भक्षिला, त्या कारणास्तव गरुडाचें व याचें मोठें युद्ध झालें; परंतु त्याच्या पुढें कांहीं उपाय चालेना असें पाहून हा जो तेथून पळाला, तो यमुनेच्या डोहांत येऊन लपला'. [भा. षे. को.]. २०. 'कालीय तप्ता' असें पाठांतर. २१. येथें रा० पराडकर याच्या प्रतीत 'ज्यांवरि'—असा पाठ आहे, पण तो अर्थास अनुकूल नाही.

१. प्राप्त व अनुप्रास यांमुळे ही गीति कर्णास फार मधुर लागते. २. दावानलसा, वणव्यासारखा. ३. वानरश्रेष्ठ हनुमान्. ४. शत्रुधैर्यरूप मेघास वायूसारखा. ५. फक्त शब्द करून, शब्दमात्रेंकरून. रामरावणयुद्धसमयीं मारुतीनें हुंकारेंकरून अनेक राक्षसांचा नाश केला—अशी कथा आहे. ६. (पर)सैन्याचा नाश. ७. चक्र (सुदर्शन), गदा (कौमोदकी), शार्ङ्ग (धनुष्य), (आणि) दर (पांचजन्य शंख) (ही कृष्णाचीं आयुधें). (त्याचप्रमाणें) श्रीकौस्तुभमणि प्रेक्षीं (पहा)—असा सार्थान्वय. ८. मलिन, निस्तेज. ९. शब्द. १०. दाखविलें आहे वज्रापेक्षा व शेषापेक्षा आधिक्य ज्यानीं. 'दर्शितवज्राधिपातिरेकार्णी' असा पाठमेद आहे. त्याचा अर्थ:—दर्शित (दाखविला) आहे वज्राधिपाचा अतिरेक (आधिक्य) ज्यांनीं अशा. हें 'बाणा'चें विशेषण. ११. वीराच्या शिरांचा समूह. येथें 'वीरशिरःप्रकर' असा पाठ असावयास पाहिजे होता. पण पंतलिखित प्रतीत आक्षी वर दिलेलाच पाठ आहे. पंत पुष्कळदां विसर्गांचा लोप करितात. (पृष्ठ १४९ टीप १४ पहा). १२. चंद्राच्या समुदायासारखा. असा=सारखा, प्रमाणें. १३. अमण करितो. १४. आयुधांसह.

- भुजगभ्रमें भुजांतें कवळुनि घारी हँळूहळू पँळती. ॥ १७
- अर्जुनशरप्रहारें गज, वैज्रध्वस्तनग तसे, खचले. ।
- पार्थापुढें तसें बळ कर्मविपाकापुढें जसें न चले. ॥ १८
- खचती विमानतुल्य संदेन कर्णा ! पहा अहाहा ! रे ! ।
- झटती भट तीव्रशरी, परि दुर्जय विजय कीं न हा हारे. ॥ १९
- सिंहें मृगसूथ तसें व्याकुळ तव सैन्य अर्जुनें केलें. ।
- वाँटे पार्थे चि सदा दृढनियमें शंभु पूजिला बेलें. ॥ २०
- कुरुवीरधनघटांत स्पष्ट विजयभानु लोपला घटिका; ।
- तो ध्वज मात्र दिसतसे; गर्जति, जय मानिती कुरू लटिका. ॥ २१
- तो शरपटलपट लया नेउनियां पार्थ जाहला दृश्य. ।
- नांग न शकती तेथें हरिसि कसे कोंडितील हो ! कृश्य ? ॥ २२
- तुजसीं धनंजयासीं गांठि पडाया नको चि बहु वेळ. ।
- पाहीन मीं तयाचा आणि तुझा ही रणांगणीं खेळ. ॥ २३
- वधिसील जिष्णुला तरि कर्णा ! होसील आमुचा राजा. ।
- परि हें दुर्घट इंद्रा, जरि काय सहाय आणिला आज्ञा. ॥ २४

१. हे सर्प आहेत अशा आंतीनें. २. हा शब्दानें वीरभुज भुजगांपेक्षां अधिक जड होते, हें सुचविलें आहे. ३. गीति १६ व १७ हा 'वीभत्स' रसाचें उदाहरण होत. ४. वज्रानें चूर्ण होऊन षडलेल्या पर्वतांप्रमाणें. ५. जसें कर्मविपाकापुढें बळ न चले, तसें पार्थापुढें बळ (न चले)—असा अन्वय. ६. कर्माचा निपाक क्षणजे परिणाम त्यापुढें. ७. विमानतुल्य क्षणजे विमानाइतके उंच. ८. रथ. ९. 'झटती-भट' या ट्टकारप्रासानें भटांची खटपट ध्वनित केली आहे. १०. तीव्रशर (बाण) ज्यांच्याजवळ आहेत असे. 'तीव्रशरी' असें पाठान्तर. तीव्रशरी=तीक्ष्ण अशा बाणांनीं. अन्वय—[अर्जुनास पराजित करण्यास] तीव्रशरी भट झटती; परि हा दुर्जय विजय कीं, हारे न. ११. 'विजय' शब्द साभिप्राय आहे. 'दुर्जयत्वा'चें व 'हारे न' याचें कारण 'विजय'शब्दानें सुचविलें आहे. १२. मृगसमूह. १३. या गीतीतील उत्तरार्थ पूर्वाधीचें कारण आहे. १४. कुरुवीररूपी मेघसमुदायांत. १५. अर्जुन कौरवसैन्यांत दिसेनासा झाला, तेव्हां अर्जुन मेला, अशी खोटीच समज करून घेऊन कौरव आनदानें जयशब्द करू लागले—असा भाव. १६. येथें 'तो' असा पाठ आहे, व तो अर्थास परिपोषक आहे. १७. बाणसमूहरूप वज्र. १८. दृश्य जाहला=दिसला. १९. गज. २०. सिंहाला. २१. मृग, काळवीट. हा काव्यार्थापत्ति भलंकार. २२. इंद्राचा आज्ञा ब्रह्मदेव तो.

तो आम्हानध्वानें अर्जुन संशप्तकांकडे गेला. ।

निजनाशार्थ करिकुळें चीत्कार करुनि सिंहसा नेला ॥ २५

दुःसह दुर्जय शिरला, अपथ्यशीलांत रोगसा, पार्थ ।

संशप्तकांत; करितो क्रीडा त्यांच्या चि घाततापार्थः ॥ २६

कर्ण म्हणे, 'मद्रेशा ! नीट पहा पार्थकेतुचा सेंडा ।

संशप्तकांत झाला मम, जसा सांगरोदरीं भेंडा. ॥ २७

अज्ञ तपस्वी शिरला विषयांत तपोबळें कधीं न तरे. ।

संशप्तकांत वांचो जरि त्यां होईल निजवधीं नत रे ! ॥ २८

शल्य म्हणे, 'वरुणातें कोण समुद्रोदकांत बुडवील ? ।

विज्ञवील तूणें देहना ? अनिलाला करुनि बंदू तुडवील ? ॥ २९

प्राशील सप्तसागर कोण ! तैसा अर्जुनासि साहेल ।

ऐसा कोणही नाही. काळ हि पार्थाकडे न पाहेल. ॥ ३०

१. निमत्रणशब्दानें. २. हत्तीचा शब्द. ३. अर्जुन-सिंह; संशप्तक-करिकुळ; आम्हान-चीत्कार-या जोडीत उपमेयोपमानसंबंध आहे. ज्याप्रमाणें गजसमूह चीत्कार करुन सिंहास बोलावतो, त्याप्रमाणें संशप्तकांनीं आम्हानदर्शक गर्जना करुन अर्जुनास स्वनाशार्थ बोलाविलें-असा भाव. ४. हीं दोन विशेषणें रोग व पार्थ यांस सामान्य आहेत. ५. कुपथ्य करणाऱ्यांत. ६. त्याचा घात (नाश) व्हावा व त्यास ताप (दुःख) व्हावें ह्या हेतूनें. ७. सागर+उदरीं=समुद्रामध्ये. ८. मातीचा गोळा, हातानें बनविलेली कच्ची वीट. हा शब्द वामनपंडितकृत यथार्थदीपिकेंत आढळतो. (अध्याय ६।१६२ पहा). ९. अज्ञानी. अन्वयः-विषयांत शिरला (शिरलेला) अज्ञ तपस्वी तपोबळें कधीं न तरे. १०. शिरलेला. ११. रूपरसगंधस्पर्शशब्द हे पंचेंद्रियांचे विषय होत. रूप ह्यणजे सुंदर वस्तु, सुंदर स्त्रिया इत्यादि नेत्राचे विषय. असेच इतर इंद्रियांचे विषय समजावे. विषयात शिरला=इंद्रिय-वश झाला. १२. तपस्वी जरी झाला तरी विषयाधीन झाला कीं सुक्तीस सुकला-हा भाव. १३. संशप्तकात शिरलेला अर्जुन विषयांत शिरलेला तपस्वीच होय. तो जसा तरत नाही, तसा अर्जुन संशप्तकातून जिवत बाहेर पडणार नाही. जरि निजवधीं (स्वमरणसमयीं) [अर्जुन] त्यां [संशप्तकांस] नत (शरण) होईल [तर] (तो) संशप्तकांत वांचो (वांचेल)-हा अन्वय. १४. 'वांचे' असें पाठान्तर. १५. शरण. १६. वरुण हा समुद्राधिप आहे. १७. गवतानें. १८. अग्नीला. १९. वायूला. २०. वधन. २१. लवणसमुद्र, इक्षुसमुद्र, सुरासमुद्र, सर्पिसमुद्र, दधिसमुद्र, क्षीरसमुद्र, स्वच्छजलसमुद्र, हे सप्तसमुद्र होत. २२. बरील दुर्घट कर्म करणारा. २३. अर्जुनास साहणारा.

क्षिति उचलील भुजांहीं; कोपें जाळील जो प्रजा सर्व; ।	
पाडील देव भूवरि; जिंकील त्यासि एक तो शर्व. ॥	३१
तो भीमदहन, व्हावें ज्यांत शलभ आमुच्या अनीकानीं. ।	
अद्यापि असति भरलीं ज्याच्या तीं दुर्वचें मनीं कानीं. ॥	३२
तो धर्मराज साक्षात् धर्म पहा रे ! पहा महातेजा, ।	
‘घन्य’ म्हणति राजर्षि ब्रह्मर्षि हि सत्पथीं रंहाते ज्या. ॥	३३
अनिलानलसे दुर्जय, माद्रीचे पुत्र नकुळ-सहदेव. ।	
ते दिसति, ज्यांसि समरीं साहों न समर्थ जिष्णुसह देव. ॥	३४
ते द्रौपदेय दुसरे पांच युवे पांडव प्रतापरवी. ।	
वैरवीरमान्य शिक्षा ज्यांची चांपश्रुतीमधें बरवी. ॥	३५
तो गुरुशिरःसरोरुहकर्तनपरमोग्रकर्मपटुबाहु ।	
द्रुपदकुमार पुरःसर धृष्टद्युम्न स्वशत्रुशशिराहु. ॥	३६
जो पार्थधनुश्रुतिवाग्देवीवरपाणिनिष्ठकीर चि तो ।	

१. पृथ्वी. २. शिव. ३. पृथ्वीवर. 'पाडी देवां भूवरि' असा पाठभेद. ४. भीमरूप अग्नि. ५. शलभ व्हावें=टोळाप्रमाणें जडून जावें. ६. टोळ. ७. सैन्यानीं. ८. ज्या भीमाच्या. ज्याच्या मनीं [व] कानीं तीं अद्यापि भरलीं असती-असा अन्वय. तीं 'दुर्वचें' ह्मणजे समेत दुर्योधनदुःशासनादिक द्रौपदीस वस्त्रहरणप्रसंगीं जे शब्द बोलले ते. ९. दुर+वच=बाईट भाषणें. १०. राहणारे. ११. ज्या धर्मराजास. १२. वायु आणि अग्नी यांसारखे. १३. इंद्रासहवर्तमान. ज्यासि समरीं जिष्णुसह [सर्व] देव साहों (सहन करण्यास) समर्थ न, ते (नकुळ-सहदेव) दिसति-असा अन्वय. १४. द्रौपदीचे पुत्र. १५. दुसरे तरुण पांच पांडवच होत-असा भाव. प्रतिविध्यादि पांचांस उपपांडव असें नांव होतें. १६. तरुण. १७. श्रेष्ठ वीरांस मान्य. १८. शिक्षण. १९. धनुर्वेदांत. २०. गुरु+शिरस+सरोरुह+कर्तन+परमोग्र+कर्म+पटु+बाहु=द्रोणाचार्य+शिर+कमळ+छेदन+अतिभयकर+काम+कुशल+हात=गुरुचें शिरकमळ छेदन करणें हेंच जें अतिशय भयकर कर्म, त्याविषयीं कुशल आहे भुज ज्याचा असा (धृष्टद्युम्न). २१. प्रायोपविष्ट द्रोणास धृष्टद्युम्नानें मारिलें-ही कथा येथें अनुसंधेय आहे. २२. अग्नेसर, पुढें चालणारा. धृष्टद्युम्न हा पांडवांचा सैन्याधिपति होता, ह्मणून त्यास 'पुर.सर' ह्मटलें आहे. २३. स्वशत्रुरूप चद्रास केवळ राहूच असा. २४. सात्यकी. २५. अर्जुनाच्या धनुर्वेदरूप सरस्वतीच्या मुख्य हस्तावर बसलेला रावाच (पोपटाप्रमाणें धनुर्वेद बोलणारा-असा भावार्थ).

दिसतो पहा महात्मा स्वजयार्थं व्यूह सात्यकी रचितो.' ॥	३७
ऐसें जों कर्णासीं शल्य वदे तों चि शौघ त्या सेना ।	
मिळती, मारणभरणाहूनि दुजें अधिक ज्यांसि भासेना. ॥	३८
कुरुपांडवसेनांसीं होतां संग्राम, रामशिष्यमणी, ।	
गजयूथावरि हरिसा घांवे; मारी अनेक वीर रणीं. ॥	३९
वधिले प्रभद्रकाचे वीर रणीं सैप्तसप्तति क्रोधें, ।	
दुर्जय संस्कार जसे विषयांचे आत्मतत्वसद्बोधें. ॥	४०
मग कर्ण पंचविंशति पांड्यभटांचीं शिरोबुजें छेदी, ।	
मेदी नाराचांहीं हृदयीं, मारी सहस्रशा चेदी. ॥	४१
पांचाळ पांच पहिले, मग दश वधिले रणांत कर्णानें, ।	
विष्वेहिकुंडतुंडव्याळ जसे नखमुखें सुपर्णानें. ॥	४२
रथचक्ररक्षक तयीं कर्णसुत सुषेण सत्यसेन बळी, ।	
वृषसेन पृष्ठगोप्ता, शत्रूंची फोडिती क्षणांत फळी. ॥	४३
धृष्टद्युम्न शिखंडी सात्यकि यम भीम चेदि पांचाळ, ।	
पंच प्रतिविंध्यादिक, अन्य हि कैकेय मत्स्य भूपाळ. ॥	४४
हे सर्व हि विविधायुधवृष्टि करिति कर्णवीररथरलीं, ।	
जैसे गिरिवरि वर्षति धनं. जनमन अनवनज्ञ चि सपलीं. ॥	४५

१. मारावें किंवा मरावें याहून. २. कर्ण. ३. गजसमूहावर. ४. 'वीरमणी' असें पाठांतर. ५. सत्याहत्तर. ६. जसे आत्मतत्वसद्बोधें दुर्जय विषयांचे संस्कार [वधिले तसे]...-असा अन्वय. दुर्जय ह्याणजे आत्मतत्वसद्बोधाशिवाय कोणाकडून जिकले जाणार नाहीत असे. ७. विषयांचे संस्कार ह्याणजे स्त्रीसुतधनादिकांच्या सहवासानें त्यांच्याविषयी जी प्रीति उत्पन्न होते ती. संस्कार ह्याणजे इन्द्रियजन्यज्ञानामुळे मनावर जो परिणाम होतो तो. ८. जीनात्मा म्हणजे परमात्मा यांच्या ऐक्यरूपी तत्वाच्या बोधानें. ९. पंचवीस. १०. शिररूपी कमळें. ११. चेदिदेशोत्पन्न वीर. १२. विषरूप अग्नीचें कुंड हेंच ज्यांचें तोंड असे सर्प. १३. गरुडानें. १४. पाठिराखा. १५. नकुळ व सद्देव. १६. 'पांच' असें पाठान्तर. १७. अनेक अस्त्रांच-पाऊस. १८. कर्णवीराच्या उत्तम रथावर. येथें रा० घराडकर यांच्या प्रतीत 'कर्णवीररथ-रक्षी' असा पाठ आहे. पण तो इस्तदोष असावा, असें वाटतें. रक्ष=रक्षक. १९. मेघ. २०. सा-मान्य लोकांचें मन (चित्तवृत्ति). जनमन सपलीं (सापल्ल संवधांत किंवा शत्रूंचे ठिकाणीं अनवनज्ञ- (अन्+अवन+ज्ञ)चि (रक्षण करणें न जाणणारें ह्याणजे नाश करण्यास तयार असें असतें)-असा सान्वयार्थ. हा अर्थान्तरन्यास आहे. २१. अन्+अवन+ज्ञ=नाहीं+रक्षण+जाणणारें.

- तेव्हां सुषेण तोडी भीमाचें चाप बाप रक्षाय, ।
 विंधी सप्तशरानीं मर्मस्थानीं च युद्धदक्षा था. ॥ ४६
- भीम इतर धनु सज्जुनि, खंडुनि धनु, मार्गणांचिया दशकें ।
 ताडी त्यासि. भिडावें पक्षबळें विपतिसीं कसें मर्शकें ? ॥ ४७
- कर्णाप्रति त्रिसप्तति बाणांहीं भीम तत्क्षणीं ताडी; ।
 आश्चर्यांत प्रेक्षकसुरमुनिगंधर्वमानसें पाडी. ॥ ४८
- सोडी दुःसह तापद शर शारदभानुभानुसे, नाचे, ।
 तो भीम प्राण हरी कर्णप्रियसूनुभानुसेनाचे. ॥ ४९
- चापें खंडुनि भीमें कृप कृतवर्मा हि पीडिला रागें, ।
 दुःशासनासि शासन केलें बाणत्रयें महांभागें. ॥ ५०
- शकुनिउलूकपतत्री दाविति बळ, नुरवि भीमपत्री तें, ।
 त्यजि न पराभूति खळा, जसि अनसूया त्यजी न अत्रिती. ॥ ५१

१. कर्ण. २. भीमास. ३. मारी. ४. सुषेणासि. ५. वि+पति=पक्षि+राजा=गरुड.
 ६. युगुरव्यानें. ७. व्याहात्तर. ८. युद्ध पादांगारे जे देव, मुनि, गंधर्व त्यांचीं मनें.
 ९. शरदृतूतील सूर्याच्या किरणासारखे. भानु=सूर्य. भानु=किरण. आश्विन व कार्तिक या
 दोन महिन्यांच्या काळास 'शरदृतु' ह्मणतात. वर्षाकाळानंतर शरत् येत असल्यामुळें सूर्य मेघ-
 मंडलाच्या आच्छादनापासून मुक्त होऊन देदीप्यमान होतो, ह्मणून शारदभानूच्या किरणाची
 उपमा. १०. कर्णाचा प्रिय पुत्र जो भानुसेन त्याचे. ११. हें भीमाचें विशेषण. १२. शकुनि
 व उलूक नावाचे वीर हेच पक्षी; किंवा शकुनि हाच कोणी उलूक ह्मणजे धुनडपक्षी. पतत्रिन्=
 पक्षी. १३. भीम हा ससाणापक्षी. १४. बळ. १५. पराभूति खळा न त्यजि=दुष्टाचा नेहमीं
 पराभव होतोच होतो. पराजयास अनसूयेची उपमा घावयाची असल्यामुळें घंतांनीं 'पराभव'
 हा पुल्लिगी शब्द न वापरतां मुद्दाम 'पराभूति' हा स्त्रीलिंगी शब्द वापरला आहे. १६. अन-
 सूया ही कर्दमऋषि व देवहृति यांची कन्या ह्मणजे कृषिता महर्षींची सखली बहीण व अत्रि-
 ऋषीची पत्नी. ही परम पतिव्रता व तपस्विनी होती. पतीस सोडून कधीही राहत नसे ह्मणून
 उपमाप्रसंग. १७. ब्रह्ममानसपुत्र. हा एक गोत्रकर्ता महर्षि आहे. १८. यांत 'विकस्वर'
 नामक अलंकार झाला आहे. जेथें कांहीं एक विशेषार्थाच्या समर्थनासाठीं सामान्य अर्थ
 (विधान) सांगून त्या सामान्यार्थाच्या प्रतिपादनासाठीं पुनः उपमा दिली जाते, अथवा अर्थात-
 रन्यासाच्या योगें अन्य विशेष अर्थ सांगितला असतो, तेथें 'विकस्वर' अलंकार होतो. य-
 अलकारात विशेषार्थ, सामान्यार्थ आणि पुनः अन्यविशेषार्थ अशीं तीन विधानें असतात—
 प्रस्तुत गीतींत (१) पूर्वार्थ, (२) तृतीय चरण व (३) चतुर्थ चरण, हीं तीन वाक्यें यथानुक्रम-
 विशेषार्थ, सामान्यार्थ आणि अन्यविशेषार्थ यांच्या स्थानीं आहेत असें समजावें.

भीम सुषेण ! हंतोऽसि; स्वैर्यं कुरु' हें वदोनि शर सोडी, ।

तों कर्ण तूर्ण पुत्रप्राणत्राणार्थ बाण तो तोडी. ॥

५२

भीमें पाठविला शर दुसरा हि सुषेणजीवनाचमना, ।

कर्ण तयास हि खंडी, ये मार्गणफलविधात हाच मना. ॥

५३

वैकर्तन त्रिसप्तति बाणांहीं त्या वृकोदरासि रणीं ।

व्यापी, अंचलासि जसा ग्रीष्मीं रवि तापदायकीं किरणीं. ॥

५४

इतुवयांत सुषेण बळी सहसा सजुनि स्वचाप नकुळाला ।

हाणी तीव्रशरानीं, जैसा विषमत्त साप नकुळाला. ॥

५५

कर्णसुताचें प्रेक्षकजनलोचनतृषितभृगतोयजसें, ।

युद्ध नकुळसहदेवांसह, देवांदानवांत होय जसें. ॥

५६

सात्यकि वृषसेनाच्या सूतासि बधी, धनुष्य ही मोडी, ।

घोडीं च्यारी मारी, एका चि शरें ध्वजासि ही तोडी. ॥

५७

बाणानीं उर ताडी, मूर्च्छित पाडी मुहूर्त वृषसेना, ।

भी सात्यकिला कौरवसेना, व्याघ्रासि जेविं वृष-सेना. ॥

५८

सावध होतां धावे सात्यकिवरि धरुनि शीघ्र तरवारी, ।

परि खंड्गचर्म तोडुनि शैनेर्यं तयासि शीघ्रतर वारी. ॥

५९

१. हे सुषेणा. २. मेलस बध. ३ स्वैर्यं कुरु=धीर धरुन उभा रहा. ४. शीघ्र.
५. पुत्राचे प्राण वाचविण्याकरितां. ६. सुषेणाचा जीव ह्मणजे प्राण, आचमना ह्मणजे पिण्या-
करितां. ७. मार्गण=बाण किंवा भिक्षुक. पुत्रप्राणयाचक जो बाण त्याला भयमनोरथ करुन
टाकिला. कर्णांनैं भाजपर्यंत दुसऱ्या कोणत्याही प्रसंगीं याचकास विन्मुख दवडिलें नव्हतें,
परंतु या खेपेस तसें करणेंच युक्त वाटलें. ८. कर्ण. ९. व्याहात्तर. १०. पर्वतास. ११. ज्येष्ठ
व आषाढ या महिन्यास ग्रीष्म ह्मणतात. १२. येथें 'तापदायकीं'—असा पाठ आहे. त्याचा
अर्थः—तापद व प्रज्वलित अशा. १३. एकाएकीं. १४. विषानें मत्त झालेला. १५. सुधुसाला.
१६. पहाणाऱ्या लोकांचीं नेत्रें जीं, तेच तान्हेलेले भ्रमर त्यांस कमळसे. हें 'युद्धा'चें विशेषण.
१७. या चरणांत 'तृ' व 'शृ' या अक्षरांच्या मागचीं अक्षरें गुरु झाली नाहींत. १८. या व
पुढच्या दोन चरणांत मिळून 'मोडी' 'घोडी' 'तोडी' 'ताडी' व 'पाडी' असा अनुप्रासचम-
त्कार आहे. १९. दोन घटका, किंवा अडेचालीस मिनिटांच्या काळास मुहूर्त ह्मणतात.
२०. बैलांचा समुदाय. २१. ह्याचा कर्ता 'वृषसेन'. २२. तरवार आणि ढाल. २३. सात्यकी.
२४. फार लौकर.

विरथा वृषसेनातें दुःशासन आपुल्या रथावरि घे, । मागें पळे जिंजीविषु, बाहुबळें क्षुब्धसागरीं न रिघे. ॥	६०
अन्यरथीं बैसे, ये वृषसेन पुन्हां सँजोनि नाग जसा; । मदीं पांडवसैन्या, चूर्ण करी, वारिरुहवना गजसा. ॥	६१
टाकी शर त्रिसप्तति कृष्णापुत्रांवरि व्यथाकारी; । शर षष्टि भीमसेना, सहदेवाला हि पांच शर मारी. ॥	६२
शर सप्त शैतानीका, सात्यकिला पांच, तीसँ नकुळाला, । अर्पी शिखंडिला दश, शत धर्माला बुधालिवकुळाला. ॥	६३
यांपरि अरिवरि करि वरि खरतरशरवृष्टि, दृष्टि हरि त्यांची; । रक्षी पृष्ठ पित्यांचें, रीति मिरवि शुद्ध-युद्ध-करित्यांची. ॥	६४
दुःशासनासि तेव्हां सात्यकि करि विरथ; आणि आभाळीं केतू तीन तसे, शर तीन चि रोवी तयाचिया भाळीं. ॥	६५
अन्यरथावरि बैसुनि आला केला जन्ही पराभूत, । दुःशासन न वृषाला सोडी, निघिलो जसा बैरा भूत. ॥	६६

१. ज्याला रथ नाही अशा. २. जीवसंरक्षण होण्याविषयी इच्छिणारा असा. ३. खवळलेल्या समुद्रांत=भयंकर युद्धांत. प्रस्तुत स्थळीं फक्त उपमानाचाच उल्लेख केला आहे. ४. युद्धास सिद्ध होऊन. ५. हत्ती, किंवा सर्प. ६. कमलाच्या बनावला. ७. व्याहत्तर. ८. उप-पांडवांवर. ९. इजा करणारे. [‘शरांचें’ विशेषण.] १०. साठ. ११. नकुलापासून द्रौपदीस झालेला मुलगा. १२. ‘तीन’ असें पाठांतर. १३. बुध(सज्जन)रूप अमरांस बकुळीच्या पुष्पांसारखा जो त्याला (धर्माला). १४. यापरि (याप्रमाणें) [वृषसेन] अरिवरि (शत्रूवर) वरि (चांगली) खरतरशरवृष्टि (कर्तृपद) (फार तीक्ष्ण बाणांचा पाऊस) करि [व] त्यांची वरि (बरी, चांगली) दृष्टि हरि—असा अन्वय. १५. ‘अवार’ (?) असें पाठांतर. १६. ‘वरि’ असाही पाठ आहे. १७. या अर्थात ‘र’काराची भाठ वेळां आवृत्ति झाली आहे. १८. कृष्णापुत्रादिकांची. १९. पिछाडी, मागच्या बाजूनें कोणी येणार नाही अशा रीतीनें रक्षण करी—असा भाव. २०. कर्णांचें. २१. करणाराची. २२. धूमकेतु, शेंडेनक्षत्र. २३. दुःशासनाच्या. २४. पराभवयुक्त. २५. द्रव्याला. २६. मोठें. २७. जमिनीत पुरून ठेवलेल्या धनाजवळ, ज्याचें धन असेल तो भूत होऊन राहतो व इतरांस त्या धनाजवळ येऊं देत नाही, अशी समजूत आहे, त्यास उद्देशून ही उपमा.

तेव्हां भीम शिखंडी यम धृष्टद्युम्न सात्यकी धर्म ।

द्रौपद्यात्मज अन्य हि ताडिति कर्णासि लक्षुनी मर्म. ॥

६७

एकामें चि अनेकप्राणहरद्वेषिशरमहावृष्टि ।

कर्णानिलें उडविली, रक्षामंत्रें जसी कुंजनदृष्टि. ॥

६८

दशशतबाणांनीं तो एकैकातें रणांगणीं हाणी, ।

न करी च पंक्तिभेद श्रीकर्णाचा उदारवरपाणी. ॥

६९

अरि एक बाण हाणी, तों हाणी कर्ण शर त्या तिपट, ।

निपट प्रत्युपकृतिपटु झांकी रिपु पसरुनि स्वहेतिपट. ॥

७०

कोंढी, जोडी, ओढी, सोडी शर कर्ण, लाघवास्तव तें ।

न दिसे, दिसे शरासनमंडल हंतशत्रुबल हि त्याभंवतें. ॥

७१

वाडववहि अविधन, मग काय अपापतींत पोसेना ? ।

१. जुळे भाऊ (नकुळ व सहदेव). २. नाजूक जागा. ३. एकदम (हा शब्द भागे अध्याय १९।२१ मध्ये आला आहे). ४. अनेक+प्राण+हर+द्वेषि+शर+महा+वृष्टि=पुष्कळ+प्राण+हरण करणारे+शत्रु+बाण+मोठा+पाऊस=शत्रूच्या प्राणांचा नाश करणाऱ्या अनेक बाणांचा मोठा पाऊस. ५. कर्णरूप वायूनें. ६. रामरक्षादि मंत्रां. ७. दुर्जेनाच्या दृष्टीमुळे मनुष्यास हानि होते (दृष्ट लागते) अशी समजूत आहे. ८. हजार बाणांनीं. ९. पंक्तिभेद क्षणजे प्रकास एका तऱ्हेनें व दुसऱ्यास दुसऱ्या तऱ्हेनें वागविणे. १०. फार उदार असा हात. गीति ६९ व ७० ह्या किंचित् विनोदात्मक आहेत. ११. केवळ. १२. प्रत्युपकाराविषयी कुशल. १३. अन्वयः-निपट प्रत्युपकृतिपटु [कर्ण] (केवळ परोपकारपरायण असा कर्ण) स्वहेतिपट पसरुनि रिपु झांकी-हीं वाक्ये औपरोधिक आहेत. १४. आपलें शस्त्ररूपी (बाणरूपी) बल. १५. या गीतीतील शब्दांची मांडणी, अनुप्रासचमत्कार व स्वभावोक्तिवर्णन हीं अनुपमेय आहेत. १६. चपलतेस्तव. या सर्व क्रिया इतक्या लौकर घडतात की, त्या लोकांस दिसत नाहीत व त्यांचा परिणाम मात्र दिसतो. 'कदा नेणों बोढी शरधितुनि काढी शर कदा' इत्यादि रघुनाथपंडितकृत नलवर्णनसादृश्य येथें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. १७. बाण व धनुष्य यांच्या चक्राकार राशी (समूह). १८. मेलेल्या शत्रूंचें सैन्य. १९. त्याभवंतें क्षणजे शरासनाच्या भवंतें. या गीतींत 'अत्यन्तातिशयोक्ति' नामक अलंकार आहे. जेथें कारण व कार्य यांचा न्युत्क्रम होतो, क्षणजे अगोदर कार्य होऊन मग कारण झालें, असें वर्णिलें असतें तेथें अत्यन्तातिशयोक्ति होते. २०. वृत्ताच्या सोईकरितां

.....नें? असा उच्चारिला जातो. २१. समुद्रांतील अग्नि. २२. अप+इंधन=उदकच आहे ज्याचें इंधन (सर्पण) तां. २३. अन्वय व जप. (१५७५१५), १७५१५७) अविधन (पाणीच सर्पण आहे ज्यास असा, पाण्याच्या सहाय्यानें व वृद्धिगत होणारा) [होय]; मग [तो वाडववन्हि] अपापतींत (समुद्रांत) पोसेना काय? (पोसला जातोच-असा भाव.) महिस (पृथ्वीस मात्र) [तो वाडववन्हि] क्षण[हि] पोसेना. २४. समुद्रांत.

सोसेना महिस क्षण. तापवि तेजस्विवर्य तो सेना. ॥	७२
व्यूहीं न शिरों द्यावा म्हणउनि होतीं बलें उभीं दाट, ।	
परि वणव्यासि तूणेंसीं, कटकें कर्णासि ओपिती वाट. ॥	७३
सायकघनें खचति रथ, देवदहनें जळति कुंज रानीं कीं, ।	
नग अंशनिनें विखारिले, जइं शिरला कर्ण कुंजरानीकीं. ॥	७४
वधिले चेदींचे रथ तीनशत क्रूरविक्रमें कर्णे, ।	
शस्त्रें जसीं विखारिलीं न तसीं वर्षांत ही घनें अणें. ॥	७५
हरि करिपतिवरि तैसा धर्मावरि कर्ण घांवला; तंव ते ।	
सात्यकिभीमशिखंडिप्रमुख सुभट ठाकले नृपाभवते. ॥	७६
पांडवभट धर्मातें, कौरवभट रक्षिती स्वबळपातें, ।	
दापिति अन्योन्य बळें वीर, जसे व्याघ्र धेनुकळपातें. ॥	७७
वीरांसि कर्णमार्गण, जैसे मल्लांसि मल्ल लोळविती, ।	
प्रियंसखसे यमनगरीप्रति रक्तें रंगवूनि बोळविती. ॥	७८
वीर शतसहस्रायुत वधिले कर्णे, तथापि कटकांहीं ।	
तो कर्ण रोधिला चि, न जावूं दिधला नृपानिकट कांहीं. ॥	७९
मंत्रौषधिक्रियातिग रोग जन्ही रोधिला तन्ही खवळे, ।	

१. 'सोसेना महि न क्षण' असा रा० पराडकर यांच्या प्रतीत पाठ आहे, पण तो अपपाठ दिसतो. २. या तिन्ही चरणांचा प्रस्तुत कथानकाशी असा संबंध आहे की, ज्याप्रमाणें वडवानल समुद्रांत वृद्धिंगत होतो, त्याप्रमाणें कर्णाची शक्ति युद्धात वृद्धिंगत होते, समुद्राचें पाणी ज्याप्रमाणें वडवानलास प्रज्वलित करण्यास कारणीभूत होतें, त्याप्रमाणें युद्ध कर्णाच्या शौर्यास वाढवितें, पण ज्याप्रमाणें पृथ्वी वडवानलास धारण करूं शकत नाही, त्याप्रमाणें पांडवसैनिक कर्णशौर्य सहन करण्यास असमर्थ झाले—असा भाव. ३. कर्ण. ४. सेना. ५. गवता—प्रमाणें. ६. 'अपिती'—असा पाठमेद. ७. शररूप घणानें. ८. अरण्याशीनें. ९. झुडपे वेलांच्या जाळ्या. १०. 'की' शब्दानें प्रस्तुत स्थली 'जणों काय' असा अर्थबोध होतो. ११. नज्रानें. नग=पर्वत. ह्या गीतींत असंगति व अतिशयोक्ति ह्या अलंकारांचा संकर आहे. १२. गजसमुदायांत. १३. पावसाळ्यांत. १४. मेघानें. १५. उदकें. १६. सिंहा. १७. हत्तींच्या नायकावर. १८. स्व+बल+प=आपला सेनापति जो कर्ण, त्यातें. १९. मित्राप्रमाणें. २०. आडवून धरिला. २१. धर्माजवळ. २२. मंत्र+ओषधि+क्रिया+अतिग= मंत्रौषधिक्रिया यांचें उलंघन करणारा.

तैसा कर्ण महाबल रोधूं म्हणती तथापि तो न वळे. ॥	८०
पांचाळपांडुकैकयवीरानीं रोधिला चंमूपाल, ।	
लंघावया शकेना त्यांसि जसा ब्रह्मविज्जना काल. ॥	८१
निजबलरुद्धवृषाप्रति धर्म वदे रूक्ष; तें तसें चि घडे; ।	
पर्जररुद्धव्याघ्राप्रति लोक विशंक मारितात खडे; ॥	८२
धर्म म्हणे, 'रे कर्णा ! राधेया ! भारताश्रितापसदा ! ।	
जोडिसि निजधर्माश्रयनयलयकर दुर्मतें चि पाप सदा. ।	८३
स्पर्धा धनंजयासीं करिसी, आम्हासि पीडिसी, छळिसी, ।	
मंद-सुयोधनदुर्मतिविषवल्लीसेकमूळ तूं कळिसी. ॥	८४

१. आद्योक्त्यांत न येई. २. पांचाळदेशचे, पांडवांचे व कैकय देशचे सैनिक. इंद्रप्रस्थाच्या (दिल्लीच्या) पूर्वेस एक व पश्चिमेस एक असे दोन पांचाल देश आहेत. कैकयदेश आग्नेय कोसल्याच्या उत्तरेस आहे. याची राजधानी गिरिव्रजनगर. ३. सेनापति, कर्ण. ४. त्या सैन्यांस. ५. ब्रह्मवित्+जन=ब्रह्म जाणणारे+लाक=परब्रह्म किंवा परतत्त्व याच ज्ञान ज्यांस झालें आहे, त्या लोकांस. समाधीत निमग्न होऊन ब्रह्माशीं तादात्म्य पावलेल्या जनांस मृत्यु येत नाही, अशी समजूत आहे. तीस उद्देशून हें वाक्य आहे. ६. आपल्या सैन्यानें अडविलेल्या कर्णांस. ७. मनाला ताप देणारे शब्द. ८. पिंजऱ्यांत अडकलेल्या वाघाप्रत. ९. 'सांपळ्यामध्ये व्याघ्र सांपडे । वायकामुलें मारिती खडे ॥' ही तुकोक्ति पंतांनीं या गीतींत आणिली आहे. या गीतींत 'विकस्वर' नामक अलंकार झाला आहे. 'धर्म रूक्ष वदे' ही प्रथम उक्ति. हिच्यावरून सुचलेली सामान्योक्ति 'तें तसें चि घडे' (हा जो प्रकार घडला तो नेहमीं पाहण्यांत येतो. सर्वसामान्य आहे-असा भाव) ही होय. व या सामान्योक्तीच्या समर्थेनार्थे गीतीच्या उत्तरार्धांत विशेषोक्ति दिलेली आहे. १०. भारत+आश्रित+अपसद=भरतकुलोत्पन्न+आश्रयास राहिलेले+नीच=भरतकुलोत्पन्न दुर्योधनाच्या आश्रित जनांतील नीचा ! ११. स्वधर्मास (तुझा जो सत्तुल्य धर्म त्यास) अनुसरून असणारी जी नीति तिचा नाश करणाऱ्या. (हें 'दुर्मति' किंवा 'दुर्मत' यांचें विशेषण समजावें.) धर्माच्या म्हणण्याचा भाव असा कीं, कर्ण सत्तुल्य असल्यामुळे त्यानें सूताचें कर्म करावें हीच त्याची नीति. ती सोडून तो युद्धकर्म करतो, म्हणून तो स्वधर्मापासून अष्ट झाला. प्रस्तुत गीतींत (१) 'राधेया !' (सूतस्त्री जी राधा तिचा मुलगा), (२) 'भारताश्रितापसदा' यांतील 'आश्रित' शब्द, (३) व 'निजधर्माश्रयनयलयकर' या शब्दांनीं धर्मानें कर्णांस तू नीच सत्तुल्यकुलांतला आहेस, आम्हां क्षत्रियांबरोबर लढण्याची तुझी मुळीच योग्यता नाही, असें सुचविलें आहे. हीं सर्व विशेष्यविशेषणें साभिप्राय आहेत. तसाच हे परिकर व परिकरांकुरालंकार. १२. कर्तव्याकर्तव्यज्ञानविहीन. हें गीत्यर्थ सुरेख परंपरित-रूपकाचें उदाहरण होय. १३. मूर्ख सुयोधनदुर्मतिरूप जी विषाची वेल, तिचें सिंचन करण्याविषयीं कारण. १४. कळशी, लहान घागर.

दावीं खबल पराक्रम, पौरुष पाहों, रहा उभा नीट; ।

युद्धश्रद्धा हरितों आतां चि रणांगणांत; हो धीट.' ॥

८५

ऐसें वदोनि धर्मै शैरदशकें कर्ण ताडिला कोपें; ।

तितुक्यां चि मार्गणांहीं धर्म हि कर्णें कृतार्हतालोपें. ॥

८६

हांसे कर्ण, अवगणी; ते युद्धीं उमजतां निजावज्ञा, ।

क्षणभरि ही साहेना त्या धर्मात्म्या हि सर्वभावज्ञा. ॥

८७

मग जो तेजें पवि^१रविसम, समयीं शापसापसा परहा,

शर सोडिला नृपें, तो गर्जे, जाणों म्हणे 'सपाप रहा.' ॥

८८

तो बाण सव्यपार्शी^२ कर्णाच्या लागला जसा गोळीं, ।

मूर्च्छित पडतां कंठीं तत्पंचप्राण जाहले गोळीं. ॥

८९

१. पुरुषार्थ. युद्धश्रद्धा=युद्धात खात्रीनें यश मिळेल अशी समजूत. २. दहा शरांनीं. ३. कृत+अर्हता+अलोपें. धर्मानें आपणावर बाण सोडून दिलेला जो मोठेपणा, त्याचा लोप न करितां म्हणजे तो स्मरून, कर्णानेही तितकेच बाण धर्मावर सोडिले व ऋणमुक्त झाला-असा भाव. ४. धर्मानें बाण सोडितांच कर्णानेही शरवृष्टि केली व हांसून धर्माचा उपहास केला. कर्ण हांसे [व] अवगणी. [अशा प्रकारची] ते युद्धीं (युद्धात होत असलेली) निजावज्ञा उमजतां त्या सर्वभावज्ञा धर्मात्म्या हि क्षणभरि ही साहेना'-असा अन्वय. 'साहेना' म्हणजे सहन होईना. त्या युद्धात कर्णाच्या मनांत धर्माबद्दल अवज्ञा उत्पन्न झाली, तो धर्मास हांसू लागला, व तिरस्कार करू लागला. सर्वभावज्ञ (मनांतील सर्व भाव सुख-विकारावरून ओळखणारा) अशा धर्माचा लक्षांत त्या आपल्या अवज्ञा आल्यामुळे अर्था-तच त्या कुचेष्टा त्यास क्षणभर देखील सहन झाल्या नाहींत-असा भाव. ५. लक्षांत येतांच, समजताच. 'उपजता' असें पाठांतर. ६. जो तेजें पवि (वज्र) [व] रवि (सूर्य) सम, समयीं (आवश्यक प्रसंगी) शाप [व] साप [यांसारखा] परहा (शत्रूस मारणारा) [असा] शर नृपें (धर्म) सोडिला-असा सान्त्वयार्थ. प्रस्तुत स्थळीं एकेक उपमेयास दोन दोन उपमानें दिलेलीं आहेत, म्हणून ही द्वंद्वोपमा. 'शापसापसा परहा' हा समासगतमालोपमेचा भेद समजावा. ७. या गीतीतील 'पवि-रवि', 'सम-समयी', हा कर्णानंदप्रद अनुप्रासचमत्कार बर्णनीय आहे. म्हणजे या चरणांत कवीनें शब्दार्थालंकार सुरेख साधिले आहेत. ८. 'शापसापसा' हा संस्कृतप्राकृतमिश्रित समास चित्य आहे. ९. शत्रूस किंवा इतरांस मारणारा. ('शराचें विशेषण). १०. तो (शर) गर्जे (ध्वनि करि) जाणों (तो) [कर्णास] म्हणे [तू] सपाप (आपल्या पापासह) रहा (विश्रांति पाव, तू आपल्या पापासह परलोकास जा-असा भाव). ११. डार्या वाजूस (वरगडींत). १२. तोफेचा गोळा. १३. एकत्र.

कर्णाचें तनुधनुसह जेव्हां बल अतुल वैर्य, रक्त, गळे, ।
 प्रियजननयनापासुनि अश्रु हि, झाले चि बाष्परुद्ध गळे. ॥ ९०
 कौरवकटकीं 'हा ! हा !' पांडवसैन्यांत सिंहनाद रणीं, ।
 वृष सावधान झाला क्रुद्ध हि निजशक्तिच्या अनादरणीं. ॥ ९१

अध्याय एकतिसावा.

(कर्णधर्मयुद्ध.)

धर्म वधावा ऐसें चितीं चितूनि, चाप आंकर्ण ।
 ओढी भांस्करतनुजनु मनुजवर कृती महामना कर्ण. ॥ १
 सोडी बाणगण, रणीं झांकी धर्मा, दिवाकरा घनसा; ।
 धर्मशरीरीं जडले शर, कंठक जेंवि सर्वथा पुनसा. ॥ २
 पांचाल्य चंद्रदेव प्रबल, कुशल दंडधार दुसरा, हे, ।
 प्रख्यात चक्ररक्षक धर्माचे, कर्ण त्यांकडे पाहे. ॥ ३
 धर्माच्या दों पार्श्वीं दोघे, पूर्णेदुच्या पुनर्वसुसे, ।
 शोभत होते शक्रोभयभागीं संगरीं सखे वसुसे. ॥ ४

१. शरीर व धनुष्य यांबरोबर. हे सहोक्ति अलंकाराचें उदाहरण आहे, असें वाटण्याचा संभव आहे. पण ही स्वभावोक्ति आहे. सहोक्तीची किंचित छटा मारीत आहे येवढेंच.
 २. अश्रु हि गळति-असा अन्वय, ३. गंहिवरानें दाटले. ४. कंठ. ५. कौरवसैन्यांत.
 ६. 'क्रुद्ध हि झाला'-असा अन्वय. ७. अशा रीतीनें धर्मराजानें व त्याच्या सैन्यानें आपल्या शक्तीचा अपमान केला म्हणून क्रुद्ध झाला-असा अर्थ. ८. यांत मुळांतील ४९ व्या अध्यायांतील २३ व्या श्लोकापासून ८४ व्या श्लोकापर्यंतचा कथाभाग आला आहे. ९. कानापर्यंत. फार जोरानें-असा भाव. १०. सूर्याच्या शरीरापासून झालेला. सूर्यपुत्र. ११. कुशल. १२. उदार. १३. कांटे. १४. फणसास. १५. पांचाल देशाचा. १६. दोघे. १७. चक्ररक्षक म्हणजे चाकाचें रक्षक करणारे. रथी दुसऱ्याशीं युद्ध करण्यांत गुंतला असतांना त्याच्या रथाचें रक्षण करणें हे याचें काम असे. १८. भवकांतील सप्तम नक्षत्र. यांत एकदर चार तारे असतात. पौर्णिमेच्या दिवशीं ज्या महिन्यांत चंद्र या नक्षत्राजवळ येतो, त्या रात्रीची शोभा खरोखर अवर्णनीय असल्यामुळे ही पंतांची उपमा ज्योतिर्विदांस व प्राकृत जनांसही पसंत पडेल, यात संशय नाही. १९. शक्र+उभय+भागीं=इंद्राच्या दोहों वाजूंस. २०. अष्ट बसुसारखे. वसु भाठ आहेत. त्यांपैकीं चार इंद्राच्या एके वाजूंस व चार दुसऱ्या वाजूंस असे.

ते दोषे ही कर्णे वधिले तेव्हां पृथासुत क्षोभे, ।
 कंक-विकृत शर सोडी दुःसहतेजा खैरांशुसा शोभे. ॥ ५
 त्या कर्णाच्या आंगी खोवी आंपुंख धर्म शर तीस, ।
 परि कर्णशक्ति न दमे; कळहीं कुलटा अजिक गरतीस. ॥ ६
 शर ओपिले नृपालें त्या कर्णा वीरसत्तमा नवती, ।
 शल्यास हि त्रिसंसति, तें साधुगुणज्ञ लोक मानवती. ॥ ७
 कर्णाचे सुत दोषे सुषेण अणि सत्यसेन जे त्यांतें, ।
 नृप तीं तीं विशिखानीं ताडी प्रवैलारिच्या हि जेल्यांतें. ॥ ८
 कर्णाच्या गोष्ट्यांतें प्रत्येक शरत्रये चि तो हाणी, ।
 तों तों हांसे गर्वे धर्माला कर्ण सद्धनुष्पाणी. ॥ ९
 आधीं भल्ले भेदी, षष्टिशरांहीं मग क्षमापाळा, ।
 गर्जे वृष; तों चि मिळे पांडूंचा त्या सभोंवता पौळा. ॥ १०
 धृष्टद्युम्न, शिखंडी, सात्यकि, यम, भीम, चेकितान कुंती, ।
 शिशुपालसुत युयुत्सु हि, पांडव दुष्पदात्मजात्मज हि सुकृती; ॥ ११
 कारुष, मत्स्य, कैकय, कोशल, काशि, प्रभद्रक क्षुब्ध, ।
 झाले सागरसे; वृषनिधनीं हि, धनीं दरिद्रसे, लुब्ध. ॥ १२
 पांचाल्यवीर जनमेजयनामा, हे समस्त ही योध, ।

१. सुवर्णाने विकार पावलेला (सुवर्णमय). २. दुःसह आहे तेज ज्याचे असा. (हे 'पृथासुता'चे विशेषण). ३. सूर्याप्रमाणे. ४. सुळापर्यंत. ५. ही उपमा कांहीं अशीं नीचोपमा आहे, असें म्हटल्यास चालेल. ६. व्यभिचारिणी. ७. अजिक्य. ८. सश्व स्त्रियेस, गृहिणीस. 'गरती' शब्द 'गृहरता' ह्या शब्दापासून निघाला असें कित्येकांचे म्हणणे आहे. येथें दृष्टांत नामक अलंकार आहे. ९. नव्वद. १०. व्याहृत्तर. ११. साधूच्या गुणांस ओळखणारे; किंवा साधु व गुणज्ञ-असा अर्थ करावा. १२. संतुष्ट होती. १३. तीन तीन. १४. बाणांनीं. १५. प्रबळ शत्रूंच्या. १६. जिकणारे जे त्यांतें. १७. रक्षणकर्त्यांतें. १८. तीन शरांनीं. १९. उत्तम धनुष्य आहे हातीं ज्याच्या असा. २०. साठ शरांनीं. २१. धर्मास. २२. झुंड. २३. सामर्थ्यवान् २४. द्रौपदीचे पुत्र. २५. पुण्यवान्. २६. क्रोधयुक्त. २७. सागरसे क्षुब्ध झाले. दरिद्रसे लुब्ध झाले-असा अन्वय. २८. कर्णाच्या मरणाविषयीं. २९. लोभी, अभिलाषशील. ३०. बरील गीतींत ज्यांचा उल्लेख आहे, ते वीर.

- क्रोधेन वृषासि हाणिति, जाणों भट मत्तवृषभ तो रोधे. ॥ १३
 नाराच वैत्सदंत क्षुरप्र नैलीक दुःसह विपाट, ।
 मार्गण वैराह कर्ण हि वर्षति, न दिसे चि रवि असे दाट. ॥ १४
 त्या समयीं ब्रह्मास्त्रे सर्वासि पराभवी अमिततेजा; ।
 पांडव-वनांत पेटे दावानलसा चि, कक्ष रिपु ते ज्या. ॥ १५
 करुनि सहायभटदलन हांसे तो कर्ण, चाप आकर्षी, ।
 सोडी बहु दारुण शर, तेव्हां ह्येति वदति नौकर्षी. ॥ १६
 धर्माचें धनु एके, नवति शरानीं हि तोडिलें कवच, ।
 तेव्हां गगनीं क्षितिवरि न उठे 'हा !' वर्णबंध्य एक वच. ॥ १७
 गळतां कवच नृप दिसे अनिलें घनपटल उडवितां रविसा, ।
 क्षंतकंचुक लेवविती बाणाच्या त्यासि सार्ध चार विसा. ॥ १८
 गळतां कवच, नृपति बहु शोभे, अहि जेवि कंचुकापगमीं, ।

१. क्रोधाविष्ट. ह्याचें विशेष्य 'योध'. २. पंत उत्प्रेक्षा करितात, कीं जाणों ते सर्व पांडवभट मत्तवृषभ (मदोन्मत्त बैल) व तो (कर्ण) रोध (तट) होय. ३. कर्ण. ४. डगर, तट. ५. नाराचादिक बाणविशेषांचीं नांवे. ६. रवि न दिसे चि असे (इतके) दाट [बाण] वर्षति—असा अन्वय. ७. ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग करून. ८. कर्णाचें विशेषण. ९. ते रिपु (शत्रु) ज्या (ज्या कर्णाला) कक्ष (तृणप्राय होत) (तो) पांडव [रूपी] वनात दावानलसा चि (वनांत बणवा घेतावा त्याप्रमाणें) पेटे—असा अन्वय. १०. वणव्याप्रमाणें. ११. गवत. १२. धर्माला. १३. साह्यभूत योद्ध्यांचें विदारण. १४. हाहा—इति=हा ! हा !, हाय हाय—या शब्देकरून (दुःखप्रदर्शन करिती). १५. स्वर्गांचे ऋषी. १६. एके [शरें] धर्माचें धनु तोडिलें—हा अन्वय. १७. नव्वद शरानीं. १८. तेव्हां (धर्माचें धनध्य व कवच कर्णानें तोडिलें त्या वेळीं) गगनीं [व] क्षिति-वरी 'हा' वर्णबंध्य ('हा' ह्या वर्णानें रहित, ज्यांत 'हाय हाय' अशीं अक्षरें नाहींत असें) एक (एक देखील) वच (वचन) न उठे (एकावयास न येई). सारांश, देवांच्या व मानवांच्या तोंडून 'हाय ! हाय !' असेच दुःखोद्गार बाहेर पडत असत—असा स्वार्थ. येथें 'न उठे हा वर्ण बंध्य' एक वच' असा पाठ आहे. त्याचा स्वीकार केल्यास पुढीलप्रमाणें अन्वयार्थ करावा:—तेव्हां गगनीं क्षितिवरि (आकाशातील देवांपैकी किंवा पृथ्वीवरील उभय सैन्यांतील वीरांपैकी एकाच्याही मुखांतून) हा 'बंध्य' (हा धर्म बंध्य म्हणजे बधण्यास योग्य किंवा बधिला जाईल) (असा) वर्ण (असला शब्द, हीं अक्षरें) न उठे—असा अन्वय. धर्म अत्यंत पूज्य व पराक्रमी असल्यामुळे तो बंध्य आहे, असें कोणीही म्हणेना—असा भाव. १९. वायूनें. २०. व्रणरूप अंग-रखा. २१. अर्धयुक्त चार विसा म्हणजे नव्वद. २२. सर्प. २३. कंचुक+अपगम=कांत टाकणें.

- मानीं कल्पान्तदहनदग्धवन स्वर्णमय चि तो नग मीं^१. ॥ १९
- धर्मे पाठविली रिपुमथना सर्वायसी महाशक्ति. ।
- ती जाय जसी कृत्या भृत्याची सफल व्हावया भक्ति. ॥ २०
- कुंतीनदन चंदन, झाली तत्खंडनक्षणीं जागी, ।
- धांवे कर्णावरि भुजशाखेपासूनि, शक्ति ते नांगी. ॥ २१
- तीतें अर्धपथीं च च्छेदिति शर सूर्यसूनुचे सप्त; ।
- निर्जशक्ति खंडितां, बहु कोपे तो धर्म जाहला तप्त. ॥ २२
- तोमरचतुष्टये मग भाळीं बाहुद्वयीं उरीं रिपुला ।
- तांडी, पांडव कोपे, करि समरामाजि गर्जना विपुला. ॥ २३
- कर्ण क्षतजे न्हाला, त्या काळीं तरुण अरुणसा साजे; ।
- घनसिक्त-सनिर्झर पविहत गैरिकनग न कां त्या लाजे ? ॥ २४
- कुंडुव्यालप्रतिमें कर्णे ध्वज धर्मसूनुचा भलें ।
- भंगुनि, शीघ्र रिचविला, मल चि रंगीं जसा महामलें. ॥ २५

१. मीं मानीं=मी समजतो, मला वाटते. मीं=संजय. २. प्रलयकालच्या दहनानें दग्ध झालें आहे अरण्य ज्यावरील, असा (नग). ३. स्वर्णमयचि नग=मेरुपर्वत. ४. सर्व+आयसी=संपूर्ण+लोखंडाची. लोहमयी-असा अर्थ. ५. तामसदेवता. ६. सेवकाची. ७. या गीतींतील परंपरितरूपक सुरेख आहे. कुंतीनदन (धर्मराज) [हा] चंदन (चंदनवृक्ष होय), ते शक्ति (धर्मानें सोडलेली ती शक्ति) नागी (नागीण), तत्खंडनक्षणीं (त्या वृक्षास म्हणजे धर्मास कर्ण तोडीत असतां) जागी झाली, [व ती] भुजशाखेपासूनि (धर्मराजाचा हातच चंदन-वृक्षाची फांदी त्यापासूनि), कर्णावरि धांवे. चंदनवृक्षास वेष्टून तप असतात, अशी समजूत आहे. ८. तत्+खंडन+क्षणीं=त्या चंदनवृक्षाचें खंडन होतां क्षणीं. ९. नागीण. १०. त्या शक्तीला. ११. अर्धा रस्त्यातच. १२. कर्णाचे. १३. आपली शक्ति (अस्त्रविशेष). १४. घुसळण्याच्या रवीसारखीं जीं चार शस्त्रें त्यांनीं. १५. 'तांडी पांडव कोपे' असा पाठभेद. १६. बालार्काप्रमाणें. (लाल-असा भावार्थ.) १७. मेघानीं सिंचन केलेला. हें रक्तक्षानाचें प्रतिबिंब आहे. १८. ज्यांत झरे आहेत असा. क्षतांतून गळणाऱ्या रक्ताचें प्रतिबिंब. १९. वज्रानें हनन पावलेला. शस्त्रताडनाचें प्रतिबिंब. २०. कावेचा पर्वत. हें कर्णाच्या शरीराचें प्रतिबिंब. २१. त्या कर्णाला. २२. कां न लाजे ? म्हणजे लाजेलच. कर्ण गैरिकनगापेक्षांही लाल होता-असा भाव. यांत अधिक व प्रश्न असे दोन अलंकार आहेत. २३. क्रोधयुक्त सर्पासारख्या. २४. यमपुत्राचा (धर्माचा). २५. कोसळून पाडला. रिचविणें=मोडून तुकडे करून पाडणें. २६. तालीमखान्यात.

- विंधुनि तीं वाणानीं भूपति, भाते हि तोडिले तूर्ण, ।
 हाणोनि बाण दारुण केला रथ त्या रणांगणीं चूर्ण. ॥ २६
- गजदंतगर्भवर्णप्रजवसवलकालबालहययुक्तीं ।
 स्वरथीं चढोनि राजा धर्म पळे, जो प्रशंसिला मुक्तीं. ॥ २७
- धाकें धर्म पळाला, हरि अरिनें, शंभु कीं वृकें पिटिला; ।
 कर्ण धराया धावे जेंवि हिरण्याक्ष त्या मंहाकिटिला. ॥ २८
- गांटुनि धर्म, स्कंधीं स्पर्शे निजशुद्धिकाम कर्ण करे ।
 मत्स्यध्वजकूर्मांबुजवज्रच्छत्रांकुशादिलक्ष्मधरे. ॥ २९
- इच्छी धरावया तों कर्णमनाते पृथोक्त आठव दे, ।
 शल्य हि समयोचित-हित-धर्म, नयां नार्पितां चि पाठें, वदे. ॥ ३०

१. गज+दंत+गर्भ+वर्ण+प्रजव+सवल+काल+बाल+हय=हत्ती+दांत+अंतर्भाग+रंग+शीघ्रग-
 तियुक्त+बलयुक्त+काले+केंस+घोडे=हस्तिदंताच्या गाभ्यासारखे शुभ्र, वेगवान्, बळकट आणि
 कृष्णकेशसहित जे घोडे, त्यांनीं युक्त अशा. २. गर्भ=आंतील भाग. हा फार शुभ्रवर्ण असतो.
 हत्तीच्या दांतांचा बाहेरील भाग माती वगैरेंनीं अस्वच्छ असतो, म्हणून 'गर्भ'पदाची योजना.
 ३. हे 'स्वरथी' याचें विशेषण. ४. जो धर्म. ५. जीवन्मुक्तींनीं. ६. कृष्ण. ७. जरा-
 संध कालयवनादिकांनीं कृष्णास पळविलें होतें, त्याचा यथे उल्लेख आहे. ८. यास भस्मासुर
 असें नामांतर आहे. यानें ज्याच्या मस्तकीं हात ठेवावा त्यानें दग्ध व्हावें, असें यास शिवा-
 कडून वरप्रदान होतें. पण हा एकदां शिवाच्या मस्तकावरच हात ठेवण्यास धांवला असतां
 शिव पळत सुटले-अशी कथा आहे. ९. हिरण्यकशिपूचा भाऊ व प्रह्लादाचा चुलता.
 हा पृथ्वीस चढईप्रमाणें गुढाळें लागला, तेव्हां विष्णूनें वराहावतार घेऊन त्यास मारिलें.
 १०. मोठ्या वराहाला. म्हणजे-वराहावतारी विष्णूला. ११. (धर्मस्पर्शाने) आपली शुद्धि करू
 शिच्छणारा. पंत उत्प्रेक्षा करितात कीं, जणों धर्मराजाच्या स्पर्शाने पवित्र होण्याकरिताच
 कर्ण धर्मास धरण्यास उद्युक्त झाला. येथें 'शुचि व्हाया धर्माते पाहे स्पर्शावयासि कर्ण करे'-
 असा अन्य पाठ आहे. १२. मत्स्य, ध्वज, कांसव, कमळ, वज्र, छत्र, अंकुश इत्यादि जिन्हें
 धारण करणाऱ्या अशा. ('करे' या शब्दाचें विशेषण). १३. पृथा+उक्त=कुंतीचें भाषण.
 पांडवांस मारूं नकोस असें कुंतीचें म्हणणें व त्यावर अर्जुनाशिवाय इतर पांडवांस नी
 मारणार नाही, असें कर्णाचें म्हणणें यांस उद्देशून हें वाक्य आहे. [उद्योगपर्व-अ० ११
 पहा]. १४. समय+उचित+हित+धर्म=प्रसंगाला साजेल असा व हितकारक आचार; अर्थात्
 त्या समयीं कर्णास भिववून धर्मास रक्षावयास उपयोगी पडेल असा सल्ला. १५. नीतीला
 पाठ न दाखवितां, न्यायानें.

‘कर्णा! सावध सावध, हा वध रावें धरितां तुझा करितो, ।

वा ! घात, हात हा तव, व्हाया, चक्षुर्हणाहिला धरितो. ॥ ३१

तीव्रतपोनिधि राजा, हा जाळील क्षणांत राधेया ! ।

आधेया तूळाला शुचिसा, तुजला; न काळ बाधे यां. ॥ ३२

उग्र तपोनिधि राजा त्र्यंबकसा, कामसाम्य तुज आहे, ।

‘स्त्रीस हि तुझ्या रतीचें, जरि कोपें तुजकडे नृपति पाहे.’ ॥ ३३

हांसत हांसत तो वृष बोले, ‘जन्मोनि शुद्धसतानीं, ।

कोण पळेल क्षत्रिय, धर्मीं शिक्षित असोनि संतानीं ? ॥ ३४

कां पळसी मरणभयें ? होतां हासैं कशास वांचावें ? ।

सांचावें लजेचें ओझें माथां, सदैव कांचावें. ॥ ३५

युद्धीं परमार्थ मिळे निश्चित, मिळणें पलायनें तोटा; ।

१. ‘शल्य हि समयोचितहित धर्मनया नापितां चि पाठ वदे’—असा पाठ आहे. तो घेतल्यास अन्वय.—शल्य पाठ नापितां चि (पाठ न दाखविता म्हणजे न भीतां, कर्णाची भीति न वाळगितां) समयोचित (प्रसंगास योग्य), हित (हितप्रद) [व] धर्मनया (धर्म व नीतियुक्त वचनें) वदे. किंवा—धर्म (युधिष्ठिर) पाठ नापिता चि शल्य ही समयोचित हितनय वदे. धर्म पळून जात आहे तोंच शल्यही कर्णास अशा समयीं धर्मास फायदेशीर असा उपदेश करिता झाला.
२. अन्वयः—धरितां (तूं यास पकडशील तर) हा राव (धर्म) तुझा वध करितो, म्हणजे खात्रीनें करीलच. ३. वा ! हा तव हात [तव] घात व्हाया चक्षुर्हणाहिला धरितो—असा अन्वय.
४. चक्षुर्हण+अहि=पाहण्याबरोबर प्राण घेणाऱ्या सर्पाला. झा जातीच्या सापाचा उल्लेख पंताच्या काव्यांत अन्यत्र आढळतो. (वनपर्व, अध्याय ११।१३ पहा). ५. उग्र अशा तपाचा समुद्र. ६. वर ठेवलेल्या. ७. कापसाला. ८. अशिसा. ९. तुजला जाळील—असा अर्थ. १०. धर्मीला. ११. त्रि+अंबक=त्रिनेत्रसा, शिवासारखा. (येथें त्र्यंबकच म्हटलें पाहिजे, कारण मदनाचा नाश त्र्यंबकाच्या तृतीय नेत्रानें झाला आहे). १२. मदनाची योग्यता. १३. तुझ्या स्त्रीस देखील रतीचें साम्य आहे. कारण धर्मराज जर तुझ्याकडे कोपानें पाहील, तर तू मदनाप्रमाणें भस्म होशील व तुझ्या बावकोला रतीप्रमाणें रडत बसावें लागेल—असा भाव. १४. उत्तम वंशांत. कर्ण हा खरोखर सूर्यपुत्र होता, सतपुत्र नव्हता, म्हणून हा शब्द साभिप्राय समजावा. १५. संतानीं (कृप, द्रोण, धौम्य यांसारख्या सज्जनां—कडून) धर्मीं शिक्षित असोनि (राजधर्म शिकून) कोण क्षत्रिय पळेल ?—असा अन्वय. १६. उपहास. १७. वाचून काय उपयोग? कारण आपलें हासैं करून घेऊन जीवत राहिल्यास लजेचा भार डोक्यावर चढवून घेऊन मनुष्य सतत झुरणीस लागावयाचा—असा भावार्थ. १८. सांठवून ठेवावें, बहावें. १९. कांचणें=भीतीनें कृश होणें. २०. जन्मसाफल्य.

- हैं जाणोनि पळे तो मातेच्या रोग पातळ पोटा. ॥ ३६
- न क्षत्रधर्मकुशल, ब्राह्मणधर्मप्रवीण तूं सौम्ये, ।
- वाटे पढवी उचित स्वाध्याय मँखक्रिया चि तो धौम्य. ॥ ३७
- कुंतीसुता ! ईतःपर युद्ध करायासि गांठि वीरांसीं ।
- घालूं नको नँको चि; स्पर्धा हि करूं नको चि धीरांसीं. ॥ ३८
- आम्हां वीरांप्रति तूं यावरि अप्रिय वदों नको लेश, ।
- वनकोलयूथनाथें जिंकावा केंवि यज्ञकोलेश ? ॥ ३९
- यावें महारणाप्रति न पुन्हां, हा रंग वीरमळांचा; ।
- येथें न कुश सुकु सुव, संभार असे गँदासिभळांचा. ॥ ४०
- जां. गां मँदानगुणा, दिधलें तुज जीवदान जा जां गा ! ।

१. क्षत्रियांस योग्य अशा युद्धधर्मांत कुशल. २. शांत स्वभावाचा. ३. वेद. ४. यज्ञयागादि कर्म. ५. पांडवांचा पुरोहित (ऋषी). ६. यापुढें कधीही. ७. 'नको' शब्द दोन वेळां उच्चारून कर्णानें आपल्या मनांतील तिरस्कारभाव स्पष्ट व्यक्त केला आहे. ८. रानडुकरांच्या कळपाच्या पुढान्यानें. ९. वांत अप्रस्तुतप्रशंसा नामक अलंकार आहे. १०. यज्ञबराह. ११. या रणभूमीवर. धर्मराज राजसूयादि यज्ञ करून प्रख्यात झाल्यामुळे कर्ण धर्माच्या यज्ञास उदेशून ही थट्टा करीत आहे. १२. दर्भ. १३. होमकुडांत तूप ओतण्याचें पात्र. १४. तूप घेण्याचें पात्र. १५. समूह, समुच्चय. प्रस्तुत गीतींत 'विधि' नामक अलंकार आहे. जेथें सिद्ध अशा गोष्टींचेंच विधान केलेलें असतें, तेथें विधि नामक अलंकार होतो. युद्धांत गदादिकांचें काम असतें, कुशादिकांचें काम नसतें हें प्रसिद्ध असूनही, धर्माची थट्टा करण्याकरितां औपरोधिक रीतीनें त्याचा प्रस्तुत स्थली उल्लेख केला आहे, म्हणून विधि. १६. गदा+असि+भल्ल=गदा, खड्ग व बाण यांचा. १७. अन्वय व अर्थ.—जा (निघून जा, पळून जा); मँदानगुणा (जीवदान दिलेल्या माझ्या दातृत्वास) गा (गायन कर; वर्णन कर); तुज जीवदान दिधलें; गा! (अगा!) जा जा (पळून जा, पळून जा); [गजानें] दाडुनि गर्वोक्तीनें दाटून किंवा चिडवून, मागील अध्यायांतील बर्मोक्ति पहा. (गीति ८३, ८४ व ८५) हरि (सिंह) जागा केल्या (केल्यास) [त्या] गजा वांचाया जागा (जगांत कोठेंही स्थल) नसे. १८. गान कर. येथें 'कीर्तनासि नर हो तुम्हि जागा' ह्या वामनपद्धितांच्या प्रसिद्ध श्लोकाची आठवण होते. १९. माझ्या दातृत्वाला. २०. या गीतींत आदियमक व आद्यंतयमक अशीं दोन यमकें साधिली आहेत. आदियमक म्हणजे गीतीत पहिल्या व तिसऱ्या चरणाच्या प्रारंभी तीच अक्षरें असणें. चरणाच्या किंवा अर्धांच्या प्रारंभी न अखेर यमक साधिलें, तर त्याला आद्यंतयमक म्हणतात. 'जागा' ही दोन अक्षरें निरनिराळ्या चार अर्थांनीं प्रस्तुत गीतींत योजिलेली आहेत. गीतीचें उत्तरार्ध अप्रस्तुतप्रशंसेचें उदाहरण आहे.

- जागा दाडुनि केल्या हरि, वांचाया नसे गजा जागा.' ॥ ४१
- ऐसें वदोनि कर्णे सांपडला धर्म सोडिला राया ! ।
- मग पीडिली तयांची सेना पूर्वीं जसी च तज्जाया. ॥ ४२
- अरिहरिपासुनि सुटतां करि करिभूपति पलायन त्वरित, ।
- सरलें सुरांसि तेव्हां कालयवनभीतशौरिचें चरित. ॥ ४३
- राज्यामार्गे सात्यकि यम भीम द्रौपदेय ही पळती, ।
- जाणों कर्णदवशरज्वालावल्यांत ते करी जळती. ॥ ४४
- श्रुतकीर्तिच्या रथावरि धर्म चढे, मग म्हणे स्ववीरांतें, ।
- 'मार्गे फिरा, फिरा हो ! उचित पलायन नव्हे चि धीरांतें. ॥ ४५
- आला कीं कर्ण बळी, जैसा अनिवार्य कर्मपरिपाक, ।
- कोठें पळाल ? अरि हरि होती, पळणार होति करिपाक. ॥ ४६

१. जागृत. २. स्थल. ३. धर्माची. ४. पूर्वीं जसी तज्जाया पीडिली तशी सेना पीडिली—असा अन्वय. ५. तत्+जाया=त्याची स्त्री, द्रौपदी. ६. अरिरूप (शत्रुरूप) हरिपासुनि (सिंहापासून). ७. 'पलायन करि'—असा अन्वय. ८. करि (हत्ती) तुल्य भूपति. ९. कालयवनास भ्यालेल्या कृष्णाचें. प्रस्तुत स्थली अनुसंधेय असलेली कथा अशी आहे:—कोणी एका यवनराजानें यादवांच्या पराभवार्थ आपल्या स्त्रियेच्या ठायीं गर्गमुनीपासून निर्माण करविलेला पुत्र हा कालयवन होय. हा एकदां मोठ्या सैन्यासह यादवांवर चालून आला. हा आपणास अजिंक्य आहे, हें जाणून व युक्तीनें याचा वध करावा या उद्देशानें कृष्णानें एक काढला व हा त्याच्या मार्गे लागला. पळतां पळतां कृष्ण एका पर्वतदरीत शिरला. तींत मुचकुंदराजा निजला होता. त्याच्या आंगावर आपलें उपवस्त्र घालून कृष्ण पलीकडच्या आंगास लपून बसला. यवन कृष्णामागून दरीत शिरला व उपवस्त्र पावळून कृष्णच निजला आहे असें समजून त्यास त्यानें लत्ताप्रहार केला. तेव्हां मुचकुंद जागा होऊन त्यानें कोपानें नेत्र उघडले व त्याच्या कोपानलानें यवन मरण पावला. [भागवत—स्कं० १० अ० ५१]. १०. यवनास भिऊन कृष्ण पळत सुटला, त्या प्रसंगास उद्देशून हा 'चरित' शब्द आहे. प्रस्तुत गीति स्मरणालंकाराचें उत्तम उदाहरण आहे. प्रस्तुतच्या अनुभवानें पूर्वींच्या सदृश अनुभवाची जी आठवण, तिला स्मरणालंकार म्हणतात. प्रस्तुत स्थली, धर्माचें पळणें पाहून कृष्णाच्या पळण्याची आठवण झाली, असें म्हटलें आहे, म्हणून हा अलंकार झाला. ११. येथें 'राज्यामार्गे' असा शब्द रा० पराडकर यांच्या प्रतीत आहे. १२. नकुल व सहदेव. १३. कर्णरूपी दवाच्या (दावाशीच्या) शररूपी ज्वालाच्या वल्यांत (वेण्यांत). १४. ते करी=सात्यकि इत्यादि हत्ती. १५. जो कधीही चुकवितां येणार नाही असा. १६. केलेल्या कर्माचा परिणाम. १७. पळणार (युद्धांत पळून जाणारे) करिपाक (हत्तीचे बच्चे) होति (होती)—असा अर्थ. १८. करि+पाक=हत्तीचें बालक. 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भ.'—अमरकोश.

जैसा पुरदहनोद्यत हर हरिनाभ्यंबुजप्रसूताते, ॥	२
राधेय आपणावरि येतो जाणोनि, भीम रायाचें ।	
रक्षण सात्यकि-धृष्टद्युम्नां सांगे रणीं करायाचें. ॥	३
पूर्वीं शिवप्रसादें काळापासुनि विप्र तो सुटला; ।	
संप्रति कर्णापासुनि नृप. नवल घट न महोपलीं फुटला ! ॥	४
म्यां रक्षाया दिधला तुमच्या हातीं युंघिष्ठिरन्यास, ।	
कर्ण-दरवडा न पडो; मीं ना मीं तस्करा तदन्यास. ॥	५
मारीन आजि कर्णा किंवा मारील तो रणांत मला; ।	
आम्ही देखत असतां अस्मद्गुरु धर्म दीनसा गमला.' ॥	६
एवं वदोनि सात्यकि-धृष्टद्युम्नांसि धर्म तो निरवी. ।	
भीम वृषाप्रति गेला, तुंहिननगाप्रति जसा तपोनि रवी. ॥	७
शल्य म्हणे, 'आला रे ! आला कालानलप्रबल भीम; ।	
मीं मन काळाचें ही, यास प्रतिमल्ल एक बलभीम. ॥	८
बहुंकाळसंचितोऽक्रोधगरळ तुजवरी च ओकाया, ।	

१. पुर+दहन+उद्यत=त्रिपुराचा नाश करण्याविषयीं उद्युक्त झालेला. २. हरि+नाभि+अंबुज+प्रसूत=हरिनाभिकमलोत्पन्न ब्रह्मदेवाते. त्रिपुराचा नाश करावयाचे वेळीं शंकरांनीं ब्रह्मदेवास आपलें सारथ्य दिलें होतें. ३. धर्मराजाचें. ४. शंकराच्या रूपेनें. ५. यमापासन. ६. मार्कंडेय ऋषि. हा मृकंडऋषीचा शिवप्रसादानें जन्मलेला मुलगा. याच्या वयाची मर्यादा सोळा वर्षे होती. म्हणून सोळा वर्षे पूर्ण होताच यम ऋषिपुत्राचे प्राण हरण करण्यास आला. त्या समयीं हा शिवाची आराधना करीत होता. तस्मात् शिव प्रत्यक्ष होऊन यमास परत फिरविता झाला व त्यानें मार्कंडेयास चिरंजीवित्व दिलें-ही कथा येथें अनुसंधेय आहे. ७. प्रस्तुत. ८. धर्म. ९. महा+उपलीं=मोठ्या दगडावर. उपल=दगड. १०. धर्मरूप ठेवा. ११. तदन्यास (त्याहून निराळ्या) तस्करा (चोराला)-असा अर्थ. १२. आमच्या देखत, आमच्या समक्ष. १३. ही गीति काव्यलिंग अलंकाराचें उदाहरण आहे. कारण गीतीच्या पूर्वार्धांत व उत्तरार्धांत कार्यकारणभाव आहे. मारीन किंवा मरेन असलें स्फुरण चढण्याचें कारण 'धर्म दीनसा गमला.' १४. स्वाधीन करी. या क्रियेचा कर्ता 'भीम'. १५. हिमाचला-जवळ. १६. प्रलयकाळच्या अग्नीप्रमाणें भयकर. १७. हें दामयमकाचें उदाहरण. १८. जोडीदार, जोड. १९. प्रकृति. २०. पष्कळ काळापासून सांठवून ठेवलेलें भयकर

- हा भीम—भुजग आला; सावध हो; देख तेजओका याँ.' ॥ ९
- कर्ण म्हणे, 'मद्रेशा ! सत्य चि वदतोसि, भीम हा साचा ।
वेईल सूड समरीं, आम्हीं केल्या म्होपहासाचा. ॥ १०
- हा वीर धीर कोपी प्रबळ, नसे यासि चाड देहाची. ।
चौघांहनि शैतगुण प्रीति द्रुपदात्मजेसि दे हा ची. ॥ ११
- कीचक नीच कलुषमतिरत शंत, न तसें अशोभन गरांत, ।
अज्ञातवास करितां येणें वधिले विराटनगरांत. ॥ १२
- खैलवककिर्मीरजरासंधहिडिंबम हा न मी मरणीं ।
हा दंडधरयमासीं भाडेल गदा धरुनि भीम रणीं. ॥ १३
- याला वधीन किंवा विरथ तरी मी करीन कोपार्थ; ।
याच्या कैवारें तरि मजसीं घालील गांठि तो पार्थ.' ॥ १४
- शल्य म्हणे, 'न वदें बहु; आधीं भीमासि चाल वाराया.' ।
कर्ण म्हणे, 'तुंज सागर भासे, मज भीम कालवा राया ! ॥ १५

१. सर्प. 'भुजग' व 'भुजग' अशीं दोन रूपे या शब्दाचीं आहेत. २. तेजाच्या गृहा, तेजस्वी अशा. तेजसां ओको-निवासस्तेजस्वी-घंत. ३. या तेजओका [भीमा] देख-असा अन्वय. ४. (महा+उपहास) मोठ्या थट्टेचा. ५. शभरपट. ६. द्रौपदीस. शीतीच्या या उत्तरार्धास मुळांत आधार नाही. 'द्रौपद्याः प्रियकामेण' येवढें मात्र मुळात आहे. ७. भीमचि. ८. अन्वय-शत (शभर) कीचक नीच [न] कलुषमतिरत; तसें अशोभन (वाईटपणा) गरांत (विषात) न. [तसले शतकीचक] येणें अज्ञातवास करितां विराटनगरांत वधिले. सारांश-ह्या कीचकांच्या ठिकाणीं जसें दुष्टत्व भरलें होतें, तसें दुष्टत्व प्रत्यक्ष विषांत सुद्धां सापडावयाचें नाही. येथें व्यतिरेकालंकार आहे. ९. पातकबुद्धींत मग्न. १०. कीचकाचे धाकटे भाऊ एकशें पांच होते. त्यांस उपकीचक असें म्हणण्याचा प्रघात आहे. घंतानीं येथें 'शत' कीचक असें म्हटलें आहे, पण ती संख्या अंदाजानें दिलेली दिसते. ११. विषांत. १२. दुष्ट जे वक, किर्मीर, जरासंध व हिडिंब यांस मारणारा असा. १३. (पार्थांस) कोप आणण्याकरिता. १४. निवारण्याकरितां. १५. हें 'उल्लेख' नामक अलंकाराचें उदाहरण आहे. याचें लक्षण—'एकस्य वस्तुतो निमित्तवशाद्यदनेकैर्ग्रहीतुभिरनेकप्रकारक ग्रहण तदुल्लेखः' [रसगंगाधर]. अर्थ—एकच वस्तु निरनिराळ्या जनांस भिन्नकारणेंकरून निरनिराळ्या प्रकारची दिसते, असें वर्णन असल्यास उल्लेख अलंकार होतो. प्रस्तुत स्थळीं कर्णाच्या म्हणण्याचा उद्देश हा की, तूं भिन्ना असल्यामुळे तुला भीम 'सागर' भासतो, व मी शूर असल्यामुळे मला भीम 'कालवा' भासतो. म्हणजे एकच भीम भिन्न कारणांनीं दोघांस दोन तऱ्हेचा दिसतो. १६. पाट (पाण्याचा लहान जोध).

खेहें लालन केलें माथां धरिला हि मलिन वक्र कच. ।

तव शब्द तसा; भेदी हृदय, न दारुण असा नव ककच. ॥ १६

कर्ण रणीं धनंजय कीं कर्ण धनंजये वधावा, हे ।

आहे खरी प्रतिज्ञा; न फिरे; उलटी न निमगा वाहे. ॥ १७

युद्धीं च मन असों दे; सत्वर रथ ने वृकोदरानिकट, ।

चाल, पहा होइल तें. त्यास चि सधना धनाधिसा चिकट.' ॥ १८

१. प्रेमानें किंवा तेलानें. एक अर्थ शक्यपक्षी व दुसरा कचपक्षी. खेह=प्रेम व तेल.
 २. वाढविणें. ३. येथें कचपक्षी-माथां धरिला=शिरावर वाढविला (कारण केंस डोक्यावर वाढवितात). शक्यपक्षी-माथां धरिला=फार गौरविला. ४. काळा व पापी, घाणेरडा.
 ५. वांकडा, कुटिल स्वभावाचा. हें गीत्यर्थ पूर्ण श्लेषार्थें उत्तम उदाहरण आहे शक्य व कच (केश) या दोहोंस हें लागू पडतें. कर्णाच्या सांगण्याचा भाव असा कीं, रोज सुगंधिक तेल लावून डोक्यावर वाढविलेले केंस जसे काळे व वांकडे, त्याप्रमाणें आम्हीं तुला मोठ्या प्रेमानें वागवितों व तुझा मोठा गौरव करितों, तरी तूं माझी निंदा व पांडवाची स्तुति करून कुटिलपणानें वागतोस. प्रस्तुत गीतीशीं काहीं अंशीं समानार्थक अशी 'कचदेवयानी' आख्यानांतील प्रख्यात गीति पाहण्यासारखी आहे:—'तू मलिन, कुटिल, नीरस, जड चि, पुनर्भवणें हि कचसाच । धरिला शिरीं हि न स्वप्रकृतिगुण त्यजिसि; नाम कच साच ॥ ६३ ॥' [आदिपर्व-अ० ९]. ६. केश. खेहें [कचाचें] लालन केलें [व तो] माथां धरिला [तरी] तो मलिन व वक्र [असतो] 'तसा तूं आहेस' (हे शब्द अध्याहृत घेतले पाहिजेत)-असा भाव. ७. नवीनच धार लावलेला. ८. करवत. ९. हे प्रतिज्ञा खरी आहे, म्हणजे ही प्रतिज्ञा खरी करून मी दाखवीन-असा भाव. १०. नदी उलटी वाहत नाही; उगमाकडे जात नाही; आपला स्वभाव सोडीत नाही. हा दृष्टांत अलंकार. हा वैधर्म्य दृष्टांत होय. मी आपली प्रतिज्ञा खरी करीन असें सांगून नदी उलटी वाहत नाही, हा व्यतिरेकात्मक दृष्टांत दिला आहे. 'दृष्टांतालंकार व अर्थांतरन्यास हे काहीं अंशीं सारखे आहेत. एकादा विशेष प्रकृतार्थ मनांत येण्याकरितां दुसऱ्या विशेष अप्रकृतार्थाचें उदाहरण दिलें असतां दृष्टांत होतो; व प्रकृत सामान्यार्थाचा बोध होण्याकरितां विशेष अप्रकृतार्थ सांगणें किंवा प्रकृत विशेषार्थ मनांत बिंबण्याकरितां अप्रकृत सामान्यार्थ सांगणें ह्यास अर्थांतरन्यास म्हणतात.' [अनेकविधामूलतत्त्व-वाक्यातले अलंकार]. ११. नदी. १२. त्यासचि=भीमासचि. धनहीन ज्याप्रमाणें सधनजनास चिकटून राहतो, त्याप्रमाणें तूं भीमास व भीमाच्या पराक्रमास चिकटून त्याचीच नेहमीं तारीफ करीत रहा. किंवा-चाल, [जें] होइल तें पहा. [आणि] सधना धनाधिसा (श्रीमंताला जसा द्रव्यरक्षणाच्या काळजीचा रोग असतो तसा) [तूं] त्यास चि (फक्त काय होईल तें पाहण्याच्या कामास) चिकट (चिकटून रहा, इतर पंचायती करू नको)-असा भाव. १३. धन+आधि+सा=धनाधिषयी चिंता आहे ज्याला, त्याप्रमाणें.

- पांडवकर्णसमागमसमयीं बहुसाल वाजलीं तूर्ये; ।
 नै दिसे, जाणों निज मुख शरपटलपटें चि झांकिलें सूर्ये. ॥ १९
- भीमाते नाराचें ताडी कर्ण स्तनांतरीं आधीं; ।
 मग बुडवि शरसमुद्रीं, कैपि गिरितें जेंवि दुस्तरागार्धीं. ॥ २०
- भीम हि झांकी कर्णा वाणपटें, तत्तनूत नव रोष ।
 खोवी; तो वीरमणी स्वमनीं तेव्हां धरी अमित कोप. ॥ २१
- तोडुनि धनु, भीमाच्या खर नाराच स्तनांतरीं हाणी; ।
 वलमीकांत भुजगसा, शिरला तो तूर्ण तत्तनुत्राणीं. ॥ २२
- दुसरें सुदृढ शरासन घेउनि करि सज्ज भीम मग राया ! ।
 ताडी बहु वाणांहीं उग्रा कुंरुवाहिनीस्थमगरा या. ॥ २३
- भीमासि पंचविंशतिवाणांहीं तेघवां अंशुल्कांहीं ।
 ताडी राधेय, जसा मंदमत्तद्विपपतीस उल्कांहीं. ॥ २४
- जोडी भीम धनुगुणीं, कर्णवधेच्छा धरुनि मनिं, रोप; ।
 अर्जुनभाग सरतां भंगार्थ चि दे, वधार्थ न, निरोप. ॥ २५
- गुण शर कर हे गेले धर्मज्ञ गुरुक्तिसेवनप्रवणा, ।

१. नाना प्रकारचीं २. वाघें. ३. 'शरपटलें न दिसे कीं स्वमुख पटें भिउनि झांकिलें सूर्ये' असाही पाठ आहे. ४. शररूप वस्त्राच्या पडद्यानें ५. माहति. ६. समुद्रोलंघन-समयीं मारुतीनें नैनाकपर्वतास खाली चेंपून समुद्रांत बुडविलें—त्या प्रसंगास उद्देशून हें वाक्य आहे. ७. दुस्तर+अगार्धी=तरण्याविषयीं अशक्य आणि खोल अशा समुद्रांत. ८. वाण. ९. वारुळात. १०. लवकर. ११. तत्+तनु+त्राण=त्या भीमाच्या कवचांत. १२. कुरुरूप नदींत असणाऱ्या सुसरीस. 'वाहिनी' शब्दावर श्लेष आहे. वाहिनी=सेना, (पक्षीं) नदी. १३. अमूल्य अशा. १४. मदानें उन्मत्त झालेल्या हस्तिश्रेष्ठास. १५. ज्वाळानीं, मशालींनीं. १६. धनुष्याच्या दोरीवर. 'धनुगुणिं' असें पाठान्तर. १७. पुढील गीतीतील 'संकल्पद्वया'चा खुलासा येथें केला आहे. कर्णास मारावें असा आधीं निश्चय केला. पण इतक्यात त्यास आठवण झाली कीं, कर्णास मारीन अशी प्रतिज्ञा अर्जुनानें केली आहे. तेव्हा कर्णास मारण्याचा हक्क त्याचा. म्हणून त्यानें कानाजवळ आलेल्या वाणास 'कर्णाचा फक्त पराभव कर' अशी आज्ञा दिली—असा भाव. १८. पराभवाकरिता. (भगार्थ निरोप दे, वधार्थ न दे). १९. भीमानें चाप आकर्ण ओढून वाण सोडिले—हा या गीतीचा भाव आहे. हा भाव पंत उत्प्रेक्षेनें सांगतात. अन्वयः—गुण (दोरी), शर [व] कर (हात) हे धर्मज्ञ गुरुक्तिसेवनप्रवणा श्रवणा (आपला स्वामी जो भीम त्याचें म्हणणें ऐकण्यात तत्पर अशा कर्णास. ऐकणें हा धर्म कर्णाचा म्हणून हें विशेषण.) स्वप्रभुसंकल्पद्वयसिद्धात पुसावयास चि गेले (म्हणजे कानापर्यंत गेले—असा भाव). २०. गुरुची आज्ञा सेवन करण्याविषयीं प्रवण (नम्र) अशा.

स्वप्रभुसंकल्पद्वयसिद्धांत पुसावयास चि, श्रवणा. ॥ २६

जो वध तो चि पराभव, रिपुभंगें प्रभुनियोगसिद्धि घडे, ।

ऐसें बहुधा कर्णें कथितां कर्णां विशंक बाण पडे. ॥ २७

तो शर शिरे शरीरीं सौरीच्या, शिखरिच्या जसा अशनी, ।

नं शनि क्रूर अहिपति हि, रत ते स्नेहांमृतीं, न असृगशनीं. ॥ २८

झाला वृष तनुभंगें हततेज न हें नृपा ! गैमो; त्यातें ।

शररचितक्षत भूषणहेतु, जसा रंध्रयोग मोत्यातें. ॥ २९

१. आपला प्रभु (स्वामी जो भीम त्याचें जें) संकल्पद्वय (दोन विचार—एक कर्णास मारण्याचा व दुसरा फक्त त्याचा पराभव करण्याचा—या संकल्पद्वयाचा वरील गीतींत उल्लेख आहे. या संकल्पापैकी कर्णास मारणें कीं पराभव करून सोडणें असा जो द्वद्विचार भीमाच्या मनांत चालला होता, त्यापैकी कोणता विचार कायम करावयाचा हें जाणण्याकरितां. २. कानास. ही गीति उत्प्रेक्षेचें उदाहरण आहे. यात 'जणों' इत्यादि शब्द नसल्यामुळे ही प्रतीयमानोत्प्रेक्षा. ३. कर्णाचा पराभव केल्यानें. ४. प्रभूचा (आपला स्वामी जो भीम, त्याचा) नियोग (आज्ञा) त्याची सिद्धि. ५. भीमाच्या कानानें. (कर्तरी). ६. कर्णावर. ही उत्प्रेक्षा होय. ७. कर्णाच्या. सूरि=सूर्य, त्याचा मुलगा तो सौरी, त्याच्या. ८. पर्वताच्या. ९. वज्र. १०. या गीत्यर्थाचा अर्थ असा करावा:—शनि (व) अहिपति (सर्पाचा राजा, वासुकी) हे क्रूर खरे, पण ते देखील त्या शराइतके क्रूर नव्हेत. कारण ते असृगशनीं (रक्तपानीं) रत न; ते अनुक्रमें स्नेहाचे (तेलाचे, पक्षी मैत्रीचे) व अमृताचे ठायीं रत. शनिग्रह शांतविषयाकरितां तैलादिक द्रव्यें ब्राह्मणांस दान देतात. या समजुतीस अनुसरून शनि स्नेही रत—असें कवीनें वर्णिलें आहे. वासुकी हा पाताळांतील राजा असून त्याचेजवळ अमृतकुडें आहेत. ११. प्रस्तुत स्थलीं क्रमालंकार आहे. (जागें पृष्ठ २८९ टीप १६ पहा). शनि स्नेही व अहिपति हि अमृतीं—असा अन्वय. ही सर्व गीति अधिक नामक अलंकाराचें उदाहरण आहे. १२. असृक्+अशनीं=रक्तपानीं. १३. शरीर बाणविद्ध झाल्यानें. १४. निस्तेज. १५. नृपा ! (राजा धृतराष्ट्रा !) (तो=कर्ण) हततेज झाला असें तुला न वाटो. प्रस्तुत स्थलीं विशेषोक्ति नामक अलंकार आहे. त्याचें लक्षण:— 'प्रसिद्धकारणकलापसामानाधिकरण्येन वर्ण्यमाना कार्यानुत्पत्तिविशेषोक्तिः.' [रसगंगाधर.] म्हणजे प्रसिद्ध कारणें इतर असतांही कार्याची उत्पत्ति झाली नाही, असें वर्णन असलें म्हणजे विशेषोक्ति होते. प्रस्तुत स्थलीं 'तनुभंग' हें कारण असूनही 'हततेज' होणें हें कार्य घडलें नाही, असें वर्णन आहे. तसाच विशेषोक्ति. १६. शरानीं केलेलें क्षत. १७. भूषणास कारण असें, भूषणप्रद, शरीरास शोभा आणणारें. या उत्तरार्धांत विषम नामक अलंकार आहे. 'कारणापासून स्वगुणविलक्षण (विरुद्ध) कार्यात्पत्ति' हा विषमाचा एक प्रकार आहे. क्षतांपासून अभूषणप्रद असाच परिणाम व्हावयास पाहिजे होता. पण तसा न होतां तो

- पळवी शल्य; इतरथा होता तेव्हां चि कर्ण मरत रणीं; ।
 तरणी तैमांत झाला सज्जन, न पिता सहस्रकर तरणीं. ॥ ३०
- नसतां गोपं जसा दे व्याघ्र पशूंच्या भयास कळपाला, ।
 कीं वायु ने दिगंतीं वृक्षच्युत वाळला सकळ पाला, ॥ ३१
- तैसा भीम कुरुवळ त्रासी, मारी, दिगंतरीं पळवी, ।
 ऐसें असुरबळमथन शंके केले, असें जना कळवी. ॥ ३२
- भीमा वाराया कुरुपति धाडी बंधु पंधरा; ज्याला ।
 भी गज, हरिला शश किति ? देती सुतशोक अंधराजाला. ॥ ३३
- नंदोपनंद, विकट, काथ, सह, विवित्सु मारिले सां हे; ।
 उरले नव हि पळाले. यमदंडा कोण हो बळी साहे ? ॥ ३४
- सावध होतां कर्ण हि गांठी भीमासि तेघवा; त्यांहीं ।
 शरवृष्टिंहीं उडविलीं बळे, तूंणें जेवि उग्रवात्यांहीं. ॥ ३५
- लोक म्हणति, 'दारुण रण, नेणों होईल आज काय कसें ? ।
 दोघे हि प्रबळ हठी, दिसतें हें युद्ध भीतिदायकसें.' ॥ ३६

भूषणप्र. झाला, असें वर्णन आहे. तस्मात् विषम. १८. नेज पाडण्याचा लाभ. मोत्यांस
 वेज पातात त्यासळें त्यांची शोभा कमी होते असें नाही, तर त्यासळें तीं दोरीत गोविलीं
 जातात व अरुंकार बनतात—असा भाव.

१. न पळविता तर. २. नौका. ३. त्या छेशात. ४. शल्य. ५. अन्वयः—तमात
 (संकटसमयीं) तरणीं (तरून जाण्याकरितां) सज्जन (शल्य) तरणी (नौका) झाला; [कर्णाचा]
 पिता सहस्रकर (सूर्य) तरणी ('तरणी' हें सूर्याचें नाव—या नावाप्रमाणें कर्णास 'तरणी'—नौका)
 झाला नाही—असा भाव. प्रस्तुत स्थली 'तरणी' शब्दावर 'नौका' व 'सूर्य' असा श्लेष आहे.
 ६. तारण्याविषयीं. ७. गोपाल, गुराखी. ८. वृक्षापासून गळून खाली पडलेला. ९. अशाच
 प्रकारचें. १०. इंद्रानें. ११. दुर्योधन. १२. दुर्योधनाचे पंधरा बंधु. या सर्व शंभर बंधूस
 मारण्याची भीमानें प्रतिज्ञा केली होती. १३. ज्याला गज भी [त्या] हरिला (सिंहाला)
 शश किति ? अर्थात् काहींच नव्हेत—असा भाव. १४. ते बंधु भीमाच्या हातानें मरण पावले
 व आपला बाप जो अंधराजा (धृतराष्ट्र) त्यास सुतशोक देते झाले. या गीतीच्या तृतीय
 चरणीं काव्यार्थापत्ति व चतुर्थचरणीं पर्यायोक्त आहे. १५. धृतराष्ट्राला. १६. वरील
 धृतराष्ट्रपुत्रांपैकीं मेलेल्या सहांची हीं नावें. १७. सहा. १८. त्या कर्णभीमानां. १९. शर-
 वृष्टींनीं. २०. गवतें. २१. प्रचंड वाजडळींनीं. बाल्या=वावटळ.

झांकी भीम वृषातें, रवितें घन जेंवि आपुल्या पटलें; ।
 भीमासि कर्ण ताडी नवमळांहीं म्हणे, 'रणीं न टळें.' ॥ ३७
 विंधी सप्तशरानीं त्यासि पुन्हां भीम, तो हि भीमातें, ।
 आच्छादी बाणपटें, भीम हि त्या, युद्ध न धरि सीमा तें. ॥ ३८
 मग कंकपत्रदशकें ताडुनि पार्था, तदीय कोदंड ।
 कर्ण छेदी भलें, तें भासे मृत्युचा चि तो दंड. ॥ ३९
 तेव्हां कोपें कार्तस्वरपट्टविभूषितोग्रपरिधातें ।
 भीम प्रेषी, व्हाया पांचाळीशोकशांति अरिधातें. ॥ ४०
 कर्ण प्रस्वरतरशरत्रातें छेदी पळांत परिधास; ।
 आलीकडे चि रक्षा होय, न पडतां हि वन्हिवरि घास. ॥ ४१
 केलें सज्ज दुजें धनु मनुजेंद्रें, तीव्र शर शरामार्गे ।
 सोडुनि भीमसेनें वृष वृषभस्कंध झांकिला रागे. ॥ ४२
 मग कर्ण कर्णमूर्ठीं ताडी बाणत्रयें पृथाजाला, ।
 करितां प्रतिकारा जो समरी भागेल तो वृथा ज्याला. ॥ ४३
 पांडव सोडी खर शर शरदककरप्रभ स्वरिपुघाता; ।

१. प्रतिज्ञेत अतर पाडू नको, पळून जाऊं नको. २. कंकपक्ष्याच्या पिसानीं युक्त अशा दहा बाणांनीं. ३. भीमास. 'पार्थ'शब्द जरी नेहमीं अर्जुन या अर्थी वापरतात, तरी तो धर्म, भीम व अर्जुन या तिघासही लागू आहे. कारण पृथेचा (कुंतीचा) मुलगा तो पार्थ. ४. भाला. ५. कार्तस्वर+पट्ट+विभूषित+उग्र+परिध=सुवर्णाच्या पट्ट्यानीं शोभित अशा मय-कर परिधास. (परिध=आयुधविशेष, कड्या लावलेला सोटा.) ६. द्रौपदीचे दुःखनिवारण. समेत द्रौपदीस टोंचून बोलणारा कर्ण मेल्यानें तिच्या दुःखाची शांति होईल-असा भाव. ७. शत्रूच्या (कर्णाच्या) नाशानें. ८. अत्यंत तीक्ष्ण अशा शरसमूहानें. ९. अलीकडेच. थोड्याशा अतरावर असतांनाच. १०. वन्हिवरि घास (गवत) न पडतां हि आलीकडे चि रक्षा होय=विस्तवावर पडण्यापूर्वीच त्या विस्तवाच्या दाहानें गवत भस होते. 'छेदी' व 'रक्षा होय' यांत विवप्रतिविवभाव असल्यामुळें हा दृष्टांत अलंकार. ११. गवत. ही अतिशयोक्ति आहे. १२. भीमें. १३. कानाच्या मुळांत. १४. शत्रूचा प्रतिकार करीत असता जो [मनुष्य] १५. प्रतिक्रियेला. १६. जन्मला, जगला. 'झाला' असें पाठान्तर. १७. शरत+अर्क+कर+प्रभ=शरदृतूतील सूर्यकिरणांप्रमाणें कांतियुक्त.

वातासम जँव दावी, समयीं यमसा चि जाहला जाता. ॥ ४४
 तो कर्णाचें आधीं कवच शरीर हि सुपुंख शर महिला ।
 भेदी; भोगवतीप्रति जाय चि जाणों भजोनि परमहिला. ॥ ४५
 जेव्हां असें महाबळ भीम शरें दिनकरांगजा ताडी, ।
 तद्वेदना वृषातें क्षणभरि मोही, जसी गजा ताँडी. ॥ ४६
 क्षितिकंपें पर्वतसा, स्वल्प चि तो प्रथम पांडुसुतरोपें, ।
 कांपे कर्ण महाबळ, मग पुष्कळ आलिया प्रबलकोपें. ॥ ४७
 नाराच पंचविंशति कर्णें, काळें स्वकीय सेवकसे, ।
 भीमाप्रति पाठवितां सुर भीति, न भीति मर्त्यदेव कसे ? ॥ ४८
 बाणामागुनि बाण प्रेषी, करि रिक्त कर्ण शत भाते; ।
 अद्भुत शोभा पावे रविची तत्सुतशरोपहत भां ते. १४ ॥ ४९
 शर सोडिले त्वरेनें समरीं वृषकेतुच्या असे तातें; ।
 झांकिति भीमा देवद्विजप्रिया, जेंवि शूलभ सेर्तातें. ॥ ५०
 छेदी एकैकशरें ध्वज, सारथिमूर्ध, चाप तो कर्ण, ।
 विरथ करी भीमातें; होय रणीं 'जय महेश गोकर्ण !' ॥ ५१
 हांसे भीम, भनिं म्हणे, 'जरि नसता कर्ण जिण्णुचा वांटा, ।

१. वेग. २. 'घाता-वाता' 'सम-यम' हा अनुप्रासचमत्कार श्रवणीय आहे. ३ चांगल्या मुठीचा. ४. भोगवती=नागलोकातली नदी. गगेचे तीन भाग होऊन ते स्वर्ग, मृत्यु आणि पाताळ या तीन लोकांत गेले आहेत त्यांचीं नांवां अनुक्रमें मदाकिनी, भागीरथी आणि भोगवती अशीं आहेत. पृथ्वीरूपी परस्त्रीला बाणानें स्पर्श केला त्या पापाच्या क्षालनार्थ तो पाताळगंगेत स्नान करण्यास गेला-अशी उत्प्रेक्षा. ५. परस्त्री. ६. दिनकर+अगज=सूर्यापासून उत्पन्न झालेला जो कर्ण त्याला. ७. मद्यविशेष. ८. भूकंपानें. ९. रोष=बाण. अन्वय-प्रथम पांडुसुतरोपें स्वल्प चि कांपे, मग आलिया (आलेल्या) प्रबलकोपें पुष्कळ कांपे. राग अनावर झाल्यामुळे कर्ण थरथर कांपू लागला-असा भाव. १०. यमानें. ११. नरदेव (राजे). १२. तत्+सुत+शर+उपहत=त्या सूर्यपुत्राच्या शरानीं नाश पावलेली अशी. १३. कांति. १४. अन्वय-ते (ती) रविची भा (कांति) तत्सुतशरोपहत (त्याचा जो मुलगा कर्ण, त्याच्या शरानीं नाहीशी झाली) [तस्मात् ती] अद्भुत शोभा पावे. १५. वृषकेतु हें कर्णाच्या एका मुलाचें नाव. १६. देव आणि ब्राह्मण याना प्रिय अशा. १७. टोळ. १८. पंतानीं 'शेत' हा शब्द यमकाकरिता 'सेत' असा लिहिला आहे. १९. सारथ्याचें मस्तक. २०. 'हर हर महादेव !' असा जयशब्द झाला, असा भावार्थ.

कां टाकितों सुयश ? कां गुरुहृदयांतिल न काढितों कांटा ? ॥ ५२
 या कुरुसेनापतिच्या देखत मदींन आजि कुरुसेना, ।
 दयिता प्रसन्न होइल मजवरि, अणि जिष्णुचें धनु रसेना.' ॥ ५३

अध्याय तेतिसावा.

(अर्जुनसंशप्तकयुद्ध.)

ऐसें मनांत आणुनि पांडव टाकी उडी रथावरुनीं, ।
 दयितेची, मूर्तिमंती, कुरुहननाशा, गदा करीं धरुनीं. ॥ १
 त्या श्रीमद्भीमाची हत करि अरिभटमदा गदाचंडी, ।
 खंडी बल, बहु कांपवि, पडली जाणों सुदुःसहा थंडी. ॥ २
 कुरुसेनेसीं घाली जेव्हां समरांगणीं गदा फुंगडी, ।
 तें काळदृष्टि झडकरि पक्ष्मकपाटें पहावया उधडी. ॥ ३
 गज सार्धसप्तशत त्या समरीं वधिले वृकोदरें सँगदें; ।
 नंग देववरें वज्रें मथिले, कीं गदें चिकित्सकें अंगदें. ॥ ४
 मारुतिनें रथ शतशा, शतशा सांदी हि, पेंति ही शतशा ।

१. धर्मराजाच्या मनांतिल. २. कर्णाच्या. ३. भार्या द्रौपदी. ४. कर्णास मारण्याचें काम जिष्णूच्या धनुचें. तेव्हां तें काम दुसऱ्यानें केल्यास त्यास राग येईल व तसें न करितां कुरुसेनाच मर्दिल्यास त्यास राग येणार नाही—हा भाव. भीमास विरथ केल्यामुळे त्यास फार राग आला व एकदम कर्णावर पडून त्याचा नाश करूं कीं काय असें भीमास वाटलें. पण इतक्यांत कर्णास मारण्याची प्रतिज्ञा अर्जुनानें केली याची त्यास आठवण झाली, व त्यानें आपला मोर्चा कौरवसैन्याकडे वळविला—इतका अर्थ या भीमाच्या भाषणात अर्थात केलेला आहे. ५. ह्यांत मुळांतील ५४ व ५५ ह्या अध्यायांचा गोषवारा आलेला आहे. ६. द्रौपदीची. ७. मूर्तिमंत. ८. कौरवांस मारण्याची आज्ञा. गदा नव्हे तर द्रौपदीनें कौरवांस मारण्यास जी आज्ञा दिली, तीच गदारूपानें आली—असा भाव. ९. त्या श्रीमद्भीमाची गदाचंडी (गदारूपी चंडी—उग्र देवता) अरिभटमदा (शत्रुसैन्यगर्व) हत करि (हरण करी), बल खंडी; बहु कांपवि—असा अन्वय. १०. 'फुंगडी' शब्दानें गदेची अव्याहन गति ध्वनित केली आहे. ११. काळ (यम) डोळे वटारून पाहू लागला; पुष्कळ लोक मरूं लागले—असा भाव. १२. पापण्यारूप कवाडें. १३. स+अर्थ+सप्तशत=७५०. १४. गदायुक्त अशा. १५. पर्वत. १६. इंद्रें. १७. रोग. १८. वैधें. १९. औषधानें. २०. भीमानें. २१. घोडे-
 २२. पायदळ.

- मारुनि, रक्तं तंदिनी भरिल्या; उदकं हि वारिदं न तंशा. ॥ ५
- तापविले बळ सूर्ये भीमे हि, जसें हुतौशनीं चर्म; ।
- पावे संकोचं तसें भक्तिज्ञानोदयीं जसें कर्म. ॥ ६
- अनिले जलदपटलसें, भीमबले शत्रुसैन्य ते वितुळे; ।
- एका ही सिंहासीं मदमत्त हि हस्तियूथ केवि तुळे ? ॥ ७
- भंगुनि खलबल, चढला मग भीम रथीं वृषाकडे जाया; ।
- तो कर्ण हि, गजपतिला हरिसा, गांठी युधिष्ठिरा; राया ! ॥ ८
- बाणांहीं धर्मातें झांकी, ह्यरश्मिचालका मारी, ।
- भीम वृषावरि ये, विधिवरि जैसा भूतपाल कामारी. ॥ ९
- मागुनि भीम हाणी बाणांनीं, कर्ण तेधवां परते; ।
- शर तेजस्वी सोडी; पडती पार्थीं बहु व्यथाकर ते. ॥ १०
- भीमासीं वृष झगडे. तो सात्यकि त्यासि शरगणे ताडी; ।
- तन्हि तो कर्ण न मुरडे, बहु सौम्यकवृष्टि पांडवीं पाडी. ॥ ११
- कृतवर्मा, कृप, शकुनि, द्रोणात्मज हे वृषासि रक्षाया, ।
- रण करिति पांडवांसीं, जैसे हरि करिवरासि भक्षाय. ॥ १२
- प्रवरभट परतले हे कळतां कुरुसैन्य ही पुन्हा परते; ।
- देवांसुरसे करिती कुरुपांडव युद्ध कीर्तितत्पर ते. ॥ १३

१. या गीतींत पंतांनीं आदियमक साधले आहे. २. नद्या. ३. वारि+द=मेघानें. ४. वारिदं तशा तदिनी उदकं हि न भरिल्या—असा अन्वय. ५. अर्शीत. ६. चामडें. ७. संकोच पावे म्हणजे कमी होई. सैन्य कमी झालें—असा भाव. ८. भक्ति व ज्ञान याचा उदय झाला असतां कर्म नाहीसें होतें, त्याप्रमाणें. ९. वायुनें. १०. मेघसमूहाप्रमाणें. ११. हत्तींचा कळप. १२. समान होई. समान होणार नाहीं, कमीच होईल—हा भाव. हा दृष्टांत व प्रश्नगर्भित अधिकालकार. १३. 'तो कर्णहि' असें पाठांतर. १४. ह्य+रश्मि+चालक=घोड्याचे दोरे चालविणारास (सारथ्यास). १५. ब्रह्मदेवावर. ब्रह्मदेवानें सरस्वतीस उत्पन्न केल्यावर त्यालाच तिच्याविषयीं पापवासना उत्पन्न झाली. ह्या बाबतींत शकरांनीं ब्रह्मदेवाचा मोड करून त्रिशूलानें त्याचें एक शिर छेदून टाकिलें व त्याला चतुर्मुख केलें—अशी कथा आहे. १६. प्राणिमात्राचें पालन करणारा. १७. काम+अरि=शिव. १८. भीमावर. १९. बाणांचा पाऊस. २०. महान् घोडे. २१. कर्ण मूर्च्छित झाला तेव्हां पळालेले सैनिक. २२. देवदैत्यांप्रमाणें.

उठलीं अमित कबंधें, रक्ताच्या वाहिल्या असीम नद्या; ।

तन्हि भट म्हणति परस्पर 'हूं' हाणा, ध्या, यशोरसीं मन द्या. ॥१४

कौसुंभरंगरंजितवस्त्रानें शोभती जसी महिला, ।

हैतकटकरत्तरंगें आली शोभा रणीं तसी महिला. ॥ १५

संशप्तकवीरांचे पावति सुगतिदरणांत असु शर्मा; ।

पार्थहरिपुढें गमला शशसम, परि धरि भयासि न सुशर्मा. ॥ १६

वेधी दशबाणानीं पार्थाला, तेंदनु तेंसहायाला, ।

दक्षभुजीं तीं बाणीं ताडी. प्रभु भीलें कां सहायाला ? ॥ १७

एकें भलें ताडी केतूतें, तेधवां कपी कोषे, ।

गर्जे; त्या नादानें सेनेची स्मृति महाभयें लोषे. ॥ १८

ती सेना निश्चिष्टा होय, न धृति मानसीं टिके कांहीं; ।

कपिच्या हाकांहीं मी, जसि भुजगी मत्तकेकिकेकांहीं. ॥ १९

कैपिरवराहूपशमीं सावध तेजस्विवीररवि झाले, ।

जेवि घनाच्या सरिनें क्षण शमले दाववन्हि न विज्ञाले. ॥ २०

१. 'रक्तांच्या' असें पाठान्तर. २. अमर्याद. ३. कुसुंब्याच्या रंगानें रगविलेल्या (ताबड्या) वस्त्रानें. ४. स्त्री. ५. मेलेल्या सैन्याच्या रक्ताच्या रंगानें. ६. 'महिला=सती' व 'महिला=पृथ्वीला'—हें पंताचें ठरीव यमक आहे. प्रस्तुत गीतीतील उपमेयांतल्या शृंगारानें रणवर्णनात्मक वीररसास बहार आली आहे, हें रसज्ञ ओळखतीलच. ७. चांगली गति देणाऱ्या रणांत. रणांत मरणान्यांस स्वर्गप्राप्ति होते, या समजुतीस अनुसरून हें वाक्य आहे. 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा मोक्ष्यसे महीम् ।' (भगवद्गीता, अध्याय २।३७). ८. संशप्तक वीरांचे असु (प्राण) शर्मा पावति—अन्वय. ९. सौख्य, आनंद. १०. अर्जुनरूप सिंहापुढें. ११. सुशर्मा शशसम (सशाप्रमाणें) गमला—अन्वय. १२. पांडव अज्ञातवासात असतां, विराटनगरावर हाच सुशर्मा चालून गेला होता. हा संशप्तकांपैकी एक. १३. त्यानंतर. १४. कृष्णाला. १५. उजव्या वाहवर. १६. भील=भिर्हल, डरेल. १७. सहन करायला. १८. ध्वजातें. १९. अर्जुनाच्या ध्वजावरील मारुती. २०. धैर्य. २१. सैन्य मी—असा संबध. २२. नागीण, सर्पीण. २३. मत्तमयूरशब्दांनीं. २४. कपि+रव+राहु+उपशम=कपिध्वनिरूप राहुचें उपशमन झालें असतां. २५. तेजस्वी वीररूपी रवि. हा परंपरितरूपकालकार. २६. ज्याप्रमाणें न विज्ञाले (पूर्णपणें विज्ञून गेले नाहीत असे) व क्षण शमले (कांहीं काळपर्यंत दबून राहिलेले) दावाप्ति (अनेकबचन-वणवे) पुनः पेट घेतात, त्याप्रमाणें सैनिक मारुतीच्या गर्जनेनें कांहीं वेळ मूर्च्छित होऊन पुन्हां सावध झाले—असा स्पष्टार्थ.

- तों एकदां चि कोपे संशप्तकयोधसंध करि लगट, ।
जाणों बैळकल्पांतोदधि विजयाचलवरासि करिल गेट. ॥ २१
- भस्म चि करि, परि पडती ज्वलदनलावरि पतंगसे भट ते, ।
झाले यक्षहतकृपणसम शरहत निधिसमार्जुना झटते. ॥ २२
- कोण्हीं ईषा, कोण्हीं हयरथचक्रे, मुकुंदभुज धरिती; ।
बुडतां भवांत तारकगुरुसेत्ववलंब सांधु ते करिती. ॥ २३
- कोण्ही वीर रथावरि चढले, जडले चि, ओढिती तनुतें, ।
धनुतें ध्याया झोंबति, परि भय वरिलें न भूतिकान्तनुतें. ॥ २४
- सुगतिद वेदान्यवर नरनारायण दीनबंधु सांपडले; ।
म्हणउनि कौय तयांच्या ते सद्गतिकाम भट गळां पडले. ॥ २५
- चावावा देहनाचा आत्मविनाशार्थ गांधिलीं काय. ।
शशकें कधींतरी हरिमासें पुष्ट्यर्थ राधिलीं काय ? ॥ २६

१. 'तो एकदाचि' असें पाठान्तर. २. लगट करणें=एकदम वेऊन आंगावर पडणें, शरीरास शरीर लावणें. ३. सैन्यरूपी कल्पात-समुद्र. ४. अर्जुनरूप पर्वतश्रेष्ठास. ५. गट करील=गिळून टाकील. ६. ज्वलत्+अनल=पेटणाऱ्या अशा अग्नीवर. ७. द्रव्यावरील समधा-पासून मार खालेल्या कृपणासारखे. यक्ष म्हणजे भूमिगत वगैरे द्रव्यावरील समध. समधाचें द्रव्य वेण्यास येणाऱ्या लोभी मनुष्यास जरी त्या विशाचापासून त्रास झाला, तरी तो पुनः पुनः तें मिळविण्याचा प्रयत्न करितो; त्याप्रमाणें संशप्तक योद्ध्यांना जरी वरचेवर बाणांचा मार मिळे, तरी ते अर्जुनास धरण्यास पुनः पुनः झटत-असा अर्थ. येथें संशप्तक वीर हे कृपण, अर्जुन हा निधी आणि शर हे यक्ष. ही पूर्णोपमा. ८. इसाड. 'ईषा लागलदडः स्यात्'-अमर. प्रस्तुत स्थलीं रथाग्रभाग. ९. तारक+गुरु+सेतु+अवलंब=तारणारा जो मोठा सेतु त्याचा आश्रय. १०. गुरुसेत्ववलंब करणारे म्हणून साधु ही उत्प्रेक्षा कृष्णाच्या पवित्रतेस अनुलक्षून आहे. कवि म्हणतात कीं ते संशप्तक कृष्णास मारण्यास धांवले नाहींत तर भवात बुडतां (संसार-समुद्रांत बुडत असता) तरण्याकरितां कृष्णरूपी पुलाचा आश्रय करितात. ११. कृष्णाजुनांस चिकटले. १२. भूति+कांत+नुत=लक्ष्मीकांतानें स्तविलेल्या अशा अर्जुनानें. भूति=ऐश्वर्य-अर्थात् लक्ष्मी. १३. उत्तम गति देणारे, मुक्ति देणारे-असा भाव. १४. दानशूरात श्रेष्ठ. १५. 'म्हणुनिच काय तयांच्या' असा अन्य पाठ. १६. सद्गति इच्छिणारे. तेविसाव्या व द्वा गीतींतील आशय एकच आहे. १७. गांधिलीं (गांधील माश्यानीं) आत्मविनाशार्थ (आपण मरण्याकरितांच) देहनाचा (अग्नीचा) काय (शरीर) चावावा. गांधील माशी जर अग्नीस चावण्यास धाविल तर भस्म होईल. त्याप्रमाणें कृष्णावर धांवलेले संशप्तक मरतील-हा भाव. १८. देह. १९. शशकानीं सिंहास मारिले काय?-हा विचारण्याचा भाव. २०. सिंहाची मासें. २१. अधिक बल.

- निजनाशार्थं चि पडले भट कृष्णाच्या गळां, न तंन्नाशा, ।
 मरति ज्वरार्त, न जगति पूरवितां दुग्धसर्पिरन्नाशा. ॥ २७
- जैसा मत्त मैतंगज झाडुनियां देह हंस्तिपक पाडी, ।
 तैसा कृष्ण हि निर्जभुजसक्त सुभट पाडितां स्वभुज झाडी. ॥ २८
- निजभुज झाडुनि उडवी संशप्तक शूरसूनुसुत दूर, ।
 वाटे नक्र तटीं तो टाकी क्षुब्धार्ककन्यकापूर. ॥ २९
- पार्थ हि रथातळीं निज तेजे सकळ स्वशत्रुभट लोटी, ।
 स्वर्गाखालें ढकली शंक्र जसा वेचतां सुकृत कोटी. ॥ ३०
- ज्याचा नामोच्चारणनाद—प्रतिशब्द नागपा शांसी, ।
 कैसा वश होइल तो गरुड महाभाग नागपाशासी ? ॥ ३१
- जाळिति धनंजयाच्या शंखज्वाला अरातिकक्षाते; ।
 रिपुवळ जिंकील कसें परमेश्वरमान्ययुद्धदक्षाते ? ॥ ३२

येण्याकरितां. २२. शिजविलीं काय ? अर्थात् शिजविलीं नाहीत. सिंहास मारून तन्मांस पचन करणें सशांस कधीं तरी साध्य आहे काय ?—अर्थात् नाही. त्याचप्रमाणें अर्जुनास जिंकणें संशप्तकांस अशक्य. ही गीति अप्रस्तुतप्रशंसेचें उत्तम उदाहरण आहे. हिलाच अन्योक्ति म्हणतात. या गीतीत पर्यायोक्त व प्रश्न हेही अलंकार आहेत.

१. कृष्णाच्या नाशाकरितां नव्हे. २. ज्वरानें पीडित. ३. दूध व तूप यांनीं मिश्रित अन्न ताप आलेल्या जनास दिल्यास तो मरतो. अपध्य पदार्थाच्या सेवनानें रोगी मरतो. ४. दुग्ध+सर्पिः+अन्न+आशा=दुग्ध आणि सर्पि (तूप) यांहींकरून युक्त जें अन्न त्याची इच्छा. ५. हत्ती. ६. झटका देऊन. ७. महात. ८. आपल्या हातांस चिकटून राहिलेले. ९. शूराच्या मुलाचा मुलगा, कृष्ण. वसुदेवाच्या बापाचें नांव शूर. १०. क्षुब्ध+अर्क+कन्यका+पूर=क्षोभलेल्या यमुनानदीचा पूर. अर्ककन्यका=सूर्याची मुलगी, यमुना. ११. 'स्वर्गाखाली' असें पाठान्तर. १२. इंद्र. १३. क्षीण होता, खर्च होतां, सरून जातां. पुण्य क्षीण होतांच इद्र मानवांस स्वर्गातून पृथ्वीवर ढकलतो, या समजुतीस अनुसरून हें वाक्य आहे. (भगवद्गीता, अध्याय ९।२१ पहा). १४. सुकृत=पुण्य. कोटी=उत्कर्ष, प्रकर्ष. सर्व पुण्य खर्च झालें असतां—असा भाव. १५. ज्याच्या नामोच्चाराच्या गर्जनेचा प्रतिध्वनि. येथें 'ज्याचा नामोच्चारणनाद प्रतिपक्षनागपा शांसी' असा पाठभेद आहे. प्रतिपक्षनागपा=शत्रुरूप मोठ्या सर्पांस, शेषास. १६. सर्पांच्या राजास, शेषास. १७. शासन करी. १८ स्वत. गरुड—असा अर्थ. १९. ही गीति अन्योक्तीचे उदाहरण आहे, व उत्तम सुभाषितरूपही आहे. २०. शंखरूपी अग्निज्वाळा. २१. अराति+कक्षाते=शत्रुरूप गवतातें. २२. परमेश्वरास (शिवास) मान्य झालेला असा युद्धप्रवीण जो अर्जुन त्यातें. प्रस्तुत स्थलीं किरातार्जुनयुद्धाची कथा अनुसंधेय आहे. [मोरोपंतकृत वनपर्व, अध्याय ३ पहा]

जरि होति कोळसे परि धनंजयीं पडति; टोळ सेना कीं; ।
 येथें रंजीं रक्तीं वपु, तदधिक सुरतांत घोळसे नाकीं. ॥ ३३
 संशप्तक भट वधिले असिनालीकादिकीं च जवळील; ।
 दूरील हि दंव कवळी, जवळील तृणांसि कां न कवळील ? ॥ ३४
 पार्थ म्हणे, 'कृष्णा ! हा ऐसा रथबंध कोण साहेल ? ।
 दारुणकर्मखलबलव्यसनीं जीवंत कोण राहेल ? ॥ ३५
 तुझिया प्रसादपात्रें पार्थे चि स्वयंश रक्षिलें आजी, ।
 शक्र हि, गमे, श्रमेल चि, करितां संशप्तकांसवें आजी. ॥ ३६
 वधिले बहु; परि मार्गे पद हि न ठेविति, जसे वनीं डोंस; ।
 झोंबति तुज्या भुज्यांस हि योगिमनोराजहंसनीडांस.' ॥ ३७
 ऐसें वदोनि पार्थे त्या समयीं देवदत्त वाजविला; ।
 कृष्णें हि पांचजन्यध्वनिनें ब्रह्मांडगोल गाजविला. ॥ ३८
 त्यां शंखांच्या नादें, जेंचि अयश्चुंबकाचलें लोह, ।

१. अन्वयार्थ.—(सैनिक) जरि कोळसे होति (जखून खाक होती) परि (तरि) [न भीतां व मार्गे न हटतां] धनजयीं पडति; सेना टोळ कीं (जणीं काय हें सैन्य म्हणजे अग्नीवर पडून नाश पावणारे टोळच होत). २. येथें रा० पराडकर यांच्या प्रतीत 'टोळसेना' असा शब्द आहे. पण तो हस्तदोष असावा. ३. येथ=येथें=या जगात. किंवा ह्या रणांगणांत. अन्वयार्थ—येथ वपु रजीं रक्तीं घोळसे, नाकीं तदधिक (रज व रक्त यांपेक्षां अधिक किळसवाण्या अशा) सुरतांत (अक्षरादिकाच्या विलासांत) [वपु घोळसे] (निमग्न होई). ४. धुळीत. ५. घोळसणें=दुसळणें, दमविणें. हा शब्द पंतकृत द्रोणपर्व, अध्याय २२:६१ मध्ये आढळतो:—'जो घोळसी तुज, जसा सुरतीं अति-कामरस कलत्रास' 'कोळसे' 'टोळसे' 'घोळसे' हा अनुप्रास ऐकण्यासारखा आहे. ६. स्वर्गी. ७. तलवार व भाला इत्यादिकांनीं. असि=खड्ग, तलवार, नालीक=भाला, बर्ची. ८. जवळील भट वधिले—अन्वय. ९. दूरील हि तृणांसि दव कवळी—अन्वय. १०. वणवा, अरण्याग्नी. ११. रथाचें बधन, रथास चालूं न देतां चहूकडून कोंडून धरणें. १२. भयंकर आहे कर्म ज्याचें असें खलबल (दुष्टाचें सैन्य), त्याच्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या संकटात. १३ प्रसादास (कृपेस) पात्र झाला आहे अशानें. (पार्थाचें विशेषण). १४. युद्ध. १५. गांधील माशा, रानमाशा. १६. योग्याचीं मनेंच राजहंस, (श्रेष्ठ हंस) त्यास नीड (धरतीं—आश्रयस्थान). [हा शब्द 'भुजांसहि' याचे विशेषण.] 'हंस'=पक्षिविशेष, परमात्मा, जीवात्मा, योगी. कृष्ण योगिजनांस आश्रयस्थान आहे—असा ह्या शब्दाचा भावार्थ. १७. 'त्या शंखांच्या नादें' असें पाठांतर. १८. लोहचुंबकाच्या पर्वतानें. लोहचुंबकाचा एक पर्वत आहे; व लोहचुंबकाची उत्पत्ति

हरिलें संशप्तकबलधैर्य, सकल सैन्य पावलें मोह. ॥	३९
रिपुवीरपादबंधन करि नर योजूनि नागपाशाख, ।	
समयीं स्फुरे चि गुरुनें, जें कथिलें, करुनियां कृपा, शाख. ॥	४०
खलसेना निश्चेष्टा केली बांधोनिया तिचे पाय; ।	
काय येशःपय द्याया बांधियली फार मारकी गाय. ॥	४१
अहिपाशीं रिपुसेना बांधुनि विवशा करी असी तो; हें ।	
उचित चि, कीं कर्मफलद परमेश्वर सृष्टि बाधितो मोहें. ॥	४२
तो पादबंध उचित चि, कीं निर्मर्याद रिपु गळां पडती. ।	
जाणों स्वाधर्माची देती येथें चि वीर ते झडती. ॥	४३

त्या पर्वतांतून होते, अशी समजूत मुसलमानांचीही असावी, असें आरेवियन् नाइट्स्वरून वाटतें. १९. जेंवि अयशुंबकाचलें लोह हरिलें (आकपिलें जातें) [तेंवि] त्यां शखांच्या नादें संशप्तकबलधैर्य [हरिलें] (नाहींसें केलें)—असा अन्वय.

१. या अस्त्राच्या योगानें सर्प उत्पन्न करून शत्रुसैन्यास बद्ध करून टाकितं येतें. २. ह्या शील्यार्थातील वाक्याचा सामान्य सिद्धांतपर अर्थ करून तें सुभाषित समजावें. ३. 'खलसेना निश्चेष्टा केलीच यशोर्थ बांधुनी पाय । दुग्धार्थ बद्ध करिजे गोपें जसि फार मारकी गाय ॥' असें पाठांतर. ४. यशोरूप दुग्ध. ५. तिनें द्यावें म्हणून. 'ध्याया' असें पाठांतर. ६. ही उत्प्रेक्षा पंतांची असून फार सुरेख आहे. ७. 'दारुण कर्म अहितबल अहिपाशें दृढ निबद्ध करि तो हें ! विश्व जसें कर्म फलद परमेश्वर बाधितो सुदृढ मोहें ॥'—असें पाठांतर. गीति ४१ आणि ४२, तशाच ४३ आणि ४४ ह्या एकार्थाच्या असून पंतलिखित प्रतींत यथानुक्रमें अंक वातलेले आहेत. परंतु ते नजरचुकीनें घातले गेले असावे. कारण दोन दोन गीतींचा अर्थ एक असून उपमाभेदही नाही, यास्तव पंतानीं दिलेला अनुक्रमांक टाकून ४२, ४४ ह्या गीति आम्ही पाठभेद म्हणून टीपेंत घेतल्या आहेत. अशीच योजना रा० पुराडकर यांच्या प्रतींत केलेली आहे. ८. नागपाशांनीं. ९. तो [अर्जुन] अहिपाशीं बांधुनि रिपुसेना असी विवशा करी—अन्वय. १०. कीं (कारण) परमेश्वर [फक्त] कर्मफलद (कर्मफल देणारा. जो जितकें करील त्यास तितकें देईल. एक एका स्थितींत असून दुसरा अन्य स्थितींत असण्यास ईश्वर जबाबदार नाही. तर त्याचें कर्मच कारण होय—हा भाव) [व ईश्वर] मोहें (मायेनें, मायेच्या प्रेरणेनें) सृष्टि बाधितो. ११. ज्यांना मर्यादा (मान, गौरव) नाही असे. मर्यादा वगैरे न जाणतां ते कृष्णाजुनांच्या गळां पडले म्हणून त्यांस ही शिक्षा झाली. १२. स्व+अधर्माची=आपण केलेल्या अपराधाची, कृष्णाजुनांचा उपमर्द केल्याची. १३. प्रस्तुत स्थली 'अनुमान' नामक अलंकार आहे. 'पादबंधन' व 'निर्मर्यादा' या दोन गोष्टींच्या अवलोकनानें अनुमान होतें कीं, यांत कार्यकारणभाव आहे. असल्या अलंकारांत 'जणों' इत्यादि शब्द जरी आले, तरी ही 'उत्प्रेक्षा' समजू नये, असा पंडितराय जगन्नाथ यांचा अभिप्राय आहे.

बांधोनि पाय पांडव हाणी रिपुवाहिनींसि बाणकशा; ।

जाणों म्हणे, 'पुराणा गुरुसि बळें आजि झोंबलांत कशा ?' ॥ ४४

तेव्हां वीर सुशर्मा सौपर्णाक्षेंकरुनि शर भारी, ।

सोडी, तों अमित गरुड झाले अहिपाशनाशकर भारी. ॥ ४५

गेले गरुडत्रासें भुजग दिगंतीं पळोनि वेगानें, ।

अहिकृतताप जसा भवताप अजितकीर्तिच्या निवे गानें. ॥ ४६

भक्षिति गरुड, पळति अहि, महिसहित हि अहित कांपती धाकें, ।

पक्षिपपक्षपवनरय भय दे, 'जय देव !' म्हणितले नाकें. ॥ ४७

गेले नाग हि गरुड हि, संशसकसैन्य जाहलें मुक्त, ।

होय पुन्हा नरनारायण जिंकायासि सर्गरोद्युक्त. ॥ ४८

झांकी संशसककृतनानाविधशस्त्रवृष्टि वांसविला, ।

भांसविला हाकानीं जय, तरि भी ना चि वाघ आंसविला. ॥ ४९

नेदी आंगा लागों, छेदी शस्त्रें, उर.स्थळीं भेदी, ।

ते दीन श्रांत म्हणुनि दे दीवस्वाप नरें धनुर्वेदी. ॥ ५०

१. शत्रुसेनेस, (पक्षी) बाहिनी=घोडी. २. बाणरूप चाबूक. ३. नारायण (विष्णु) हा ब्रह्मदेवाचाही पिता असल्यामुळे त्यास 'पुराणा गुरु' असें म्हटलें आहे. ४. कृष्णास. ५. गरुडाखानें. ६. अभिमत्रित करी. ७. नागबधनांचा नाश करणारे. ८. भा+असी=प्रकाशाचे शत्रु. प्रभाहर-पंत. आकाशांत अमित गरुड उत्पन्न झाल्यामुळे पृथ्वीवर सूर्यप्रकाश पडेनासा झाला म्हणून 'भारी' ह्या विशेषणाचें प्रयोजन. ९. सर्पानीं दिलेले दुःख. १०. विष्णूच्या नामसकीर्तनाच्या. अजित=अजिंक्य, विष्णु, शिव. प्रस्तुत स्थलीं विष्णु असा अर्थ करावा. अन्वय.-जसा अजितकीर्तिच्या गानें भवताप (ससारताप) निवे (शमं) [तसा] अहिकृतताप [निवे]. ११. गायनानें. १२. पृथ्वीसहितही असे. १३. दुष्ट लोक. १४. पक्षिप+पक्ष+पवन+रय=गरुड+पक्ष+वायु+वेग=गरुडाच्या पक्षवायूचा वेग. १५. भयानें व आश्चर्यानें 'जय देव !' म्हणाले-असा भाव. १६. हें रूप जुनें आहे. १७. स्वर्गानें (स्वर्गस्थ लोकांनीं-असा भाव). १८. सगर+उद्युक्त=युद्धाविषयीं उत्सुक. १९. संशसकानीं केलेली नानाप्रकारच्या शस्त्राची वृष्टि. २०. अर्जुनाला. २१. (शत्रूनीं) हाकानीं (मोठ्यानें ओरडून) जय भासविला (आपलाच जय झाला, असें खोटेंच ध्वनित केलें) तरि वाघ आंसविला भीताचि. येथें शत्रुसेना हें आंसविल आणि अर्जुन हा वाघ होय. अप्रस्तुतप्रशंसा अलंकार. २२. आस्वलाला. कोठें कोठें आस्वलाला 'आंसविल' म्हणतात. हें रूप पंतकृत सभापर्व, अध्याय ५।६५ मध्ये आलें आहे. २३. शस्त्रें आंगा लागों नेदी-असा अन्वय. २४. पंत उत्प्रेक्षा करितात कीं, ते वीर मेले

- तेव्हां वीर सुशमा हाणां शर जिष्णुच्या सकवचारा; ।
 पार्थाचें मन त्याला लाभे जैसें निधान नव चोरा. ॥ ५१
- सुदढा हि उरा फोडी तीक्ष्णेषु, जसी मेहोपला टांकी; ।
 दुःसहशरप्रहारव्यथितमना पार्थ लोचनें झांकी. ॥ ५२
- ‘भेला अर्जुन; भेला; झाला जय;’ म्हणति गर्जती कटकें; ।
 वाघें वाजविति सुखें, न गमे स्वप्नांत जोडिलें लटकें. ॥ ५३
- अर्जुन सावध झाला संशप्तकवाघसिंहनादानीं, ।
 कीं हारे करिनांदांनीं खवळे, पन्नग जसा धनादानीं. ॥ ५४
- एंद्रास्त्रातें ऐंद्रि प्रकट करी, तों असंख्य शर वी तें; ।
 तें सर्व हि कर जिंकी, भी बाणाश्रित तमिस्र न रवीतें. ॥ ५५
- चवदा सहस्र सांदा, गज तीन सहस्र, रथ सहस्र दश, ।
 वधिले पार्थें; तेव्हां म्हणति त्याला ‘भला! भला!’ त्रिदश. ॥ ५६
- तन्हि पार्थासि न सेना त्यजिति, मधुहरासि जेंवि सरवाली; ।

नाहींतर ते फार थकले होते म्हणून अर्जुनानें त्यास निजवून विश्रांति दिली.

२५. चपलल. २६. दाधानद्रा. २७. पाप.

१. स+कवच+उर=कवचसहित उराला. २. ‘पार्थाचें उर त्याला लाभे’ असा पाठभेद.
 ३. ‘नव’ (नवें) हें ‘निधान’ (ठेवा) याचें विशेषण. ४. तीक्ष्ण+इषु=तीक्ष्ण बाण. ५. महा+
 उपल=मोठ्या दगडास. ६. सोसण्यास कठीण अशा बाणांच्या मान्यानें पीडित आहे मन
 ज्याचें असा. हें अर्जुनाचें विशेषण. ७. लोचनें झांकी=(भोवळ आल्यामुळे) डोळे झांकी.
 ८. स्वप्नांत जोडिलें (जोडिलेलें, मिळविलेलें) लटकें (खोटें) [होय, हें त्यांस] न गमे. अर्जुन मेला
 हें स्वप्नांतील आनंदाच्या गोष्टीप्रमाणें खोटें होय; हें त्या ओरडणाऱ्या संशप्तकांस समजलें नाहीं—
 असा भाव. ९. अर्जुन मेला अशा उद्देशानें संशप्तकांनीं शखभेरी इत्यादि जीं वाघें वाजविलीं
 त्याच्या नादानें. १०. हत्तीच्या गर्जनानीं. ११. संचित धनावर सर्प बसलेला असतो न धन
 हरण करणाऱ्यांस तो दश करितो—अशी समजूत आहे. १२. धन+भ्रादानें=द्रव्य काढते समयीं.
 १३. इंद्र ज्या अस्त्राची देवता आहे अशातें. १४. इंद्रपुत्र अर्जुन. १५. ऐंद्रास्त्र. १६. तें
 (तेव्हां) बाणाश्रित तमिस्र [रवीचे] सर्व हि कर जिंकी (सर्व किरणांस नाहीसें करी), रवीतें न भी.
 १७. बाणाचा आश्रय करणारा अंधकार. १८. बोडे. माहुत, स्वार, सारथी. ‘वाजी’ असें
 पाठांतर. १९. देव. २०. मध नेणारास. २१. सरवा+आली=मधमाशांचा समुदाय. अनुरूप
 गीत्यर्थः—तो भीष्मावरि कोपें सुमधुहराउपरि जेंवि सरवाली. । (भीष्मपर्व, अध्याय ४।३९). ६

जो तो विजयीं सायकवृष्टि, नैगीं मेघ जेंवि सर घाली. ॥ ५७
 शकुनि उलूक सुयोधन कृतवर्मा द्रौणि कर्ण कृपयोध ।
 संशप्तकसेनेला बळ देति, जसे नदीस सुपयोध. ॥ ५८

अध्याय चौतिसावा.

सृजय वधितां, केला विरथ शिखंडी कृपे संचर्मासि, ।
 धांवे आचार्यावरि तो आपुलिया सरोनि धर्मासि. ॥ १
 मंत्रें भूत, तसा तो त्या विप्रें सायकोत्करें खिळिला, ।
 झाला निश्चेष्ट, जसा क्षुधिताजगरें बळाढ्य ही गिळिला. ॥ २
 धृष्टद्युम्न कृपावरि धांवे हार्दिक्य तो तया अडवी; ।
 सायकजालामध्ये कृतवर्मा त्या महारथा दंडवी. ॥ ३
 पार्षत कृतवर्म्याचें छेदुनि शरजाल, सारथी वधुनी, ।
 कुरुबल मथितां निर्मा रक्ताची, ती भरे अतीव, धुनी. ॥ ४
 मग चित्रकेतुचा सुत वीर सुकेतु स्वयें कृपाचार्या ।
 वारी; पळे शिखंडी; आला प्राणात्ययीं भला कार्या. ॥ ५
 वधिला सुकेतु विप्रें, भग्नगजसहाय गज जसा हरिनें, ।
 अरि नेले चि दिगंतीं आचार्यें, दैत्यभट जसे हरिनें. ॥ ६

१. बाणांचा पाऊस. २. पर्वतावर. ३. पावसाची सर. ४. उत्तम जलसंचय. पयोध=सागर, मेघ, जलाशय—असे अर्थ आहेत. ५. हांत मुळांतील ५६ व्या अध्यायाचा सारांश आला आहे. ६. स+चर्म+असि=ढाल व तरवार ज्याच्या हातांत आहे असा. हें 'शिखंडी'चें विशेषण. ७. कृपाचार्यावर. ८. क्षत्रियधर्मास. ९. सायक+उत्कर=बाणसमूहानें. १०. खिळून टाकिला, हालेनासा केला. ११. चलनरहित. १२. जसा क्षुधिताजगरें (भुकेलेल्या अजगरानें) गिळिला (गिळिलेला) बळाढ्य ही (बळवान् मनुष्य देखील) [निश्चेष्ट होतो, तसा] निश्चेष्ट झाला—असा अन्वय. १३. गिळलेला. १४. कृतवर्मा. 'हार्दिक्य तो तया अडवी'—असें पाठान्तर. १५. लपवी. १६. धृष्टद्युम्न. १७. रक्ताची (जी धुनी) [निर्मा] ती अतीव भरे. १८. नदी. १९. यास कर्ता 'सुकेतु'. २०. प्राण+अत्यय=मरणसमय. २१. कृपाचार्यानें. २२. हरिनें (सिंहानें) जसा भग्नगजसहाय (सिंहाशीं लडून पराभूत झालेल्या हत्तीच्या साहाय्यास येणारा दुसरा) गज भग्न [करावा तसा] विप्रें सुकेतु वधिला—असा अन्वय. २३. सिंहानें. २४. विष्णूनें.

धर्म कृपावरि उठला, त्यावरि गुरुपुत्र धांवला यमसा, ।
 सेना नृपा न सोडी, जेंवि प्राचेतसाश्रमा तमसा. ॥ ७
 करि शरवितान गगनीं; कोण न त्या द्रौणिलौघवा लाजे ? ।
 'धन्य' म्हणति सुरमुनिजन, धाले पाहोनि लौघवाला जे. ॥ ८
 सात्यकि, युधिष्ठिरप्रभु, पांचाल, द्रौपदेय हे त्यातें, ।
 पीडिति शस्त्राहीं, निजवीर्ये आसांसि तापदेत्यातें. ॥ ९
 शैनेयादि भटातें ताडुनि तो द्रौणि धेन्व धर्माचें ।
 तोडी, सोडी बहु शर, करि भेदन कवचगुप्तमर्माचें. ॥ १०
 तों अश्वत्थाम्याचें सात्यकिनें चाप खंडिलें क्षिप्रें, ।
 तेव्हां शैनेयाच्या सूताला शक्तिनें वधी विप्रें. ॥ ११
 घेउनि धनुष्य दुसरें, सोडुनि शर सात्यकीस झांकि रणीं, ।
 मध्यान्हीं सूर्य जसा प्रलयां रविकांतसन्नगा किरणी. ॥ १२
 सात्यकि धीर धरी, परि हरि धरिति न धीर एक ही पळ ते; ।
 पावे अंता यता म्हणउनियां स्वैर जाहले पळते. ॥ १३
 धर्माज्ञेनें धावति धर्माचे त्या द्विजावरि पुरोग; ।
 परि न गणिले चि तेणें, पथ्यैकपरें जसे स्वरिपु रोग. ॥ १४

१. धर्मराजाला. २. प्राचेतस+आश्रमा=वाल्मीकीच्या आश्रमाला. ३. तमसा नदी.
 हिच्या कांठीं वाल्मीकीचा आश्रम होता. ४. शरांचें छत. ५. अश्वत्थाम्याच्या हस्तचापल्यास.
 ६. संतोष पावले. ७. कौशल्याला. ८. अश्वत्थाम्यातें. ९. सात्यकी आदिकरून वीराना.
 १०. धनुष्य. ११. चिलखतानें आच्छादिलेल्या मर्मस्थानाचें. १२. लौकर. १३. आयुधविशेष.
 १४. द्रौणपुत्र. १५. यास कर्ता मागच्या गीतींतील 'विप्र'शब्द. १६. सूर्यकांतपर्वताला.
 (प्रलयकालीं सूर्याच्या प्रखर किरणांनीं तो पर्वत दिसेनासा होतो. त्याप्रमाणें तो झांकी-असा
 भावार्थ). 'सन्नग' ह्यातील 'सत्' ह्या पदाचें स्वारस्य दिसत नाहीं. सूर्यकांताचा पर्वत इतकीच
 विवक्षा येथें आहे. तो वरा किंवा वार्हेट ह्या गोष्टीला येथें महत्त्व नाहीं. १७. सात्यकी जागा
 सोडू इच्छित नव्हता, पण त्याच्या रथाचे घोडे मुळीच धांवले नाहींत-असा भावार्थ.
 १८. घोडे. १९. सारथी. २०. यता (सारथी) अंता पावे म्हणउनिया, ते [हरि] स्वैर पळते
 जाहले-असा अन्वय. २१. अग्नेसर. २२. पथ्यानें राहणारानें. पथ्याचें पूर्णपणें सेवन करणारा
 मनुष्य आजूबाजूस हवेमध्ये सचार करणाऱ्या रोगबीजास आपल्यावर जसा परिणाम करू देत
 नाहीं. त्याप्रमाणें-असा ह्या उपमेचा अर्थ आहे.

- नाचे अश्वत्थामा धर्मपुरोगांसि पाहतां हांसे; ।
 टाकी त्यांवरि असुहरशर यम जैसे गतायुवरि फांसे. ॥ १५
- प्रेरिति शरगण धृतिहृतिदक्ष पृथासूनुचे पुरोगम जे, ।
 झाले विफळ गुरुसुतीं, रंभेचे श्रीशुकीं जसे रमजे. ॥ १६
- द्रौणिप्रतापतपनें तांपविलें सैन्य दैन्यं घे, न धजे; ।
 कापति भट, हटकोनि क्षम हरिचा ही करावया वध जे. ॥ १७
- वळ झांकिलें समस्त हि धर्माचें द्रौणिनें शरवितानीं, ।
 द्विजविशिखवृष्टिनीं भट वरिले, हरिहर जसे सुंकवितानीं. ॥ १८
- हयरथगजांवरुनि क्षितिवरि बलशालि-वीर बहु खचले; ।
 द्रौणिपुढें धर्माचें बल, सबला विधिपुढें तसें, न चले. ॥ १९

१. 'टाकी त्यावरि' असा रा० पराडकर यांच्या प्रतीत पाठ आहे. २. प्राणहरण करणारे शर. ३. गत+आयु+वरि=आयुष्य संपलेल्यावर. ४. यमपाश. मृतजनांस यम किंवा यमाचे दूत पाशबद्ध करून नेतात, अशी समजूत आहे. ५. धैर्य हरण करण्याविषयी दक्ष. ६. पृथासूनुचे (धर्मराजाचे) पुरोगम जे धृतिहृतिदक्ष शरगण प्रेरिति [ते] गुरुसुती विफळ झाले-असा अन्वय. ७. शुक हा व्यास व शुकीरूपी घृताची अप्सरा याचा मुलगा. हा जन्मतःच वैराग्यशील असून जन्मल्याबरोबर तपश्चर्येस निघून गेला. हा अखंड तपश्चर्या करीत अमता याच्या तपाचा भग करण्याकरिता इंद्रानें रंभेस पाठविलें. तिनें नृत्य, गीत, वाद्य, शृंगारलीला इत्यादिकांनीं शुकास मोहांत पाडण्याचा यत्न केला, पण जितेंद्रिय शुक तिला वश झाला नाही, व रंभेस हिरमुष्टी होऊन परत जावें लागलें-या कथानकाकडे प्रस्तुत स्थली कटाक्ष आहे. ८. नखरे. ९. अश्वत्थाम्याच्या प्रतापरूपी सूर्यानें. १०. तापविलेले. ११. सैन्य हिराण होऊन गेलें. १२. युद्ध करण्यास न धजे. १३. हटकोनि=(१) हटकून, खात्रीपूर्वक. (२) लढाईस आह्वान देऊन. (३) शिवीसारखा एकदा मर्मभेदक शब्द बोलून. १४. समर्थ. १५. इंद्राचाही. किंवा-सिंहाचा. १६. पूर्वी इंद्रासही जिंकण्यास समर्थ; प्रस्तुत अश्वत्थाम्याशी लढण्यास असमर्थ; अशा परस्परविरुद्ध गुणांचें वर्णन केलें आहे म्हणून हा विरुद्धगुणन्यास (Contrast) अलंकार. यांत अश्वत्थाम्याचें आधिक्य विशेष वर्णिलें आहे म्हणून हा अधिकालंकार. १७. बाणरूपी चांदव्यांनीं. १८. अश्वत्थाम्याच्या शरवृष्टिनीं. १९. वश केले, निवडून काढिले, पसंत केले. जसे सुंकवितानीं (कर्तृपद) हरिहर [वरिले,] तसे द्विजविशिखवृष्टिनीं भट वरिले-असा अन्वय. कवीच्या म्हणण्याचा आशय हा कीं, उत्तम कवितेचा विषय म्हटला म्हणजे शिवविष्णुकथा, तसेंच बाणांचा उत्तम विषय म्हणजे योद्धा. २०. उत्तम कवितांनीं. २१. 'धर्माचें बल' ह्या शब्दप्रयोगात श्लेष आहे. धर्माचें बल=धर्मराजाचें सैन्य; (पक्षी) पुण्याईचा जोर. २२. बलवत्तर देवापुढें.

द्रोणप्रियशिष्य नृप क्षोभोनि द्रौणिला म्हणे, 'गुरुजा ! ।
 कुरु ज्या दुर्मतिला वश तूं हि तिला, बरि न हे, जसी कुं-रुजा. ॥ २०
 तुज 'गुरु' म्हणतो आम्ही, परि तूं अस्नेह अकृप अकृतज्ञ. ।
 गुरुमत जतन करिति जे त्याला चि 'सुपुत्र' म्हणति जन तज्ज. ॥ २१
 मजला चि वधूं पाहसि पुरुषव्याघ्रा ! स्वसिक्तशुचितरुची ।
 शास्त्रज्ञमता रक्षा बरि, न प्राकृतमते, तें उचित-रुची. ॥ २२

१. धर्म. २. गुरुपुत्रा ! ३. अन्वयार्थः—ज्या दुर्मतिला कुरु (दुर्योधन) वश [असे] तिला (त्याच दुर्मतिला) तू हि [वश अससि]. हे (ही दुर्मति) जसी कुरुजा (दुष्टरोग) [तसी] बरि न (चांगली नव्हे—दुष्टरोगाप्रमाणें त्याज्य आहे—असा भाव.) 'कुरु' शब्द प्रस्तुत स्थली कौरव या अर्थी वापरला आहे. ४. पांडवाचा नाश करण्याविषयीची जी दुष्टबुद्धि तिला. ५. दुष्टरोग. रुजा=रोग. हा कोणताही असला तरी वाईटच, म्हणून येथील 'कु' हें विशेषण विशेष उपयुक्त दिसत नाही. 'कुरु ज्या' 'कुरुजा' हा छेकानुप्रास श्राव्य आहे. ६. स्नेहरहित, कृपारहित व केलेले उपकार न सरणारा—असा शेवटील तीन शब्दांचा अर्थ. ७. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. जे पुत्र बापाच्या आचाराविचाराप्रमाणें वागतात, तेच सुपुत्र होत—असा आशय. गुरुमत=गुरुची आपल्याविषयीची बुद्धि, आपल्याशीं केले जाणारे सदय वर्तन. ८. सुपुत्रलक्षण जाणणारे. तज्ज=तें जाणणारे, विद्वान्, शास्त्रज्ञ. ९. पुरुषश्रेष्ठा. 'सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः'—अमर. पुलिंगी शब्दापुढें सिंह, शार्दूल (वाघ), नाग इत्यादि शब्द किंवा तत्समानार्थक शब्द असल्यास 'श्रेष्ठ' असा अर्थ होतो. 'पुरुषा' पुढील 'व्याघ्र' हें उपमान कर्तृत्वाचें किंवा शूरत्वाचें सूचक आहे, असें येथें समजावयास हरकत नाही. १०. आपण सिंचन करून पोसलेल्या शुद्ध वृक्षाची. ११. स्वसिक्तशुचितरुची शास्त्रज्ञमता (पंडितांस मान्य अशी) रक्षा (रक्षण) बरी; प्राकृतमते [जी रक्षा] त (त=ते; संस्कृतसंधिनियमास अनुसरून 'ते' चा 'त' झाला आहे) [तुला] उचितरुचि (अभिलाष करण्यास योग्य) न (नाहीं)—असा अन्वय. आपण स्वतः पाणी घालून वाढविलेल्या वृक्षाची रक्षा योग्य असते व अयोग्यही असते. योग्य कोणती? तर जी विद्वानांस मान्य ती, अर्थात्—रक्षा म्हणजे रक्षण करणें. अयोग्य कोणती? तर जी सामान्य लोकांस पसंत ती, अर्थात्—रक्षा म्हणजे राख किंवा भस्म. वृक्षाची राख करणें म्हणजे तो जाळून टाकणें हें अयोग्य. सारांश, तुला जिची आवड आहे अशी 'रक्षा' म्हणजे सामान्य लोकांस पसंत असलेली 'राख' (नाश) योग्य नाही. येथें 'शास्त्रज्ञमता रक्षा, बरि न प्राकृतमते, न उचित रुची' असा पाठ आहे. त्याचा स्वीकार केल्यास अन्वयार्थ पुढीलप्रमाणेंः—स्वसिक्त-शुचितरुची रक्षा शास्त्रज्ञमता (शाख्यांस किंवा पंडितांस मान्य) [असते],—प्राकृतमते [ती रक्षा] बरी न. [पण ही प्राकृतांची] रुची उचित न. धर्माच्या म्हणण्याचा भावार्थ असा की—आपण वाढविलेल्या उत्तम वृक्षाचें रक्षण करून त्याच्या फळाफुलांचा लाभ घेणें हें योग्य होय, असा पंडितांचा अभिप्राय आहे. मूर्खाना तें संमत नाही, त्यांना झाडाची राख करणेंच

अध्ययन दान तप हें विप्राचें कर्म वेदसिद्ध; रणीं । लववावें धनु, धर्म रक्षावी क्षत्रियें सदा धरणी. ॥	२३
तें निजकर्म त्यजिलें, वरिलें त्वां चाप पाप जोडाया, । तूं ब्राह्मणब्रुव ध्रुव, वर्तसि सुखहेतुसेतु मोडाया. ॥	२४
परधर्मस्वीकारें, तूं निजधर्माचिया परित्यागें, । मज विप्राधम गमसी प्रणतजनपराभवे हि अत्यागें. ॥	२५
तूं ब्रह्मबंधु धर्मभ्रष्ट कसें रक्षिसीलं पाहेन, । मारीन कौरवांतें तुज देखत; मी जयासि लाहेन.' ॥	२६
धर्माचें वचन असें परिसे गुरुपुत्र साधुमानद तो, । चित्तांत म्हणे, 'सत्य चि धर्मज्ञ अजातशत्रु हा वदतो.' ॥	२७
उत्तर न दे चि करि शरवृष्टि यथापूर्व जन्हि खिजे पार्थ; । वृष्टि करी च, न राहे प्रवृद्धघन जेवि जरि भिजे सार्थ. ॥	२८
सुहरखरतरशरधरगुरुपुत्रा धर्म पांठि दे, चुकवी; । दे फटकाळा काळा टाळा, पाळावया नया सु-कवी. ॥	२९

आवडतें. पण हें त्याचें मत अयोग्य होय. साराश, धर्माच्या म्हणण्याचा भाव असा की, द्रोणाचार्यांनीं आम्हांला मोठ्या प्रेमानें वागविलें व वाढविलें. असें असून तूं आमचा नाश करूं पाहतोस हें अयोग्य होय. १२. रक्षण. १३. अज्ञजनांच्या मते. भस्मासि रक्षा म्हणतात—पंत. १४. येथें 'त्वदुचितरुची' असें पद असतें, तर विद्यमान पाठांतील प्रामादिक रचना टळली असती.

१. दान घेणे व दान देणे. २. क्षत्रियें रणीं धर्म (न्यायानें, अकारणीं नव्हे) धनु लववावें (युद्ध करावें) [व] सदा धरणी रक्षावी—अन्वय. वेदाध्ययन विप्राचें कर्म व युद्ध क्षत्रियाचें कर्म—हा भाव. ३. ब्राह्मणकर्म. ४. ब्राह्मण म्हणविणारा परंतु ब्राह्मणासारखीं कर्म न करणारा, केवळ नांवाचा ब्राह्मण. ५. खरोखर. ६. सुख होण्यास कारणभूत जो धर्मसेतु तो. ७. शरण आलेल्याचा पराभव केल्यामुळे. ८. अति-भाग=मोठा अपराध. ९. ब्राह्मणाधम. 'बधु'शब्द समासाच्या शेवटीं आल्यास केवळ नावाचा, अधम, त्या वर्गांत नीच, असा अर्थ होतो. उ० क्षत्रबधु इत्यादि. १०. कौरवांतें कसें रक्षिसील? 'कसे रक्षिसील' असें पाठान्तर. ११. पावेन. लाहणें=लाभणें, प्राप्त होणें. १२. साधुजनांस मान देणारा. साधुजनांच्या गौरवास ओळखणारा अश्वत्थामा. या विशेषणाचें प्रयोजन पुढील गीत्यर्थ. १३. पूर्वीप्रमाणें. १४. चिडे. १५. धर्म. १६. वर्षाऋतूतील मेघ. १७. सौदागरांचा (व्यापान्याचा) समुदाय. १८. प्राण हरण करणाऱ्या आणि अतिप्रखर अशा बाणांना धरण्या अश्वत्थाम्यास. १९. पाठ दाखवून पळून जाई. २०. चुकवी नया पाळावया फटकाळा (दुष्ट) काळा (यमास, मृत्यूस) टाळा दे—असा अन्वय.

कुरुपतिहित गुरुसुत करि परिभव, परि नृप नै कुरुकटक रक्षी, ।
 गृहरक्षणा विज्ञवितां उदकें खेहासि जेवि गृह भक्षी. ॥ ३०
 पांचाळचेदिकैकयवलवेष्टित भीम वारिला कर्णे, ।
 शर सोडिले तयावरि गिरिवरि जैसीं पयोधरें अर्णे. ॥ ३१
 कर्णापुढोनि तेव्हां समर न करितां चि वीर भीम निवे; ।
 त्यजि जिष्णुभाग म्हणउनि, म्हणति अंतत्वज्ञ लोक 'भी मनिं वे.' ॥ ३२
 कुरुकटकांत वृकोदर शिरला, संशप्तकांत तो जिष्णु, ।
 पांचाळांत वृष, जसा दिति कुलजांत स्वयें महाविष्णु. ॥ ३३

२१. दुर्वृत्त जो काळरूप गुरुपुत्र त्यास. २२. नया पालावया म्हणजे दूरदर्शीपणा किंवा धोरण राखण्याकरितां. आपण जर असेंच अश्वत्थाम्याशीं युद्ध करावें तर आपल्याला तो भारी आहे, त्यामुळे येथें गुतून राहण्यांत अर्थ नाही. त्यापेक्षां याला दाखून बाकीच्या कौरवसैन्याचा समाचार घ्यावा असा सुकवी म्हणजे शहाणा जो धर्म त्यानें विचार केला—असा भावार्थ. या गीतीतील अश्वघाटीयमकाची उदाहरणे अर्थाचा अनर्थ न करिता अत्यंत कर्णमधुर झाली आहेत.

१. दुर्योधनाचा मित्र. २. धर्म. ३. कौरवसैन्याचा नाश करी, नृप कुरुकटक न रक्षी म्हणजे धर्मानें अश्वत्थाम्याचा शरप्रहार चुकवून कौरवांच्या सैन्यावर हल्ला केला व त्यांतील कित्येक सैनिकांस ठार मारिलें, त्या सैन्याची उपेक्षा केली नाही. ४. तैलोत्पन्न अग्नि. तेलामुळे घर पेटून जळू लागल्यास त्यावर पाणी ओतलें तर ती आग ज्यास्तच वेगानें भडकते व घराचा नाश करिते. त्याप्रमाणें धर्म शत्रुसैन्याशीं लढत असतांना अश्वत्थामा प्रतिकार करू लागला, तेव्हां धर्मानें अधिकच त्वेषानें त्याच्या सैन्यावर हल्ला केला व अनेक सैनिकांस ठार मारिलें. येथें सैन्यास घराची, अश्वत्थाम्यास पाण्याची व धर्मास अग्नीची उपमा दिलेली आहे. ही पूर्णोपमा. पेटलेलें तेल शांत करण्याकरिता वर पाणी घातलें असतां तें अधिकच भडकते, तद्वत् अश्वत्थाम्यानें जरी एकीकडे पांडवसैन्याचा पराभव केला, तरी दुसरीकडे धर्मानें कौरवसैन्याचा पुष्कळ पराभव केला—असा भाव. ५. हीं पांडवसैन्ये—अर्थात् भीमाच्या साहाय्यास आलेलीं. ६. मेवानें. 'पयोधर'शब्द 'कुच' व 'मेघ' या अर्थी वापरतात. पयस्=जल, दूध. ७. उदकें. मोठ्या पावसासुळे पर्वतावरील वृक्ष मुळापासून उपटले जातात व मोडतात, हें प्रसिद्धच आहे. ८. 'कर्णापुढेंचि' असें पाठांतर. ९. कर्ण हा अर्जुनाचा भाग म्हणजे कर्णास मारण्याची प्रतिज्ञा अर्जुनानें केली होती म्हणून भीम कर्णास सोडून निघाला—असा भाव. १०. तत्व न जाणणारे, खरें कारण न जाणणारे. अतत्वज्ञ लोक म्हणति, '[हा भीम] मनिं भी (भीति) वे.' ११. या गीतीतील 'वृकोदर', 'जिष्णु' व 'वृष' हे शब्द साभिप्राय आहेत. वृकनामक अग्नि आहे ज्याच्या उदरात तो 'वृकोदर' तसात् सर्वभक्षक. 'जिष्णु' म्हणजे जयशील, 'वृष' म्हणजे षोळ. याची अन्याहतगति प्रसिद्धच आहे. म्हणून तिन्ही शब्दांनीं सैन्यनाश सुचविला आहे. अलकार परिकरांकुर. १२. दैत्यकुळांत. १३. स्वयें=एकटाच, आपल्या स्वतःच्या उत्साहानें.

- क्षत्रियहरिणकुलावरि हननार्थं चि ते चित्ते सकोप तिघे ।
 सोडूनि, हतशतांतें सेवाया, काय काळ तो पति घे. ॥ ३४
- कुरुपति यमांसि पीडी, पीडिति कुरुपतिसि यम हि; तें वारी ।
 धृष्टद्युम्न नृपाला, माद्रेयांचा समर्थ कैवारी. ॥ ३५
- केला विरथ सुयोधन, तें पळवी दंडधार नृप त्याला; ।
 पार्षतभग्नसुयोधन मांत्रिकपरिभूतभूतसम झाला. ॥ ३६
- तो पांचाळावरि वृष धांवे, अहिवरि सकोप मुंगससा; ।
 भी बल परिसुनि वृषधनुनाद जसा सिंहनाद तुंग ससा. ॥ ३७
- पार्षतकर्णसमागम उग्रग्रहसंगमासम चि वाटे, ।
 कुरुपांडुवाहिनीशतजीवन बहुतेक तेधवां आटे. ॥ ३८
- वृषचापाचे नांद चि दुःसह; जो भटसमूह एके यां ।
 तो मोहे चि; न मोहिति शर कां पांचालचेदिकैकेयां ? ॥ ३९

१. क्षत्रियरूपी हरिणांच्या समूहावर. २. चित्ते. (व्याघ्रातील जात) ३. तो काळ पति (चित्त्यांचा यजमान, शिकारी यम) ते तिघे चित्ते सोडूनि हतशतांतें (मेलेल्या शेंकडों वीरांस) सेवाया (भक्षाय) घे काय [असें वाटे].—अन्वय. सारांश, काळ हाच कोणी शिकारी, खवळलेले तिघे वीर भीम, अर्जुन व कर्ण हेच कोणी चित्ते, क्षत्रियरूपी हरिणांच्या समुदायावर सोडून, ठार झालेल्या शेंकडों वीरांना खाण्याकरितांच जणू काय घेता झाला—असा भाव. शिकारी लोक शिकलेल्या पाळीन चित्याकडून सावजांची शिकार करवितात—ह्या गोष्टीस अनुलक्षून हें म्हटलें आहे. ४. दुर्योधन. ५. नकुळसहदेवास. ६. दुर्योधनाला. ७. माद्रीपुत्रांचा कैवारी (साहाय्यकर्ता धृष्टद्युम्न). ८. धृष्टद्युम्नापासून अपजय पावलेला दुर्योधन. ९. मांत्रिकापासून पराभव पावलेल्या भूतासारखा. १०. कर्ण. येथें रा० पराडकर यांच्या प्रतीत 'नृप' असा पाठ आहे, पण तो हस्तदोष असावा. ११. सर्पावर. १२. सैन्य. १३. कर्णाच्या धनुष्याचा शब्द. १४. सिंहाची गर्जना. १५. उच्च, मोठा. हें 'सिंहनादा'चें विशेषण अनवश्यक असून यमकाकरितांच वापरलेलें आहे, असें दिसतें. १६. धृष्टद्युम्न व कर्ण यांचा सामना. १७. क्रूरग्रहाची युति होते तेव्हां पर्जन्य पडत नाही, नद्या वगैरे आटतात, तशा येथें कुरुपांडुवाहिनी आटल्या—असा भाव. १८. कौरवपांडवसेनारूप ज्या शतशः नद्या त्याचें जें पाणी तें. येथें वाहिनी व जीवन ह्या पदात श्लेष आहे. वाहिनी=नदी, (पक्षी) सैन्य. जीवन=वाणी, (पक्षी) प्राण. १९. सप्तग्रहसंगम किंवा अतिक्रूर ग्रहांचा संगम होतो, तेव्हां पृथ्वी निर्जला होते—अशी समजूत आहे. २०. ध्वनी देखील. २१. जो भटसमूह यां एके तो मोहे चि (मोहित होई). [मग] शर पांचालचेदिकैकेयां कां न मोहिति ? अलंकार—काव्यार्थापत्ति. २२. यां=नादांना. २३. चापाच्या नादानें मोह पडतो मग प्रत्यक्ष शरांपासून तो कां न पडेल ?—असा भाव.

गुरु कुरुपितामह नृप हि बहु होते वीरवर, परंतु तिहीं, ।
केलें न वृष जसें करि कर्म, स्तुत तें सुरासुरस्तुतिहीं. ॥ ४०
भीमें कुरुबळ मथिलें जन्हि केलें गुरुसुतादिकां जतन; ।
हत नष्ट रुद्ररोषें होय जसें दक्षमखमहायतन. ॥ ४१

अध्याय पस्तिंसावा

संशप्तकांत तेज प्रगट करिति जिष्णुचे हि बहुत भुज; ।
समरीं भटांसि तैसें मृगांसि उरवी वनांत न हुतंभुज. ॥ १
पार्थ मुकुंदासि म्हणे, 'संशप्तक मारिले पहा कृष्णा ! ।
कृष्णादेवीची जसि तसि पुरवाया स्वभूमिची तृष्णा. ॥ २

१ द्रोण २. भीष्म. ३. वीरवर नृप हि बहु होते—अन्वय. ४. सुरासुरस्तुतिहीं तें [कर्म] स्तुत असे. सुरासुरांनीं आपल्या वचनांनीं त्या कर्मांची स्तुति केली—असा भाव. ५. गुरुसुतादिकांनीं जरी जतन केलें (रक्षिलें) [तरि] भीमें कुरुबळ मथिलें. [कसें ? तर] जसें [सर्व देवांनीं रक्षिलेलें] दक्षमखमहायतन रुद्ररोषें (शिवाच्या कोपानें) हत [व] नष्ट झालें. ६. दक्षप्रजापतीच्या यज्ञाचें मोठें स्थान. अर्थात् यज्ञमंडपांत जमलेली मंडळी. दक्ष हा ब्रह्ममानसपुत्रांतील एक. हा एकदां कैलासास आला असतां शिव योगाभ्यासांत निमग्न असल्यामुळें त्यानें त्याचा योग्य सत्कार केला नाहीं. म्हणून त्या दिवसापासून दक्ष शिवाचा व आपली मुलगी जी सती तिचा द्वेष करू लागला. पुढें दक्षानें मोठा यज्ञ आरंभिला. त्या यज्ञास त्यानें शिव व सती यांशिवाय इतर सर्व देवांस बोलाविलें. बापानें आरंभिलेला यज्ञ पाहण्याविषयीं उत्सुक झालेली सती, शिव नको म्हणत असता, आमंत्रणाशिवायच दक्षाच्या घरी गेली. तेथें अर्थात् तिचा अपमान झाला व तिला राग येऊन तिनें योगाग्नि चेतवून त्यांत स्वदेहाचा त्याग केला. हें वर्तमान शिवास समजतांच त्या यज्ञाचा नाश करण्याकरितां त्यानें वीरभद्रास पाठविलें. वीरभद्रानें जमलेल्या सर्व देवांस लाथांनीं व बुक्यांनीं बडवून दक्षाचा शिरच्छेद व यज्ञाचा नाश केला—ही कथा प्रस्तुत स्थली अनुसंधेय आहे. ७. यांत मूळ कर्णपर्वाच्या ५६ व्या अध्यायांतील ८७ व्या श्लोकापुढवा कथाभाग, ५७ वा अध्याय व ५८ व्या अध्यायांतील सहा श्लोक यांतील कथाभाग आला आहे. ८. हें 'तेजा'चें विशेषण. ९. जिष्णुचे हि भुज संशप्तकांत बहुत तेज प्रकट करिति. [हें तेज] समरीं भटांसि न उरवी, [जैसा] हुतभुज वनांत मृगांसी न [उरवी]—असा अन्वय. उत्तरार्धातील 'तैसें' ह्या शब्दाबद्दल 'तैसे' असा पाठ आहे, त्यास अनुसरून पुढीलप्रमाणें अन्वय करावा:—जैसे वनांत हुतभुज (अग्नि) मृगांसि न उरवी, तैसे जिष्णुचे भुज भटांसि (न उरविती). देहलीदीपन्यायानें 'उरवी' शब्द उभयत्र वापरावा. १०. अग्नि. ११. द्रौपदीची. १२. 'स्व'शब्दानें पृथ्वीवर आपला पैतृक हक्क आहे, असें पार्थानें सूचविले आहे. १३. इच्छा.

शतशा हतशात्रवनवरक्तासवगान करुनि मंहि माजो, ।
 देवसभा ही सेवुनि तव दासाचा विचित्र महिमा जो. ॥ ३
 यमदूत, दोष, विघ्न त्वत्कीर्तनरवभये जसे पळती, ।
 तैसे चि मँद्धनुर्ध्वनिभीत भट क्षिप्र पळति, तों गळती. ॥ ४
 कर्णाचा गंजकक्षध्वज दिसतो आमुच्या बळांत चि तो, ।
 पुरुषव्याघ्रप्राया वीरांचे रंशि संगरीं रचितो. ॥ ५
 चाल सख्या ! हरि ! सत्वर तेथें ने तन्निवारणार्थ मला; ।
 यम लाजो तव दासा, वाटे वृष काळ पांडवां गमला. ॥ ६
 विधिहंत रंज्यच्युत जन्हि तन्हि केले त्वां चि सत्य पांडवसे. ।
 काय अशक्य तुज विभो ! सत्तंत तुज्या चि सत्यपांड वसे. ॥ ७
 कर्णातें साहेसा न दुजा मजवेगळा तुला कळतें; ।

१. मरण पावलेले जे शेंकडों शत्रुसमुदाय, त्यांच्या नवरकरूप मद्याचें प्राशन. शतशा पान करुनि मंहि माजो—असा अन्वय. शात्रव=शत्रूंचा समूह. २. पृथ्वी. ३. स्वर्ग देखील. देवसभा ही माजो—असा अन्वय. ४. तुझा दास जो मी त्याचा. 'तव दास' शब्दांनीं हा सर्व महिमा तुझाच आहे, असें सुचविलें आहे. ५. यमदूत पळती; दोष पळती, विघ्न (विघ्न) पळती—असा अन्वय. 'विघ्न' हा शब्द संस्कृतात पुल्लिगी आहे. ६. तुझ्या कीर्तनाच्या गजराच्या भयानें. ७. माझ्या धनुष्याच्या रवानें भय पावलेले. ८. शीघ्र. ९. गळति तो पळती—असा अन्वय. माझ्या धनुष्याचा शब्द ऐकून वीर भिऊन जमिनीवर पडेपर्यंत पळत जातात—असा अर्थ. 'ते गळती' असें पाठान्तर. १०. हत्तीच्या गळ्याला बांधावयाचा जो दोर ती कक्षा; तद्युक्त ध्वज ज्याचा असा. मुळांत सुद्धां 'गजकक्षध्वज' असेंच पद आहे. (अध्याय ३६ गीति ६ बरील टीप पहा). ११. पुरुषांत जे वावाप्रमाणें अशांस, वीरश्रेष्ठांस. 'पुरुषव्याघ्र प्राया वीरांचे' असा पाठ घेतल्यास—पुरुषश्रेष्ठ (कर्ण) प्राया (बडुधा) वीरांना मारून त्यांचे खच पाडीत आहे—असा अर्थ. १२. वीरांस मारून त्यांचा ढीग रचितो—असा भाव. १३. वृष (कर्ण) पांडवां (पांडववीरां) काळ (मृत्यु, यम) गमला; [तस्मात् मी त्याचा पराभव करीन व यमसदनास पांडववीरांना जाऊं देणार नाहीं व अशामुळे] यम तव दासा (मला) लाजो. म्हणजे यमाच्या पराक्रमापेक्षां अर्जुनपराक्रम विशेष आहे. किंवा वृष पांडवा (पांडवपक्षीयांना) काळ (यम) गमला (वाटला) (पण आतां मी असा कौरवनाश करीन कीं त्या योगें) तव दासा (प्रत्यक्ष) यम लाजो ! म्हणजे यमावरही मी ताण करीन—असाही अर्थ होईल. यम लाजेल—असा भाव. १४. दैवहीन. १५. राज्यभ्रष्ट. १६. पांडवाप्रमाणें. दुर्दैवी व म्हणून राज्यभ्रष्ट झालेले पांडव खरोखर तूच फिरून पांडवासारखे केलेस. भिकाऱ्याप्रमाणें वनवासांत हिंडत असताना पांडव राजपुत्राप्रमाणें नव्हते. त्यांना सैन्य वगैरे मिळवून देऊन तूच राजपुत्राप्रमाणें युद्धास समर्थ केलेस—असा अर्थितार्थ. सत्य=खरोखर, खरोखरीचे. १७. सत्य+प+अड=सत्यलोक+पति+अंड=ब्रह्मांड.

अद्भुत तेज जयाचें, भस्म चि केलें असेल गा ! बळ तें. ॥ ८
 वर्जुनि वृषासि मज निजकटकीं च प्रथम ने. प्रभो ! अथवा ।
 माने तें करिं, यूथप तूं यूथशिवज्ञ, तज्ज्ञ मीं न थवा.' ॥ ९
 सुसितमुख सुखसागर कृष्ण म्हणे, 'प्रथम कौरवांत शिरें; ।
 कांपों दे देवांचीं त्वद्भुजगुणगानगौरवांत शिरें.' ॥ १०
 ऐसें वदोनि हरिनें हरिवर ते प्रेरिले अरिबळांत; ।
 वायूनीं घन तैसे अश्वानीं उधळिले रिपु पळांत. ॥ ११
 दीपपथ जसा तिमिरें, सोडिति कटके रथप्रवेशपथ; ।
 न टिकति रिपु जिष्णुपुढें, जैसे दिव्यापुढें कुंडे शपथ. ॥ १२
 तो दुर्प्रेक्ष्य स्यंदन अहितां, घूंकद्विजां जसा तरणी; ।

१. जयाचें अद्भुत तेज [अशा कर्णें] तें बळ भस्म चि केलें असेल—असा अन्वय. २. वृष ज्या बाजूस आहे त्या बाजूनें रथ न नेतां माझे सैन्य ज्या बाजूस आहे तिकडे ने—असा भाव. कर्णाच्या पाठीमागच्या बाजूनें मारा न करितां पुढून सामना देण्याचा अर्जुनाचा आशय दिसतो. असा अर्थ केल्याशिवाय 'वर्जुनि वृषासि'चा अर्थ बरोबर लागत नाही. वर्जुनि=टाकून. पण बरील संदर्भावरून अर्जुनाचा उद्देश कर्णाशीं युद्ध करण्याचा दिसतो; त्यापासून पळून जाण्याचा दिसत नाही. ३. माझ्या सैन्यांत; पांडवसैन्यांत. ४. तुला वाटेल तें कर. तूं अमकें कर, तमकें कर, असें मी सागत नाही, तर तुला जें योग्य दिसेल तें कर—असा भाव. ५. यूथ=कळप, सजातीय प्राण्याचा समूह. यूथप=लोकाचा अधिपति. ६. यूथाचें हित कशांत आहे हें जाणणारा. ७. कृष्णा ! तुला वाटेल तें तूं कर. कारण कळपाच्या कल्याणाचा मार्ग त्याच्या अग्रणीलाच उत्तम कळतो. आमचा अग्रणी तूं आहेस. अर्थात् आमचें हित तुलाच चांगलें कळतें, तसें मला किंवा इतर मंडळीला कळत नाही—असा स्पष्टार्थ. येथें 'न' हें पद काकाक्षि-गोलकन्यायानें 'मी' व 'थवा' ह्या दोहोंशी अन्वित करावें. मी तज्ज्ञ न=मी जाणता नाही. थवा गोलकन्यायानें 'मी' व 'थवा' ह्या दोहोंशी अन्वित करावें. मी तज्ज्ञ न=मी जाणता नाही. थवा तज्ज्ञ न=इतरही जाणते नाहीत. थवा=यूथ, समुदाय, मंडळी. ८. 'ससितमुख' असें पाठान्तर. ९. अगोदर कौरवसैन्यात जा. १०. शिरें कांपों दे=डोळू दे. ११. तुझ्या भुजांच्या पराक्रमादि गुणगानानें (गाऊन) गौरविण्यांत. १२. मस्तकें. १३. श्रेष्ठ घोडे. १४. जसा तिमिरें (काळोखानें) दीपपथ (दिव्याचा रस्ता; दिव्याचा प्रकाश जेथपर्यंत पडतो तेथपर्यंतचा प्रदेश) [सोडावा तसा] कटके रथप्रवेशपथ सोडिती—असा अन्वयार्थ. १५. रथ आंत शिरण्याचा रस्ता. सैन्य दुभगून रथ आंत शिरला—असा भाव. १६. तप्त तैलांत टाकलेले पदार्थ काढणें वगैरे दिव्य करण्याचे वेळीं. १७. खोब्या. १८. शपथा. 'शपथ' हा शब्द संस्कृतांत पुलिगी आहे. १९. पहाण्यास अशक्य असा. २०. घुबळपक्ष्यांस. २१. सूर्य.

शर ते किरणसम, गमति, तमसम रिपु; होय तद्विघात र्णी. ॥ १३
 दुर्योधन पुनरपि ते संशप्तक अर्जुनावरि प्रेषी, ।
 धांवति हरिप्रियावरि, यज्ञावरि जेंवि निर्जरद्वेषी. ॥ १४
 चौदा सहस्र सौदी, रथ एक सहस्र, तीन शें हत्ती, ।
 श्रीमत्पार्थरथावरि दोन शतसहस्रें धांवले पत्ती. ॥ १५
 त्यांहीं शरवृष्टि तशी केली गोवर्धनीं हि न धनांहीं; ।
 परि शंखवर्ष पार्थीं आत्मज्ञीं जेंवि होय अथ नाहीं. ॥ १६
 रिपुसेनाशर विजयीं जयद चि आशीःप्रयुक्त अक्षतसे, ।
 मोहिति न उर्वशीचे जेंवि कटाक्ष प्रमोहदक्ष तसे. ॥ १७
 दक्षकृतगर्हणा जसि गिरिशें तसि अर्जुनें खरिपुसेना, ।

१. तत्+विघात=त्या शत्रूंचा नाश. २. र्णी तद्विघात (त्या शत्रूंचा नाश) होय—असा अन्वय. ३. देवाचे द्वेषी म्हणजे शत्रु, राक्षस. ४. घोडेस्वार. ५. शत सहस्र=लक्ष. ६. पायदळ. ७. त्याहीं (त्या संशप्तकांनीं) [जसी] शरवृष्टि केली तशी घनांहीं (मेघांनीं) गोवर्धनीं हि (गोवर्धन पर्वतावर देखील) न केली. प्रस्तुत स्थलीं गोवर्धनोद्धारणकथा अनुसंधेय आहे. ती कथा अशी:—प्रतिवर्षी नंद इंद्रयाग करीत असे. एकदां कृष्णानें तो याग बंद करवून गोवर्धन पर्वताजवळ दुसराच याग करविला. त्यामुळें इंद्रास राग येऊन त्यानें गोकुलावर अतिवृष्टि करविली. पण कृष्णानें गोवर्धन पर्वत छत्राप्रमाणें धरून गोकुलाचें त्या वृष्टीपासून संरक्षण केलें—अशी भागवतांत कथा आहे. ८. येथें रा० पराडकर यांच्या प्रतीत 'घनांहीं' असा शब्द आहे. ९. शस्त्रांचा पाऊस. १०. आत्मस्वरूप जाणणाऱ्या पुरुषाच्या ठायीं. ११. नाहीं होय=निष्फल होय. जेंवि आत्मज्ञी अथ (पाप) नाहीं (नाहींसें) होय [तेंवि] पार्थी शंखवर्ष [नाहीं होय]—असा अन्वय. १२. शत्रूंच्या सैन्यानें सोडिलेले बाण. १३. जयच देणारे. १४. आशीः+प्रयुक्त अक्षत=आशीर्वादयुक्त अक्षता. १५. जेंवि [ज्याप्रमाणें] प्रमोहदक्ष (मोह वाढविण्यास समर्थ) उर्वशीचे कटाक्ष तसे रिपुसेनाशर (अर्जुना) न मोहिति (मोहित करीत नाहींत, एवढेंच नव्हे पण उलट) आशीःप्रयुक्त अक्षतसे विजयीं जयद चि [झाले]—असा सार्थान्वय. १६. मोह वाढविण्यास समर्थ. १७. 'जेंवि—तेंवि' अशा प्रयोगाच्या ऐवजीं 'जेंवि—तसे' असा प्रयोग आहे. १८. दक्षप्रजापतीनें केलेली निंदा, दक्षानें केलेली निंदा शकरानें सहन केली. तसा शत्रुसैन्याचा मार तीव्र असूनही अर्जुनानें सहन केला, हें योग्यच आहे. कारण धैर्य धारण न केल्यास सत्कीर्ति मिळत नाहीं. येथें अर्जुनानें शत्रूंचा खरपूस समाचार घेतला. शकरानेंही दक्षास ताबडतोब प्रायश्चित्त दिलें. पण ही वस्तुस्थिति पाहिल्यास तद्विरुद्धार्थक 'साहिलें' हें पद अयोग्य वाटतें. 'प्रतिकार करणें' ह्या अर्थाचें क्रियापद येथें असावयास पाहिजे होतें. १९. शिवानें. वर दिलेल्या दक्षयज्ञध्वंसकथानकावरून शिवानें दक्षकृत निंदेचा प्रतिकार कसा केला हें

- उग्रा हि साहिली; कीं, सद्यश् धृति टाकिल्यावरि पुसेना. ॥ १८
हरिनामबळें न गणी ग्रन्हाद् विपत्तिला, अरिचमूला ।
- गांडीवबळें पार्थ हि; पावे ती च स्वयें लैय सैमूला. ॥ १९
तो द्रौणि अर्जुनावरि हरिवरि हरि जेंवि ये रण कराया, ।
सोडी शर; तद्गणनीं कुशळ नसे गर्ग ही गणक राया ! ॥ २०
विप्रव्याघ्रभयें ती पांडवपृतना पळे जसी हरिणी; ।
हे ही स्वरूप चि तच्छरहरिलक्षें लक्षिली चैमूकरिणी. ॥ २१
निश्चेष्ट कृष्ण केले, मेलेसे लेखिले चि लेखैगणें; ।
न तगे ज्ञानिमनीं त्या धैर्यें प्राकृतजनीं कसे तगणें ? ॥ २२
गोप्तै चराचराचे मिळिले गुरुसुतशरत्रजाजगरें; ।
बहु मोह पावले सुर अंसुर नर हि, जेंवि सर्पराजगरें. ॥ २३

स्पष्टच आहे. साहिली=योग्य प्रकारें प्रतिकार करून आपली श्रेष्ठता संपादिली. हाच अर्थ वर 'कर्णांतें साहेसा' इत्यादि ८ व्या गीतींत 'साहेसा' या पदांत आहे. साहणें=टिकाव धरणें.

१. धृति टाकिल्यावर (धैर्य सोडून दिल्यावर, भिन्न ज्ञाल्यास) सद्यश् पुसत नाही (सद्यश् हुकूनही पहात नाही)—असा भाव. २. विपत्ति किंवा अरिचमू. ३. स्वयें=स्वतः. ती अर्जुनाचा नाश न करी, तर स्वतःच मरे. ४. समूळ, संपूर्ण. ५. 'तो द्रौणि' असें पाठान्तर. ६. एका सिंहावर दुसरा सिंह. ७. तत्+गणनीं=त्या बाणांच्या गणनेविषयी. यथे 'अत्युक्ति' अलंकार आहे. ८. ज्योतिषशास्त्रज्ञ ऋषि. याच्या नांवानें 'गर्गसहिता' प्रख्यात आहे. ९. ज्योतिषी. १०. अश्वत्थामारूपी बाघाच्या भयानें. ११. पांडवसैन्य. १२. हे=पूर्वार्धातील वर्णन. 'हे' असें पाठान्तर. हे=पूर्वार्धातील उपमा. १३. तत्+शर+हरि+लक्ष=त्याचा+बाण+सिंह+लक्ष=त्याच्या बाणरूपी लक्ष (लाखां) सिंहांनीं. १४. सेनारूप हस्तिनी. १५. देवगणानें. १६. [जें] ज्ञानिमनीं न तगे त्या धैर्यें प्राकृतजनीं (सामान्य लोकांमध्ये) कसे तगणें (टिकावें ?). हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १७. रक्षक. १८. स्थावरजंगमांचे. 'चराचराचे' असें पाठान्तर. १९. अश्वत्थाम्याच्या शरसमूहरूपी अजगरानें. २०. समुद्रमथनसमयीं शेषास, रवीनें घुसळण्याकरितां दौरा केला होता. मथनास प्रारंभ झाल्यावर शेष स्वशरीर व पर्वत यांच्या धर्षणानें अस्वस्थ होऊन विष ओकू लागला. तेव्हां त्या विषानें सुरासुर व नर भीति पावले. या कथेस अनुलक्षून हे नाक्य आहे. २१. हे सुरासुरनर प्रेक्षकवर्गातील समजावे. २२. शेषाच्या विषानें.

‘हा ! हा !’ म्हणति मुनीश हि, महि कांपे, भूमि होय हंततेजा; ।

तो तो भ्रमे चि, दिसले जेंवि रेंवींदू तैमास्यगत ते ज्या. ॥ २४

गुरुसुत खरशरपूरीं बुडवुनि गांडीवपाणि अरिपाणी, ।

अरिवदनींचें तें किति ? सुरवदनींचें हि सर्व हरि पाणी. ॥ २५

वर्णुं शरवृष्टि कशी ? पाडी बहुदाट अंधकारा ती, ।

वांटे न द्विज, करितो विश्वासि संपाट अंधकाराती. ॥ २६

कृष्ण म्हणे, ‘तापवितो प्रळयीं लोका जसा रवि प्रबळ, ।

पार्थ तसा चि अरिजना, परि दिसतें आज सार विप्रबळ.’ ॥ २७

द्विज वर्धमान केवळ पार्थ सखा हीयमान हें पाहे, ।

क्षोभे स्वभक्तवत्सल देव, न निजदासदुर्दशा साहे. ॥ २८

पाहे त्या विप्रा प्रभु जैसा कीं पुष्पसायका पुरहा; ।

१. एकदां महीबद्दल विधान केल्यावर भूमीचें विधान निराळें करण्याचें कारण काय ? भूमि निस्तेज झाली म्हणजे काय ? भूमि (अर्थात् माती) ही तेजस्वी म्हणून कधीं कोणत्या कवीनें वर्णिली आहे ? येथें ‘भूमि’ बदल ‘भानु’ असा पाठ आहे, तोच शुद्ध पाठ असावा. पण पंतलिखित प्रतींत ‘भूमि’ असाच पाठ आहे. २. तेजोविहीन. ३. अन्वयः—ज्या ज्या मनुष्यास) ते (कृष्णार्जुन) जेंवि तमास्यगत रवींदू [तिंवि] दिसले तो तो (तो तो मनुष्य) भ्रमे चि (कृष्णार्जुन मेले असा भ्रम त्यांस झाला)—हा भाव. ४. रवि+इंदु=सूर्य व चंद्र. ५. तम+आस्य+गत=राहूच्या सुखांत गेलेले, ग्रहण लागलेले. ६. गांडीव आहे पाणींत (हातांत) ज्याच्या, असा अर्जुन. ७. चक्रपाणि, कृष्ण. अरि=चक्र. ८. अरिवदनाचें पाणी पळविणें फारसें मोठें काम नाही. ९. तेज येथें पंतलिखित प्रतींत ‘पाणी’ असा शब्द आहे. १०. शरवृष्टि. ११. पंत उत्प्रेक्षा करितात कीं, अंधकाराती (शिव) जगासि सपाट करि; द्विज (अश्वत्थामा) न करि. अश्वत्थामा द्रौणीचा नाश करित नाही, तर प्रत्यक्ष रुद्रच जगत्प्रळय करित आहे. अश्वत्थामा रुद्राच्या अंशानें जन्मला होता, हें येथें लक्षात ठेवावें. १२. अश्वत्थामा. १३. सपाट करणें=उध्वस्त करणें १४. अंधकासुराचा शत्रु (शिव). १५. लोका=मृत्युलोकास. ‘लोका’ असें पाठान्तर. १६. पार्थ तसा चि अरिजना—ह्या वाक्यांत ‘नेहमीं’ हें पद अभ्याहृत समजावें. १७. उत्तम. १८. अश्वत्थाम्याचें बळ. नेहमीं पार्थाचें बळ अधिक असे; पण आज पार्थापेक्षां द्रौणीचेंच बळ अधिक दिसतें—असा भाव. १९. वाढणारें तेज ज्याचें असा. २०. सखा=मित्र, कृष्ण. पार्थ हीयमान [आहे] हें सखा पाहे—असा अन्वय. २१. क्षीणतेजा असा, तेज कमी होत आहे ज्याचें असा. २२. त्रिपुरांतक शकरानें मदनाकडे जसें दाहण कोपानें पाहिलें, तसें कृष्णानें अश्वत्थाम्याकडे पाहिलें—असा भाव. २३. मदनास. २४. पुरहा—त्रिपुरांचेंहननकर्ता शिव.

- तेव्हां वाटे होइल देवदृग्गीत काय कापुर हौं. ॥ २९
- विजयास हि क्षण क्षण पाहे प्रणयें, खिजे, मुरारि पुसे ।
पार्था 'गमतों आम्हीं प्रिय किंवा या धरासुरा रिपुसे ? ॥ ३०
- खेळसि कीं तूं भांडसि ? आहे बळ तव भुजांत कीं नाही ? ।
चाप असे कीं त्यजिलें बाहूनीं शक्तिधैर्यहीनाहीं ? ॥ ३१
- आहेसि कीं रथावरि ? निजला नाहीस कीं ? रणाजिर हें, ।
न गृह; न पर्यंक हि, हा रथ; सुख येथें निजेचिया विरहें. ॥ ३२
- गुरुसुत म्हणोनि मानिसि, करिसि उपेक्षा; परंतु हा काळ ।
नोहे चि उपेक्षेचा, बंधुं न हा, क्षोभला महाकाळ.' ॥ ३३
- पार्थ प्रताप दावी स्वीकारुनि विष्णुचा सुबोध मनें, ।
जाणों प्रदीप्त केला पवनानें मंद वन्हि तो धमनें. ॥ ३४
- धनु खंडी, ध्वज तोडी, छत्र च्छेदी सुर्वत्सदंतानीं; ।
मग शत्रुजत्रुदेशीं ताडी गाया प्रताप संतानीं. ॥ ३५

१. देवाच्या (कृष्णाच्या) दृक् (दृष्टि)रूपी अग्नीत. २. अग्नीत कापूर होईल, म्हणजे जळून
मस होईल. ३. अश्वत्थामा. ४. प्रेमानें. ५. खिजे, लज्जा व कोप या विकारांनीं युक्त होई.
६. येथें 'आपण' ह्या शब्दाची योजना समर्पक झाली असती. ७. ब्राह्मणाला, अश्वत्थाम्याला.
हा अश्वत्थामा आपणास शत्रु समजतो कीं मित्र समजतो ? तो आपणास मित्र समजतो, अशी
तुझी समजूत झाली आहे, असें तुझ्या कृतीवरून वाटतें. पण ती समजूत खरी नव्हे-असा
कृष्णाचा भाव. ८. सामर्थ्य व साहस यांनीं हीन अशांनीं. हें 'बाहूनीं' याचें विशेषण. बाहूंच्या
ठिकाणीं शक्ति संभवते, पण धैर्य कसें संभवणार ? म्हणून येथें धैर्य=टिकाव, नेट-असा अर्थ
ध्यावा. येथें रा० चराडकर यांच्या प्रतीत 'शक्तिधैर्यहीनाहीं' असा शब्द आहे. ९. रणांगण.
१०. येथें (रणांगणांत) [श्लोष वेतल्यानें सुख प्राप्त होत नाही तर] निजेचिया विरहें (श्लोपीं न
जातां, जागृत राहिल्यानें) सुख [प्राप्त होतें]. ३१ व ३२ या गीतींत निश्चय नामक अलंकार
आहे. तल्लक्षण.-'अन्यन्निपिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः' [साहित्यदर्पण-१० परिच्छेद].
'अनाचें प्रसंगोचित निवारण करून वस्तुस्थितीचें कथन केले म्हणजे निश्चयालंकार होतो.'
अर्जुनास भ्रम झाला आहे, अशी शंका घेऊन कृष्ण भ्रमनिरास करीत आहे म्हणून प्रस्तुत
श्लोकी हा अलंकार. ११. सन्मानिसी. १२. समय. १३. हितचिंतक. १४. क्षोभलेला. १५. यम,
मृत्यु. मृत्यूचें भयकरत्व दर्शविण्यासाठीं त्यास तुसता 'काळ' असें न म्हणतां 'महाकाळ' असें
म्हटले आहे. १६. वायूनें. १७. फुंकण्यानें. १८. वत्सदंत नांवाच्या उत्तम बाणांनीं.
१९. शत्रूंचें डोकें आणि घड यांच्या संधिभागी. २०. साधुंनीं.

मूर्च्छित होय द्रौणी, ध्वजयष्टि धरी, म्हणोनि सूतानें ।
 विप्र क्षिप्र पळविला, मंत्रक्षत जेंवि भूत भूतानें. ॥ ३६
 करि हरिसख मैखदमनासम समरीं कर्म, गुरुसुता पळवी, ।
 पळ वीर धीर न धरिति, नुरति तृणें ज्यांत शुचि ईनोपळ वी. ॥ ३७
 भीमें कौरव मथिले, संशप्तक मारिले नरें अजितें, ।
 वधिले पांचाळ वृषें, वीरनिधन मैज न सांगवे अजि ! तें. ॥ ३८
 नाचति रणीं कबंधें, 'कीं सार्थक जाहलें भलें' म्हणती, ।
 हांसति मुखें सुखें; त्या तद्भाग्या, त्यांस ही नसे गणती. ॥ ३९
 धर्म क्षंतार्त होउनि माधारा एक कोस तो सरला, ।
 जैसा वृष्टि करुनियां आणायो तोर्यें मेघ ओसरला. ॥ ४०
 त्या काळीं दुर्योधन कर्णप्रमुखस्ववीरसंघाला ।
 प्रार्थूनि म्हणे, 'हरिसे, अरिसेनेवरि उठा, उड्या घाला. ॥ ४१
 स्वर्गद्वार उघडलें, हें दुर्लभ पुण्यपर्व; कां मरणीं ।
 भ्यावें ? त्यजितां नश्वर वपु, साधति नित्य सर्व काम, रणीं. ॥ ४२

१. ध्वज बांधण्याकरितां रथावर जी काठी उभारितात ती. मूर्च्छित होऊन पडतां पडतां
 अश्वत्थाम्यानें ती काठी धरिली. २. पचाक्षण्याच्या मंत्रांनीं पीडिलेलें. मंत्रामुळें त्रस्त झालेल्या
 भूतास दुसऱ्या साह्यकारी भूतानें जसें पळवावें तसें. ३. शिवासम. ४. ज्यांत (ज्या तृणांत)
 इनोपळ (सूर्यकांत मणि) शुचि (अग्नि) वी (प्रसवे, उत्पन्न करी) [तीं] तृणें नुरति—असा अन्वय.
 ५. अग्नि. ६. इन+उपळ=सूर्य+मणि=सूर्यकांत. ७. अजिक्यानें. ८. कोण कोण वीर मरण पावले
 हें सांगणें पंतांस मोठें दुःखकारक वाटत आहे, असें पंत सांगतात. पण खरोखर वर्णनाचा
 संक्षेप करण्याची ही संधी पंतानीं साधिली आहे. ९. (जन्माचें) साफल्य. १०. म्हणती=जणूं
 काय कोलत होती! ११. गीतीचा अन्वयः—रणीं कबंधें नाचति. मुखें (कबंधांवरून खालीं
 पडलेलीं मुडकीं) '[जन्माचें] भलें सार्थक जाहलें कीं,' [असें] म्हणती [व] सुखें (आनदानें)
 हासति, त्या तद्भाग्या (कबंधाच्या वैभवास) (आणि) त्यास ही (मुखांसही) गणती नसे (असंख्य
 मुखें—असा भाव). १२. त्यास=त्या नाचणाऱ्या कबंधास व हसणाऱ्या तोंडांस. १३. क्षतानें
 दुःखित. १४. पाणी. १५. रिकामा होऊन निघून गेला. १६. सिंहाप्रमाणें. १७. पर्वकाळ.
 ज्या काळीं खानजपादि कर्म केल्यास पापाचा क्षय होतो त्यास 'पर्व' म्हणतात. १८. अशाश्वत
 शरीर. १९. इच्छा. रणीं नश्वर वपु त्यजितां सर्व नित्य काम साधति (प्राप्त होती). या वाक्यांत
 'नश्वर वपु' व 'नित्य काम' या शब्दांत विरुद्धगुणन्यास आहे. 'नश्वर' या विशेषणानें
 रणीं जरी नाही, तरी कधीं तरी कोठें तरी वपूचा नाश होणार हें सुचविलें आहे. नित्य=शाश्वत,
 अनश्वर. नश्वर देह रणीं सोडिल्यानें शाश्वत मुक्ति मिळते—असा भाव.

मारुनि पांडवांतें मजसह सेवाल सर्व हे वसुधा; ।

मेख्या हि वीरलोकीं प्याल चि, होऊनि, दिव्य, देव, सुधा.' ॥ ४३
तें हृष्ट वीर गर्जति, तों चि कृपाचा स्वयें वदे भाचा, ।

‘धृष्टद्युम्नाचा वध करिन पणें, हरि जसा मंदेभाचा. ॥ ४४

जेणें न्यस्तायुध गुरु वधिला त्याचा करीन जरि वध मीं, ।

तरि उतरीन कवच हें, नमनें ही न द्रवेल मन अधमीं. ॥ ४५

होतां वृथा प्रतिज्ञा सद्गति न घडो मला, घडो पतन, ।

भीमासि, अर्जुनास हि, मारीन, करील त्यासि जो जतन. ॥ ४६

करितां गुरु प्रतिज्ञा गुरुपुत्रें, भारती चमू खवळे; ।

धांवे धर्मचमूवरि; जयगतिकीर्त्यर्थ तीं हि कां न वळे ? ॥ ४७

सैनिक जें निकरानें भांडति तें चालती न रविवाह; ।

वाटे रंगें खेळति, संभर न तो, भाग्यवत्तरविवाह. ॥ ४८

शीतळ मंद सुगंध श्रमशमन श्वसन संगरीं वाहे, ।

सुरजन सहांप्सराजन, मन देउनि, शुद्ध युद्ध तें पाहे. ॥ ४९

शीतसुगंधद्रव्यद्रव सिंचिति भटमहानटांवरि त्यां, ।

कंठीं माळा घालिति, मरणापूर्वीं च जाहल्या वरित्या. ॥ ५०

१. पृथ्वी. २. अमृत. 'दिव्य' हें सुधेचें विशेषण. ३. अश्वत्थामा. ४. मद+इभ=मदोन्मत्त
हत्ती. ५. वायुधें खालीं ठेविलेलीं आहेत ज्यानें असा. ६. येथें 'जरि-तरि' चा अर्थ 'जेव्हां
तेव्हां' असा आहे. ७. मला तो शरण आला तरीही. ८. नरकवास. ९. त्यासि (धृष्टद्युम्नाला)
जो (कोणीही-मग तो भीम किंवा अर्जुन कां असेना ?) जतन (रक्षण) करील [त्या] भीमासि
[किंवा] अर्जुनास हि मारीन. १०. जो त्यासि (भीमास किंवा अर्जुनास) जतन करील त्यासि
(कृष्णास) मारीन-असा अर्थ केला तरी चालेल. ११. मोठी. १२. कौरवांचें सैन्य. येथें 'फार
ती चमू खवळे' असाही पाठ आहे. १३. विजय, सद्गति व सत्कीर्ति हीं मिळविण्याकरितां.
१४. पांडवसेना ही-पंत. १५. सूर्याच्या रथाचे घोडे. कौरवपांडवांचा अद्भुत संग्राम पाहण्यांत
शुंग ज्ञान्यामुळें सूर्याचे घोडे चालेनासे झाले. १६. रगानें. जणू काय एकमेकांच्या आंगावर
रंगच टाकीत आहेत. १७. हा अपन्हृति अलंकार. पण यांत उत्प्रेक्षेचीच विशेष छटा
मारीत आहे. १८. भाग्यवत्+नर+विवाह=श्रीमान् पुरुषाचें लग्न. १९. श्रम निवारण करणारा.
२०. वायु. २१. अप्सरांच्या समुदायासह. 'सहाप्सरोजन' असें पाठांतर. २२. अप्सरा.

वीरवरातें सेवी कल्पुनि सुव्यजन अंचळाला जे, ।

त्या अप्सरेसि, जाणों, अवलोकुनि फार चंचळा लाजे. ॥ ५१

वरि तळपति, पळ पतिता न उपेक्षिति, झेलिती सती अमरी; ।

पद्मवनासि विकसापूर्वीं हि क्षण न सोडिती अमरी. ॥ ५२

त्या भटमणिवरि करिति च्छत्र निजा अंचळसि अंचळा या ।

देवी, छत्रे तुटलीं ज्यांचीं, ज्यांवरि रणांत न च्छाया. ॥ ५३

मंदाकिनीसरोरुहमकरंदनिषेकशीतळें पदरें ।

वीरांचें मुख पुसिती, वीजिति, यन्मन धरी न कंप दरें. ॥ ५४

मृति वरि भटकटकाला, दुर्लभरसपानकामुकाला हे ।

अमृतप्रपा चि आजि; स्वःस्त्रीचा जन निकी मुका लाहे. ॥ ५५

१. उत्तम पंखा. अन्वयः—जे [जी अप्सरा] अंचळाला (आपल्या पदराला, व्यजनाच्या अभावीं) सुव्यजन कल्पुनि वीरवरातें सेवी (वारा घाली), त्या अप्सरेसि अवलोकुनि जाणों चंचळा फार लाजे. अप्सरा पदरानें वारा घालित असल्यामुळें तिच्या पदराखालचा शरीराचा भाग क्षणात दिसे व पुनः क्षणात दिसेनासा होई. अशा रीतीनें शरीराच्या पिंजळसर रंगानें व दृश्यादृश्यतेनें ती अप्सरा विजेश लाजवी—असा कवीचा आशय. ही सर्व कल्पना पंतांचीच होय. ही शृंगारपरिप्लुत कल्पना कालिदासास ही शोभण्यासारखी आहे. २. पदराला. ३. वीज. ४. आकाशात. ५. पळभर देखील. ६. युद्धांत पडलेल्यास. ७. अप्सरा. ८. प्रफुल्लित होण्याच्या पूर्वींही. ९. प्रतिवस्तूपमालकार. १०. अन्वयः—रणांत ज्यांचीं छत्रे तुटलीं [न त्यामुळें] ज्यांवरि रणांत च्छाया न, त्या भटमणिवरि या देवी (अप्सरा) निजा (आपल्या) अंचळा अंचळसि च्छत्र करिति. ११. येथें 'भटमणिवरि' असा अनेकवचनी पाठ असावयास पाहिजे होता. १२. अंचळ=स्वच्छ, पांढरा. १३. देवी=देवस्त्री, अप्सरा. (राजाची पट्टाभिषिक्त स्त्री असा अर्थ आहे, तो येथें घ्यावयाचा नाही). १४. मंदाकिनी+सरोरुह+मकरंद+निषेक+शीतळ=आकाश-गंगा+कमळ+रस+पडणे+थड=आकाशगंगेतील कमळपुष्पाच्या रसानें भिजलेल्या शीतळ अशा. निषेक=प्रोक्षण, मार्जन, शिपडणे. १५. वारा घालिती. १६. ज्या स्त्रियाचें मन. १७. भयानें. १८. सान्त्वयार्थः—भटकटकाला मृति (मरण) वरि; हे आजि (अशा रीतीनें वीर ज्यांत मरतात व अप्सरा ज्यास गाठतात ते युद्ध) दुर्लभरसपानकामुकाला (कष्टानें मिळणारें स्वर्गस्त्रियाचें अधरामृत पिण्याविषयीं ह्वापलेल्या लोकांस) अमृतप्रपा चि (अमृताची पोयच); [कारण त्या युद्धामुळें] जन स्वःस्त्रीचा (स्वर्गसंबधी स्त्रियेचा, अप्सरेचा) निकी (खरा) मुका लाहे. १९. अमृताचा पोय. २०. रण. २१. स्व.स्त्री=स्वर्गस्त्री (अप्सरा). २२. निकी=खरा. 'निकी' शब्द हिंदुस्थानी भाषेंत 'लज्ज'पर वापरतात. तोही अर्थ प्रस्तुत स्थलीं विनोदकर होईल.

भीमार्जुनकर्णांच्या बाणानीं जे रणांगणीं मेले, ।

ते झेलिले सुरींहीं सुरपुष्पांचे जसे नवे झेले. ॥ ५६

गुरुपुत्रादि महारथ जिंकुनि अर्जुन म्हणे सरुया हरिला, ।

‘देवा ! पहा स्वसेनामद कर्णे आजि सर्व संहरिला. ॥ ५७

तें पळतें धर्माचें कटक, जसें हस्तियूथ भी हरिला; ।

भ्यालें केवळ देवा ! त्या उग्रा सूतनंदना अरिला. ॥ ५८

धर्म दिसेना, त्याचा ध्वज हि दिसेना; असे दिवस थोडा, ।

तिसरा वांटा उरला; चाला, हे शैवमयी घेरा सोडा. ॥ ५९

वधिले वीर, पळविले, मजसीं कोणीं न येति भांडाया, ।

म्यां न वधावें पळतां; चाला; मारुनि काय रांडा या ? ॥ ६०

आधीं राजा पाहूं. वा ! ‘हूं’ म्हण, चाल, गा ! लगाम दिले ।

नेदीं, स्वरुण दिसति शैय कां रश्मिसुवर्णतंतुनीं मढिले. ॥ ६१

सांनुज राजा कुशली प्रथम विलोकुनि करीन मग युद्ध; ।

आधीं धर्म पहावा, कीं गुरु, तद्रहित कर्म न विशुद्ध. ॥ ६२

१. ते मृत वीर अप्सरानीं ताज्या पुष्पगुच्छांप्रमाणें (कोमल हातांनीं, फार जपून) झेलिले—असा अर्थ. २. अप्सरानीं. ३. कल्पवृक्षाच्या पुष्पांचे गुच्छ. ४. ‘भ्याले’ असें पाठांतर. भ्याले=सैनिक भ्याले. ५. पूर्णपणें. ६. दिवसाचा तिसरा भाग. ७. प्रेतांनीं व्यापिलेली. ८. भूमी. ९. या रांडा (भीतीनें पळून जाणाऱ्या योद्ध्यांस उद्देशून तिरस्कारबुद्धीनें हा शब्द वापरला आहे) मारुनि काय ? (मारुन काय फायदा—कांहींच नाही—असा भाव). रांडा=भिऱ्या मागुवाई. १०. लगाम दिले नेदीं=लगाम दिले सोडूं नको. ११. सु+अरुण=अत्यंत आरक्त. १२. हात. १३. येथें ‘कां’ हें उत्प्रेक्षावाचक पद आहे. १४. रश्मिसंवधी (लगामसंवधी) सुवर्णांच्या (सोन्याच्या) तंतुनीं (दोन्यांनीं). १५. जणू काय तुझे हात सोन्याच्या दोन्यांनीं (जरीनें) केलेल्या लगामानें मढिले (मढविलेले, सुशोभित केल्याप्रमाणें लाल) दिसति. घोड्यांचे लगाम ओढून ओढून कृष्णाचे कोमल हस्त आरक्त झाले होते—असा भाव. १६. भावांसह. १७. आधीं=रणकर्म करावयाच्या पूर्वी. धर्म आधीं पहावा, कीं (कारण) [तो धर्म] गुरु (श्रेष्ठ, राजा, वा सर्व सैन्याचा आधार होय); तद्रहित कर्म (राजा शत्रूच्या हातीं सांपडल्यानंतर त्याच्या सैन्यानें दाखविलेला पराक्रम) विशुद्ध न—असा सान्त्वयार्थ. येथें ‘धर्म’ हें पद त्रिष्टुप् आहे. धर्मरहित (अधर्मानें केलेलें) कार्य विशुद्ध नव्हे—असा दुसरा अर्थ सुभाषितरूप करावा.

अध्याय छत्तिसावा.

(अश्वत्थामा-दृष्टद्युम्नयुद्ध.)

विजयाच्या वचनें प्रभु रथ फिरवी, युद्धभूमिल वणीं; ।
 केशव ते शैवनिकर प्रेक्षी, स्तवि, पार्थवीर आकर्णी. ॥ १
 वणीं केशव जे शवदेश वर त्रिभुवनांत ते पूत, ।
 मूं तद्योगें शुद्धा, तेथ न येती च मृत्युचे दूत. ॥ २
 औदार्य नीरदाचें वनिं जेंवि मयूरराय केकांनीं, ।
 नारायण क्षणक्षण रण वणीं, जिष्णु आयके कानीं. ॥ ३
 पार्थ म्हणे कृष्णातें, 'चाल सख्या ! धर्मराज पाहों दे; ।
 आहों देवा ! तुज वश, तव यश हें तव पर्दीं च वाहों दे.' ॥ ४
 मग शीघ्र दूर जाउनि कृष्ण म्हणे, 'धोंवले नृपावरिते ।
 कौरव; भीमें पिटिले; पळति पहा; भंग जाहले अरि ते. ॥ ५
 तो भग्नकुरुबळातें ज्वलनप्रभ कर्ण रोधितो पळतां; ।

१. ह्यांत मुळांतील ५८ व ५९ ह्या अध्यायांतील कथाभाग आला आहे. २. प्रेतसमूह.
 ३. अर्जुनाच्या पराक्रमाची तारीफ करी. केशव स्तवी-असा अन्वय. ४. पेके. ५. जे शवदेश
 केशव वणीं [ते] त्रिभुवनांत वर (श्रेष्ठ) [व] पूत. केशवाच्या वर्णनानें ते प्रदेश पूत झाले-
 असा भाव. ६. पवित्र. ७. भूमी. ८. यमाचे. मृत्युचे दूत तेथें न येती, कारण तेथें पतन
 पावलेल्या वीरांस देवदूत स्वर्गांत नेत होते-असा भावार्थ. ९. मेघाचें. १०. उत्तम मोर.
 ११. मयूराच्या शब्दास 'केका' हें नांव आहे. 'केका वाणी मयूरस्य'-अमर. अन्वय:-जेंवि
 वनिं मयूरराय केकांनीं नीरदाचें औदार्य वणीं [तेंवि] नारायण क्षणक्षण रण [वणीं].
 १२. नारायण(कृष्ण) युद्धाचें वारवार वर्णन करी. कां? तर वीरास ठार मारून अर्जुन
 भूभार हलका करित होता. मयूर मेघास स्तवितो, कारण तो पाण्याचा वर्षाव करितो. जलाचें
 वर्षण मेघांस इष्ट, तसें अर्जुनकृत वीरांचें पातन कृष्णास इष्ट होतें. ह्या इष्टत्वामुळे येथें सुरेख
 उपमा साधली आहे. १३. देवा ! तुज [आम्ही, पांडव] वश आहोंत. हें तव यश तव पर्दींच
 वाहों दे. या शत्रुविनाशाबद्दल वारवार माझी जी तारीफ करतोस, ती योग्य नाही. हा सर्व
 तुझाच प्रताप. हें शत्रुहननाचें यश तुझेंच. माझे कांहीं एक नाही-असा भाव. 'आहें देवा !
 तुज वश' असें पाठांतर. आहें=मी (अर्जुन) आहें. १४. या गीतींतील लहान लहान वाक्यें
 युद्धांत एकामागून एक घडणाऱ्या प्रसंगांचें हुबेहुब वर्णन करून युद्ध डोक्यांपुढें चाललें आहे,
 कीं काय, असें भासवितात. १५. धर्मावर. १६. पराजित. १७. अग्नीप्रमाणें तेजस्वी.
 १८. अडवितो, पळून जाऊं देत नाही, मागे फिरवितो.

- पार्था ! ओळखिला कीं गजकक्षाकेतुनें महाबळ तां ? ॥ ६
- तो विप्रसिंह आला बाहेरि त्यजुनि कुरुचमूखदरी; ।
- तो धृष्टद्युम्न पहा त्यावरि खवळोनि चालिला तैदरी'. ॥ ७
- ऐसें दूरुनि दावी हरि, हाकी हंसवर्ण हयरले; ।
- ने रथ जिकडे कौरवपांडव विजयार्थ करिति रण यले. ॥ ८
- इकडोनि जाय अर्जुन, तों तिकडे विजयशालि कर्णासीं ।
- भांडे धृष्टद्युम्न, पुंवगेश्वर जेवि कुंभकर्णासीं. ॥ ९
- कर्णातें तो पार्षत, कर्ण हि त्या पार्षतासि, माराया ।
- दारुण संगर करिती; त्यांच्या घैर्या नसे सिमा राया ! ॥ १०
- पार्षतवधार्थ कर्णे शर एक, यमें खदूतसा, पिटिलां; ।
- पळतां नीट म्हणेल चि 'मंदा ! मागे रहा' महाकिटिला. ॥ ११
- बहु धांव घेतली, कीं, 'सत्वर मारूं खळा, भरो पानें ।
- रक्ताच्या पोट,' असें चितुनि कालानलभरोपानें. ॥ १२
- त्या उग्रा बाणातें, नागवरातें ज्यापरि शिखंडी, ।
- सात्यकि, रक्षाया बळपति, मोडाय़ा वृषा अरिसि, खंडी. ॥ १३

१. हत्तीचें चित्र फडकत आहे ज्यावर, अशा कापडाच्या निशाणानें. कक्षा=पट, उत्तरीय, हत्तीच्या आंगावर घालितात तो कपडा. हा शब्द 'कक्ष्या' असाही वापरतात. कर्णाच्या ध्वजावर हत्तीचें चित्र होतें, असें या वर्णनावरून दिसतें. २. त्वां. (मागे पृष्ठ १२२ टीप १३ पहा). ३. अश्वत्थामा. ४. कुरुसेनारूप आपली गुहा. ५. तत्+अरि=त्याचा+शत्रु=अश्वत्थामाचा शत्रु धृष्टद्युम्न. ६. पाढरे (हसाच्या रंगाचे). ७. पुवग+ईश्वर=मर्कट+अधिपति=सुग्रीव. हें सादृश्य केवळ यमकासाठीं नाही. पुवगेश्वर आपल्या पुवगांच्या (वानरांच्या)साहाय्यानें आपल्या-पक्षां अधिक बलवान् शत्रूवर चालून गेला, तसाच पांचालाधिपति धृष्टद्युम्न आपल्या पांचालांच्या जोरावर वीरश्रेष्ठ कर्णावर हला करावयास गेला-असा भाव. ८. धृष्टद्युम्नाचा आज्ञा वेगानें पाठविला. ११. मूर्खा ! १२. मोठ्या वराहाला. मोठा सूकर देखील त्याच्याइतक्या वेगानें पळत नाही-असा भाव. १३. रक्ताच्या पानें पोट भरो-असा अन्वय. १४. काल+अनलाम+रोप=प्रलयकालीन अग्निसदृश तेजोयुक्त बाणानें. १५. सर्पश्रेष्ठातें. १६. मयूर. १७. बळपति रक्षाया, वृषा अरिसि (शत्रु जो कर्ण त्यास) मोडाय़ा, सात्यकि त्या उग्रा बाणातें खंडी-असा अन्वय. १८. धृष्टद्युम्न. अठरा दिवसपर्यंत पांडवांचा सैन्याधिपति हाच होता.

भागहरावरि जेंवि व्याघ्र फिरे कर्ण सात्यकीवरि तो; ।

जाणों संग्राम बळी स्वर्गार्थ स्वर्पतीसवें करितो. ॥

१४

तों गांठी पांचाळा द्रौणि, जसा क्षुधित सिंह रंकु-शैता, ।

ज्याच्या तीव्रशरानीं धरिली अरिकरिकुळांत अंकुशता. ॥

१५

द्रौणि म्हणे, 'रे अधमा ! रे ब्रह्मघ्ना ! रहा रहा पापा !' ।

जैसा गुरुड दटावी भांगहरा काळियाव्हया सापा. ॥

१६

'मजपासुनि जीवंत ब्रह्मघ्ना ! आजि तूं न सुटसील; ।

शरमुद्गरप्रहारें तूं आयुर्मघकुंभ फुटसील. ॥

१७

यांसि जसा पाहुनि गुरु, गुरुपुत्रास हि शिखीप्रतिम हा ही ।

१. आपला भक्ष्य हिरावून नेणान्यावर. २. दैत्यांचा राजा बळी. एकदां बळी स्वर्गांत इंद्रावर चालून गेला व कित्येक दिवसपर्यंत स्वर्गास वेढा देऊन इंद्राशीं लढला. देवदैत्यांचें घोर युद्ध झालें व देवांचा पराभव होऊन इंद्रादिक स्वर्ग सोडून पळून गेले, अशी भागवतांत कथा आहे. या इंद्रवलियुद्धास अनुलक्षून प्रस्तुत गीत्यर्थ आहे. ३. इंद्राशीं. येथें 'स्वःपतीसवें' असाही पाठ आहे. ४. 'तो गांठी' असें पाठान्तर. ५. धृष्टद्युम्नास. ६. हरिणशतास. ७. ज्या द्रौणीच्या. ज्याचे तीव्र शर अरिरूपी हत्तींस अंकुशाप्रमाणें टोंचते झाले—असा भाव. प्रस्तुत गीति रूपकयुक्त औपम्यपर्यवसायी निदर्शनेचें उदाहरण होय. अंकुशता धरिली=अंकुशाप्रमाणें असद्य झाले. ८. अरिरूपी हत्तीच्या कुळांत. ९. अंकुशपणा, तीव्रता. १०. ब्राह्मणवधकर्त्या. ११. 'पूर्वीं रमणक द्वीपात गरुडानें वारंवार जाऊन नागांस भक्षण करावें, त्यामुळें सर्व नागांनीं मिळून असा विचार केला कीं, गरुडास आपण सर्वांनीं कांहीं नियमित भक्ष्य देण्याचें ठरवावें. त्यांनीं गरुडास तो विचार कळविला. त्यानें तो मान्य केला. व प्रत्यहीं तो नियमित भक्ष्य भक्षण जाऊं लागला. एकदां असें झालें कीं, गरुडाचा भक्ष्य त्यास न देतां तो काळियानें भक्षिला. त्या कारणास्तव गरुडाचें व त्याचें मोठें युद्ध झालें.' या कथेचा प्रस्तुत स्थली उल्लेख आहे. १२. भक्ष्य हरणान्या. १३. काळिय+आव्हय=काळिय ज्याचें नांव अशा. १४. शर हाच मुद्गर, त्याच्या प्रहारेंकरून. १५. आयुष्यरूपी मघाचें मडकें. आयुर्मघकुंभ [असा] तूं फुटसील=तुझें आयुष्य सरेल. अश्वत्थामा म्हणतो, 'हे धृष्टद्युम्ना ! तू केवळ मातीचा घडा आहेस. ह्या घड्यांत मघ भरलेले असल्यामुळें तो अपवित्र अर्थात् फोडण्यास योग्य आहे. तुझें आयुष्य हेंच मघ. मघ जसें पापास कारण, तसेंच तुझें आयुष्य. तूं जीवंत राहिलास तर पापाचरणातच आपलें आयुष्य घालविशील, म्हणून तुझ्या आयुष्याचा अंत करणें हेंच योग्य—असा भावार्थ. १६. जसा गुरु (द्रोणाचार्य) यासि (धृष्टद्युम्नास) [विलोकुनि अनतिहृष्टमना होय व] जेंवि महाही शिखीप्रति विलोकुनि अनतिहृष्टमना होय [तेंवि] गुरुपुत्रास हि [विलोकुनि] शिखीप्रतिम हा ही (धृष्टद्युम्न देखील) [अनतिहृष्टमना होय]—धृष्टद्युम्न आपल्या मरणाकरितां जन्मला होता म्हणून त्यास पाहून

होय अनतिहृष्टमना जेंवि विलोकुनि शिखीप्रति महाही. ॥ १८
 समरीं अवध्य शस्त्रें आपण, जाणे असें, न मी मरणा, ।
 द्रोणसुतावरि पार्षत जाय, मनिं म्हणे, 'करीन भीमरणा.' ॥ १९
 व्याघ्र व्याघ्रावरि ये द्रौणिवरि द्रोणशत्रु तो नीट; ।
 दोषे ही अन्योन्यक्षयकाम क्रूर विक्रमी घीट. ॥ २०
 आच्छादुनि बाणपटें द्रौणि म्हणे, 'जा यमाकडे आर्षी. ।
 मीं पाठवितों तुज, जा; वे प्रायश्चित्त, शुद्धिला सार्षी. ॥ २१
 रे पांचाळापसदा ! गुरुवधपाप सरोनि रडसील, ।

द्रोण भीत असे. मोरास पाहून सर्प भित्तो हें प्रसिद्धच आहे; त्याचप्रमाणें धृष्टद्युम्न द्रौणीस पाहून भिकं लागला—असा भाव. १७. अग्नीसारखा (तेजस्वी) असा हा धृष्टद्युम्न देखील.

१. अनति+हृष्ट+मन=फारसें प्रसन्न नाही मन ज्याचें असा, उद्विग्न आहे मन ज्याचें असा.
 २. मोराला. ३. महा+अही=मोठा सर्प. ४. बरची गीति व ही गीति जरा परस्परविरुद्ध आहेत. धृष्टद्युम्न भ्याला असें बरच्या गीतींत आहे, व तो धैर्यानें युद्धास गेला असें ह्या गीतींत आहे. पण मुळांतही अशाच अर्थाचे श्लोक आहेत:—'तथा द्रौणि रणे दृष्ट्वा पार्षतः परवीरहा । नातिहृष्टमना भूत्वा ज्ञातवान् मृत्युमात्मनः ॥ २२ ॥ स ज्ञात्वा समरेऽत्मान शस्त्रेण अवध्यमेव तु । जवनाभ्यद्रवेत् द्रौणि कालः कालमिव क्षये ॥ २३ ॥' [अ० ५९.] या श्लोकांवरून व समानार्थक गीतींवरून आणि श्लोकांतील 'नातिहृष्टमना' व गीतींतील 'अनतिहृष्टमना' या शब्दांवरून हें पर्व लिहितांना पंत नेहमीं मूळ पाहून काव्यरचना करीत असत असें दिसतें.
 ५. धृष्टद्युम्न स्वतःस 'समरीं शस्त्रें अवध्य' मानितो, पण तो शस्त्राचा उपयोग न करितांच मारला गेला (सौप्तिकपर्व, अध्याय २ पहा). तो अवध्य नसूनही आपण अवध्य आहों, असेंच समजत असे, असें दिसतें. ६. आपण शस्त्रें अवध्य [आहों] असें जाणे (समजे) [व म्हणून] मरणा न मी—असा अन्वय. 'समरीं.....आपण जाणे, असे न मी मरणा' असा पाठमेद. ह्या पाठानुसार 'समरीं आपण शस्त्रें अवध्य [आहों असें] जाणे [आणि त्याला] मरणा (मरणाविषयीं) मी (भीति) न असे—असा अन्वय. ७. अश्रुताभ्याला पाहतांच जरी प्रथम धृष्टद्युम्नाला कांहीशी भीति वाटली, तरी आपण युद्धांत शस्त्रानें अवध्य आहों, हें लक्षांत येतांच त्याची भीति नाहींशी झाली—असा भावार्थ. ८. भयंकर युद्ध. ९. धृष्टद्युम्न. १०. एकमेकांचा नाश करण्या-विषयीं इच्छा बाळगणारे. ११. पराक्रमी. १२. यमलोकीं जा. 'मी पाठवितों तुजला' असें पाठांतर. १३. पापविमुक्तीला. मी तुला मारून यमलोकीं पाठवीन. असें केल्यानेंच तुला नडाहल्येवढल प्रायश्चित्त मिलेल. अर्थात् यमलोकांतील यातना भोगूनच तूं पापमुक्त होशील—असा भाव. १४. पांचाल+अपसद=पांचालांतील नीच. अपसद=नीच, ब्राह्मणक्षत्रियादिकांस त्यापेक्षा नीच कुळांतील जियेपासून उत्पन्न झालेला मुलगा.

धारातीर्थीं मग्न न होतां, नरकांत तूं चि पडशील. ॥ २२
 जरि न पळशील, जरि तुज विजय न रक्षील तरि, तुझी आण, ।
 हा मंदसि काळपाश स्वगळां पडला चि, हें मनीं आण. ॥ २३
 धृष्टद्युम्न म्हणे, 'रे वाचाळा ! तें च तें च किति वदसि ? ।
 जेणें पित्यासि दिधलें उत्तर देईल तो चि तुज मदसि. ॥ २४
 द्रोण जसा विप्राधम, तत्सुत तैसा चि तूं हि; जरि त्यातें, ।
 वदसि, मदसि वधि, ऐसें, वधिल न कां तुज कुकर्मकरित्यातें? ॥ २५
 ऐसें वदोनि पार्षत ताडी द्रौणीस मार्गणें निशितें, ।
 द्विजशरगण हि तयातें, चाया गृध्रादिकांसि तल्पिशितें. ॥ २६
 अन्योन्यातें झांकिति बाणानीं द्रौणिपार्षत क्रोधी, ।
 पांचालपांडवातें तेव्हां राधेय एकला रोधी. ॥ २७
 तो पांचालखंडल खंडी कोदंडदंड गुरुज्याचा, ।

१. युद्धांत. शस्त्रधारारूप तीर्थांत मग्न न होतां मेलास तर नरकांत पडशील; कारण
 गुरुनधजन्य पापाचें प्रायश्चित्त केलें तरी नरकनिवृत्ति होणार नाही, आणि या तीर्थीं मेलास तर
 मुक्त तरी होशील. २. तूं नरकांत चि पडशील-असा अन्वय. ३. शपथ. अश्वत्थाम्यानें
 धृष्टद्युम्नाची शपथ वादार्णे, हें त्यास शोभत नाही, कारण त्याच्या दृष्टीनें धृष्टद्युम्न पूज्य नसून
 अधम होता. ४. मत्+असि=माझा खड. ५. यमाचा पाश. ६. जर तूं माझ्यासमोरून पळाला
 नाहीस, अथवा अर्जुनानें तुला पाठीशी घातलें नाही तर-ह्या अटी म्हणजे अश्वत्थाम्याच्या
 आचरटपणाची कमाळ होय. येथील हें असलें मर्यादित विधान अश्वत्थाम्याच्या तोंडीं मुळींच
 शोभत नाही. ७. जेणें (ज्या माझ्या असीनें) [तुझ्या] पित्यासि उत्तर दिधलें तो चि मदसि
 (माझी तरवार) तुज (तुला) उत्तर देईल. तुला निराळें उत्तर देण्याची गरज नाही; तुला मारणें
 हेंच उत्तर होय-असा भाव. ८. ब्राह्मणकर्म सोडून क्षत्रियकर्म स्वीकारल्यामुळे, द्रोणास हें
 विशेषण लाविलें आहे. ९. द्रोणातें. जरि 'त्यातें मदसि वधि' ऐसें वदसी [तरी] कुकर्मकरित्यातें
 तुज [तो मदसि] कां न वधील ?-असा अन्वय. द्रोणाचार्याला माझ्या तरवारीनें मारिलें, असें
 तूं म्हणतोस, तर तीच तरवार दुष्कर्म करणारा जो तूं त्या तुला (तूं द्रोणाहून कमी योग्यतेचा
 असल्यामुळे) कां मारणार नाही ? खात्रीनें मारीलच-असा अर्थ. १०. तीक्ष्णें. ११. पार्षतातें.
 द्विजशरगण हि तयातें ताडिती-असा अन्वय. १२. तत्+पिशित=त्याचें मांस. १३. धृष्टद्युम्नाच्या
 साहाय्यास येऊ नये म्हणून कर्णानें पांचाल (धृष्टद्युम्नाचे सैनिक) व पांडव यांस अडवून धरिलें.
 १४. 'तो पांचालखंडल' असें पाठांतर. १५. पांचालेंद्र (धृष्टद्युम्न). आखंडल=इंद्र. १६. तीरक-
 मठा. १७. गुरुपुत्राचा.

पांचालवर्षीं धरिती फार भंरंवसा समस्त कुरु ज्याचा. ॥ २८
 द्विज जें सज्य दुजें करि, भासे, त्या सुप्रचंड कोदंडें, ।
 गुरुघातपातकहता हाणितसे काय काळ तो दंडें ! ॥ २९
 खंडी धनु-शक्ति-ध्वज-हय-सूत-रथादि, विरथ करि अरिला, ।
 तों पांचालें द्रोणंभीवारक्ताक्त खड्ग करिं धरिला. ॥ ३०
 द्रौणिवधार्थ विरथ ही पार्षत उठला करीं धरुनि असिला; ।
 खवळे चि पीडकावरि पन्नग, भोगार्धशेष जरि असिला. ॥ ३१
 इच्छी करावया जों गुरुबंधुप्राणघात, करवाळी ।
 पार्षत उतरों पाहे, जैसा सुग्रीवघातकर वाळी, ॥ ३२
 तों गुरुसुत दे त्यातें बहु ताप, करुनि भग्न करवाळा; ।
 कुंजनीं पवि गर, सुजनीं गुरुकर पांटीर, रात्रिकर, वाळा. ॥ ३३

१. या गीत्यर्षानें कवीनें असें सुचविलें कीं, कौरवांचा भंरंवसा खोटा ठरावयाचा होता.
 २. कौरव. ३. 'कोदंड'शब्द पुढिंगी व नपुंसकलिंगी वापरतात. ४. ही सर्व उत्प्रेक्षा पंतांची आहे. ५. त्या गुरुघातपातकहता-असा अन्वय. तें अश्वत्थाम्याचें सुप्रचंड कोदंड नव्हे, तर काळाचा दंड होय असा भास झाला-हा भाव. ६. अन्वय:-द्विज जें दुजें (कोदंड) सज्य करि [तें] तो त्या सुप्रचंड कोदंडें, दंडें काळ (यम) गुरुघातपातकहता हाणितसे काय [असें] भासे. ७. धनुष्यानें. ८. द्रोणघाताचें जें पाप, तेणेंकरून मृतप्राय झालेल्यास. ९. अस्त्रविशेष, ज्यास सैती भल्ली असें म्हणतात ती. १०. द्रोणाच्या मानेंतील रक्तानें न्हालेला, अर्थात् ज्या खडानें द्रोणाची मान कापिली होती तो. ११. पीडा देणाऱ्या मनुष्यावर. सर्प अर्धा जरी तुटला, तरी आपणास त्रास देणाऱ्या मनुष्यावर उलट करीत असतो. हा दृष्टांतालंकार. १२. भोग+अर्ध+शेष=अर्ध शरीर तुटलें आहे ज्याचें असा सर्प. १३. असला. १४. गुरुबंधु जो अश्वत्थामा, त्याच्या प्राणाचा घात. १५. खड्गधारी, ज्याच्या हातात तलवार आहे असा. १६. उतरों पाहे=रथांतून उतरण्याचा प्रयत्न करी. (पुढें गीति ३६ पहा). 'पार्षत उपसू पाहे' असें पाठान्तर. उपसू पाहे=तलवार (जी त्याच्या हातात होती) उपसू पाहे-असा अर्थ. १७. सुग्रीव व वाळी हे बहु एकमेकांच्या प्राणघाताविषयीं तत्पर असत. ते बहु व प्रस्तुत स्थलीं पार्षतद्रौणी गुरुबंधु. म्हणून ही उपमा. १८. ही गीति रा० पराडकर यांच्या प्रतीत नाही. त्या प्रतीत द्वा अध्यायाच्या गीति ४९ च आहेत. १९. अन्वय व अर्थ:-गुरुकर (गुरुचे हस्त) कुंजनीं (दुष्टमनुष्याचे ठायीं) पवि (वज्र) [व] गर (विष) (वज्राप्रमाणें व विषाप्रमाणें काम करितात) [व] सुजनीं (चांगल्या मनुष्याचे ठायीं) पांटीर, (चंदन) रात्रिकर (चंद्र), [व] वाळा [यांप्रमाणें सुखद होतात.] हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. हे अर्थांतरन्यासाचें उदाहरण होय. कारण या सामान्य सिद्धांतानें गीतीच्या पूर्वांर्षाचें समर्थन केलें आहे. २०. चंदन. २१. चंद्र.

खड्ग च्छेदुनि निकरें शरनिकरें पार्षतासि तो तासी. ।
 द्रौणि म्हणे, 'करिन असें झाला होतासि कीं न होतासी.' ॥ ३४
 द्विज खरतरशरनिकरें निकरें करि अरिशरीरतक्षण ही; ।
 न मरे पार्षत, न पडे, होय न मोहीं तरी रत क्षण ही. ॥ ३५
 टाकी चाप-लता, मग यानाखालें उडी हि तो, विप्र; ।
 अहिवरि गरुड तसा द्विज घांवे त्या पार्षतावरि क्षिप्र. ॥ ३६
 सिंह जसा द्विरदातें, द्रौणि रथस्था अरीस आकर्षी. ।
 इतुक्यांत घांवला तो ज्यातें गाती सदैव नाकर्षी. ॥ ३७
 तो भगवान् कृष्ण म्हणे, 'रे रे पार्था ! पहा पहा गा ! तो ।
 सिंहें गजसा, पार्षत गुरुपुत्रें क्षिप्र मारिला जातो. ॥ ३८
 घेईल पार्षताचे गुरुपुत्र प्राण, हाण बाणगणीं; ।
 हूं एक, व्यसनातर्त्राण चि सद्धर्म; हें प्रमाण गणीं.' ॥ ३९
 भगवद्वचनाकरणीं ज्ञानी ज्ञान हि गणी अर्पार्थकसें; ।
 वदला दास 'करिष्ये वचनं तव,' तो करी न पार्थ कसें ? ॥ ४०

१. आणीबाणीनें. २. शरसमूहानें. ३. द्रौणि. तासी=झांकी, आच्छादून टाकी. ४. निकर=समुदाय. या शीत्यर्थांत 'र'काराची असकृत् आवृत्ति झाली आहे. ५. शत्रूच्या शरीराचें तासणें. ६. तरी क्षणही मोहीं रत न होय=क्षण देखील मूर्च्छित झाला नाही. ७. रथाखालीं. ८. उडी हि टाकी-असा अन्वय. ९. रथावर बसलेल्या. १०. हें पर्यायोक्तीचें उदाहरण. कृष्ण असें स्पष्ट न सांगतां पर्यायानें त्याचा उल्लेख केलेला असल्यामुळें हा अलंकार. ११. देवर्षी, स्वर्गातील ऋषी. १२. गुरुपुत्रें (गुरुपुत्राकडून) पार्षत क्षिप्र मारिला जातो-हा प्रयोग चित्त आहे. १३. बाणाच्या समुदायानें. १४. 'हूं, एक' असें पाठांतर. १५. व्यसनेंकरून दुःखित झालेल्याचें रक्षणच. १६. भगवंताचें वचन न पाळिल्यास ज्ञानी जरी असला, तरी तो आपलें ज्ञान निरर्थक समजतो. ज्ञानापेक्षां भगवद्वचनप्रतिपालन अधिक होय-हा भाव. अकरणीं=न केल्यास. १७. भगवद्विषयक ज्ञान, तत्त्वज्ञान. हा अर्थांतरन्यास. पुढील शीत्यर्थाचें समर्थन करण्याकरितां हें वाक्य आहे. १८. अप+अर्थक+सें=ज्यात अर्थ नाही असें, व्यर्थ असें. १९. करितों. ह्या संस्कृत वाक्याचा अर्थः-तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें करीन. २०. बोलणें. २१. तुझे येथें भगवद्गीतेतील पुढील श्लोकास उद्देशून 'करिष्ये वचनं तव' असें म्हटलें आहेः-नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत । स्थितोऽसि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ (अध्याय १८।७३). ह्याचा अर्थः-अच्युता ! तुझ्या प्रसादेकरून माझा मोह निघून गेला, मी तोच पूर्वीचा अर्जुन,

पार्षतताप हराया, जाणों संपूर्ण नाथ रजनीचे, ।

हय, हाकी हा कीर्तिश्रीनीतिनिवास; वासवजनीचे. ॥ ४१

आले प्रभु हें कळतां अश्वत्थामा करी त्वरा विपुला, ।

कौलज्ञ मुनि भवाला, नाशायला तसा झटे रिपुला. ॥ ४२

नकें सरोवरीं गज, विप्रें हि तसा विकृष्यमाण रणीं ।

पार्षत रक्षाया, नरनारायण तूर्ण धांवले मरणीं. ॥ ४३

सोडुनि शर गुरुपुत्रा ताडी कौंतेय; ते यशस्विवर ।

शिवरक्तप त्यासि कसे साहति, करणार मेहला विवरें ? ॥ ४४

पार्थाचा धैर्य न दे रिपुदमनीं त्या तदा शर थिराया; ।

अशी मला स्मृति उत्पन्न झाली, माझा संदेह गेला, हा मी उभा राहिलों, तुझ्या आक्षेपमाणें आतां वागतों. २२. झाचें कर्म 'भगवद्भजन' असें समजावें.

१. रजनीचे संपूर्ण नाथ=पूर्णचंद्र. संदर्भावरून हें घोड्याचें विशेषण दिसतें. २. रात्रीचे. ३. कृष्ण. ४. कीर्ति, लक्ष्मी व नीति याचें आश्रयस्थान (असा कृष्ण). ही गीति रचितांना पुतांच्या मनांत भगवद्गीतेतील पुढील श्लोक घोळत होता असें दिसतें:—'यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीविजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम' ॥ (अध्याय १८।७८). ५. अर्जुनाचे. अन्वयः—जाणों रजनीचे संपूर्ण नाथ (पूर्ण चंद्र) [असे] (धवल) जे वासवजनीचे हय [ते] हा कीर्तिश्रीनीतिनिवास (कृष्ण) पार्षतताप हराया हाकी. अर्जुनाच्या हयांचा रंग पांढरा असल्यामुळे व ते पार्षतताप हरण्याच्या कार्मी कारणीभूत झाल्यामुळे त्या हयांवर पूर्णचंद्राचा आरोप केलेला आहे. ६. निग्रहानुग्रहसमर्थ असे कृष्णार्जुन. प्रभु=स्वामी, समर्थ, अविनाशी—असे अर्थ आहेत. ७. पुष्कळ. ८. काळ जाणणारा, आपला मृत्युकाल ज्यास माहीत आहे असा. ९. संसाराला. मुनि मृत्युकालापूर्वीच संसाराचा त्याग करण्याचा जसा यत्न करितो, तसा द्रौणी, कृष्ण येऊन पोहोचण्यापूर्वीच, पार्षतास मारण्याचा यत्न करूं लागला—असा भाव. १०. येथें प्रख्यात गजेंद्रमोक्षाकडे कविकटाक्ष आहे. अन्वयः—सरोवरी नकें विकृष्यमाण गज रक्षाया, तसा रणीं विप्रें विकृष्यमाण पार्षत मरणीं रक्षाया (मरणसमयीं रक्षण करण्यात) नरनारायण तूर्ण (शीघ्र) धांवले. ११. ओढला जाणारा. १२. यशस्विश्रेष्ठ. १३. शिव+रक्त+प=शंकराचें रक्त प्राशन करणारे असे (शर). अर्जुनानें पाशुपतप्राप्तिसमयीं शिवाशीं युद्ध केलें, त्या प्रसंगास अनुलक्षून अर्जुनाच्या बाणास 'शिवरक्तप' असें म्हटलें आहे. १४. अश्वत्थाम्यास. १५. ते शर त्यासि कसे साहति—असा भाव. १६. धैर्यस्वैर्याविषयी मेरू प्रख्यात आहे. १७. छिद्र, भोक, द्वार. १८. अन्वय व अर्थः—पार्थाचा शर तदा (त्या काळीं) त्या (अश्वत्थाम्यास) रिपुदमनीं (घृष्टबुद्ध्याचा सहार करण्यांत) थिराया (स्वैर्यानें उभें राहण्यास, आपल्या जागीं ठाम उभें राहण्यास) धैर्य न दे. १९. स्थिर उभें राहण्यास.

तेव्हां मज आठवला वाळिवधख्यात दाशरथि राया ! ॥ ४५
 अंगुल हि गुरुसुताच्या अक्षत ठेवी न पार्थ कायास; ।
 अशुभावहविधिसा करि सहसा समयी अपार्थकायास. ॥ ४६
 मंत्रहत ब्रह्मग्रह जेंवि धृत त्यजुनि जाय दूरवर, ।
 तैसा पार्थत सोडुनि जिणुंशरप्रहत विप्र शूर-वर. ॥ ४७
 द्रौणि खरथीं चढला, कढला कोपानळें, घरी धनुला; ।
 सोडुनि बहु शर झांकी, घन रविला तेंवि, त्या पृथाजनुला. ॥ ४८
 पळवी सहदेव रथीं वाहुनि त्या सैन्यनायका श्याला; ।
 मृत्युपुढें अभिमानें तो ही खोवील पाय कांशाला ? ॥ ४९
 युद्धीं गुरुपुत्रास हि पार्थाचा बाण मोह दे भारी, ।
 म्हणुनि पळविला सूतें; तों खवळे वृष जसा मदेमारी. ॥ ५०

१. या गीतींत स्मरणालंकार आहे. प्रस्तुत पार्थाच्या कृतीवरून दाशरथीच्या कृतीची आठवण झाली, असें वर्णन आहे म्हणून स्मरण नामक अलंकार. २. वाळीच्या वधानें विख्यात असा. प्रस्तुत स्थलीं पार्थास पाहून रामाची आठवण होण्याचें कारण असें कीं, सुग्रीव व वाली हे युद्ध करीत असतां, वालीनें सुग्रीवास जर्जर करून सोडिलें होतें. इतक्यांत रामानें शर सोडून वालीस पाडिलें व सुग्रीवास वांचविलें. प्रस्तुत स्थलीं असाच प्रकार घडला म्हणून स्मृतिप्रसंग. ३. द्वि+अंगुल=दोन अगुलेंही. ४. क्षतरहित. ५. शरीरास. ६. प्रतिकूल दैवाप्रमाणें. ७. अन्वय व अर्थः-समयी (ऐन प्रसंगी; धृष्टद्युम्नास आता खातरीनें मारणार अशा समयी) सहसा (पार्थ एकाएकीं येऊन) अशुभावहविधिसा (दुदैवाप्रमाणें; दुदैव ज्याप्रमाणें केलेल्या सर्व यत्नास एकदम विफल करितें त्याप्रमाणें) अपार्थकायास करि (अश्वत्थाम्याचे सर्व श्रम निरर्थक करी). ८. अप+अर्थक+आयास=ज्या श्रमांत कांहीं अर्थ नाहीं असे, व्यर्थ आयास, निरर्थक झालेले श्रम. ९. मंत्राच्या योगानें पीडा पावलेला. १०. ब्रह्मराक्षस. ११. धृत=धरिलेले (मनुष्य). 'धृति' असें पाठान्तर. धृति=धैर्य. १२. अर्जुनाच्या बाणानें विद्ध झालेला असा. १३. अर्जुनाच्या बाणाच्या भयकर मान्यामुळें अश्वत्थामा धृष्टद्युम्नास सोडून पळून गेला. तेव्हां अश्वत्थाम्यास 'शूरवर' असें विशेषण नीटसें साजत नाहीं. १४. पृथापुत्राला, अर्जुनाला. १५. मेहुण्याला. १६. त्यास मृत्युप्राय जो अश्वत्थामा त्यापुढें. १७. ताळ्यानें. १८. पाय खोवणें=स्थिर उभे राहणें. १९. कशाकरितां. २०. मूर्च्छा. २१. मद+इभ+भरि=मत्तगजाचा शत्रु (सिंह). येथें नुसतें इभारी (इत्तीचा शत्रु) असें पद असतें, तरी कार्यभाग झाला असता. 'मदेभारी' असें म्हणण्यात कांहीं स्वारस्य दिसत नाहीं. सामान्य इत्तींचा शत्रु (सिंह) निराळा व मदोन्मत्त इत्तींचा घातकर्ता सिंह निराळा, असा प्रकार मुळींच नाहीं.

अध्याय सदतिसावा.

- पार्थासि पार्थवचनें नेतां संशप्तकांकडे हरि तो, ।
 युद्धे दूरुनि दैवी, जो जेथें कर्म जें जसें करितो. ॥ १
- ‘पार्था ! तो धर्म पहा; तीं कुरुकटकें तयाकडे जाती; ।
 ते पांचाळ नृपातें रक्षाया धांवले कृतख्याती. ॥ २
- तो सानुज दुर्योधन रौजाप्रति धांवला, जसा रत्ना ।
 संपादाया अर्थी धांवे, लोभें करी महायत्ना. ॥ ३
- सात्वतभीमांहीं ते रिपु धर्मनृपा प्रहार करणारे ।
 रोधियले, जेंवि हरिज्वलनांहीं दैत्य अमृत हरणारे. ॥ ४
- जन्हि रोधिले नृपाप्रति गेले चि समूह ते कुरुबळांचे, ।
 जैसे वर्षाकाळीं सिंधुप्रति ओघ दुर्धर जळांचे. ॥ ५
- कौरवबळ काळवदन, सापडला त्यांत धर्मराज पहा, ।
 ‘रघुराम’ असें म्हण गा ! विजयावह संकटीं वरा जप हा. ॥ ६
- दुर्योधनकर्णकृपद्रौणिशर च्छेदितील पर्वत रे ! ।
 यांच्या समरसमुद्रीं शंक्र हि न मनीं धरुनि गर्व तरे. ॥ ७
- तो धर्म विमुख केला कर्णानें; कोण त्यासि साहेल ? ।

१. या अध्यायांत मुळांतील ६० व्या अध्यायांतील कथाभाग आला आहे. २. ‘पार्थासि पार्थवचनें’ असें न म्हणता ‘पार्थासी तद्वचनें’ असें पंतांनीं म्हटलें असतें तर द्विरुक्ति टळली असती. ३. दुरुन दाखवून वर्णन करी. ४. केली आहे प्रसिद्धि ज्यानीं असे, नांवाजलेले. ५. धर्मराजावर. ६. धन इच्छणारा. ७. येथें रा० पराडकर यांच्या प्रतीत ‘धर्मनृपाप्रहार’ असा पाठ आहे व त्यावर ‘धर्मराजाचें हरण’ अशी टीप आहे. आमच्या मते आम्ही दिलेलाच पाठ शुद्ध असावा. ‘प्रहार’ शब्दातील ‘प्र’ ची शाई उडून तें अक्षर ‘प’ सारखें दिसणें शक्य आहे. ८. अडवून धरले. ९. इंद्र आणि अग्नि यांनीं. येथें समुद्रमथनकवेवर कविकटाक्ष आहे, असें नाटतें. १०. समुद्राकडे. ‘सिंधु’ शब्दाचे समुद्र, नदी व नदीविशेष इतके अर्थ होतात. ११. ज्यांस धरुन ठेवितां येत नाही असे. १२. ‘राम राम’ असा जप कर-हा भाव. या वेळीं श्रीकृष्णानें अर्जुनाच्या ठिकाणीं उत्साह उत्पन्न करावयास पाहिजे होता. पण तसें न करितां नुसतें ‘राम राम’ असें म्हणत बस, असें त्यानें सांगणें थोडें चमत्कारीक वाटतें. १३. विजय मिळवून देणारा. १४. इंद्र देखील. १५. पराडख, तोंड फिरवून पळणारा असा. १६. कर्णास. कर्णाचा मारा कोण सहन करूं शकेल ? अर्थात्-कोणी नाही-हें उत्तर.

क्रुद्धा राधेयाच्या काळ हि वदनाकडे न पाहेल. ॥	८
उपवासांनीं केवळ धर्माचें मृदु शरीर शुष्क, रसें ।	
रहित, प्रतप्त दुःसह आधीनें, शीर्ष्मकाळपुष्करसें. ॥	९
आहे ब्राह्मणबळ बहु, क्षात्रबळ श्रीयुधिष्ठिरीं नाही; ।	
कर्णासीं गांठि रणीं, मजला भासे बरें नसे कांहीं. ॥	१०
बहु गर्जति कुरुकुंजर; भीम पुरुषसिंह कां मुंका साहे ? ।	
कौरव मरोत, पांडव वांचोत, शिवा ! जगन्निवासा ! हे. ॥	११
ते प्रेषिले वृषे भट कीं, 'रिपुंनृपजीवितापहारा जा,' ।	
गंधर्वांशें केला झांकुनि संजातताप हा रींजा. ॥	१२
ते पांचाळ मुरेडले, रक्षाय्या, करुनि युद्ध, रायासी, ।	
गज जेंवि यूथपतिला पंकहृदांतूनि उद्धरायासी. ॥	१३

१. क्रुद्धा (रागावलेल्या) राधेयाच्या वदनाकडे काळ हि न पाहेल—असा अन्वय. २. यम देखील. ३. युधिष्ठिर धर्माचे नियम विधियुक्त पाळीत असे म्हणून त्यास पुष्कळ उपवास पडत असत. ४. वाळलेले. ५. रसें रहित—टवटवीतपणा ज्यांत नाही असें, ज्यांत ओलावा नाही असें. ६. संतापलेले, उन्हांनें तापलेले. ७. सोसण्यास कठीण अशा अंतःकरणव्यथेनें. ८. शीर्ष्मकाळपुष्कळ म्हणजे म्लान अशा कमलाप्रमाणें. ९. ब्राह्मणांचा गुणविशेष (ब्रह्मचिंतन). १०. स्वस्थ राहून, मुकाट्यानें. साहे=सहन करील. ११. हे उद्गार कृष्णाचें पांडवांसंबधीं मातेसारखें प्रेम व्यक्त करितात. १२. शत्रूकडील राजांच्या जीविताचा अपहार करण्यास. १३. उत्पन्न झाला आहे ताप ज्यास असा. १४. युधिष्ठिर. १५. युधिष्ठिराकडे परत फिरले. १६. युद्ध करुनि रायासी रक्षाय्या—असा अन्वय. १७. गजसमूहाचा जो राजा (गज) त्याला. १८. चिखलाच्या डोहांतून. पंक+हृद=चिखल+डोह. प्रस्तुत स्थली 'पंकहृद' शब्दात ह (हृ+र) या संयुक्ताक्षरानें मागील 'क' या अक्षरास गुरुत्व आलें व छदोभंग झाला, असें वाटण्याचा संभव आहे. कै० वामन दाजी ओक यांसारख्या काव्यशोधनपट्ट विद्वानांसही ही शका आली, म्हणून याची प्रस्तुत स्थली जरा विस्तारानें मीमांसा करितों. उद्योगपर्वांतर्गत १ व्या अध्यायांतील ५० व्या गीतीच्या 'चित्तांत म्हणे, कैसा केला अरिमीनहृद अगाध रिता' या पूर्वार्धाच्या 'अरिमीनहृद' शब्दावर टीप देताना कै० ओक म्हणतात:—'या सामासिक पदांत 'न'काराला गुरुत्व आलें आहे. कारण त्याच्या पुढें 'ह' हें जोडाक्षर आहे. 'सानुस्वारो विसर्गातो दीर्घो युक्तपरश्च यः' या वृत्तरत्नाकरस्थ नियमानें मागील 'न'वर्णास गुरुत्व येतें व त्यामुळें एक मात्रा अधिक होते. हें अप्रशस्त होय'. [मोरोपत-उद्योगपर्व-पृ० १२ टी० १० काव्यसंग्रहातली आवृत्ति पहा.] कै० ओकाच्या मतें प्रस्तुत स्थलीही अप्रशस्त प्रयोग आहे, असें ठरतें. पण आजपर्यंत पंतांचा जो ग्रंथ बाहेर आला आहे, त्यावरून पंत छदोभगाएवढी चूक करतील असें मुळींच वाटत नाही.

हा ! हा ! ध्वज कां न दिसे ? राहों देईल दुष्ट कर्ण कसा ? ।

ध्वज त्यापुढें न वांचे क्षुधितव्याघ्रासमोर तर्णकसा. ॥ १४

सात्यकिशिखंडिपार्षतयमभीमांच्या समक्ष कर्ण कसे ।

सैनिके पहा पळवितो, व्याघ्र महोक्षांसमक्ष तर्णकसे. ॥ १५

तो भीमावरि गेला, शर वर्षी कर्ण वर्णनीयमहा; ।

अतिदुःसहप्रहार क्रूरपुरुषसिंह वर्णनीं यम हा. ॥ १६

उलट त्यांच्या प्रयोगावरून त्यांनी छंदःशाखाचा चांगलाच अभ्यास केला होता असे दिसते. प्रस्तुत प्रयोगही त्यांतलाच एक आहे. या प्रयोगावरून पंतांस छंदःशाखातील वारीक सारीक नियम-जे ओकांसारख्या विद्वानांसही माहीत नव्हते ते-माहीत होते असे सिद्ध होते. प्रस्तुत स्थली किंवा ओकांनी टीप दिलेल्या स्थली संयुक्ताक्षराच्या मागील अक्षरास गुरुत्व आले नाही, व छंदोभंगही झाला नाही. संयुक्ताक्षरांच्या पूर्वाक्षरास गुरुत्व येते, हा सामान्य सिद्धांत खरा, पण यास अपवाद आहेत. 'प्र' व 'ह' या संयुक्ताक्षरांच्या पूर्वे गुरुत्व येत नाही. विकल्पेकरून म्हणजे वृत्ताच्या सोयीप्रमाणे कधी गुरुत्व येते व कधी येत नाही- याविषयी छंदोमंजरीत असे लिहिले आहे. "प्रहैवेति पुनः पिंगलमुनेर्विकल्पविधायक सूत्रम् । ततश्च कुमारे (कुमारसंभवे) 'सा मंगलखानविशुद्धगात्री गृहीतप्रत्युद्गमनीयवला ।' अत्र प्रशब्दे परे गुरोर्लघुत्वम् । 'प्राप्तनाभिहृदमञ्जनमाशु प्रस्थितं निवसनग्रहणाय ।' इति माधे (शिशुपालवधे) ॥ अत्र हशब्दे परे गुरोर्लघुत्वम् । तीव्रप्रयलोच्चारणेन लघुत्वमिति कंठाभरणः ।" अर्थ स्पष्ट आहे. छंदःशाखातील हा विकल्पाचा सूक्ष्म नियम पंतांस पूर्ण-पणे माहीत होता. कारण त्यांनी प्रस्तुत स्थली हच्या पूर्वाक्षरास गुरुत्व येणार नाही असा प्रयोग केला आहे, व पुढे 'गंगेत गतीच्छु तसे ते रक्तनदहदात रिपु न्हाती' (पुढे गीति २९ वरील टीपाने दिलेला पाठभेद पहा) या ठिकाणी हच्या मागच्या दकारास गुरुत्व आणिले आहे. यापेक्षा पंतांच्या छंदःशाखाच्या सूक्ष्म परिचयाची आणखी ती कोणती साक्ष पाहिजे ? मोरोपंत केवळ पुराणिक होता हे विष्णुशाली चिपळूणकरांचे म्हणणे खोटे ठरून तो छंदःसंबंधाने तरी शास्त्री होता, असे सिद्ध होत आहे. प्रस्तुत स्थली आणखी एक सूचना करावयाची आहे. हद, ह्रस्व, हास, ह्राद, इत्यादि शब्दांतील प्रथमसंयुक्ताक्षरें हकारप्रथम असून ती हद, ह्रस्व, हास, ह्राद, अशीं हकारद्वितीय लिहिण्याची व उच्चारण्याची चाल पडत आहे, ती बरी नव्हे. प्राकृतभाषेत संस्कृत शब्दांपासून 'तद्भवशब्द' तयार करितांना हकारप्रथमाक्षरें हकारद्वितीय करावी असा प्राकृत-व्याकरणाचा नियम आहे. पण वरील शब्द संस्कृतापासून निघालेले 'तद्भव' नसून मूळ संस्कृत शब्दच असल्यामुळे ते संस्कृतात ज्याप्रमाणे लिहिले जातात त्याचप्रमाणे मराठीत लिहिणे बरे.

१. गोवत्सासारखा. २. सेनेतील लोक. ३. महा+उक्ष+समक्ष=मोठ्या (वलिष्ठ) बैलांसमोर. ४. ज्याचे तेज वर्णन करण्यास योग्य असा. महः=तेज, उत्साह. ५. ज्याचे प्रहार फार दुःसह आहेत असा. ६. हा कर्ण क्रूर मनुष्यांत अग्रगण्य. ७. याचे प्रहार फार दुःसह व हा अत्यंत क्रूर हे वरचे वर्णन पाहता हा यमच होय-असा भाव.

ते पांचाळ पळविले, ते कौरव सिंहनाद करितात, ।

पांडवसृंजयचेदिप्रमुखांचें सर्व धैर्य हरितात. ॥

१७

‘भारा सृंजय सारे’ ऐसें सांगोनि लाविले मार्गें ।

कौरवभट; आपण ही ताडितसे तीव्रशरगणें रागें. ॥

१८

वृषवचनें पांचाळांपाठीं लागति वधार्थ खल हे, ‘छू’ ।

व्याधें म्हणतां चि जसे हरिणामार्गें श्वसंघ कैलहेच्छू. ॥

१९

पार्था ! पहा; पहातो कर्ण केंटाक्षें तुला चि कॅपिकेतो ! ।

चिरपुष्टकामतरु जो या सुक्षेत्रांत केवि न पिके तो ? ॥

२०

कपिकेतु विलोकुनि वृष फिरला, तुजसीं करील शुद्धरण, ।

धर्महृदयशल्याचें चतुरा ! करिशील तूं हि उद्धरणं. ॥

२१

तुजवरि येणें त्याचें, शैलभाचें जेंवि वन्हिवरि जाणें; ।

ज्याचा तुझ्या शिरीं कर त्याचें माहात्म्य मीं च हरि जाणें. ॥ २२

धर्मोच्छेदीं जैसा पाखडाला सहाय कळिकाळ, ।

१. ‘पळाले’ असें पाठान्तर. २. श्वानसमुदाय. ३. भाडण करू इच्छिणारे. ४. नेत्रकटाक्षानें, वाकळ्या नजरेंने. ५. कपि (मारुति) ज्याच्या ध्वजाच्या ठायीं आहे अशा (अर्जुना !). ६. चिर+पुष्ट+काम+तरु=फार दिवस+वाढलेली+इच्छा+वृक्ष=फार दिवसांपासून वाढत असलेली कर्णाशीं युद्ध करण्याची अर्जुनाची इच्छा (किंवा अर्जुनाशीं लढण्याची कर्णाची इच्छा) तद्रूपी वृक्ष. ‘चिर-पुष्टिकामतरु’ असें पाठांतर आहे. ७. चागल्या जमिनींत किंवा या युद्धक्षेत्रांत, जो चिरपुष्टकामतरु तो या सुक्षेत्रांत केवि न पिके—असा अन्वय. ८. शुद्ध युद्ध, धर्मयुद्ध. ९. धर्माच्या हृदयास बाणा-आप्रमाणें टोंचणाऱ्या कर्णाचें. १०. उपद्रून काढणें. कर्ण हा कांच्याप्रमाणें धर्मराजास पीडा देत होता, असें वर्णन ठिकठिकाणीं आढळतें. (अध्याय ८।५; अध्याय ४०।१६ पहा). ११. टोळाचें. १२. ज्या शंकराचा. पाशुपतादि अस्त्रें देऊन शंकरानें अर्जुनावर जी कृपा केली, तिला उद्देशून हें वाक्य आहे. १३. हराचे माहात्म्य हरि व हरीचें माहात्म्य हर हेच जाणतात, या समजुतीचेंच हें वाक्य प्रतिबिंब होय. शिवाचें माहात्म्य कृष्णास माहीत होतें. ह्या विषयासंबंधीं पंतकृत द्रोणपर्व, अध्याय ८ गीति ६४-१२५ पहा. यांत सैंधववधाच्या पूर्वरात्री कृष्णार्जुनाचें कैलासीं जाणें वर्णिलें आहे. १४. धर्माचा उच्छेद करण्याचे कामीं. ‘धर्मोच्छेदी’ (=धर्माचा उच्छेद करणारा) असा पाठभेद. १५. धर्मोच्छेदीं पाखडाला जसा कळिकाळ सहाय [होय]—असा अन्वय. ‘पाखड’ असाही हा शब्द लिहितात. जैन, बौद्ध, इत्यादि अवैदिक धर्मांच्या लोकांस हा शब्द लावितात. ‘पालनाच्च त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते । त खडयंति ते तस्मात् पाखंडास्तेन हेतुना ॥’. ‘पा’ म्हणजे त्रयीधर्माचें (वेदचोदित धर्माचें) पालन; त्याचें खंडन करणारे जे, ते पाखंड. १६. ही उपमा विशेष सार्थ आहे. कारण कुरुपाळ (दुर्योधन) कलीच्या अंशानें जन्मला होता.

- कर्णासि तसा चि पहा झाला सानुज सहाय कुरुपाळ. ॥ २३
 आपण किरातरूपिप्रभुवरकरुणाकटाक्षसत्पात्र, ।
- गुरुधर्माहित वृष, हें सर; उरलें कार्य एव्हढें मात्र. ॥ २४
 गेला पांचाळांवरि कर्ण, पहा केतु मात्र तो झळके; ।
- वैकर्तनशरहतगज दिसति, ग्रीष्मीं जसे गिरी जळके. ॥ २५
 पार्षतकेतुसमीप चि कर्णाचा केतु तो प्रकाशतसे; ।
- ते पांचाळबळीं शर शिरले, कंधांत आश्रयाश तसे. ॥ २६
 परम प्रिय तुज कथितों, 'आहे सुखरूप भूप हा काळ;' ।
- धृतराष्ट्रसुतशताचा फिरला खवळोनि तो, पहा, काळ. ॥ २७
 ते गतगौरव कौरव रौरवपौर वचकोनि पळतात, ।
- तहि भीमशर न सोडिति, मृग पळतां ही दवांत जळतात. ॥ २८
 पांचाल-चमू उठली भीमबळें कौरवांवरि पुन्हां ती. ।
- गंगेत गतीच्छु तसे, ते रक्तनदीहदांत रिपु न्हाती. ॥ २९

१. धाकट्या भावांसह. २. दुर्योधन. ३. तू न मी किंवा आपला पक्ष ४. किरातरूपी शंकराच्या कृपेस पात्र झालों आहों असे. अर्थात् धर्माचरण करणारे. ५. गुरु जो धर्मराज त्याचा महित (शत्रु); किंवा धर्माचा मोठा शत्रु; (पक्षी) धर्मराजाचा मोठा शत्रु. ६. आपण धर्माचरणानें बागून ईश्वराच्या कृपेस पात्र झालों, व कर्ण तर अधर्मी, तसाच आपणास खातरीनें जय प्राप्त होईल; हा आपल्यांतला व त्याच्यातला भेद मात्र लक्षात असू दे. हें तू लक्षात बाळगण्याचेंच काय तें काम बाकी उरलें आहे. तेवढे तुझ्या लक्षांत राहिले म्हणजे कान झालेंच समज-हा भाव. अर्जुन व कर्ण यांच्या परस्परविह्वल क्रियांचा उपन्यास केला आहे, म्हणून येथें 'विह्वलगुणन्यास (Contrast) अलंकार आहे. ७. एवढें कर्णवधाचेंच कार्य आता शिळक राहिलें आहे-असा अर्थ केला तरी चालेल. ८. कर्णाच्या शरानीं नष्ट झालेले हत्ती. ९. जळके गिरी म्हणजे ज्यांच्यानरील अरण्य जळलें आहे असे. १०. गवहात. ११. अग्नि. (आश्रयास असणाऱ्या वस्तूस खाणारा. आश=खाणारा. उदाहरणार्थ-हुत्साश). १२. तुज परम प्रिय (अत्यंत इष्ट अशी गोष्ट) कथितों. 'भूप सुखरूप आहे'-असा अर्थ. १३. धर्म. १४. हा काळ=ह्या वेळेपर्यंत, आतांपर्यंत. १५. तो धृतराष्ट्राच्या शंभर मुलाचा काळ म्हणजे भीम. १६. गौरवहीन, महत्त्वहीन. १७. ते गतगौरव [व] रौरवपौर (रौरव नरकाचे नागरिक) वचकोनि पळतात-असा अन्वयार्थ. अशीच शब्दयोजना पंतकृत सभापर्व, अध्याय ६ गीति १०० मध्ये आहे. ह्या गीत्यर्थात अश्वघाटी यमक आहे. १८. भिऊन. १९. गति इच्छिणारे; सद्गतीची इच्छा बाळगणारे. २०. रक्ताच्या नदीच्या डोदांत. येथें 'रक्तनदीहदांत' असाही पाठ आहे. नद=

तो जेंवि वीरभद्रें केला विध्वस्त दक्ष-मख-वाट, ।	
भीमें रिपुसंघ तसा, तद्वाणांला पुरे चि न ख-वाट. ॥	३०
भीमावरि नैषादी जातो उचळनि भुज सतोमर तो; ।	
अन्यासि काळ, भीमा ज्वलनाला शलभ भासतो, मरतो. ॥	३१
तोडुनि सतोमर भुज द्विरदवराखालता पहा गा ! तो ।	
रिपु लोळवितां, सुरजन भीमभुजा निजजयावहा गातो. ॥	३२
भासति कुंरुभटवररथ दवदहनग्रस्त कुंज रानी कीं, ।	
कपिहतलंकागृह; ते भीमशर, हरी च कुंजरानीकीं. ॥	३३
भीमें भस्म चि केले पंती, सादी, शंतांग सतुरंग, ।	
मदमत्तमतंगज ही; झालें हत शत्रुसैन्य चतुरंग. ॥	३४

मोठी नदी. प्रस्तुत पाठांत 'ह' या जोडाक्षरामुळे मागच्या ट्टकारास शुक्त्व आले आहे, हें लक्षांत ठेऊन वाचकांनीं गीति वाचावी म्हणजे वृत्तभंग होणार नाही.

१. उध्वस्त, नाश पावलेला. २. दक्षार्चे यज्ञस्थान. वाट=मार्ग, आवार, उद्यान-असे अर्थ आहेत. हा शब्द संस्कृत आहे. ३. भीमें रिपुसंघ तसा (विध्वस्त) केला-असा अन्वय. ४. ख+वाट=आकाशमार्ग. ५. निषाद राजा. निषाद=कोळी, एक आरण्याक जाती. ६. तोमरासह. ७. प्रस्तुत स्थलीं उल्लेख नामक अलंकार झाला आहे. कारण एकच मनुष्य भिन्न जनांस भिन्न तऱ्हेचा भासतो, असें वर्णन केलेले आहे. ८. गजश्रेष्ठाखालीं. ९. गा ! पहा, सतोमर भुज तोडुनि रिपु द्विरदवराखालता लोळवितां, निजजयावहा भीमभुजा सुरजन गातो-असा अन्वय. १०. कौरवसैनिक-श्रेष्ठांचे रथ. ११. अरण्यांतील अग्नीनें चोहोंकडून व्याप्त. १२. लतांचीं जाळीं, झुडुपें. 'कुंज' हा शब्द संस्कृतांत पुलिंगी व नपुंसकलिंगी आहे. कीं=किंवा. १३. मारुतीनें जाळून टाकलेलीं लंकेतील घरे. सीतेचा शोध करण्याकरितां जेव्हां मारुति लंकेत गेला, तेव्हां त्यानें लंका जाळली, या प्रसिद्ध रामायणीय कथेस उद्देशून हें वाक्य आहे. अग्नीनें जळत असलेल्या घराप्रमाणें भीमशर भयंकर होते-हा भाव. १४. सिंहच. कुरुभटवररथ रानी दवदहन-ग्रस्त 'कुंज' भासति, कीं (किंवा) कपिहतलकागृह [भासती]. [ते भीमशर] कुंजरानीकीं हरी च [होत]. 'गृह' शब्द संस्कृतांत जसा नपुंसकलिंगी आहे, तसा तो पुलिंगीही आहे. मात्र पुलिंगी शब्द नेहमीं अनेकवचनीं योजण्याचा प्रघात आहे. येथील शब्द पुलिंगी अनेकवचनीच आहे. १५. हत्तींच्या समूहांत. भीमाच्या पराक्रमामुळे रथी नाहीतसे झाले, रथ रिकामे पडले व हत्ती ठार झाले-असा भाव. १६. पायीं चालणारे शिपाई. १७. सादी शब्दाचा हत्तीवर, घोड्यावर व रथांत बसलेला योद्धा-असा अर्थ होतो. प्रस्तुत स्थलीं 'गजारूढ' या अर्थी हा शब्द वापरलेला दिसतो. १८. रथ. १९. स+तुरंग=घोड्यांसह. २०. गज, अश्व, रथ व पदाती घांनीं युक्त अशा सैन्यास 'चतुरंग' सैन्य म्हणतात.

भीमें एकैक शरें वधिले हाणोनि सप्त सप्त करी; ।

भीमेशरवात तसा प्रळयार्ककरौघ ही न तप्त करी. ॥ ३५

देवसा तव साध्वग्रज कँवलितसे शत्रुगजवळा यवसा; ।

भवसा भीम महाबळ भूतांच्या आजि पावला नवसा. ॥ ३६

अक्षौहिणीत्रयाचें वारण एकें वृकोदरें केलें; ।

खवळे अधिक चि मारुति शत्रुवशळें, शिखी जसा तेलें.' ॥ ३७

ऐसा भक्तपराक्रम वर्णी भगवान् स्वयें चि अत्यर्थ. ।

कीं स्वजन मनीं सकरुण, निष्ठुर वरि मात्र साधुगत्यर्थ. ॥ ३८

अध्याय अडतिसावा.

संशप्तकवळ भंगुनि पार्थ हि त्या दुष्टबुद्धिकुर्वरितें ।

होय सहाय महारमा; मारी कौरववळें चि उर्वरितें. ॥ १

भीमभयें पळति तयां कर्ण म्हणे, “यश बुडे अमोल, टिकें. ।

१. गज. २. भीमाचा शरसमूह. ३. प्रलय+अर्क+कर+ओघ=प्रलयकालच्या सूर्यकिरणांचा ओघ. ४. वणव्यासारखा. ५. साधु+अग्रज=सज्जन असा वडील बंधु भीम. ६. आलिंगितसे. ७. तृणाला. 'शत्रुगजवळा' याचें विशेषण. ८. शिवासारखा. ९. यक्षराक्षसपिशाचादिकाच्या. कारण शिव हा भूतनाथ होय. १०. भक्तांच्या नवसाला शकर पावून त्यांना आनंद देतो, त्याप्रमाणें पराक्रमी भीमानें, मारिलेल्या योद्ध्यांचें मांस वगैरे अर्पण करून, पिशाचाची मोठी इच्छा तृप्त केली—असा अर्थ. ११. तीन अक्षौहिणींचें. १२. निवारण. १३. भीम. मरुत्=वायु. त्याचा सुलगा म्हणून मारुती. १४. शत्रूच्या शस्त्रांनीं. १५. अग्नि. १६. अतिशय. सारांश, अशा रीतीनें कृष्णानें आपल्या भक्ताचा अद्भुत पराक्रम स्वये चि (आपण होऊन, स्वतःच्या प्रेरणेनेंच) वर्णिला—असा भाव. १७. स्वजन (आप्त मनुष्य) मनीं (मनामध्ये) सकरुण (दयाळू) असतो, [व] वरि (केवळ वरून) मात्र साधुगत्यर्थ (आपल्या नातेवाईकाचें चांगलें हित व्हावें म्हणून) निष्ठुर [असल्याचें दाखवितो.]—असा भाव. येथें पूर्वार्ध व उत्तरार्ध यांस जोडणारें 'कीं' हें अव्यय आहे. पण ह्या दोन अर्थांचा परस्परसंबंध काय आहे, हें नीटसें लक्षांत घेत नाहीं. १८. चांगली गती होण्याकरिता. १९. या अध्यायांत मुळांतील अध्याय ६१, ६२ व ६३ व्या अध्यायातील ३१ लोक यांतील कथाभाग आला आहे. २०. दुष्टबुद्धि जे कौरव त्यांच्या शत्रूतें (भीमातें). २१. शेष राहिलेलीं. उर्वरितें (तीन अक्षौहिणी सैन्य मारल्यानंतर शिल्लक राहिलेलीं) कौरववळें चि मारी—असा अन्वय. येथें 'चि' च्या ठिकाणीं 'हि' हें पद असावयास पाहिजे होतें. पुढें गीति ८ मध्ये असाच प्रकार 'चि' च्या प्रयोगासंबंधानें झाला आहे. २२. धैर्य धरून उभे रहा.

- ‘जंतु अकाळीं न मरे’ हा उपदेश न मना गमो लटिका. ॥ २
- जन्मापासुनि केलें शोभेन तें सर्व हो न मोघ; टिका. ।
- समरमखीं जी जाती इतर घड्यांसम न ती गमो घटिका.” ॥ ३
- ऐसें बोधुनि फिरवी बळ वृष, धांवे, जसा महा मकर ।
- अरिकटकाब्धींत शिरे, भी ना; कीं, त्यासि वरद रांमकर.’ ॥ ४
- त्यावरि उठले पांडववीर; तई युद्ध जाहलें भारी, ।
- पडतां महारथांसीं गांठि म्हणे त्यांसि ‘धन्य’ जंभारी. ॥ ५
- येतां वृकोदरावरि रोधी कर्णासि बळपति शिखंडी; ।
- तो कर्णाच्या, कर्ण हि त्याच्या, युद्धांत, शरततिसि खंडी. ॥ ६
- विरथ विशस्त्र क्षततनु करुनि बळें कर्ण तो पळवि पत्नी; ।
- स्व सुखहेतु परि न त्या सोसे ती एक ही पळ विपत्ती. ॥ ७

१. प्राणी. २. ईश्वरनियमित वेळेवांचून. आज जर तुम्हीं मरणार असें तुमच्या नशिबी लिहिलें असेल, तर तुम्हीं युद्धांत अराल तरी मराल, व नसाल तरी मराल. मग युद्धांतच कां मरूं नये ? आज तुम्हीं मरणार नसाल, तर युद्धांत असूनही मरणार नाही. तेव्हां पळण्याचें प्रयोजन काय ?—हा भाव. ३. खोटा. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ४. वरें, हित, चागलें. आज तुम्हीं युद्धांतून पळून जाल, तर जन्मापासून आजपर्यंत जीं तुम्हीं उत्तम कृत्ये केलींत, तीं सर्व व्यर्थ होतील. ५. व्यर्थ. ६. अन्वयः—समरमखीं (युद्धरूपी यशात) जी घटिका जाती (जाते) ती इतर घड्यांसम न गमो. त्यापेक्षां श्रेष्ठ अशी जाणावी—हा भाव. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ७. इतर घटकांसारखी. ८. शत्रुच्या सैन्यरूपी समुद्रात. ९. वर देणारा. १०. परशुरामाचा हस्त. परशुरामाची कर्णाला जसा शाप दिला होता, तसा वरही दिला होता. तो वर असाः—त्वत्सम समर्थ होइल पिउनि हि वारुण सुरा न राजन्य । चित्र करिल कर्णा ! त्वां केलें दारुण सुरा नरा जन्य ॥ (पतकृत शांतिपर्व, अध्याय २ गीति ५२). ११. जंभ+अरि=जंभासुराचा शत्रु, इंद्र. कौरव व पांडव या पक्षांच्या महारथाची गांठ परस्पराशीं पडली असता इंद्रानें सुद्धां त्यांचें युद्धकौशल्य पाहून ‘धन्य’ म्हटलें. इतक्या पराक्रमानें ते उभयतां लढत होते—असा भाव. १२. वृकनामक अग्नि उदरीं आहे ज्याच्या, तो वृकोदर (भीम). १३. उपसेनापती, सैन्यांतील कांहीं भागांचा अधिपती. धृष्टद्युम्न सर्व सैन्याचा अधिपती व शिखंडी इत्यादि त्याच्या हाताखालचे सैन्याधिपती होते. १४. शिखंडी. १५. शिखंडीच्या. १६. शरसमूहाला. येथें रा० पराडकर यांच्या प्रतीत ‘शरततिस’ असा पाठ आहे, पण तो सुद्रुणदोष असावा, कारण यमक साधण्याची संधी पंत हातची कधीच जाऊं देत नाहींत. तति=राग, ओळ, समुदाय. १७. कर्ण (कर्ता) तो पत्नी (तो पादचारी शिखंडी—कर्म) पळवि—असा अन्वय. १८. पादचारी. १९. स्वर्गसुखाला कारणीभूत. (मागे अध्याय ३३ गीति १६ वरील टीपा पहा). २०. ‘स्वसुखा

दुःशासनं हि केला धृष्टद्युम्न क्षतार्तं हतदर्पं ।

जैसा सिंहें गजपति किंवा गरुडें चि दृष्टिविष सर्प. ॥ ८

पांचाळ वीर तेव्हां बहु झटले पार्षताचिया अर्वनीं; ।

कांपे असकृतक्षतजखाता, वृष्टींत घेनुसी, अर्वनी. ॥ ९

नकुळासीं अद्भुत रण वृषसेन करी; तशांत तत्तातें ।

कर्णें फिरतां, नकुळ त्यजि त्यातें, प्राज्ञ जेंवि मत्तातें. ॥ १०

माद्रेय कौरवांवरि जाय अनादर करूनि कर्णाचा, ।

जैसा भुजंग सोडी लोचनपथ दुःसहा सुपर्णाचा. ॥ ११

सहदेवसूर्यशरकर साहे ते बहु उलूक, भंगे ते ।

न बहु; जसें बहु सिकतासेतु जरि क्षण धरील गंगेतें. ॥ १२

हेतु' असाही पाठ आहे. ती विपत्ति (पळून जाणें) स्वसुखा हेतु (आपल्या सौख्यास, कर्णाच्या दुःसहा बाणांपासून सुटून जाणें हेंच सौख्य, त्यास कारण) परि त्या (शिखंडीला) एक ही पळ न सोसे-असा अन्वयार्थ.

१. क्षतांनीं पीडित. २. गरुडानें देखील. येथें 'चि' चा उपयोग 'हि' च्या स्थानीं केल्यासारखा दिसतो. असाच प्रयोग मार्गें गीति १ मधील 'कौरवबळें चि' येथें केलेला आहे. ३. ज्याच्या वृष्टींत विष आहे असा. हा सर्प ज्या वस्तूकडे पाहतो ती विषव्याप्त होते, अशी समजूत आहे. ४. संरक्षणाविषयीं. ५. असकृत+क्षत+ज+खाता=पुष्कळ वेळां क्षतापासून बाहणाच्या रक्तानें न्हालेली. ६. पावसांत. ७. पृथ्वी. ८. हा कर्णाचा मुलगा. ९. त्याच्या वापानें. त्याचा बाप कर्ण परत फिरून वृषसेनाकडे आला असतां-असा भाव. 'तत्तातें कर्णें फिरतां' हा प्रयोग चिन्त्य आहे. १०. वृषसेनास. ११. उन्मत्त अशा पुरुषास. १२. कर्णाची पर्वा न करितां, त्याच्याकडे लक्ष न देतां. १३. लोचनपथ सोडी=वृष्टीभाड होतो. १४. दृष्टिमार्ग. १५. सहदेवरूपी सूर्याचे शररूपी कर. हें समासांतर्गत परंपरित-होतो. १६. 'साहे ते' असें पाठान्तर. ते=सहदेवसूर्यशरकर. १७. नामविशेष, रूपक होय. १८. 'साहे ते' असें पाठान्तर. ते=सहदेवसूर्यशरकर. १९. नामविशेष, (पक्षी) घुवड. उलूक हा शकुनीचा मुलगा. यास कैतव्य असेंही दुसरें नांव आहे. अन्वयः-जसें (ज्याप्रमाणें) सिकतासेतु गंगेतें क्षण (क्षणभर) जरि धरील, [तरी] तें बहु [होय] (महत्वाचें होय), [सिकतासेतु] भंगे तें बहु न (महत्वाचें नाही, कारण वाळूचा बाध न टिकणें, वाटतें. १८. वाळूचा सेतु.

सात्यकिसीं भांडे, परि शकुनी च पळे; न जयकथा पिशुनीं. ।

सिंही नव्हे चि यद्यपि बाळनृपसुसत्कृता तथापि शुनी. ॥ १३

करि दुर्दशा अधर्मे धर्माची जी सरे हि शकुनी ती, ।

धर्मानुरक्त सात्यकि भंगार्थ पुढे धजे चि; न कुंणीती. ॥ १४

भीमासीं दुर्योधन भांडे, भंगे रणीं. पळायस ।

गज हय रथ हि नसे, परि पायीं च पळे सुनिष्फळायास. ॥ १५

न ग्रामसिंहतेस्तव भग्न हरिसि वा गजासि करिल सुणा; ।

ये नां अमृतरसतुळा म्हणति 'महौषध' असें हि जरि लसुणा. ॥ १६

युद्ध कृपाचार्यासीं करिता झाला बळी युधामन्यु, ।

छेदी चाप म्हणुनि ये फार चि तत्काळ त्या बुधी मनु. ॥ १७

छत्रध्वजसूतमथन करिती, बहु ये तदोयुधा मन्यु, ।

प्राणत्राण कराया पळता झाला तदा युधामन्यु. ॥ १८

१. दुष्टाचे ठायीं. दुष्टाला जय मिलेल, ही गोष्टच बोलावयास नको—असा भाव. कल्पना-सादृश्यः—जय कैचा साधुजनविरोधानें ? (पुढें अध्याय ४७।२२). २. राजकुमारांनीं प्रेमानें वाढविलेली कुत्री सिंही होऊं शकणार नाही. ३. राजकुमारांनीं उत्तम प्रकारें पोसलेली. ४. कुत्री. ५. शकुनीनें पूर्वीं धर्माचा छळ केला होता, ही गोष्ट सात्यकीला आतां आठवून तो शकुनीचा मोड करण्याकरिता त्याच्यावर धांवून गेला, पण कुनीति (कपटी शकुनी) उलट सात्यकीवर चाळून गेला नाही—असा भाव. पापी मनुष्य भ्याड असतो—हा इत्यर्थ. ६. कपट्युतानें धर्माशीं घूत खेळणारा शकुनीच होता. त्या प्रसंगास अनुसरून हें वाक्य आहे. (पतकृत सभापर्ब, अध्याय ४ पहा). ७. येथें 'सरे हि शकुनी ती' अशी रचना असल्यामुळें 'सरण' ह्या क्रियेचा कर्ता शकुनी ठरतो. पण अर्थाच्या दृष्टीनें 'सरे' चा कर्ता 'सात्यकी' व 'करि' चा कर्ता 'शकुनी' घेतला पाहिजे. ८. धार्मिक, (पर्की) धर्मराजाचा अनुयायी. ९. शत्रुभगार्थ. १०. दुष्टबुद्धी असा शकुनी न धजे. ११. सु+निष्फल+आयास=अत्यंत निष्फल श्रम ज्याचे झाले आहेत, असा दुर्योधन. १२. 'ग्रामसिंह' हें नांव असल्यामुळें. कुत्र्याचें 'ग्रामसिंह' हें नांव प्रसिद्ध आहे. १३. सिंहास. १४. अथवा. १५. कुत्रा. श्वा-पंत. १६. येईना. १७. अमृतरसाची बरोबरी. १८. रोगशांतीकरितां उपयोगी असें मोठें औषध. महौषध=लसुण. ही सर्व गीति अप्रस्तुत-प्रशंसेचें उत्तम उदाहरण आहे. कारण ग्रामसिंह व महौषध या अप्रस्तुत वस्तूच्या वर्णनानें प्रस्तुत जो दुर्योधन, त्याची योग्यता कमी आहे, असें ध्वनित केले आहे. १९. लसुणीस. २०. पांचालवीर. हा स्वतंत्र योद्धा असून धर्माचा चक्ररक्षक होता. २१. शहाण्या कृपाचार्यास. २२. राग. २३. मथन=संहार. २४. तत्+आयुधा=त्याच्या शस्त्रास. २५. प्राणसंरक्षण.

- पांचाल्य उँत्तमौजा हँर्दिक्यें ताडिला उरी बाणें, ।
 त्यातें सारथि पळवी; युक्त चि मीहीं पळोनि जें जाणें. ॥ १९
- भीमें कुरुबळ मथितां, दुःशासन-शकुनि नागकटकातें ।
 प्रेरिति त्यावरि, जैसे खँगनाथपराभवार्थ चटकातें. ॥ २०
- भीम वधी परवारण, परवा रणपंडिता तया नाही, ।
 गजरक्तांच्या सरिता भरिता झाला, न भांगला काहीं. ॥ २१
- वारंवार परिशिले पांडवपंचाननध्वनी कानीं, ।
 धैर्य त्यजिलें चि समदमातंगांच्या हि त्या अनीकानीं. ॥ २२
- एकाचा हि अभग्न न भीमशरें पाद, दंत, कट, कर वा; ।
 करि कौरवनागांचें युद्धीं पावोनि अंत कटक रवां. ॥ २३
- वातें घन भग्न जसे भीमें केले महेभ सर्व तसे. ।
 अल्प पळाले, क्षितिवरि पडले बहु वज्रभग्न पर्वतसे. ॥ २४

१. हा धर्माचा दुसरा चक्ररक्षक. २. कृतवर्म्यानें. ३. मूर्च्छा आली असता. (मूर्च्छा आली असतां स्वतः पळणें शक्य नाही. तेव्हा 'पळोनि जाणें' म्हणजे सारथ्याकडून पळविला जाणें-असा अर्थ). ४. हत्तींच्या सैन्यातें. ५. गरुडाचा पराभव करण्याकरितां. ६. चिमण्यातें. ७. शत्रूचे गज. ८. शत्रुगजाचा वध करितांना तो कोणाचीही परवा वाळगीत नाही-थिटार्हेनें गजात संचार करीत आहे-हा भाव. 'परवारण-परवा रण' हा पचाक्षरी छेकानुप्रास. परवा=पर्वा, भीति. ९. नद्या. १०. श्रमला. ११. (समदमातंगांच्या) अनीकानीं ऐकिले. १२. भीमरूपी सिंहाचे शब्द. १३. मदोन्मत्त हत्तींच्या. १४. सैन्यांनीं. १५. एकाचा हि (एका हत्तीचाही) पाद, दंत, कट वा (किंवा) कर (यांपैकी कांहीं ना कांहीं तरी-हा भाव) भीमशरें अभग्न न (भग्नचि); कौरवनागांचें कटक युद्धीं अंत पावोनि रवा(दुःखसूचक शब्दास) करि-असा अन्वय. १६. गंडस्थल. १७. शुंडा. १८. अथवा. १९. नागांचें कटक=हत्तीदळ. घोडदळामध्ये घोडे लढत नाहीत. त्यांच्या वरील स्वार लढतात, पण गजदळाचा प्रकार निराळा दिसतो. हत्ती स्वतःच शत्रुसैन्याचा नाश करितात. हत्तींचे महात फक्त हत्तींना चालविण्याचें काम करितात. ते स्वतः लढत असत, असें दिसत नाही. २०. शब्दाला. २१. घन=भग्न, मेघ. जसे वातें (वावटळीनें) घन (मेघ) भग्न [करावे] तसे भीमें सर्व महेभ [भग्न] केले-असा अन्वय. येथें 'वातें घन भग्न जसे' असाही पाठ आहे. येथें रा० पुराडकर यांच्या प्रतीत 'वातें घन भग्न जसे' असा पाठ आहे. पण 'जसे' च्या ठिकाणी 'जसे' असा शब्द पाहिजे, हें उघडच आहे. २२. महा+भग्न=प्रचंड हत्ती. २३. [इंद्राच्या] वज्रानें चूर्ण झालेल्या पर्वताप्रमाणें.

दुःसह भय भीमाचा कोदंडज्यानिनाद दे; हगती, । मुतती, चळती, पळती, गळती, भ्रमले संकंपदेहगती. ॥	२५
भीम गजांतें मदीं, कल्पांतीं रुद्र जेंवि भूतांतें; । भीमाचें यश लाजवि सुरभिक्षीराचिया हि ऊतांतें. ॥	२६
संशप्तकबळ मारुनि केले पार्थ हि भग्न कुरुसैन्य, । आर्धां च भीमकर्मा भीम हि दे ज्यासि उग्रभयदैन्य. ॥	२७
अहि जेंवि पुच्छभंगें, खवळे कुरुराज फार बळभंगें. । धांवे, गांठी, भाडे धर्मासीं; मुखर जेंवि मुनिसंगें. ॥	२८
भांडति निकरें दोघे नृप बंधुं, म्हणोनि धांवले आस. । तां कर्णानें केले भीमादिक शत्रु शरगणीं व्यास. ॥	२९
कर्णापुढें न चाले बळ, सर्व हि लोपले शैरावरणीं; । रक्ताचे हृदं भरले; काळाचे काय ते शैराव रणीं ! ॥	३०
सहदेव मात्र कामा आला, करि विक्रम प्रकाम रणीं; ।	

१. धनुष्याच्या दोरीचा शब्द (टणत्कार). २. संकंप (कांपत आहे) देह जीमध्वें अशी आहे गति ज्यांची, अशीं शरीरें आहेत ज्यांचीं ते; कांपत कांपत चालणारे. ३. प्राणिमात्रांस. ४. कामधेनूच्या दुधाच्या (उतास) कविसमयास अनुसरून यश हें पांढरें वर्णिलें आहे. भीमाचें यश किती पांढरें आहे? तर कामधेनूच्या दुधापेक्षाही पांढरें—असा भाव. क्षीराचा ऊत=दुधावरचा फेंस. येथें उपमेय उपमानास लाजवितें, म्हणून प्रतीपालकार. ५. भयंकर कसे ज्याचें असा. ६. ज्या कुरुसैन्याला. ७. उग्र+भय+दैन्य=तीक्ष्ण, भयकर+भीति+विपत्ति, हाल. ८. सर्प. ९. शेंपूट तोडिल्यानें. १० वाचाळ, बडबळ्या. बडबळ्या मनुष्य ज्याप्रमाणें शांत वृत्तीच्या मौन धारण करणाऱ्या ऋषीशी भांडतो, त्याप्रमाणें. ही उपमा येथें गैरलागू दिसते. कारण दुर्योधनाच्या हह्याचा प्रतिकार धर्मानें केल्याचें वर्णन पुढच्याच गीतीत आहे. ११. मुनि=मौनी, मौनव्रताचारी तपस्वी. मुनीचें लक्षण—मौनात्त स मुनिर्भवति न अरण्य-वसनांमुनिः । स्वलक्षणं तु यो वेद स मुनि. श्रेष्ठ उच्यते. ॥ (उद्योगपर्व, अध्याय ४३।६०). येथें मुनि=विद्वान्, सज्जन—असा अर्थ. १२. राजे, इकडचा मुख्य राजा व तिकडचा मुख्य राजा. १३. चुलतवधु. १४. शर+आवरण=शररूप आच्छादन, सर्व हि (भीमादि सर्व शत्रु) शरावरणीं (वाणांच्या आच्छादनांत) लोपले (दिसतनासे झाले)—असा अन्वय. 'सर्व हि लोपले शरावरणीं' असा पाठभेद आहे. १५. तलाव. १६. परळ. १७. वरच्या गीतीतील 'रक्ताचे हृद भरले' ही असंबंधी संबंध लावणारी अतिशयोक्ति; आणि या अतिशयोक्तीच्या पायावर 'काय ते शराव' ही उत्प्रेक्षा उभारली गेली आहे. १८. फार, अतिशय.

वारी सुयोधनाला, हरिचें नाम चि जसें यमा मरणीं. ॥ ३१
 सहदेवशर नृपाला तन्मित्रा सैन्यनायकाला ही ।
 देती दुःसह ताप; क्रूर तयांहूनि काय कालाही ? ॥ ३२
 प्रियसखतापें तापे कर्ण, ग्रीष्मीं हि तेंवि न रवि; खरी ।
 वृद्धीं शक्ति उणी, बहु तरुणीं, कीं तो असंख्य शर विखरी. ॥ ३३
 म्हणविति उदार जीवनदानीं, घनरूप कर्णशर ठकिती. ।
 संमरूप परि परशर क्षुद्र चि; मकरांसमोर शरठ किती ? ॥ ३४
 गगनीं बाणगणांच्या संघर्षे ज्वलन दुःसह चि पेटे; ।
 वधिति शरवृष्टि वन्हि हि, जेंवि व्याघ्री हि तत्सह चि पेटे. ॥ ३५

१. हरिचें नाम चि (हरिनामस्मरणच) जसें मरणीं (मरणसमयीं) यमा वारी (मनुष्यास यमाच्या यातनेपासून सोडवितें)—असा अन्वय. २. सुयोधनाला. ३. कर्णाला. ४. तयांहूनि (त्या शरांहून) कालाही क्रूर काय ? अर्थात् नाही. कृष्णसर्पापेक्षां शरच क्रूर—हा भाव. ५. काल+अहि=कृष्णसर्प. ६. दुयोधनदुःखानें. ७. म्हाताऱ्यांचे ठायी. अन्वयार्थ.—कर्ण प्रिय-सखतापें तापे, तेंवि ग्रीष्मीं हि रवि न [तापे], वृद्धीं शक्ति खरी (खरोखरच) उणी (कमी), तरुणीं [खरी] बहु, कीं (कारण) तो (कर्ण) असंख्य शर विखरी. सारांश, कदाचित् सूर्यकरही मोजतां येतील, परंतु कर्णशर खात्रीनें मोजता येणार नाहीत—हा भाव. सूर्य कर्णांचा पिता, तस्मात् वृद्ध, कर्ण सूर्यांचा मुलगा, तस्मात् तरुण. कर्ण जसा तापला, तसा ग्रीष्मीं सूर्य देखील तापत नाही, असें वरच्या गीत्यर्थात म्हटलें आहे. त्याचें कारण असें कीं, म्हाताऱ्या माणसांस शक्ति कमी असते व तरुणांस अधिक असते. तस्मात् तो तरुण कर्ण आपला वृद्ध बाप जो सूर्य, त्यापेक्षा अधिक तापला—असा इत्यर्थ. **व्यतिरेकालकार.** ८. (तो कर्ण) प्राणदानीं (घनपक्षीं, जलदानीं. जीवन=प्राण, पाणी). स्वसैनिकास जीवदान देण्याविषयीं उदार—असा भाव. ९. ठक-विति. अन्वयार्थः—[ते] घनरूप (मेघासारखे दिसणारे) कर्णशर जीवनदानीं उदार म्हणविति (प्रौढी मिरविति, बाहेरून उदारपणाचा आव आणितान्त) [परंतु अंतीं] ठकिती (ठकविति, फस-विति, ठार मारिती). मेघसादृश्यानें ते शर जीवदान करणारे आहेत असें भासे, परंतु वस्तुतः ते जीवनहरण करणारेच होते—असा भाव. येथें जीवन=प्राण; (पक्षीं) पाणी; दान (दा=खंडणें, तोडणें—ह्या धातूनें साधलेला दान शब्द)=कापणें, (पक्षीं) देणें; असा श्लेष साधून शरपर व वनपर अर्थ साधले आहेत. १०. एकसारखे. ११. परशर (शत्रूचे शर) व कर्णशर पाहा-ण्यास एकसारखेच. १२. तुच्छ, निकृष्ट. १३. सरडा. सागरसंचारी मगरापुढें (मगराप्रमाणें त्याचा आकार असला तरी, कुपणापर्यंतच ज्याची धाव असा) सरडा काय पराक्रम दाखविणार ? मगरापुढें सरड्याची कथा काय ?—असा अर्थ. **काव्यार्थापत्ति** अलकार. १४. संघट्टणानें. १५. अग्नि. १६. शरवृष्टि आणि तीपासून निघालेला अग्नि हे वधिति—असा भावार्थ. कारण व्याघ्रीसहवर्तमान तिचे पेटे (वच्चे) अशी उपमा आहे. १७. व्याघ्रीचीं लहान पिलें.

परमास्त्राच्या तेजे अरिबळ पळवूनि कर्ण त्या पार्था ।
 गांठी, धनशकटांला तस्करवर जेंवि भंगुनी सार्था. ॥ ३६
 कर्णाचे शर सोसी तो सीरधरानुजाश्रयामळधी; ।
 पांडव मग बहु खवळे, कल्पांतीं मारुतें जसा जळधी. ॥ ३७
 धर्म न एक कर्ण चि, सर्व हि त्याचा सहाय कांपविला. ।
 शस्त्रें किति ? मुख्य तपस्तेज चि. भी ना दशास्य कां पविला ? ॥ ३८
 जिकडे जिकडे क्षेपी अंशनीसी क्रोध-दुष्ट दृष्टि रणीं ।
 तिकडे भंगे रिपुबळ, पेचकंकुल जेंवि भानुच्या किरणीं. ॥ ३९
 कौरव 'हा ! हा !' म्हणति; प्रतिहत झाले चि शस्त्रवृष्टीनें, ।
 दृष्टीनें हि नृपाच्या, जेंवि गरळनयन भुजगदृष्टीनें. ॥ ४०

१. मोठ्या (प्रचंड) अस्त्राच्या तेजानें. २. धर्मां. ३. धनानें भरलेल्या गाड्यांना. येथें 'धनशकटाला' असा पाठ आहे, तोच योग्य दिसतो. कारण एकट्या धर्मालाच उद्देशून तें पद योजिलेलें आहे. ४. अट्टल चोर. ५. पळवून. ६. व्यापार्यांस, सौदागरांच्या समुदायास. ७. सीर+धर+अनुज+आश्रय+अमळधी=हलधराच्या धाकट्या बंधूच्या (कृष्णाच्या) आश्रयानें बुद्धि शुद्ध झाली आहे ज्याची, असा धर्म. ८. धर्मराज. ९. वायूच्या योगानें. प्रलयसमयीं समुद्र व वारा हे खवळतात व जगास बुडवितात-अशी समजूत आहे. 'कल्पांतीं मारुतीं जसा जळधी' असें पाठान्तर. १०. साहाय्यास असलेले सैनिक. ११. शस्त्रें किति (शस्त्रांची योग्यता काय ?) तपस्तेज चि मुख्य (तपश्चर्या केल्यानें जें तेज प्राप्त होतें तेंच शस्त्रतेजापेक्षां श्रेष्ठ) [याला पुरावा काय ? तर] दशास्य (दशकठ, रावण) पविला (वज्राला, अर्थात् वज्रधर इंद्राला) कां भी ना ? (कां भ्याला नाही ? रावण वज्राला भ्याला नाही, हें कशानें घडलें वरें ?) अर्थात् तपश्चर्येच्या तेजानेंच त्यानें इंद्रालाही जुमानिलें नाही-हा भाव. या गीत्यर्थाचा भाव असा, कीं धर्मराज हा तपःशाली व कर्ण हा केवळ शस्त्रज्ञ. तेव्हां कर्णापेक्षां धर्मच अधिक तेजस्वी दिसला. तपोबलापुढें शस्त्रबल हतबल होतें-ह्या सिद्धांताच्या पुष्टीकरणार्थ तपोबलाचें भाडार व शस्त्रबलाचा अभाव अशा दृष्टीनें येथें रावणाचा निर्देश केला आहे. पण रावण शास्त्री होता व शस्त्रीही होता, म्हणून त्याच्या नांवाचा उल्लेख येथें नजरचुकीनें केलेला दिसतो. येथें एकाचा केवळ तपः-सामर्थ्यवान ऋषीच्या नांवाची योजना समर्पक झाली असती. १२. तपाचें तेज. १३. रावण हा तपश्चर्या करून, ब्रह्मदेवाच्या वरप्रसादानें इंद्रासही जिंकित झाला-या पौराणिक कथेस उद्देशून हें वाक्य आहे. १४. प्रेपी, सोडी. ह्याचा कर्ता-धर्म. १५. वज्रासारखी. १६. रागामुळें दुष्ट झालेली. 'क्रोधदृष्टि दुष्ट रणीं' असा पाठभेद. १७. पुबडांचा समुदाय. पेचक=धुबड. १८. बाणांच्या वर्षावानें. १९. नृपाच्या दृष्टीनें हि प्रतिहत झाले-असा अन्वय. २०. ज्याच्या डोक्यांत विष आहे अशा सर्पांच्या दृष्टीनें. 'जैसे चक्षुर्हणाहि दृष्टीनें' असाही पाठ आहे.

शिरले उरीं च तीन व्याळप्रतिमल्ल भल्ल, वावरुनीं ।

यममनिं आले, कीं, ते अलि विषैतरुपुष्पपल्लवावरुनीं. ॥ ४१

भल्लाघातविकलमति नृप अक्षम जाहला वदांया हि; ।

धैर्ये बहुप्रयासें निजसूताला म्हणे तदा 'याहि.' ॥ ४२

मागे परते, ठेवुनि चितीं कर्णापराध राजा तो; ।

तेव्हां कौरव म्हणती, 'काय पहातां ? धरा, धरा, जातो.' ॥ ४३

'ध्या; ध्या; धरा धरा नृप' ऐसें गर्जेनि धांवले च वरी; ।

पांचाळचमू त्यांतें वारी, दंशांसि जसि वनीं चवरी. ॥ ४४

तेव्हां कर्णे केला पांचाळरथक्षय स्वशरनिकरें; ।

निकरें हाणी; न दिसे सोडी शर केधवां चि धरुनि करें ! ॥ ४५

दुःसहवृषरविशरकरतसाखिलभूपवीरवर-पक्षी, ।

१. सर्पाशीं बरोवरी करणारे. (सर्पासारखे अति तीव्र—असें तात्पर्य). २. कर्णानें सोडिलेले बाण धर्माच्या उरांत घुसले. हे बाण आपल्या प्रखरतेनें सर्पाच्या बरोवरीचे होते. ह्यावर पंत उत्प्रेक्षा करितात:—कीं हे बाण यमाच्या हृदयांत कांहीं दिवस राहून (वावरून), अर्थात् त्याच्या आंगचा क्रूरपणा शिकून आले होते; किंवा ते एकाद्या विषारी वृक्षाच्या फुलांवर व पानांवर बसून, अर्थात् त्यांतील रस खाऊन (स्वतः विषारी बनून) आलेले भुगे होते ! ३. यम क्रूर, तेव्हा त्याच्या मनांत वावरलेले म्हणजे यमाच्या क्रूरतेचा संस्कार ज्यांवर पूर्ण झाला आहे असे म्हणजे क्रूर—असा भाव. 'यममनिं आले कीं ते' असें पाठान्तर. ४. बाण. पुढील गीतीचा अर्थ लक्षांत घेता, प्रस्तुत बाण कर्णानें धर्मावर सोडिलेले ठरतात. पण ते कर्णानें सोडिल्याचें विधान मागील कोणत्याही गीतींत नाही. वावरून येथील एकादी गीति गळाली असावी, असें वाटतें. ५. अमर. ६. विषवृक्षाच्या फुलांवरून किंवा पानांवरून; विषवृक्षावरून येणारे अमर विष आणित्तात. तसात् प्राणनाशक. तसेच हे भल्ल, म्हणून ही उत्प्रेक्षा. ७. भल्लानें (बाणविशेषानें) ताडण केल्यामुळे स्वस्थता नाही ज्याच्या मनास असा. ८. राजा धर्म. ९. असमर्थ. १०. शब्द उच्चारण्यासही. ११. (येथून) चल. १२. माशास. १३. चमर-सृगाच्या केंसांची केलेली ती चवरी. १४. आपल्या शरांच्या समुदायानें. १५. मोठ्या जोरानें. दामयमक. १६. सहन करण्यास कठीण जे कर्णरूपी सूर्याचे किरणरूप बाण, त्यांहींकरून तापलेले असे जे धर्माकडील सर्व वीरश्रेष्ठ हेच कोणी पक्षी, त्यांतें. १७. हें गीत्यर्थ सर्व एकच समास आहे. पंत दीर्घ समासाचा कधी कधी उपयोग करितात. पण इतक्या लांब समासाची उदाहरणे पंतांच्या काव्यांत विशेष नाहीत. वृष हा सूर्य, शर हे किरण व धर्माकडील वीरवर हे पक्षी—हे परंपरितरूपक.

त्यांतें संश्रिततापापह सुखकर भीमदेवतरु रक्षी. ॥ ४६
 सहदेव नकुळ दोषे दों भागीं त्यांत धर्मरथ चाले; ।
 भासति जाणों क्षितिवरि पूर्णेंदुसमेत शुक्र गुरु आले ! ॥ ४७
 सांभाळिति दों पार्श्वीं दोषेजण कर्णभल्लभिन्नातें, ।
 ते माद्रेय नृपातें नेती मार्गे हळू च खिन्नातें. ॥ ४८
 तो कर्ण सकळरक्षकभटभंग करूनियां महाबाहु, ।
 त्या धर्मावरि धांवे, पूर्णसुधारश्मिवरि जसा राहु. ॥ ४९
 वेधी तीं बाणानीं उर त्यांचें कर्ण मित्रहितकींमी ।
 चित्तीं म्हणे, 'करीन चि वैधसम परिभव घडेल तितका मी.' ॥ ५०
 धर्म हि तीं बाणानीं त्या कर्णातें स्तनांतरीं हाणी ।
 मर्महत व्याघ्र जसा अविषह्या वेदना मनीं नाणी. ॥ ५१
 वेधी कर्णहयातें तो राजा, आपुल्या हि मीम्यातें, ।

१. आश्रितांचा ताप घालविणारा. २. आश्रय करणाऱ्या प्राण्यास त्याचा ताप निवारण करून, सुख देणें हें कोणताही वृक्ष करूं शकतो. परंतु त्या विकट प्रसंगीं त्या सैनिकांस भीमाचा आश्रय मिळून त्यांच्याबरील संकट टळल्यामुळे तो त्यांस कल्पतरूच आहे, असें वाटलें. भीम+देवतरु=भीम हाच कल्पवृक्ष, किंवा-भीमदेव+तरु-असा पदच्छेद कराना. भीमाच्या अवर्णनीय पराक्रमामुळे संकटांतून मुक्त झालेल्या सैनिकांनीं त्यास 'भीमदेव' असें म्हणणें योग्यच आहे. ३. भूमीवर. ४. पूर्णचंद्रासहवर्तमान. पूर्णेंदु क्षितिवर (अर्थात् क्षितिजावर) येण्याचे वेळीं शुक्र त्याच्याबरोबर कधीही नसतो. तो सूर्यास्तानंतर पश्चिमेस व सूर्योदयापूर्वी पूर्वेस असतो. हीच चूक 'हा चंद्रमा उगवला गगनप्रदीप । धाहेत शुक्र, गुरु, मंगळ ज्या समीप' ह्या पद्यांत झाली आहे. ५. शुक्र व गुरु हे ग्रह. ६. कर्णाच्या बाणानीं जखमी झालेल्या धर्माला. ७. धर्माचें संरक्षण करणाऱ्या सर्व वीरांची फळी फोडून. ८. पूर्ण चंद्रावर. ९. छायाग्रहविशेष. राहु नांवाचा दैत्यविशेष येऊन चंद्रास आसतो, अशी पौराणिकांची समजूत आहे; व राहु हें पृथ्वीच्या छायेस नांव आहे व चंद्र त्यात जेव्हां सांपडतो तेव्हां ग्रहण लागतें, अशी ज्योतिर्विदांची समजूत आहे. १०. धर्माचें. ११. आपला मित्र जो दुर्योधन त्याचें हित इच्छिणारा. १२. प्राणघातक. १३. 'वेधी तीं बाणानीं' असें पाठांतर. १४. तीन. १५. हृदयावर. १६. नाजूक भागावर जखम लागलेला वाघ. (असा चबताळलेला वाघ मनुष्याच्या आंगावर तुडून पडतो-हें प्रसिद्ध आहे). १७. सहन करण्यास अशक्य अशा वेदना. १८. शल्यातें. 'मामातें' ह्या रूपानदल पंत 'माम्यातें' हें रूप पुष्कळ ठिकाणीं वापरतात. (कर्णपर्व-अध्याय ४४ गीति ३ व ८ पहा). 'माम्यातें' हें शुद्ध रूप पंतानीं गदापर्व-अध्याय ३ गीति ५ मध्ये योजिलें आहे.

अद्भुत तेज निरखिलें धर्मात्म्याचें नृपोत्तमा ! म्यां तें. ॥	५२
मर्मक्षतार्त राजव्याघ्राचे तों समर्थ यम पेटे ^१ ।	
कर्णव्याध विदारिति शरनखरी; तों दवाग्निसा पेटे. ॥	५३
जेवि पिपीलिक नागांवरि, दुःसह बाण त्यां हि वरि सोडी; ।	
राधेय त्यां यमांतें, वृक्षांतें चक्रवातसा, झोडी. ॥	५४
मग कालंबाल जे रूदनिभ हय त्यांचे हरूनियां प्राण, ।	
बाणवरें एके वृष पाडी त्या नृपतिचें शिरस्त्राण. ॥	५५
नकुळास हि विरथ करी तो कर्ण, हरि क्षणांत तेज ^३ गति; ।	
धर्मविनाशभयें थरथर कांपे त्या रणांत ते जगति. ॥	५६
नकुळ युधिष्ठिर चढले सहदेवरथीं बहुव्रणितकाय, ।	
शल्लखचित शल्य तसे शरखचित चि ते; क्षतां गणित काय ? ॥	५७
मद्रेश विकळ पाहे परमप्रियभक्त कंजनाभाचे, ।	
जे पडु विश्वाच्या हि, न आपुलिया मात्र, रंजना, भाचे. ॥	५८
अवलोकितां चि नयनें पावलि जे व्रणितधर्मतनु कंपा, ।	
भरती नदींत तैसी, दाटे मद्रपमतींत अनुकंपा. ॥	५९

१. हे धृतराष्ट्रा. २. 'ते समर्थ यम पेटे' असे पाठान्तर. ३. नकुळ व सहदेव. ४. वच्चे.
 ५. कर्णरूप पारवी. ६. शररूप नखानीं. ७. कर्ण. ८. मुगळे. ९. वावटळीसारखा. १०. ज्यांची
 पुच्छे काळी आहेत असे (हय). (अश्वतरीचें असेच वर्णन मागे अध्याय २६ गीति ८ मध्ये
 आहे). ११. दतांसारखे शुभ्र. १२. (नकुळाच्या आंगचें) तेज (पराक्रम, प्रभाव) व गति (वेग).
 १३. ती. 'ही' बदल 'हे' व 'ती' बदल 'ते' या सर्वनामाचा उपयोग मराठी कवितेंत पुष्कळ
 आढळतो. १४. पृथ्वी. येथें 'संवधातिशयोक्ति' नामक अलंकार आहे. १५. ज्यांना
 पुष्कळ जखमा झाल्या आहेत असे. (नकुळ व युधिष्ठिर). १६. साळपिसांनीं व्याप्त. १७. साळ,
 सायाळ. १८. त्याच्या जखमा भोजतां येत होत्या काय ? छे: ! त्या अगणित होत्या. १९. अन्वय.—
 [जे] कंजनाभाचे परमप्रियभक्त [व जे] आपुलिया मात्र रंजना न (फक्त आपल्याच रंजनास
 नव्हे तर) विश्वाच्या हि रजना पडु [असे आपले] भाचे (पाडव) मद्रेश (शल्य) विकळ (कळा-
 रहित, तेजोहीन) पाहे. रंजन=मन मोहित करणें, उत्तेजन देणें. २०. कमलनाभ कृष्णाचे.
 २१. कुशल. २२. जे व्रणितधर्मतनु कपा पावलि [ते] नयनें अवलोकितां चि, नदींत [जैसी]
 भरती, तैसी मद्रपमतींत अनुकंपा दाटे—असा अन्वय. २३. जखमी झालेलें धर्माचें शरीर.
 २४. शल्याचे मनात. २५. दया.

शल्य म्हणे, 'कर्णा ! त्वां भांडावें जिष्णुसीं; वृथा यासीं ।

झगडसि कोपें; आतां चाल पुरे; पडसि कां वृथायासीं ? ॥ ६०

आधीं च रणीं धर्म क्षीणरणोपकरण क्षतशरीर, ।

जेंवि वसंतीं जीवितशेष हतच्छदनवैभव करीर. ॥ ६१

पीडिसि उग्रशरांहीं तूं हि पृथासूनुच्या शरीरासी, ।

सर्वप्राणिभयप्रद देव दाही जेंवि त्या करीरासी. ॥ ६२

या कर्मे उंपहासास्पद तूं होशील, शील सांभाळीं; ।

स्वकरें चि अयश-कज्जल राधेया ! लावितोसि कां भौळीं ? ॥ ६३

ऐसें शल्य वदे, परि कर्ण करी घाबिरे चि असु यांचे. ।

मर्मां टोची बाण, स्पर्श तसे ताविल्या हि न सुयांचे. ॥ ६४

शल्य पुन्हा हि म्हणे, 'गा कर्णा ! तुज धूर्तराष्ट्र मानितसे, ।

ज्या अर्थे, आप्तजनीं तुझिया चि गुणांसि नित्य वानितसे, ॥ ६५

तो अर्थ सिद्धिला नै. जिष्णुवधाकारणें वृथा ! चाल; ।

१ आता धर्मावर चाल करून जाणें पुरे, आतां धर्मावर हला करण्यांत अर्थ नाही—असा भाव. २. व्यर्थ आयासात, ज्यांत कांहीं फायदा नाही असे श्रम करण्यांत. ३. क्षीण+रण+उपकरण=रणसाहित्य क्षीण झालें आहे, (नाश पावले आहे, ज्याची मोडतोड झाली आहे) ज्याचें असा. ४. जीव मात्र शेष राहिलेला असा. ५. नष्ट झालें आहे पत्रवैभव ज्याचें असा. छदन=पान, पणें. ६. नेपत्याचें झाड. प्रस्तुत स्थली करीर वृक्षाचें 'हतच्छदनवैभव' मात्र ग्राह्य आहे. त्याच्या आंगच्या कोमलपणाचा विचार करण्याचें कारण नाही. 'मेव्या माणसाची मान कापणें' ह्यात जसे त्या मान कापणाच्यास कांहीं महत्त्व नाही, तसेच अगोदरच बठलेल्या करीरास जाळण्यांत अशीला कांहीं महत्त्व नाही. त्याप्रमाणेंच आधींच क्षीणोपकरण व क्षतशरीर झालेल्या धर्मराजाला त्या उग्र वाणांनीं पीडा देणें, हें तुला मोठेपणा प्राप्त करून देणारें नाही. ह्या तुझ्या अशा कृतीनें तुझा हलकेपणाच दिसेल व तूं उपहासास प्राप्त होशील—असा भावार्थ. ७. बणवा. ८. जाळी. ९. वर वर्णिलेल्या करीरवृक्षास. १०. निंदेस पात्र, युद्धांत दमलेल्या मनुष्याशीं लढला या निंदेस पात्र. ११. अपयश हेंच काजळ. येथें 'स्वकरें अयशः—कजळ' असा पाठ असता तर अर्थहानि न होता समासघटित शब्दांची शुद्धता राखता आली असती. (मागे पृष्ठ १४९ टीप १४ पहा). १२. कपाळीं. १३. प्राण. १४. पृथासुतांचे. १५. ताविल्या (तापविलेल्या) सुयांचे हि स्पर्श तसे [असह्य] न—असा अन्वय. १६. सुयोधन. १७. ज्या उद्देशानें, ज्या कामाकरितां; अर्जुनास मारण्याच्या उद्देशानें—हा भाव. १८. अर्जुनाचा वध करणें हा. १९. दुयोधनानें तुला धर्मवधाचें काम सांगितलें नसून अर्जुनवधाचें काम

नृप मारुनि काय तुला ? न सितेची सुज्ञ काढिती साल. ॥	६६
प्रावृट्घनसा गाजे पार्थाचा, विष्णुचा हि दैर वाजे, ।	
लागति उघडति दैत्यांदेवांचे यद्रवे चि दरवाजे. ॥	६७
हा आला पार्थ पहा; कुरुपतिसैन्यास या सँमग्रास ।	
ग्रासितसे, विश्वाचा प्रळयीं करितो जसा यम ग्रास. ॥	६८
तो एक उत्तमौजा, वीर युधामन्यु तो दुजा शूर; ।	
ते पृष्ठरक्ष दोघे जिष्णुरथातें न सोडिती दूर. ॥	६९
उत्तररथचक्राचें रक्षण तो सात्यकी पहा करितो, ।	
दक्षिणरथचक्रावन करितो द्रोणद्विजातिचा अरि तो. ॥	७०
सिंहें गजसा भीमें प्राणहरें गांठिलीं घरावर तो ।	
वांचो, चाल, विलोकुनि तुजला, सिंहासि सिंहसा, परतो. ॥	७१
आम्हांसमक्ष भीमें पाडावा न नृप, जेवि तरु वारें, ।	

मांसितले आहे. तें काम तूं करशील म्हणून तो तुझी तारीफ सर्वासमक्ष करित असतो. तेव्हां तें काम सोडून हें का करितोस ? अर्जुनाकड चल-हा भाव.

१ धर्मराज. २. 'साखरेची साल काढणें' हें निरर्थक आहे, म्हणून सुज्ञ लोक असले अनवश्यक काम करित बसत नाहीत. लोकोक्ति. ३. वर्षाकालातील मेघाप्रमाणें. ४. कर्ता 'दर (शंख)'. गाजणें=मोठ्यानें वाजणें. पार्थाचा दर प्रावृट्घनसा गाजे, विष्णुचा हि [दर] वाजे-असा अन्वय करावा. ५. शंख. 'दर' शब्दाचे शंख, भीति व अल्प-असे अर्थ आहेत. प्रस्तुत स्थलीं देवदत्त व पांचजन्य या पार्थकृष्णांच्या शखांचा भयंकर ध्वनि. ६. यद्रवे चि (ज्यांच्या भयंकर आवाजानें) दैत्यांदेवांचे (स्वर्ग व पातालांतील असा भाव) दरवाजे (आपोआपो) लागति (बंद होतात) [व] उघडति (पुन्हां उघडतात.) ही अतिशयोक्ति; कारण असंबंधी संबंध बघिला आहे. स्वर्गातील दरवाजे बंद होणें किंवा उघडणें, याचा कृष्णांजुनाच्या शखांच्या ध्वनीशीं वस्तुतः कांहीं संबंध नाही. ७. सर्वास, संपूर्ण सैन्यास. ८. 'तो एक' असें पाठान्तर-त्याच्या शखाचा ध्वनि एक-असा भाव. ९. दुसरा. 'जसा' असें पाठान्तर. जसा तो वीर युधामन्यु शूर [आहे तसाच हा वीर] उत्तमौजा [त्याचा] तो [ध्वनि] एक-हा भाव. १०. पाठिराखे-भागच्या भागाचें संरक्षण करणारे. ११. अर्जुनाच्या रथाच्या उत्तर दिशेच्या चक्राचें-१२. दक्षिण दिशेच्या रथचक्राचें संरक्षण. अवन=रक्षण. १३. द्रोण नामक ब्राह्मणाचा-१४. शत्रु (धृष्टद्युम्न). पर्यायोक्तालकार. १५. गांठिलेला. १६. धर्मस सोडून निवृत्त्याकरितां शल्प कर्णास दोन कारणें सांगतोः-(१) कर्णाचें काम अर्जुनास जिकणें हें आहे. तेव्हा तें न करितां धर्माच्या मार्गें लागण्यांत कांहीं अर्थ नाही. (२) बरचें कारण कर्णाच्या मनास

जाळील निकटवर्ती प्रज्वलित ज्वलन केंवि न रूवाते ? ॥ ७२
 काळमुखीं नृप पडला, त्यासि उपेक्षूनि काय करिशील ? ।
 प्रभु मरतां व्यर्थ चि, जरि सानुजधर्मासु आजि हरिशील. ॥ ७३
 वांचेल आजि नृप तरि अत्यद्भुत; हें नवें चि जन्म रणीं; ।
 पावावें चि कृतज्ञे, जे प्रभुमित्रासबंधु तन्मरणीं.' ॥ ७४
 परिसोनि शल्यभाषण माधारां अंगराज जो पाहे, ।
 तो दुर्योधन स्वंगपतिदृष्टाहिदशेसि पावला आहे. ॥ ७५
 कांतेयाते सोडुनि कर्ण म्हणे, 'मद्रनायका ! जळते ।
 गृह आधीं रक्षावें. अयशाहुनि अधिक काय कांजळ तें ?' ॥ ७६
 हाकी हयांसि मद्रप, मद्र परम मानुनि, स्वरथ फिरवी; ।
 भर्गणीं अनूरु रविला, कर्णाला तेंवि अरिबळीं शिरवी. ॥ ७७

रुचत नाही, असें पाहून शल्य (येथून ७४ व्या शीतीपर्यंत) दुसरें कारण सांगतो. तें हें कीं, तुझा राजा जो दुर्योधन त्याला 'भीम' हें राण करून सोडीत आहे. तिकडे तुझा राजा मेल्यावर इकडे धर्मास धरण्यानें काय फायदा होणार ? म्हणून तिकडे वळ.' १७. दुर्योधन.

१. फार जवळचा. २. अतिशय भडकलेला. ३. अग्नि. ४. कापसाला. ५. दुर्योधन.
 ६. कनिष्ठ बधूसहवर्तमान धर्माचे प्राण. ७. पुनर्जन्म. ८. अन्वय व अर्थ:—जे प्रभुमित्रासबंधु (आपला यजमान, मित्र, प्रेमांतला किंवा नातलग) तन्मरणीं (अशा इष्टमित्रावर प्राणसंकट ओढवले असतां) कृतज्ञे (उपकाराची आठवण ठेऊन प्रत्युपकार करण्याची ज्याची इच्छा आहे अशा मनुष्यानें) पावावें चि (जाऊन मदत करावी, सहाय्यास जावें). हें शीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ९. त्याच्या मरणकाळीं. १०. कर्ण. ११. गरुडानें पाहिलेल्या सापाच्या स्थितीला (गर्भगळितपणाला). १२. धर्माला. १३. जळत असलेले, जळणारें. 'जळते गृह आधीं रक्षावें' हें लोकोक्तीचें अनुकरण. ज्यामुळे सर्वविनाश होईल असल्या संकटाचा प्रतिकार आधीं करावा, मग इतर कामे करावीं—हा याचा भाव. १४. कल्पनासादृश्य:—(१) संदीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यम. कीदृशः । (भर्तृहरिकृत नीतिशतक, श्लोक ८६); (२) न कूपखनन युक्त प्रदीप्ते वह्निना गृहे । चिंतनीया हि विपदामादावेव प्रतिक्रियाः ॥ (सुभाषित). १५. यशाचा रंग पांढरा व अपयशाचा रंग काळा—हें वर्णन कविसमयास अनुसरून आहे. १६. कल्याण. १७. हा कर्ण धर्माला सोडून फिरला, हें फार चांगले जालें, असें समजून. १८. नक्षत्रगणांत. १९. अन्+ऊरु=ज्याला मांड्या नाहीत तो, अरुण (सूर्यसारखी). अरुणाला मांड्यांखालचा शरीराचा भाग नाही. या स्थितीच्या कारणाकरितां मोरोपतकृत आदिपर्व, अध्याय ४ शीति २८-३० पहा.

अध्याय एकोणचाळिसावा.

- जातां कर्ण, पराभवखिन्न क्षतकाय राय 'हाय !' म्हणे, ।
 'खावविले चावविले लोहाचे शत्रुनें प्रतप्त चणे.' ॥ १
- प्रेक्षकमूर्च्छाप्रद जे न करिति विगतासु घाय ते ज्यातें ।
 त्या धीरमुकुटमणिच्या वर्णील कवी हि काय तेजातें ? ॥ २
- धर्मच्युति नोहे जरि गेला परतोनि धर्म शिविरा, हे, ।
 ज्याच्या कीर्तिश्रवणें स्वर्गीं होउनि सलज्ज शिवि राहे. ॥ ३
- वस्त्रप्रासादीं शुभशयनीं जातां चि भांगला पंहुडे; ।
 तें धर्मदुर्ग खचलें, जाणों उरले चहंत दोन हुंडे. ॥ ४

१. यांत मुळांतील अध्याय ६३ (श्लोक ३२ ते अखेर), ६४ व ६५ यांतील कथाभाग आला आहे. २. राजा युधिष्ठिर. ३. शत्रुनें खूप अपमान केला—असा भाव. यथे 'लोखडाचे चणे चारणें' या लोकोक्तीचें अनुकरण आहे. 'खडे चारणें,' 'लोखडाचे चणे खावविणें' ह्या म्हणी अत्यंत अपमान करणें ह्या अर्थीं योजितात. ४. फार तापलेले. ५. पाहण्याच्यांस देखील मूर्च्छा आणणारे. हे 'घाय' या शब्दाचें विशेषण. अन्वयः—जे घाय प्रेक्षकमूर्च्छाप्रद, ते ज्यातें विगतासु (प्राणहीन) न करिति त्या धीरमुकुटमणिच्या (धैर्यशीलांत श्रेष्ठ अशा धर्माच्या) तेजातें कवी हि काय वर्णील ? धर्माच्या आंगावरील घाय इतके भयंकर होते कीं, पाहणाऱ्यासही मूर्च्छा येत असे; पण तशा भयंकर घायानें देखील धर्म मेला नाही, तेव्हा त्याचें तेज अद्वितीय होय—हा कवीचा उद्देश. ६. विगत+असु=प्राणविहीन. ७. शहाणा किंवा प्रस्तुत कवि मोरोपंत. ८. क्षत्रियांच्या धर्मापासून पतन. ९. ज्याच्या कीर्तिश्रवणें स्वर्गीं शिवि सलज्ज होउनि राहे [तो] धर्म जरि [युद्धांतून] परतोनि शिविरा गेला [तरी] हे धर्मच्युति नोहे—असा अन्वय. या गीतीतील उत्तरार्ध धर्माचें विशेषण आहे. तें साभिप्राय आहे. ज्याची कीर्ति शिवीच्या कीर्तीहून ज्यास्त, तो जरी युद्धांतून परतला, तरी त्याला धर्मच्युति प्राप्त होणार नाही, असा उत्तरार्धपूर्वार्धाचा संबंध. १०. शिवि चक्रवर्ती. हा सोमकुलोत्पन्न मोठा धार्मिक राजा. दानाविषयीं याची फार प्रख्याति आहे. याचें सत्त्व पाहण्याकरितां आलेल्या ब्रह्मदेवास यानें आपल्या मुलाचें मांस दिलें. एकदां यानें एका कपोताचें व्याधापासून रक्षण करण्याकरितां कपोताच्या वजनाएवढें मांस आपल्या देहातून देण्याचें कबूल केलें. पण आंगांतून कितीही मांस काढून तराजूत टाकलें तरी तें कपोताएवढें होईचना. शेवटीं शिवीच तराजूत बसला! आत्मत्याग करून परोपकार केलेल्या राजांत याची अग्रगणना आहे. ११. वस्त्रांनीं केलेला प्रासाद, (मंदिर, घर) त्यांत, डेऱ्यांत. मुक्तेश्वरकवीनें आपल्या ग्रथांत 'तंबू' ह्या शब्दावद्दल 'बस्त्रगृह' असा शब्द योजिला आहे. १२. चांगल्या पलंगावर. १३. श्रमलेला. १४. निजे. १५. तें=तो धर्मरूपी किला. 'दुर्ग' शब्द संस्कृतांत पुलिगी व नपुंसकलिङ्गी आहे. १६. 'ते धर्मदुर्ग खचले' असा

अतिनिष्ठुर वैकर्तन निशितशरांहीं यथेष्ट चाचावी, ।	
तेवि न कधीं च उग्रग्रह राहु हि काय इंदुचा चावी. ॥	५
पर्यंकावरि पडला, पांडुपुत्रापुत्र पावला पीडा, ।	
वैरिविजित विक्षितवपु विमुखत्वे वीरवर वरी व्रीडा. ॥	६
माद्रेयांसि म्हणे नृप, 'भीमाचे सिंहनाद हे परिसा; ।	
शत्रूंसीं भांडतसे बाहुबळें करिकुळांसवें हरिसा. ॥	७
जा तेथें त्यापासीं, जैसे मारुत सहाय दावातें, ।	
भावातें भेटा, जें प्रेम बळ क्रौर्य शौर्य दावा तें.' ॥	८
धर्माज्ञेनें गेले, भीमासि सहाय जाहले धर्म ते; ।	
श्रम तेजस्वी गणिते, तरि मर्त्यत्वीं अमर्त्य कां गमते ? ॥	९
द्रौणि पुन्हा पार्थासीं युद्ध करायासि आदरें आला; ।	
पंधिक क्षुधित ब्राह्मण दांतृगृहा जेथ फारदा धोला. ॥	१०
कृष्णातें बाणांनीं झांकी आश्चर्य दाखवी मोटें, ।	
मर्त्य किति ? अमर्त्यांनीं तेव्हां तोंडांत घातलीं बोटें ! ॥	११

पाठभेद आहे. १७. [नकुळ सहदेवरूपी] बुरूज. भीमार्जुन ह्या वेळीं धर्माजवळ नसल्यामुळे त्याचा धीर खचला होता. द्यावर पंतानीं ही उत्प्रेक्षा केली आहे.

१. तीक्ष्ण शरांनीं. २. क्षतें पाडी, जखमा करी. ३. शरीर. ४. उग्रग्रह राहु हि इंदुचा काय (शरीर) तेवि कधीं च न चावी—असा अन्वय. ५. पलगावर. 'पर्यंकावरि' असें पाठान्तर. ६. व्यथा, दुःख. ७. शत्रूकडून पराजित. ८. जखमी, घायाळ. ९. युद्धातून पडून आल्यामुळे. १०. या गीतीच्या पूर्वार्धांत 'प' काराचा वृत्त्यनुप्रास असून, उत्तरार्धांत 'व'काराचा वृत्त्यनुप्रास आहे. 'वीरवर वरी व्रीडा' यांत 'व'काराची व 'र'काराची अशा दोन व्यजनांची चार वेळां आवृत्ति झाली म्हणून छेकानुप्रास. ही गीति शब्दालकाराचे उत्तम उदाहरण आहे. ११. लज्जा. १२. धर्म. १३. वायु. १४. वणव्यास. १५. नकुळ व सहदेव. १६. श्रम गणिते, म्हणजे मेहनत करण्यास (युद्ध करण्यास) मार्गें पुढें पाहते तर. १७. मनुष्य-पणीं. १८. देव. १९. पांथस्थ. २०. दात्याच्या घरीं. २१. फारदां, पुष्कळदां. २२. तृप्त झाला; क्षुधा व तृष्णा भागवून सुखी झाला. प्रस्तुत गीत्यर्धांत 'जणों' हा शब्दच काय तो कमी, बाकी ही उत्प्रेक्षा. २३. काव्यार्थापत्ति नामक अलंकार प्रस्तुत गीत्यर्धांत आहे. अमर्त्यच आश्चर्यचकित झाले, तेव्हा मर्त्य चकित झाले असतील यांत काय आश्चर्य ?—हा भाव. २४. तोंडांत बोटें घालणें (आश्चर्यानें चकित होणें) या लोकोक्तीचें कवीनें अनुकरण केलें आहे.

जें अस्त्र पार्थ सोडी तें वारी द्रौणि, लेश आटेना; ।

कोण्हीं तदन्य आहे काळ असें त्या रणांत वाटेना. ॥

१२

तेणें तीं बाणानीं दक्षिणभुज वेधिला अरिकराचा; ।

बहु मानिला प्रताप कुद्धें हि धनंजयें अरिकराचा. ॥

१३

पार्थ शरौघें गुरुसुतबळ, मारुत जलदपटलसें, दूर ।

पळवी; तदस्त्रकणगण गगानिं गमे उंधळिला चि सेंदूर ! ॥

१४

भूतांचे संघं म्हणति, 'सद्यःसुतशोणितापगा वाहो; ।

तें चि करि भूतपतिचा प्रिय; कोणीं तत्प्रताप गावा हो !' ॥

१५

रथिसारथितुरगशतें वधिलीं, हतशेष पळविले परें ते; ।

एका द्रौणिहुनि दुजा कोण्ही हि न जिष्णुवरि रणीं परते. ॥

१६

द्रौणि पविप्रतिमशरें उर ताडी जिष्णुचें, तन्ही उर तें ।

चूर्ण न होय शिवोरःस्पर्शें चि, न लव हि अन्यथा उरतें. ॥

१७

पार्थ च्छेदी द्विजधनु; होय रविकरा हि ज्यामधें न रिघ, ।

करि धन शरपटल असें, तों टाकी कुद्ध विप्र तो परिघ. ॥

१८

परिघ अरिवनसमीरें पार्थ पविहतनगापरि च्छिन्न ।

१. अर्जुनाच्या शौर्यास भिऊन स्तभीभूत झाला नाही—हा भाव. २. तदन्य (त्याच्या शिवाय इतर) कोणी काळ आहे असें वाटेना. म्हणजे सर्वांस तोच काळ भासला. ३. उजवा भुज. ४. अरि+कर=चक्र+हस्त. चक्रधराचा (कृष्णाचा). ५. बाखाणिला. ६. कृष्णास मारिल्याबद्दल जरी अर्जुनास राग आला, तरी अस्त्रकौशल्याबद्दल त्यानें द्रौणीची तारीफच केली. 'शत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि' असें सज्जनांचें ब्रीदच आहे. ७. शत्रूच्या (अश्वत्थाम्याच्या) हस्ताचा. ८. मेघसमूहाप्रमाणें. ९. तत्+अस्त्र+कण+गण=त्या सैन्याच्या रक्तविंदूचा समुदाय. अस्त्र=रक्त. 'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबाश्रुणि च शोणिते' इति मेदिनी. १०. उधळलेला. ही उत्प्रेक्षा. ११. समुदाय. १२. सद्यःसुत+शोणित+आपगा=तत्कालीं सवणान्या (वाहणान्या) रक्ताची नदी. १३. सद्यःसुतशोणितापगा वाहेल असें काम. १४. भूताचा (भूतप्रेतपिशाचादिकांचा) स्वामी जो १५. भक्त अर्जुन. १६. जिवंत राहिलेले. १७. शत्रु. १८. वज्रासारख्या बाणानें. १९. शिव+उरस्+स्पर्श=शंकराच्या उरःस्पर्शानें म्हणजे किरातार्जुनीय युद्धानंतर शकरानें प्रसन्न होऊन अर्जुनास उराशीं धरिल्यामुळे. २०. असें झालें नसतें तर. २१. सूर्यकिरणासही. 'रविकरां हि ज्यामधें न रिघ' असाही पाठ आहे. रिघ=रीघ, शिरकाव. २२. शस्त्रविशेष. २३. शत्रुरूप मेघाला वाच्यासारखा अशा. २४. वज्रानें ताडिलेल्या पर्वताप्रमाणें.

- करितां, तो विप्र दिसे त्रिपुरहर क्षोभेला परिच्छिन्न. ॥ १९
- स्वशरसमूहसमीरें उडउनि रिपूरचितशरजवनिकेला, ।
तेजःप्रकाश विप्रें, जेंवि दवें तृण गिळोनि वनिं, केला. ॥ २०
- रे ! मां अश्वत्थामा आहे, आलों पहा, सहा बाण.' ।
ऐसें गर्जे, हाणी शर शत त्यां जो प्रभू जंगत्प्राण. ॥ २१
- मग तीन शत शरानीं ताडी पार्थासि विप्रसिंह रणीं, ।
तेव्हां जिणु क्षोभे जेंवि श्रीरुद्र विश्वसंहरणीं. ॥ २२
- ममीं गुरुपुत्रातें हाणी, तसूतजीवना शोषी, ।
शोषी पार्थ कृपीसुतपरिभवकामें प्रताप बहु पोषी. ॥ २३
- तेव्हां अंभ्रांतमना तो परमोदार विप्र वांहातें, ।
प्रबळांतें ही आवरि, वेळीं जसि वारिधिप्रवाहांतें. ॥ २४
- अश्व हि आवरि, करि शरसंधान हि विप्रसिंह निकरानें, ।
झांकी पार्था, जेंवि क्षेत्रा दुष्काळशैलभनिकरानें. ॥ २५
- त्या कर्मांतें पाहुनि सर्व म्हणति, 'सौधु ! साधु ! बापा ! हो ।
संतुष्ट, तुज तुझा सप्रेम स्वर्गस्थ देव वा पाहो.' ॥ २६
- त्या समयीं मधुरिपुसख हांसे, क्षिप्र क्षुरप्र-शर सोडी, ।

१. त्रिपुरांस जाळतांना कालनेत्र उघडून अत्यंत क्रुद्ध झालेला शिव. २. क्षोभलेला.
३. स्पष्ट. ४. आपल्या बाणांच्या समुदायरूपी वायूनें. ५. अर्जुनानें रचिलेल्या शराच्छाद-
नाला. जवनिका=पडदा. ६. 'वनि' असा पाठ रा० पराडकर याच्या प्रतीत आहे. वनि=
वनिं=वनीं (अरण्यांत). ७. विप्रें तेजःप्रकाश केला-असा अन्वय. ८. सहन कर. ९. जो प्रभू
जंगत्प्राण त्या (त्याला) शत शर हाणी-असा अन्वय. १०. जगाचा प्राण (कृष्ण). ११. तीनशें
बाणांनीं. १२. प्रलय-समयीं. १३. त्याच्या (अश्वत्थाम्याच्या) सारध्याचे प्राण. १४. आकर्षून
वेई. १५. रागीट. १६. कृपीचा मुलगा जो अश्वत्थामा, त्याचा पराजय करण्याच्या उद्देशाने.
१७. वाढवी. १८. ज्याच्या मनाला कांही भाति उत्पन्न झाली नाही असा, ज्याचें मन निःशक
आहे असा. १९. परम+उदार=फार सरळ मनाचा, मोठा सज्जन. २०. अश्वानें. २१. समुद्र-
किनारा. २२. समुद्राच्या लाटांस. प्रवाह=ओघ, झरा. २३. शेताला. २४. दुष्काळांतल्या
टोळांच्या समूहानें. २५. शाबास. २६. देव [आणि] तुझा स्वर्गस्थ वा (बाप) संतुष्ट [होऊन]
तुज पाहो. देव=द्रोण रणांत मेल्यामुळे देव झाला होता, असाही अर्थ होईल. २७. स्वर्गवासी.
२८. मधु नामक दैत्याचा शत्रु जो कृष्ण, त्याचा सखा (अर्जुन). 'अर्जुन' असें न म्हणता

द्रौणीच्या अश्वान्चे सर्व हि रश्मि क्षणामधें तोडी. ॥ २७
 रश्मि च्छेदुनि दाविति अश्वान्ता पार्थशरकशा सरणी; ।
 सद्गुरुहरिसखजितखळगुरुहरि टिकतील हो ! कशास रणी ? ॥ २८
 असतां विद्या प्रज्ञा धैर्य सुदीर्घायु तूणचाप शुची, ।
 अश्व पळाले; झाला परिभव; संगति न भद्रदा पंशुची. ॥ २९
 जंयशरसमूहपवनं उन्मथिली कुरुचमू-र्महामळकी; ।
 भट-आमलक विखुरले; होय तैयांची मुखप्रभा मळकी. ॥ ३०
 मार्गे पांडवभट-हरि, पळति पुढें अरिसमूह-मृगकळप; ।
 तें प्रार्थिला कुरुवरें रक्षाया कटक कर्ण कुरुवळप. ॥ ३१
 प्रकट करी त्या समयीं वैकर्तन भार्गवाखतेजातें, ।
 दीपासि पतंग तसे, स्वात्मार्पण करिति शत्रु ते ज्यातें. ॥ ३२

‘मधुरिपुसख’ असे म्हणण्याचें कारण कीं, मधूसारख्या दैत्यासही मारणारा जो कृष्ण, त्याचा मित्र, तस्मात् द्रौणीस भिणारा नव्हे. २९. ज्यांच्या भयान्ची आकृति घोड्याच्या सुरासारखी केलेली असते असे तीक्ष्ण शर.

१. लगाम वगैरे. २. पार्थांचे शररूप चाबूक. ३. मार्ग (चाल). अर्जुनाच्या बाणाच्या मान्यामुळें घोडे पळत सुटले-असा भाव. ४. सद्गुरु+हरि+सख+जित+खळ+गुरु+हरि=सद्गुरु+कृष्ण+मित्र+जिकिलेला+दुष्ट+अश्वत्थामा+घोडे=सद्गुरु जो कृष्ण, त्याच्या मित्रानें (अर्जुनानें) जिकिलें आहे ज्यास अशा गुरुचे (गुरुमुताचे) घोडे. किंवा गुरुहरि=मोठे घोडे. ‘सद्गुरु हरि’ (सद्गुरु जो कृष्ण) व ‘गुरुहरि’ (गुरुचे घोडे) असे हे वर्ण दोन वेळां दोन अर्थानीं आल्यामुळें हा लाटानुप्रास. ‘गुरुहरिसखानें जिकिलेले गुरुहरि’ असे म्हटल्यामुळें विरोधाभास झाला. हे शब्द येथें भिन्न अर्थानीं वापरल्यामुळें खरोखर विरोध नाही. ५. बहुत आयुर्दाय. अश्वत्थामा निरजीवी (कधीही न मरावयाचा) होता, म्हणून त्यास ‘सुदीर्घायु’ म्हटलें आहे. ह्या संबन्धानें पुढील श्लोक लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे:-अश्वत्थामा बलिढर्यासो हनूमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चीरजीविनः ॥. ६. माते व बाण. ७. विध्युक्त पावित्र्यानें शुद्ध, शस्त्रप्रयोगास आवश्यक अशा परिशुद्धतेनें युक्त असा. ८. कल्याणदायक. ९. अश्वदि पंशुची. हा अर्थांतरन्यास सुभाषितरूपही आहे. १०. अर्जुनाच्या शरसमूहाच्या वायूनें. ११. कुरुसैन्यरूप मोठी आंवाळी (आवळ्याचें झाड). १२. योधरूप आवळे. १३. पसरले. १४. कौरवपक्षीय वीरांची. १५. पांडवपक्षीय योद्धे हेच सिंह. १६. सेना. १७. कौरवसैन्याचा स्वामी किंवा सेनापती. १८. भार्गवरामानें दिलेल्या अस्त्राच्या तेजाला. १९. स्व+आत्मा+अर्पण=आपला+प्राण+अर्पण. २०. ते शत्रु ज्यातें (ज्या भार्गवाखतेजातें) स्वात्मार्पण करिति [त्या] भार्गवाखतेजातें वैकर्तन त्या समयीं प्रकट करी-असा अन्वय.

तत्काळ शत सहस्र प्रयुतार्बुदं कोटि अस्त्रसंभूतं ।

शैरवृंदें वीरशिरें हरिति, वैहायासि काय शंभूतं ! ॥

३३

वृष भार्गवास्त्रतेजें करि शत्रुबळीं, जसें हर त्रिपुरीं ।

युद्ध किती वर्णावें ? तें रक्तांच्या, भरे धरित्रि, पुरीं. ॥

३४

कृष्णातें पार्थातें कर्णहंत समस्त वीर बोभांती; ।

जंन्हि दुर्दशा चि, तंन्हि हरि आठवतां, दुर्दशा न, शोभां ती. ॥ ३५

वणवा वनास लागे त्यांत जसे भाजतां गज अंमती, ।

न मतीस उपाय सुचे, अस्त्रानळदग्ध सैनिक अंमती. ॥

३६

पार्थ म्हणे, 'श्रीकृष्णा ! भृंगुरामें भार्गवास्त्र जें कथिलें, ।

त्याचा प्रयोग केला कर्णानें; सैन्य आमुचें मथिलें. ॥

३७

या अस्त्राचें वारण मज तों वाटे अशक्य अत्यंत; ।

केला चि सूतपुत्रें रथिसादिगजाधिरोहपत्त्यंत. ॥

३८

वारंवार मजकडे पाहतसे कर्ण उग्र अंतकसा; ।

माझ्या हातें याचा युद्धीं होईल आजि अंत कसा ? ॥

३९

कर्णापुढें पळावें हें तों भ्रंणापरीस फंटकाळ; ।

ठांकावें तरि संप्रति वाटे मज हा करील गट काळ. ॥

४०

१. प्रयुत=दहा लक्ष. २. अर्बुद=दहा कोटी. ३. अस्त्रापासून निघालेलीं. ('शरवृंदां'चें विशेषण). ४. शरांचे (बाणाचे) समुदाय. 'वृंद' हा शब्द संस्कृतांत नपुंसकलिंगी आहे. ५. [जणू] काय शंभूतें वहायासि. ही उत्प्रेक्षा. शंभू कपालधारी म्हणून उत्प्रेक्षाप्रसंग. ६. त्रिपुरासुराचे ठायीं. ७. 'तें रक्तांच्या बुडे धरित्रि पुरीं' असाही पाठ आहे. ८. धरित्रि रक्तांच्या पुरीं (पुरानें) भरे (भरून गेली)-असा अन्वय. ९. कर्णांच्या बाणांनीं युद्धांत पडलेले. १०. ओरडून हांका मारती. ११. मनुष्य जरी वाईट स्थितींत असला, तरी तो ईश्वराचें स्मरण करीत असेल, तर ती दुर्दशाच नव्हे, कल्याणप्रद प्रसंगच होय. हें गीत्यर्थ सुभाषित आहे. १२. ती शोभा होय म्हणजे शुभसूचक प्रसंगच होय. १३. पळती, इकडे तिकडे फिरती, भटकती. १४. अस्त्रापासून उत्पन्न झालेल्या भग्नीनें जळणारे. १५. श्रम पावती, त्रस्त होती. १६. परशुरामानें. १७. रथि+सादि+गजाधिरोह+पत्ति+अंत=रथी+घोडेस्वार+हत्तीवर बसणारे+पायदळ+(यांचा) नाश. १८. यमासारखा. १९. मरणापेक्षांही. २०. लाजिरवाणें. २१. समोर उभें रहावें, टिकाव धराना. २२. प्रस्तुत समयीं, भार्गवास्त्रप्रयोगप्रसंगीं. २३. हा काळ (यमासारखा कर्ण) मज गट करील [असें] वाटे.

असतां जीवंत पुरुष जय ही पावे, पराजय हि पावे; ।

भरतां भंग चि, कैचा जैय? हे सारे विचार तुज ठावे.' ॥ ४१

कृष्ण म्हणे, 'कर्णानें राजा बहु पीडिला, तथा आधीं, ।

चाल, पहा, आश्वासीं; मंग कर्णातें वधूनि जय साधीं.' ॥ ४२

ऐसें वदोनि कृष्णें हय चालविले नृपाकडे जाया, ।

पार्थ म्हणे प्रभुसि, 'पहा वीरमणींच्या विचित्र सेजा या. ॥ ४३

घोरें नसे, सावध पळभुग्भुक्त हि धीर भुलविलेसे जे, ।

१. 'शीर सलामत तो पगडी पचास' ह्या म्हणीचें स्मरण येथें होतें. २. भरतां भंग चि [पावे]=वीर लढाईत मेला असतां पराजय व्हावयाचा हें निश्चितच आहे. हा पराजय त्या वीराचा नव्हे, तर त्याच्या पक्षाचा, असें समजलें पाहिजे. ३. अर्जुनाच्या म्हणण्याचा भाव असा, कीं मनुष्य जर जीवंत राहिला, तर आज नाही तरी उद्या शत्रूला जिंकून विजय मिळविण्याचा संभव असतो. पण जर तो मेला, तर भरतांना जो त्याचा पराजय झाला तोच शाश्वत होतो व पुढें त्याला जय मिळविण्याची संधी मिळत नाही. म्हणून आता उग्र अशा कर्णापुढें जाऊन मी जर मेलों, तर माझी पराजयाची अपकीर्तीच कायम राहिल, पण आतां कर्णास चुकवून प्राणांचें रक्षण केल्यास प्रसंग पाहून आतां नाही तर मग तरी, कर्णास मारितां येईल. म्हणून सांप्रत कर्णाशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग येऊ देऊ नको. ४. धर्म. ५. आश्वासन दे. ६. तेथून परतल्यानंतर. ७. धर्माकडे. ८. शय्या. 'विचित्र सेजा' म्हणण्याचें कारण या सेजा व्यवहारांतील साधारण सेजांप्रमाणें नव्हत्या, तर चमत्कारीक होत्या. कारण मोठमोठे वीर अस्ताव्यस्त रीतीनें त्या रणांगणांतील वेड्यावाकड्या प्रदेशावर मरून पडले होते, म्हणून रणांगणास 'विचित्र सेजा' असें म्हटलें आहे. या गीतीपासून तो ४७ व्या गीतीपर्यंतचें रणाचें वर्णन घेंतांचेंच आहे. यास मुळांत कांहीं आधार नाही. ९. (या पडलेल्या वीरांना) घोर नसे, सावध (असतां) पळभुग्भुक्त हि जे भुलविलेसे [ते] धीर भटमणी युद्धश्रान्त [होऊन] अस्वप्नसुखार्थ सेजे पडले—असा अन्वय. म्हणजे—ह्या वीरांना कसलीच भीति वाटत नाही. शुद्धीवर असतांना मांसभक्षक पशुपक्ष्यांकडून खाले जात असताही [मद्य नगैरेच्या] शुर्गीत असल्याप्रमाणें स्वस्थ पडून असलेले हे युद्धात थकलेले शूरवीर अस्वप्न म्हणजे देव त्यांचें सुख (स्वर्गसुख) मिळविण्याकरितां (युद्धांत देहभान विसरून लढत असतां मृत्यु आल्यामुळे) आपल्या शय्येवर (गीति ४३ मध्ये वर्णिलेल्या) पसरले आहेत. ह्या गीतींतील 'घोर'=घोररासन (कोल्हा) असा अर्थ समजून पुढीलप्रमाणें अर्थान्वय कोणी कोणी करितातः—[युद्धांत मेलेल्या वीरांच्या शवांचें मांस खाण्यांत गडून गेल्यामुळे] घोर (कोल्हा) सावध नसे (इतर व्यापाराकडे दृष्टि देत नाही), जे धीर भटमणी युद्धश्रान्त [ते] पळभुग्भुक्त हि (जरी कोल्हे त्यांचें शरीर खात आहेत तरी) भुलविलेसे (मांत्रिकानें भूल घातल्याप्रमाणें) अस्वप्नसुखार्थ सेजे (शय्येवर) पडले (निजले)—असा अर्थान्वय. अस्वप्नसुखार्थ=स्वप्नांतील सौख्याप्रमाणें क्षणिक सौख्याकरितां नव्हे, तर शाश्वत

युद्धश्रांत भटमणी अस्वप्नसुखार्थ पहुडले सेजे. ॥ ४४
 हत हय गज नर शतशः, क्षतजनघा मांसकर्दम हि झाले, ।
 चाले यांत हि अविहतगति तव रथ पोटिचें न जळ हाले. ॥ ४५
 समरसरीं फुलले भटपद्म नवे, अप्सरा महामधुपी, ।
 स्वर्गोचित वपु अभिनव जें त्याचें कोणती न तें मधु पी? ॥ ४६
 हरे ! हरे ! नरेवर खरतर शरनिकरीं ओविले पहा शतशा, ।
 या माळा क्षितिस जशा, मणिमाळा शोभविति कधीं न तशा ! ॥४७

स्वर्गसौख्याकरितां. साधारण निजणारे स्वप्नसुखार्थ निजतात. पण हे त्या उद्देशानें निजले नव्हते—
 असा भाव. १०. पळ+भुक्+भुक्त=मांस+खाणारे+खालेले=मांस खाणाऱ्या कोळ्यांनीं खालें
 आहे ज्यांस असे. हें 'धीर' याचें विशेषण. ११. भुलविद्याप्रमाणें, मांत्रिकानें विस्मृतदेह केलें
 आहे ज्यास असे.

१. युद्ध करून दमलेले. २. अस्वप्न+सुख+अर्थ=देव+सुख+करितां=देवांस मिळणारें सुख
 मिळावें म्हणून. ३. निजले. ४. मासाचा चिखलही. ५. अकुठितगति. 'चाले त्यांतहि अविहतगति
 तंव रथ' असें पाठान्तर. ६. ही गीति स्वभावोक्तीचें उत्तम उदाहरण आहे. ७. 'फार
 शांतगतीनें' या अर्थां 'पोटातलें पाणी न हालतां' अशी लोकोक्ति आहे. तिचें अनुकरण म्हणून
 लोकोक्ति अलंकार. ८. रणरूप सरोवरांत. समरसरीं नवे भटपद्म फुलले, अप्सरा (द्या)
 महामधुपी [होत], त्याचें (भटपद्माचें) जें स्वर्गोचित अभिनव वपु तें मधु कोणती [मधुपी] न पी—
 असा अन्वय. येथें समरामध्ये उत्साहसपन्न वीर लढतांना मेले, त्यास दिव्य देह प्राप्त झाला व
 तो अप्सरांनीं आवडीनें उचलून नेला. यावर पंतांनीं सुरेख परंपरितरूपक केलें आहे. समर,
 वीर, दिव्यदेह व अप्सरा यांस क्रमानें तलाव, कमळें, मधु (मकरंद) व भ्रमरी असें गणलें आहे.
 ज्याप्रमाणें तळ्यांत फुललेल्या कमळांतील मध भ्रमरी मोठ्या आवडीनें सेविते, त्याप्रमाणें
 अप्सरांनीं वीरास मरणोत्तर प्राप्त झालेले दिव्य देह मोठ्या प्रेमानें उचलून नेले—असा भावार्थ.
 'समरसरीं फुलले भटपद्म नवे' असें पाठान्तर. 'पद्म' हा शब्द संस्कृतांत पुल्लिङ्गी व नपुंसकलिङ्गी
 आहे. ९. मोठ्या भ्रमरी. १०. स्वर्ग+उचित=स्वर्गां वास करण्यास योग्य असें. ११. नवीन;
 मेल्यानंतर वीरास स्वर्गोचित जें दिव्य वपु प्राप्त झाले, त्यास 'अभिनव' वपु म्हटलें आहे.
 १२. कोणती महामधुपी स्वर्गोचित जें त्याचें अभिनव वपु तें न पी? (पिई, सर्वच पिती—हा
 भाव). यांत परंपरितरूपक सुरेख साधलें आहे. १३. शरीररूप मध. १४. खेदोद्गार.
 १५. नरश्रेष्ठ, उत्तम भट. १६. बाणाच्या समुदायानें. सुयांनीं फुलांचे हार ओवितात, पण हे
 हार बाणांनीं ओविलेले होते. १७. योद्ध्यांच्या शिरांच्या माळा. १८. पृथ्वीस. १९. रत्नांचे हार.
 २०. द्या [नरवरांच्या] माळा क्षितिस (पृथ्वीस) जशा शोभविति, तशा मणिमाळा (रत्नांचे हार)
 [स्त्रियांस (?)] कधीं न शोभविति—असा अन्वय. नररुडमाळांमुळें रणांगणाला जशी शोभा येते,
 तशी स्त्रियांनीं आपणास अनेक अलंकारांनीं भूषविलें तरी त्यांस येत नाहीं—असा भावार्थ.

अंभुसीं बोलत बोलत, रण देखत, निर्जनृपासि शोधीत ।

भीमापासीं पावे, धैर्ये धर्माधिवेग रोधीत. ॥

४८

‘आर्या! राजा कोठें? बाधे तद्दर्शने चि भी माते.’ ।

ऐसें पुसे धनंजय जातां चि महारणांत भीमाते. ॥

४९

भीम म्हणे, ‘ज्या दुःसह शाळींचा मृदु हि कोंब-लेश तशा ।

धर्माच्या देहाला कर्णशरव्याळ झोबले शतशा. ॥

५०

झाला बहु खंडिततनु, जैसा शरणागतार्थ शिबिराजा; ।

गोळीं फिरोनि, भाग्ये जीवंत असो; पहा, स्वशिविरा जा.’ ॥

५१

पार्थ म्हणे, ‘आर्या! त्वां शीघ्र पहावा नृपाळ तो; जावें. ।

तिमिरल्यीं विधुते रवि, तेंवि मज रिपुक्षयीं नियोजावें.’ ॥

५२

भीम म्हणे, ‘मीं मार्गे एक हि पद या रणांत नेदीन, ।

मज रिपु म्हणतिल ‘भ्याला,’ अंयशें हि मळोनि, काळ ने, दीन. ॥ ५३

१. कुष्णासीं. २. आपल्या राजास (धर्मास). ३. ह्या गीतीतील सर्व क्रियापदांचा कर्ता अर्जुन आहे. ४. धर्मासंबधीं म्हणजे धर्म कोठें दिसत नाही, त्याचा घात झाला कीं काय, वगैरे विचारांच्या दुःखाचा वेग. ५. भीमा ! वडील मडळीस ‘आर्य’ ह्या शब्दानें संबोधित असत. ६. तत्+अदर्शने=त्या राजाच्या न दिसण्यानें. ७. भीति. ८. ज्या धर्माला. ९. ज्या [धर्मा] शाळींचा मृदु कोंबलेश हि दुःसह [असे]-असा अन्वय. १०. शाळींचा (भाताचा). ११. कोंबाचा थोडाही भाग, किंवा लेश कोंब=लहानसा कोंब. १२. व्याळ=साप. १३. ज्याचें शरीर जागजागीं जखमी झालेलें आहे, असा. १४. शरण आलेल्याचें रक्षण करण्याकरिता. शरण आलेल्या कपोताचें रक्षण करण्याकरितां शिविराजानें कपोताचा पाठलाग करीत आलेल्या इथेनास आपल्या शरीरांतून मांस कापून दिलेल्या प्रसंगास उद्देशून ही भीमोक्ति आहे. (मार्गे गीति ३ वरील टीपा पहा). १५. जैसा शिविराजा शरणागतार्थ [खंडित-तनु झाला, तैसा धर्मराजा] बहु खंडिततनु झाला-असा अन्वय. येथें धर्मराजा खंडिततनु होण्याचें कारण दर्शविणारें पद नाही. तें असावयास पाहिजे होतें. १६. धर्म युद्धांतून परत फिरला, तो सुदैवानें जिवत असो-असा भाव. १७. अंधकार-नाशाविषयीं. १८. चंद्राला. (सूर्य अस्तकालीं तमोनाश करण्याच्या कामावर चंद्राची योजना करितो तसें). १९. या उपमेत अर्जुनानें तमोनाशाविषयीं जसा सूर्य, तसा शत्रुनाशाविषयीं भीम असें ध्वनित करून आपणास चंद्राची उपमा घेऊन आपल्यापेक्षां वडील भाऊ जो भीम, त्यापुढें विनय दाखविला आहे. २०. योजना करावी. २१. न दर्शन. २२. दीन (दीन मनुष्य, मित्रा मनुष्य) अयशें हि मळोनि (अपकीर्तिप्रद गोष्ट करूनही) काळ ने (वेळ काढतात)-भिन्ने

वत्सा ! महानुभावा ! जा तूं चि, करूं नको चि आग्रह रे ! ।

ने याला; हय हाकीं, वांच सख्या ! वर्षशतक साग्र हरे ! ॥ ५४

पार्थ म्हणे, 'संशप्तकवीरांचें न करितां रणीं दमन, ।

आर्या ! अशक्य दिसतें माझे मनुजेश्वराकडे गमन.' ॥ ५५

भीम म्हणे, 'संशप्तक कौरव मज सर्व पांवले, जा गा ! ।

आहे निकट निज गदा, जगदाघ दयाळु देव ही जागा.' ॥ ५६

पार्थ म्हणे, 'गोविंदा ! आयकिलें कीं ? समग्र कार्याचा ।

भर घेतला; पहा हो ! अद्भुत बाहुप्रताप आर्याचा.' ॥ ५७

हर्षे असें म्हणे त्या विजयाला देव कृष्ण, 'पथकरितो ।

युक्त चि हें, हो धन वन परि त्यातें भस्म कृष्णपथ करितो.' ॥ ५८

भगवान् भीमासि म्हणे, 'दुष्कर कांहीं च ना ! नसे तूतें, ।

पडून जातात, अपयश स्वीकारतात व कसा तरी काळ कंठितात, पण मी तसा नाहीं—हा भाव. २३. वेळ. २४. नेतो.

१. अर्जुन भीमापेक्षां धाकटा म्हणून हें संबोधन हा शब्द वात्सल्यघोतक आहे. २. अत्यंत पराक्रमी. ३. रा० पराडकर यांच्या प्रतीत 'करूं नको चि' असा पाठ आहे. ४. ह्या गीतीचें पूर्वार्ध अर्जुनास उद्देशून व उत्तरार्ध कृष्णास उद्देशून आहे. 'वाच सख्या ! वर्षशतक' असा भीमानें कृष्णास दिलेला आशीर्वाद प्रेममूलक समजावा. कारण कृष्ण हा देवच असल्यामुळे त्याला आशीर्वादाची गरज नाही. ५. अर्जुनाला. याला धर्मापार्शीं ने—हा भाव. ६. शंभर वर्षे. ७. अग्रयुक्त, संपूर्ण. ८. हे कृष्णा. ९. मनुज+ईश्वर=राजा धर्म. १०. सर्व पावले, म्हणजे सर्व माझ्या स्वाधीन झाले. त्या सर्वीस पडून जाऊ न देतां मारण्याची जबाबदारी माझी. त्याकरितां तूं काळजी वाहूं नकोस—हा भाव. ११. जगदाघ=जगाचें बीज, जगाचें आदिकारण. 'जगदाघ' हें विशेषण 'निज गदा' ह्या शब्दाशीं मध्ययमक साधण्याकरितां योजिलेले दिसतें. परवीं त्याची विशेष आवश्यकता नव्हती. १२. जागृत. देवही जागा आहे म्हणजे त्याची कृपादृष्टी माझ्यावर आहे—हा भाव. ही गीति काव्यलिंगाचें उदाहरण. पूर्वोत्तरार्धांमध्ये कार्यकारणभाव आहे. गदा जवळ आहे व ईश्वर सहाय आहे म्हणून मी कौरवादिकांस जिंकीन—हा भाव. १३. भार. १४. भीमाचा. १५. पथकरितो, स्वीकारितो. पथकरितो हें युक्त चि=भीमानें येवढें मोठें काम आपल्या अंगावर घेतलें हें योग्यच केले. १६. होवो, असो. १७. दाट अरण्य. हा अर्थतरन्यास. प्रस्तुत स्थलीं सामान्य सिद्धांताचें विशेष सिद्धांतानें समर्थन केले आहे. १८. अग्नि. (जो आपला पथ काळ करितो, जो मार्गातील वस्तूंस जाळीत पुढें जातो तो). १९. कृष्ण.

रक्षो परमेश्वर तुज आमुचिया रणसमुद्रसेतूतें.' ॥	५९
ऐसें वदोनि हाकी नाकीशध्येयपाद वाहांतें, ।	
जाय नृपीं सोडाया निजकरुणामृतरसप्रवाहांतें. ॥	६०
शिविरासि शीघ्र जाउनि कृष्ण रथावरुनि उतरले क्षिप्र, ।	
गेले हकूहळु नृपापासीं, धनमानमति जसे विप्र. ॥	६१
नमिले आधीं कृष्णें, मग पार्थें वंद्य पाद रांयाचे; ।	
धर्म आदरिले ते प्राणांहुनि अधिक आदरायाचे. ॥	६२
रवि अश्विनीकुमारां, इंद्रोपेंद्रांसि कश्यपमहर्षी, ।	
भेटे कृष्णांतें नृप; न दुजा त्यांसम, न त्यां हि सम, हर्षी. ॥	६३

अध्याय चाळिसावा.

(धर्माजुनसंवाद)

वाटे धर्मासि असें, कीं मारुनि कर्ण, विजय कळवाया ।

आले नृसिंह दोघे, मनिचा तद्भयमहेभ पळवाया. ॥ १

१. रणरूप समुद्राच्या सेतूतें (पुलास). समुद्रांतून तरून जाण्यास सेतु जसा उपयोगी, तसा तू आम्हांस युद्धातून तरून जाण्यास उपयोगी-असा भाव. २. नाकि+ईश+ध्येय+पाद= इंद्रादिक देवानीं ध्यान करण्यास योग्य पाय ज्याचे तो (कृष्ण). ३. घोड्यातें. ४. धर्माचे ठायीं. ५. धर्माविषयी आपल्या मनांत जी करुणा आहे, ती पूर्ण व्यक्त करण्याकरितां. ६. उभय कृष्ण. ७. त्वरेनें. ८. धन आणि मान संपादन करण्याविषयी ज्याची मति असे. ९. धर्माचे. १०. कृष्णाजुन. ११. आदरावयाचे, आदर करण्यास योग्य असे. १२. हे सूर्याचे पुत्र. १३. इंद्र आणि विष्णु यांस. १४. हा देवदानवांचा पिता. अदितीपासून यास इंद्र व उपेंद्र (वामन) हे झाले. १५. कर्ता 'नृप'. १६. धर्मासम. १७. कृष्णाजुनांसमान. १८. हर्ष पावलेले. १९. पंतानीं ह्या अध्यायांत संस्कृत महाभारतातील कर्णपर्वाच्या ६६-६८ ह्या अध्यायांतील कथाभाग आणिला आहे. या तिन्ही अध्यायांत मिळून ९२ श्लोक (काहीं अनुष्टुप् व काहीं इतर) आहेत ते पंतानीं ७७ गीतींत आणिले आहेत, म्हणजे या अध्यायांत पंतानीं मुळांतले वर्णन विशेष सोडिले नाही व बदरचेंही विशेष जोडले नाही. २०. कर्णास मारल्याबद्दलची विजयवार्ता. २१. पुरुषश्रेष्ठ किंवा नररूपी सिंह. हा दुसरा अर्थ घेतल्यास पुढील 'तद्भयमहेभ' शब्दासह हे परंपरितरूपक होईल. २२. कृष्णाजुन. २३. तद+भय+महा+इभ=कर्णापासून प्राप्त झालेले जें भय, तद्रूप प्रचंड गज.

त्यातें प्रमोदगद्गदवाचेनें गौरवी, नव रचील ।

विधि अमृत तरि तयासम भूपोक्ति म्हणेन, तुच्छ वरचील. ॥ २

“वा कृष्णा ! वा पार्था ! वांचा वत्सर शतोपरि क्षेमी. ।

वधिला कर्ण, बहु बरें. न वदा परि जाणतो परिक्षे मीं. ॥ ३

रामाचा प्रियशिष्य, प्रख्यात प्रबल, उग्र अंतकसा, ।

कुरुपतिशुकपविपंजर, त्याचा केला रणांत अंत कसा ? ॥ ४

सुरतरु अर्थिजनाचा, निर्जमित्रचकोरचंद्र, अहितांचा ।

१. आनंदभरित उच्चवाणीनें. २. विधि (ब्रह्मदेव) [जरी] नव अमृत रचील तरि भूपोक्ति (धर्मराजाचें भाषण) तयासम (त्या नवीन अमृताबरोबर) [होईल, असें मी-कवि-] म्हणेन; वरचील (वरकड, इतर सर्व पदार्थ) तुच्छ (धर्माच्या वचनाशीं तुलना करितां तुच्छ होत). धर्मानें कृष्णार्जुनास अशा शब्दांनीं गौरविलें, कीं सांप्रतच्या स्वर्गातील अमृतास त्याची योग्यता येत नाहीं. जर ब्रह्मदेव याच्याही पेक्षां स्वादिष्ट असें नवीन अमृत उत्पन्न करील, तर धर्माच्या वचनास त्याची उपमा देता येईल. बाकी सर्व पदार्थ धर्माच्या वचनाशीं तुलण्यास अयोग्य-हा भाव. ही गीति संभावना नामक भलकाराचें उदाहरण आहे. ‘संभावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये.’ असें झालें असतें तर असें होईल, अशी सतर्क कल्पना करणें यास संभावना असें म्हणतात. जसें:-जर शेष वक्ता असता, तर तुझ्या गुणांचें वर्णन झालें असतें; आत्याबाईला मिशा असत्या, तर तिला काका म्हटलें असतें. हा संभावनालकार प्रस्तुत स्थलीं व्यतिरेकालंकारपर्यवसायी आहे. कारण ‘धर्मोक्ति अमृतापेक्षां श्रेष्ठ’-असा कवीचा भाव आहे. ३. त्या नवीन अमृताबरोबर. ४. धर्माची प्रमोदगद्गदवाचा. ५. वरकड, इतर सर्व पदार्थ. ‘वरचील’ हा शब्द लक्षांत घेण्यासारखा आहे. यांत विशेषणाचे दोन प्रत्यय ‘चा’ व ‘ईल’ हे एकदम लागले आहेत. वरचा, खालचा, मागचा, पुढचा वगैरे व वरील, खालील, मागील, पुढील वगैरे स्वतंत्र रूपे आढळतात. परंतु येथें वर+चा+ईल=वरचील असें प्रत्ययद्वयघटित रूप केलें आहे. ‘वरचील’ हा शब्द पंताच्या काव्यांत अन्यत्र योजिलेला आढळतो. (आदिपर्व, अध्याय ५।१७१; गदापर्व, अध्याय १।६३; कर्णपर्व, अध्याय १२।१९). ६. खुशाल. ७. कर्ण वधिला [हें] बहु बरें [केलें]-असा अन्वय. ८. न वदा परि (ही कर्ण-वधाची बातमी जरी तुम्हीं मला सांगितली नाहीं, तरी) मीं परिक्षे जाणतो (त्याची खूण मला पटली. तुमच्या मुखावरील सतोषादि चिन्हांवरून विजय प्राप्त झाल्याची बातमी मला समजली-असा भाव). ९. परीक्षा=पारख, खूण. परिक्षे (परीक्षे=परीक्षेला) जाणतो-हा प्रयोग चिन्त्य आहे. १०. यमाप्रमाणें. ११. दुर्योधनरूप पोपटाला वज्राच्या पिंजऱ्यासारखा असा (कर्ण). अभेद्य संरक्षणकर्ता-असा भाव. १२. कल्पवृक्ष. १३. याचकांचा. शत्रूंचे सद्गुण देखील वर्णन करून धर्मानें आपलें अजातशत्रुत्व दाखविलें आहे. १४. त्याचे मित्र जे दुर्योधनादिरूप चकोर त्यांस चंद्र. परंपरितरूपक (समासांतर्गत). १५. शत्रूंचा.

- यम आम्हां सकळांचा कैकयपांचाळचेदिसहितांचा. ॥ ५
- कर्ण कसा हो ! वधिला ? आलां क्षेमी; भले भले कवि हो ! ।
- सोमान्वयप्रताप प्रेक्षुनियां दिवससोमसा रवि हो. ॥ ६
- सांगों काय ? पहा हें वपु कर्ण तासिलें कसें अ-कृपें; ।
- भीष्में न, द्रोणें न, द्रौणीनें न, न नृपें, असें न कृपें. ॥ ७
- बहु धैर्य धरुनि त्यासीं म्यां केलें शुद्ध युद्ध जरि, तरि तें ।
- असम चि तैसें, जैसें समरीं पाचारिलें गजें हरितें ॥ ८
- युयुधानादि समस्त हि जिंकुनि करि विरथ मज रणीं कर्ण; ।
- जालें जें तच्छ्रवणें माझे चि कढोत, न तुमचे, कर्ण. ॥ ९
- युद्धांत वांचलों हा भीमाचा चि प्रभाव; भौवानें ।
- भौवानें युद्धीं वपु भौगविलें मत्परस्वभावानें. ॥ १०
- मरतो तरि यश होतें; मरणीं धाकें पळे त्या पशुची ।

१. कैकयपांचाळचेदिसहितांचा आम्हां भहितांचा सकळांचा यम-असा अन्वय. हा उल्लेखालकार. कारण प्रस्तुत स्थलीं एकाच वस्तूचें (कर्णांचें) निमित्तवशात् अनेकांकडून अनेकप्रकारक ग्रहण नणिलें आहे. २. श्रेष्ठ हो. ३. सोम+अन्वय+प्रताप=चंद्राचे वंशाचा तेजोविशेष. ४. दिवसाच्या चंद्रासारखा. (तेजोहीन-असा भावार्थ). ५. सूर्याचा मुलगा कर्ण व चंद्रवशोत्पन्न अर्जुन. अर्जुनानें कर्णास मारिलें. तेव्हा सूर्य निस्तेज होईल-हा भाव. ६. (बाणांनीं) आच्छादिलें. (तक्षू=आच्छादन करणें). ७. दुर्योधनानें. ८. न तासिलें-असा अन्वय. ९. झालें, घडलें. कर्णाचीं लढतांना मला जें काहीं घडलें (माझ्यावर जी आपत्ति कोसळली) [त्याविषयीं सविस्तर हकिकत जर मी तुम्हांला सांगितली तर] तें ऐकून तुमचे कान दुःखी न होवोत. माझे कान दुःखी झाले आहेत तेवढे पुरेत-असा अर्थ. पण हा अर्थ वस्तुस्थितीच्या विरुद्ध आहे. कारण धर्माला स्वतःला जें घडलें, तें त्यानें प्रत्यक्षच अनुभविलें होतें तें त्यानें नुसतें ऐकिलें नव्हतें. तेव्हां युद्धातील वृत्तांताचें श्रवण धर्माला घडण्याचें कारण नाही. येथें 'बोले जे' असा पाठ आहे, तो सुसंगत आहे. कारण कर्णाचें भाषण धर्मानें ऐकिलें होतेंच. (मार्गे अध्याय ३८।४३-४४ पहा). पण पंखलिखित प्रतींत 'जालें' असा पाठ आहे. तोच आम्ही मुळांत ठेविला आहे. बोले=जे दुःसह शब्द कर्ण मला बोले-असा अर्थ. १०. तत्+श्रवणें=त्याच्या ऐकण्यानें. ११. कान. १२. बंधूनें. दामयन्क. १३. भक्तीनें, श्रद्धेनें. १४. शिणविलें. १५. मत्परायण स्वभाव ज्याचा अशा [भीमानें]. माझ्या सेवेत असणें हाच ज्याचा नैसर्गिक गुण त्यानें-असा भाव. १६. मरणास भिजन पळून जाणाऱ्या पशूसारखी माझी अवस्था झाली-असा भाव.

गति घडली मज. पापी मीं तापास्पद; सदा अताप शुची. ॥ ११
 तें चि वृषीं आलें जें होतें अत्युग्र तेज बा ! रामीं, ।
 न भयें निजलों, वत्सर हा एक, वनांत ते हि बारा मीं ॥ १२
 विश्व ब्रह्ममय बुंधा, कर्णमय मला हि; अब्द तेरा मीं ।
 तस चि राक्षससा; परि मेले झाले चि राम ते रामीं. ॥ १३
 शयनासनाशन-स्थिति-गति जें जें कर्म, कर्ण तो यांत ।
 दिसतो; बहु काय वदों ? पाहुनि होतों विवर्ण तोयांत. ॥ १४
 तेंणें केली माझी, अरिची हि न, दुर्दशा, अंहा ! बा ! हो. ।
 वधिला असा हि दौरुण; घन्य त्रिजगांत तूं महाबाहो ! ॥ १५
 सांग कसा वधिला त्वां ? धरिला संकोच फार कां ? टाकीं, ।

१. दु.खास पात्र. २. जो मनुष्य तापरहित (दुःखी नाही असा) तो नेहमीं निष्पापी. मी तापास्पद; तस्मात् पापी. जो तापरहित तो पापरहित. तसा मी नव्हे-हा भाव. ३. तापरहित, दुःखहीन. ४. निष्पाप. ५. कर्णाचा जो गुरु परशुराम त्याचे ठायीं. ६. मीं [त्या कर्णाच्या] भयें वनांत ते हि बारा [वर्षे] (अरण्यवासाचीं वारा वर्षे) [न] हा एक वत्सर [अशीं तेरा वर्षे] न निजलों-असा अन्वय. ७. शहाण्या मनुष्यास. ८. मला हि विश्व कर्णमय-असा अन्वय. ९. राक्षससा मीं तेरा अब्द तस चि-असा अन्वय. राक्षसांस जसा ध्यानींमनीं रामच दिसत होता, तसा कर्ण मला तेरा वर्षेपर्यंत जेथें तेथें दिसत होता-हा भाव. 'तैसाचि राक्षसापरि' असा पाठभेद आहे. १०. रामास राक्षस, त्याप्रमाणें मी कर्णास भीत होतो. ते राक्षस रामाच्या हातून मरून रामरूप तरी झाले, पण मी मात्र कर्णाच्या हातून न मरतां तसाच राहिलों आहे. हा व्यतिरेकालंकार. ११. रामीं राम झाले=मेले, रामरूपीं विलीन झाले, लया पावले. १२. राक्षस. १३. शयन+आसन+अशन=निद्रा+उपवेशन+भोजन. (होपेंत, स्वस्थ बसून असतांना व भोजन करतांना). १४. स्थिरता. १५. चलनवलन. १६. जें जें कर्म [मी करीं] यांत (त्यांत, त्या कर्मांत) तो कर्ण दिसतो-असा अन्वय व अर्थ. प्रस्तुत स्थली 'त्यांत' बदल यमकाकरिता 'यांत' हें पद योजिलें आहे. १७. भयग्रस्त. १८. पाण्यांत. तोयांत [कर्णां] पाहुनि [मी] विवर्ण होतो-असा अन्वय. निजतां, वसतां, उठतां इत्यादि कोणतेंही कर्म करीत असतांना मला कर्ण दिसतो. यामुळे कोणतेंच काम मला सुचत नाही. मनुष्याला जगण्याकरितां निदान पाणी पिणें तरी जरूर आहे. परंतु पाणी पिताना सुद्धां त्यांत मला कर्ण दिसतो व यामुळे मी अत्यंत त्रस्त होतो-असा भावार्थ. १९. तेंणें (त्या कर्णांनै) [जी] माझी दुर्दशा केली [ती दुर्दशा] अरिची हि (शत्रुची देखील) न हो (शत्रुला देखील तशी दुर्दशा प्राप्त होऊ नये.)-असा अन्वय व अर्थ. २०. खेदोद्धार. २१. होवो. २२. भयकर (कर्ण). २३. कर्णांस न मारिल्या-मुळे अर्जुन धर्माच्या वचनास 'हु'कार देत नव्हता म्हणून धर्माचें हें वचन.

- वांचविलें उद्धरिला मँद्धृदयांतील कर्ण—कांटा कीं. ॥ १६
- अस्त्रीं राम चि साक्षात्, शक्र बळीं, यम चि विक्रमीं कर्ण, ।
वधिला कैसा ? वद; त्या वृत्तसुधेनें भरीन मीं कर्ण. ॥ १७
- मारील अर्जुनाला जयशाली हा सुयोध नेमानें, ।
या भावें सर्वस्वें पूजियला 'जो सुयोधनें मानें; ॥ १८
- धृतराष्ट्र हि ज्या मानी पुत्र चि, न निजा सु-संग-रहिताला; ।
दे अंगदेशराज्य हि राधेयाला सु-संगर-हिताला; ॥ १९
- त्याचें मुकुटालंकृत शिर तँसुहृदांसमक्ष समरांत, ।
छेदुनि झालासि कसा विजयी ? वृत्रघ्न जेंवि अमरांत. ॥ २०
- 'अर्जुन दाविल त्याला देइन गज षट् गर्वादि जें इष्ट.' ।
ऐसें म्हणे, रणीं तो केला कीं त्वां शंरोत्करें पिष्ट ? ॥ २१
- 'मीं पार्थ वधीन' म्हणे, दे नित्य सुयोधनासि सुखराशी; ।
वधिलें कीं धर्ममृगव्याधा राधासुतासि सुखराशी ? ॥ २२
- 'पादौ न धावयिष्ये पार्थे जीवत्यहं कदापी'ति ।

१. मला वाचविलें. २. काढिला. ३. मत्+हृदयांतील=माझ्या हृदयांतील. ४. अस्त्रप्रयोगा-विषयीं. उल्लेखालंकार. ५. दाशरथीराम किंवा भार्गवराम. हे होधेही अस्त्राविषयीं प्रख्यात होते. ६. वृत्तातरूपी अमृतानें. ७. कान. ८. विजयी, शत्रूस जिकणारा. ९. चांगला योध, उत्तम वीर (कर्ण). १०. न चुकतां, खातरीनें. ११. कर्ण. १२. अंगराज्यादि देऊन मोठ्या सन्मानानें. १३. अन्वय व अर्थः—ज्या [कर्णाला] धृतराष्ट्र हि पुत्र चि मानी; [धृतराष्ट्र] सुसंगरहिताला निजा (आपल्या) [पुत्राला] (दुर्योधनाला) [पुत्र] न (मानी). धृतराष्ट्र कर्णास पुत्र मानीत होता; दुर्योधनास पुत्र मानीत नव्हता. कर्णावर दुर्योधनापेक्षांही अधिक प्रीति करीत होता—हा भाव. १४. सु+संग+रहित=साधुसंगतिरहित दुर्योधनाला. १५. सुसंगर+हिताला=समरागणीं हितकर्त्या (कर्णाला). किंवा सुसंगर (युद्धच) हित आहे ज्याला अशा (कर्णाला). युद्धप्रिय कर्णाला—असा भाव. १६. त्याच्या इष्टवाधवांसमक्ष. १७. वृत्र+घ्न=वृत्रा-सुराचा वधकर्ता (इंद्र). १८. हें कर्णाचें म्हणणें. (मागें अध्याय २६ गीति ४-२० पहा). १९. गौ+आदि=गाई, बैल वगैरे. २०. शर+उत्कर=शरसमूहानें. उत्कर=रास. २१. पीठ. २२. ह्या गीतींत जो व तो हे दोन्ही शब्द अध्याहृत आहेत. २३. सुखाची रास; पुष्कळ सौख्य. २४. धर्मरूप मृगाचा पारधी जो कर्ण, त्यास. २५. बडबड्याला. २६. पादौ न धावयिष्ये पार्थे जीवति अहं कदापि इति=पार्थे जिवंत आहे तोंपर्यंत मी कदापि पाय धुणार नाही अशी.

ज्याची व्रतप्रतिज्ञा दुर्जन मानुनि सुधा सदा पीती. ॥ २३
 कृष्णेसि समेत म्हणे, 'या दुर्बळ-पतितसत्वहीनातें, ।
 दीनातें त्यजिसि न कां दृढदुःखव्यसनजाळमीनातें ?' ॥ २४
 तेव्हां आम्ही गमलों ज्या मंदपात्रास दास, दासी तें; ।
 ऐकवि वाणी जो, दंशमुख जैसा त्रासदा सदा सीते. ॥ २५
 'अर्जुन वधिल्यावांचुनि मीं मागें न परतेन' अशि वाचा, ।
 जो वदला, वत्सा ! त्वां वध केलीं कीं तथा चि अशिवाचा ? ॥ २६
 वामाक्षिभुजस्फुरणें संकट कळलें असेल तरि च रणीं, ।
 धावोनि कर्ण वधिला; बहु सावध तूं चि आर्यपरिचरणीं. ॥ २७
 त्या संकटीं तुझे म्यां स्मरण, प्रभुचें गजें तसें, केलें, ।

१. 'उक्ति मृषा केली कीं, जीस म्हणति खल सुधा सदा पीती' असाही पाठ आहे.
 २. पादधावन न करण्याच्या व्रतासंबंधाची प्रतिज्ञा. येथें 'वधप्रतिज्ञा' असा पाठ आहे, तो स्वीकारल्यास (वरच्या अर्धातील) ज्याची अर्जुनवधाविषयीची प्रतिज्ञा, दुर्योधनादिक दुर्जन अमृत समजून पीत होते—हा अर्थ. ३. द्रौपदीस. ४. याचा कर्ता 'जो कर्ण'. ५. बलविहीन. दास झाले म्हणून क्षत्रिय—कुलापासून पतित व क्षात्रतेजोविहीन असे तुझे जे पति पांडव त्यास. ६. अत्यंत दुःख आहे ज्यांत अशा संकटरूपी जाळ्यांतील मासेच अशांस. ७. मंदोन्मत्तास. मंद+पात्र=गर्वाचें ठिकाण, गर्वाचा राशी. ८. आम्ही दास गमलों [व] ते (द्रौपदी) दासी गमली—असा अन्वय. ९. द्रौपदी. (पंतकृत सभापर्व, अध्याय ६ गीति १५-२२ पहा). १०. रावण. जैसा दशमुख सीते (सीतेला) सदा त्रासदा वाणी ऐकवि [तैसा] जो (कर्ण) [द्रौपदीला त्रासदा वाणी ऐकवि]—असा अन्वय. ११. त्रास देणारी अशी. १२. तथा (त्या) अशिवाचा त्वां वध केला चि कीं ? (केलास ना ?)—असा अन्वय. १३. अशुभप्रद अशा कर्णाचा. १४. डाव्या डोक्याच्या व भुजेच्या स्फुरणानें. तुझ्या वामाक्षिभुजस्फुरणानें माझ्या-वरचें संकट तुला कळलें व त्या कोपानें कर्णाचा त्वां वध केला—हा भाव. पुरुषांचा दक्षिणाक्षि (उजवा डोळा) स्फुरण पावणें शुभसूचक व वामाक्षि (डावा डोळा) लवणें अशुभसूचक आहे—अशी समजूत आहे, तीस अनुसरून हें भाषण आहे—'अंग-विस्फुरण नृणा दक्षिणं सर्वकामदम् । तदेव शस्यते सद्भिर्नारीणामप्रदक्षिणम्' (मुहूर्तमाला). १५. माझ्यावर आलेले संकट, कर्णानें माझी जी दुःशा केली तें. १६. वडिलांच्या तेवेविषयी. १७. हें धर्माचें वाक्य कृष्णास उद्देशून आहे. १८. विष्णूचें. १९. प्रस्तुत स्थलीं भागवतांतील 'गजेंद्रमोक्ष' या कथेकडे कविकटाक्ष आहे. ती कथा अशी:—इंद्रबुध्न नावाचा पांड्यदेशाचा राजा अगस्त्यऋषीच्या शापानें गजयोनी पावला. हा गजराज एकदां एका तटाकांत पाणी पिण्याकरितां गेला असतां एका नक्रानें त्याचा पाव धरिला. हत्ती व नक्र यांचें मोठें युद्ध झालें. पण नक्र पाण्यांत असल्या-

- बा कृष्णा ! भीरुकृत हि सफल चि, न ध्यान तें वृथा गेलें. ॥ २८
- जो सर्वगर्वपर्वत, हरि ! आम्हां घंडतिल म्हणे, हांसे, ।
कंठांत घातले कीं त्याच्या काळें तुझ्या बळें फांसे ? ॥ २९
- कुरुगुरु शांतनव प्रभु 'अर्धरथ' म्हणे, म्हणोनि जो त्यासीं ।
स्पर्धा करि, हंसासीं बकसा, कीं जेंवि कांच मोत्यासीं. ॥ ३०
- मज दुःसह दीर्घहृदयकुंडींचा कोपवहि कंपा दे; ।
याचा उंपशम वृषवधवृत्तांतजलाविना न संपादे." ॥ ३१
- इत्यादि धर्मवाक्यें ऐकोनि म्हणे जैय, 'प्रभो ! परिसा. ।
संशयकांसि मारित असतां, दैत्यांसि संगरीं हरिसा; ॥ ३२
- तो ये द्रौणि मंहात्मा, मज कृष्णाला हि घाबरें चि करी; ।
मग म्यां तो हि पळविला, सिंहे विक्षंत करुनि जेंवि करी. ॥ ३३
- द्रौणिपराभवकाळीं म्यां कौरवसैन्य फार आटविलें; ।
दुर्योधनादिकांला 'सर्व हि मेलों' असें चि वाटविलें. ॥ ३४
- स्वंबलक्षय अवलोकुनि मजवरि ये कर्ण, कोपला भंवसा; ।
अस्त्राग्नीनें जाळी अंसत्कटका, जसा शिखी येवसा. ॥ ३५

मुळें त्याचाच जोर विशेष झाला. शेवटीं निरुपाय होऊन गजेंद्र विष्णूस शरण गेला व विष्णूनें आपल्या चक्रानें नकास मारून याला सोडविलें.

१. भिच्यानें केलेलेंही. २. सर्व गर्वांचा पर्वत; अत्यंत गर्विष्ठ. ३. नपुंसक. तिळांत जो पोंचट तीळ असतो, त्यास 'घंडतिल' म्हणतात. (पंतकृत सभापर्व, अध्याय ७ गीति ९ पहा). ४. तुझ्या बळें (तुझ्या पराक्रमाच्या योगानें) त्याच्या (कर्णाच्या) कंठांत काळें (यमानें) फांसे (पाश) घातले कीं ? (घातले ना ?)—असा अन्वय. ५. भीष्म. ६. आपल्यापेक्षां कमी प्रतीच्या योद्धाशीं लढणारा. ७. कांचेची हिऱ्याशीं किंवा रत्नाशीं तुलना—असा प्रयोग भाषणांत योजितात. (क्रय-विक्रयवेलायां काचः काचो मणिर्मणिः ।). ८. पेटलेल्या हृदयरूपी कुंडातील. ९. कंप देणें हें अग्नीचें कार्य नवून थडीचें आहे. पण राग अनावर झाला म्हणजे रागानें मनुष्य थरथर कांपूं लागतो, हें सर्वास माहीतच आहे. १०. शांति, तापाची शांति. ११. कर्ण-मरणवृत्तांतरूप उदकावांचून. १२. होई. १३. अर्जुन. १४. गुरुपुत्राविषयीं आदरबुद्धीनें हा शब्द नापरला आहे. १५. विशेष क्षत, फार घायाळ. १६. इत्ती. १७. आपल्या सैन्याचा नाश. १८. कोपलेल्या. १९. शिवासारखा. २०. आपल्या (पांडवांच्या) सैन्याला. २१. अग्नि. २२. कृष्णाला. यवस=वृण, गवत.

प्रथम तुज द्रौणीनें, मग कर्णे, पीडिलें असें कळलें; ।
 बहु पाहतां हि न तव ध्वजचिन्ह रणांगणांत आढळलें. ॥ ३६
 त्वद्दर्शनार्थं ज्ञालें मन बहु उद्विग्न आमुचें, न टिके; ।
 प्रभुकुशलवृत्त न कळे; वाटे, करितों प्रयास कां लेंटिके ? ॥ ३७
 कर्ण हि महास्रतेजें दुःसह कैरुपार्कसा पहावेना; ।
 रुद्रापुढें टिकों ये, परि पळभरि त्यापुढें रहावेना. ॥ ३८
 मज कर्ण अंशुभदर्शन, पथिका अहि जेंवि सुप्रकट काळा; ।
 टाळा म्यां त्यासि दिला, काळा बुध देति जेंवि फिटकाळा. ॥ ३९
 आर्या ! आधीं आलों अवलोकाया तुझीं पदाबुरुहें; ।
 सर्वां कार्यांमध्ये प्रथम उचित कार्य सेवकां गुरु हें. ॥ ४०
 यावरि गांठि पंढावी, मारीन चि त्या तशा हि उग्रास. ।
 क्षुधित मदीय शरभुजंग मिळतां गिल्लितील कां न सुग्रास ? ॥ ४१
 चाल, रथीं बैस विभो ! ये अभिनववृत्रवध पहायास; ।
 गुरु-सन्निधान असतां न लगे तन्मारणीं महायास. ॥ ४२
 आजि सपुत्र सबांधव कर्ण न वधितां घडो अधःपतन; ।
 जतन करीं पण आशीर्वादे, बुध रक्षिती जसें वतन. ॥ ४३

१. झेंड्याची खूण. २. त्वत्+दर्शन+अर्थ=तुझ्या दर्शनास्तव. ३. युद्धात टिके न, तुला पाहिल्यावांचून युद्धांत रहावेना ४. राजा कुशल आहे, अशी खातरी न होतां युद्ध करीत राहाणें व्यर्थ होय-हा भाव. ५. खोटे, व्यर्थ, निरुपयोगी. ६. भार्गवास्त्राच्या प्रभावानें. ७. प्रलयकालच्या सूर्याप्रमाणें ८. टिकों ये=टिकतां येईल, टिकणें शक्य आहे. ९. कर्णापुढें. १०. अपशकुनदर्शक आहे दर्शन ज्याचें असा ११. वाटसरूस. १२. सर्प. सुप्रकट (स्पष्ट दिसणारा, प्रचंड) काळा अहि-असा अन्वय १३. यमास. १४. शहाणे, ज्ञानीजन, योगी. योगी मृत्यूस चुकवितात, या समजुतीस उद्देशून हें वाक्य आहे. १५. दांडग्या, दुर्धर. हें 'काळा'चें विशेषण. १६. पादकमलें. १७. मुख्य, महत्त्वाचें. १८. हें=हें काम, राजा कुशल आहे हें पाहणें. १९. आतां गाठ पडूं दे म्हणजे. २०. कर्णास. २१. सुकलेले. २२. माझे शररूप सर्प. २३. नवीन वृत्रासुराचा वध. पूर्वी इंद्रानें वृत्राचा वध केला. आतां कर्ण हा नवीन वृत्र आहे त्याचा मी वध करितों. तस्मात् मी इंद्राप्रमाणें शूर आहे, असें अर्जुनानें 'अभिनववृत्र-वध'शब्दानें सूचविलें आहे. २४. गुरुचें सान्निध्य (जवळ असणें). २५. त्या कर्णाला मारण्या-विषयीं. २६. महा+आयास=मोठे कष्ट, मोठी दगदग. २७. नरकवास. २८. कर्णास मारीन हा पण (प्रतिज्ञा). २९. आशीर्वादे (तुझ्या आशीर्वादे) पण (कर्णवधाविषयींचा पण) जतन

आर्या ! आज्ञा मज दे, ठेवूं दे स्वपदपंकर्जी माथा; ।
 न रिपुपिपीलिककटकें भिक्षावा भीमभुजग भूनाथा ! ॥ ४४
 कर्ण असे, हें कळतां, जिणुकडे वक्रदृष्टिनें पाहे; ।
 क्षतजप्रतिमाक्ष क्षितिनाथ क्षण न क्षमावशीं राहे. ॥ ४५
 राजा म्हणे, “अहा रे ! बापा ! या पाददर्शनाकरितां ।
 व्यसनीं भीम त्यजिला, सांपडला ही उपेक्षिला अरि तां. ॥ ४६
 व्यसनीं बंधु त्यजिला, वृथा पृथ्वाकुक्षिमाजि आलासी; ।
 राधेयातें पाहुनि, विमुख क्लीबा ! रणांत झालासी. ॥ ४७
 ‘कर्ण वधीन’ असा त्वां द्वैतवनीं मजसमीप पण केला; ।
 तो आजि आजिमाजि त्यजितां पुरुषार्थ तव वृथा गेला. ॥ ४८

(संरक्षण, सिद्धीला नेणें) करी, [कोणत्या प्रकारें ? तर] जसे बुध (शहाणे लोक) वतन रक्षिती.
 ३०. ‘वतन’शब्द मूळचा आरवी भाषेतला. याचा मूळचा अर्थ मनुष्याची जन्मभूमि, राह-
 ण्याची कायमची जागा. प्रस्तुत त्याचा पूर्वजित माल किंवा वंशपरंपरेनें चालणारा हक्क-
 असा अर्थ होतो. जसें.—इनाम जमिनीचें वतन, देशमुखीचें वतन—इत्यादि. ‘मिरास’ शब्दही
 याच अर्थी वापरतात. अनुरूप गीत्यर्थः—करिति जतन वतन, पतन मत न भल्याला, तथापि
 तें वरिती । (सभापर्व, अध्याय १।६०).

१. हें द्वितीयार्थे ‘मला लौकर जाऊ दे’ या अर्थाच्या पहिल्या अर्थाचें कारण होय. म्हणून
 काव्यलिङ्ग अलकार. २. शत्रुरूप मुगळ्यांच्या सैन्यानें. पिपीलिक=मुगळा; पिपीलक=मोठा
 काळा मुगळा. ३. शेंकडों मुंगळे व मुग्धा मिळून सर्पास मारितात, हें प्रसिद्ध आहे. म्हणून या
 परंपरितरूपकाचा प्रसंग. ४. भीमरूप सर्प. ५. हे पृथ्वीपते धर्मा । ६. कर्ण जीवत आहे.
 ७. कोपदृष्टीनें. ८. क्षतज+प्रतिम+अक्ष=रक्त+सारखे+नेत्र=आरक्त नेत्र झाले आहेत ज्याचे, असा
 (धर्म). ९. क्षमेच्या स्वाधीन, शांत-असा भाव. प्रस्तुत गीत्यर्थात ‘क्ष’ या अक्षराची पांच वेळां
 आवृत्ति झाली आहे. म्हणून हा अनुप्रासचमत्कार. पण ‘क्ष’काराची आवृत्ति विशेष कर्णप्रिय
 आहे, असें नाही. १०. धर्म. ११. ‘माझ्या दर्शनाकरितां’ असें न म्हणतां ‘या पाददर्शनाकरितां’
 असें म्हणणें औपरोधिक होय. यांत राग व उपहास याचें मिश्रण आहे. १२. सांपडलेलाही,
 सांपडला असताही. व्यसनीं भीमाचें रक्षण करणें व कर्णास मारणें हीं दोन्ही कामे पाददर्शना-
 पेक्षां अधिक महत्त्वाचीं होत-हा धर्माचा भाव. १३. कर्ण. १४. त्वा (अर्जुनानें). (मागें पृष्ठ
 १२२ टीप १३ पहा). १५. कुंतीच्या उदरीं. अरे रे ! धिकार असो तुला, तूं भीमाचा सख्खा
 भाऊ उगाच झालास-असा भावार्थ. १६. द्वैतवनांत, अर्थात् अरण्यवाससमयीं. १७. कर्ण.
 १८. आजच्या दिवशीं. प्रस्तुत अर्थात ‘आजि-आजि माजि-त्यजि’ अशी एका अक्षराच्या
 अंतरानें ‘जि’ची चार वेळां आवृत्ति झाली आहे म्हणून अश्वघाटीयमक. १९. युद्धात.

भ्यालासि आधिरथिला, सिंहाला मृग तसा, पळालासी; ।

पंचममासीं च न कां पृथोदरांतूनि तूं गळालासी ? ॥ ४९

जरि म्हणसील, 'असा म्यां कार्याचा घेतला चि न पथकर,' ।

तरि सर्वस्वप्राणाधिकदयितमुकुंदपादशपथ कर. ॥ ५०

पण न करतासि तरि कां शिरतो या संकटांत ? घात कसा ।

केलासि बहु भरवसा देउनि ? हा ! न कळालासि घातकसा. ॥ ५१

विश्वासघात केला, त्यैजिलें आणूनि शत्रुभूपांत; ।

त्वां दोर कापिला, कीं आम्हां घालूनि अंधकूपांत. ॥ ५२

होता फार भरवसा तेरा वर्षे तुझा चि कीं अहितें ।

कर्णे छळिलें, त्यातें वधिशील रणीं, शिखी जसा अहितें. ॥ ५३

तें सकळ विफल झालें, कीं वध्यद्रुम उपासिला; चुकलों; ।

थुकलों न राज्यरुचिवरि; विषयप्रेमें महासुखा मुकलों. ॥ ५४

जेव्हां शतशृंगनगीं प्रसवलि तुज पांडुची पृथा राणी, ।

१. कर्णाला. २. पांचव्या महिन्यांतच. येथें पूर्वीच्या महिन्याचा उल्लेख न करण्याचें कारण असें दिसतें कीं, पाच महिने पूर्ण होईपर्यंत गर्भाला व्यक्त स्वरूप आलेलें नसतें. ३. सर्वापेक्षा व प्राणापेक्षां अधिक असा जो प्रियमित्र कृष्ण, त्याच्या पायांची शपथ. दयित=प्रियमित्र. ४. 'केला बहुत भरवसा देउनि' असें पाठान्तर. ५. मला सोडिलें. ६. अंधान्या (फार खोल) विहिरींत. ७. 'चि' हें पद कोणत्या शब्दाशी अन्वित करावें हा प्रश्न आहे. तुझा चि-असा अन्वय केल्यास इतरांचा भरवसा नव्हता असें सूचित होतें. अर्थात् इतरांनीं मोठी कामगिरी केली, पण तुझ्या हातून कांहींच कामगिरी झाली नाही-असा भावार्थ. फार चि-असा अन्वय घेतल्यास पुष्कळ भरवसा असून त्याला साजेशी कामगिरी तूं केली नाहीस-असा भावार्थ. ह्या गीतीच्या पूर्वीच्या ७।८ गीति पाहिल्यास तेथें 'तुझे वर्तन भरवशानुरूप झालें नाही' असें स्पष्ट दिसून येतें. 'फार चि' हा अन्वय याग्य दिसता. ८. मार. ९. सपाला. १०. ज्यास फळें येत नाहीत असा वृक्ष. ११. इष्टसिद्धीकरितां सेवा केली किंवा फळाच्या इच्छेनें झाड बाढविलें. हा निदर्शना-लंकार. कारण वध्यद्रुम उपासणें व कर्णवधाकरितां अर्जुनाचा भरवसा धरणें सारखेंच आहे, असें 'कीं'शब्दानें स्पष्ट होत आहे. १२. तुझ्यावर विश्वास ठेविला ही चुक झाली-असा भाव. १३. थुकलों न=त्याज्य समजलों नाही, त्याग केला नाही. १४. राज्याकांक्षेवर. रुचि=गोडी, स्पृहा, अत्यासक्ति. १५. ऐहिक सुखाच्या इच्छेनें. १६. मोठ्या सुखास. १७. शतशृंग (शंभर शिखरें आहेत ज्याला) नामक पर्वत. शतशृंग पर्वत हा हिमालयाचें शिखरविशेष व पांडवांचें जन्मस्थान. राज्य सोडून वानप्रस्थ्य स्वीकारिल्यावर पांडुराजा तेथें स्त्रियासहवर्तमान राहत होता. (पतञ्जल आदिपर्व, अध्याय १८ पहा). १८. पांडुची राणी पृथा-असा अन्वय.

- तेव्हां सप्तम दिवसीं झाली उच्चैस्तरां नभोवाणी, ॥ ५५
- ‘देवि पृथे ! तव सुत हा सूर, इतर सर्व शूर नक्षत्रें; ।
याचा क्षण हि पराभव करिजेल रणीं कदापि न क्षत्रें. ॥ ५६
- हा पांडव खांडववनदाहीं जिंकील देवसैन्यातें; ।
यांच्या द्वेषें सर्व हि भूतें वरितील दीर्घदैन्यातें. ॥ ५७
- कैकयमद्रकलिंगप्रमुखांचें यश हरील; कुरुनिघन ।
हा चि करिल; जतन करीं, बहु रक्षीं, कृपण जेंवि पुरुनि धन. ॥ ५८
- ‘यांसम हा चि धनुर्धर’ म्हणतां उपमन्युसुरतरु रुसेना; ।
रण विसरतिल रिपुचमू, जेंवि हरिसमक्ष सुरत रुसेना. ॥ ५९
- इच्छील तरि समस्तां भूतातें वश करील हा निखळ; ।

१. फार मोठ्याने. २. आकाशवाणी. ३. सूर्य. ४. नक्षत्राप्रमाणें तेजोहीन. ५. करिजेल हें कर्मणी रूप, ‘इजे’ हा आगम, धातु आणि भविष्यकाळाचा ‘ल’ प्रत्यय यांजमध्ये येऊन झाले आहे. कवितेंतील वर्तमानकाळाच्या रूपाला ‘ल’प्रत्यय लाविला असतां भविष्यकाळाचीं रूपें सिद्ध होतात —‘धौम्याभिप्रायहि हा जें वरिजेतील कुरु परेतत्वे । गातील पुढें कुरुगुरु दर्भ घरनियां करीं परे तत्वे ॥’, ‘धर्म यश विपुल पावें स्वमुखें वाखाणिजेल तुज शक्कें’—मोरोपंत. धरिजेल, कीजेल, होइजेल, अशीं रूपें कवितेंत मात्र वारंवार आढळतात. या व अशा अनेक प्रयोगांवरून पंतांनीं संस्कृतांतील प्रयोग मराठी कवितेंत आणण्याचा प्रयत्न केला आहे, असें दिसतें. इतकेंच नव्हे, तर मराठी भाषेला संस्कृत व्याकरणनियमांनीं आले घालण्याचा त्याचा रोख जेथें तेथें दृष्टीस पडतो. ६. क्षत्रियाने. ७. खांडववनदाहाच्या समयीं (पतकृत आदिपर्व, अध्याय ३७ पहा). ८. ‘देवसैन्यातें’ असें पाठान्तर. ९. यांच्या द्वेषें=याचा द्वेष केल्यानें. १०. जीं जीं भूतें द्वेष करितील तीं सर्व—असा भाव. ११. मोठी विपत्ति. १२. कौरवाचा संहार. १३. यास जतन करीं. १४. अनन्वयालकार. ज्याची उपमा त्यासच दिली म्हणजे हा अलकार होतो. १५. उपमन्यूचा कल्पवृक्ष जो शिव तो. उपमन्यूची कामना पूर्ण केल्यामुळे शिवास ‘उपमन्यु-सुरतरु’ म्हटलें आहे. उपमन्यु हा वसिष्ठकुलोत्पन्न व्याघ्रपाद नामक ऋषीच्या दोन पुत्रांतील ज्येष्ठ, व धौम्यऋषीचा ज्येष्ठ भ्राता. हा लहानपणीं आईजवळ गाईचें दूध मागू लागला, पण घरची स्थिति गरीबीची असल्यामुळे यास गाईचें दूध मिळालें नाहीं. त्यावरून यानें ईश्वराराधन करून शिवाकडून क्षीरसागराचें आधिपत्य व आकरूप आयुष्य अशीं संपादन केलीं. याची गणना शैवांत असून, कृष्णानेंही यापासून शैवी दीक्षा घेतली होती. (संस्कृत महाभारत, अनुशासनपर्व, अध्याय १४ पहा). १६. शिव धनुर्धरांत श्रेष्ठ, तेव्हा अर्जुनासम धनुर्धर अर्जुनच असें म्हटल्याने शिवास राग आला पाहिजे. पण अर्जुनाचें धनुर्धारित्व शिवाच्या प्रत्ययास आलेलें असल्यामुळे तो रुसणार नाहीं—हा भाव. १७. सिंहापुढें. १८. क्रीडा. जेंवि हरिसमक्ष रुसेना सुरत [विसरे, तेंवि] रिपुचमू रण विसरतिल—असा अन्वय. १९. हरिणांचे कल्प. २०. निखळस.

- याच्या सख्यें वरितिल सुख बुध, वैरें स्वभद्रहानि खळ. ॥ ६०
कांतिगुणें चंद्रासीं, वेगगुणें हा समान वातासीं, ।
होईल अतुल शौर्यें तुल्य महात्मा जयंततातासीं; ॥ ६१
राज्ञि ! क्षमागुणें ही त्वत्सुत तुळितां तुळेल धरणीसीं, ।
स्पर्धा करूं शकेल चि अद्भुततेजःप्रताप तरणीसीं; ॥ ६२
घांसाघांसि न करितां करिल चि लक्ष्मीकरुनि धनदासीं; ।
औदार्यगुणें यातें प्रार्थुनि कवि जोळितील वनदासीं. ॥ ६३
भस्म करिल अहितकटक, जैसा देवदहन निविडतम कक्ष; ।
ज्ञाते म्हणतिल भुजबळ पाहुनि, हा चक्रपाणि-सम-कक्ष.' ॥ ६४
असि वाणी शतशृंगीं झाली, सन्मुनिजनें हि आयकिली; ।

१ याच्या सख्यें बुध सुख वरितिल, [याच्या] वैरें खळ स्वभद्रहानि [वरितिल]—असा अन्वय.
२. स्वकल्याणाची हानी. ३. अन्वय.—[हा] महात्मा अतुल शौर्यें जयंततातासीं तुल्य होईल.
अर्थ:—आपल्या अलोट शौर्यानें हा महात्मा (अर्जुन) इद्राशीं वरोवरी करील. येथें शौर्याच्या योगानें इद्राशीं अर्जुनाचें साम्य वर्णिलें आहे. परंतु 'अतुल' हें शौर्याचें विशेषण योजिलें आहे. शौर्य 'अतुल' असल्यानें त्याच शौर्यानें अर्जुन 'वरोवरीचा' असें कसें म्हणतां येईल? सारांश—येथें 'अतुल' व 'तुल्य' हे शब्द परस्परविरुद्ध असल्यामुळे ते एकत्र योजणें युक्त नाहीं. याकरितां 'अतुल' ह्याचा अर्थ 'विपुल' असा घेणें भाग आहे. ४. इद्राशीं. ५. हे कुंति. ६. क्षमाशीलपणानेही. ७. कोणीं तुलना केली असतां. ८. ज्याचें तेज (प्रभाव, कांति) व प्रताप (पराक्रम) हीं अद्भुत आहेत, असा (अर्जुन). हा व्यतिरेक नामक अलंकार. ९. घांसाघांसि न करितां=घासाघांस न घालिता, ओढाताप न करितां, गळ न घालितां, सहज. १०. हा अर्जुन पुष्कळ संपत्ति मिळवून सहज लीलेनें कुबेराची वरोवरी करील—असा अर्थ. करिल=स्पर्धा करील (गीति ६२ पहा). 'तुळिलचि' असें पाठांतर. ११. लक्ष्मीच्या योगानें, लक्ष्मीसंबंधीं विचार करितां. १२. कुबेराशीं. १३. जोळितील=समान मानतील, समान आहे—असें वर्णन करतील. याच्या औदार्यामुळे शाहाणे लोक याला मेघाचा जोडीदार म्हणतील—असा अर्थ. येथें 'प्रार्थुनि' हें पद रसहानी करणारें दिसतें. कारण येथें कोणीं कोणाची प्रार्थना करण्याचें कांहींच कारण नाहीं. १४. मेघाशीं. १५. वणवा. १६. अतिशय दाट, परस्परांस चिकटून एकजुटीनें असणारा गवताचा पुंज. गवत विरळ असतांना त्यास अग्नि जाळीलच, पण तें 'संधीभूत' असतांही जाळीलच—असा भाव. १७. वाळलेले अरण्यांतील गवत. १८. 'म्हणती' असें पाठांतर. १९. विष्णुसदृश आहे योग्यता ज्याची असा. कक्ष=सारखेपणा, साम्य, सादृश्य.

- पळतां सत्य कसी ती? न कळे चुकली असेल काय किली? ॥ ६५
 कर्णभयास्तव पळतां झाली च नभःसरस्वती फोले; ।
 नवल गमे, नर चि न हे, ते देव हि, अनृत बोलती बोल ! ॥ ६६
 मुनिवर सदा स्तविति तुज, तद्वचनाचा हि धरुनि विश्वास, ।
 न सुयोधनासि लवलों, झालों उपहास्य आजि विश्वास. ॥ ६७
 त्वष्ट्यानं रथ रचिला, केतुशिरीं कपिवर, प्रबळ थोडे, ।
 गांडीव चाप, भाते अक्षय, उपमेसि सागर हि थोडे, ॥ ६८
 अंशनीस हि न वळेसी कांचनपट्टावनद्ध खड्गलता, ।
 प्रभु सूत, असें असतां, काळासीं ही करील रण भलता. ॥ ६९
 भीरो ! धीरोचित हें साहित्य असें असोनि, जें पळणें ? ।
 मरण रुचे वीरालां, न रुचे क्षणमात्र अपयशें मळणें. ॥ ७०

१. तू पळून येता. २. किली चुकली असेल काय? म्हणजे एकदर ज्या उद्देशानें नभःसरस्वती बोलली, तो उद्देश बदलला की काय? किंवा ज्या कपाटांतून एकादी वस्तू काढावयाची, त्या कपाटाच्या कुलुपाच्या किल्लीच्या बदल चुकून दुसरी किल्ली घेतल्यानें, तिनें भलतेंच कपाट उघडून इष्ट नसलेली अशी एकादी वस्तू हातीं यावयाची त्याप्रमाणें झालें की काय? सारांश-इष्ट वस्तूच्या ऐवजीं चुकून अनिष्ट वस्तू घ्यावी, त्याप्रमाणें येथील भविष्य दुसऱ्या कोणाविषयीं सांगावयाचें असतां आकाशवाणीनें चुकून तें अर्जुनाविषयीं सांगितलें असावें-असें तर झालें नाहीं ना?—असा स्पष्टार्थ. ३. किली, चावी. ४. आकाशवाणी. ५. व्यर्थ. ६. अन्वयः—हे नर चि न, [तर] ते देव हि अनृत बोल बोलती, [हें] नवल गमे. ७. जगास. ८. देवांच्या सुतारानें. ९. भाल्यांस उपमा देण्यास त्यांच्या शरबाहुल्यामुळे समुद्राचें पाणीही कमीच ठरेल. म्हणून समुद्र सुद्धां भाल्याचें उपमान होऊं शकत नाहीं—असा भावार्थ. १०. वज्रासही. ११. कांचन+पट्टा+अवनद्ध=जिला सोन्याचें म्यान आहे अशी. सोन्याचें म्यान असलेलें तुझ्या तरवारीचें पातें वज्रासही वळणार नाहीं असें आहे—असा भाव. वज्रास वळणार नाहीं=वज्राशीं स्पर्शा करित असतां (शत्रुहननाच्या कामांत) वज्रास हार जाणार नाहीं. १२. सारथी. १३. वाटेल तो, कोणीही; येथें—इतर मनुष्य, तुझ्याहून अन्य. १४ व १५ वी गीति समुच्चया-लंकाराचें उदाहरण आहे. १४. मितन्या. १५. धीर+उचित=धीरपुरुषास योग्य असें. १६. वर वणिंलेलें. १७. हें असें साहित्य असोनि जें पळणें [तें] धीरोचित (काय?) अर्थात् नाहीं—असा भाव. १८. हें गीत्यर्थ उत्तम सुभाषित होय. १९. 'वीराला' असें पाठान्तर. हें गीत्यर्थ पुढील गीतावचनाचें रूपान्तरच होयः—संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते । (अध्याय २-३४). 'न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः' [मृच्छकटिक] असें मान-धन व्यक्तीचें मीदच असतें,

- होतासि सूत जरि तूं, गांडीव गंदाधरासि देतासी, ।
कर्णासि मारिता प्रभु, माइया करिता चि पूर्ण हेतासी. ॥ ७१
- अद्यापि तरि करीं हें, निजसंधासागरांत तरसील. ।
परि न करीं हें, समरीं कर्णासि विलोकितां चि मरशील ! ॥ ७२
- शैलास्त्रज्ञ स्वाधिक कटकीं कोणी असेल जो राजा ।
गांडीव त्यासि दे हें, क्लीबा ! हो शीघ्र पाठिमोरा, जा. ॥ ७३
- क्लीबकरीं ही असतां बहुत चि केला प्रताप चापानें, ।
अघनाश रामनामें जैसा जपतां हि घोरपापानें. ॥ ७४
- भीम चि धीर; तथा दे धनु, तो कर्णादि शत्रु मारील; ।
व्यसननरकमगांतें आम्हातें तो चि वीर तारील. ॥ ७५
- शिरतासि न कुंत्युदरीं, किंवा च्यवतासि पांचव्या मासीं, ।
तें चि श्रेय तुज, न हें; वीरांसीं क्रीडणें न रामांसीं. ॥ ७६
- विरथ विशस्त्र न होतां, कर्णशर न झोबतां हि अत्रांसीं, ।
केलें अपयान कसें ? झालासि कसा निमग्न संत्रांसीं ?” ॥ ७७

१. कृष्णास. शख, चक्र, गदा व पद्म हीं विष्णूच्या हातांत नेहमीं असतात. गदा ज्याच्या हातीं असेल, त्यास शत्रूंचा नाश करणें सहज आहे, हें 'गदाधर' ह्या शब्दानें ध्वनित केलें आहे.

२. माइया हेतासी पूर्ण करिता चि—असा अन्वय. हेतासी=हेतूस (कर्ण मारण्याविषयींच्या इच्छेस).

३. आपल्या प्रतिज्ञेच्या समुद्रांत. ४. परि न करीं हें=परंतु हें काम (गांडीव दुसऱ्यास देण्याचें काम) करू नकोस. धर्मराज म्हणतो.—गांडीव कृष्णाला दे व तू त्याचा सूत (सारथी) हो, असें मीं म्हटलें खरें; पण तू तसें करूं नकोस. कारण तूं सूत होऊन कृष्णाबरोबर रणांगणांत गेलास आणि तेथें कर्णाला पाहतांच गेलास तर ! ५. शलास्त्रविद्या जाणणारा. ६. आपल्याहून अधिक.

७. उत्तरगोत्रहणप्रसंगीं बृहन्नडारूप अर्जुनानें जो पराक्रम केला, त्यास उद्देशून हें वाक्य आहे. (पंतकृत विराटपर्व, अध्याय ३ पहा). ८. पापनाश. ९. मोठ्या पातक्यानें. मोठ्या पापी जनानें—हा भाव. १०. गांडीव. ११. दुःखरूप नरकात जे आम्ही निमग्न, त्यातें १२. कुंती+उदर=कुंतीच्या उदरीं. १३. पतन पावतास. १४. पतन पावणेंचि. (जन्माला न येणें किंवा गर्भच्युत होणें) तें चि तुज (क्लीबाला) श्रेय (योग्य) [होय]. (परंतु) वीरांसीं क्रीडणें [किंवा] रामांसीं [क्रीडणें योग्य] न (नाही)—असा अन्वय. तूं क्लीब असल्यामुळें ह्या दोन्ही कामांच्या बाबतींत अयोग्य आहेस—असा भावार्थ. १५. अशा रीतीनें पळून येणें. १६. तुज वीरांसी क्रीडणें [श्रेय]; रामांसीं क्रीडणें [श्रेय] न—असा अन्वय केला तरी चालेल, पण त्यांतील अर्थांत स्वारस्य असावें तितकें नाही. अनुरूप गीति—'शय्येवरि न पडाया योग्य रणक्षितिवरीच हा काय.' (विराटपर्व—अध्याय ३ गीति ४४). १७. खियांबरोबर. १८. आंतड्यांस. १९. पलायन. २०. फार भीतींत.

अध्याय एकेचाळिसावा.

- ऐशीं वचनें वैमला धर्म, पैयोनिधि जशीं विषें अ-सितें ।
 तेव्हां त्यासि वधाया क्षुब्धमना श्वेतवाह घे असितें. ॥ १
- झाला क्रुद्ध धनंजय, 'मारीन' म्हणे मनीं, न लेश वदे; ।
 तें समजे स्वाश्रितजनतारक, भलतें घडों न, केशव, दे. ॥ २
- कृष्ण म्हणे, 'पार्था ! हें काय ? करीं घेतला कशास असी ? ।
 योद्धव्य मीं न पाहें; दिसती तव दृष्टि कां नवी च असी ? ॥ ३
- ज्यांवरि असि उचलावा, जे तापाचे महाउरग दांते, ।
 भीमाची समरसखी त्यांचें फोडित असे उर गदा ते. ॥ ४
- बहु दूर युद्धचत्वर, तेथें ते धार्तराष्ट्र बा ! पाहें, ।
 आलासि नृप पहाया. हा राजा. शिविर होय बापा ! हें. ॥ ५
- कुशली विलोकिला नृप, हर्षाचा समय; यांत हें काय ? ।
 नसतां वैध्य कशाला असि ? हा आम्हांपुढें असे राय. ॥ ६
- श्वेताश्व ! तूं कोणांवरि करणार प्रहार ? कौशाला ।
 नम्र करिसि असिला, वद. उंपसावा खड्ग शत्रुनाशाला. ॥ ७

१. यांत मूळ संस्कृत भारतांतील ६९ व्या अध्यायाच्या पहिल्या ६७ श्लोकांतील कथा-
 भाग आला आहे. म्हणजे पंतानीं मूळच्यापेक्षा कथाभाग फार वाढविला आहे. २. ओकला.
 बोलला-हा भाव. धर्माचें भाषण परुष (कठोर) वचनांनीं युक्त असल्यामुळे 'वमला' असा
 शब्द वापरला आहे. ३. क्षीरसमुद्र. हा विषम नामक अलंकार. 'अननुरूपसंसर्गो विषमम्'
 [रसगंगाधर.] पयोनिधीपासून दुग्ध निघण्याच्या देवजीं विष निघालें आहे, हा अनुरूपसंसर्ग
 नव्हे, म्हणून विषम. ४. काळीं. ५. क्रोधाविष्ट. ६. तरवारीला. ७. आपला आश्रय केलेल्या
 जनांचें रक्षण करणारा. हें केशवाचें विशेषण. ८. धर्मास अपायकारक असें. केशव भलतें
 घडों न दे-असा अन्वय. ९. खड्ग. १०. युद्ध करण्यासारखें काहीं, युद्धाचा प्रसंग. ११. दिसते.
 १२. दुःखाचे. जे तापाचे दाते [तस्मात्] महाउरग-असा अन्वय. १३. मोठे सर्प. १४. देणारे
 १५. त्यांचें उर भीमाची समरसखी ते गदा फोडित असे-असा अन्वय. १६. युद्धांतील
 मैत्रीण ('गदे'चें विशेषण). १७. पहिल्या अर्धांतील 'ज्यांवरि' व 'जे' या शब्दांनीं उद्दिष्ट
 कौरवांचें. १८. युद्धागण. १९. हा निश्चयालंकार. अर्जुनास भ्रम झाला असें समजून
 कृष्ण त्याचें निवारण करित आहे म्हणून हा अलंकार. २०. धर्म. २१. मारण्यास योग्य
 असा कोणी. २२. धर्म. २३. अर्जुना. २४. 'कवणावरि' असें पाठान्तर. २५. कशाकरितां.
 २६. तरवारीला. २७. सिद्ध अशी गोष्टच सांगितल्यामुळे हा विधिनामक अलंकार.

भ्रमलासि काय ? वेड्या ! गुरुसुत केव्हां चि पळविला वा ! तां ; ।
 शिबिरा आर्य पहाया आला आहेसि पांडवा ! आतां.' ॥ ८
 अर्जुन म्हणे, "मुकुंदा ! न भ्रमलों, सावधानचित्त असें ; ।
 असिधारणप्रयोजन पुससी, तरि तें असे मनांत असें. ॥ ९
 जो 'गांडीव शैरासन दे अन्याकारणें' म्हणेल मला, ।
 मारावा चि, असो तो प्रिय, अप्रिय; सुज्ञ, मूर्ख; दुष्ट, भला. ॥ १०
 माझे गुप्त व्रत हें गांडीवप्राप्तिपासुनीं आहे; ।
 राजा तैसें चि वदला; सत्यच्युतिला न दास हा साहे. ॥ ११
 यास्तव मीं धर्मशिरच्छेद करीन, स्वसत्य रक्षीन; ।
 संरक्षितां प्रतिज्ञा दुर्गतिदुष्कीर्तिला न लक्षीन. ॥ १२
 म्हणती बुध, 'प्रतिज्ञावचन करावें चि जतन.' नर कां तें ।
 स्वहित न करितिल ? जावें कां हो ! पाँवोनि पतन नरकांतें ? ॥ १३
 मज तों संमत ऐसें; तुज कैसें यांत वाटतें विहितें ? ।
 धर्मज्ञा ! तूं चि करीं, अंधा दावूनि वाट, तेंवि हित." ॥ १४
 'शिव ! शिव ! हर ! हर !' ऐसें बोलोनि प्रभु म्हणे तयासि, 'कवी ।
 नाहीं उपासिले त्वां, धर्माचें तत्व रूढ्या सिकवी. ॥ १५
 हें आतां चि समजलें तुज वृद्धोपासना नसे घडली, ।
 तरि च तव विचारनयनहीना मति या भ्रमावटीं पडली. ॥ १६
 धर्मज्ञ न पुरुष असें करिल, जसें करिसि; जाल्म-लीला हे. ।

१. त्वां. २. आहे. ३. तलवार उपसण्याचें कारण. ४. या प्रकारें. ५. धनुष्य. ६. इतर मनुष्यास. ७. तो मारावा चि—असा अन्वय. ८. गांडीव मिळाल्यापासून. ९. धर्म. १०. मागे अध्याय ४० गीति ७१ आणि ७३ पहा. ११. प्रतिज्ञाभंगाला. १२. दुर्गति (नरकप्राप्ति) व अपकीर्ति यांची पर्वा करणार नाही. अनुरूप गीत्यर्थः—रक्षोचित प्रतिज्ञावचन, न तसें धन, कलत्र, शिर कविला ॥ (पतकृत द्रोणपर्व, अध्याय ९ । ७३). १३. तें स्वहित=प्रतिज्ञावचन जतन केल्यानें होणारें स्वहित. १४. प्रतिज्ञेचा भंग करून—असा भाव. १५. योग्य. १६. अर्जुनास. १७. ह्याते, साधु. १८. ज्या साधूची दया. १९. वृद्ध+उपासना=वृद्धांची (ज्ञानवृद्धांची) सेवा. २०. सारासार विचाररूपी डोळे नाहीत जिला अशी. ('मती'चें विशेषण). २१. आंतरिक खचित. अवट=खळगा, कूप. २२. घामरजनाच्या चेष्टा. जाल्म=गुणदोषाविषयी विचार न करितां कार्य करणारा. अन्वयः—हे जाल्मलीला [होय], जसें [तूं] करिसि, असें धर्मज्ञ पुरुष न करिल.

न लघु सुगुण; न गुरु अगुण; तुळसीची सैरि न शाळ्मली लाहे. ॥ १७

‘सैत्य चि धर्म’ म्हणसि, ‘तैत्यागीं भीसी हि तूं; परंतु भैला ।

पंडित न गमसि, जरि बहु पांडित्य हि करिसि; दिससि बाळ मला. ॥ १८

धर्मविनिश्चय नेणे जो, करि भलतें चि, अधम तो वेड्या ! ।

अंविवेकें दृढ बांधिति, तुटति विवेकें दृढ क्रिया-वेड्यां. ॥ १९

१. सुगुण लघु न; अगुण गुरु न-असा अन्वय. गुणयुक्त पदार्थ लहान दिसला तरी तो हलका नव्हे, त्याचप्रमाणे गुणहीन पदार्थ मोठा असला तरी किंमतीचा होत नाही. सुगुण लघु न (गुणवान वस्तु जरी आकाराने लहान असली, तरी ती योग्यतेने लहान होत नाही), [तसेंच] अगुण गुरु न (निर्गुण वस्तु आकाराने मोठी असली तरी ती योग्यतेने श्रेष्ठ समजली जात नाही). ह्या सिद्धांताच्या समर्थनार्थ दृष्टांत-तुळशीची योग्यता सांवरीच्या झाडाला येत नाही. कारण तुळशीच्या ठायीं अनेक उपयुक्त गुणधर्म आहेत, तसे ते सांवरीच्या ठायीं नाहीत. येथील तुळस व शाळ्मली या पदांनी प्रस्तुतांतील धर्म व प्रतिज्ञा हीं दर्शविली आहेत, असे वाटते. येथे ‘सुगुण’च्या ठिकाणी ‘सगुण’ असा पाठ असता, तर ‘सगुण’ व ‘अगुण’ अशी जोडी नीट जमली असती. ह्या अर्थाचा अर्थ चांगला समाधानकारक लागला नाही. २. बरोबरी. ३. सांवरीचा वृक्ष. प्रस्तुत गीतीशीं पंतांची पुढील गीती ताडून पाहाण्यासारखी आहे:-जेथे बळ गुण तो गुरु, शूर बळा मानिती, न कुलशीला. । गुणहीन शाळ्मलि वृथा; लघु न म्हणति, भजति साधु तुळशीला. ॥ (आदिपर्व, अध्याय २५।६२). कल्पनासादृश्य:-(१) वडीलधारा नव्हे दीप । धाकुटे पूज्य तुळसी रोप । तसे श्रेष्ठत्वाचे रूप । ज्ञान विशेष ते ठायीं ॥ (मुक्तेश्वरकृत आदिपर्व, अध्याय ११।१०९), (२) कीं श्रीतुळशीचें रोप जैसे । दृष्टीं पाहातां सान दिसे । परि पवित्रपणें मस्तकीं बसे । विश्ववद्य विष्णूच्या, ॥ तेंचि वयासि नाही चाड । ज्ञान बसे तोचि वाड । वांचोनि वाभलेचें खोड । काय करावें बहुकाळीचें ? ॥ (मुक्तेश्वरकृत शुकंभासंवाद, ओंव्या ६५-६६). तसेंच ह्या गीतीशीं समानार्थक सुभाषिते:- (१) न हि ज्येष्ठस्य ज्येष्ठत्व गुणैर्ज्येष्ठत्वमुच्यते । केतकीगुरुपत्रेभ्यो लघुपत्रस्य गौरवम्. ॥ (२) नहि जन्मनि श्रेष्ठत्वं गुणैः श्रेष्ठत्वमुच्यते । केतकी-वरपत्राणा लघुपत्राणि गौरवम् ॥ ४. सत्यच. (खरें बोलणें व प्रतिज्ञापरिपालन करणें हेच) धर्म आहे असें म्हणसी. ५. तत्+त्यागीं=त्या धर्माच्या त्यागाविषयीं. ६. चांगला, खरा. ७. मूर्ख. ‘बालः कचे शिशौ मूर्खे ह्यिवेरेऽश्वेभयुच्छयोः’ इति विश्वः, ‘बालो ना कुतलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ’ इति मेदिनी. ८. धर्माचा निर्णय. ९. न जाणणारा. ‘नेणें’ असा पाठ रा० पराडकर यांच्या प्रतीत आहे. १०. कर्म ह्याच कोणी बळकट वेड्या. क्रिया (ह्याच) वेड्या अविवेकें दृढ बांधिति (घट्ट होती.) (मनुष्यास जखडून टाकतात असा भाव;) विवेकें दृढ (खात्रीने, निश्चित) तुटति-असा अन्वय. विवेकानें वागल्यास कर्माचा नाश होतो, व विवेकहीन होऊन भलत्यासच धर्म समजून मूर्खपणानें वागल्यानें कर्माचीं बंधनें न तुटतां तीं घट्ट होतात व मनुष्यास कधीही कर्मविमुक्ति होत नाही-असा भाव. ११. अगीं खिललेलीं कर्म हीं मुक्तिमार्गाच्या आड येतात

सत्यानृततत्वाचे जे ज्ञाते ते चि सर्वधर्मज्ञ; ।

निजनिश्चय कथिति जया होय जनीं तो चि कर्ममर्मज्ञ. ॥ २०

कार्याकार्याचा तों निश्चय पार्था ! असे महा गूढ; ।

नेणसि. असा चि मोहें जन कार्याकार्यनिश्चयीं मूढ. ॥ २१

गुरुला शरण न जातां, अध्ययनश्रम न भोगितां, शास्त्र ।

कैचें ? कार्याकार्यज्ञाना शास्त्राविना नव्हे पात्र. ॥ २२

तें शास्त्र तुज न ठावें; रक्षाय इच्छितोसि धर्मातें ! ।

कर्मातें करिशि अशा जेणें होतोसि पदं अधर्मातें. ॥ २३

प्राणिवध अधर्म असें न कळे तुज धार्मिका कसें ? न तरे ।

येणें जन. गुरुधर्म प्राण्यवध चि, हें चि आमुचें मत रे ! ॥ २४

अनृत हि वचन वदावें, परि कोणास हि कधीं हि न वधावें; ।

म्हणून यांस 'वेड्या' (शुखला) म्हटलें आहे. हें गीत्यर्थ उत्तम सुभाषित होय, व हें पूर्वार्धातील अर्थाच्या समर्थनपर असल्यामुळे अर्थांतरन्यास.

१. सत्य आणि असत्य यांच्या तत्वाचे. तत्व=खरें स्वरूप. २. पूर्ण धर्म जाणणारे. सत्या-सत्यविवेचनांत सर्व धर्माचा समावेश होतो—हा कृष्णाचा भाव. ३. एकाद्या गोष्टीविषयीं विचारपूर्वक निश्चित केलेले आपले सिद्धान्त. निश्चय=कार्याविषयीं दृढ संकल्प—असा अर्थ येथें ध्यावयाचा नाही. ४. जया (ज्या मनुष्यास) [वर वणिलेले सत्यानृततत्वाचे ज्ञाते] निजनिश्चय कथिति (आपलें ज्ञान पढविती) तो चि (तोच मनुष्य) जनीं कर्ममर्मज्ञ होय—असा अन्वय. सत्या-नृततत्व जाणणाऱ्याकडून ज्ञान संपादन केल्याशिवाय कोणीही मनुष्य कर्ममर्मज्ञ होत नाही—हा भाव. ५. कर्माची खुबी जाणणारा, हें कर्म करावें व हें कर्म करू नये याविषयीं बारीक माहिती ज्यास आहे असा. ६. कार्य=करण्यास योग्य तें. अकार्य=करण्यास अयोग्य तें. तों=तर. 'तो' असें पाठान्तर. ७. समजण्यास कठीण, खोल. ८. तो कार्याकार्याचा निश्चय तू जाणत नाहीस. ९. अज्ञानानें, मूर्खतेनें. तूच केवळ कार्याकार्यविमूढ आहेस असें नाही, तर सर्व ज्ञानरहित जन असेच मूढ असतात—हा कृष्णाचा भाव. तस्मात् अर्थांतरन्यास. 'मोहें' असें पाठान्तर. १०. शास्त्र कैचें?—शास्त्र कैसें येई? गुरुबोधाशिवाय शास्त्रज्ञान प्राप्त होत नाही—हा भाव. ११. [मनुष्य] शास्त्राविना (शास्त्रज्ञानाविना) कार्याकार्यज्ञाना पात्र नव्हे—असा अन्वय. १२. हें काव्यलिंग अलंकाराचें उदाहरण. कारण गीतीचें द्वितीयार्थ व पूर्वार्थ यांत कार्य-कारणभाव आहे. तुला शास्त्रज्ञान नसूनही धर्माचें रक्षण करू पाहतोस, तस्मात् धर्माच्या नांवावर अधर्मकृत्य करितोस—हा भाव. १३. स्थान. १४. श्रेष्ठ धर्म. १५. प्राणि+अवध=प्राणि+अहिंसा. 'अहिंसा परमो धर्मः' हें वचन प्रसिद्ध आहे. १६. ही गीति सुभाषितरूप आहे. पण हीतील नीतीबद्दल मात्र मतभेद असू शकेल.

सरस अहिंसा, न सुधा; एक हि सेवुनि तिचा चि लव धर्वे. ॥ २५
 ऐसें असतां आता, तो हि स्वर्ज्येष्ठ, त्यांत ही राजा, ।
 तत्रापि धर्मकोविद, बहुमानी ज्यासि शांतनव आज्ञा; ॥ २६
 पांडुसमाते ल्याते धर्मज्ञा ! मारितोसि पामरसा. ।
 रोदन करील येणें विसरविला आठवूनि राम रसा. ॥ २७
 जो युद्धपराङ्मुख, जो शत्रु नव्हे, जो कृतांजली, भ्याला, ।
 पळतो, प्रमत्त, शरणागत ही जो, न वधित्ती भले त्याला. ॥ २८
 तें सर्व हि कीं या तव गुरुच्या ठायीं; पहा, पहा नीट. ।

१. रसयुक्त, स्वादिष्ट, फार रुचिकर. अन्वय.—अहिंसा सरस, सुधा (अमृत) [सरस] न; तिचा चि (अहिंसेचाच) एकहि लव (अणु, बिंदु) सेवुनि धावें (तृप्त व्हावें). अमृतापेक्षां अहिंसाच गोड. भूतदयेचा प्रत्येक प्रसंग मनास फार संतुष्ट करितो—असा भाव. हा व्यतिरेकालंकार.
 २. लव=लेश, कण, अणु. 'पुसि लवलेशकणाणवः' [अमर]. ३. तृप्त व्हावें. ४. आपल्याहून बडील. ५. त्यांतही. ६. धर्मज्ञ. ७. धर्मास ८. भीष्म. ९. तुझा पिता जो पांडु त्याच्या वरोवरीच्याला. वरची गीति व हें गीत्यर्थ यांत सार नामक अलंकार आहे एकाद्या पदार्थाचे गुण कलाक्रमानें वर चढवून शेवटच्या अतिश्रेष्ठ गुणाचें वर्णन शेवटीं केलेलें असलें, म्हणजे हा अलंकार होतो. प्रस्तुत स्थलीं प्रथम भ्रातृत्व, नंतर ज्येष्ठत्व, नंतर नृपत्व, नंतर धर्मकोविदत्व, नंतर शांतनवासारख्या वृद्धानें केलेला बहुमान, व शेवटीं पितृसमत्वरूपी गुणाचे वर्णन केले आहे, म्हणून सार. १०. पांडुसमाते ल्याते=पित्याप्रमाणें पूज्य जो (धर्म) त्यास. 'ज्येष्ठो आता पितुः सम.' असें शास्त्रवचन आहे. ११. एकाद्या अप्रबुद्ध नीचाप्रमाणें. पामर=नीच, क्षुद्र, अधम. १२. अन्वय व अर्थ—[धर्मास तू मारिल्यास] येणें (या धर्मानें किंवा कृत्यानें) [आपल्या न्यायप्रवर्तनानें व सद्गुणांनीं] विसरविला (विसरविलेला) राम (श्रीदाशरथीराम) आठवूनि (हा मेल्यामुळें तो आठवून) रसा (पृथ्वी) रोदन करील. न्यायाविषयी रामराज्य प्रसिद्धच आहे. एकपलीत्रत इत्यादि सद्गुणाविषयी रामाची ख्याति आहेच. धर्माची वा गुणां- विषयी ख्याति होतीच. रामासारखाच धर्म जन्मला, म्हणून रामनिधनाचें दुःख पृथ्वी- विसरली होती. आतां धर्मही मेल्यास पृथ्वीला रामाची पुनः आठवण होईल व ती रोदन करील— हा भाव. रामाची आठवण होण्याचा स्मृतिप्रसंग यात वर्णिला आहे म्हणून स्मरणालंकार.
 १३. विसरविलेला. १४. दाशरथीराम. या शब्दाचा 'परशुराम' असा अर्थ सर्वसंग्रहकारांनीं केला आहे. हाच अर्थ वेतल्यास कथासंदर्भ असा जुळवावाः—परशुरामानें आपणास पूज्य अशा आईचा वध केला. तू आतां पितृतुल्य भावाचा वध करितोस. म्हणून परशुरामाच्या पूर्वकृतीची आठवण होऊन पृथ्वी रडेल. पण हा अर्थ विशेष ग्राह्य नाही. १५. पृथ्वी. १६. हात जोडले आहेत ज्यानें असा. १७. उन्मत्त, ज्याची विचारशक्ति गेली आहे असा. १८. वर वर्णिलेले युद्धपराङ्मुखत्वादि प्रकार. यांपैकी एकही असल्यास मनुष्य अवध्य होतो. धर्माच्या ठायीं वर वर्णिलेले सर्व प्रकार गुणरूपानें वास करित होते. तेव्हां तो अवध्यच होय—हा भाव.

- वीट न ये पापाचा; मारुं म्हणसी, असा कसा धीट ! ॥ २९
- ऐसें व्रत जें केले तें बालपणें चि, न प्रबुद्धपणें ।
- शुद्धें पणें लोकेंद्रिय जिंकिति धीर, न अशा अशुद्ध पणें. ॥ ३०
- धर्माची गति सूक्ष्मा, केवळ तूं स्थूलदृष्टि मुग्धा ! तें ।
- व्रत रक्ष्य ! वध्य हा गुरु ! फुंकिसि तक्र त्यजुनि दुर्घातें ! ॥ ३१
- मीं येथें नसतों तरि गुरुला वधितासि कीं ! अहा ! देवा ! ।
- न बुडों दिला स्वदास व्यसनीं त्वां चि प्रभो ! महादेवा ! ॥ ३२
- धर्मरहस्य तुला मीं देतो, हो भव-गद प्रशांत; नवें ।
- न, प्राचीन. रसायनसें जें द्यावें स्वयें चि शांतनवें. ॥ ३३
- कीं धर्मज्ञप्रवरें धर्मे, कीं पंडितोत्तमं विदुरें; ।
- तुज पढवावीं तत्वे धर्माचीं मोहभूमिभृद्भिदुरें. ॥ ३४

१. अविवेकी, बेमुर्वत. २. या अध्यायाच्या दहाव्या गीतीत वर्णिलेले व्रत. ३. अज्ञानानें, अविचारानें. ४. शुद्ध पण=भागचा पुढचा विचार पाहून शहाणपणानें केलेली प्रतिज्ञा. ५. इह आणि परलोक. ६. मूर्खा. ७. तें (गांडीव दुसऱ्यास दे असें म्हणणाऱ्यास मारण्याचें) व्रत रक्ष्य (रक्षण करण्यास योग्य) [वि] हा गुरु (धर्म) वध्य [असें जें तू समजतोस तें] दुर्घातें त्यजनि तक्र फुंकिसि. हें तुझे करणें दूध टाकून ताक फुंकणेंच आहे. हीं दोन्ही कामें सारखीच आहेत—असा भाव. तस्मात् निदर्शना. ८. तूं आपल्या व्रताचें रक्षण करूं म्हणतोस, व त्याकरितां आपल्या वडील मावाला (धर्माला) मारूं पाहतास, हें तुझे करणें दूध टाकून ताक फुंकित बसण्यासारखेंच आहे. सारांश, तू महत्वाच्या गोष्टीला तुच्छ समजून क्षुद्र गोष्टीला महत्त्व देत आहेस. व्रताचा भग झाला तरी चालेल, पण धर्माचा वध होणें इष्ट नाही. येथें पुढील सुभाषितवचनांतील कल्पना पंतांच्या डोक्यांत घोळत होती असें वाटतें:—(१) क्षीरेण दग्धजिब्वहस्तकं फूत्कृत्य पामरः पिवति । (२) बालः पायसदग्धो दग्धपि फूत्कृत्य भक्षयति । ९. तुज्ञा. (महादेवाचा) दास जो कृष्ण तो. स्वदास=अर्जुन—असाही अर्थ संभवतो. १०. संसाररूप रोग. 'अमगद' असा पाठ आहे. अमगद=अमरूप रोग. ११. जें [धर्मरहस्य मी तुला सांगणार तें] नवें न; प्राचीन [असे]. शांतनवें (बुद्ध भीष्मानें) स्वयें चि [प्राचीन] रसायनसें [तुज] द्यावें. म्हणजे हें धर्मरहस्य औषधासारखें फार जुनें आहे. आज्ञा असल्यामुळे स्वतः भीष्मानेंच हें सर्व तुला शिकवावयाला पाहिजे होतें—असा भाव. १२. रसायन=औषध. येथें यतिभग झाला आहे. १३. 'कीं धर्मज्ञप्रवरें धर्मे समोहभूमिभृद्भिदुरें । तत्वे धर्माचीं तुज पढवावीं कीं सुपडितें विदुरें. ॥' असें ह्या गीतीचें पाठान्तर स्वलिखित पोथीत पंतांनीं चालू क्रमांक देऊन लिहिलेले आहे. म्हणजे ही गीति १५ वी म्हणून पंतांनीं लिहिली आहे. १४. मोह+भूमिभृत्+भिदुर—मोह+पवत+वज्र=मोहरूप पवताच वज्र अशा (तत्वे).

तुज अथवा त्या आत्याबाईनें कळवळोनि जेंवि हित ।	
सांगावें, भावें त्या कथितों एकावयासि जें विहितं ॥	३५
जो सत्याचा वक्ता साधु चि तो, यांत संशय चि नाही; ।	
बहु पूज्य सत्यवादी, त्रिजगीं उपमान त्या नसे कांहीं. ॥	३६
परि जें कीं सत्य असें केवळ दुर्ज्ञेय दीर्घबाहो ! तें ।	
कोठें सत्य चि पैरमाधर्मफळाकारणें चि बा ! होतें. ॥	३७
वदतां सत्य अधर्म चि घडतो, वदतां असत्य धर्म घडे; ।	
आजन्म सत्यवादी त्या हि सुपुरुषा असा प्रसंग पडे. ॥	३८
तेव्हां तशा प्रसंगीं शुचि ह्मत्प्रिय सत्य जरि गळां चि जडे, ।	
पुर्वीं जैसें दयितारत्न तसें कविसि सोडणें चि पडे. ॥	३९

१. अथवा तुज (अर्जुनास) त्या आत्याबाईनें (कुतीनें)—असा अन्वय २. त्या भावानें=मातृ-प्रेमानें—असा अर्थ. ३. योग्य. ४. जो सत्याचा वक्ता तो चि साधु [होय], यांत संशय चि नाही—असा अन्वय. येथून कृष्ण सत्यासत्यमीमांसा करित आहे. 'सत्य सदा बोलावें' (पुढें गीति ६७ पहा) हा नियम सर्वास मान्य आहे. पण या नियमास अपवाद सुकींच नाही असें एका पक्षाचें मत आहे, व या नियमाला कांहीं अपवाद आहेत, असें दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें आहे. कृष्ण या दुसऱ्या पक्षाचा अनुयायी आहे. कृष्णाच्या म्हणण्याचा सारांश असाः—लोकक्षेम व सत्य यांचा जेव्हां झगडा पडतो, तेव्हां वेळशक असत्य बोलून लोकक्षेम साधावा. एकादा गाव लुटण्याकरितां दरोडेखोर जात असतील, व त्यांस रस्ता माहीत नसून त्यांनीं आपणास गांवचा रस्ता विचारला, तर त्यास खोटा रस्ता दाखवून पोलीस ठाण्याकडे पाठवावें व गांवास वांचवावें. सत्याकरितांच सत्य बोलावें, हा रुक्ष सिद्धांत जगांत उपयोगाचा नाही. लोकहिताकरिता सत्य बोलावें, हा सिद्धांत ग्राह्य आहे. अशा रीतीनें कृष्ण लोकक्षेमवादी किंवा उपयुक्ततावादी (Utilitarian) आहे. या गीतीपासून तो या अध्यायाच्या शेवटपर्यंत कृष्णानें याच सिद्धांताचा अनुवाद केलेला आहे. ५. केवळ सत्य असें जें तें दुर्ज्ञेय [होय]—असा अन्वय. केवळ=निश्चित, निरूप. 'परि जें कीं सत्य असे' असा पाठमेद सत्य असें जें=शुद्ध सत्य ज्यास म्हणावें तें, सत्याचें खरें स्वरूप. ६. जाणण्यास अशक्य. ७. मोठ्या अधर्म (पाप)रूपी फळास कारणीभूत, पापरूपी फळ देणारें. ८. सज्जनास. ९. जेव्हां सत्य बोलल्यानें अधर्म घडतो तेव्हा. १०. आपल्या हृदयास आवडणारें. प्रस्तुत गीतींतलीं 'शुचि' व 'हृत्प्रिय' हीं विशेषणें 'सत्य' व 'दयितारत्न' या दोन्ही शब्दांस लागू आहेत. (सत्यपक्षी) शुचि=पवित्र किंवा दळदळीत. (दयितारत्नपक्षी) शुचि=जिचें अंतःकरण शुद्ध आहे अशी, पवित्रता. 'हृत्प्रिय' शब्द उभयपक्षीं समानार्थक. ११. अमावास्यादि पर्वदिवशीं. (स्त्रीगमनास वर्ज्य अशा दिवशीं—असा भावार्थ). १२. उत्तम स्त्री. १३. शहाण्या मनुष्यास.

- नित्य अशुचि अनृत तरी, समयविशेषीं सुधीसि तें होय ।
धर्मार्थ सेव्य, जैसें पर्वां च क्षारसिंधुचें तोर्ये. ॥ ४०
- लैंग, रति, प्राणक्षय, सर्वस्वविनाश, विप्रकार्य, अशा ।
पांचां ठायीं अनृत हि बोलावें; तें करी न नाश यशा. ॥ ४१
- जोडे धर्म बरा, तरि अनृत हि बोलोनि धर्म जोडावा; ।
जोडे अधर्म सत्यें तरि सत्याचा हि संग सोडावा. ॥ ४२
- सत्यानृततत्वज्ञ चि धर्मज्ञ; तदंन्य मूढ फार चि तो; ।
धर्मरहस्य न जाणे कर्मभर शिरीं कशास वा ! रचितो ? ॥ ४३
- जातीनें अधम असो, घातक हि असो, असो महा घोर, ।
जो काय कृतप्रज्ञ प्राज्ञमतें पुरुष तो जर्गी थोर. ॥ ४४
- काय नवल, अंधवधे बहु पुण्यातें बलाक जरि पावे ? ।
आश्चर्य त्यासि वाटो ज्यांसि कृतप्रज्ञतागुण न ठावे. ॥ ४५
- तें ही काय नवल, जो तटिनीच्या संगमीं वसे विप्र, ।
तो धर्मकाम कौशिक मूढ बुडाला अर्धीं जरि क्षिप्र. ॥ ४६

१. प्रसंगोपात्त. [जरी] अनृत नित्य अशुचि तरी तें समयविशेषीं सुधीसि धर्मार्थ (धर्माचें रक्षण व्हावें म्हणून) सेव्य (सेवन करण्यास योग्य) होय—असा अन्वय. २. पडितास. येथें रा. पराडकर यांच्या प्रतीत 'सुधीसि' असा पाठ आहे व त्यावर 'शाहण्या मनुष्यास' अशी टीप आहे. यावरून मूळपाठ अनुस्वाररहित असावा असें वाटते. ३. खारट पाण्याच्या समुद्राचें. पर्वकाळीं समुद्रखान केलें असतां फार पुण्य लागते, अशी समजूत आहे. ४. पाणी. ५. 'विवाहकाले रतिसंप्रयोगे सर्वात्यये प्राणधनापहारे । विप्रस्य चार्थे अनृत वदेत पचानृतान्यादुर पातकानि ॥' ह्या महाभारतातील श्लोकाचें हें भाषांतर आहे. ६. पांच प्रसंगी. ठाय=प्रसंग (मूळ अर्थ—स्थान, ठिकाण). ७. कीर्तीचा, पुण्याचा. ८. बरा=चांगला, नीतिनियमास बाध न येऊ देणारा. ९. सत्यासत्याचें तत्व जाणणाराच. १०. त्याहून अन्य, सत्यानृततत्व न जाणणारा. ११. सत्य इत्यादि धर्माचें तत्व. १२. कर्माचें ओझें. १३. भयकर. १४. जो काय=जो कोणी. १५. कार्या-कार्य जाणणारा. 'कृतप्रज्ञ' हा शब्द मुळातलाच होय. भगवद्गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायात (श्लोक ५६।५७) कृष्णानें 'स्थितप्रज्ञ' व 'स्थितधी' हे शब्द योजिलेले आहेत. 'कृतप्रज्ञ' हा शब्द प्रस्तुत स्थली 'संस्कृतधी' या अर्थी योजिलेला आहे. १६. अंधमृगाच्या बधे. ही कथा ४८ व्या गीतीपासून दिलेली आहे. अहिंसा जरी सर्वमान्य आहे, तरी तिच्यामुळे जेव्हां लोकक्षेमाचा (Greatest good of the greatest number) भग्न होतो तेव्हां हिंसाच करावी—असा या गोष्टीचा आशय. १७. नामविशेष. १८. नदीच्या. १९. धार्मिक, धर्मानुसार वर्तन करणारा.

ऐसें केशववाक्य श्रवण करुनि जय म्हणे, 'महाभागा ! ।	
देवा ! तंद्रुत्त वदा पुरवाया दासकाम हा; भागा.' ॥	४७
कृष्ण म्हणे, 'प्राचीना शुद्ध कथा ऐक साधु-धीरा ! हे. ।	
पूर्वा ^१ एक बलाक व्याध वनामाजि साधुधी राहे. ॥	४८
स्त्रीपुत्रपोषणार्थे मृग मारी, परि करी न बहु हिंसा, ।	
कीं व्हावा बहु दुःसह जठरानलताप भलतसा हिंसा ॥	४९
वृद्ध पिता, माता ही वृद्धा, त्यांतें स्ववृत्तिनें रक्षी; ।	
आश्रितजनासि अर्पुनि जें राहे तें चि तो सदा भक्षी. ॥	५०
कोणाला हि न दूषी, सत्य मधुर हित वदे, न दे ताप, ।	
निजधर्मपथ न सोडी, जोडी दांडूनि न स्वयें पाप. ॥	५१
तो साधु व्याधपती एका दिवसीं वनांत मृग धुंडी; ।	
दैवें ^{१०} एक हि न मिले, जेथ मृगांच्या सदैव बहु झुंडी. ॥	५२
अमला, श्रमला, 'शर्म लाज मला न मलाब्धिला' म्हणे, हांसे; ।	
स्वकुटुंबपोषणार्थे चि धावे घेऊनि शर, धनू, फांसे. ॥	५३
फिरतां फिरतां गेला कोणा एका वनीं धनुष्याणी, ।	
तो तेथ पीत होता एक श्वापद विचित्रसा पाणी. ॥	५४
तो अंगचक्षु अंध श्वापद दूरुनि जेधवां पाहे, ।	

१. तद्रुत्त=वर दोन गीतीत सांगितलेल्याची हकीगत. २. भक्ताची इच्छा. ३. श्रम ध्या. ४. साधुश्रेष्ठा ! धीर=बुद्धिवान, पराक्रमी. ५. सात्विक स्वभावाचा. ६. हें 'दिवसा' याचें अपभ्रष्ट रूप असावें. कीं (कारण, हेतु असा कीं) भलतसा [आणि] बहु दुःसह [असा] जठरानलताप (भुकेमुळे होणारा त्रास) हिंसा (दिवसा=दिवसप्रमाणें थड, शांत) व्हावा-असा अन्वय. किंवा-हिंसा=हिम-सा, बर्फासारखा, अर्थात् थंड. हिम=बर्फ, दव. ७. पारध करून. वृत्ति=उपजीविकेचें साधन. ८. जाणूनबुजून, मुद्दाम. ९. व्याधश्रेष्ठ. १०. दैवयोगानें, अर्थात् प्रतिकूल दैवांमुळे. ११. एकही मृग. १२. समूह, कळप. १३. भटकला, फिरला. १४. मलाब्धिला मला शर्म [व] लाज न [असें] म्हणे-असा अन्वय. शर्म=शांति. या गीत्यर्थांत 'म' आणि 'ला' या अक्षराची एका अक्षराच्या अंतरानें पांच वेळां आवृत्ति झाली आहे. म्हणून हें अश्वघाटीयमकारचें उदाहरण. १५. मल+अब्धि=पाप+सागर=पापसागराला. १६. जाळें. १७. धनुष्य आहे हातीं ज्याच्या असा. १८. हा शब्द संस्कृतांत पुष्टिगी आहे. १९. नाकच आहे डोळा ज्याचा असा. (वासानरून पदार्थ ओळखणारा). २०. व्याध पाहे-असा अन्वय.

व्याध म्हणे, 'हे अद्भुत कोट्टुनि अरिष्ट पातले आहे !	५५
ऐसा न पाहिला म्यां, आयकिला ही नसे असा जंतू; ।	
हिंसास्वधर्मनिरता मज कैचा दुष्टमारणीं मंतू ?' ॥	५६
ऐसें बहुधा चिंतुनि तेणें ममीं च हाणिला बाण; ।	
प्राण क्षणांत गेले; व्याधासि विमान ये, तुझी आण. ॥	५७
आलें विमान सुंदर, आले गंधर्व, अप्सरा आल्या, ।	
झालें सुकुसुमवर्ष हि, झाले वाद्यध्वनी, स्तुती झाल्या. ॥	५८
'झालें असें कसें ?' जरि म्हणसी तरि ऐक; भूत तें दुष्ट ।	
पूर्वीं उग्र तप करी, त्यासाठीं होय आत्मभू तुष्ट. ॥	५९
'वर माग' असें म्हणतां, तें भूत म्हणे, 'क्षुधातुरा तर्पी; ।	
देवा ! समस्त भूतें म्यां भक्षार्थीं असा चि वर अपीं.' ॥	६०
ब्रह्मा म्हणे, 'दिलें जा परि तूं होशील सर्वथा अंध; ।	
तुज चक्षु घ्राण असो, कळवील पदार्थ घेउनी गंध. ॥	६१
तें सर्वभूतनाशीं कृतनिश्चय भूत मारितां, व्याधा ।	
भूताभयदान घडे, कीं सर्वोची निवारिली बाधा. ॥	६२
अंध प्राणी वधितां नीच मृगव्याध लागला सुगती; ।	

१. दुश्चिन्ह, अशुभ. येथें अशुभसूचक वेडावांकडा प्राणी—असा अर्थ. २. प्राणी. ३. हिंसा करण्याचा जो आपला धर्म, त्याविषयीं सक्त जो मी, त्यास. ४. दुष्टास मारण्यांत. ५. अपराध. पाप—असा अर्थ येथें समजावा. ६. पुष्कळ प्रकारें. ७. त्या विचित्र श्वापदाचे प्राण. ८. अर्जुनाची. तुझी शपथ; माझे हें म्हणणें खोटें नव्हे—हा कृष्णाच्या म्हणण्याचा भाव. ९. उत्तम फुलांचा वर्षाव. 'वर्ष' हा शब्द संस्कृतांत पुलिंगी व नपुंसकलिंगी आहे. १०. 'झाले वाद्यध्वनि स्तुतिहि झाल्या' असें पाठान्तर. ११. प्राणी. १२. पूर्वजन्मीं. १३. त्या तपामुळे. १४. ब्रह्मदेव. १५. संतुष्ट. १६. ब्रह्मदेवानें म्हणतां—असा अन्वय. १७. क्षुधिताला. १८. वृत्त कर. १९. प्राणी. २०. पूर्णपणें. २१. तुज घ्राण (नासिकाच) चक्षु असो. (डोळ्याचें काम नाकच करील—हा भाव); [घ्राण] (नासिका) गंध घेउनी (वास घेऊन) पदार्थ कळवील (हा अमका पदार्थ आहे, हा तमका पदार्थ आहे, असें कळवील). २२. सर्व प्राण्यांचा नाश करण्याविषयीं. २३. केला आहे निश्चय ज्यानें असें. २४. प्राणिमात्रांस अभय दिल्याचें पुण्य. २५. ज्या कर्मानें ज्यास्तीत ज्यास्त लोकांचें ज्यास्तीत ज्यास्त हित होईल, तीच नीति किंवा तीच पुण्यकर्म होय, या सिद्धांताचा कृष्णानें स्पष्टपणें या गीतींत अनुवाद केला आहे. २६. पावला, प्राप्त करून घेता झाला, 'लागला' असा येथें पाठ आहे, पण तो हस्तदोष असावा. २७. उत्तम आश्रयस्थान, मोक्ष. गति=आश्रयस्थान, अवस्था, कल्याण, दैव—असे अर्थ आहेत.

तस्करभयें पळाले जे काय घनी, घनीं वनीं क्षिप्र ।

जीवनधन रक्षाय़ा शिरले, जाणे त्यांसि तो विप्रै. ॥ ६९

मागूनि चोर आले, पुसती सत्यव्रतासि ते लोभी; ।

सांगे घनी वनींचे, कीं बहु सत्य त्यजावया तो भी. ॥ ७०

‘वनिं धनिक निकट’ कटक्या दस्यूंच्या कथि, वदे मृषा न मुनी. ।

ते दुष्ट दुष्ट होउनि गेले त्या सत्यशिववृषा नमुनी. ॥ ७१

वदलों सत्यशिव असें, युक्त चि; परि तो न वृषतुलापात्र; ।

शिववृष विर्धनमस्कृत, त्यातें ‘पशु’ म्हणति अज्ञजन मात्र. ॥ ७२

धन फार तस्करानीं रानीं संपादिलें वधूनि धनी; ।

दुर्गति पडे मुनिगळां, जसि दयितगळां सतीवधू निर्धनीं. ॥ ७३

धर्माची अतिसूक्ष्मा गति, सूक्ष्माकुक्षिमाजि तसि आहे; ।

१. जे काय=जे कोणी, जितके. २. धनवान्, श्रीमत. ३. दाट वनांत. ४. जीवन व धन; किंवा जीवनरूपी धन. ५. कौशिक. ६. वनींचे धनी=वनांत लपून राहिलेले धनिक. ७. कीं (कारण) तो (कौशिक) सत्य त्यजावया (खोटें बोलावयास) बहु भी—असा अन्वय. ८. अन्वयः—मुनी दस्यूंच्या कटक्या ‘वनिं निकट (जवळच) धनिक [असती]’ [असें] कथि, [मुनी] मृषा (असत्य) न वदे. ९. चोरांच्या टोळीला. १०. सत्यरूप शिवाचा वृष (नदी) त्यातें. हा कौशिक सत्यरूप शिवाचा नदीवैल—असा भाव. अर्थज्ञानावाचून यजमानानें शिकविलेल्या शब्दांस प्रत्युत्तरादाखल नदीवैल डोकें हालवितो. त्याप्रमाणें कोणा एकाकडून सत्याची स्तुति ऐकून त्याचें खरें रहस्य न जाणतां लोकांचा जीव जात असतांही सत्यास चिकटून बसणारा हा कौशिक शुद्ध पशु होय—हा भाव. हा येवढा अर्थ पंतानीं ‘सत्यशिववृष’ येवढ्या एका शब्दांत आणिला आहे. ११. मागच्या गीत्यर्धावर कवि (किंवा कृष्ण) कोटी करितात कीं, सत्यावर जो शिवाचा आरोप केला आहे, तो योग्य आहे. पण कौशिकावर जो वृषाचा आरोप केला आहे, तो ‘नदी’शब्दाचा सामान्य भाषेत जो धट्टेचा अर्थ होतो, त्या अर्थी घेतला पाहिजे. ‘शिवाचा नदी’ या अर्थी घेऊ नये. कारण त्या कौशिकाची तितकी योग्यता नाही. शिवाचा नदी जगदंब आहे. त्याची योग्यता न ओळखणारे मात्र त्याला पशु म्हणतात. १२. सत्यव्रत. १३. नदीच्या बरोबरीचा. १४. जगानें वंदित. १५. कौशिकाच्या गळ्यांत. यथें तस्करानीं हत्या करून द्रव्य मिळविलें, व दुर्गति ऋषीच्या कपाळीं आली—ह्या वर्णनांत ‘असंगति’ नामक अलंकार साधिलेला आहे. १६. या उपमेनें घट्ट चिकटते असें सुचविलें आहे. १७. नवऱ्याच्या गळ्यांत. १८. पतिव्रता स्त्री. १९. (पतीच्या) मरणकाळीं. २०. अन्वयः—[जसि] क्ष्माकुक्षिमाजि सू, तसि धर्माची गति अतिसूक्ष्मा आहे. २१. फार बारीक; सामान्य जनांच्या स्थूलदृष्टीला जी दिसत नाही, अशी. २२. सुई. २३. पृथ्वीच्या पोटात.

लाहे गुरुप्रसादज्ञानांजन जो सुदृष्टि तो पाहे. ॥ ७४
 म्हणुनि उपासावे जे शांत सदय तत्वबोधचंचु कवी; ।
 ते चि ज्ञानप्रसर्वां क्षम; सर्पातें न सर्पकंचुक वी. ॥ ७५
 नं विचारितां तराया जो घालील स्वये चि नर कास, ।
 तो धर्मरत हि तत्व न कळतां जाईल उग्र नरकास. ॥ ७६
 सद्धर्मबोध विनता सच्छिष्या, सिद्धरस जसा कथिला, ।
 कीं लोहां स्पर्शमणी, होय तसा जो गुरुत्तमें कथिला. ॥ ७७
 धर्मी अधर्म हि असे, धर्म अधर्मी हि; म्हणुनि सत्तर्क, ।

१. अन्वयः—[जो]गुरुप्रसादज्ञानांजन लाहे (म्हणून) जो सुदृष्टि (ज्ञान) तो [ती अतिसूक्ष्मा गति] पाहे. २. गुरुकृपेने प्राप्त झालेले ज्ञानरूपी अंजन (नेत्राची दृष्टि तीक्ष्ण करणारे काजळ). ३. तत्वज्ञाननिपुण. चंचु=प्रख्यात, प्रवीण, कुशल. ४. तत्वबोधचंचुकवि. ५. ज्ञानाची उत्पत्ति करण्यास; ज्ञानदान देण्यास—असा भाव. ६. समर्थ. ७. कवीचा भाव हा कीं—खरे तत्वज्ञानीच इतरांस ज्ञानदान देण्यास समर्थ आहेत. केवळ तत्वज्ञ म्हणून मिरविणारे ढोंगी लोक उपदेश करण्यास समर्थ नाहीत. कवि यास दृष्टांत देतात, कीं सजीव सर्पच सर्पांस जन्म देऊ शकतो. निजीव व बाह्यतः सर्पासारखी दिसणारी सर्पाची कांत (मेंग) सर्पांस जन्म देऊ शकत नाही. हा व्यतिरेक दृष्टांत आहे. ८. सर्पाची कांत (मेंग). ९. प्रसवे. १०. स्वतः विचार न करितां, किंवा तत्वज्ञ लोकांचा उपदेश न घेतां. ११. आपल्याहून श्रेष्ठ अशा जनांच्या सहाय्यावांचून. १२. कास घालणे=सर्व तयारी करून सिद्ध होणे. १३. जो मनुष्य धर्मरत अहूनही अविचारी आहे, म्हणजे जो भलतीच गोष्ट करान्यास पाहातो, तो 'नरकास जाईल' हे म्हणजे सयुक्तिक वाटत नाही. जो अविचारी असेल त्यास इष्टफल प्राप्त होणार नाही, असे म्हणजे सरळ व सयुक्तिक वाटते. १४. गुरुने केलेल्या धर्मबोधाने नम्र शिष्यच गुरुची योग्यता पावतो—हा या गीतीचा भाव. १५. नम्रास. १६. पारा. पान्याचा कथिलानर काय परिणाम होतो, हे आम्हांस नम्रास दाखविले जाणारे दृष्टान्त घातांनी अन्यत्र योजिला आहेः—कृष्णाश्रिते करावी चिंता न, जशी रसाश्रिते कथिले. (भीष्मपर्व, अध्याय ११।४७). १७. लाखडास. परिसाच्या स्पर्शाने लाखडाच सोने होते, अशी समजूत आहे. १८. परिस. १९. अन्वयः—गुरुत्तमें विनता सच्छिष्या जो सद्धर्मबोध कथिला [तो त्याला] जसा सिद्धरस कथिला होय, कीं [जसा] स्पर्शमणि लोहा [होय] [तसा होय]. २०. बोध. २१. सांगितला. २२. म्हणुनि म्हणजे वर सांगितल्याप्रमाणे आपल्याला वरकांती जो धर्म भासतो त्यांत छपून अधर्म असतो, व आपणास जो अधर्मासारखा भासतो त्यांत धर्म असतो—अशा रीतीने ते एकमेकांत गुंतलेले असतात म्हणून. २३. धर्माधर्माचा विभाग करून धर्म कशास म्हणावे व अधर्म कशास म्हणावे हे ठरविण्यास श्रुति (या शब्दाने वेद, शास्त्र, पुराण इत्यादि धर्मशास्त्रे) सत्तर्क (श्रुतीला सोडून न जाणारा

श्रुति अनुमान हि, पार्था ! धर्महृदयपद्मबोधकर अर्क. ॥ ७८
 जीवांचा प्रभव जया कर्म तें कर्म धर्म वा ! समज, ।
 तो धर्म जी अहिंसा; हें चि कळे तत्व केशवास मज. ॥ ७९
 जे हिंसक उग्र, त्यां धर्म अहिंसा चि मुख्य कथिलाहे; ।
 कोण्ही हि असो प्राणी पुष्कळ कल्याण या चि पर्थि लाहे. ॥ ८०
 करितो धारण यास्तव 'धर्म' म्हणावें, प्रजांसि जो धरितो; ।
 धारणसंयुक्त असा धर्म खोपासकासि उद्धरितो. ॥ ८१
 'ध्रंज्ञस्तोषं जनयेत्, तदेव शिवपूजनं' अशा उक्ती ।
 दाखविति, पारदार्यादिक म्हणती धर्म, मृत्युला मुक्ती. ॥ ८२

तर्क) आणि अनुमान या तीन साधनांच्या साहाय्याने धर्माचा निर्णय कराना—असा कृष्णाचा आशय दिसतो. केवळ सर्व भिस्त धर्मग्रथांवर ठेऊन 'चोदनालक्षणाथो धर्मः' म्हणणाऱ्या पूर्व-मीमांसादर्शनसंप्रदायानुयायी जनांचे म्हणणे कृष्णास संमत नाही व लोकांचे हिताहित तर्कांचे (Reason) ठरवून तदनुसार धर्म ठरविणाऱ्या बौद्धादिकांचे म्हणणे कृष्णास पसंत नाही. म्हणून त्यांनी या दोहोंचा समेट करण्याचा यत्न केला आहे.

१. धर्म+हृदय+पद्म+बोधकर=धर्म+मर्म+कमल+बोध करणारा=धर्माच्या हृदयरूपी पद्माचा विकास करणारा=धर्माचे रहस्य उघड करून दाखविणारा. धर्महृदय=धर्माचे खरे स्वरूप. २. सूर्य-सूर्य पद्माचा विकास करितो, हें प्रख्यात आहे. तस्मात् धर्महृदयावर पद्माचा आरोप केल्यामुळे सत्तर्क, श्रुति व अनुमान यांवर अर्काचा आरोप केला आहे. परंपरितरूपक. ३. उत्पत्ति (उत्कर्ष). ४. येथे 'तें धर्मकर्म वा ! समज' असा पाठ असता तर वरें झालें असतें. म्हणजे पूर्वार्थात धार्मिक कर्मांची व्याख्या व उत्तरार्थात धर्माची व्याख्या—अशा दोन गोष्टींचे स्पष्टीकरण झालें असतें. ५. यांत एकावली नामक शंखलामूल अलंकार आहे. एका पदार्थात दुसरा, दुसऱ्यांत तिसरा असे पदार्थ एकात एक ओंबण्यांत आले, म्हणजे हा अलंकार होतो. ६. मी जो केशव, त्या मला. केशव=केशाः प्रशस्ताः संत्यस्य=ज्याचे केश चांगले आहेत तो. येथे 'केशव' असे कृष्णानें आपणास कां म्हटलें ? ह्या शब्दाचे स्वारस्य कळत नाही. ७. विशेषकरून, प्रामुख्याने 'अहिंसा परमो धर्मः' ह्या वाक्यावर कविकटाक्ष आहे. ८. पतन व विनाश यांपासून संरक्षण करितो—हा भाव. ९. प्रजापोषण करण्यास समर्थ. १०. प्राशः+तोष+जनयेत्=शहाणा+सतोष+उत्पन्न करावा. शहाण्याने सौख्याची वृद्धि करावी—हा भाव. तत्+एव+शिव+पूजनं=तें+च+शंकर+पूजा=वर उपदेश केलेली सौख्याची वृद्धि हीच शिवाची पूजा. शिवाची निराळी पूजा नको. जगातील सौख्य वाढविलें म्हणजे तीच शिवपूजा होय. आतां ही सौख्याची वृद्धि स्वतःची कीं इतर लोकाची ? प्रस्तुत स्थली चार्वाकशाक्तादिकांच्या मतांचे दिग्दर्शन असल्यामुळे 'स्वसौख्य' असाच अर्थ घ्यावा. ११. वचनें, स्वसुखवृद्धिपर वचनें. १२. परस्त्रीगमनादिक. १३. त्याचा धर्म कोणता ? तर परदारगमनादिक. १४. चार्वाक-

स्थापिति पाखंड कवी वेदोक्तिविरुद्ध धर्म मोक्ष असे. ।
 त्यांसीं बोलों हि नये, त्या दुष्टमतीं न धर्म लेश वसे. ॥ ८३
 वेदोक्तीसीं नसतां विरुद्ध जें प्राणिशर्मकर कर्म, ।
 त्यातें म्हणतों आम्हीं सांदीपिनिसिंधुजीवनद 'धर्म.' ॥ ८४
 'धर्माच्या संदेहीं निर्णायक वेदशब्द ही नाही; ।
 तेंवी च लौकिकीं ही युक्ति पहातां असे चि ना कांहीं; ॥ ८५
 तेथें काय करावें ?' म्हणसी तरि ऐक सांगतों मित्रा ! ।
 धर्माची बहु सूक्ष्मा गति आहे, आणिखी महाचित्रा ! ॥ ८६
 विप्रें चोरी केली, तें कळलें कर्म आपणा साचें; ।
 याचा संदेहं तथा झाला, नेलें समस्त धन ज्यांचें. ॥ ८७
 कथितां घात स्तेनीं विप्राचा, न कथितां हि धनिकाचा; ।
 तेथें मौन धरावें. हा धर्म म्हणों नको चि मनिं कांचा. ॥ ८८

सिद्धातांत मरणाला मुक्ति ही संज्ञा आहे. त्याच्या मते परलोक, आत्मा वगैरे नाही. मरणानंतर पंचभौतिक देह त्या त्या भूतांत पुनः जाऊन मिळाल्यामुळे काहीएक बाकी उरत नाही. म्हणून तीच मुक्ति (सुटका) असा त्याचा सिद्धात.

१. वेदांस न मानणारे, नास्तिक. वेदोक्तिविरुद्ध [जो] धर्म [तो] मोक्ष असे, [असें] कवी (बुद्धिवान) पाखंड (नास्तिक लोक) स्थापिति (प्रस्थापित करितात)—असा अन्वय. [पाखंड='पा' शब्देन त्रयीधर्मः पा रक्षण इति स्मृतेः । तं खड्यन्ति ये तर्कैस्ते पाखंडा इति स्मृताः.] (मार्गे पृष्ठ २९१ टीप १५ पहा). २. बुद्धिकुशल. त्यांचे सिद्धात त्यांच्या अव्याहत तर्कांचे परिणाम होत, हें दाखविण्याकरितां 'कवी' (शहाणे, बुद्धिशील) हा शब्द वापरला आहे. ३. या गीतींत कृष्णानें आपली धर्माची व्याख्या दिली आहे. वेदोक्तीसीं=वेदवचनार्थी. ४. जीवास कल्याण-दायक. ५. सांदीपिनि+सिंधु+जीवन+द=सांदीपिनि+समुद्र+पाणी+देणारा=सांदीपिनि हाच कोणी समुद्र त्याचें पाणी शोषून बननेले मेघ. (जलद=वारिद=मेघ). समुद्रापासून मेघास वाफेच्या रूपानें पाण्याचा यथेच्छ पुरवठा होतो, त्याप्रमाणेंच गुरुपासून शिष्यास विपुल ज्ञान प्राप्त होतें. सांदीपिनि हा बलिराम व कृष्ण याचा अवति येथील गुरू. ही सर्व गीति पंताचीच कृति आहे. त्यातें=त्या कर्मांला. आम्हीं=सांदीपिनीचे शिष्य ६. निर्णय करणारा असा. ७. सामान्य जनांच्या युक्तिवादांत, जेथें एकाद्या गोष्टीबद्दल सशय उत्पन्न होऊन तेथें स्पष्ट वेदवचन सापडत नाही, किंवा लोकव्यवहारातील युक्तिवादाचीही गति जेथें कुंठित होते, तेथें काय करावें ? याबद्दल कृष्णाचें भाषण. ८. अतिविचित्र. ९. ब्राह्मणानें चोरी केली असा संदेह. १०. ज्याचें (ज्या धनिकाचें) समस्त धन नेलें तथा याचा (ज्या ब्राह्मणानें चोरी केली त्याचा) संदेह झाला (सशय आला)—असा अन्वय. ११. चोर अशा. १२. कच्चा.

मौनें हि सिद्धि नसतां, स्पष्ट बहाव्या विचारितां आणा; ।

अनृत नव्हे तें, सत्य चि; भावोजी ! तुम्हि असें मनीं आणा. ॥ ८९

व्रत घेउनि कर्म विहित न करी तो स्वीकृतव्रतफळाळा ।

पावेना चि कधीं ही; दांभिक फटकाळ केवळ जळाळा. ॥ ९०

मरणीं, विवाहकाळीं, शांतिवधीं, मर्मभेदनावसरीं, ।

शांत्या मृषोक्ति तारी; न बुडवि वरुणासि भ्रमनाव सरीं. ॥ ९१

१. मौन धरूनही शेवट न होईल तर. तू मोन धरल्यामुळे त्यानें चोरी केली, अशी लोकांची शका वृद्ध झाल्यास किंवा राजसभेत बोलावून साक्ष देण्यास सांगितल्यास. २. शपथा. ३. अशा रीतीनें खोटें सांगणें. ह्या मुद्यासंबंधी पुढील वचन लक्ष्यात ठेवण्यासारखें आहे:— सत्यं न सत्यं खलु यत्र हिंसा । दयान्वितं चानृतमेव सत्यं ॥ हितं नराणां भवतीह येन । तदैव सत्यं न तथान्यथैव. ॥ (देवीभागवत.) ४. 'भावोजी' ह्या शब्दाचा अर्थ दीर किंवा मेहुणा. दुसऱ्या अर्थानें या शब्दाचा उपयोग देशस्थ ब्राह्मण आणि शूद्र हे अद्याप करितात. आपस्तंबसूत्र मानणारे सर्व ब्राह्मण मामाच्या व आतेच्या मुलीशीं विवाह करतात. त्या लोकांत मामा व आते यांचीं मुलें परस्परांचा, शालक (साळा) किंवा भावोजी, व साळी किंवा बहिनी अशा शब्दांनीं उल्लेख करितात. ५. त्या व्रतास योग्य असें. ६. अंगीकृत व्रताच्या फळाळा. ७. ह्या सामान्य सिद्धांत आहे. याचा अपवाद पुढच्या गीतींत ८. व्यर्थ बडबड करणारा. ९. नाश पावला. १०. कुलाचा नाश होत असतां. ११. एकाचाच्या दुष्कर्माची उघडीक होत असेल अशा वेळीं. मर्म=गुप्त दुष्कृत्य. भेद=फोडणें. १२. ज्ञानी पुरुषास. जो उगीच खोटें बोलत नाही, तर आवश्यकता पाहून आपत्तिसमयींच दुसऱ्याचें हित करण्याच्या हेतूनें खोटें बोलतो, त्यास—असा भाव. १३. मृषा+उक्ति=मिथ्या+भाषण=खोटे बोलणें. (मागें गीति ४१—४२ पहा). पंतकृत द्रोणपर्व, अध्याय २१ मध्ये अशाच अर्थाचीं वचनें आढळतात:—(१) अनृत बहुमत व्यसनीं (गीति ६७); (२) कवि अनृतेंहि जोडिती धर्मा. (गीति ११९); (३) प्राणाल्यव-प्रसर्गी अनृत वदावें सुखें, असें आहे. (गीति १२१). १४. ह्या दृष्टांत फारच सुरेख आहे. मूळचा अर्थ यानें फारच स्पष्ट होत आहे. वरुण हा समुद्र व पाऊस इत्यादिकाचा अधिपति. तो एका नावेंत बसून लहानशा तलावांत विहार करीत असतां ती नाव फुटली तर तो त्यांत बुडेल काय ? अर्थात् नाही. त्याचप्रमाणें 'ज्ञाता' मनुष्य सर्व धर्माधर्मांचें मर्म जाणणारा व धर्माप्रमाणें चालणारा असून नेहमीं सत्य बोलतो, पण आपत्प्रसंगीं केवळ दुसऱ्याचें कल्याण व्हावें म्हणून खोटें बोलतो, त्यामुळे तो बुडत नाही—असा भाव. ह्या गीतींत 'तारी' व 'न बुडवी' हे साधारण धर्म एकाच अर्थाचे असून ते भिन्न शब्दांनीं निरनिराळ्या म्हणजे विधि-निषेधरूप वाक्यांत घातले आहेत, म्हणून यथे वैधर्म्यकरून प्रतिवस्तूपमा अलंकार झाला आहे. १५. फुटकी नौका. १६. सरोवरांत. सरसू=तळें, उदक.

जो रानीं चोरानीं धरिला 'तेणें घडावया मुक्ती, ।	
लेश विचार न करितां बोलाव्या तेथ शत मृषा उक्ती. ॥	९२
असतां शक्य न घावें धन चोरांला, मृषा हि बोलावें; ।	
राहे धन, पुण्य घडे अनृते, तरि कां सुखें न डोलावें ? ॥	९३
अनृते वांचत असतां अनृत न बोलेल, वित्त चोरांसी ।	
देईल त्यासि तें धन शापील; पहा पुसोनि थोरांसी. ॥	९४
तस्मात् धर्मार्थ अनृत वदतां सत्यव्रता नसे हानी; ।	
ऐसा चि विचार मनीं धरिला सद्धर्मसद्रसेहानीं. ॥	९५
हें धर्माचें लक्षण, न अतिक्रमितां चि धर्ममर्यादे ।	
कथिलें म्यां सुंहदें तुज; यासि स्थळ हृदय मित्रवर्या ! दे. ॥	९६
तत्र यथामति कथिलें धर्माचें म्यां तुला अतापार्थ, ।	
कीं, मज वाटे, पावो कीर्ति सुधर्मज्ञसंमता पार्थ. ॥	९७
हें सर्व ऐकिलें कीं ? इकडे मज मातुलात्मजासि पहा; ।	
बोल विशंकै स्वमुखें जरि तुज वाटेल वध्यसा नृप ह्या. ॥	९८

अध्याय वेचाळिसावा.

(अर्जुनकृत धर्मनिंदा व स्वस्तुति.)

अर्जुन म्हणे, 'विशुद्धज्ञानवना ! गुरुवरा ! हितकरा ! यां ।

१. 'त्याची' असा पाठ आहे. त्याचा स्वीकार केल्यास सरळ अर्थ लागतो. तेणें=त्यानें.
 २. (आपली) सुटका. ३. खोड्या. ४. रा० पराडकर याच्या प्रतीत 'चोरासी' असा पाठ आहे.
 ५. धन चोरांस देणान्यास. ६. धर्माकरितां, धर्माचें (लोकसेमरूपी धर्माचें) रक्षण करण्याकरितां.
 ७. सत्+धर्म+सत्+रस+इह=सद्धर्मरूप सद्रसाची (अमृताची) इच्छा करणारानीं. ८. उल्लिखितांच.
 ९. धर्माची मर्यादा न उल्लिखितां, म्हणजे अधर्माच्या परिघात न शिरतां. १०. मित्रानें; किंवा-
 प्रेमळ अंतःकरणानें. ११. सदोदित मनांत वागीव. १२. अ+ताप+अर्थ=दु.ख न व्हावें म्हणून, सुखें
 होण्याकरितां. १३. उत्तमधर्म जाणणान्यांस संमत अशी. १४. मामाच्या मुलास. आजोळचें नातें
 ज्यास्त प्रेमळ असतें, म्हणून हें पद या स्थळीं सहेतुक आहे. वसुदेव हा पांडवांचा मामा म्हणजे
 कुंतीचा भाऊ होय. १५. निःशंक. १६. धर्म. १७. अध्याय ६९ श्लोक ६८-८८; व अध्याय
 ७० श्लोक १-४१ हा मुळातील कथाभाग यांत आला आहे. १८. विशुद्ध+ज्ञान+वना=संशयानें
 रहित (निसंदिग्ध) असें ज्ञान हेंच कोणी पाणी त्यास घना (मेघा) प्रमाणें (वर्षाव करणारा), अर्थात्
 भक्तास यथेच्छ ज्ञान देणारा. १९. प्रस्तुतच्या.

- ऐशा व्यसनसहस्रीं तूं चि क्षेम आमुचें हित कराया. ॥ १
- जैसा हौ ऐसा चि स्वाश्रितजन तार. कोप दे शैमळ ।
- हैं जाणत भुल्लों, परि नुरवि तुझा तारकोपदेश मँळ. ॥ २
- भवदुपदेश सँदंजन ल्याली मति, सर्व मोहँपडळमळ ।
- गोला चि, पँद्महस्ता ! विवेकदृष्टींत लेश नँ डळमळ. ॥ ३
- आर्याचें चि न केवळ, माझें हि न, धर्मसेतुचें हि तसें ।
- रक्षण केलें वा ! त्वां; तुजविण कोणही नसे दुजें हितेंसें. ॥ ४
- हैं व्रत म्यां चि न केलें, भीमें हि असें चि कीं, 'म्हणेल मँला ।
- 'तूर्वरक' असें जो तो जन मारावा; असो अँसाधु, मँला.' ॥ ५
- तूं माता, तूं चि पिता, दांविशि लाविशि हितें पँथा नीचा. ।
- तव उपदेश चि निर्वैवी, दे रँसँ, पीतां हि, तँप, थँनींचा. ॥ ६

१. अनेक संकटांच्या मिठींत. २. समर्थ. ३. धर्म. ४. तुझा आश्रय करणारा जो मी, त्या मला. ५. पाप. भगवद्गीतेमध्ये 'क्रोधाद्भवति संमोहः' (अध्याय २।६३) म्हणजे—क्रोधापाखून संमोह होतो, म्हणजे कार्य व अकार्य याचा भेद समजेनासा होतो—असें म्हटलें आहे. ६. तारक असा उपदेश. ७. अज्ञानरूप मळ. ८. भवत+उपदेश=आपला उपदेश. ९. सत्+अंजन=उत्तम अंजन (दृष्टि निर्मळ करणारी वस्तु). १०. मोहरूप आच्छादनाचा मळ. ११. पद्मा (कमळा)-सारखा मृदु आहे हस्त ज्याचा अशा (कृष्णा). डोक्यांत अंजन (काजळ) घालणाऱ्याचा हात हलका असला पाहिजे, तो आहे ज्याचा अशा पद्महस्त ह्या पदावर श्लेष आहे. पद्महस्त=ज्याचे हात नाजूक आहेत असा, (पक्षी) हातात कमळ धारण करणारा. पद्महस्त हैं विशेषण साभिप्राय असल्यामुळे यथे परिकरालंकार आहे. १२. डळमळ न=निश्चल आहे. माझा विवेक जागृत झाला व आतां माझ्या मनांत कांहीं संशय राहिला नाही. तुझा उपदेश पूर्णपणें निंबला—हा भाव. १३. अन्वयः—त्वां [आज] केवळ आर्याचें चि (धर्माचेंच) [रक्षण] केलें [असें] न; [व केवळ] माझें हि [रक्षण केलें असें] न, [तर] तसें धर्मसेतुचें हि (सद्धर्माच्या सेतूचा जो आज भग होत होता त्याचेंही) रक्षण केलें. १४. हित+असें=हितकर+असलेलें=हित करणारें. १५. हैं=अशा प्रकारचें, मागचा पुढचा विचार न करिता अंगीकारिलेले. व्रत=प्रतिशारूपी व्रत. १६. भीमाला. १७. नपुंसक. १८. दुर्जन (किंवा) सज्जन. १९. नीचा [ही] हिता पथा दाविशि [व त्यास हिता पथा] लाविशि—असा अन्वय. नीचाला देखील तू हितकर मार्ग दाखवितोस व त्याला त्या मार्गाला लावितोस—असा अर्थ. यथे 'ही' हैं पद अध्याहृत आहे. २०. कल्याणाच्या मार्गाला. २१. 'त्वि' या पदानें इतर पदार्थ निवविण्यास असमर्थ आहेत, असें सुचविलें आहे. २२. शांत करी, समाधान देई. २३. थानींचा रस म्हणजे आईचें दूध. 'मातेचें सर्व रसवर स्तन्य' [पुढें

गति तूं चि आमुची वा ! आश्रय आम्हांसि तूं चि मावासा ! ।
 महिमा तुझा नव्हे गा ! या ब्रह्मांडोदरांत मावासा. ॥ ७
 तूं आद्य गुरु समस्तां धर्मज्ञांचा, तुझे चि मत माने; ।
 वा ! भवदुपदेश, तसा दशशतकर ही लयासि न तमा ने. ॥ ८
 राजा अंध्य कळलें, धर्माधर्माबुदुग्धहंसा ! रे ! ।
^{१२}संसारेभमृगपते ! संशय उरला नसे चि कंसारे ! ॥ ९
 बंध हि न घडे, प्रतिज्ञारक्षण ही होय, वद असें कांहीं; ।
 देवां ! न म्हणावें तव भक्ता 'भ्रमप्रतिज्ञ' लोकांहीं. ॥ १०
^{१६}तापें उलतां, सकरुण दीनासि म्हणेल कोण 'न उल' गडी ? ।

अध्याय ४५ गीति १५ पहा]. २४. सर्व रसांत श्रेष्ठ जें आईचें दूध, तेंही पितां (एक वेळ) ताप देईल, पण तुझ्या उपदेशानें नेहमींच समाधान होतें—हा भाव. २५. स्तनाचा, स्तनांतील. थानींचा रस पीतां हि ताप दे—असा अन्वय.

१. हे लक्ष्मीनिवासा. २. ब्रह्मांडाच्या पोटी. ३. मावण्यासारखा. ४. 'तूं आद्य गुरु समस्ता धर्मज्ञांचा तुझेचि मत माने' असाही पाठ आहे. ५. रुचे, पसंत पडतें. ६. भवदुपदेश (तुझ्या उपदेश) [जसा] [तमा] (अज्ञानरूपी अंधकारास) लयासि [ने], तसा दशशतकर ही [तमा] (अंधकारास) [लयासि] न ने—असा अन्वय. ७. सहस्रकर सूर्यही. ८. येथें 'तम' शब्दावर श्लेष आहे. अंधकारास; (पक्षी) अज्ञानास. ९. राजा=राजा ह्या नात्यानें, धर्म हा राजा आहे म्हणून. १०. ज्यास मारू नये असा. ११. धर्म+अधर्म+अंबु+दुग्ध+हंसा=धर्म व अधर्मरूपी दूध व पाणी हीं वेगवेगळीं करणाऱ्या हंसा ! हंसाला दूध आणि पाणी यांच्या मिश्रणांतून दूध वेगळें काढून घ्यावें—हा अर्थ. १२. संसार+भ्रम+मृगपते=संसाररूप हत्तीच्या सिंहा ! संसारदुःखापासून मुक्त करणारा—असा भाव. १३. कस+अरि=कसशत्रो ! (कृष्णा !) १४. धर्मराजाचा बंध. १५. 'गांडीव दुसऱ्याला दे, असें म्हणणाऱ्यास मारीन,' ही माझी प्रतिज्ञा. १६. उत्तरार्ध पूर्वार्धाचें कारण आहे, म्हणून काव्यलिंग. १७. ज्याच्या प्रतिज्ञेचा भंग झाला आहे असा. १८. पश्चात्तापानें; किंवा चित्तानें. १९. तप्त होतां, उद्विग्न होतां. अन्वयः—[एकादा मनुष्य] तापें उलतां (पश्चात्तापानें दग्ध होत असतां) [त्याचा] कोण (कोणता) सकरुण (दयाळू, कळकळ बाळगणारा) गडी (मित्र) [त्या] दीनासि (त्या निचाऱ्याला) 'न उल' (उलू नको, पश्चात्तापानें दग्ध होऊन शुद्ध होऊ नको) [असें] म्हणेल

संकटपाशनिबद्धप्राणिगणाला त्वदन्य न उलगाडी.' ॥ ११

'नृप वध्य नव्हे. आतां, 'रक्षी' म्हणसी जरि 'प्रतिज्ञा ती,' ।

तरि ऐक; वतन बुडतां न उपेक्षिति वा ! अरिप्रति ज्ञाती. ॥ १२

मग तूं तों 'कृष्णाचा प्रियसख,' सर्वस्व; जें तुला जड तें ।

मजला चि, सख्या ! जैसें मातेस चि दुःख, जें मुला जडतें. ॥ १३

हो आमुची प्रतिज्ञा मिथ्या, परि वा ! तुझी न हो कांहीं, ।

तें आमुचें चि यश, तुज वर्णावें 'सत्यसंध' लोकांहीं. ॥ १४

जीवंत तों असावा धर्म, वर्धावा न हाणतां असिला, ।

[वरें] ? अर्थात्-पश्चात्तापानें दग्ध होऊन शुद्ध हो, असेंच कोणीही मित्र म्हणेल-असा भाव. ह्या गीत्यर्थात 'म्हणेल' च्या ऐवजी 'म्हणे न' असा पाठ असता तर तो उद्दिष्ट अर्थास परिपोषक झाला असता. २०. उलर्णे=फुटणें, दुभग होणें.

१. संकटरूप वधनानें बांधलेल्या प्राण्यांस. २. त्वत्+अन्य=तुझ्याहून दुसरा. ३. विमुक्त करा, सोडवी. ४. येथून कृष्णाच्या उत्तरास प्रारंभ होत आहे. 'कृष्ण म्हणे' वगैरे शब्दांनीं नेहमीं प्रमाणें भाषणारंभ न करितां पुढें गीति २५ मध्ये शेवट मात्र 'ऐसें श्रीकृष्णाचें' इत्यादि शब्दांनीं केला आहे. ५. तेव्हां, जर. ६. अध्याय ४१ गीति १० यांत नमिलेली प्रतिज्ञा. ७. पूर्वाजित वतनाचा जर परका मनुष्य अपहार करील, तर सर्व दाय्याद एक होतात व तें वतन दुसऱ्याच्या ताब्यांत जाऊ देत नाहीत. त्याचप्रमाणें आजपर्यंत सत्यप्रतिज्ञा म्हणून तू जी कीर्ति मिळविली आहेस, ती घालविणें योग्य नाही-हा कृष्णाचा भाव. ८. दाय्याद; एका कुलांत उत्पन्न झालेले. ९. 'तों'=तर. या शब्दानें वरच्या गीतींतले 'ज्ञाती' (म्हणजे ज्याच्यात परस्पर वैर असतें) ते देखील वतनाकरिता एक होतात आणि तू तर माझा प्रिय मित्र आहेस, असा भाव सुचविला आहे. १०. 'अर्जुन कृष्णाचा प्राणमित्र आहे,' या लोकोक्तीचा अनुवाद करण्याकरितां कृष्णानें स्वनामोच्चारण केलें आहे. तूं कृष्णाचा प्रियसख आहेस इतकेंच नाही, तर तूं त्याचें सर्वस्व आहेस-असा भाव. ११. जड=अवघड. 'पडतां जड भारी, दासें आठवावा हरी' ही तुकारामोक्ति प्रसिद्धच आहे. १२. दुःख. १३. माझी. १४. भीष्मावर चक्र धरून धांवून जाऊन कृष्णानें भक्ताकरितां आपली प्रतिज्ञा मोडली; त्या प्रसंगास उद्देशून हें वाक्य आहे. १५. तुझी प्रतिज्ञा. १६. 'सत्यसंध' [असें] लोकांहीं तुज वर्णावें (असें तुजें वर्णन केल्यास) तें आमुचें चि यश-असा अन्वय. सत्यप्रतिज्ञा म्हणून तुझी कीर्ति झाल्यास ती माझीच कीर्ति-हा भाव. १७. सत्यप्रतिज्ञा. कृष्णाचें भक्तवात्सल्य दाखविण्याकरितां पंतांनीं मुळात नसतांही १३ व १४ या गीति रचिल्या आहेत. १८. तर. १९. पूर्ववाक्य व परवाक्य हीं परस्परविरोधी विसतात, म्हणून विरोधाभास. २०. खड्गाला. 'असिला न हाणतां=असि न हाणतां' हा प्रयोग लक्षात ठेवण्यासारखा आहे.

- युक्ति असे, घे; तूं मम सर्वस्वा पात्र, मग न कां असिला ? ॥ १५
- जरि मांन्य मान पावे तरि तो जीवंत जीवलोकांत; ।
- तो मानभंग होतां जीवन्मृत, बुडति औप्त शोकांत. ॥ १६
- भीमादि तुम्हीं आते सर्व हि संमानितां सदा राया; ।
- भजतां विशुद्धभावे पांडुपृथाबुद्धिनें सदारा यां. ॥ १७
- मान्यातें 'तूं' म्हणतां, करितां अवमान, होय वध; मानीं. ।
- गुरुनिंदा लेश करीं, करिजे ते सर्वदा हि अधमानीं. ॥ १८
- ज्ञानवयोवृद्ध, मुनीश्वर, शूर हि मानिती अशा शुचितें, ।
- त्वां आजि ऐकवावीं वचनें जीं खळजनाननीं उचितें. ॥ १९
- अपमानें गुरुचा वध होतो शस्त्राविणें चि 'तुं'कारें; ।
- हे चि अथवागिरसी श्रुति सांगे मांन्यघात 'हुं'कारें. ॥ २०
- अपमान तुवां करितां खवध चि केला असें गमेल नृपा; ।
- मग पदनमनीं न मनीं कोप प्रभु धरिल, करिल फार कृपा. ॥ २१
- अनृतापासूनि असा स्वगुरुवधापासुनी हि हो मुक्त, ।

१. युक्ति असे, [ती तू] घे. तू मम (माझ्या) सर्वस्वा पात्र, मग असिला (अशा युक्तीला) कां [पात्र] न ?—असा अन्वय. २. सन्माननीय असा कोणताही मनुष्य. ३. तो मानवत. ४. जीवंत असूनही मेल्यासारखा. ५. इष्टमित्र व बांधव. ६. धर्माला. ७. पांडु आणि कुती यांच्या ठायीं असलेल्या भावनेनें, अर्थात् पितृमातृभावानें, मोठ्या आदरबुद्धीनें. ८. स्त्रीसहित अशा. ९. धर्माला. १०. 'तुम्हीं' किंवा 'आपण' या सन्मानसूचक शब्दांनीं उल्लेख न करितां 'तू' या एकवचनी शब्दानें उल्लेख केल्यास. ११. (त्या मान्याचा) वध होय, (असें तूं) मानीं (पमज). १२. वडील भावाची निंदा. १३. थोडीशी, थोडा वेळ. १४. ते (ती) अधमानीं सर्वदा हि करिजे (करावी). [पण तूं अधम नसल्यामुळे थोडीशीच कर]—असा भाव. 'करिजेते' असें पाठान्तर. करिजेते=केली जाते. १५. ज्ञान आणि वय याहींकरून वृद्ध (मोठे) असे. १६. सन्मानिती, गौरविती. १७. पवित्र असा जो धर्म, त्यातें. १८. दुष्टांच्या तोंडांत. १९. 'तू' या वर्णानें. २०. अथवागिरसी नावाची श्रुति. २१. माननीय अशा जनाचा घात. २२. 'हुं' या वर्णानें. गुरुशीं जो हवेतुने करून त्याचा उपमर्द करितो, तो सशानांत वृक्ष होतो आणि त्यावर कक व गृध्र हे पक्षी असतात, अशी समजूत आहे. 'गुरु हुंकृत्य तुकृत्य विप्रं जित्वा च वादतः । सशाने जायते वृक्षः कंकगृध्रोप-सेवितः ॥'. गुरुजनाविषयीं अर्जुनाची किती आदरबुद्धि होती हे भगवद्गीता, अध्याय २ श्लोक ४५ यांतील त्याच्या उद्गारांवरून स्पष्ट दिसून येतें. २३. पायीं नमस्कार केल्यानें. मग पदनमनीं प्रभु मनीं कोप न धरिल—असा अन्वय. २४. प्रतिज्ञाभगरूप खोट्यापासून.

- या धर्मसंकटीं तों आम्हाला हें चि भासतें युक्त. ॥ २२
- देईल सकृप नृपवर तुज आशीर्वाद पाद धरितां ची; ।
- करिल क्षमा क्षमाधव; निवैतें सुजनमन नमन करितां ची. ॥ २३
- हें तों अत्यावश्यक कार्य स्वार्थप्रसाद घे आधीं; ।
- मग सँगण कर्ण मारुनि निर्मल यश शस्त्रिभूषणा ! सार्धीं.' ॥ २४
- ऐसें श्रीकृष्णाचें भाषण ऐकूनि विजय उत्साहे, ।
- खेद हि पावे; परि करि तो धर्माची विशंक कुत्सा हें. ॥ २५
- जिण्णु म्हणे धर्मातें, 'राया ! करिसी वृथा चि कुत्सा; हें ।
- तरि शोभते तुज जरी टिकतासि रणांगणांत उत्साहें. ॥ २६
- त्यजुनि रण तुज न टिकवे दूर क्रोशावरी हि तो मातें ।
- निंदिसि, उच्चपदस्थित शिर्वशिरधत्तूर जेंवि सोमातें ! ॥ २७

१. धर्मसंरक्षणान्वा (धर्माप्रमाणें वागण्याचे वेळीं उत्पन्न झालेल्या) संकटसमयीं. २. भूपति. क्षमा=पृथ्वी. ३. ज्ञात होतें. हें वाक्य सुभाषितरूप आहे. ४. धर्मास नमस्कार करून आशीर्वाद घेणें. ५. स्व+आर्य+प्रसाद=आपला जो बडील भाऊ, त्याचा आशीर्वाद. ६. परिवारासह. ७. शस्त्रे धारण करणाऱ्याचें भूषणच अशा. अर्जुनाची समजूत घालण्याचे प्रसंगी असलें उत्तेजनपर पद घालण्यांत फार धोरण आहे. ८. ही गीति रा० पराडकर यांच्या प्रतीत नाही. ९. उत्साह पावे. धर्मास मारण्याचें टळलें म्हणून संतोष पावे. हें क्रियापदाचें रूप लक्षांत घेण्यासारखें आहे. १०. धर्माची निंदा करावी लागणार म्हणून चिंता पावे—हा भाव. ११. हे कुत्सा=ही पुढील निंदा. १२. कारण नसतां. १३. माझी निंदा. १४. अशा प्रकारें कुत्सा करणें. १५. अन्वयः—जरी रणांगणांत उत्साहें टिकतासि तरि तुज हें शोभतें शाभलें असतें). १६. अशा प्रकारचा. १७. उच्च+पद+स्थित=उच्च पदावर बसलेला असा. हें 'धत्तूर'चें विशेषण. ज्याप्रमाणें चंद्रास मस्तकावर धारण करणाऱ्या शकराच्या मस्तकावर वाहिलेले धोतऱ्याचें फूल, चंद्राच्याही वर राहात असल्यामुळें, त्यानें स्वतःच्या अर्गी सुवासादि गुण नसताही, केवळ 'उच्चपदस्थित' असल्यामुळें, चंद्राचा उपहास करावा, त्याप्रमाणें तू (धर्म) स्वतः पराक्रमी नसता, केवळ बडील भाऊ आहेस म्हणून, माझी निंदा करितोस!—असा स्पष्टार्थ. १८. महादेवाच्या (लिंगाच्या) डोक्यावर वाहिलेले धत्तूर नामक पुष्प. धत्तूरपुष्प शंकराला फार आवडतें—अशी समजूत आहे. 'महेशस्त्वां धत्ते शिरसि' इत्यादि सुभाषित प्रसिद्धच आहे. १९. चंद्राला. ही गीति लिहिताना पंताच्या मनात पुढील सुभाषितांतील कल्पना घोळत होती, असें वाटतें:—असज्जनः सज्जनसङ्गिसङ्गात्करोति दुःसाध्यमपीह साध्यम् । पुष्पाश्रयाच्छम्भुशिरोधिरुढा पिपीलिका चुम्बति चन्द्रबिम्बम्. ॥ ह्याचा अर्थ.—असज्जन पुरुष सज्जनांच्या संगतीनें ह्या लोकीं जें कष्टाने

निंदो तो मज, मर्दी जो शतशः संगरीं गज, गंदीश, ।

जैसा कल्पांतींचा रुद्र महात्मा अभंग जगदीश. ॥

२८

युद्धीं जो उत्साही, साहित्या ही रथादिका न गणी; ।

गैजयुधीं सिंह तसा शिरतो स्वबळें भेटप्रधानगणीं. ॥

२९

जों बहुबळ रिपु पाहे तों हर्षे फार भीम, शर भाते ।

विसरे, भुजीं च कवळी. जिंकिति अरिहरि न भीमेशरभा ते. ॥ ३०

तो त्वदधिक मदधिक मज निंदो, तूं निंदिसी बळें कवणें ? ।

गुंड निंदिजे तदधिकें खडें, परि कोणत्या गुणें लवणें ? ॥

३१

जो गांधारीसुतशतघातख्यातव्रत स्वतःक्षम तो ।

निंदो मज, निजधर्मीं त्वदधिक शिक्षाक्रियादिकें गमतो. ।

३२

खलबलजलधिप्रति मीं वेडवानळ, तो अंगस्त्य, तूं वेडसा, ।

सुद्धां मिळणार नाही, तें सहज मिळवितो. ह्यास दृष्टान्त असा की, मुंगी ही फुलाच्या आश्रयानें शंकराच्या मस्तकावर आरूढ होऊन चंद्रविवाचें चुनन घेते.

१. गदी+ईश=गदायुद्धांत प्रवीण+स्वामी (श्रेष्ठ)=गदाधरश्रेष्ठ असा भीम. २. उत्साह आहे ज्यास असा (भीम). ३. रथादिका साहित्या ही न गणी—असा अन्वय. ४. गजसमूहांत. ५. कर्ता अध्याहत 'भीम.' ६. प्रमुख वीरांच्या समुदायात. ७. विशेष बलवान् शत्रु पाहिल्याबरोबर अत्यानंदानें भीम बाण व भाते विसरून आपल्या भुजानेंच त्यास घट्ट मिठी मारीत असे—हा या गीतीच्या प्रथम चरणत्रयाचा भाव. ८. शत्रुरूपी सिंह. ९. भीमरूप शरभाला. शरभ हा सिंहापेक्षाही फार भयकर श्वापद आहे, अशी समजूत आहे. पण हा प्राणी केवळ काल्पनिक दिसतो. ते अरिहरि भीमशरभा न जिंकिति—असा अन्वय. १०. भीम ११. त्वत्+अधिक=तुझ्याहून अधिक. १२. कवणें बळें=कोणत्या बळानें? तुझ्यांत काय सामर्थ्य आहे म्हणून? १३. गूळ. 'गुडौ गोलेशु विकृती खुही गुळिकयोर्गुडा' इति रुद्र. । तदधिकें खडें गुड निंदिजे परि कोणत्या गुणें लवणें (मिठानें) [गुड निंदिजे]—असा अन्वय. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. बलकार प्रतिवस्तूपमा. साधारणतः प्रतिवस्तूपमैत पूर्वोत्तरवाक्यवर्णित धर्मांत वस्तुप्रतिवस्तुमान असतो. पण कित्येक प्रसंगी पूर्वाचाच धर्मवाचक शब्द पुनः वापरलेला असतो, त्याचें हें उदाहरण आहे. १४. खडीसाखरेन. १५. मिठानें. १६. गांधारीचे शंभर पुत्र मारण्याविषयी प्रख्यात आहे ज्याचें व्रत असा. १७. दुसऱ्याच्या मदतीशिवाय समर्थ. १८. आपल्या धर्मांत, क्षत्रियधर्म पाळण्यात. १९. तुझ्यापेक्षा श्रेष्ठ. २०. शत्रुशिक्षारूपी प्रत्यक्ष कर्मादिकांनीं. किंवा शिक्षण व पराक्रम इत्यादिकांनीं. २१. दुष्टसैन्यरूप समुद्रास. २२. पाणी दहन करणारा अग्नि. २३. अगस्त्यानें ज्याप्रमाणें समुद्र पिऊन टाकिला, त्याप्रमाणें भीम सर्व शत्रूंचा एकदम नाश

भट साचा नससि, दिससि भटसा, चाळविसि या जना नटसा. ॥ ३३
 गज आजि आठ शत ज्या वीरें घटिकेंत मारिले, जरि तो ।
 निष्ठुर बोलेल तरी बोलो, विक्रम तसा चि तो करितो. ॥ ३४
 जो भुजबळसंपन्न क्षत्रिय तो चि, प्रसिद्ध हें लोकीं; ।
 वाग्बळ तो चि ब्राह्मण; तूं वाग्बळ, वेद सर्वदां घोकीं. ॥ ३५
 ब्राह्मण मृदु, तूं निष्ठुर, निंदिसि मज, तूं चि निंद्य, मीं न, जनीं. ।
 सर्वसें भजतों परि नाहीं सुख पावलों तुझ्या भजनीं. ॥ ३६
 वेचुनि धन सुतरल हि, जीवित संकल्पिलें तुझ्या कार्जीं, ।
 तदपि वदसि असिं वचनें, न वदावीं शत्रुला, न रंकीं जीं. ॥ ३७
 कृष्णातर्पीं बैसुनि अवमानिसि मज महारथघातें ।

करून टाकितो—हा भाव. २४. धर्म. २५. समुद्र खवळला म्हणजे त्यापुढें [समुद्राच्या किनाऱ्या-वरील] वटवृक्षाचें काहीं चालत नाही अशा वडासारखा. किंवा—प्रलयकालीन समुद्राच्या लाटांचे दुःसह आघात वसत असताही नष्ट न होणाऱ्या (पण त्याचा काहीं प्रतिकारही न करणाऱ्या) अक्षयवटासारखा.

१. खरा. २. फक्त बरकांती दिससी—हा भाव. ३. या सैन्यादिकांस. ४. नटभ्यासारखा, सूत्रभारासारखा. स्वतः काहींएक कर्तव्यगारी न करतां या सर्व सैन्यावर हुकूम चालवून त्यांच्या हातून मात्र काम करवितोस—हा भाव. ५. त्या बोलण्यास शोभेल अशा प्रकारचा (विक्रम). ६. भीम. ७. जो भुजबळसंपन्न तो चि क्षत्रिय, हें लोकीं प्रसिद्ध—असा अन्वय. ८. भुजबळानें युक्त. अनुरूप गीत्यर्थ.—शर भुजांनीं क्षत्रिय, शब्दांनीं विप्र, पार्थ चापानें. । (पतकृत द्रोणपर्व, अध्याय १७।३७). ९. नाकपांडित्य करणारा. १०. कल्पनासादृश्यः—‘स्वाध्याय तुझे बळ, तूं ब्राह्मण, कैचें असस्य तेज तुला ? ।’ (पतकृत आदिपर्व—अध्याय ३४।१४). ह्यासंबंधी भुवभूतीने आपल्या उत्तररामचरित्र नाटकांत असें म्हटलें आहेः—सिद्ध हेतदाचि वीर्य द्विजानां । बाव्होवीर्य यत्तु तत्क्षत्रियाणाम्. ॥ (अंक ५।३२) ह्याचें रूपान्तरः—नाणीमध्ये वीर्य आहे द्विजांचें । बाहूंमध्ये राहते क्षत्रियाचें. ॥ (कै० परशुरामपत ताल्या गोडबोले). ११. बर तुला ब्राह्मण म्हटलें आहे तेंही योग्य नाही. कारण ब्राह्मण मृदु वचनें बोलतो, आणि तू तर निष्ठुर वचनें बोललास—हा पार्थाचा भाव. १२. खर्चुने. १३. दिग्विजयानें संपादिलेलें धन. १४. पुत्ररत्न अभिमन्यु. १५. सोडण्याविषयीं संकल्प केला. १६. क्षुद्राला, मिकान्यास. १७. वचनें. १८. द्रौपदीच्या पलंगावर. प्रस्तुत स्थली ‘कृष्णातर्पीं’ हा साभिप्राय शब्द आहे. मत्स्ययंत्रातून शरसंधान करून अर्जुनानेंच कृष्णा (द्रौपदी) मिळविली होती (पतकृत आदिपर्व, अध्याय ३५ पदा). तेव्हां ही द्रौपदी माझ्या शौर्यानेच मिळाली असता तिच्याच पलंगावर बसून माझी निंदा करणें अयोग्य—हा भाव. १९. मोठ्या वीरांचा नाश करणारास.

१ जें काय स्वहितकरीं निष्ठुरपण साजतें कृतघ्नातें. ॥ ३८

यद्यपि कथिला स्वमुखें स्ववधोपाय हि तुला, तथापि तया ।

वधिता काय शिखंडी, धृतराष्ट्राच्या महारथा पित्तया ? ॥ ३९

पांचाल रक्षिला म्यां, वधिला म्यां तो हि; काय कापूस ।

भांडेल ज्वलनासीं ? हें त्या चि सुसाधुनायका पूस. ॥ ४०

तुज राज्य काय होय द्युंतरता ? नैकसी च हितवाचा, ।

स्वाश्रयसह नरकांत चि बुडतो स्त्रीबंधुवर्ग कितवांचा. ॥ ४१

सहदेव द्यूताचे दोष वदे, तुज न सोडवे, गा ! तां ।

केला घात, न शंकसि आम्हांवरि आजि गोडवे गातां. ॥ ४२

रिपुबलजलनिधिमाजि हि कोण्ही तरि जन तरेल अक्षत रे ! ।

श्रुत जरि असेल तरि वद, कोण्ही द्यूतीं धरुनि अक्ष तरे ? ॥ ४३

१. जें काय स्वहितकरीं (आपले हित करणाऱ्यावर) निष्ठुरपण [तें] कृतघ्नातें साजतें—असा अन्वय. हितकर्त्यांशीं निष्ठुरपणानें वागणें, जो कृतघ्न आहे त्यालाच शोभतें—असा भाव. २. तथा महारथा धृतराष्ट्राच्या पित्तया (भीष्मा) असा—अन्वय. ३. माझ्या सहायावांचून वधू शकला नसता—हा भाव. ४. भीष्म धृतराष्ट्राचा चुलता. 'पितृ'शब्द बापाच्या भावांसही लावितात. ५. शिखंडी. पांचाल देशाचा, म्हणून हें नांव. ६. भीष्म. ह्या गीतीशीं पंताच्या आदिपर्वातील अध्याय ३० गीति १२ हीं ताडून पाहण्यासारखी आहे. ७. विस्तवार्शी. प्रतिवस्तूपमा. ८. उत्तम साधुजनांत श्रेष्ठ जो भीष्म, त्यास. ९. विचार. भीष्म अद्याप शरपंजरी पडलेला असल्यामुळे त्याला विचारणें शक्य होतें. १०. जुवेबाज अशा. ११. न+एकसी=नैकसी. येथें 'न' ह्या शब्दांतील 'अ'ला परसवर्ण आदेश झाला आहे. नसणें, नुषडी, नुरणें, नुमजे अशीं उदाहरणें वारंवार आढळतात. १२. स्व+आश्रय+मह=आपला आश्रयभूत जो (आश्रयदाता, पोशिदा) त्यासह, हें गीत्यर्थ उत्तम सुभाषित आहे. 'स्वाश्रितसह' असें पाठान्तर. स्वाश्रितसह=आपल्या आश्रयास असलेल्या सर्व जनांसह. १३. जुगान्याचा. १४. द्यूत न सोडवे. १५. गोडवे=अत्यंत प्रिय माणसांच्या गोड कथा. गोडवे=गोडसे. जसें कडवें—कडूसें, कडूसर. हा शब्द येथे उपरोधक आहे. 'गोडवे' या शब्दाचा प्रयोग 'गोपीगोडवे' या आपल्या प्रख्यात काव्यांत पंतानीं केला आहे. अर्जुनाच्या म्हणण्याचा भाव हा कीं, अपराध तर तुझे; आणि निःशकपणें आम्हांला मात्र निष्ठुर वाक्यें बोलतोस. १६. शत्रुसैन्यरूपी समुद्रांतून. एकाद्या प्रसंगीं शत्रूनीं ज्याला गराडा घातला आहे, असा एकादा वीर त्यांतून सुरक्षित बाहेर पडेल—असा भाव. १७. जखम न होवां. १८. ऐकिलेलें. १९. कोणीही मनुष्य. २०. फासे. २१. पार पडे. सर्वस्व नाश पावल्याशिवाय बाहेर आला ? अक्ष हातीं वेऊन जुवेबाज बनलेला कोणताही मनुष्य धनकीर्त्यादिकांस गमाविल्यावांचून राहिला आहे, असें तुला ऐकून माहीत असेल तर सांग. असा कोणीही नाही—हा भाव.

शिवलासि जेधवां त्या अक्षांला कुंरुसभेत तूं पूज्य, ।
 अस्मत्सुखासि पडलें तेव्हांपासूनि आजवरि पूज्य. ॥ ४४
 दोहीं पर्क्षीं व्हाया वीरक्षय हेतुं हे तुझे पाय, ।
 वा ! यज्ञ भला केला; गांवे माहात्म्य हें तुजें काय ! ॥ ४५
 मेले नृप नृपनंदन, झाल्या विधवा वरस्त्रिया कोटि, ।
 खोटी धरितासि न मति तरि होती हानि कां असी मोटी ३ ॥ ४६
 करि कुंशलक्षयदक्षां अक्षां जो स्पर्श, तो चि हा कर कीं ? ।
 येणें चि राज्य बुडवुनि आम्हां स्ववशांसि लोटिलें नरकीं. ॥ ४७
 शब्दप्रतोद टोंचिसि, खोंचिसि, पडतात काळजासि धरे;
 खदिरांगारस्पर्शं बहु कठिन हि लोह तापतां विधरे. ॥ ४८
 आम्हां हतभाग्यांला एक दिलें दुःख; हें चि बहु; देवा !
 भोगूं घा तें आधीं; घावें न दुजें; दया करा, ठेवां. ॥ ४९
 ऐसी गुरुनिंदा करि; परि घरि हरिसख असह्य अनुताप. ।

१. र्योधनाच्या सभेत. २. इतरांनीं पूजिण्यास योग्य. ३. शून्य. अशीच कोटि मुक्तेश्वर-
 कवीच्या सभापर्वत आढळते:-धर्म तो सर्वगुणीं पूज्य । म्हणान लाकपूज्यांत पूज्य । दुःखशोका
 पाडिलें पूज्य । म्हणोनि लोकांतें पूज्य तो ॥ (अध्याय १।२०). ४. कारण. ५. पूज्यता व्यक्त
 करण्याकरितां वडील मडळीं संबोधितांना 'पद' किंवा 'पाय' या पदाचा उपयोग करितात. पण
 प्रस्तुत स्थळीं निंदा असल्यामुळे हा शब्द 'आपले पांढरे पाय' किंवा 'आपलाच पायगुण' अशा
 अर्थानें योजलेला आहे. ६. रणयज्ञ. ७. हें तुजें माहात्म्य काय गावें (किती गावें ?)-फार
 गावें-असा अर्थ दिसतो, पण मुळींच गाऊ नये-हा भाव. म्हणून हा व्याजस्तुति नामक
 अलंकार. वर दिसणाऱ्या स्तुतीचें निंदापर किंवा निंदेचें स्तुतिपर पर्यवसान झालेले असले,
 म्हणजे हा अलंकार होतो. ∴ 'मेले नृप नृपनंदन, झाल्या विधवा वरस्त्रिया, खोटी । धरितासि
 न मति जरि, तरि होती ही हानि कां असी मोटी ? ॥' असाही पाठ आहे. ९. श्रेष्ठ अशा स्त्रिया.
 १०. खोटी मति=वेडेपणाच विचार, आपली हानी करणारा विचार. ११. कल्याणाचा नाश
 करण्यांत दक्ष अशा. १२. धर्माचा हात. तो हा चि कर कीं !-असा अन्वय. १३. तुझ्या
 स्वाधीन असणाऱ्यास, तुझ्या आज्ञेत वागणाऱ्यांस. १४. पारतंत्र्यरूपी नरकांत. १५. शब्दरूप
 बलाणी, पराणी. ही पराण गाडीचे वेल हांकण्याकरितां लहान काठीच्या शेवटीं लोखंडाचें
 तीक्ष्ण टोंक खुपसून केलेली असते. १६. छिद्रे, भोकें. १७. वितळून जात. १८. तें दुसरें
 दुःख आपल्याच जवळ ठेवा; कृपा करून त्याचा आमच्यावर प्रयोग करू नका-हा भाव.
 'दयाकरा ! ठेवा' असें पाठान्तर.

- तापप्रद होईल चि घडतां भगवज्जनास ही पाप. ॥ ५०
- भगवदनुमते केली, संकट जाणोनि धर्म रक्षाया; ।
- तदपि बहु व्याकुळ करि गुरुनिंदा स्वगुरुदास्यदक्षा यां. ॥ ५१
- पुनरपि कैपिकेतन घे असि त्यासि तदा गंदाग्रज विचारी; ।
- ‘कां गा ! खड्ग उपसिला ? मज भाससि तूं तंसा चि अविचारी.’ ॥ ५२
- फाल्गुन म्हणे, ‘प्रभो ! मीं गुरुनिंदक; मज न दे चि सुख काय; ।
- करितों स्ववध स्वकरें. दावावें म्यां जनांत सुख काय ?’ ॥ ५३
- देव म्हणे, ‘रे ! सुजा ! गुरुची निंदां करूनि दुःख असें; ।
- हत्या केली असती तरि मग करितासि, सांग, काय कसें ? ॥ ५४
- यास्तव म्हणतो नाहीं तुज वृद्धांची उपासना घडली; ।
- धर्म न जाणसि कांहीं; आंति तुझ्या बुद्धिच्या गळां पडली. ॥ ५५
- काय म्हणावें वेड्या ! तुजला, करितोसि आत्मघात कसा ? ।
- पातक सामान्य न हें; निंघ नसे अन्य आत्मघातकसा. ॥ ५६
- जातासि घोर नरकीं आतृवधें रक्षितां हि त्या सत्या. ।
- अत्याकुल घोरतरीं नरकीं तुज करिल हे तुझी हत्या. ॥ ५७

१. भागवतांसाठी; भगवताचे जन ते भगवज्जन. २. कृष्णाच्या आह्मने. ३. आपल्या गुरुची (वडील माणसाची) सेवा करण्याविषयी तत्पर अशा. ४. अर्जुनास. ५. वानरध्वज, अर्जुन. ६. कृष्ण. गद+अग्रज=गदाचा बडील भाऊ (कृष्ण). गद नांवाचा कृष्णाचा लहान भाऊ होता. ७. पहिल्याप्रमाणेच, जशाचा तसाच. म्हणजे माझा इतका उपदेश केवळ अरण्यरुदित ठरला व तुझा कोप शमला नाही—हा भाव. ८. अर्जुन. अर्जुनाला निरनिराळी दहा नावे होतीः— अर्जुन, फाल्गुन आणि जिष्णु । किरीटी, पांचवें श्वेतवाहन । वीभत्सु, विजयी आठवें कृष्ण । सव्यसाची, धनंजय. ॥ (मुक्तेश्वरकृत विराटपर्व, अध्याय ६।७५). येथे फाल्गुन ह्या नावाचा उल्लेख सहेतुक केलेला दिसतो. कारण अर्जुनाने ‘शिमगा’च मांडलेला आहे. परिकरांकुरालंकार. फाल्गुन=फाल्गुनमास, शिमगाची पौर्णिमा. ९. दावू नये—हा भाव. १०. फक्त निंदा केल्यानेच. ११. असे दुःख [प्राप्त झाले]—असा अन्वय. १२. काय करितासि [व] कसें करितासि सांग—असा अन्वय. १३. ज्ञानवृद्धाची (म्हाताऱ्यांची नव्हे) सेवा (आगे अध्याय ४१ गीति १५ व १६ पहा). तसेच भगवद्गीता, अध्याय ४ श्लोक ३४ पहा. १४. धर्माविषयीची आंति. धर्मास अधर्म व अधर्मास धर्म भासविणारी आंति—हा भाव. १५. आत्महत्या. १६. आत्मघात करणे. १७. कोणताही इतर मनुष्य. १८. आत्मघात करणाऱ्यासारखा. १९. प्रतिशारूपी सत्यास. २०. अति+आकुल=फार व्याकुल. २१. तुझी हे हत्या (आत्मघात) घोरतरीं (आतृवधामुळे प्राप्त होणाऱ्या नरकापेक्षां जास्त भयंकर अशा) नरकीं तुज अत्याकुल करिल—असा अन्वय.

केले गुरु गुरुनिंदापातक म्हणवूनि आत्मघात कवी ।

कोण करिल ? तें प्रायश्चित्त कसें, जें अनंत पातक वी ? ॥ ५८

आम्हां इष्टां मित्रां धर्मादिसहोदरांसि शोकांत ।

घाळूं पाहसि मागुति आत्मवधें; हें अयुक्त लोकांत. ॥ ५९

खवध करावा चि असा आग्रह जरि कीं असेल चित्ताचा, ।

आम्हां तों मान्य नसे, कृपणांसि जसा विनाश चित्ताचा. ॥ ६०

आतां असें तरि करीं, न चुके जन चालतां पथें वा ! गा ! ।

स्वगुणोदधिच्या खमुखें एका, टाकूनि ताप, थेंबा गा. ॥ ६१

परनिंदेनें परवध, आत्मस्तवनें हि आत्मवध होतो. ।

हो तोष या वधें; तो सर्वांचा वध, न आत्मवध हो ! तो. ॥ ६२

१. अन्वयः—गुरु गुरुनिंदापातक केले म्हणवूनि (म्हणून) कोण कवी (शहाणा) आत्मघात करिल ? (कोणीही करणार नाही—हा भाव.) [कारण] जें अनंत पातक वी (उत्पन्न करी) तें (आत्मघातरूपी) प्रायश्चित्त कसें ? (अर्थात् त्यास प्रायश्चित्त म्हणतां येणार नाही. कारण प्रायश्चित्तानें पातकाचा नाश झाला पाहिजे, पण आत्मघातानें अनंत पातकांची वृद्धि होते—हा भाव.) हा अनुमान नामक अलंकार. एकाद्या सिद्धांताचें समर्थन बुद्धिवादानें केलेले असले, व त्यात कविप्रतिभा दिसत असली, तर हा अलंकार होतो. प्रस्तुत स्थली 'ज्यांत पातकांचा नाश, तें प्रायश्चित्त; आत्मघातांत पातकाचा नाश नाही, म्हणून हें प्रायश्चित्त नव्हे'—असा बुद्धिवाद आहे. २. मोठें. ३. अपार. ४. मागून, तुझ्या मरणानंतर. ५. अयोग्य. ६. आम्हाला तर हा प्रकार पसंत नाही. 'आम्हा तो मान्य नसे' असें पाठांतर. ७. द्रव्याचा. ८. रस्त्यानें. आजूबाजूनें न चालतां व इकडे तिकडे न पाहतां थेट रस्त्याच्या मध्यभागीं चालत जाणारा मनुष्य रस्ता चुकून भलत्याच दिशेला जाणार नाही; म्हणून मी दाखवितों त्या धर्माच्या रस्त्यानें चाल; म्हणजे तुझें कल्याण होईल—हा भाव. पथें=योग्य मार्गानें, धर्मेनीतीस अनुसरून. ९. अन्वयः—ताप टाकूनि (आत्मस्तुति करावी लागत आहे याबद्दलचा विषाद टाकून) स्वगुणोदधिच्या (आपल्या सद्गुणांच्या समुद्रापैकीं) एका थेंबा गा (गायन कर; बर्णन कर). म्हणजे—आत्मस्तुति कर—असा अर्थ. १०. अन्वयः—या वधें (आत्मस्तुतिरूपी वधानें) [तुझा] तोष हो (होवो) हो ! (हे अर्जुना !) तो (वर निंदिलेली आत्महत्या) सर्वांचा वध [होय] [कारण तूं आत्महत्या केलीस तर त्या दु.खामुळे किंवा आपला मुख्य योद्धा नाहीसा झाल्यानें शत्रूकडून आपण सर्वच नष्ट होऊ]. [तस्मात्] तो (केवळ) आत्मवध (तुझा एकट्याचाच नाश) न. आत्मवध करणें तर अवश्य आहे, पण तो आत्मस्तुति ह्या रूपानें केल्यास सर्वांना संतोष होईल. उलट आपल्या देहाचा प्रत्यक्ष अंत करून 'आत्मवध' केल्यास त्यामुळे, केवळ आपला स्वतःचाच नाश नसून, सर्वांचाच नाश होईल—असा भाव. 'तों सर्वांचा वध' असें पाठांतर. ११. येथें दामयमक आहे.

फाल्गुन म्हणे, 'तथास्तु;' प्रभुच्या वचनें स्वयें स्वगुण वर्णी, ।
 लाजत होता पूर्वीं जो निजगुणगीत ऐकतां कर्णीं. ॥ ६३
 ज्यासि महेश सुदुर्लभ पददर्शन, यश हि, करुनि आहव, दे, ।
 तो साधु सज्य कार्मुक धरुनि असे स्वगुण शुभ्रवाह वदे. ॥ ६४
 'राया ! एक धनुर्धर मीं कीं तो सद्यशःपद पिनाकी. ।
 गाती मज हि प्रेमें प्रभुचे बंदी, जन्ही तदपि नाकी. ॥ ६५
 मीं असतां उघडावा तिसरा देवें क्षयार्थ कां डोळीं ? ।
 मत्सम अन्य धनुर्धर नाहीं लोकत्रयांत, धांडोळा. ॥ ६६
 हा वीर असा आहे, जरि आज्ञां देव तो करिल याला, ।
 राया ! घडी न भरतां नेयील चराचरा तरि लयाला. ॥ ६७
 केला दिग्विजय, बळें नृपजन चि न धनद ही करंद केला; ।
 म्या राजसूय मखपति अतिदुष्कर तदपि सिद्धिला नेला. ॥ ६८
 माज्या तेजें चि मयें येउनि रचिली महीवरि सर्भां, जी ।

१. येथें 'अर्जुन' असें न म्हणतां पंतानीं 'फाल्गुन' ह्याच नावाची पुन्हा योजना केली आहे. (मागे गीति ५३ पहा). २. तथा+अस्तु=तसें असो. ३. अन्वयः--महेश (शिव) [ज्याशीं] आहव (युद्ध) करुनि ज्यासि सुदुर्लभ पददर्शन [व] यश हि दे. 'सुदुर्लभ' हें देहलीदीपकन्यायानें पददर्शन व यश ह्या दोहोंचेंही विशेषण समजावें. ४. युद्ध. ५. अर्जुन. अर्जुनाच्या रथाच्या घोड्याचा रंग पांढरा असल्यामुळे त्यास श्वेतवाहन हें नांव होतें. ६. मी एक धनुर्धर किंवा एक पिनाकी; तिसरा कोणीही नाही--हा भाव. एक=अद्वितीय. ७. सद्य+यश.+पद=सत्कीर्तीचें स्थानच असा. ८. शिव. ९. शिवाचे. १०. भाट. ११. जन्ही नाकी (स्वर्गांत राहणारे) तदपि (तरि). शकराचे दूत स्वर्गांत राहणारे असल्यामुळे भूतलावरील जनांस कमी योग्यतेचे समजतात व त्याची कधीही स्तुति करावयाचे नाहीत. परंतु माझी योग्यता त्याच्याहीपेक्षा अधिक म्हणून ते माझी प्रशंसा करतात. १२. शिवानें. १३. तिसऱ्या डोळ्यानें शिव जगाचा नाश करितो, हें प्रख्यात आहे. १४. डुडकून पहा, शोधा. किंवा 'धांडोळा' हें नाम श्वेतल्यास [असा] लोकत्रयांत धांडोळा (डांगोरा, डंका, प्रतिद्धि) [आहे]. १५. जगमस्थावराला. १६. कुबेरही. १७. करभार देणारा. १८. श्रेष्ठ यज्ञ. (पंतकृत सभापर्व-अध्याय २ पहा). १९. मयासुर. हा दानवांचा कारागीर. खांडववनदहनप्रसंगीं अर्जुनानें मयासुराचें रक्षण केलें होतें. त्या ऋणांतून मुक्त होण्याकरिता त्यानें पाडवांस एक सभागृह बांधून दिलें. (पंतकृत आदिपर्व-अध्याय ३७ पहा). तेजें=पराक्रमानें. २०. सभागृह. ह्या सभागृहाचें वर्णन पंतकृत सभापर्व, अध्याय १ मध्ये आहे. अन्य लोकांत इद्रसभा, ब्रह्मसभा इत्यादि अवर्णनीय सभा होत्या, पण माझ्या तेजानें मयासुरानें पृथ्वीवरही अलौकिक सभा तयार केली--असा भाव.

खळदृष्टिसि, धूकांच्या दृष्टिसि भानुप्रभेपरिस, भौजी. ॥ ६९
 मीं चापबाणपाणि खरथीं समरांत जेंवि शंकरसा; ।
 माज्या भुजाश्रये तुज राया ! धर्मा ! भजे विशंक रसा. ॥ ७०
 जे पूर्वदक्षिणोत्तरपश्चिमदेशीय वीर भूप हि म्यां ।
 वधिले, संशप्तक ही; त्रिजर्गी माझ्या नसे तुळा महिम्या. ॥ ७१
 संशप्तक थोडेसे असति, न धरितील ते हि पाप तंग, ।
 अन्वर्थ मीं धनजय, जे माजे शत्रु ते नृपा ! पतंग. ॥ ७२
 आल्या होत्या प्रबळा अकरा अक्षौहिणी खरिपुसेना; ।
 अर्ध्या म्यां चि विमथिल्या; तन्हि हा नृप मज पहा हरि ! पुसेना. ॥ ७३
 अकरा हि मारितों मीं, किमपि अशक्य न मंदाशुगप्रकरा; ।
 स्वकरा आवरिलें म्यां भीमादियशोर्थ, हें मृषा न करा. ॥ ७४
 भीतांसि अभय देतों, अस्रज्ञातें चि मारितों अस्त्रें; ।
 देतों मान स्वजना; नांतरि करितों च भसा हीं शस्त्रें. ॥ ७५
 रथ आण, चाल कृष्णा ! होवूं कर्णार्णवांत नव नौका, ।

१. धुबडांच्या. २. सूर्यांच्या प्रकाशापेक्षा (अधिक). ३. भाजून टाकी, संताप उत्पन्न करी.
 ४. समरांत मीं चापबाणपाणि [होऊन] खरथीं [विराजमान होताच] जेंवि शंकरसा [शोभतों]—
 असा अन्वय. मी एकदां हातांत धनुष्यबाण घेऊन रथांत बसलों, म्हणजे मी शकराप्रमाणें
 महापराक्रमी वाटतों—असा भाव. ५. जेंवि शंकरसा=जसा शंकर तसा. ह्या गीत्यर्थांत अर्थासाठीं
 बरीच ओढाताण करावी लागते. ६. कोणत्याही प्रकारची शका न धरितां; इतर राजांची भीति
 टाकून. ७. पृथ्वी. ८. जे पूर्व...देशीय हि वीर [व] भूप [ते] म्यां वधिले—असा अन्वय. पृथ्वीच्या
 पाठीवरील सर्व देशांतील वीर व राजे यांस मी जिंकून ठार मारिलें—असा भाव. ९. तुळना,
 बरोबरी. प्रस्तुत स्थलीं उपमेचा सर्वथैव निषेध केला आहे, म्हणून अस्रम नामक अलंकार.
 १०. टिकाव. पाप=पापी. ११. धनजय (अग्नि) म्हणून जें माझे नांव आहे, तें यथार्थ होय—असा
 भाव. १२. पतंग (क्षुद्रजंतु). १३. आमचे शत्रु जे कौरव त्यांचें सैन्य. १४. प्रभुप्रति वक्ति—
 पंत. अर्जुन कृष्णास उद्देशून म्हणतो. १५. विचारीना, पर्वा करीना, योग्यता ओळखेना.
 १६. या गीतीच्या दोन्ही अर्धांच्या प्रारंभी व शेवटी असलेला 'अकरा-प्रकरा-स्वकरा-न करा'
 हा प्राप्त व यमकचमत्कार श्रवणीय आहे. १७. मत्+भाशुगप्रकरा=माझ्या बाणसमूहाला. प्रकर=
 समुदाय. १८. भीमादिकांचें नांव होण्याकरिता. १९. खोटें. २०. खोटें करू नका, म्हणजे
 खोटें समजूं नका. हा प्रयोग लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. २१. भ्यालेल्यास. २२. बरच्या
 तीन चरणांत वणिलेल्या शूरधर्मांचें पालन केलें नसतें तर. २३. कर्णरूपी समुद्रांत.
 २४. नूतन=नवीन, धड, मजबूत. नौका=नाव. युद्धांत तरून जाऊ—हा भाव.

हो हस्तिनापुरौका धर्म, पुन्हा हो कदापि न वैनौका. ॥ ७६
 या धर्माच्या तेरा वर्षे हृदयीं सदैव जें सल्लतें, ।
 चाल सख्या ! काढूं दे, मजवांचुनि कोण काढितो सल्ल तें? ॥ ७७
 वरि जें कद्रू गिळितां गरुडें निजपुत्र साप, राधा, तें ।
 दुःख' म्हणो 'सह्य;' नृपा ! वधितों त्या आजि सापराधातें. ॥ ७८
 काढीन रिपु न वधितां कवच न, न वचन मृषा, वृषा मथितों; ।
 धर्मा ! धर्मातेशिखीप्रति धनसा तुज सुखार्थ मीं कथितों.' ॥ ७९
 ऐसें वदोनि वंदी, धर्मासि म्हणे, 'क्षमा करा देवा ! ।
 ठेवा दुर्भुक्ति न मनीं, मज आज्ञा द्या करावया सेवा. ॥ ८०
 मीं ऐसें कां वदलों, हें ही समयांतरीं कळेल, नृपा ! ।
 या दासावरि देवा ! तव चरणाची असो सदैव कृपा. ॥ ८१

१. हस्तिनापुर+ओकस=पुरविशेष+घर=हस्तिनापुरीं गृह आहे ज्याचें असा, हस्तिनापुर-
 निवासी. हस्तिनापुराचा राजा-हा भाव. २. वन+ओकस=अरण्य+गृह=अरण्यांत आहे गृह
 ज्याचें=वनवासी. हेंच यमक पंतकृत सभापर्व, अध्याय ७।३६ व आदिपर्व, अध्याय ३३।३५
 मध्ये आहे. ३. जें=कर्णरूपी सल्ल. ४. खुपतें. ५. बाणादिकांचा अग्रभाग (टोक). ६. अन्वयः-
 गरुडें निजपुत्र साप गिळितां कद्रू जें [दुःख] (पुत्रशोक-असा भाव) वरि (अनुभवी) तें दुःख
 राधा सह्य (सोसण्यास शक्य) [आहे असें] म्हणो. [कारण] आजि [मी] त्या सापराधातें
 (कर्णातें) वधितों. कद्रूच्या दुःखापेक्षांही राधेला तीव्रतर असह्य दुःख होईल, असें स्पष्ट न
 सांगतां वळसा घेऊन सांगितल्यामुळे पर्यायोक्ति आणि या पर्यायोक्तीत व 'वधितों त्या आजि
 सापराधातें' या वाक्यांत कार्यकारणसंबंध आहे म्हणून काव्यलिंग. ७. सर्पमाता. (कद्रूचें
 दुःख सह्य व स्वतःचें असह्य-असा अर्थ). ८. कर्णमाता. ९. स+अपराध=अपराधयुक्तास,
 (कर्णास). कर्णाच्या अपराधांचा पाढा कृष्णानें पुढें अध्याय ४९ गीति १-१० मध्ये बान्हिला
 आहे. तो जिज्ञासु वाचकांनीं पहावा. १०. 'काढीन रिपु न वधितां कवच, न वचन मृषा' असा
 रा० घराडकर यांच्या प्रतीत पाठ आहे, पण तो मुद्रणदोष असावा. कारण अर्थानुरोधानें
 आम्ही स्वीकारिलेलाच पाठ इष्ट आहे. शिवाय रा० घराडकर यांच्या पाठांत एक मात्रा कमी
 पडते. ११. रिपु न वधितां, कवच न काढीन-असा अन्वय. शत्रूला मारीन तेन्हांच कवच
 काढीन-असा भाव. १२. उष्णतेनें (उन्हानें) पीडित अशा मयूराप्रत. धर्मा ! धर्मातेशिखीप्रति
 धनसा (उष्णतेनें पीडिलेल्या मोराला जसा मेघ तसा) तुज मीं [हें] सुखार्थ (सुख व्हावें म्हणून)
 कथितों-असा अन्वय. १३. मेघाप्रमाणें. १४. निघ भाषणें. १५. ऐसें वदणें म्हणजे धर्माची
 निंदा व आत्मस्तुति करणें.

राया ! तव प्रियार्थं चि मम जीवित, सत्य हें तुला वाटो, ।
 तुझिया अजातशत्रो ! एक हि लंब न क्षमाब्धिचा आटो. ॥ ८२
 सत्वर मरेल कर्ण, प्रभुच्या क्षोभे चि आजि अर्जांत; ।
 तव तेज चि जैयद असे मद्भुजरथचापतूणवाजींत. ॥ ८३
 आज्ञा दे मज जाया, अहिता राधासुतासि माराया, ।
 समरापासुनि भीमा मुक्त कराया, गुरुत्तमा ! राया ! ॥ ८४

अध्याय त्रैचाळिसावा.

जैय विनवी, पाय धरी, मागे आज्ञा, अशांत तो धर्म ।
 शयनावरुनि उठला; ये त्याच्या कोप मनि, मुखी धर्म. ॥ १
 धर्म म्हणे, 'म्यां उग्रव्यसनांत तुम्हांसि बुडविलें बापा ! ।
 हें शिर खड्गें खंडीं, दंडीं मजला कुंलांतका पापा. ॥ २
 मीं पाप, व्यसनी मीं, मूढ, कठिन, भ्याड, आळसी, खोटा, ।
 मोटा घातक मीं, मज मारीं, स्वहितीं करूं नको तोटा. ॥ ३
 जातो वनवासा मीं, तुमची पीडा समस्त वारो गा ! ।
 स्वस्थ सुखी हो बापा ! जावूं दे या सुंदुःसहा रोगा. ॥ ४
 मीं राज्यानर्ह, कुंधी, क्लीब, विचार न कळे बरा ज्यासी; ।
 भीम महात्मा राजा राज्य करू, योग्य तो चि राज्यासी. ॥ ५

१. लेश. २. क्षमारूपी समुद्राचा. ३. तुझ्या (धर्माच्या). ४. युद्धांत. ५. माझ्या भुज-
 रथादिकापेक्षां तव तेजच जय मिळविण्यास अधिक कारणाभूत हाइल—हा भाव. ६. मोठे भुज,
 रथ, धनु, भाता आणि घोडे यांत. ७. शत्रूस. ८. युद्धापासून. ९. आतांपर्यंत माझ्या साहायांचून
 एकटाच कौरवसैन्याशी लढून दमलेल्या भीमास युद्धश्रमापासून सोडविण्यास. १०. अध्याय ७०
 श्लोक ४२-५९ आणि अध्याय ७१-७६ इतका मुळांतील कथाभाग या अध्यायांत आला आहे.
 ११. अर्जुन. १२. इतक्यांत, किंवा-अशान्त=ज्याचें मन स्वस्थ नाही असा. १३. घाम.
 १४. कुलनाशक जो मी, त्याला. १५. अर्जुनानें मागें धर्माची जी निंदा केली, त्या वाक्यांस
 उद्देशून ही उद्देगजनक वाक्ये आहेत. पाप=पापी. १६. निवारो, दूर होवो. किंवा-वारो=नाश
 पावो. १७. सोसण्यास अत्यंत कठीण असा, जणू काय रोगच, त्याला (धर्माला). १८. राज्य-
 अनर्ह=राज्यास अयोग्य. १९. दुष्टबुद्धि. २०. क्लीब राज्यानर्ह होतो, हें प्रसिद्धच आहे.
 २१. ज्यासी बरा विचार न कळे [दुष्ट विचारच कळे असा] मीं [आहें]-असा अन्वय.

मज पाहतां असुख तुज व्हावें कीं म्हणुनि हा नसो. सवती ।
 जैशा परुषोक्ति तशा या मच्छ्रुतिला तुझ्या न सोसवती. ॥ ६
 तुज हा कितेंव, न हित, वनवासोचित होय जो यशा नाशी; ।
 जावा वनासि तरि तो जन, जाईना जरि सशानासी.' ॥ ७
 इत्यादि धर्म वदला, उठला जाया वना तप कराया; ।
 जें पद जना अमृत, तें विष चि, न केवळ गमे संपक रीया. ॥ ८
 ज्याचे पाय धराया, त्यागुनि सर्वेख, होति संन्यासी, ।
 राज्य त्यजितां तो हरि धरि पांय, असें न भाग्य अन्यासी. ॥ ९
 शयनावरुनि राजा धर्म उसळला सुवृत्त कंदुकसा, ।
 त्याच्या चरणीं जडला हरि कैरिपतिच्या प्रगाढ अंदुकसा. ॥ १०
 चरणीं घालून मिठी विनवी प्रभु, जेवि पुत्र बापातें; ।
 प्रेमें आकर्णावें, वर्णावें यश, हरील पापातें. ॥ ११

१. तुझ्यापुढें नसो. २. सपत्नीजन. सवती जैशा [एकमेकींस] न सोसवती तशा या तुझ्या परुषोक्ति मच्छ्रुतिला [न सोसवती]—असा अन्वय. ३. कठोर वचनें, नाग्याण. ४. माझ्या कानाला. ५. जुगारी. ६. वनांतच वास करण्यास उचित. ७. तो जन जरि सशानासी जाईना (मरेना) [सशानास जाणें हा उत्तम पक्ष; पण जर सशानास गेला नाही तर विदान तो] वनासि तरि जावा—असा अन्वयार्थ. ८. राज्यपद. ९. भरुचिक. (अमृततुल्य राज्यपद केवळ संपकच न गमे, विषच गमे—असा अर्थ). १०. धर्मास. ११. ज्या श्रीहरीचे. १२. संन्यासी. यमकांतील अक्षरात सादृश्य दिसावें, म्हणून पंतांनी 'संन्यासी' शब्दांतील 'स' वरील अनुस्वार गाळला आहे. १३. कृष्णानें धर्माचे पाय धरिले—हा सांगण्याचा भाव. तो पंत चमत्कारिक रीतीनें सांगतात. सर्वे जन राज्यादिकांचा त्याग करून कृष्णाचे पाय धरितात, पण कृष्ण हा राज्यादिक सोडून नकोस म्हणून धर्माचे पाय धरितो. तेव्हां कृष्णाची कृति विलक्षण आहे व धर्माचें भाग्य असामान्य—हा भाव. हा विषम अलंकार. कारण सर्वे त्यागास कारण असा हरि तद्विरुद्ध कार्य करित आहे, असें वर्णन आहे. प्रस्तुत स्थलीं उदात्त नामक अलंकारही आहे. जेथें महायशाचें अथवा अत्यंत विपुल अशा संपत्तीचें वर्णन केलेलें असतें, तेथें हा अलंकार होतो. येथें धर्माच्या अत्यंत भाग्याचें वर्णन आहे. सर्व जग कृष्णाचे पाय धरितें व कृष्ण धर्माचे पाय धरितो—असा हा कल्पनातीत प्रसंग आहे. १४. गरगरीत बाटोळा. ह्या शब्दावर श्लेष आहे. सुवृत्त=बाटोळा, (पक्षीं) सुशील, सदाचारी. असाच श्लेष पंतांनीं आदिपर्व, अध्याय १७।४१ न सन्मणिमाला—गीति ४ यांत साधिला आहे. १५. चेंडूसारखा. १६. गजपतीच्या. १७. फार बळकट, फार घट्ट. १८. साखळदंडासारखा. १९. [हरीचें] यश प्रेमें वर्णावें [व] आकर्णावें—असा अन्वय.

- ‘राया ! क्षमा करूनि श्रवण करीं सत्य सांगतों वा ! गा ! ।
 रागा न धरीं चितीं, जागा तूं शांतिचा महाभागा ! ॥ १२
- असि जिष्णुची प्रतिज्ञा, ‘जो दे गांडीवचाप अन्यातें, ।
 ऐसें म्हणेल त्यातें मारावें.’ बोलिलासि धन्या ! तें. ॥ १३
- हा सत्यसंध संघा रक्षाय्या बोलिला असें, न मर्दें, ।
 माझ्या मतें चि केला वा ! तव अवमान या खळश्रमदें. ॥ १४
- जो अवमान गुरूंचा तो चि वध, असें मजप्रति ज्ञाते ।
 साँदीपिनि गुरु वदले, तें करउनि रक्षिली प्रतिज्ञा ते. ॥ १५
- या पार्थे चि न, म्यां ही केला हा तव अतिक्रम व्यक्त, ।
 देवा ! क्षमा करावी; आम्हीं चुकलों तन्ही तुझे भक्त. ॥ १६
- दे अभयदान आम्हां दोषां शरणागतां, नतां; वद या ।
 मातुळपुत्रा, ‘मां भैर्वत्स !’ असें मागतों तुला सदया. ॥ १७
- वांच्छिसि तें चि घडेल चि; कीं, तूं गुरुविप्रभक्त, भूपा ! हें ।
 न मृषा; राधेयाचें आजि प्राशील रक्त भू, पाहें. ॥ १८
- तूं ज्याचा वध वांच्छिसि त्याचें राहिल काय जीवित तें ? ।
 अवितथसंकल्पा तव न यशें त्रिजगांत काय जी ! वित्तें ? ॥ १९
- ऐसें सांत्वन करि हरि, हरि, हरि ! हरि ! धरुनि पद, भँजकमोहा; ।

१. शांतिचा जागा=शांतीचें निवासस्थान. ‘जागा’ हा शब्द कचित् पुल्लिङ्गी वापरलेला आढळतो. (पुढें गीति ४९ पहा; तसेंच वनपर्व, अध्याय ४।१६७ व द्रोणपर्व, अध्याय ५।१ पहा).
 २. गांडीव अन्यासि दे असें. ३. सत्यप्रतिज्ञा. ४. प्रतिज्ञा. ५. गर्वानें किंवा उन्मत्तपणानें नव्हे.
 ६. खळांस दुःख देणान्यानें. हें अर्जुनाचें विशेषण. अर्जुन हा दुष्टास दुःख देणारा आहे, तुझ्यासारख्या सज्जनांस दुःख घावें, असा त्याचा हेतु नव्हता. परंतु माझ्या अनुमतीनें निरुपायास्तव त्यास असें करावें लागलें—असा भावार्थ. ७. नामविशेष (कृष्णगुरु). ८. अवमान.
 ९. मला. १०. मातुल (मामा जो वसुदेव) त्याच्या मुलाला, मामेभावाला. ११. मा भैः वत्स=वत्सा ! भिऊं नको. १२. [जे] वांच्छिसि तें चि घडेल—असा अन्वय. येथील एक ‘चि’ हें पद पादपूरणार्थक आहे, असें समजावें. १३. कारण. १४. अन्वयः—जी ! (अहो !) [तूं] अवितथसंकल्पा [अशीं] तव यशें त्रिजगांत वित्तें न काय ! (अर्थात् त्रिजगांत पसरलेली आहेत).
 १५. सत्यसंकल्पा. १६. विस्तार पावलेलीं अशीं. १७. नाशी. १८. आश्चर्योद्धार. हरि भक्ताच्या हिताकरितां भक्ताचेच पाय धरितो, हा आश्चर्यकारक प्रसंग येथे वर्णिलेला आहे. हे प्रेमोद्धार आहेत, असें समजावयासही हरकत नाही. १९. भक्ताच्या अज्ञानास.

प्रभुच्या मनीं असें कीं लोकीं निजभक्त दीन न गमो हा. ॥ २०
 प्रभुनें सांत्वन केलें, हरिलें सामामृतांशुनें तैम तें, ।
 गमतें बहु सुख हरिच्या या चरितें सर्वशांतदांतमतें. ॥ २१
 धर्म प्रसन्नचित्तें उंठउनि भेटे प्रभूसि, कर जोडी, ।
 विनवि, विनयरुचि त्याची वाणी दे तसि सुधा न दे गोडी. ॥ २२
 'वदतोसि सत्य देवा ! मदतिक्रमकारण प्रभो ! कळलें, ।
 मळलें होतें मन, परि केलें त्वां शुद्ध, तुजकडे वळलें. ॥ २३
 देवा ! हे वाहे वांगमृतनदी ज्यावरुनि तो कां गा ! ।
 न निवेल ? दीनबंधो ! निववि ज्योत्स्ना हि लागतां आंगा. ॥ २४
 सांपडलों होतो कीं कोपा, जैसा धनी वनीं मांगा; ।
 या व्यसनीं रक्षीसां कोण दुजा आस ? कृष्णजी ! सांगा. ॥ २५
 व्यसनसमुद्रीं आम्हां उंचारक सेतुं हे तुझे पाय, ।
 आम्हीं सनाथ कृष्णा ! तुंजकरितां; फार मीं वदों काय ? ॥ २६
 जननीजनकशताधिक वेत्सल तूं चि; न अगाध अर्णव तो, ।

१. धर्म. २. साम+अमृतांशु=प्रियभाषणरूप चंद्रानें. ३. अंधकार, अज्ञान. ४. शांत व दांत (इंद्रियनिग्रह करण्यास समर्थ असे) अशा सर्व जनांच्या मतानें. ५. 'उठउनि' हें रूप प्रयोजक असल्यामुळे तें 'उठवुनि' असें लिहिलें पाहिजे. पण पंत लिहिण्याच्या भरांत 'उ' व 'वु' यांत विशेष भेद मानीत नाहीत. मार्गे गीति १५ मध्ये पंतांनीं 'करवुनि' च्या ऐवजीं 'करउनि' असेंच लिहिलें आहे. येथें 'ऊठुनि' असा पाठ आहे, तोच अर्थास पोषक आहे. ६. कृष्णास. ७. त्याची (धर्माची) विनयरुचि (विनयानें रुचिकर अशी, विनयानें पूर्ण अशी-असा भाव) वाणी [जशी] गोडी दे तसि [गोडी] सुधा (अमृत) न दे-असा अन्वय. ८. मत्+अतिक्रम+कारण=माझ्या उल्लेखनाचें कारण, अर्जुनानें माझी जी निंदा केली तिचें कारण. ९. मनांत किंतू उत्पन्न झाला होता. १०. मन वळलें. ११. ही तुझी. १२. वाक्+अमृत+नदी=भाषणरूप अमृताची नदी. १३. शांत होईल. १४. ज्योत्स्ना हि निववि तेव्हा तव वांगमृतनदी कां न निववील ?-हा काव्यार्थापत्ति नामक अलंकार. १५. चंद्रिका, चंद्रकांति. ज्योत्स्ना केवळ स्पर्शानें सुद्धां मनुष्याचा ताप दूर करिते, मग ही अमृताची नदी ज्याच्या आंगावरून जाईल, त्याचा ताप (अर्थात् मनस्ताप) कसा वरें दूर करणार नाही ?-असा भावार्थ. १६. श्रीमंत (द्रव्यसंपन्न). १७. जातिविशेष (द्रव्य लुटणाऱ्याला). १८. रक्षण करणारा असा. १९. उतरून जाण्याविषयीं सेतु (पूल). २०. तुझ्यामुळे, तू आहेस म्हणून. २१. मायाळ. २२. समुद्र. तो अर्णव अगाध न; तुझा महिमा चि अगाध-असा अन्वय.

- महिमा चि अगाध तुज्ञा; चतुरा ! चंतुरानना न वर्णवतो. ॥ २७
- आम्हां तुच्छां केलें त्वां पूज्य अगा ! प्रभो ! दयालो ! हें ।
जाणे जग. वर्णाची स्पर्शमणीची किती दया लोहें ? ॥ २८
- नृप समजतां, म्हणे हरि 'पार्था ! ये, बंधुला करीं नमन; ।
याचें प्रसन्न मजवरि झालें, तुजवरि तसें करीन मन. ॥ २९
- इतुका संताप तुला झाला, जरि 'तूं' म्हणोनि अनघातें; ।
कसि गति होती वापा ! या पार्थिववृंदबंधजनघातें ? ॥ ३०
- झाली कृपा नृपाची, ये, पाय धरीं, हरीं अघा, बरवी ।
हे युक्ति; कृतावज्ञा पापा गुरुपदनता न घाबरवी.' ॥ ३१
- प्रभुवरवचनें अर्जुन गुरुचरणांवरि शिरःकमल वाहे, ।
जळ वाहे नेत्रांचें; कंच म्हणति जळां रजां, 'न मळवा हे.' ॥ ३२
- 'मीं धर्मकामकातर जें वदलों तें क्षमास्पदा ! साहें. ।
आहे अदेय अन्या, तदपि वदान्या ! दिजे स्वदासा हें.' ॥ ३३

१. ब्रह्मयास. तुज्ञा महिमा ज्याला चार तोंडें आहेत असा महादेव देखील वर्णन करूं शकत नाही, मग ज्या मला एकच तोंड आहे, तो कसा वर्णू शकेल ?—असा भाव. येथें 'चतुरानन' ह्या विशेष्याचा उपयोग साभिप्राय आहे, म्हणून परिकरांकुरालंकार. २. तुच्छां आम्हां त्वां पूज्य केलें—असा अन्वय. ३. बरिसाची. ४. समजुतील आल्यावर; समजूत बटल्यावर, कोप टाकून प्रसन्नचित्त झाल्यावर. ५. 'तूं' असें म्हटल्यामुळे. 'तुम्ही' असें बहुमानार्थक न म्हणतां 'तूं' असें म्हटल्यानें, निंदा केल्यानें—असा भाव. ६. दोषरहित अशा धर्मातें. ७. पार्थिव+वृंद+बंध+जन+घातें=राजसमूहांनीं वच अशा धर्माच्या घातानें (बघानें). ८. निंदेनें प्राप्त झालेले पाप नाहीसें करून टाक. 'हरी अघा' असें पाठांतर. ९. केलेली भवणा (अपमान). पापा गुरुपदनता कृतावज्ञा न घाबरवी—असा अन्वय. १०. गुरुपदीं जो नम्र, त्यास. ११. केश. १२. धर्माचे पाय. अन्वयार्थ.—(अर्जुनाच्या) नेत्रांचें जळ वाहे, [व तें धर्माच्या पायांवर पडे. पण अर्जुनाचे धर्मपदांवर रुळणारे] कच (धर्माच्या पायांवरील) जळां (अर्जुनाच्या अश्रुकणांस) [व] रजां (धर्माच्या पायांच्या धूलिकणांना) म्हणति, 'हे (पाय) न मळवा.' अर्जुनाच्या केशांची धर्माच्या पायांवरील अश्रुबिंदु व रजःकण झाडले गेले—हा भाव. धर्माच्या पायांवरील धुरळ्यावर अर्जुनाचे अश्रुबिंदु पडून ते पाय मलीन झाले होते, परंतु अर्जुन त्यांवर इतका लोळला, की त्या केशानीं ते अगदी निर्मळ झाले. १३. धर्माच्या इच्छेविषयीं अवीर; चंचल. प्रतिज्ञाभंग करू नये, या धर्माचें प्रतिपालन करण्याविषयीं अवीर असा. कातर=भिन्ना, व्यग्रचित्त. १४. क्षमा+आस्पद=क्षमास्थाना ! १५. न देण्याजोगें. १६. दानशूरा. १७. मी जागतो तें; अशा प्रकारची क्षमा.

- ऐसें वदे धनंजय, पायीं घाली मिठी, नुठे, विनवी, ।
 धर्म द्रवे दयेनें, शुद्धमनीं अक्षमा न ठेवि नवी. ॥ ३४
- प्रेमें किरीटिकंठीं घालूनि मिठी रडे नरेश तदा; ।
 पुशिलें पुनः पुन्हां तरि अश्रुजळें नयनयुग भरे शतदा. ॥ ३५
- मग धर्म म्हणे, 'वत्सा ! पीडा दे पक्षिराज भुजगां जी, ।
 ती खल्पा वाटे मज, कर्णाचा फार आज भुज गांजी. ॥ ३६
- मरण रणीं तें भाग्य चि. मज कैचें ? अमित जन्म जे तपले, ।
 ते सुकृती पात्र तयां, गुरुवेदाज्ञेसि जे सदा जपले. ॥ ३७
- मीं काय दुर्दशां तुज सागों ? त्वां ऐकिली असेल चि ती, ।
 झाली प्राप्त मला; कीं घडली नाहीं महेश्वरापचिती. ॥ ३८
- जरि तूं आज हि कर्णप्राण न घेसील, तरि निजप्राण ।
 सोडीन. जीवितीं या गोडी न; प्रियतमा ! तुझी आण. ॥ ३९
- बंधुमनोरथपादप सफल करावा तुवां वसंतानें; ।
 व्यसननिमग्नोद्धारें न्यावें ख्यातीस नांव संतानें.' ॥ ४०
- अर्जुन म्हणे, 'प्रभो ! मीं कर्णातें आजि निश्चयें मथितों; ।
 भीमाच्या तुझिया ही पायांचा शपथ सत्य हें कथितों. ॥ ४१

१. न ठेठे. २. राग. (निरंतर जो शांत, तो नव्या आलेल्या कोपा मनीं न ठेवी-असा जावार्थ). ३. नवीन. ('अक्षमे'चें विशेषण). नवी म्हणजे आजपर्यंत माहीत नसलेली. धर्माचा नेहमीं क्षमाच माहीत. म्हणून आज जी थोडी अक्षमा आली ती त्याला नवीच होती. पण धर्म हा नेहमींच क्षमाशील असल्यामुळे त्याच्या अंतःकरणांत ही नवी (परकी, अनोळखी)-अक्षमा कशी टिकणार ? अर्थात् ती टिकली नाही-हा भाव. ४. नर+ईश=धर्म. ५. दोन्ही डोळे. ६. गरुड. ७. पक्षिराज भुजगां गाजतो त्यापेक्षां कर्णानें आपल्या पराक्रमानें मला ज्यास्त जर्जर केले-हा भाव. भुज=बाहु, दोर्दंड अर्थात्-बाहुबळ, पराक्रम. ८. कैसें. माझ्यासारख्या पुण्यरहिताला कैसें प्राप्त होईल ? प्राप्त होणार नाही-हा भाव. ९. तपश्चर्या करिते झाले. १०. अन्वयः-जे अमित जन्म तपले [व] जे गुरुवेदाज्ञेसि सदा जपले ते सुकृती तया (रणीं मरण्यास) पात्र (योग्य) [होत]. ११. मला कर्णाच्या हातून प्राप्त झालेली दुर्दशा. १२. महेश्वर+अपचिती=शिवपूजा. १३. बंधूचा मनोरथरूप वृक्ष. १४. हें परंपरितरूपक. पादप सफल (फळांनीं भरलेला) होण्याची वेळ म्हणजे वसंतऋतु, म्हणून अर्जुनावर वसंताचा आरोप. १५. सकळांत घडलेल्याचा उद्धार करून. १६. सज्जनानें. १७. 'शपथ' शब्द मराठींत स्त्रीलिंगी वापरतात. पण संस्कृतांत तो पुल्लिंगी आहे. त्यास अनुसरून पंतांनीं 'पायाचा शपथ' असा प्रयोग केला आहे.

शपथ यमांचा कैरितों, गांडीवाचा हि, मारितों अरिला, ।
 कीं मीं मरतों आजि; प्रभुजी! संकल्प हा मनें वरिला. ॥ ४२
 कृष्णा! हा पण आपण सिद्ध करावा; जयद्रथवध रणीं ।
 तेंवि घडो कर्णाचा; तव कीर्ति, तव प्रताप, तव धरणी.' ॥ ४३
 कृष्ण म्हणे, 'कर्ण वधीं, विजया! तूं श्रीपुरारिचा भक्त, ।
 व्यक्तप्रतापकीर्ति त्रिजर्गा आहेसि तद्वरें शक्त. ॥ ४४
 त्वां राधेय वधावा, व्हावा जय तुज, सख्या! असा काम ।
 माझा सदैव आहे; चिंतितसें हें चि आठ ही याम. ॥ ४५
 हे काळजी तुला चि न, हा शौरि हि नित्य काळजी वाहे; ।
 शिवभक्तिनें न बाधे; नाही तरि होय काळ जीवा हे.' ॥ ४६
 ऐसें वदोनि केशव धर्मासि म्हणे, 'नृपा! कृपापात्रा! ।
 विजयाला दे आज्ञा, आशीर्वाकवच लेववीं गात्रा.' ॥ ४७
 धर्म म्हणे, 'ये बा! ये आलिंगन दे, विशंक हो वीरा! ।
 जें हित वक्तव्य बरें तें चि प्रिय बोलिलासि तूं धीरा! ॥ ४८
 न दिला म्यां हि, त्वां ही घावा न मनीं दुःखितला जागा, ।

१. नकुळसहदेवांचा. २. 'कथितों' असें पाठांतर. ३. इदनिश्चय. ४. पंतकृत द्रोणपर्व, अध्याय १४ पहा. ५. जयद्रथास मारिल्याची व पुढें कर्णास मारिल्याची जी कीर्ति व जी प्रतापाची ख्याती होईल ती सर्व तुझीच; माझी नव्हे. ही धरणी (धार्तेराष्ट्रास जिंकल्यानंतर भिळणारी पृथ्वी) तुझी. आम्ही केवळ निमित्तमात्र आहोत—हा भाव. ६. त्रिपुरांचा शत्रु जो शिव त्याचा. ७. ज्याच्या प्रतापाची कीर्ति सर्वश्रुत आहे असा. ८. त्या शकराच्या वरानें. ९. शत्रुनाशाचे कामीं समर्थ. १०. इच्छा. ११. अष्टौप्रहर. १२. मी कृष्ण देखील. १३. 'शिवभक्त म्हणोनि नसो' असाही पाठ आहे. १४. अन्वयार्थः—हे (ही काळजी) शिवभक्तिनें (शिवाच्या भक्तीमुळे, मी शिवभक्त आहे म्हणून) न बाधे; नाही तरि (मला शिवभक्तीचें साहाय्य नसतें तर) [हे काळजी] जीवा (माझ्या जीवाला) काळ (यम, मृत्यु) होय. नर-नारायण शैवाग्रगण्य होत, हें वाचकांनीं लक्षात ठेवावें. शिवभक्तिनें न बाधे=तूं (अर्जुन) शिवाचा भक्त असल्यामुळे ही काळजी तुला बाधत नाही—असा अर्थ केला तरी चालेल. १५. ही काळजी. 'चिन्तासम नास्ति शरीरशोषणम्' हें सुभाषितवचन प्रसिद्धच आहे. १६. आशी.+ वाक्+कवच=आशीर्वादरूप कवच. १७. शरीराला. १८. तूं माझी निंदा व आत्मस्तुति केलीस, त्यांत सत्य व हितप्रद अशींच वाक्ये आहेत व म्हणून मी तीं वाक्ये प्रियच समजतो—हा भाव. १९. बोलावयास योग्य. २०. निंदेला.

- जा गायनजनधनयश जोडीं, तूं व्यसनसेतु माजा गा ! ॥ ४९
- गुरुचरणीं पार्थ जडे, जैसी मधुशर्करारसीं मुंगी. ।
- त्याच्या शिरःसरोजीं, त्यातें भेटोनि, भूप तो हुंगी. ॥ ५०
- प्राज्याशीर्वादांहीं गौरव पौरवकुलेश करि त्याचा, ।
- मतिताप हरी, दावी गुण मेघाचा धरतिहरित्याचा. ॥ ५१
- जिष्णु म्हणे, 'जसि मंगलहेतु त्रिपुरारिच्या शिरीं गंगा, ।
- हे भवदाशीर्देवी माझ्या हि शिरीं तशी च अव्यंगा. ॥ ५२
- जेणें तुझा पराभव केला त्याचा कधीं न वध राहें; ।
- मारीन आजि अरिला; प्राशिल तच्छोणितासव धरा हे. ॥ ५३
- कर्णातें मारीन प्रभुजी ! सत्यें तुझ्या पदा शिवतो; ।
- मीं दुर्बळ चि, परि प्रभु भजदभिमानी असे सदाशिव तो.' ॥ ५४
- नृपति म्हणे, 'विजयी हो; जा, कर्णातें वधूनि ये तूर्ण; ।
- यां श्रीहरिप्रसादें दासांचा आजि काम हो पूर्ण.' ॥ ५५
- गुरुचा निरोप घेउनि, जिष्णु म्हणे, 'कृष्णजी ! उठा, चाला; ।
- आणा सज्ज करुनि रथ, जोडूं सद्यश वधूनि नीचाला.' ॥ ५६
- तेव्हां कृष्णाज्ञेनें दारुक रथ सज्ज करुनियां आणी; ।

१. शौर्यानें शत्रुनाश करून तद्रर्णनपर गीत गाणाऱ्या गायकांचें जें धन (म्हणजे तुझ्या कीर्तिरूप गीतांचा भरणा) तें विपुल करून टाक. गायन=गायक, गाणारा. २. संकटांतून वारणारा. ३. मधाच्या व साखरेच्या रसांत. (गुळाला मुंगळा चिकटतो तसा). ४. आलिंगन देऊन. ५. शिरःसरोजीं हुंगी=मूर्धाभिघ्राण करी. मूर्धाभिघ्राण हें प्रेमाचें चिन्ह असे, असें पुराणादिक ग्रंथांवरून दिसतें. 'आलिंगनि. करवाळनि. हंगनि शिर. पसनि लोचनें पदरें.'-सातारामायण. ६. पुष्कळ आशीर्वादांनी. ७. धर्म. ८. अर्जुनाचा. ९. मनस्ताप, संताप. १०. धरा+आति+हरित्याचा=पृथ्वीची पीडा दूर करणाऱ्या मेघाचा. ११. मंगलाचें कारण, कल्याणाला कारणीभूत. १२. भवत्+आशीः+देवी=आपला आशीर्वादरूप देवी. १३. अवयवांनीं संपूर्ण अशी, जिच्या सामर्थ्यांत किमपिही उणें नाही अशी, पूर्ण सामर्थ्यवती. १४. वध न राहें=वध झाल्यावांचून राहात नाही. १५. त्याचें रक्तरूप मद्य. १६. पृथ्वी. १७. भजत्+अभिमानी=भक्तांचा अभिमानी. ह्या गीत्यर्थातील 'सदाशिव' ह्या समस्त पदाचे ठिकाणी 'सदा शिव' अशीं व्यस्त पदे करावयास हरकत नाही. अन्वयः-मीं (अर्जुन) दुर्बळ चि [आहें] परि प्रभु शिव तो (तर) सदा (सतत, नित्य) भजदभिमानी असे (आहे, जागृत आहे, साहाय्य करण्यास तत्पर आहे). १८. लवकर. १९. या दासांचा=आमचा, पांडवांचा. २०. कृष्णाचा सारथी.

त्यावरि चढले दोवे यदुकुरुवर चक्रसद्धनुष्पाणी. ॥	५७
कर्णवधाचा केला पण, पण चिंता करी विजय वाटे; ।	
सर्वांगी धर्म सुटे, धर्म फुटे, मतिसे फार भय वाटे. ॥	५८
तें जाणे ह्रत्साक्षी, जो करितां चिंतना भवा खाणी, ।	
तो, धैर्योत्साहार्थ स्वपदरता पद्मनाभ वाखाणी. ॥	५९
वर्णी ज्या ज्या दावी पूर्वी लीला रणांत वासवि त्या, ।	
तेव्हां सुहृत्प्रताप प्रभु तो प्रतिभट करी नवा सवित्या. ॥	६०
हरिलें भय, दिधलें बळ, वाढविलें तेज जिष्णुचें हरिनें; ।	
भ्रमोत्साह न व्हावें म्हणउनि मन बोधिलें परोपरिनें. ॥	६१
होतां भगवदनुग्रह कर्णवर्धी कायवाङ्मनं सजला; ।	
प्रभुसि म्हणे, 'भवदंघ्रिस्वरु देयील जय रणीं मजला.' ॥	६२
जाती नरनारायण; तों युद्धीं भीमसेन रणदक्ष ।	
बोले असें विशोका निजसारथिला, वधूनि रिपु लक्ष. ॥	६३
'धृतराष्ट्रसुतबलाप्रति रथ ने, त्यांचें करीन मीं कैदन; ।	

१. यदुवर+कुरुवर=कृष्णार्जुन. २. चक्रपाणी=कृष्ण व सद्धनुष्पाणी (गाडीवपाणी)=अर्जुन. सत्+धनुः=चांगलें धनुष्य (गाडीव). ३. प्रतिज्ञा. ४. परंतु. ५. मार्गी. ६. कवच. एकाचाच्या अंगांत वीरश्रीचा संचार झाला असतां छाती फुगल्यामुळे कवच फुटून जाणें संभवनीय आहे. परंतु येथें तसा प्रकार वर्णिलेला नाही. तेव्हां चिलखत फुटणें संभवनीय दिसत नाही. म्हणून शका अशी येते की, मूळपाठ 'धर्म फुटे, धर्म सुटे' असा असावा. श्यालेल्या मनुष्याच्या अंगास घाम सुटणें व त्याच्या हातांतून धर्म (ढाल) गडून पडणें, साहजिक आहे. ७. मनाला. ८. हृदयातील गोष्ट जाणणारा. ९. चिंतना करिता (चितन केल्यास, भगवन्नामाचें स्मरण केल्यास), जो (पद्मनाभ) भवा (त्या भक्ताच्या ऐहिक बधनास) खाणी (खणून टाकी; निवारण करी), तो पद्मनाभ स्वपदरता धैर्योत्साहार्थ (धैर्य व उत्साह हीं उत्पन्न व्हावीं म्हणून) वाखाणी—असा अन्वयार्थ. १०. स्वपदीं जो लीन त्या अर्जुनास. ११. कमलनाभ (कृष्ण). १२. इंद्रपुत्र, अर्जुन. १३. मित्राचा प्रताप. १४. तेव्हां तो प्रभु (कृष्ण) सुहृत्प्रताप (आपला मित्र जो अर्जुन त्याचा प्रताप) सवित्या (सूर्याला) नवा प्रतिभट (प्रतिस्पर्धी वीर, बरोबरीचा वीर) करी; अर्जुनाचा प्रताप न सूर्याचा ताप बरोबर आहेत, असें वर्णन करी—हा भाव. १५. सूर्यास. १६. कारकदीपक अलकार. जेथें अनेक क्रियापदांचा एका कर्त्याशी संबंध (अन्वय) असतो व वर्णन हृदयगम असतें, तेथें हा अलकार होतो. १७. धैर्यहीन. १८. अनेक प्रकारांनीं. १९. काया-वाचा-मनैकरून. २०. सज्ज झाला. यास कर्ता 'जिष्णु' अध्याहत.. २१. भवत्+अंघ्रि+स्वः+तरु=तुमचे चरणरूपी कल्पवृक्ष. २२. संहार, कत्तल.

मद न उरवीन त्यांचा, दावीन त्यांसि मृत्युचें सदन.' ॥ ६४
 दावी विशोक ती गति, ठावी युद्धांत मातलील जे, ।
 सखनदी ही जीतें प्रावृट्काळीं हि मातली लाजे. ॥ ६५
 भीमरथातें वेढिति पति अतिखळ धांतराष्ट्रकटककाचे; ।
 झाले, परि हंरिवरि करिवर जातां जेंवि, तेंवि भेट कांचे. ॥ ६६
 आधीं शिरें अरींचीं, मंग शस्त्रें, अर्जुनाग्रज छेदी; ।
 छिन्नभटांहीं रणभू, दर्भाहीं जेंवि झांकिली वेदी. ॥ ६७
 वेष्टुनि गुंडभ्रमानें अंगारातें पिपीलिक जळाले; ।
 उरले ते मग त्यातें सोडुनि बहु दूर तेथुनि पळाले. ॥ ६८

१. गृह. २. फार शत्रू पाहून हा शब्द वापरला आहे. ३. इंद्रसारथ्यास. मातली हा इंद्राचा सारथी. त्याच्या सारथ्यकर्म-कुशलतेचा मासला पहावयाचा असल्यास जिशास वाचकांनी काळिदासकृत अभिज्ञान-शाकुंतल नाटकाचा सातवा अंक पाहावा. ४. सद्याद्रि पर्वतांतून उगम पावणारी नदी (मोठ्या खळाळ्याची नदी-असा भावार्थ). ५. ज्या गतीला. ६. अन्वयार्थः-जीतें (भीमाचा सारथी विशोक यानें रथास दिलेल्या गतीतें) [पाहुनि] प्रावृट्काळी हि (पावसाळ्यांतही) मातली (पूर्ण सखनदी ही (सद्याद्रिंतून निघालेली नदीही) लाजे (आपल्या वेगापेक्षां मध्ये-
 अधिक म्हणून लज्जत).

म्हणून 'पति' हा शब्द अनेकवचनी वापरला आहे. ८. अत्यंत दुष्ट. ९. दुर्योधनाच्या सैन्याचे. १०. सिंहावर. ११. करींद्र, मोठा हत्ती. १२. थोडे. १३. कचे, शौर्यविहीन, बलहीन. काचे (मंदोत्साह) झाले-असा अन्वय. १४. भीम आधीं शत्रूंचीं शिरें व नंतर त्यांनीं सोडलेलीं शस्त्रें छेदी. म्हणजे शत्रूनें सोडलेले बाण येऊन लागण्यापूर्वीच भीम शत्रूंचीं शिरें तोडून नंतर त्यांचीं आपणाकडे येणारीं शस्त्रें तोडी. सारांश-बाण सोडण्यांत भीम इतका चपळ होता कीं शत्रूंनीं सोडलेलीं शस्त्रें आपणाजवळ येऊन पोचण्यापूर्वीच, तो आपल्या बाणांनीं त्यांचीं मस्तकें छादी व नंतर आपल्या बचावासाठीं त्यांनीं (शत्रूंनीं) पूर्वीच सोडलेलीं शस्त्रें तोडी. १५. अर्जुन-अग्रज=भीम. १६. जखमी झालेल्या वीरांनीं. १७. रणभूमी. १८. यज्ञभूमी. १९. गूळ आहे

जाळणाऱ्या भीमावर जाऊन काहीं नाश पावले, व काहीं पळाले, हा प्रकृत व्यवहार बणावयाचा आहे. पण त्याचा उल्लेख न करितां त्याचे ठायीं पिपीलिकसंबंधी अप्रकृत व्यवहारसंबंध बणिला आहे, म्हणून ललित. प्रकृत व्यवहाराचा उल्लेख करून हा अप्रकृत व्यवहार बणिला असता, तर निदर्शना नामक अलंकार झाला असता. २२. जळल्यानंतर जे शिल्लक राहिले ते (डोंगळे).

भीम म्हणे सूतातें, 'ऐक विशोका ! न चित्त मी मरणा; ।	
सोडीना चि कधीं ही हा निर्मलकीर्तिवित्त भीम रणा. ॥	६९
धर्मप्रवृत्ति न कळे म्हणउनि मन फार होतसे कष्टी; ।	
अंधाचें पुष्कळ ही निष्फळ बळ होय सांडतां यष्टी. ॥	७०
पार्थ हि अद्यापि न ये; प्रायः स्वस्थ चि नसेल रौजवर; ।	
व्यर्थ चि गेलें यश जें मेळविलें श्रम करुनि आजवर. ॥	७१
जीवंत असति ते कीं नसति कळेना. अहा ! महाकष्ट ! ।	
झालों नृपाधिनें मीं व्याकुळ, जैसा महाहिनें दृष्ट. ॥	७२
आम्हीं जन्मापासुनि बहु दुःख चि भोगिलें न सुख लेश, ।	
जपतो हरावया हा दुर्योधन आमुचे अंसु खलेश. ॥	७३
हो कांहींतरि. आधीं करितों मीं आजि ओस खळगेहें, ।	
वाटे खलबल, सुपथीं कांटे, धोंडे चि, खोल खळगे हें. ॥	७४
सांग विशोका ! माजीं शस्त्रें उरलीं किती ? पहा नीट, ।	
धीट असें मीं युद्धीं, रगडीन पदें चि रिपु जसे कीट. ॥	७५
सांगे विशोक, 'षडयुत मीर्गण आहेत, पाहिली खूण; ।	
अयुत क्षुरप्र भेळ हि, भरले आहेत हे तुझे तूण. ॥	७६

१. निर्मल कीर्ति हेंच आहे ज्याचें धन, असा. २. धर्मराजाकडील वार्ता. ३. दृष्टांत. येथें धर्म हा अंधळा, व भीम हा त्याची काठी—असें समजावयाचें. कारण भीम हा धर्मराजाजवळ नसल्यामुळे, अंधळ्याची काठी सांडल्यामुळे त्याची जशी स्थिति होते, तशीच ह्या प्रसंगी धर्मराजाची स्थिति झाली होती. ४. काठी. ५. बहुतकरून ६. क्षेम, सुखरूप. ७. धर्म. ८. राजा धर्माला जर कांहीं अपाय झाला असेल, तर—असा भाव. ९. धर्माजुन. १०. राजा जो धर्म, त्यास प्राप्त झालेल्या केशामुळे, धर्मविषयक काळजीमुळे. ११. मोठ्या सर्पानें. १२. दश झालेला. (ज्यास सर्प चावला आहे, तो जसा व्याकुळ होतो तसा). १३. प्राण. १४. खल+ईश=दुष्टस्वामी, मोठा दुष्ट. १५. धर्म जीवंत असो किंवा नसो. १६. दुष्टांचीं घरे. दुष्टांचा नाश करितों—असा भाव. १७. चांगल्या रस्त्यांतील. १८. हें खलबल (दुष्ट कौरवांचें सैन्य) सुपथीं कांटे, धोंडे [व] खोल खळगे चि [होत]—असा अन्वय. खळबळ हें कांटे, धोंडे व खळगेच होत, असें वाटे—असा अर्थ केला तरी हरकत नाही. १९. पायानेंच. २०. किडे. २१. षट्+अयुत=साठ हजार. अयुत=दहा हजार. २२. बाण. २३. चिन्ह, निशाणी. २४. दहा हजार. २५. बाणविशेष, क्षुरप्र. (याच्या अग्राची आकृति घोड्याच्या खुरासारखी केलेली असते). २६. भाल्याच्या आकृतीचा बाण. २७. रथांत शिल्लक असलेले भाते.

नाराच सहस्र-युग, प्रैदर सँहस्रत्रय प्रभो ! आहे; ।

तोमैर, मुँदर, शँक्ति, प्रास हि आहेत पुष्कळ चि वा ! ॥ ७७

असुरबळीं काळीसी जी दावी खळबळीं प्रताप गदा ।

आंहे, अहितगणा जसि हँरिकीर्तिसुधा सँमस्तपापगदा. । ७८

तूझे सर्वप्रहरणजातशिरींचे अनर्घ्य बाहु-मणी, ।

विजयी सदा असावे; देतिल हे अँशनिला हि वा ! हुँमैर. ॥ ७९

शखें सरळीं ऐसैं चिर्तीं आणूं नको प्रभो ! भांडें; ।

करिशिल निजविँन खलबल भंगुनि, जेंवि भातिचें भांडें. ॥ ८०

भीम म्हणे, 'तरि करितों सोडुनि शर खलजनीं चँमत्कृला; ।

गातील देव सत्कवि; 'अँतुला' न म्हणोत नीच मँत्कृति. ॥ ८१

मीं सर्वांत कीं मज सर्व द्वेषी रणांत मथितील; ।

आँवालवृद्ध माझें सद्यश सप्रेम नित्य कथितील. ॥ ८२

स्वस्थ असावा राजा, यावा जय सँयदुनायक, विशोका !

हँरिदर्शनें पशु हि सुखमय, मग न त्यजिल काय कवि शँका ? ॥ ८३

१. लोखंडी बाण. २. युग=चार ही संख्या दशैविणारी सज्ञा. युग=युग्म, जोडी-असाही अर्थ आहे. ३. शरीराचें विदारण करणारा बाण. ४. तीन हजार. ५. गुरगुज, (हा पुसळण्याच्या रवीसारखा असतो). ६. मुद्गळ. ७. शखविशेष, ज्यास सैती किंवा भल्ली म्हणतात, ती. ८. माला. ९. असुरबळा काळसा (काला रवासारखा) [किंवा] समस्तपापगदा जसि हरिकीर्तिसुधा [तसी] जी गदा खळबळीं अहितगणा (शत्रुसमुदायाला) प्रताप दावी, [ती] आहे-असा अन्वय. बरील गीर्तीत सांगितलेलीं शखें आपणाजवळ आहेत, पण तीं संपलीं तरी आपली प्रभावशाली गदा आपल्याजवळ आहेच-असा भाव. आहे=विद्यमान आहे, धड आहे. १०. हरिनाम-सरणरूपी अमृत. ११. समस्त+पाप+गदा=सर्वपापरूप रोगास. १२. सर्व शखसमुदायांत श्रेष्ठ असे. 'बाहुमणी' या शब्दाचें विशेषण. या सर्व शखांपेक्षां तूझे असामान्य बाहूच शिरोभूत (श्रेष्ठ) होत-हा भाव. १३. अमूल्य. १४. वज्रालाही. १५. टक्कर. १६. येथें जीवन ह्या शब्दावर श्लेष आहे. (१) जीवनशक्तिरहित, उत्साहरहित, निस्तेज; (२) जलरहित. १७. चमत्काराला. १८. अनुपमा. 'मत्कृतिला' याचें विशेषण. १९. माझ्या कृत्यास. अनुरूप गीति:-आर्वेला मानियलें बहु, पाडुनि सज्जनीं चमत्कृतिला । खळचि न मानिति जैसे, बहु दूषणसज्ज नीच मत्कृतिला. ॥ (सभापर्व, अध्याय ५।११५). २०. वैरी. २१. बालांपासून तीं वृद्धांपर्यंत सर्व. येथें 'जन' हा शब्द अध्याहत घेतला पाहिजे. २२. कृष्णासह. २३. धर्म स्वस्थ असला पाहिजे न अर्जुन कृष्णासह परत आला पाहिजे. कारण काय, तर कृष्णाच्या दर्शनानें पशूही

सूता ! भूताधिपशरभम्र जसे त्रिपुरदैत्य सहसा रे ! ।	
कां झाले हे कौरव भम्र ? पहा पळति वीरसह सारे. ॥	८४
जाणों, अर्जुन आला; हीं शरजाळें तेंदन्य न रचील. ।	
धन्वी एक हर, दुजा जिष्णु, धनुर्धर उंगे चि वरचील. ॥	८५
येतां सिंह मृगांचें यूथ तसें शत्रुबळ विशोका ! हें ।	
झालें भम्र, भयार्त, अमलें सर्वत्र; तूं हि वा ! पाहें'. ॥	८६
त्यासि विशोक म्हणे, 'थंद्भुजबळनिधिला नसे अवधि, राहे ।	
अहित न यदृष्टिपुढें, तेंदुनुरव ऐक गा अंबधिरा ! हे'. ॥	८७
झालासि बधिर ? कां हे गांडीवाचे न नाद आधिकसी ? ।	
आला सार्जुन यादवनाथ. उपेक्षील बाळ औयि कसी ? ॥	८८
दिसतो कपि ध्वजाग्रीं, जो तृणसम शत्रुसैनिकां गणितो, ।	
भवदनुजकिरीटींचा दिनमणिसम झळकतो महामणि तो. ॥	८९
प्रभुच्या दक्षिणपार्श्वीं प्रलयतरणिमंडलाभ तें चक्र, ।	
ज्या श्रीसुंदरनातें स्तवितो जोड्ढनि कर सदा शंक्र. ॥	९०
प्रभुवक्षस्थलवल्लभ कौस्तुभमणि झळकतो पहा गा ! तो, ।	
सज्जन, केलंकितपना त्रैजुनि, सदा ज्यौं सुखावहा गातो. ॥	९१

सुख पावतात. तेव्हां शहाणा जो भसे, तो कृष्णदर्शन होतांच सुखी कसा होणार नाही ? यांत कैमुतिकन्यायाचा काव्यार्थापत्ति नामक भलेकार आहे. मग [तो] कवि शोका न त्यजिल काय ? (आपल्या दुःखाचा त्याग नाही का करणार ?)—असा अन्वय.

१. शंकराच्या बाणांनीं पराभूत झालेले असे. २. एकाएकी, अकस्मात्. ३. तत्पक्षीय वीरांसह. ४. अर्जुनाहून वेगळा. ५. नामधारी, खोटे. ६. वरकड. मागे पृष्ठ ३१९ टीप ५ पहा. ७. ज्याच्या बाहुबलरूपी समुद्राला. ८. स्थलमर्यादा. ९. तत्+धनु+रव=त्या अर्जुनाच्या धनुष्याचे शब्द. १०. ज्याचे कान धड आहेत अशा, जो बहिरा नाही अशा (भीमा !). साभि-
प्राय विशेषण. ११. हे तदुनुरव. १२. हयगय करील, टाकील. अर्थांतरन्यास. १३. आई,
माता. १४. अर्जुन. १५. महामणि दिनमणिसम, व शत्रुसैनिक तृणसम. १६. भवत्+अनुज+
किरीट=तुझा बंधु जो अर्जुन त्याच्या सुगुटातील. १७. सूर्यासारखा. १८. प्रलयकालच्या सूर्य-
मंडलासम प्रभा ज्याची, असें. १९. कृष्णाच्या चक्राचें नाव. २०. इंद्र. इंद्र स्तवितो असें
म्हणण्याचें कारण असें कीं, इंद्राकरिता विष्णूनें अनेक दैत्यांचा संहार केला होता.
२१. कृष्णाच्या उरोभागाला प्रिय वाटणारा. वल्लभ=प्रिय, प्रेम करणारा. २२. चंद्रसूर्यांस.
२३. चंद्रसूर्यांस स्तवण्याचें सोडून त्या कौस्तुभमण्यास सज्जन गातो, म्हणजे चंद्रसूर्यांपेक्षां

तो पांचजन्य दरवर हरिपार्श्वीं शुद्ध सैद्यशःपुंज; ।

तो देवदत्त दिसतो जो विजयश्रीविलाससत्कुंज. ॥

९२

गज सप्तशत, चतुःशत रथ, पति तुरंग अमित भवदनुजें ।

मथिले; सुयोधनें जय जिंकावा तरि, न काय भव दनुजें ? ॥ ९३

मांसुति म्हणे, 'विशोका ! प्रियंकथनें पावलों सुविश्राम; ।

म्यां तुज दिधले विशंति रथ, शत दासी, चतुर्दश ग्राम.' ॥ ९४

अध्याय चव्वेचाळिसावा.

अर्जुन हरिला सांगे, 'भीमापार्शीं च शीघ्र रथ ने हा.' ।

कृष्ण म्हणे, 'बा ! नेतों. हो पूर्ण तुझी अरातिमथनेहा.' ॥

१

रथ चालवी यदूत्तम जाया भीमाकडे, तथा कार्ळी, ।

पार्थें बहु भट वधिले, होता स्वर्भोग ज्यांचिया भाळीं. ॥

२

दूरुनि अनुजपराक्रम पाहे भीम, प्रसन्न होय महा; ।

आपण हि कटक मर्दी; तें म्हणती लोक, 'काय हो ! यम हा !' ॥ ३

गज दश सहस्र, शत रथ, हय पंच सहस्र, युद्धभूमिगतें ।

भीमें हर्षें वधिले; नरवीर हि दोन लक्ष दोन शतें. ॥

४

हा मणि अधिक तेजोयुत आहे—हा भाव. २४. कौस्तुभमण्वास. २५. सुखदात्यास. कौस्तुभमणि हा चंद्राप्रमाणें डागळलेला नाही, किंवा सूर्यासारखा तापदायकही नाही, तर आणखी सुखदायक आहे, असें वर्णन असल्यामुळे यथे व्यतिरेकालंकार साधला आहे.

१. पांचजन्य नामक कृष्णाचा उत्तम शस्त्र. २. कृष्णाच्या बगलेंत. ३. सत्+यशः+पुंज=सुयशाचा ठेवा. ४. हा अर्जुनाचा शस्त्र. ५. विजयलक्ष्मीचें विलास करण्याचें उत्तम लवागृहच, भसा. अर्थात्—विजयश्री सहज साध्य करणारा. ६. तुमच्या धाकट्या भावानें. ७. [जरि] सुयोधनें जय जिंकावा, तरि दनुजें भव न [जिंकावा काय] ?—असा अन्वय. अर्जुनास सुयोधन जिंकील तर शिवास दैत्य जिंकील—हा भाव. ८. शिव. ९. दैत्यानें. १०. भीमसेन. ११. मला संतोष होईल अशी खबर सांगितल्यानें. १२. चांगली मनःशांति. १३. ही आनदाची बातमी सांगितल्याबद्दल वीस रथ, शंभर दासी आणि चौदा गांवे ही वक्षीस दिली. १४. अध्याय ७७—८१ व अध्याय ८२ श्लोक १—२९ इतका सुळांतील कथाभाग यांत आला आहे. १५. अराति+मथन+ईहा=शत्रु मारण्याची इच्छा. १६. स्वर्गभोग. १७. ज्याचिया (ज्या वीरांच्या) भाळीं (कप्राळीं) स्वर्भोग होता [असे] बहु भट तथा कार्ळी पार्थें वधिले—असा अन्वय. १८. समरांगणांत असलेल्या (भीमा)नें. १९. उत्साहानें.

- समरांगणांत भीमें रक्तनदी परमदुस्तरा भरिली; ।
 त्या हि महाभीमेनें जीवन्मृतवीरवरचमू हॅरिली. ॥ ५
- दुर्योधन माम्याला सांगे, 'त्वां भीमसेन वारावा.' ।
 वांच्छी पँटहध्वानें लोपाया प्रलयघननवारावा. ॥ ६
- बहु भांडे परि पडला भीमशरें पँसरुनीं भुजा शकुनी, ।
 गरुडापुढें न हंस हि गुंण मिरवी; मग कैसा दुजा शकुनी ? ॥ ७
- जाला तो शकुनि करुनि रण पात्र जसा वृथा श्रमा, म्यां तें ।
 कथुनि तसें व्हावें कां ? नृपे पळवी मूर्च्छिता स्व माम्यातें. ॥ ८
- दुर्योधन भीमभयें झाला, सोडूनियां मदा, विमुख; ।
 तें तँचमू हि पँरार्था, सूर्याला रात्रिसी, न दावि मुख. ॥ ९
- त्या समयीं अपराण्हीं कर्ण क्षोभे वनीं दवानळसां; ।
 तेव्हां भीम हि पावे कलिच्या क्षोभें पराभवा नळसा. ॥ १०
- कर्णशर क्षोभविति धर्मबळा, जेवि सागरा मकर, ।
 सुर, मुनि म्हणती, 'धन्य ! छौत्रिं बहु सँनुराग रँमकर.' ॥ ११
- तेव्हां सर्वे हि म्हणती, 'सूर्य महावीर कर्ण, नक्षत्रें ।
 इतर भट.' असें केलें त्याचें सर्वत्र वर्णन क्षत्रें. ॥ १२

१. तरण्यास कठीण अशी. २. मोठ्या भयंकर नदीनें. ३. जिवंत असून मृतवत् असलेल्या वीरांची सेना. ४. पराभूत केली. ५. शकुनीला. ६. दुदुभीच्या शब्दानें. ७. अलकार—असंभव. ८. प्रलय+घन+नव+आराव=प्रलयमेधाच्या नवीन ध्वनीस. ९. अस्ताव्यस्त, हातपाय सांवरण्याचेंही सामर्थ्य उरलें नाहीं, इतका हतवीर्य होऊन. १०. स्वतःच्या ठायीं असलेल्या वेगाचें आधिक्य. ११. काव्यार्थापत्ति. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १२. पक्षी. १३. हें धृतराष्ट्रास कथा सांगणाऱ्या संजयाचें म्हणणें. १४. वृथा श्रमी. १५. दुर्योधन. १६. रणांतून पलायित. १७. त्याचें (दुर्योधनाचें) सैन्य देखील. १८. पृथेचा पुत्र जो भीम, त्याला. १९. अपराणह=मध्यान्ह व सायान्ह ह्यांमधला काळ. २०. वणव्याप्रमाणें. दव म्हणजेच वणवा, अरण्याशि; तेव्हां येथील 'अनल' हा शब्द आगांतुकच होय. २१. तेव्हां कलिच्या क्षोभें नळसा (नळ जसा कलिच्या प्रतापानें पराभव पावला तसा) भीम हि [कर्णाच्या क्षोभें] पराभव पावला. २२. नलराजासारखा (पंतकृत वनपर्व, अध्याय ४ पहा). २३. क्षिप्याचे ठायीं. २४. स+अनुराग=प्रीतियुक्त. २५. परशुरामाचा [वरद] इस्त. परशुराम हा कर्णाचा गुरु. (मार्गे अध्याय २२ पहा). २६. महावीर कर्ण [हा] सूर्य [होय. व] इतर भट (योद्धे) [हे] नक्षत्रें (नक्षत्रांप्रमाणें तेजोहीन, अर्थात् पराक्रमहीन) [होत]—असा भाव. २७. क्षत्रियांनीं.

भीमादिकां न आटे, कर्ण करी कटककदन कोपानें, ।
 सिंहें गोधन मथितां, काय करावें झटोनि गोपानें ? ॥ १३
 इतुवयांत जिष्णु कुरुबलमथन करुनि, वाहवूनि रक्तनद्या ।
 येतां, म्हणे, 'मुकुंदा ! वृषकालकरीं स्व भीम भक्त न द्या. ॥ १४
 तो कर्णकेतु दिसतो, ते भीमप्रभृति करिति रण त्यासीं, ।
 चर्चा करिति जसे बहु एकासीं वेद-पाठ म्हणत्यासीं. ॥ १५
 ते पांचाळ पळाले, त्यांमार्गे धार्तराष्ट्रनृप आहे; ।
 तच्छुभ्रच्छत्र पहा, जें पूर्णसुधाकरोपमा लहें. ॥ १६
 मधुकोशाला सरघा, कृतवर्मा द्रौणि कृप तसे रीया ।
 रक्षिति, पहा मुकुंदा ! मोटी यांची सुयोधनीं मीया. ॥ १७
 जो सारथि, सुखधामा ! तुजसम शूर हि नवांबुदश्यामा ! ।
 आला अरिच्या कामा तो राजा शल्य आमुचा मामा. ॥ १८
 ने रथ तेथें जेथें कर्ण करितसे मदीयबलदमना; ।

१. आटे=आटोपे—हा शब्द पंतांनीं द्रोणपर्व, अध्याय ३ श्लोकां ५० मध्ये योजिला आहे.
 २. झटोनि काय करावें ? म्हणजे झटूनही उपयोग नाही—हा भाव. ३. गुराख्यानें. ४. 'मुकुद'-
 शब्द प्रस्तुत स्थलीं साभिप्राय आहे. मुक्त करणारा तो मुकुंद; प्रस्तुत स्थलीं भीमास मुक्त
 करावयाचें आहे. परिकरांकुरालंकार. ५. कर्णरूपी काळाच्या हातांत. ६. आपला भक्त
 भीम. ७. चर्चा=पुनरावृत्ति, वादविवाद. वेदपाठ म्हणणाऱ्यांची परीक्षा घेण्याच्या उद्देशानें जसे
 निरनिराळे पंडित त्यास जटा, घन, उदात्त, अनुदात्त, शाखाभेदांचीं पाठांतरे, इत्यादिकांविषयीं
 अनेक प्रश्न विचारून त्रास देतात, व तो खरा जाणता असल्यास त्या सर्वांस सदुत्तरे देऊन
 संतुष्ट करितो, त्याप्रमाणें कर्ण सर्वांशीं युद्ध करित आहे—हा भाव. पेशव्यांच्या दरबारीं विद्वानांस
 दक्षिणा देण्याकरितां श्रावणांत परीक्षा होत असे. त्या समयीं विद्वानांची जी कठीण परीक्षा होत
 असे, त्यासारख्या स्वतः पाहिलेल्या प्रसंगावरूनच पंतांस हें सादृश्य सूचलें असावें. ८. वेदपाठ=
 वेदाचें पठण (वाचन) किंवा—वेद पाठ (तोंडपाठ) म्हणणें. 'वेद पाठ-म्हणत्यासीं' असा पाठ
 स्वीकारिला, तरी अर्थहानी होत नाही. ९. दुर्योधन. १०. त्याचें पांढरें छत्र. ११. पौर्णिमेच्या
 चंद्राची उपमा. १२. लाभे, प्राप्त होई. दुर्योधनाचें छत्र अत्यंत शुभ्र होतें—असा अर्थ. १३. मधाच्या
 पोळ्याला. १४. मधमाशा. १५. दुर्योधनाला. १६. प्रेम. १७. सारथ्यकर्मांत कुशल असा.
 १८. सुखाचें आश्रयस्थान. १९. तुजसम जो सारथि, तुजसम जो सुखधामा, तुजसम जो शूर
 व तुजसम जो नवांबुदश्यामा—असा अन्वय केला, तरी तो अर्थास परिपोषकच आहे. २०. नूतन
 मेघाप्रमाणें श्यामवर्ण अशा कृष्णा ! २१. कर्णाच्या. २२. कामा आला=उपयोगी पडला.

सरत असेल वृषदहनदग्धकृष्णमित्रजलद मनी. ॥ १९

हरि हर्षे हरि हांकी; तै हरिणाचा चि न हरिती सर्व ।
ते, ऐसे जवन लव न पवनकुमारीं हि उरविती गर्व. ॥ २०

शल्य कपिध्वज पाहुनि कर्णासि म्हणे, 'पहा महाबाहो ! ।
आला अर्जुन, सावध आता युद्धार्थ शीघ्र तूं वा ! हो. ॥ २१

येतो कसा पहा रथ; पथ सेना सोडित्ये पहा त्यातें, ।
सिकतांची भित्ति जसी पूरातें निजपथें वहात्यातें. ॥ २२

त्वां धर्मभंग केला, भीम हि बहु पीडिला असें कळलें; ।
त्यांची कैवारी जय आला यद्यश कधीं नसे मळलें. ॥ २३

रक्षक पृष्ठां पार्श्वीं नाहीत, पहा, अहा ! महाभागा ! ।
भाग्ये एकाकी जय सांपडला साधें आपुल्या भागा. ॥ २४

तूं चि समर्थ जयाला वाराया, सागरा जसी वेळीं, ।

१. कर्णरूप अग्नीनें दग्ध झालेल्या माझ्या सैनिकांच्या (मना). २. अर्जुनरूप मेघ. ३. या गीत्यर्थात हकाराची सहा वेळां आवृत्ति झाली आहे. ४. घोडे. ५. तै ते (हरि) हरिणाचा चि (फक्त हरिणाचाच) सर्व गर्व हरिती [असें] न; [तर] ते ऐसे जवन [कीं] पवनकुमारीं हि लव गर्व न उरविती—असा अन्वय. ६. वेगवान्, चपल. ७. मारुतीचे ठायीं देखील. ८. (अर्जुनाच्या रथावरील) कपियुक्त ध्वज (पताका). ९. तू युद्धार्थ शीघ्र सावध हो—असा अन्वय. १०. मार्ग. ११. वाळवेची. 'सिकता' ह्या शब्दाचा संस्कृतांत अनेकवचनी प्रयोग होतो. १२. भित्त. 'भित्तिः प्रदेशे कुड्ये च' इति विश्वः. १३. निजपथें वहात्यातें पूरातें=आपल्या (सिकतांच्या भित्तीच्या)कडे वहात येणाऱ्या प्रवाहास. जसा वाळूचा बांध पाणी अडवू शकत नाही, त्याप्रमाणें [कौरवांचें] सैन्य अर्जुनास अडवू शकत नाही—असा भाव. १४. धर्मराजाचा पराभव. १५. अर्जुनास कळलें—असा भाव. १६. 'त्याचा' असें पाठांतर. १७. अर्जुन. जय (अर्जुन) आला नाही, तर प्रत्यक्ष जय (विजय) च आला—असा ध्वनितार्थ. १८. अर्जुनाचा युद्धात कधींही पराभव झाला नाही, या गोष्टीस उद्देशून हें वाक्य आहे. या गीत्यर्थात 'जय' हा जो अर्जुनपर्यायी शब्द वापरला आहे, तो सामिप्राय आहे. म्हणून येथें परिकरांकुरालंकार. १९. मार्ग. २०. वाजूस. २१. पकटा, बरोबर दुसरा कोणीं नाही असा. २२. कार्यभाग. किंवा—भाग=वांटा, नेमून दिलेले काम. अर्जुनास मारण्याचें तुझ्यावर सोपविलेले काम साधून घे—हा भाव. २३. सीमा, मर्यादा, समुद्राचा किनारा. 'वेला स्यात्तीरनीरयोः' इति विश्वः; 'वेला काले च सीमायामब्धे. कूलविकारयोः । आच्छिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने. ॥' इति वेदिनी.

- हाकूं हय ? दे आज्ञा; जयकामा ! दुर्लभा असी वेळा. ॥ २५
- गंधद्विपदृष्टिपुढें समदगजघटा जसी कधीं न टिके, ।
- जिष्णुपुढें तसि सेना वैध पावे; वीर येथ कां लटिके ? ॥ २६
- दिग्विजयीं होते जें, तें चि असो धैर्य जें असामान्य; ।
- हा जिष्णु जसा लोकीं, अन्य धनुर्धर नसे असा मान्य.' ॥ २७
- कर्ण म्हणे, 'सत्य वदसि, "धैर्याची धरुनि घट्ट कास रहा." ।
- वदलासि यथार्थ नृपा ! मज झाला प्राप्त धन्य वासर हा. ॥ २८
- जो एकवीर, सद्गुणरत्नाकर, शंभुमान्य, हरिसख, या ।
- पार्थासीं द्वैरर्थ; हें वर्णू निज भाग्य कोठवरि सखया ! ॥ २९
- जो केला सर्वस्वा पाशुपतास्त्रासि पात्र ईशानें, ।
- वरिलें ज्याचें सारथिपण हि हरीनें जगत्रयेशानें. ॥ ३०
- ज्याला दिलीं निजालें शंकादि समस्त लोकपाळानीं, ।
- तो सत्कीर्तिगतिप्रद भेटविला आमुच्या कपाळानीं. ॥ ३१
- शल्या ! पुराण ऋषि नरनारायण जाणति प्रभूत नैय; ।

१. जयाची इच्छा करणाऱ्या (कर्णा !). किंवा—'जयकामा' हें पद चतुर्थ्यन्त घेऊन, जयकामा (जयाची इच्छा करणाऱ्या पुरुषास) असी वेळा दुर्लभा [होय]—असा अन्वय करावा. २. समय. ३. भदोन्मत्त हर्तीच्या दृष्टीपुढें. ४. गर्वयुक्त हर्तीचा समूह. ५. 'वध पावति वीर' असें पाठांतर. ६. [हे] लटिके (खोटे, नांवाचे) वीर येथ (या युद्धांत) कां (कशाला)—या खोट्या वीरांचें अर्जुनापुढें कांहीं चालत नाही, तसात् त्यांचा युद्धांत कांहीं एक उपयोग नाही—हा भाव. ७. कर्णानें अंगादि देशांवर चाल करून मोठ्या शौर्यानें दिग्विजय साधिला—ह्या कथानकास उद्देशून हें वाक्य आहे. तेंचि धैर्य असो=(कर्णा !) तेंच तुझे धैर्य आतां तुझ्या ठिकाणीं विद्यमान असो (टिकून राहो)—असा भाव. ८. अद्वितीय, असाधारण. ९. उत्तरार्ध पूर्वार्धाचें कारण आहे, म्हणून काव्यालिंग. १०. हा लोकीं, पृथ्वीवर. ११. दिवस. १२. ज्याच्या बरोबरीचा दुसरा वीर नाही, असा. १३. सुगुणांचा समुद्र. किंवा—सद्गुणरूपी रत्नांचा आकर (खाण) च असा. १४. दोघां रथ्यांचें युद्ध, इंद्रयुद्ध. १५. शिवानें. १६. जगत्रय+ईश=स्वर्ग, मर्त्य व पाताल या तिन्ही जगांचा स्वामी जो कृष्ण, त्यानें. १७. इंद्रादिक अन्य दिक्पालकांनीं. १८. सत्कीर्ति व सद्गति देणारा. (अर्जुनाचें विशेषण.) माझ्या मोठ्या भाग्यानें माझी अर्जुनाशीं गांठ पडली आहे. तो अर्जुन असा की, ज्याला मी मारिल्यास, तो मोठा पराक्रमी असल्यामुळे, माझा मोठा लौकिक होईल व ज्यानें मला मारिल्यास मला उत्तम लोक मिळेल—हा भाव. १९. नशीबानें, सुदैवानें. 'कपाळ' ह्याचा दुर्दैव, प्रतिकूल विधि—असा अर्थ आहे, परंतु येथें

- सुरकार्यार्थे कुरुयदुनाथांचे जाहले प्रभू तनय. ॥ ३२
- मीं शुद्ध युद्ध यांसीं निर्भयचित्तं करीन; काम रणीं ।
होतो पूर्ण; पहावा धर्मज्ञजनं हि दोष का मरणीं ? ॥ ३३
- ते ही नरनारायण म्हणतिल 'वीरोऽयमेव कौ' शल्या ! ।
श्रीमद्गुरुप्रसादें दावीन अशा सुयुद्धकौशल्या. ॥ ३४
- भीष्मद्रोणचरित्राहुनि कोणाचें चरित्र सन्महितं ? ।
परि तें हि विसरवीन स्वचरित्रें मीं करीन जन्महितं. ॥ ३५
- मीं घावरे करीन चि कृष्ण; जन्ही त्यांसि देवसेनांनीं ।
होऊनि युक्त, होइल युद्धांत सहाय देवसेनांनीं.' ॥ ३६
- ऐसें वदोनि सांगे नृपकृपकृतवर्मगुरुसुतांसि असें:- ।
'जिष्णु तुम्हीं पीडावा, मीं तुमच्या रक्षणीं समर्थ असें. ॥ ३७
- वर्षा अस्त्रे शस्त्रे, विकळ करा शत्रुला, उठा वेष्टा; ।
गतीप्रति गजसा, मजप्रति रिपु आणा; करूं नृदेवेष्टा.' ॥ ३८
- कर्णोक्तें ते जेव्हां शर वर्षति; म्हणति लोक 'नर मेला.' ।
सुर-भीरू म्हणति, 'शिवे ! पतिशोक शिवो कदापि न रमेला.' ॥ ३९

सुदैव, अनुकूल विधि-असा अर्थ केला पाहिजे. आमुच्या=आपल्या सर्व कौरवपक्षातील योद्ध्यांच्या. २०. फार प्राचीन काळापासून प्रख्यात असे. २१. पुष्कळ. २२. नीति, न्यायमार्ग.

१. कल्पशसंभूत दुर्योधनादि दुष्टांचा संहार करून सुरकार्य साधण्याकरितां. २. नर (अर्जुन) हा कुरुनाथाचा (कुरुकुलोत्पन्न पंडूचा) व नारायण हा यदुनाथाचा (वसुदेवाचा) तनय झाला-असा भाव. हा यथासंख्य अलंकार. कारण यथे अनुक्रमानें नरनारायण शब्दांचा कुरु व यदु शब्दांशी संबंध आहे. ३. शत्रूचें कर्णाचें केलेलें गीति २९-३२ यातील वर्णन व पुढची त्याचीं धैर्याचीं वाक्ये वीररसाचीं उत्तम उदाहरणें होत. ४. 'देही' असें पाठांतर. देही=मानवरूप धारण करणारे. ५. कौ (पृथिव्या) अय एव वीरः=पृथ्वीवर हाच एक वीर [आहे]-असें. ६. सज्जनांनीं गौरव करण्यास योग्य. ७. जन्मसाफल्य, जन्माचें सार्थक्य. ८. दोषे कृष्ण, कृष्ण व अर्जुन. ९. देवांच्या सेनांनीं युक्त. १०. देवांचा सेनापति, कार्तिकस्वामी. ११. आहे. १२. खळग्यापाशी. कल्पनासादृश्यः- 'दे धरुनि गजवरा खळगा.' (पतकृत सभापर्व, अध्याय ४।६). १३. नृ+देव+इष्ट=राजाचें प्रिय. १४. अर्जुन. १५. देव-स्त्रिया, देवांगना. १६. हे पार्वति ! १७. नारायण (कृष्ण) मरण पावल्यास होणारा शोक. वैधव्यदुःख किती दुःखदायक व असह्य असतें, हें ह्या उद्गारावरून दिसून येतें. १८. लक्ष्मीला.

- त्या कौरववीरांतें मंगुनि भीमासि भेटला जिष्णु, ।
 जैसा करुनि पराभव दैत्यांचा देवनायका विष्णु. ॥ ४०
- ‘आहे स्वस्थ नृप’ असें जातां चि सुवृत्त जेधवां सांगे, ।
 भीम म्हणे, ‘राधे ! हा स्वपराहितहेतु पाळिला कां गे !’ ॥ ४१
- भीमें आज्ञा देतां कर्णावरि जिष्णु जाय, तो नयनीं ।
 पाहोनि वेष्टिला दैश दुःशासनवीरबंधुनीं अयनीं. ॥ ४२
- त्यंजिले गुरुभाग म्हणुनि, पडले चि गळां मृतीच्छु कीं अरि ते ।
 वधिले पार्थे, सुजे अर्थीजन दवडिले कधीं न रिते. ॥ ४३
- मग नवैतिसंख्य आले संशप्तकवीर त्यांस ही निर्वेटी, ।
 विद्युद्द्युति रवितेजीं लोपे; मिरवील गुण कसी दिवटी ? ॥ ४४
- जातां कर्णाप्रति कुरुभटगण रोधी पथांत धंवलश्वा, ।
 पावे नाश न कां, जो झोवे हंरिच्या सुमुक्तकवला श्वा ? ॥ ४५

१. इंद्राला. २. ही उपमा योग्य आहे. कारण उपेद्र (विष्णु) हा इंद्राचा धाकटा बंधु व अर्जुनही भीमापेक्षा लहान. ३. धर्मराज. ४. धर्म स्वस्थ (कुशल, क्षेम) आहे हें ऐकल्याबरोबर धैर्य येऊन, आतां कर्ण इटकून मरतो, असें भीमास वाटलें व एकदम त्याच्या सुखातून पुढील उद्धार निघाला—हा भाव. ५. हे कर्णमाते ! ही परोक्षजनसंवोधनोक्ति आहे. वर्णनीय विषय एक असून विचाराचे ओघानें अथवा मुद्दाम मध्येच त्या विषयापासून क्षणभर वळून दुसऱ्या एकाचा जवळ नसलेल्या व्यक्तीस संबोधून भाषण जेथे केलेले असतें, तेथे हा अलंकार होतो. ६. स्व+पर+अहित+हेतु=आपल्या व दुसऱ्याच्या नाशास कारण असा. ७. दुःशासनाच्या नीरश्रीयुत अशा दहा भावांनीं. ८. मार्गांत. ९. दुर्योधनदुःशासनादिक शंभर पुत्रास मारण्याचें काम भीमानें पतकरिलें असल्यामुळे त्या दहा कौरवकुमारांस दाखून अर्जुन पुढें चालला, पण ते पुनः आढवे आल्यामुळे त्यांस मारावें लागलें—असा एकदर गीतीचा अर्थ. १०. बडील भावाचा (भीमाचा) वाटा. ११. मरण्याची इच्छा करणारे. ते अरि गळा चि पडले, कीं (कारण) [ते] मृतीच्छु [होते]—असा अन्वय. ‘मृतीच्छु जे अरि ते’ असें पाठांतर. १२. याचक. हें वाक्य अर्जुनाविषयीचें नसून सामान्य सिद्धांत आहे, असें समजल्यास हा अर्थीतरन्यास. १३. नव्वद. १४. ठार मारी. १५. विद्युत्+द्युति=विजेची प्रभा. १६. सूर्याच्या तेजात विद्युत्प्रकाशाचाही लोप होतो, मग दिवटीच्या प्रकाशाचा लोप होईल यात काय आश्चर्य ?—हा भाव. अलंकार—काव्यार्थापत्तियुक्त दृष्टांत. १७. पार्थाला. १८. जो श्वा हरिच्या सुमुक्तकवला झोवे तो नाश कां न पावे ? पावे चि—हा भाव. १९. सिंहाच्या. २०. उत्तम मुक्ताफलरूपी प्रासाला. हत्तीच्या गंडस्यळाचें विदारण करून सिंह त्यातील मुक्ताफलें भक्षण करितो, असें वर्णन करण्याचा कविसंप्रदाय आहे. अलंकार—प्रश्नालंकारयुत दृष्टांत. २१. कुत्रा.

ज्ञाला मम अनुजरथ खलबलजलधीत भीम तें पाहे, ।
 धांवे गैदासहाय त्वरित, न तें व्यसैन बंधुचें साहे. ॥ ४६
 मारी अयुत गज रणीं, काळीसी ती करी गदा केली; ।
 रणभूमि दुष्प्रचारा भीमसखीनें क्षणें तदा केली. ॥ ४७
 पायानीं च अरीतें, अपकार मनांत आठवी, रगडी; ।
 समशील तो गदेचा, रिपुला दावी न पाठ, वीर गडी. ॥ ४८
 खलबल मथितां शोभे तो भीम पयोनिधीत मंदरसा; ।
 चित्तीं म्हणे, 'पहातो भोगाया अंधपुत्र मंद रसा !' ॥ ४९
 रिपुकटकांत वृकोदर, जैसा क्षुब्धा^{१३}र्णवीं न भी मकर; ।
 उरवील चंडकरकर जीवण कांहीं तरी, न भीमकर. ॥ ५०
 चढला रथीं वृकोदर रिपुकटकांचा करूनि घात रणीं; ।
 जिष्णु अरुण, त्यामार्गे भासे लोकांसि भीम हा तरणी. ॥ ५१
 झाले, जयशर रिपुभटमर्मीं घाया चिरभ्रमा, रुतते; ।
 कौरवसैनिक भीमार्जुन तेव्हां गमति अभ्र मारुत ते. ॥ ५२
 भानुपुढें निविडें ही तिमिरें क्षणभरि हि काय हो ! टिकणें ? ।

१. धाकटा भाऊ जो अर्जुन, त्याचा रथ. २. गदा आहे ज्याच्या साहाय्यास असा. गदा घेऊन-असा भाव. ३. संकट. ४. कालीदेवीसारखी. काली ही शुभनिशुभ, चढमुड इत्यादि राक्षसांस मारणारी देवी. ही सिंहारूढ होऊन युद्ध करी-असें वर्णन आहे. ५. क्रीडा. मार्गे अध्याय ४३ गीति ७८ पहा. ६. (सैनिक व हत्ती, घोडे इत्यादिकांचीं असंख्य प्रेतें पडलेलीं असल्यामुळे) संचार करण्यास अशक्य अशी. ७. भीमाची सखी जी गदा, तिनें. ८. (गदेशीं) समान आहे शील (स्वभाव) ज्याचें असा. ९. समुद्रांत. १०. समुद्रमथनप्रसंगीं देवांनीं मंदरपर्वताचा मंथनदंड केला होता-त्या कथानकाकडे कविकटाक्ष आहे. ११. मद (मूर्ख) अंधपुत्र (दुयोधन) रसा भोगाया पहातो-असा अन्वय. १२. पृथ्वी. १३. खवळलेल्या समुद्रांत. १४. मगर. १५. सूर्याचा किरण. चंडकरकर (सूर्यकिरण) जीवण (पाणी) कांहीं तरी (थोडेंसें तरी) उरवील (झिळक ठेवील) [पण] भीमकर जीवण (प्राण) कांहीं तरी (थोडें सुद्धा) न (उरवील)-असा अन्वय. १६. उदक, (पक्षीं) प्राण. श्लेष. १७. 'रिपुकटकाचा' असें पाठांतर. १८. सूर्य. १९. चिरभ्रमा घाया जयशर (अर्जुनबाण) रिपुभटमर्मीं रुतते झाले-असा अन्वय. २०. महा-मोहास. भ्रम=मन अस्थिर होणें. २१. तेव्हां ते कौरवसैनिक व भीमार्जुन [अनुक्रमें] अभ्र [व] मारुत गमति-असा अन्वय. यथासंख्य. २२. मेघ. २३. वायु. २४. अगदीं दाट

एके चि पावकाच्या, जळतात चि तूलराशिकोटि, कर्णे. ॥	५३
मृत्युत्रस्त प्राणी आश्रय करितात अभयदा धर्मा, ।	
तैसे जे भट कर्णा अवलंबिति ते चि पावती शर्मा. ॥	५४
कर्णे पार्थसहाय प्रोद्धट पांचाळवीर उडवीले; ।	
वायूने वारिदसे, गमति गजे काय पद्मं तुडवीले ! ॥	५५
चाप शतानीकाचें सुतसोमाचें हि खंडिलें कर्णे; ।	
तैसीं पांचाळबळें, प्रभंजने जेवि उडविलीं पर्णे. ॥	५६
कैकेयसुत विशोक हि वधिला स्वसुतप्रसेनवधकामी; ।	
कैकेय भूमिपति ही मथिला कर्णे क्षणांत संग्रामी. ॥	५७
वधिला प्रसेन तेणें, ज्याशि शिनीचा तनूज सत्यक वी; ।	
त्या सात्यकिनें, तें सुर म्हणती, 'हा जिष्णुशिष्य सत्य कवी.' ॥	५८
कर्णे म्हणे सात्यकिला, 'मेलसि अहा ! पहा, महाशर हा ।	
हरि तुज कलभा, शलभा वळभाप्राणांतकरहुताश, रहीं. ॥	५९

अंधकारानें. २५. टिकाव धरणें. सूर्यापुढें अंधकाराला—मग तो कितीही दाट असला तरी—टिकाव धरिता येईल काय ? अर्थात्—नाहीं, हें उत्तर. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे.

१. पावकाच्या (अग्नीच्या) एके चि कर्णे—असा अन्वय. २. कापसाच्या राशीच्या कोटी. ३. ठिणगीनें, फुणगीनें. या गीतीचीं दोन्ही अर्थे अप्रस्तुतप्रशंसेचीं उदाहरणें होत. ४. मृत्युमुळें म्यालेले. 'मृत्युत्रस्त' असें पाठांतर. ५. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ६. अभय देणाऱ्या, पाठीशीं घालणाऱ्या धर्माचा. धर्माचा आश्रय करण्याचें कारणः—धर्मेण इत्यते व्याधिर्इत्यन्ते वै तथा ग्रहाः । धर्मेण इत्यते शत्रुर्धतो धर्मस्ततो जयः ॥. ७. अवलंबून राहातात, आश्रयाला राहातात. ८. शर्म=सौख्य, क्षेम. ९. पराक्रमी. १०. मेधाप्रमाणें. ११. उत्प्रेक्षा. १२. कमळें 'पद्म' हा शब्द संस्कृतात नपुसकालिंगी असून पुल्लिंगीही आहे. १३. कर्णे पांचाळबळें उडविलीं—असा अन्वय. १४. मोठ्या वाऱ्यानें. १५. पानें. १६. आपला (कर्णाचा) मुलगा जो प्रसेन, त्यास मारु इच्छिणारा. (विशोकाचें विशेषण). १७. कर्णाचा मुलगा. अन्वयः—ज्याशि (ज्याला) शिनीचा तनूज (मुलगा) सत्यक वी (उत्पन्न करी) तेणें (त्यानें) [अर्थात् त्या सात्यकिनें] प्रसेन वधिला. शिनीचा नातू व सत्यकाचा मुलगा जो सात्यकी, त्यानें (कर्णाचा मुलगा) प्रसेन यास मारिलें—हा भाव. १८. प्रसवे. १९. 'त्या सात्यकिनें तें सुर म्हणती' असा पाठभेद. २०. अर्जुनाचा शिष्य. २१. शाहाणा, युद्ध करण्यांत पटाईत. २२. पहा, हा महाशर तुज कलभा (हत्तीच्या वज्यासारखा जो तूं त्या तुला) हरि (सिंह) [होय]. [किंवा तुज] शलभा वळभाप्राणांतकरहुताश [आहे]. २३. शलभ=दोक. २४. वळ+

सोडी कर्ण शरार्ते युयुधानवधा नव खरुनिभौर्ते; ।

त्यासि शिखंडी खंडी; यश विधुला लाजवी हरुनि भौ ते. ॥ ६०

खंडी कर्ण शिखंडीध्वजधनु, हाणी उरांत सायक सा, ।

धृष्टद्युम्नसुताते मारी भासे परेतनायकसा. ॥ ६१

क्रौंचासि शक्तिने गुह, कर्ण विदारी तसा चि सुतसोमा; ।

भासे तो राहु करिल मुखशिखिकुंडांत त्या चि हुत सोमा. ॥ ६२

कृष्ण म्हणे, 'रे पार्था ! कर्ण अंपांचाळ लोक करितो कीं; ।

हरि शिरतां आयु पळ हि न टिके करियूथपीं, न करितोकीं.' ॥ ६३

पार्थ म्हणे, 'हरि ! हरि ! हरि ! हरि हरिदश्वाश्वसे न पळवीसी, ।

मज दुःसह रिपुकृतनिजजनपरिभवताप मात्र कळवीसी. ॥ ६४

तिकडे नररथ कृष्णें चालविला जेंवि भानुचा अरुणें, ।

रुद्रानुकरण जिकडे कर्ण आरंभिलें सुनिष्करुणें. ॥ ६५

भा+प्राण+अंतकर+हुताश=बल, तेज व प्राण याचा नाश करणारा अग्नि. २५. थांन. उभा मात्र रक्षा, कीं मेलासच. आतां पळून जाऊ नकोस. हा ललितनामक अलंकार.

१. नव शर=नवीन बाण, अर्थात् ज्यास नुकतीच धार लाविलेली आहे असे. २. सायकीच्या वधाला. ३. वज्रतुल्यातें, स्वरु=वज्र-पंत. तो नवीन बाण वज्रासारखा प्रखर होता-असा भाव. ४. तें यश (कर्णशराचें खडण केल्यामुळे शिखंडीला प्राप्त झालेलें यश) [इतकें पाडरें होतें कीं, विधुची] भा (प्रभा, तेज) हरुनि विधुला लाजवी-असा अन्वय. चद्रापेक्षांही तें यश शुभ्र होतें-हा भाव. यशाचा रंग पांढरा आहे, असें वर्णन करणें कविसंप्रदायास अनुसरून आहे अलंकार अतिशयोक्ति. ५. तेज. ६. सहा. ७. प्रेतनायक असा, यमासारखा. ८. पर्वतविशेष, त्यास. हा हिमालयास मेनेपासून झालेला पुत्र होय. हा भारत वर्षाच्या उत्तरभागात आहे. ९. स्वामी कार्तिक. १०. मुख+शिखि+कुंडांत=मुखरूपी अग्निकुंडात. अन्वयः-तो (कर्ण) राहु त्या चि (सुतसोमरूपी) सोमा (चंद्राला) मुखशिखिकुंडात हुत करिल [असें] भासे. उत्प्रेक्षा. ११. चंद्रास. १२. पांचालरहित. १३. हरि (सिंह) [हत्तीच्या कळपांत] शिरतां करियूथपीं (हत्तीच्या कळपाचा जो मुख्य त्याच्या ठिकाणीं) पळ हि (पळभर देखील) आयु (आयुष्य) न टिके; [तसेंच] करितोकीं (हत्तीच्या छाव्यांच्या ठिकाणीं) [हि] न [टिके]-असा अन्वय. सारांश-सिंह लहानमोठ्या सर्वच हत्तींचा फडशा पाडतो, त्याप्रमाणेंच कर्ण सर्व पांचाल ठार मारितो कीं काय, असें वाटतें. १४. लहान हत्तीच्या ठावीं. दृष्टांत. १५. खेदोद्धार. १६. हे हरि ! १७. घोडे. १८. हरित्+अश्व+अश्व+से=सूर्याच्या अश्वाप्रमाणें. (शीघ्र-असा भाव.) हरिदश्व=सूर्य. १९. शत्रूनें केलेल्या आपल्या सैन्याच्या पराभवामुळे उत्पन्न होणारें दुःख. २०. रुद्राचें अनुकरण, ३३ सो० म० क०

अध्याय पंचचाळिसावा.

तेव्हां कर्णामार्गे दुःशासन, भीम अर्जुनामार्गे, । सरक्षणासि होते; ते अन्योन्यासि देखती रागे. ॥	१
घांवति अन्योन्यावरि ते दोषे आठवूनि अपकार, । जाणों ते मंदमत्त क्रोधोद्धुर दंपतीच अ'प'कार. ॥	२
जे वैरशल्य दुःसह हृदयांत, करावया तदुद्धरण, । अत्यद्भुतबळ अरि ते करिते झाले हेंठें विशुद्ध रण. ॥	३
दुःशासनशर मर्मां लागे नागेशसा असुख रचिता, । मूर्च्छित करि भीमातें, इतराचे तों पळें असु खरचिता. ॥	४
सावध होउनि भीम, क्षिप्र महाशक्ति शत्रुवरि सोडी; । तीस हि तो दुःशासन दश बाणांहीं पराक्रमें तोडी. ॥	५
तेव्हां गदाप्रहारें भीम ललाटीं स्वशत्रुला ताडी, ।	

प्रलयकर्णी रदानें केलेल्या कृतीप्रमाणें कृति. २१. अत्यंत क्रूर अशा कर्णानें. कर्णानें कधी 'सु' हें विशेषण एकाद्या वस्तूचें आधिक्य दर्शवित. (उदाहरण-सुदान जन ना... शोक २९).

१. यांत मुळांतील अध्याय ८२ श्लोक १४ पासून अध्याय ८६ च्या अखेरपर्यंतचा कथाभाग आला आहे. २. अपराध. ३. भीम व दुःशासन. ४. गर्वानें अंध झाले; (पक्षी) गडस्थळांतून वहाणाऱ्या सवानें वेडावलेले, अर्थात् पूर्ण मस्तीत आलेले. येथें 'मद' ह्या शब्दावर श्लेष आहे. ५. रागानें खळलेले. (उत्+धुरा=धुरेपासून सुटलेले. धुर=धुरा, जोखड जूं). 'क्रोधोद्धत' असा पाठभेद. ६. अपकार दंपतीच='प'काररहित म्हणजे ज्यांतील 'प' ह्या वर्ण वज्र्य करावयाचा आहे असे; (हें 'दंपती' ह्याचें विशेषण). तेव्हां 'प'काररहित 'दंपती' म्हणजे दंती=इत्ती. अशाच प्रकारची 'दंती' शब्दावर केलेली कोटी पुढील सुभाषितांत आढळते—अधुना मधुकरपतिना मिलितोप्यपकारदंपती येन । त्रातः स पालयेत्वां विकाररहितो विनायको लक्ष्म्याः ॥. ह्या गीतींत उत्प्रेक्षालंकार आहे. येथें दुःशासन व भीम ह्या दोन वीरांवर कांहीं वस्तूची (अर्थात् इत्तीची) संभावना केलेली आहे, म्हणून ही वस्तूत्प्रेक्षा होय. ७. द्वेषरूप अलंकार, खुपणारा पदार्थ. ८. तत्+उद्धरण=तें काढण्यास. ९. अतिशय अलौकिक आहे सामर्थ्य उत्प्रेक्षेचें असे. १०. हट्टानें, आप्तानें. ११. धर्मास अनुसरून असलेले असे. १२. तो दुःशासनाचा बाण भीमाला लागला, तेव्हां तो भीम (अर्थात् बलाढ्य योद्धा) म्हणूनच फक्त मूर्च्छित झाला, इतर कोणाला तो बाण लागला असता, तर तो ठारच झाला असता—असा भाव. १३. सर्पराज शेषाप्रमाणें. १४. अहित, त्रास. १५. करणारा. हें 'दुःशासनशर' ह्याचें विशेषण. १६. 'इतरांचे तों पळें' असे पाठान्तर. १७. क्षणांत. १८. [त्यानें] प्राण हरण केले असतें. १९. झटपट, सत्वर.

- क्षितिवरि, हरिवज्राहत गिरिशिखर जसें, तसें तथा पाडी. ॥ ६
- पत्नीचा केशप्रहसमय सरला; निजप्रतिज्ञा ते, ।
आठवि; म्हणे, 'म्हणोत न मिथ्यावादी मजप्रति ज्ञाते.' ॥ ७
- वृषनृपकृपकृतवर्मद्रोणसुतांतें म्हणे, 'अहो ! परिसा; ।
दुःशासनासि वधितों मीं भीम, गजासि धोपंना हरिसा. ॥ ८
- शक्ति असेल तरि तुम्हीं रक्षा, मीं आपुली प्रतिज्ञा ती ।
संरक्षितों, कराया स्वर्गां संतुष्ट संप्रति ज्ञाती.' ॥ ९
- ऐसें गजोंनि उडी टाकी स्वरथावरूनि कलितासि, ।
तो भीम भीमकर्मा गांठी त्या रिपुसि भूमिगलितासी. ॥ १०
- गरुड जसा गगनांतुनि वेगें उतरोनि पन्नगा झडपी, ।
तैसा भीम बळानें दुःशासनकंठ अंघ्रिनें दडपी. ॥ ११
- भीम विदारी खड्गे सहज परम कठिण शत्रुचें उर तें, ।
चाटे पविपातीं ही, त्या साध्वीला न गांजितां, उरतें. ॥ १२
- अशनिहतशिलातल जल, रक्त तसें खड्गभय तें उर वी, ।

१. भूमीवर. २. इंद्राच्या वज्राचा तडाखा लागलेलें. ३. द्रौपदीचा. ४. वेणी धरून सभेंत आणिल्याचा प्रसंग. (पतकृत सभापर्व, अध्याय ५ पहा). ५. ते(=ती, प्रसिद्ध) स्वतःची (दुःशासनाच्या रक्तपानाबद्दलची) प्रतिज्ञा. ६. खोटें बोलणारा. ७. तहानेलेला. ८. सिंहासारखा. तहानेलेला सिंह हत्तीस मारितो, त्याप्रमाणें मी दुःशासनास मारितों. कारण सिंहाला हत्तीच्या रक्ताचें प्राशन करावयाचें असतें व मलाही दुःशासनाच्या रक्ताचें पान करावयाचें आहे—असा इत्यर्थ. ९. संतुष्ट. १०. हळी, प्रस्तुत प्रसर्गां. ११. जातभाई. १२. कलित+असि=वेतलेली आहे तरवार ज्यानें असा. १३. भयकर आहे कृति ज्याची असा. १४. दुःशासनास. १५. भूमीवर पडलेल्यास. १६. सर्पास. १७. ज्ञाप टाकून धरतो. १८. पायानें. ह्या गीतींत पूर्णोपमा आहे. १९. फाडता झाला. २०. अनायासें, कांहीं एक त्रास न पडतां. २१. वज्रपात झाला असता तरी सुद्धा. २२. द्रौपदीला गांजिलें नसतें तर. २३. टिकलें असतें. इतकें तें बळकट होतें—असा भाव. २४. अन्वयार्थ.—अशनिहत (वीज ज्यावर पडली आहे असें) शिलातल (जसें) जल (वी). तसें तें खड्गभय (तरवारीनें विदारिलेले) उर [दुःशासनाचें बद्धस्वळ] रक्त वी. विणें=बाहेर टाकणें; अर्थात् वक्षःस्थलातून रक्तस्राव होऊं लागला. ही उपमा फारच योग्य आहे.

- तृषित घटोत्कचतात प्राशी शोणित, न लेश ही उरवी. ॥ १३
- मग कंठनाळ चरचर तो, सत्य करावया बिरुद, कापी, ।
- देउनि मिटक्या मटमट, घटघट त्या स्वाहितासृग्दका पी. ॥ १४
- भंथित दधि, दुग्ध, घृत, मधु, माध्वीक, सुधारसादि जे अन्य, ।
- जे दिव्यसरित्सलिल हि, मातेचें सर्वरसवर स्तन्य, ॥ १५
- जे जे लोकीं असती रस ती त्यांची न माधुरी थोडी, ।
- परि अरिच्या रक्तरसीं मज बहु त्याहनि लागली गोडी.' ॥ १६
- ऐसें वदोनि ओष्ठप्रांत जिमेनें पुनःपुन्हां चाटी, ।
- अवैलंजी अत्युग्रा भीम अतृप्तद्विपारिची धांटी. ॥ १७
- रिपु शूर दूर तेथुनि तें दारुण कर्म पाहतां पळती, ।
- किति पडती, किति दडती, किति एकांचीं धृतायुधें गळती ! ॥ १८

१. रक्त. गीति १३-२० यांत भयानकरस आहे. किंवा बीभत्स व भयानक ह्या दोन अविरोधी रसांचें मिश्रण आहे, असें म्हणावयास हरकत नाही. २. शिळक ठेविलें नाही. येथें परिकरांकुर अलंकार आहे. कारण 'घटोत्कचतात' हें विशेष्य साभिप्राय आहे. भीमानें राक्षसासारखें अघोर कृत्य केलें, म्हणून त्याचा घटोत्कचराक्षसाचा 'वाप' असा उल्लेख केला आहे. ३. गळ्याची नळी; नरडी. ४. ब्रीद, प्रतिज्ञा. ५. स्व+अहित+असृक्+उदका=भापल्या शत्रूच्या रक्तरूप जलातें. ६. प्राशन करी. वास्तविक हें रक्त भीम प्याला नसून त्याची पत्नी हिडिंबा राक्षसी प्याली होती. पूर्वी केलेल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें वागलें पाहिले, म्हणून फक्त ओठाना रक्त वरबटून रक्त प्याल्याप्रमाणें त्यानें दुयोधनादिकांना भासविलें. हा खुलासा पुढें भीमानें गांधारीबरोबर बोलतांना केला आहे. (पंतकृत स्त्रीपर्व-अध्याय ३ गीति ३५-४२ पहा.) येथें स्वभावोक्ति अलंकार आहे. वरील गीतींत 'घटोत्कचतात' असा शब्द आहे, व घटोत्कच राक्षसीचा मुलगा होता, तेव्हां ह्या गीतींत वर्णिलेली कृति राक्षसानुरूप आहे असें ध्वनित केलें आहे. व तें वर्णन 'चरचर' 'मटमट' 'घटघट' ह्या अनुकरणवाचक क्रियाविशेषणांनीं फारच चटकदार झालें आहे. ७. घुसळलेलें दही, अर्थात् मट्टा. ८. मध. ९. सुधारस+आदि=अमृतप्रमुख. १०. दिव्य+सरित्+सलिल=भागीरथीचें उदक. ११. सर्व पेयांमध्ये श्रेष्ठ. १२. अंगावरचें दूध. १३. रुचि. 'त्याची तों न माधुरी थोडी' असा पाठभेद. १४. ओठाच्या जवळचा भाग. १५. स्वीकारी. १६. अतृप्त+द्विपारिची=अर्धपोटी सिंहाची. (द्विप+अरि=हत्ती+शत्रु=सिंह). १७. रीत, मार्ग. ह्या गीतीच्या पूर्वार्धांत स्वभावोक्ति अलंकार आहे. १८. ह्या गीत्यर्धांत समुच्चयालंकार आहे. १९. धारण केलेलीं आयुधें.

जाणों त्या अत्युग्रा मृतश्रानारासहमत्रास, ।

पाहोनि पावले ते रिपुभटभूपौळभूत संत्रास. ॥

१९

म्हणति, 'मनुष्य नव्हे हा, राक्षस कीं काळ हा खवळला हो ! ।

कीं आमुची कराया, मूर्त प्रळयाप्ति, राख, वळला, हो !' ॥ २०

त्या समयीं युयुधानें कर्णाचा बंधु चित्रसेन रणीं ।

बंधिला कर्णसमक्ष चि; कोण्ही ही धांवले न तन्मरणीं. ॥ २१

भीम पुन्हां दुःशासनरक्तें अंजलि भरोनियां डोले; ।

मिटक्या देउनि, पाहुनि कर्णसुयोधनमुखांकडे, बोलेः—॥ २२

'पीतो हें रक्त तुजें; हांसत होतासि मज, जसा भणगा, ।

दुःशासना ! तसा तूं पुनरपि 'गौगौः' स्व आननें म्हण गा ! ॥ २३

आम्हांसि म्हणत होते जे 'गौगौः' क्षुद्रबुद्धि नाचोनी, ।

१. यथे 'जाणों' ह्या शब्दावरून उत्प्रेक्षा होते; व 'त्या अत्युग्रा=भीमा' ह्यावर 'नारासहमत्रा'चा आरोप केला असत 'रिपुभटभपाळ' ह्यावर 'भूता'चा आरोप केला आहे, यासुद्धे परंपरितरूपक. २. मूर्तिमत नारसिंहमंत्रच अशा (भीमास). नारासहाच स्मरण केलें असता पिशाचें भिऊन पळतात, अशी समजूत आहे. गाणगापूर, नरसोनाची नाडी व कवठें (विन्हाड सिद्धाचें) ह्या तीन क्षेत्रीं पिशाचें गति घेतात, व नृसिंहमंत्राचा जप करणाऱ्यास भूतांपासून पीडा होत नाही, अशी पंतांची समजूत होती. (वनपर्व, अध्याय १२।६३; भीष्मपर्व—अध्याय ५।१५; द्रोणपर्व, अध्याय १।२० पहा). ३. शत्रुपक्षीय (कौरवांकडील) योद्धे व राजे हींच भूतें. ४. भीति. ५. यथे अपहृति अलंकार आहे. कारण भीम हा मनुष्य असून, मनुष्य नव्हे, काळ आहे, असें म्हटलें आहे. ६. मूर्तिमान्. ७. यथे विशेषोक्ति अलंकार आहे. कारण कर्णबंधु चित्रसेन, ह्याचें इनन सेनानायक जो कर्ण त्याचे समक्ष झालें, असें असून म्हणजे, कारण घडलें असतांही 'धावणें'रूपी कार्य घडलें नाही. ८. त्याच्या मरणाच्या वेळीं (त्यास वांचविण्याकरितां—असा भाव). ९. यथे रा० घराडकर यांच्या प्रतीत 'कर्णसुयोधनमुखांकडे' असा अनुस्वार राहत शब्द आहे. १०. अन्वयः—जसा भणगा (भिकान्यास) [तसा] मज हांसत होतासि. पखाचा भिकान्याला पाहून त्याला हिणविण्यासाठीं जसें कोणी हसावें, तसें तू मला हांसत होतास—असा भाव. ११. गाथ रे गाथ !, गरीब रे गरीब !. 'गौगौ. [असें] पुनरपि स्व आननें म्हण'—असा अन्वय. "पूर्वी तू आम्हांस 'गाथ रे गाथ !' असें उपहासपूर्वक म्हणत होतास, (सभापर्व, अध्याय ७।१३) तसें आतां पुनः म्हण पाहू !"—असा भावार्थ. (पुढें गदापर्वत दुर्योधनाबद्दलही भीमानें हेच शब्द उच्चारले आहेत):—'जो गौगौः बंदतिला' इत्याद्युपहास करुनिया हांसे । तो हा दुर्जन, याच्या पडले कंठात मृत्युचे फासे. ॥ (पंतकृत गदापर्व—अध्याय ४ गीति १०.) १२. दुष्टमति, नीच. १३. शेफारून जाऊन.

- म्हणतो त्यांतें 'गौगौः' स्वभुजबळें संकटांत वांचोनी. ॥ २४
- मज काळकूटदूषित भोजन दिधलें प्रमाणकोटींत; ।
- ममीं सर्प डसविले; काळाच्या घातलें चि ओटींत. ॥ २५
- आधीं निमग्न केलें ऐसें अतिदुस्तर प्रमोहांत, ।
- बांधोनि बुडविलें मग मज सरितेच्या गभीर डोहांत; ॥ २६
- जंतुगृहदाह, द्यूतीं श्रीस्त्रीवस्त्रापहार, वनवासती, ।
- दुःखें विराटभवनीं जीं बहु कोणीं हि भोगिलीं नसती. ॥ २७
- कर्णशकुनिदुर्योधनधृतराष्ट्रांच्या कुमंत्रितें दैन्य, ।
- बहु दुःख भोगिलें; हें शस्त्रास्त्रांनीं होमिलें सैन्य. ॥ २८
- काय करूं ? काळानें अभय दिलें, घेतलासि तूं पदरीं, ।

१. लाक्षागृह, विषात्र, इत्यादि कौरवरचित संकटांतून. २. येथें पंतलिखित प्रतीत 'वांचोनि' असा शब्द आहे. ३. प्रमाणकोटी=भागीरथीच्या तीरावरील तीर्थ. विषात्र चारून व लेशील सर्पांनीं दश करावा व त्यायोगें हा मरावा न्हणून, या तीर्थांत कौरवांनीं भीमास बुडविलें, परंतु त्या सर्पदशानें ह्यानें खालेल्या विषाचा परिणाम नष्ट होऊन, पुढें तो पातालात गेला—इत्यादि कथा पंतांच्या आदिपर्वांत आहे (अध्याय २१ पहा). ४. मृत्यूच्या स्वाधीन केलेंच. ५. सार्थान्वयः—ऐसें (ह्याप्रमाणें) आधीं (प्रथमतः) अतिदुस्तर (तरून जाण्यास कठीण अशा) प्रमोहांत (पेंचांत, संकटांत) निमग्न केलें (पूर्णपणें पाडिलें). ह्या गीत्यर्थांत योजिलेल्या 'आधी' ह्या शब्दावरून 'अतिदुस्तर प्रमोह' ह्याचा 'विषात्रामुळें येणारी गुगी हेंच संकट' असा अर्थ केला पाहिजे. कारण उत्तरार्थांत 'सरितेच्या गभीर डोहांत बुडविलें' असें म्हटलें आहे. म्हणजे अर्थांत 'प्रमाणकोटी' तीर्थांत टाकून दिलें. प्रथमतः विष चारून भीमसेनास गुंगी आणिली व त्यामुळें त्यास बद्ध करतां आलें, ही गोष्ट 'मग' ह्या पदानें व्यक्त होते. कारण भीमसेन सुद्धीवर असता, तर त्यास बाधणें शक्य नव्हतें. ६. प्रमोह=मूर्च्छा, सुलवण, गुंगी. ७. खोल. ८. लाक्षागृहदहन. (पंतकृत आदिपर्व, अध्याय २९ पहा). ९. श्री+स्त्रीवस्त्र+अपहार=संपत्ती व द्रौपदीवस्त्र ह्यांचा अपहार [हिसकावणें]. १०. वनवास. ११. विराटराजाच्या वाड्यांत (अर्थात् पाडव अज्ञातवासात होते तेव्हां). १२. दुष्ट सल्लयामुळें. १३. त्या दुष्ट सल्लयामुळेंच एवढ्या मोठ्या सैन्याची आहुती रणयज्ञांत पडली—हा भाव. १४. अन्वयः—काय करूं ? [कांही उपाय चालत नाही; नाइलाज आहे] काळानें (तुज) अभय दिलें व (त्यानेंच) तूं पदरीं घेतलासि; कुळक्षयमूळा दुःशासना ! तुज दरीं (भयसमयीं) दुजा (दुसरा) रक्षिता न. भावार्थः—तुला काळानेंच आपला म्हटलें, म्हणजे तूं मरण पावलास, तेव्हां माझा उपाय नाही. नाहीपेक्षां माझ्या तडाख्यांतून कोणीही तुझी सुटका करू शकला नसता. येथें पर्यायोक्त अलंकार आहे. हें भाषण दुःशासनास एकदां मारून तुझ न झालेल्या भीमानें असून तें त्याचा उत्कट कोप प्रकट करीत आहे. 'तुला अनेक वेळां जीव घेतला पाहिजे. पण तूं आता पुन. उठत नाहीस तेव्हां इलाज नाही'—असा भाव.

- दुःशासना ! कुलक्षयमूला ! तुज रक्षिता दुजा न दरीं.' ॥ २९
- ऐसें बोलत हांसत शत्रुरुधिरदिग्धपाणिमुख विकेट, ।
- प्रकट महाभैरवसा नाचत गेला ज्याच्युतां—निकेट. ॥ ३०
- कृष्णांसि म्हणे, 'केला दुःशासन वधुनि सत्य आज पण, ।
- दुर्योधना हि मारुनि देइन धर्मांसि राजराजपण.' ॥ ३१
- निजबंधुवधामर्षे आले धृतराष्ट्रनृपकुमार दहा, ।
- त्यांचे हि प्राण हरी भीम, महाकाळभोगिचा रंद हा. ॥ ३२
- भीमा भी मानस बहु कर्णांचे; शल्य इगितें जाणे; ।
- करि उचित बोध समर्थां; तो राधासूनुच्या मनीं बाणे. ॥ ३३
- कर्णात्मज वृषसेन क्रोधे भीमाभिमुख तदा धांवे, ।
- तों त्यावरि नकुळ उठे, भरले दोषे हि संगरीं हावे. ॥ ३४
- विरथ विशंख पैदाती वृषसेनें नकुळ पळविला मार्गे; ।
- गेला भीमरथाप्रति, तें पाहुनि जिष्णु धांवला रागे. ॥ ३५
- रक्षाय वृषसेना कर्णादि समस्त धांवले बैळप, ।
- ते पिटिले त्या पार्थे; स्वपशूंचे जेंवि बैलवे कळप. ॥ ३६

१. (आपल्या) कुळाच्या नाशास कारणीभूत अशा (दुःशासना !) २. 'नाता दुजा तुला न दरीं' असा अन्य पाठ. ३. मयाच्या प्रसंगीं. ४. शत्रु+रुधिर+दिग्ध+पाणि+मुख=शत्रूच्या (दुःशासनाच्या) रक्तानें भरलेले (माखलेले) आहेत हात व तोंड ज्याचें असा. ५. भयकर. ६. प्रत्यक्ष. ७. रुद्राप्रमाणें. ८. कृष्णार्जुनांच्या समीप. ९. कृष्णार्जुनास. १०. प्रतिज्ञा. ११. सार्वभौमत्व. 'राज्य राजपण' असें पाठान्तर. १२. निज+वधु+वध+अमर्षे=आपल्या भावाच्या बधामुळे उत्पन्न झालेल्या रागानें. १३. अत्यंत घातक जो भोगी (सर्प), त्याचा; मोठ्या काळसर्पाचा. १४. दात. १५. अन्वयः—कर्णांचे मानस भीमा बहु भी. १६. इगित=मनातील भाव दुसऱ्यास कळावयाची खूण (कप, तोंडावरील विकार इत्यादि बाह्य चिन्हे). पुढील सुभाषित पहाः—आकारैरिद्वितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रवक्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गत मनः. ॥ तसेंच 'अकारेणैव चतुरास्तर्कयन्ति परेऽङ्गितम्' हें वचनही प्रसिद्धच आहे. 'आकारें चि परेंगित कळतें' असें पंतांनीं देखील म्हटलें आहे (आदिपर्व, अध्याय ३०।४९ व वनपर्व, अध्याय १।१२ पहा). १७. योग्य प्रसंगीं, वेळेवर. १८. पटला. १९. भीमाच्या समोर, अगावर. २०. दोषेही संगरी हांवे भरले, म्हणजे बुद्धाचे कामीं दोषे—अर्थात् वृषसेन व नकुळ—हृष्टास पेटले. 'भरीं भरणें' हा प्रयोगही अशाच अर्थी आहे. २१. भयंकर. २२. भद्रायुध. २३. पायउतार. २४. वळ+प=सेनापति. २५. पळवून लावले, पिटाळले. २६. गुराख्यानें.

पिटिले व्याघ्रें वृषसे वृषसेनें शत्रुवीर दर्पानें, ।

परि जय टिकला; टिकला खंगमांचा जिंकिला न सर्पानें. ॥ ३७

भ्याले एका पार्थावांचुनि ते सर्व वीर वृषसेना, ।

एक हरवृष चि निर्भय, धरिल हरिपुढें न धीर वृषसेना. ॥ ३८

वृषसेन अर्जुनास प्रभुस हि मर्मां च तीव्रशर र्पिणी; ।

क्षोमे फार धनंजय, जेवि धनंजय समर्पितां सर्पिणी. ॥ ३९

अच्युतसारथि कोपे कर्णासि म्हणे, 'वृषा ! खरे कथितो; ।

रक्षीं असेल बळ तरि, मीं वृषसेनासि हा पहा मथितो. ॥ ४०

अभिमन्यु तुम्हीं वधिला, मीं नसतां, आदरुनि अ-नय्यांतें; ।

धर्म वधितो; हो तूं रक्षाया सावध स्वतनयातें. ॥ ४१

जोडीन कीर्ति ससुता तुज मारुनि आजि आजिमाजि भली, ।

तुजवरि तुझी च फिरली सांधुच्छलका नराधमा ! जिभली. ॥ ४२

तुज मारुनि मळवितो तव मित्रांचा मुखेंदु रुदितानें; ।

जो असद्धृदयाजें करि बहु संकोचितें दुःरुदितानें. ॥ ४३

१. बैलाप्रमाणें. २. अर्जुनानें टिकाव धरला. ३. श्रेष्ठ. हा शब्द 'तिलक' ह्या संस्कृत शब्दाचें अपभ्रष्टरूप आहे. ४. पक्ष्याचा. पक्षांचा राजा, अर्थात् गरुड. ५. नदी. ६. सिंहापुढें. ७. बैलांचा समुदाय. ह्या गीतींत दृष्टांतालंकार आहे. पूर्वार्धातील 'पार्थ, वीर, वृषसेन' व उत्तरार्धातील 'हरवृषभ, वृषसेना, हरि' यात विवप्रतिविवभाव आहे. ८. देता झाला; अर्थात् मारले-असा भाव. ९. अग्नि. १०. तूप. ११. अच्युत (श्रीकृष्ण) आहे सारथि ज्याचा, तो (अर्जुन). १२. मारितो. १३. मी तेथें हजर नव्हतो अशा वेळीं. 'मी नसता' ह्या शब्दांची योजना मोठी मार्मिक आहे. मी तेथें नव्हतो म्हणून तुम्हाला असा अधर्म करण्याची संधी सांपडली व अभिमन्यूचा वध करितां आला-असा भाव. १४. अवलंबुनि, 'स्वीकारून. १५. अन्यायातें. तुम्ही अभिमन्यूचा वध अधर्मानें केला-असा भाव (पंतकृत द्रोणपर्व, अध्याय ३ पक्षा). १६. धर्माचरण न सोडतां, धर्मयुद्ध करून. १७. आज. १८. युद्धामध्ये. १९. साधूचा बळ करणाऱ्या. २०. जीभ. तुजवरि तुझी च जिभली फिरली=तूं जें दुसऱ्यास बोललास, तेंच तुला प्राप्त झालें. हा लोकोक्ति भलकार आहे. २१. खेही (दुर्योधन). २२. आमची हृदयरूपी कमळे. २३. दुष्ट भाषणानें. 'मित्र' व 'दुरुदित' ह्या शब्दांवर श्लेष आहे. मित्र=(१) लेही, (२) सूर्य. दुरुदित=(१) दुष्ट बोलणें, (२) वाईट उदय, मेघाच्छादित सूर्योदय. (दुर्दिन-ह्या शब्दातही 'दुः' ह्या उपसर्गाचा हाच अर्थ आहे.) वरील श्लेषामुळे 'असद्धृदयाजें' हें रूपक मात्र फारच खुलतें. प्रथम पादातील 'मुखेंदु' हें रूपक मात्र वरील श्लेषाशी व रूपकाशी

मेल्यावरि मित्रातें दुर्मंत्रे धीर काय मग देसी ? ।

आर्याच्या, लैव हि नको दुर्योधनमर्दनीं श्रम, गदेसी.' ॥ ४४

ऐसें वदोनि दश शर हाणुनि वृषसेन खोचिलें मर्मां, ।

वैल्मीकीं सर्प तसे शिरले ते बाण शत्रुच्या वर्मां. ॥ ४५

मग च्यार बाण सोडुनि सत्वर तो त्रिजंगदेककोदंडी, ।

वृषसेनाचें कार्मुक, भुजयुग, शिर पळ न लागतां खंडी. ॥ ४६

स्वापत्यवधक्रुद्ध व्याघ्र व्याधा वधावया धावे; ।

कर्ण तसा पार्थावरि; मनिं दोषांच्या स्वकाम साधावे. ॥ ४७

कृष्ण म्हणे, 'पार्था ! हा आला क्रोधांध कर्ण अंतकसा, ।

मृत्युंजयवरपात्रा ! तूं याचा न करिशील अंत कसा ? ॥ ४८

पांचाळभट पळाले सर्व जसे मृग मृगेश्वरागमनीं, ।

पुत्रवधास्तव धरिला कर्णानें आजि फार राग मनीं. ॥ ४९

याच्या शरासि साहे ऐसा त्रिजगांत तूं वि एक रणीं, ।

वीर उदंड असति; परि त्याला पार्था ! तुझी न ये कैरणी. ॥ ५०

असंबद्ध आहे. तें केवळ दुर्योधनाचा उत्साह व उमेद हींच दर्शविण्याकरितां योजिलें आहे, असें दिसतें. शिवाय त्यांत समक साधण्याचा हेतूही आहेच. उत्तरार्धांत रूपकालंकार आहे.

१. भीमाच्या गदला. भीम हा बडील भाऊ असल्यामुळे त्यास 'आर्य' असें म्हटलें आहे.
२. यत्किंचित्ही. ३. दुर्योधनमर्दनीं. दुर्योधन व भीम हे उभयतां गदायुद्धांत फार निपुण होते, हें सर्वश्रुत आहेच. ४. टोंचला गेला, जखमी झाला. ५. वारुळात. ६. चिलखतात.
७. त्रि+जगत्+एक+कोदंडी=जगत्रयामधील अद्वितीय धनुर्धारी; अर्जुन. ८. छेदिता झाला.
९. स्व+अपत्य+वध+क्रुद्ध=आपल्या बालकाच्या वधानें संतप्त झालेला. १०. स्वकाम साधावे [असें] दोषांच्या मनिं [असे]. आपआपले हेतु तृप्त करावे असें कर्ण व अर्जुन ह्या दोघांच्याही मनात असे. ह्या ठिकाणीं 'दोघांच्या' ह्या पदाचा अर्थ 'कर्ण व पार्थ', तसेंच 'क्रुद्धव्याघ्र व व्याध' असा ध्यावा. ११. कर्ताताप्रमाणें. १२. मृत्युंजय+वर+पात्र=मृत्यूला जिंकणारा शंकर, त्याचा वर ज्यास मिळाला आहे असा. हें विशेषणात्मक संबोधन साभिप्राय आहे व त्यावरूनच पुढली उक्ति सार्थ्य होते, तेव्हां हा परिकरालंकार असून शिवाय येथें प्रश्नालंकारही आहे.
१३. हरिण, हरिणादि श्रापदें. 'मृग' हा शब्द संस्कृतांत पुल्लिगी आहे. 'मृग. पशौ कुरङ्गे च' इति मेदिनी. १४. सिंह येण्याबरोबर. १५. 'उदंड=उच आहे दांडा ज्याचा तें, म्हणजे उंच छत्री बगैरे. यावरून उदंड म्हणजे पुष्कळ असा अर्थ झाला. (बापट-व्युत्पत्ति-प्रदीप). १६. करामत.

कर्णातें जिंकाया तूं शक्त, तव प्रताप मीं जाणें; ।

जाला प्रसन्न तुज तो जो जाळी त्रिपुर एकलें बाणें. ॥ ५१

शक्त सुर असुर मुनि हि न ज्याचीं देखावया पदें शुद्धें, ।

तो भीम भर्ग भगवान् भूतप आराधिला तुवां युद्धें, ॥ ५२

मारीं हरप्रसादें कर्णा, वृत्रा जसा सुनासीर, ।

राधेसह ताडूत व्याकुळचित्ता तिच्या सुना सीर.' ॥ ५३

पार्थ म्हणे, 'कृष्णा ! मज जय घडतो आजि निश्चय चि हा कीं, ।

वा ! सर्वलोकगुरु तूं आहेसि बहुप्रसन्न; हय्यं हाकीं. ॥ ५४

आजि पहासील सख्या ! मच्छरशकलीकृतांगकर्णातें ।

तदसृक्कणसिक्तातें, आकाशातें हि शोणवर्णातें. ॥ ५५

मीं त्याचें कीं माझें तो आजि करील निश्चयें हनन, ।

मन न व्यग्र तुझे हो, रणिं जयमरणार्थ आमुचें जंनन. ॥ ५६

ऐसा निश्चय केला आहे, वा ! भक्तकामकल्पतरो ! ।

सिंधूसि जड तसा या कर्णाला हा हि अश्मकल्प तरो.' ॥ ५७

१. समर्थ. २. मयासुरानें रचिलेल्या तीन पुराचा एका बाणानें नाश करणारा शिव. (भागें पृष्ठ १५६ टीप ६ पहा). हें पर्यायोक्त. ३. एकाच बाणानें. 'एकलें' हें तृतीयान्तरूप चिन्त्य आहे. ४. भयंकर. ५. शिव. ६. भूतपति. ७. ह्या गीतींत पाशुपतास्त्रप्राप्ती अनुसंधेय आहे. ८. वृत्रासुरनामक असुर. ९. इंद्र. १०. अन्वय - राधेसह (कर्णमातेसह) व्याकुळचित्ता (शोकाती) तिच्या (राधेच्या) सुना सीर (मस्तक) ताडूत (ताडण करीत; पिडोत). ११. शिर, मस्तक. १२. घोडे. १३. मत्+शर+शकली+कृत+अंग=माझ्या बाणानें छिन्नभिन्न झालेलें आहे शरीर ज्याचें, अशा कर्णातें. १४. तत्+असृक्+कण+सिक्तातें=त्याच्या रक्ताच्या शितोक्त्यानें भरलेलें. १५. लाल रंग आहे ज्याचा, अशातें. अन्वय:-[हे] सख्या ! आजि [तूं] मच्छरशकलीकृतांग-कर्णातें तदसृक्कणसिक्तातें [व] आकाशातें हि शोणवर्णातें पहासील. अर्थ.- आज माझ्या बाणानें ज्याच्या शरीराचे तुकडे उडाले आहेत, अशा कर्णाला स्वतःच्याच रक्तानें न्हालेला व आकाश संव्यारागानें रंगलेलें पाहाशील. सारांश-संध्याकाळच्या सुमारास कर्णाला मी आज खात्रीनें मारीन-असा भाव. १६. चिंताकुल. १७. होवो. ही सूचना अर्जुनानें खुद्द कृष्णास केली आहे. यावरून त्याची अत्यंत जयोत्सुकता व्यक्त होते. १८. जय किंवा मरण यांकरितां. १९. जन्म. २०. भक्तांच्या इच्छा पूर्ण करणाऱ्या कल्पतरो ! कल्पतरु स्वाश्रितांच्या कामना पूर्ण करितो, ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहेच. २१. अन्वय:-[जसा] जड (पाषाण)

श्रवण करुनि विजयवचन यदुपति अतिचपळ तुरगवर हाकी; ।
नाकी प्रमुदित निरखिति अतुळ समरकुतुक सहविधि—पिनाकी ॥ ५८

अध्याय शेचाळिसावा.

जिष्णुसि हरि ने धर्मस्वातींचें उद्धरावया शैल्य, ।
कर्णरथास हि आणी सत्वर समरांगणांत तो शैल्य. ॥ १
कर्णामागें ठाके दुर्योधन सबळ कठिन जाणोनीं. ।
पार्थामागें चाले प्रवळ वृकोदर हि सैन्य आणोनीं. ॥ २
दोहीकडे हि भेरीप्रमुखें वाघें उदंड वाजविती, ।
गाजविती ब्रह्मांड, स्वध्वानें वारिदांसि लाजविती. ॥ ३
उत्साह, तेज, विद्या, शिक्षा, बळ, धैर्य, शौर्य दोघांचें, ।
तुल्य चि, ज्यापरि गंगायमुनांच्या पावनत्व ओघांचें. ॥ ४

सिंधुसि, तसा हा हि अश्मकल्प (पाषाणप्राय मी) या कर्णाला तरो (तरून जावो, सरशी करो). रामावतारीं दगड जसे समुद्रावर तरले, त्याप्रमाणें भीही कर्णरुपी समुद्रावरून तरून जावो. कर्णावर माझी सरशी होवो—असा भावार्थ. येथें समुद्रावर तरणाऱ्या दगडांचा उल्लेख करून अर्जुनांनै स्वतःची नम्रता व कृष्णाबद्दल पूज्यभाव व्यक्त केला आहे.

१. 'नाकी' असें पाठान्तर. २. अन्वयः—सहविधिपिनाकी (ब्रह्मदेव व शंकर यांसह) नाकी (देव) प्रमुदित [होऊनि] (आनंदभरित होऊन) अतुळ समरकुतुक (युद्धाची मौज) निरखिति (पाहते झाले). ३. यांत मुळांतील अध्याय ८७ व ८८ मधील कथाभाग आला आहे. ४. धर्माच्या अंतःकरणांतील. 'धर्मस्वामीचें' असें पाठान्तर. ५. हृद्रोगरूप कांटा. मागें कर्णांनै धर्मास जर्जर करून समरभूमीवरून पळवून दिलेलें वाचकांस सरत असेलच. (मागें अध्याय ३९ पहा). येथें लोकोक्ति अलंकार. ६. कर्णसारथी मद्रराज. ७. उभा राहाता झाला. ८. ससैन्य. ९. कठीण प्रसंग. १०. नगारे आदिकरून. ११. दणागून सोडतात. १२. स्व+ध्वानें=आपल्या गर्जनेनें. ध्वान=शब्द. १३. मेघास. येथें व्यतिरेक अलंकार आहे. १४. (सखास्त्रांचा) अभ्यास. १५. सारखेंच; बरोवरीचें. १६. सार्थान्वय—गंगायमुनांच्या ओघांचें (प्रवाहाचें) पावनत्व (पुण्यशीलत्व, शुचिता) ज्यापरि (ज्याप्रमाणें) तुल्य चि. ही उपमा हृदयगम आहे. यमुना गंगेस मिळाल्यावर मग तिचा महिमा राहात नाहीं; परंतु संगमापूर्वी दोनही नद्यांचा महिमा बरोवरीचा असतो. त्याचप्रमाणें समरांगणीं येऊन मिळेपर्यंत कर्णांजुनांच्या अंगच्या गुणांची बरोवरी होती, परंतु जशी यमुना संगमानंतर लोपते, तद्वत् सामना सुरू झाल्यावर कर्ण अर्जुनापुढें लोपला; अर्थात् अखेरीस पार्थास विजयभी प्राप्त होणार च—असा ध्वनि.

- सर्प, श्येन, वृष, द्विप हरिसे ते वीर संगरो आले; ।
 दोषे ही जयशाली धर्मज्ञ कृती न मृत्युला भ्याले. ॥ ५
- दोघांत जो पहावा तो चि जयश्रीमना, गमे, रुंचतो; ।
 अद्भुतमहत्वशोभास्वैर्यादिगुणैकपात्र मेरु च तो. ॥ ६
- सुर, सिद्ध, सांध्य, विधांधर, मुनि, गंधर्व होति जिष्णुकडे ।
 अभिमान अधिरथिचा शुक्रदनुजदितिजराक्षसांसि पडे. ॥ ७
- इंद्र म्हणे, 'कर्णवधे हो पार्थ स्तोत्रपात्र अमरांत.' ।
 सूर्य म्हणे, 'पार्थवधे संपादू विजय कर्ण समरांत.' ॥ ८
- शक्र म्हणे, 'विजयाते विजय चि पावेल निश्चये आजि.' ।
 भानु म्हणे, 'जय कर्ण चि साधील, बळें करूनियां आजि.' ॥ ९
- ऐसे विवाद करिती, मग, ते ज्ञानाचिया महानिधितें, ।
 'होईल कोण विजयी दोघांत ?' असें विचारिती विधितें. ॥ १०

१. बहिरीससाणा साप, ससाणा, बैल, हत्ती व सिंह ह्या सर्व श्वापदांस झुज फार आवडतें.
 २. युद्धाला. ३. कर्ण व अर्जुन. ४. विजयी होण्यास पात्र. ५. कर्तव्य जाणणारे, अर्थात्
 क्षात्रधर्म जाणणारे. ६. धन्य. ह्या गीतींत काव्यालिंगालकार आहे. ७. अन्वयः—जयश्रीमना
 रुंचतो=जय आणि लक्ष्मी ह्यांस दोषेही सारखेच पात्र आहेत. येथें 'गमे' ह्या पदानें उत्प्रेक्षा
 व उत्तरार्धांत रूपक असून सर्व गीति काव्यालिंगाचें उदाहरण आहे. ८. अपूर्व महत्व,
 शोभा व स्वैर्य हे गुण मेरु व हें वीरद्वय यात वसत होते. महत्व=आकाराचा मोठेपणा; (पक्षी)
 मान्यता. शोभा=सृष्टिसौंदर्य; (पक्षी) वीरश्रीची शोभा. स्वैर्य=जाग्यावरून न हालणें, (पक्षी)
 मानसिक धीमेपणा किंवा धैर्य. ९. देव. १०. देवतुल्य कोटीतील अतिशुद्ध प्राणी. ११. जिष्णुकडे
 होति=अर्जुनाचे पक्षपाती झाले. म्हणजे अर्थात् अर्जुनास यश येवो असें त्यास वाटू लागलें—
 असा भाव. १२. अभिमान पडे=[शुक्रादि असत्पक्षाभिमान्यांना] कर्णास जय मिळो, असें
 वाटलें. १३. कर्णाचा. अधिरथ नामक सूतास कर्ण हा नदींत सांपडला व त्यानेच कर्णाचें
 पालनपोषण केलें. (पंतकृत आदिपर्व, अध्याय १६ पहा). १४. असुरगुरु (शुक्र), दानव, दैत्य
 आणि राक्षस यांस. १५. होवो. १६. स्तुतीला योग्य. १७. देवात. १८. मिळवो. कर्ण हा
 सूर्यपुत्र होता, म्हणून त्याच्या हिताविषयी सूर्यास काळजी वाटणें साहाजिकच होतें. १९. आज.
 २०. नेटानें, निकरानें. २१. युद्ध. २२. अन्वयः—ते ऐसे विवाद (वाटाघाट) करिती; मग
 ज्ञानाचिया महानिधितें (ज्ञानाच्या प्रचंड साठ्यास, अर्थात् महाज्ञान्यास) [म्हणजे] विधितें
 (ब्रह्मदेवातें) 'दोघांत विजयी कोण होईल ?' असें विचारिती.

- ब्रह्मा शक्रासि म्हणे, 'पावेल जयासि विजय, वरदानें ।
 ईशानें गौरविला जो निजपदभक्त विजय-वर-दानें. ॥ ११
- ज्यासि हर वरद, हरि करि ज्याचें सारथ्य आदरें आंगें, ।
 अन्याचें तेज किती ? काळाचें तेज त्यापुढें पांगें. ॥ १२
- हरिहरपदप्रसादा जो पात्र, जया हि तो चि पात्र सदा; ।
 या देवांच्या दासा रक्षिति नित्य त्रिशूल, चक्र, गदा. ॥ १३
- शंका ! चक्रायुध हा नारायण, पार्थ नर; उभा राहे ।
 याच्या पुढें न काळ हि; हरितिल सर्वा हि भूमिभारा हे. ॥ १४
- कर्ण हि समर्थ, परि हा दानवपक्षीं असे; खणोनि नया ।
 जय कैचा ? मरण रणीं पावेल, अधोगती, म्हणोनि, न या. ॥ १५

१. सार्थान्वयः—ब्रह्मा शक्रासि (इद्रासी) म्हणे 'वरदानें (वर देणाऱ्यानें) ईशानें (महादेवानें) जो निजपदभक्त (आपल्या पायांची सेवा केली आहे ज्यानें असा, अर्थात् आपला भक्त) विजय-वरदानें (विजयशाली वर देऊन, ज्या योगें यशःप्राप्ती खास होईल अशा प्रकारचा वर देऊन) गौरविला (आदरिला, संमानिला) [तो] विजय (अर्जुन) जयासि पावेल (यशस्वी होईल). ह्या शीर्षांत पाशुपतास्त्रप्राप्ती अनुसंधेय आहे. (पुंस्तकृत वनपर्व, अध्याय ३ पहा). २. मनोभावानें, कळकळीनें ३. जातीनें, स्वतः. ४. 'अन्याचें' असें पाठान्तर. ५. पागळ, फिक. हा काव्यार्थापत्तिनामक अलंकार. ६. सार्थान्वयः—जो हरिहरपदप्रसादा (विष्णु व शिव ह्यांच्या पायांच्या कृपेस) पात्र (योग्य) तो चि सदा जया हि (विजयास सुद्धा) पात्र; देवांच्या (हरिहरांच्या) या दासा (अर्जुनास) त्रिशूल, चक्र, [आणि] गदा (ही आयुधें शंकर व विष्णु ह्यांची आहेत) नित्य रक्षिति (सरक्षण करतात). ७. अन्वयः—शंका ! (इंद्रा !) हा चक्रायुध (सुदर्शन धारण करणारा) नारायण; [व] पार्थ नर; यांच्या पुढें काळ हि न उभा राहे; हे सर्वा हि भूमिभारा हरितिल. भूमीस भार झाला म्हणजे ईश्वर अवतार घेऊन तो भार नाहीसा करतो अशी समजूत आहे, त्या समजूतीस अनुरूपच ही उक्ति असून कृष्ण व पार्थ हे युगांतरातील नारायण व नर होत असे सांगितले आहे; व त्यायोगें यशाबद्दल विचार करण्याचें कारण नसून जयश्री अर्जुनासच प्राप्त होणार असें ध्वनित केलें आहे. 'परित्राणाय साधूना विनाशाय च दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभावामि युगे युगे. ॥ (अध्याय ४।८) हें गीता-वचन प्रसिद्धच आहे. ८. सार्थान्वयः—हा कर्ण हि समर्थ, परि दानवपक्षीं (दानवांकडे—दुष्टांकडे ह्याचा ओढा) असे. नया (सन्मार्ग, धर्म) खणोनि (खणून, नाहीसा करून) जय कैचा ? (जयप्राप्ती कोठून होणार ? अर्थात् होणार नाही—असा भाव). [पण हा] रणीं मरण पावेल म्हणोनि या (याला) अधोगती न (ह्याचा अधःपात होणार नाही). ९. 'दानवपक्षी' असें पाठान्तर. पक्ष=पक्षगती, बाजूचा.

- भीष्माच्या लोकांतें पावो कीं कर्ण नाकलोकांतें, ।
 गातील कीर्ति सज्जन, सूर्या ! करिशी कशास शोकांतें ? । १६
 ऐसें कौतुक झालें गगनीं, मग नीरदांस चातकसे, ।
 पाहति कृष्णांसि अमर, कीं, करिति प्रबळशत्रुघात कसे. ॥ १७
 युद्धारंभीं पार्थध्वजशिखरनिवासि भीमकाय कॅपी, ।
 पी कर्णध्वजतेजा, शिखितेजा जेंवि दिवसनायक पी. ॥ १८
 गर्जे, उडे ध्वजाग्रावरुनि, करि त्रस्त सर्व लोक बळी; ।
 कर्णध्वजगजकक्षाभुजगीतें काय गरुड, तो कवळी ! ॥ १९
 हरि नयनसायकांहीं ताडी शल्यासि, तो हि त्या हरितें, ।
 जरि तें निरीक्षण चि, त्या मद्रपथैर्यासि जाहलें हरितें. ॥ २०
 विधिति नयनशरांहीं ते हि रिपुप्राणमीनदाश रथी, ।
 तेथें वृषासि जिंकी पार्थ, जसा रावणासि दाशरथी. ॥ २१
 कर्ण म्हणे, 'शल्या ! जरि मजला मारील आजि पार्थ, कसें ।

१. शिवलोकांतें. भीष्म=महादेव. कर्ण भीष्माच्या लोकांतें पावो, कीं (किंवा) नाक-लोकांतें पावो-असा अन्वय. सूर्या ! तुझा पुत्र कर्ण हा फार मोठा योद्धा आहे. तो आज युद्धात पडून शिवलोकीं जावो, कीं इंद्रलोकीं जावो. लोक त्याची कीर्तीच गातील. तेव्हां तू शोक कां करितोस ?-असा भावार्थ. ह्या गीतींत महायोद्धे रणांत पडले असतां ते शिवलोकीं जातात, व शिव त्याच्या रुडमाळा मोठ्या आदरानें गळ्यात घालितो; किंवा ते सृष्टवीर इंद्रलोकीं जातात व तेथें अप्सरा त्यांस वरितात; ह्या समजुतींस अनुलक्षून हें वर्णन आहे.

२. कृष्णार्जुनांस. ३. उग्र आहे देव ज्याचा, असा. ४. वानर, मास्ती. ५. कर्णध्वजाला दिपवून टाकी. ६. अश्रितेजास. ७. सूर्य. ८. बलवान् असा मास्ती. ९. कर्णाच्या ध्वजावरील हत्तीची सांखळी, हीच कोणी नागीण, तिला. येथें उत्प्रेक्षा व रूपक याचा संकर आहे.

१०. श्रीकृष्ण. ११. नेत्रबाणानीं. १२. अन्वयः-जरि तें निरीक्षण चि (केवळ पाहणें) [होतें] (तरी) त्या मद्रपथैर्यासि (शल्याच्या धैर्यास) हरितें (हरण करितें) जाहलें. श्रीकृष्णांनीं जरी नुसतें शल्याकडे पाहिलें, तरी त्यामुळें त्याचें धैर्य गळालें-असा भाव. १३. भोंसकती. १४. येथें पंतलिखित प्रतींत 'नयनशराहीं' व पुढें गीति ३१ मध्ये 'तीव्र शराहीं' असे, म्हणजे तृतीया विभक्तीच्या 'हीं' ह्या प्रत्ययाच्या पूर्वोच्या अक्षरावर अनुस्वार न देतां लिहिलेले, शब्द आहेत. ह्या पर्वाच्या पुढील भागात अशीं निरनुस्वार रूपें कित्येक ठिकाणीं आढळतात. १५. कर्ण व अर्जुन. १६. रिपु+प्राण+मीन+दाश=शत्रूचे प्राण हेच मत्स्य, त्यांचा (घात करणारे) धीवर. १७. त्या नयनशरताडनकर्मांत.

करिशील ? सांग, ऐकों मैत्रीचें ज्यांत होय सार्थकसें.' ॥ २२
 शल्य म्हणे, 'कर्णा ! तें न घडो; दैवें घडेल ही जरि तें, ।
 तरि मीं त्वदर्थ युद्धीं मारीन रणांत जिष्णुतें हरितें.' ॥ २३
 पार्थ हि हरिस म्हणे, 'जरि अरि मज मारील, काय करिशील ? ।
 न पुसावें परि पुसतो, कीं तूं संशय समस्त हरिशील.' ॥ २४
 एकोनि कृष्ण 'शिव ! शिव !' ऐसें आर्धीं म्हणोनि मग हांसे, ।
 कीं, कर्ण काय ? न बळी काळाचे हि स्वसेवकीं फांसे. ॥ २५
 'शुष्क उदधि, शीत अनल, जन्हि होईल प्रभाकरा पात, ।
 तन्हि या कर्णापासुनि नाही होणार वा ! तुझा घात. ॥ २६
 जरि विपरीत चि होइल, तें हि स्मरहरवरप्रदान मृषा, ।
 तरि मीं निजभुजतेजें भस्म करिन मद्रपतिसमेत वृषा.' ॥ २७
 पार्थ म्हणे, 'विश्वेश ! वांचविला त्वां तसा ईंभ स्मरणीं, ।
 तूं तो सारथि; मग कां न करीन स्वरिपु आजि भस्म रणीं ? ॥ २८
 मर्त्यपतिप्रीति वृषीं, अमरगुरुप्रीति नित्य या दासीं; ।

१. अन्वयः—ज्यांत मैत्रीचें सार्थकसें होय, [तें] सांग; ऐकों (ऐकू दे). मी गतप्राण झाल्यावर आपल्या मैत्रीचें ज्या योगें सार्थक होईल, असें तू काय करशील ? तें मला ऐकू दे—असा भाव.
 २. शत्रु, कर्ण. ३. अन्वयः—कीं (हसण्याचें कारण) स्वसेवकीं (आपल्या भक्ताच्या विषयीं पाहिलें तर) काळाचे (यमाचे) हि फांसे (पाश) बळी न; (मग) कर्ण काय ? (कर्णाची गोष्ट कशाला ?). काव्यार्थापत्ति अलंकार. ४. सार्थान्वयः—जन्हि उदधि (समुद्र) शुष्क (कोरडा) होईल, अनल (आग) शीत (थंड) [होईल], व प्रभाकरा पात [होईल] (सूर्यनारायण खाली पडेल), तन्हि या कर्णापासुनि वा ! तुझा घात होणार नाही. येथें मिथ्याध्यवसति-नामक अलंकार आहे. ५. सार्थान्वयः—जरि विपरीत चि (उलटेंच, अर्थात् कर्णहस्तें वध) होईल [व] तें हि स्मरहरवरप्रदान (स्मरहर+वर+प्रदान=शकराचे वराची देणगी) मृषा (खोटें) [होईल]; तरि मीं निजभुजतेजें (स्वतःच्या बाहुप्रतापानें) मद्रपतिसमेत (मद्रराज जो कर्णसारथी शल्य त्यासह) वृषा (कर्णातें) भस्म करिन. ६. सर्वविश्रुतपणें, अर्थात् कशा रीतीनें रक्षण केलें, तो प्रकार प्रसिद्धच आहे. ७. गजेंद्रमोक्षाची कथा येथें अनुसंधेय आहे. ८. धांवा केल्या असतां. ९. अन्वयः—तो (अशा प्रकारचा, भक्ताचें संकटकाळीं रक्षण करणारा) तूं सारथि, मग, आजि रणीं स्वरिपु भस्म कां न करीन ? अर्थात् करीनच करीन—असा भाव. येथें प्रश्नालंकार आहे. १०. सार्थान्वयः—वृषीं (कर्णाचे ठायीं) मर्त्यपतिप्रीति (नृपति जो दुर्योधन त्याचें प्रेम), [व] या दासीं (माझे ठायीं) नित्य अमरगुरुप्रीति (देवश्रेष्ठाची—कृष्णाची प्रीति) [असे]. पल्वल-

- कसि सारि करील पल्वलजलजंतु सुधासमुद्रयादासीं ? ॥ २९
- ऐसा निश्चय केला पार्थे, कर्णे हि मांडिलें संमर, ।
- कौतुक पाहति कौरवपांडवपक्षस्य आणिखी अमर. ॥ ३०
- पार्थाकडील कटके कर्णे, कर्णाकडील त्या पार्थे, ।
- केलीं तीव्रशरांहीं भग्नें, मग्नें भयीं, हतस्वार्थे. ॥ ३१
- कृप, कृतवर्मा, द्रौणी, दुर्योधन, शकुनि हे महासर्प, ।
- धांवति निजबळ मथितां; परि हॅरि तो पार्थगरुड तेहर्ष. ॥ ३२
- शक, यवन, तुषार हि बहु बधिले येतां चि त्या सिताश्वानें, ।
- गज हि हरिपुढें न जगति, रक्षितिल कसीं स्वजीविता श्वानें ? ॥ ३३
- पुत्रें खळबळ मथितां पावे पाहोनि शक्र मुद्राशी, ।
- सरलें क्षयसमयींचें तांडव पांडवरणांत रुद्राशी. ॥ ३४
- सुर 'साधु ! साधु !' म्हणती, वरि करिती पुष्पवृष्टि हर्षानें, ।
- स्तविती मुनि सुनिपुण जे प्रमुदित सज्जन जयप्रकर्षानें. ॥ ३५
- त्या विजयविजयसमयीं दुर्योधनभूप कर्ण हे मात्र, ।

जलजंतु (डवक्यांतील क्षुद्र प्राणी) सुधासमुद्रयादासीं (क्षीरसमुद्रातील प्राण्यांशीं) सारि (बरोबरी) कसि करील ? अर्थात् करणार नाही—असा भाव. दृष्टांतालंकार.

१. युद्ध सुरू केलें. २. चमत्कार, मौज. ३. अन्वयः—ती हतस्वार्थे (नष्ट झाले आहे स्वहित ज्याचें अशी) [कटके] तीव्रशराहीं [आधीं] भग्नें [व मग] भयीं (भीतीमध्ये) मग्नें केलीं (नुडविलीं). त्यास अत्यंत भीति वाटली—असा भाव. ४. हरण करिता झाला. ५. त्याचा गर्व, किंवा अभिमान. येथें रूपकालंकार आहे. ६. हे म्लेच्छ जातिविशेष आहेत ७ हरिपुढें (सिंहापुढें) गज हि (हत्ती देखील) न जगति, [तेव्हा हरिपुढें] स्वजीवितः श्वानें (कुत्री) कसीं रक्षितिल ?—असा अन्वय. येथें काव्यार्थापत्ति अलंकार आहे. ८. सार्थान्वय—पुत्रें (अर्जुनाकडून) खळबळ (शत्रुसैन्य) मथिता (घुसळले जात असता) [ते] पाहोनि शक्र (ब्रह्म) मुद्राशी (आनंदाचा ढीग, अर्थात् अत्यानंद) पावे (आनंदित झाला) व रुद्राशी (शकरास) पांडवरणांत क्षयसमयींचें (प्रलयकालींचें) तांडव (नृत्य) सरलें. ९. मुद्राशी=आनंदाचा ढीग, अत्यानंद. १०. हा सरणालंकार. ११. अन्वयः—जे मुनि सुनिपुण [व] सज्जन [ते] जयप्रकर्षानें (अर्जुनाच्या सरशीमुळे) प्रमुदित [होऊनि त्यातें] स्तविती. १२. सार्थान्वयः—त्या विजयविजयसमयीं (अर्जुनाच्या जयप्रसंगीं) मानी (अभिमानी) दुर्योधनभूप[व] कर्ण हे मात्र श्वानीश्वरसे (शानि-श्रेष्ठाप्रमाणें) विषाय-व्यथा पात्र न झाले चि. अर्जुनाचा जेव्हां जय झाला, तेव्हां राजा दुर्योधन व कर्ण यांस भावार्थही वाटले नाही, व दुःखही वाटले नाही. कारण ते उभयतांही मानी होते.

मानी, ज्ञानीश्वरसे ज्ञाले चि न विस्मयव्यथापात्र. ॥ ३६
 त्या काळीं द्रौणि म्हणे, 'राया ! दुर्योधना ! पुरे झगडा, ।
 हें कर्म तसें, स्वशिरें फोडाय हाणणें जसें दगडा. ॥ ३७
 जो ब्रह्मसम महात्मा, ज्ञाली गति काय त्या तुझ्या गुरुची ? ।
 कुरुची श्रीसंतति कां भस्म करिसि ? सुरुचि ही न; हे कुरुची. ॥ ३८
 हो, आञ्जुनि तरि टाकुनि हे काम, क्रोध, लोभ, शांत; नवा ।
 का शोक ताप जोडिसि ? ज्ञाली गति काय त्या हि शांतनवा ? ॥ ३९
 मीं कृपमामा दोषे जिष्णुपुढें वांचलों न बाहुबळें; ।
 शोक कपाळीं नसता, असता जरि मृत्यु, मारिता चि पळें. ॥ ४०
 जिष्णु वळेल मदुक्तें, कृष्णा न रुचे विरोध हा निर्यम, ।
 धर्म सदय, भीम तथा वंश, करितिल न गुरुवचनहानि र्यम. ॥४१

ज्ञानवानास कशाचेंही आश्चर्य किंवा दुःख होत नाही. कारण 'सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ' (भगवद्गीता, अध्याय २।३८) अशी त्यांची वृत्ति असते.

१. द्रोणपुत्र (अश्वत्थामा). २. युद्ध. ३. अन्वयः—[दगडा] फोडाय (फोडावयास) जसें स्वशिरें (आपलीं डोकीं) दगडा हाणणें (दगडावर आपटावीं), तसें हें कर्म [असे.] ह्या झगड्यांत स्वतःचाच नाश होत आहे, ह्यासाठीं अशा प्रकारचें युद्ध चालू ठेवण्यांत अर्थ काय ? तें बंद करणें बरें—असा अश्वत्थाम्याच्या बोलण्याचा भाव. ४. अवस्था. ५. द्रोणाचार्याची. (पुंल्लिखित द्रोणपर्व, अध्याय २१ पहा). ६. अन्वयः—कुरुची (कौरवांची) श्रीसंतति (संपत्ति आणि संतति) कां भस्म करिसि ? ७. [ही] (तूं पतकरलेली) सुरुचि (चांगल्या गोष्टीची आवड) न; [तर] हे कुरुची [होय]. ८. शांत (स्वस्थ) हो. ९. जास्त. पूर्वी आपणास अनुभवावे लागलेले शोकाचे प्रसंग पुरेसे ज्ञाले नाहीत काय ? १०. शतनुपुत्र जो भीष्म त्यास. ११. अन्वयः—कपाळीं जरि शोक नसता, मृत्यु असता, [तर] पळें (क्षणांत) [तो आम्हां] मारिता चि. आम्ही दोषे वांचलों, हें आमच्या पराक्रमाचें फळ नव्हे. तर आमच्या कपाळीं शोक असून मृत्यु नव्हता, म्हणूनच आम्ही वांचलों. नाहीपेक्षां अर्जुनानें केव्हाच आम्हांस वधिलें असतें—असा भाव. अर्थसादृश्यः—उत्तररामचरित्र अंक १ श्लोक ४७—'दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमाहितम्'. ह्याचें रूपांतरः—'भोगावयास दुःखें दैवें चैतन्य ठेविलें रामीं.' १२. वैरभाव. १३. खास गोष्ट. युद्धापूर्वी श्रीकृष्ण शिष्टाई करावयास गेले होते, त्यास अनुलक्षून हें म्हणणें आहे (पुंल्लिखित उद्योगपर्व, अध्याय ८ व ९ पहा). १४. तथा वंश=त्याच्या अंकित आहे. १५. गुरुवचन+हानि=वडिलाच्या भाषणाचा अवमान. अर्थात् ते वडिलांचें भाषण खाली पडू देणार नाहीत, मोडणार नाहीत. १६. नकुळ व सहदेव. यम=जुळे भाऊ.

राज्यार्थं धर्म पावो, प्रजा हि सुख, सफल काम हा वा ! हो, ।

तातादि आस शोकीं घालिसि दाहूनि कां? महाबाहो ! ॥ ४२

आतांच्या भीमार्जुनकर्मा लाजेल काळवासव-धी, ।

आहे कोण असा प्रेमु, जो या कृष्णानुजाधवास वधी? ॥ ४३

ऐकेल वचन माझें, आवरिल द्वेषिकाळ हात रणीं, ।

तापद वैरग्रीष्मीं, प्रेमहिमर्तूत सुखद हा तरणी. ॥ ४४

मित्रं सहज एक, दुजें सामें, दानें करूनि मित्र तिजें, ।

चवथें हि तें प्रतापें मित्र मिळे, सांगताति सन्मति, जें. ॥ ४५

१. पूर्ण होवो. २. धृतराष्ट्रादि. ३. वळेच, बुद्धिपूर्वक. ४. यमधर्म व इंद्र ह्याची मति. यमाच्या आंगचे कौरव व इंद्राच्या आंगचे शौर्यधैर्यादि गुण प्रसिद्ध आहेत. पण त्या नाबर्तीत अनुक्रमें भीम व अर्जुन यांनी यम व इंद्र यांच्यावर ताण केली—असा भाव. ५. सामर्थ्यावान्. ६. कृष्णाची धाकटी बहीण जी सुमद्रा, तिचा नवरा जो अर्जुन, त्यास. आपल्या भगिनीच्या पतीच्या रक्षणाथें कृष्ण शक्य तो प्रयत्न करील—असा गर्भितार्थ. 'कृष्णानुजाधव' या विशेषणाची योजना सहेतुक केलेली आहे. येथें 'परिकरालंकार.' ७. आटोपील. ८. शत्रूचा अंतक अर्जुन. ९. सार्थान्वयः—हा तरणी (अर्जुनरूप सूर्य) वैरग्रीष्मीं (द्वेषरूप ग्रीष्मऋतूत) तापद (त्रास देणारा) [व] प्रेमहिमर्तूत (प्रेमरूपी हिवाळ्यात) सुखद (सुख देणारा) [असे]. ज्येष्ठ व आषाढ ह्या महिन्यांत सूर्यकिरण फार कडक असल्यानें दुःसह असतात, पण तेच मार्गशीर्ष व पौष ह्या महिन्यांत थडी असल्यानें फार गोड लागतात, ही सर्वत्र प्रतीति आहेच. हें रूपक फारच नामी साधले आहे. ह्यावरून अर्जुन हा, त्याशीं वैर केलें तर त्रास देणारा, व खेद केल्यास सुख देणारा आहे—असा भाव. १०. ह्या गीतींत 'मित्र' शब्द नपुंसकलिंगी योजिला आहे, व संस्कृतांत तो आहे—असा भाव. १०. ह्या गीतींत 'मित्र' शब्द नपुंसकलिंगी योजिला आहे, व संस्कृतांत तो नपुंसकलिंगीच आहे. सार्थान्वयः—[जें] सहज [मिळे तें] एक मित्र, [जें] सामें [मिळे तें] दुजें (दुसरें); [जें] दानें करूनि [मिळे तें] तिजें (तिसरें) मित्र, जें प्रतापें मिळे तें चवथें मित्र हि [असे] सन्मति सांगताति. मित्र मिळण्याचे चार प्रकार.—पहिली सहज मैत्री. उदाहरणार्थः—चंद्र व चकोर अथवा कमळ व सूर्य ह्यांची मैत्री [भवभूतिकृत उत्तररामचरित्र, अंक ६, श्लोक १२ 'व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुर्न खलु बहिरुपाधीन्धीतय. संश्रयन्ते । विकसति हि पत-इत्योदये पुण्डरीकं द्रवति च हिमरश्माबुद्धते चन्द्रकान्तः ॥'] ह्या पद्याचें कै० परशुरामपत तात्या गोडबोले यांनीं केलेलें रूपांतर.—पदार्थांच्या योगाप्रति किमपि अभ्यतरिं वसे । निमित्त प्रीतीला उघड उपधी कारण नसे ॥ प्रकाशीं भानूच्या कमळ उमले वासहि सुटे । विधुच्या पाषाणा उदयि विधुच्या पाझर फुटे ॥] दुसरा प्रकार म्हणजे गोडीगुलावीनें जोडलेली मैत्री; तिसरा प्रकार म्हणजे नजरनजराणा देऊन संपादिलेली मैत्री; व चवथा प्रकार म्हणजे कोणाही मनुष्याच्या अंगचा प्रताप (तेजस्विता) पाहून त्याच्या मैत्रीचा लाभ व्हावा अशी इच्छा होऊन जी मैत्री जोडिली जाते ती. मग ती तेजस्विता बुद्धिप्रभावदर्शक असो, किंवा शरीरसामर्थ्यशौर्यादि दर्शक असो. ११. दानें करूनि=देण्या देऊन, किंवा दानें-करूनि=दानांच्या वळावर.

तें सर्व पांडवांचा ठाई आहे चि, गा ! नृपा ! परिसें, ।

करिजे, घणीं स्वमाथां पडतां भंगार्थ ही, कृपा परिसें. ॥ ४६

वंदीं धर्मा गुरुतें, सोडुनि चाप क्षुरप्र, सन्नमनें; ।

जैय सुख हि तसें न इहीं, स्तविति हि न तुला सुर प्रसन्नमनें. ॥ ४७

ज्याचा चिंतील क्षण संतापें धर्मराज नाश मनें, ।

केलें चि निश्चयें निजपाशांहीं बद्ध त्या जना शमनें. ॥ ४८

कडु परि हितकर औषध जो रुग्ण हितेच्छु, तो कवि, प्राशी, ।

मद्वचन तसें, सेवीं; घेतां नाशी च शोक विप्राशीः. ॥ ४९

न सुखद दुराग्रह, सखा हा सर्वानर्थगेहं ठक, राया ! ।

१. पांडवांच्या. २. ऐक. ३. अन्वयः—स्वमाथां (आपल्या म्हणजे परिसाच्या मस्तकावर) भंगार्थ (तुकडे व्हावेत म्हणून) पडतां ही (पडत असतांही) घणीं (घणावर) परिसें कृपा करिजे. परिसास फोडण्याकरिता जरी घण मारिला, तरी परिसानें आपला धर्म सोडूं नये. लोखंडास परिसाचा स्पर्श झाल्यास त्याचें तो सोनें बनवितो, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे, तेव्हां हें थोरपण परिसानें न सोडतां त्याजवर कृपा करून, त्याचें, अर्थात् त्या घणाचें, सोनें करावें हेंच योग्य होय. ह्या गीतीतील वृष्टांत फारच नामी आहे. ४. घोड्याच्या नालाच्या भाकाराचा तीक्ष्ण चाण. ५. अन्वयः—इहीं (ह्या धनुष्यबाणांच्या योगें) [तुला] जय न, तसें सुख हि [न]. सुर तुला प्रसन्नमनें न स्तविति हि. ह्या धनुष्यबाणांनीं ह्मणजे अर्थात् युद्ध करून तुला जयप्राप्ती नाही व सुखप्राप्तीही नाही. बरें, देव तरी तुला वाखाणित्तात का ? तेंही नाही. तेव्हां तूं धर्मराजाशीं साम करावास हेंच उचित आहे—असा अश्वत्थाम्याच्या भाषणाचा भाव. ६. अन्वयः—संतापें ज्याचा नाश धर्मराज मनें (मनातल्या मनांत) क्षण (क्षणभर) चिंतील, त्या जना शमनें (यमानें) निजपाशांहीं निश्चयें बद्ध केलें चि. धर्मराज एकाद्याचा नाश व्हावा, असें मनांतल्या मनांत केवळ क्षणभर जरी चिंतील, तरी त्याबरोबर यमधर्माचा पाश त्याजवर पडून तो गतप्राण झालाच असें समजावें. तेव्हा जर तूं त्या धर्मराजाचा नाश व्हावा म्हणून उघड विरोध मांडिलास, तर त्या कामात यश कोठून येणार ?—असा भाव. 'जो जो चिंतील क्षण संतापें धर्मराज नाश मनें' असा पाठमेद आहे. ७. अन्वयः—जो हितेच्छु (आपलें कल्याण व्हावें अशी ज्यास इच्छा आहे असा) रुग्ण (रोगी) कडु परि हितकर औषध प्राशी (पितो) तो कवि (शहाणा); मद्वचन तसें (अर्थात्, कडु परि हितकर), [तें] सेवीं (मान्य कर; त्याचा स्वीकार कर); विप्राशी. (ब्राह्मणांचा आशीर्वाद) घेतां शोक नाशी च. ह्या गीतीतील चतुर्थचरण सुभाषित आहे. ८. अन्वयः—दुराग्रह सुखद (सुख देणारा) न; राया ! हा सर्वानर्थगेह (सर्व+अनर्थ+गेह=सर्व संकटांचें माहेर असा) ठक (वचक) (तुज) सखा (सैही) [व] आम्हाहूनि (आमच्यापेक्षां) प्रिय गमे (वाटे). [परि] हा हठ (दुराग्रह) घात (नाश) कराया (करावयास) न चुकेल चि. ह्या युद्ध करण्याच्या दुराग्रहानें तुझा नाश खास होईल—असा भाव. ९. सर्व अनर्थांचें घरच.

प्रिय आम्हाहूनि गमे; न चुकेल चि घात हा हठ कराया. ॥ ५०
 ज्या, ऐसें कळलें, कीं हितशत्रु कृतघ्नराज हठ, कविला. ।
 तो एक महाठक या क्षुद्रें संसृतिपथांत न ठकविला. ॥ ५१
 हातींचें स्वहित हठें जातें मग चित्त फार हळहळतें, ।
 मति-वसुमती-विदारक फार कठिन दुःसह व्यसन-हळ तें. ॥ ५२
 हतशेर्षीं सकरुण हो, अलि नलिनीं सक्त तेंवि मन सामीं. ।
 अंतरीं शिरोनि वारिन कर्णासि, तंपातपासि घनसा, मीं. ॥ ५३
 सुश्राव्य, सेव्य, भव्य, व्यसनौषध गुरुमुतोक्त नृप परिसे, ।
 परि सेविना गतायु; स्वहितकर हि शब्द मानिले अरिसे. ॥ ५४
 मग गुरुपुत्रासि म्हणे, 'वदलासि सख्या! तसें चि तें सांचें,

१. अन्वयः—ज्या कविला (शहाण्या अनुभ्यास) ऐसें कळलें (उमजलें) कीं हठ (दुराग्रह) हितशत्रु (हितनाशक) न कृतघ्नराज (केलेल्या चागुलपणावर विरजण पाडण्यांत श्रेष्ठ) [असे], तो एक महाठक (पक्का वस्ताद), [व तो] या क्षुद्रें (ह्या दुराग्रहरूप वंचकानें) संसृतिपथांत (जगिक व्यवहारांत, संसारमार्गांत) न ठकविला. शहाणे लोक दुराग्रह अहितकर असें जाणून असतात व त्यामुळे त्यांची संसारयात्रा अबाधित शेवटास जाते—असा भाव. २. संसाराच्या मार्गांत, व्यवहारांत. ३. बुद्धिरूप पृथ्वीचा मेद करणारें, अर्थात् फोडणारें. हें 'हळ' ह्याचें विशेषण. पृथ्वीला 'सर्वसहा' असें नांव आहे. म्हणजे अर्थात् ती सर्व सहन करिते. पण हें 'हळ' अशा पृथ्वीलाही फोडणारें आहे. हें रूपक फारच चांगलें आहे. ज्या नति न त्रिंहे—असा होणार नाही, अशा बुद्धीचा देखील भ्रश होतो, म्हणजे शहाणे लोकही ह्यामुळे चळतात—असा भावार्थ. ४. दुराग्रहरूपी नागर. 'व्यसन' ह्या शब्दाचा अर्थ 'व्यर्थ (निष्फळ) यत्न' असा आहे. जो आग्रह कलद्रूप होत नाही, तोच दुराग्रह म्हणजे 'हट्ट' होय. ५. अन्वयः—तें (स्वहिताचा नाश झाल्यामुळे वाटणारें दुःख) मतिवसुमतीविदारक व्यसनहळ फार कठिन [व] दुःसह [होय]. ६. अन्वयः—हतशेर्षी (मेलेल्यांच्या भागे उरलेल्यांच्या ठायीं) [तुझे] मन सकरुण [हो, होय]. ७. अन्वयः—अलि (भ्रमर) नलिनी (कमलाचे ठायीं) तेंवि [तें] सामीं (सख्य करण्याविषयीं) सक्त (लीन, गढलेलें) हो (होवो). ८. पोटांत शिरून, गोड बेलून. ९. दूर करीन. १०. अन्वयः—सुश्राव्य (कर्णमधुर), सेव्य (घेण्याजोगे), अतपासि=सूर्यापासून होणाऱ्या तापास. ११. अन्वयः—सुश्राव्य (कर्णमधुर), सेव्य (घेण्याजोगे), भव्य (हितकर), व्यसनौषध (संकटमुक्तीस राहवाण लागू पडणारें) गुरुमुतोक्त (अश्वत्थाम्याचें भाषण) नृप (दुर्योधन) परिसे, परि (परंतु) [तो] गतायु (ज्याची शंभर वर्षे भरली आहेत असा, अर्थात् आसन्नमृत्यु नृप) सेविना (आद्य करीना, घेईना); [त्यानें] स्वहितकर हि शब्द अरिसे (शत्रूप्रमाणें) मानिले. १२. संकटावरील औषधच असें. १३. खरें.

१३ हें अतिशुचि, हित दुर्लभ मित्र सुरभिदुग्धसिंधुफेंसाचें. ॥ ५५
 एकावें त्वां सकृपें मीं स्वगुरुसुता सख्यासि विनैवीन; ।
 पिउनि मदनजास अरि क्षत करि हृदयांत आज हि नवीन. ॥ ५६
 'मारुनि दुर्योधन, शिर उडविन मीं कंदुकासम पदानें, ।
 भीमासि कुरुक्षेत्रीं श्रेयस्कर कर्म हें, न तप दानें.' ॥ ५७
 वदला असें वृकोदर, वृक जैसा वधुनि कातराक्ष ससा, ।
 प्याला रक्त घटघटां करुनि मदनजात-घात राक्षससा. ॥ ५८
 मन्नाशार्थ करिति ते, करितों तनाशकाम नवसा मीं; ।
 शंभू कैचा ? गुरुपुत्रा ! कैसें होईल शील नव सामीं ? ॥ ५९

१. अन्वयः—सुरभिदुग्धसिंधुफेंसाचें (कामधेनूच्या दुधाच्या समुद्राच्या फेंसाचें) मित्र [च
 असें] हें (भाषण) अतिशुचि (फार स्वच्छ किंवा फार शुद्ध), हित (कल्याणकारक) [व] दुर्लभ
 (मिळण्यास कठीण) [आहे]. हें भाषण अतिशुचि, हित व दुर्लभ ह्या गुणामुळे सुरभिदुग्धसिंधु-
 फेंसाशीं समानशील आहे, म्हणून त्याचें मित्र. 'फेंस' शब्द शुद्ध मराठी असल्यामुळे हा समास
 चित्त आहे. यशाचा रंग शुभ असतो, असा कविसंकेत आहे. त्यास अनुसरून पंतांनीं यशाचें
 आत्यंतिक निर्मलत्व दर्शविण्यासाठीं हाच दृष्टांत ठिकठिकाणीं योजिला आहे. (मागें अध्याय
 ३८।२६ व आदिपर्व, अध्याय १३।२९ व १८।८१ पहा). २. कृपाळू होऊन. हें 'त्वां' ह्याचें
 विशेषण. ३. प्रार्थना करून सांगेन. 'स्वगुरुसुत' ह्या शब्दाचा उपयोग सहेतुक केलेला
 असल्यामुळे येथे परिकर अलंकार आहे. ४. मत्+अनुज+अत्त=माझ्या धाकट्या भावाचें
 रक्त. ५. भीम. येथें लोकोक्ति अलंकार होईल. पर्यायोक्तही होईल क्षत=व्रण, जखम.
 क्षत करि=नवा अपराध केला. तसेंच रुधिर भावाचें, व क्षत ह्याच्या अतःकरणास, ह्यावरून
 असंगति अलंकाराची छायाही येथें भासते. ६. चेंदूप्रमाणें. मागें अध्याय ४५ गीति ३१
 पहा. पण तेथें पंतांनीं भीमाच्या भाषणांत दुर्योधनासंबंधीं असे धिक्कारयुक्त शब्द योजिले
 नाहींत. ७. अन्वयः—कुरुक्षेत्रीं (या क्षेत्रांतील रणभूमीवर) भीमासि हें कर्म (दुर्योधनाचा वध)
 श्रेयस्कर (सुखदायक, फायदेशीर) [आहे]. तप [व] दानें [श्रेयस्कर] न. ८. अन्वयः—असें
 वृकोदर (भीम) वदला; कातराक्ष (भयचकित झाले आहेत नेत्र ज्याचे असा) ससा वधुनि जैसा वृक
 (लांडगा) [तैसा] मदनजातघात (मत्+अनुजात+घात=माझ्या धाकट्या भावाचा नाश करुनि
 राक्षससा (राक्षसाप्रमाणें) [त्याचें] रक्त घटघटां प्याला. ९. माझ्या धाकट्या भावाचा घात.
 जात=उत्पन्न झालेला, संतान, संतति. १०. नवस करिती—असा भाव. ११. त्यांच्या नाशाची
 इच्छा आहे ज्यास, असा मी. १२. शांति, मनास आळा घालणें. १३. सामीं नव शील कैसें
 होईल—असा अन्वय. सख्य करावें असें वाटण्याजोगा नवा स्वभाव कोठून येईल ?—असा भाव.
 स्वभाव दुस्त्यज-घंत.

स्वर्गाँ स्वसमागमकर वैर वरें; नं हरि शोक साम हि तें, ।
 जो जीस्तव सर्वस्व हि वेची सोडील तो कसा म्हितें ? ॥ ६०
 पार्थाच्या कर्णाच्या, सुतशोकदवादितें, मनां, देहें, ।
 न रुचति; तयांत सामप्रेम क्षणमात्र ही न नांदे हें. ॥ ६१
 नं चले चि यथागति वृककुळविलगर्भाँ जसा अवि-श्वास, ।
 मद्रचनीं पार्थाचा होइल विश्वास तो अविश्वास. ॥ ६२
 म्हणसि, 'हंतशेषवीरस्त्रीगीतस्वीयकीर्तिं सामीं प्या;' ।
 अन्यत्र रणमखाहुनि न वरीन क्षण गुरुमसामीप्या. ॥ ६३
 शुचिमति यति अतियलें जें जोडिति, सहज वीर युद्धीं तें, ।

१. आपल्या माणसांची भेट करून देणारें. २. तें साम हि (तूं जो संधि करावा म्हणतोस, तो केला तरीही) शोक (स्वकीयांविषयींचा) न हरि. अर्थात् त्या योगें स्वकीयांबद्दल होणारा शोक नाहीसा होणार नाही. तेव्हां साम करण्यांत अर्थ नाही—हा मथितार्थ. ३. खर्च करी. ४. पृथ्वीतें. ५. पुत्रशोक हाच दावानल, त्यानें पोळलेलीं. ६. 'देह' हा शब्द संस्कृतांत पुलिंगी व नपुंसकलिंगीही आहे. येथें पंतांनीं तो नपुंसकलिंगीच योजिला आहे. 'देहें' हा 'रुचति' चा क्रियापदाचा कर्ता असून 'मना'='मनाला' ही चतुर्थी आहे. 'पार्थाच्या [व] कर्णाच्या' ह्या षष्ठीचा संबंध 'मनां'कडे. ७. त्यांच्या देहांमध्ये. पार्थाच्या [व] कर्णाच्या मना सुतशोक-दवादितें देहें न रुचति, [व] तयांत (त्यांच्या ठिकाणीं) हें सामप्रेम क्षणमात्र ही न नांदे—असा अन्वय. पार्थ व कर्ण या दोघांसही पुत्रशोकाचा धका बसलेला असल्यामुळे त्यांना त्याचा जीवच नकोसा झाला होता, म्हणून दोघांनाही साम करण्याची सुळीच इच्छा नव्हती—असा भाव. ८. संधीची आवड. ९. वसत नाही, राहत नाही. १०. अन्वयः—वृककुळविलगर्भाँ (लांडग्याच्या गुहेमध्ये) अविश्वास (मेंढ्याचा श्वासोच्छ्वास) जसा यथागति (नित्याचा, नेहमींच्या प्रमाणाचा) न चले चि (चालत नाही, अर्थात् अयथागति होतो), [तसा] मद्रचनीं पार्थाचा विश्वास तो अविश्वास होइल. येथें प्रतिवस्तूपमा अलंकार आहे. ११. येथें विरोधाभास नामक अलंकार आहे. १२. न मरतां उरलेल्या योद्ध्याच्या बायकांनीं गाइलेली आपली कीर्ति. कीर्ति गाण्याचें कारण युद्ध बंद झाल्यामुळे पति युद्धांत मारले गेल्यामुळे येणारें आपलें वैषम्य टाळें हें होय. १३. अन्वयः—रणमखाहुनि अन्यत्र (युद्धावांचून इतर ठिकाणीं) गुरुमसामीप्या (गुरूला मारणाऱ्याच्या सांनिध्यास, अर्थात् पांडवांजवळ जाणें) क्षण (क्षणभरसुद्धा) न वरीन (स्वीकारीन). अश्वत्थाम्याची सूचना खोडून काढतांना 'गुरुम' ह्या पदानें त्याच्या बापाच्या मृत्यूची आठवण दुर्योधनानें ह्या वेळीं फारच खुबीनें करून दिली आहे. १४. द्रोणाचार्याचा घात करणारा जो धृष्टद्युम्न, त्याच्या सान्निध्याला. १५. अन्वयः—शुचिमति यति (शुद्धांतःकरणाचे योगी) जें अतियलें जोडिति (संपादिति), तें युद्धीं वीर सहज [जोडिती].

रणमखजशुद्धि लाजवि यज्ञव्रततीर्थदानशुद्धीते. ॥	६४
पावे भव्य, रणमखीं जो शत्रुजना न पाठि दे, वांचे; ।	
वीर मरे जो त्यास हि सत्कारिति सर्व नाथ देवांचे. ॥	६५
अधहर शुभकर तीर्थ, श्रुति, आम्हां क्षत्रियांसि, युद्ध, वदे; ।	
गुरुपुत्रा ! अनुमोदन घावें; मज हें चि कर्म उद्धव दे.' ॥	६६
प्रार्थुनि गुरुपुत्राते प्रेरी निजसैनिकांसि जिष्णुवरी, ।	
ज्याचें सारथिपण रणयज्ञांत त्रिभुवनेश विष्णु वरी. ॥	६७
अन्योन्यावरि धांवति कर्णार्जुन पाकपाकशासनसे, ।	
प्रेक्षक म्हणती, 'जोडा यांस, तसा यांचिया यशास, नसे.' ॥	६८
सोमंक म्हणती, 'जिष्णो ! तोडावी क्षिप्र कंधरा यांची, ।	
इच्छा निष्कंटकनिजसुतराज्याची हि अंधरायाची.' ॥	६९
कौरव म्हणती, 'कर्णा ! मारुनियां अर्जुना शरण्याते, ।	
हृतेराज्याश युधिष्ठिर घाडावा त्वां पुन्हा अरण्याते.' ॥	७०

१. रणयज्ञापासून उत्पन्न होणारी पवित्रता. यज्ञ करून, व्रतें आचरून, तीर्थे हिडून व दानें देऊन जें पुण्य गांठी पडतें, त्यापेक्षां जास्त पुण्य युद्धांत मेल्यानें प्राप्त होतें—असा भाव.

२. अन्वय.—जो [वीर] रणमखीं (युद्धांत) शत्रुजना पाठि न दे (पाठ दाखवीत नाही, अर्थात्, त्याचा जय होतो) [व] वांचे (जिवत राहतो), [तो] भव्य (कल्याण) पावे. [परंतु] जो वीर [पाठी न देता] मरे, त्यास हि देवांचे सर्व नाथ (मुख्य देव) सत्कारिति (आदर करितात). ही गीति म्हणजे भगवद्गीता, अध्याय २ श्लोक ३७ यांतील कल्पनेचेंच प्रतिबिंब होय. ३. अन्वयः—आम्हां क्षत्रियांसि युद्ध अधहर (पापाचें हरण करणारें) [व] शुभकर (कल्याणप्रद) तीर्थ [होय, असें] श्रुति (वेद) वदे (सांगते). ४. गीति ५५ ते ६६ मधील दुर्योधनाच्या भाषणात योजिलेला 'गुरुपुत्र' हा शब्द मोठा औचित्यपूर्ण आहे. दुर्योधनानें अश्वत्थाम्याला 'मित्रा !' असें न म्हणतां 'गुरुपुत्रा !' असें म्हणून त्याचा मोठा गौरव केला आहे, व अशा रीतीनें मोठ्या धूर्तपणानें त्यास वश करून घेतलें आहे. ५. युद्ध करणें. ६. आनंद. ७. अगीकारी, पतकरी. ८. इद्रानें मारिलेला पाक-नामक दैत्य व इंद्र. येथें कर्णाची तुलना पाकासुराक्षीं करून तो बध्य आहे, असें ध्वनित केले आहे. येथें यथासंख्य अलंकार आहे. यांसारखे. ९. उपमा. यास जोडा नसे, तसा यांचिया यशास [नसे]—असा अन्वय. यांचा पराक्रम अद्वितीय व कीर्ति अवर्णनीय—असा भाव.

१०. पांडवपक्षीय राजसमुदाय. ११. मान. १२. कर्णाची. १३. धृतराष्ट्राची. 'कंधरा' आणि 'इच्छा' ही 'तोडावी' याची कर्मे. येथें सहोक्ति गर्भित आहे. १४. [धर्माचा] पाठिवा, आश्रयदाता, त्याला. १५. हत+राज्य+आश=हिसकावून घेतली आहे, अर्थात् नाहीशी करून टाकिली आहे राज्याची आशा ज्याची, असा तो.

अध्याय सत्तेचाळिसावा.

- ताडी दश बाणांहीं राधेय प्रथम त्या, वृथा ज्यातें ।
 पाहुनि गेलीं सुररिपुशस्त्राखें संगरीं, पृथाज्यातें. ॥ १
- पार्थ हि दश विशिखांहीं ताडुनि कर्णासि हांसला गा ! या. ।
 गिलितगजाजगरगळां पाहे शशमांसघांस लागाया. ॥ २
- वर्षति अन्योन्यावरि कर्णार्जुन ते घनावरी घनसे, ।
 पुरुहूतदूतवातद्युमणिकरां शरगृहांत रीघ नसे. ॥ ३
- जेंवि दिनांतीं पक्षी व्यापिति वृक्षास रचितनीडास, ।
 तेंवि तयांतें ते शर; भासति अहि घेति धावुनीं डास. ॥ ४

१. ह्यांत मूळ अध्याय ८९ व अध्याय ९० यांतील ४३ श्लोक इतका कथाभाग आला आहे. २. सार्थान्वयः—ज्यातें पृथाज्यातें (कुंतिपुत्र अर्जुनातें) पाहुनि सुररिपुशस्त्राखें (देवशत्रु जे दानव त्यांचीं शस्त्रें व अस्त्रें) संगरीं (युद्धामध्ये) वृथा गेलीं (वायां गेली, अर्थात् निष्फळ झालीं), त्या (अर्जुनास) राधेय (कर्ण) प्रथम दश बाणांहीं (दहा बाणांनीं) ताडी (प्रहार करिता झाला). ३. ही उक्ति संज्ञयाची आहे. संज्ञय धृतराष्ट्रास युद्धवृत्त कथन करित आहे. सार्थान्वय — गा ! (धृतराष्ट्रा !) या कर्णासि (ज्या कर्णानें वरील गीतींत वर्णिल्याप्रमाणें दहा बाणांचा प्रहार अर्जुनावर केला होता, त्यास) पार्थ हि दश विशिखांहीं (बाणांनीं) ताडुनि हांसला. गिलितगजाजगरगळा (गिळिलेला आहे हत्ती ज्यानें, अशा अजगराचे गळ्यास) शशमांसघांस (सशाच्या मासाचा घांस) लागाया पाहे (लागण्याच्या विचारात आहे). अर्थात् ही गोष्ट अगदींच असंभाव्य. कारण ज्या अजगरानें हत्तीसारखें प्रचंड जनावर गट्ट केलें, त्याच्या गळ्यांत सशाच्या मासाचा घांस कसा अडकेल ? अर्थात् नाही—असा भाव. अर्जुनाच्या बाणांचा कर्णावर कांहींच परिणाम झाला नाही—हा इत्यर्थ. येथें अप्रस्तुतप्रशंसा अलंकार आहे. ४. वृष्टि करितात (अर्थात् बाणांची). ५. पुरुहूत+दूत+वात+द्युमणि+करा (=इंद्राचा जासद जो वारा, तो व सूर्याचे किरण ह्या दोघांतें) शरगृहांत रीघ नसे. म्हणजे कर्ण व अर्जुन ह्या उभयतांनीं परस्परावर बाण सोडून जें बाणांचें छत करून सोडलें, त्यातून सूर्यकिरणांचा व वायूचाही झिरकाव भूमितलावर होईना. कर्णार्जुन शरसंधानानें पूर्णपणें व्याप्त झाले होते. तेव्हां तें शरपटल दूर करून आपल्या मुलांसंबंधी काहीं वातमी काढावी, म्हणून सूर्यानें आपले कर(=हस्त, किंवा किरण) पुढें केले, व इंद्रानें वायुरूप दूत त्या कामगिरीवर धाडिला. परंतु त्या दोघांचाही झिरकाव शरांच्या त्या दाट आवरणात झाला नाही—असा भाव. ६. केलेलें आहे घटें ज्यावर, अशा वृक्षास. ही उपमा चांगली आहे. ७. अन्वयः—[जणु] अहि (सर्प) धावुनीं डास (चावा) घेति [असे] ते शर भासति. ही उत्प्रेक्षा भजेदार आहे.

कर्णें निष्फळ करितां यतिनें ललनाकटाक्षसे वाण, ।

आग्नेय अस्त्र योजी पार्थ तथाचे हरावया प्राण. ॥ ५

दावानळें जसें वन, अश्र्यस्त्रें सर्व सैन्य होरेंपळे, ।

जो तो भेट माधारा पाहुनि अस्त्रप्रताप घोरें पळे. ॥ ६

जाणों न दग्धुकाम, प्रेमें तेजस्विगुरुसुतास रणीं ।

आलिंगी अग्नि, सदा दे कर ज्या तम हरावया तरणीं. ॥ ७

मेधीं झाल्या अंकापासुनि पतनें परिभ्रमें रुसत्या, ।

१. अन्वय - यतिनें (योग्यानें) ललनाकटाक्षसे (तरुण विलासवती स्त्रीच्या नेत्रकटाक्षाप्रमाणें) कर्णें वाण निष्फळ करितां (केले असतां), तथाचे (कर्णाचे) प्राण हरावया पार्थ आग्नेय अस्त्र योजी. ज्याप्रमाणें शुक्रासारख्या तपोधनांवर तरुणींच्या नेत्रकटाक्षांचा कांहींच परिणाम होत नाही, त्याप्रमाणें अर्जुनानें कर्णावर सोडिलेले वाण निष्फळ ठरले-असा भाव. २. भाजून निवे. ३. योद्धा. ४. अश्र्यस्त्राचा प्रभाव, तडाखा. ५. भयंकर. ६. सार्थान्वय-तम हरावया (अंधकाराचा नाश करण्याकरितां) तरणी (सूर्य) ज्या (अग्नीला) सदा कर (तेजःकिरण) दे, [तो] अग्नि दग्धुकाम न (जाळण्याची इच्छा करणारा नव्हता) [तर तो] जाणों (जणू काय) तेजस्वि-गुरुसुतास (तेजस्व्यांमध्ये श्रेष्ठ जो सूर्य, त्याच्या पुत्रातें, कर्णातें) रणीं (युद्धाचे वेळीं) प्रेमें आलिंगी (आलिंगन देता झाला). येथें काव्यलिंग आणि उत्प्रेक्षा हे अलंकार. कृतज्ञतेमुळे आपली ज्वलनप्रवृत्ति अग्नीनें एके वाजूस ठेविली. कारण कर्ण हा आपल्या उपकारकर्त्या सूर्याचा पुत्र होता, आणि प्रेमातिशयामुळे त्या कर्णास अग्नीनें जणू कवटाळिलें. ह्या ठिकाणीं अश्र्यस्त्राचा प्रभाव कर्णावर फारसा झाला नाही. ही गोष्ट मोठ्या अर्थगांभीर्यानें पंतांनीं दर्शविली आहे. अग्नीमध्ये असणारें तेज सवितृदत्त आहे. हें तेज सूर्य दररोज अस्तास जाण्याच्या वेळीं अग्नीस देतो-अशी समजूत आहे. (रघुवश सर्ग ४ श्लोक १ पहा. 'दिनान्ते निहित तेजः सवित्रेव हुताशनः'.) ७. येथें 'कर' शब्दावर श्लेष आहे. कर=किरण, (पक्षीं) हात. कर दे= हात देई, साहाय्य करी. ८. सार्थान्वयः-अंकापासुनि पतनें (मांडीवरून दूर झाल्यामुळे) [व] परिभ्रमें (भटक्यावयास लागल्यामुळे) मेधीं (मेधाचे ठायीं) रुसत्या झाल्या (रुष्ट झालेल्या, रुसलेल्या) चपला चि (विद्युलताच अशा) त्या (अग्निज्वाला) अनुरूपोदारा (आपल्यास योग्य व उदार अशा) धैर्यमेरुस (धैर्याचा मेरुपर्वत त्यास, अपार धैर्यवानास, अर्थात् कर्णास) आलिंगिति. ह्या गीतीतील रूपक फारच बहारीचें आहे. मेघ हा बाप, मेरु हा पति, चपला ही कन्या, अशी कल्पना करून हें वर्णन केलेलें आहे. अंकापासुनि पतनें, म्हणजे अर्थात् उपवर झाल्या-मुळे बापानें मांडीवर न घेतल्यामुळे, परिभ्रमणें म्हणजे योग्य पति मिळावा म्हणून भटकण्यानें, धैर्यमेरु अर्थात् जो आपणास कधीही सोडणार नाही असा, अनुरूपोदार म्हणजे योग्य व थोर; (पक्षी, तेजस्वी म्हणून योग्य व उदार, अर्थात् आपल्या पत्नीच्या सर्व हौशी पुरविण्यास तत्पर असा). आलिंगिती=वरिल्या झाल्या; पक्षी, व्यापून टाकिल्या झाल्या. हें श्लेषगर्भ रूपक आहे.

आलिंगिति अनुरूपोदारा चपला चि धैर्यमेरुस त्या. ॥ ८
 साक्षात् प्रलयज्वलनज्वालाहीं कवळिला चि नग मेरु, ।
 ऐसा कर्ण गमे, मग अन्य जन तयांत काय न गमे रू ? ॥ ९
 कर्ण महात्मा शैमवी योजुनि वरुणास्र आश्रयाशास्र, ।
 संपादिलें श्रमें जें व्यसनीं देतें चि आश्रया शास्र. ॥ १०
 जो जन या संसारीं दुःसहतापत्रयें जळे, शास्रें ।
 अध्यात्में गुरुलब्धें जेंवि निवे, कर्ण त्या जळेशास्रें. ॥ ११

मेघ हे विजांचे पति अशी कल्पना करून पुढीलप्रमाणें अर्थ करावयास हरकत नाही—मेघांच्या
 मांडीवरून खाली घसरल्यामुळें व त्यांच्या [वायुनिमित्त] परिभ्रमणामुळें त्यांच्यावर रसलेल्या
 विजा (ह्या देखील जात्या चपला-चंचलाच असल्यामुळें) धीर (स्वैर्याविषयी प्रसिद्ध), आपल्या
 अंगकांतीशीं जुळणाऱ्या व अत्यंत उदार अशा त्या मेरुपर्वतास आलिंगित्या झाल्या. येथें
 अस्थिर प्रकृतीचे पति जे मेघ, त्यांना त्यांच्या स्त्रिया ज्या विजा, त्या कटाळल्या व म्हणून त्या
 अढळ अशा मेरुपर्वताला आलिंगन देत आहेत, असें वागिलें आहे. मेरुपर्वत सोन्याचा
 असल्यामुळें त्याची कांति विजांप्रमाणेंच पिवळी असून, तो औदार्य व स्वैर्य यांविषयी प्रसिद्ध
 आहे. येथें 'चपला' शब्दावर श्लेष आहे. चपला=(१) विजा, (२) चंचल बुद्धीच्या स्त्रिया.
 ज्या स्त्रिया स्थिर बुद्धीच्या असतील, त्या चंचल पतीलाही न सोडतां, त्यांच्याजवळच अढळ
 पातिव्रत्यानें राहातात, असें ह्या गीतींत ध्वनित केलें आहे. ह्या गीतीचा इत्यर्थ—अश्रय-
 खाच्या ज्वाळांनीं न डगमगणारा वीर जो कर्ण, त्याचा देह त्यांनीं व्याप्त केला.

१. अन्वयः—प्रलयज्वलनज्वालाहीं (प्रलयकालीन अग्नीच्या ज्वाळांनीं) साक्षात् (प्रत्यक्ष) मेरु नग
 (पर्वत) कवळिला चि (व्याप्त केलाच); ऐसा तयात (अर्जुनानें सोडिलेल्या अश्रयखाच्या ज्वालात)
 कर्ण गमे (भासला), मग अन्य जन (इतर लोक) काय रू (कापूस) न गमे ?—अर्थात् गमे. कर्णा-
 सारख्या असामान्य वीराची स्थिति त्या अश्रयखामुळें अशी झाली, मग सामान्य जन त्या अखाच्या
 ज्वालामध्ये कापसाप्रमाणें नि.संशय मुरमुर जळून जातील, असें वाटणार नाही काय ? हा
 प्रश्नालंकार. २. शांत करी. ३. आश्रयाश+अस्र=अश्रयस्र. ४. अन्वय.—श्रमें जें शास्र संपादिलें,
 [तें] व्यसनीं आश्रया देतें चि (धारा देतें, उपयोगी पडतें). हा अर्थान्तरन्यासालंकार. हें
 अर्थ सुभाषितरूप आहे. ५. अन्वयः—या संसारीं (इहलोकीं) जो जन दुःसहतापत्रयें (दुर्निवार
 अशा तीन प्रकारच्या म्हणजे १. आधिभौतिक, २. आधिदैविक व ३. आध्यात्मिक ह्या तीन
 तापांनीं) जळे (भाजतो, होरपळतो) [तो] गुरुलब्धें अध्यात्में शास्रें (गुरुनें उपदेशिलेल्या आत्म-
 विद्येच्या प्रभावानें) जेंवि निवे (समाधान पावतो), [तेंवि] कर्ण त्या (अर्थात् स्वतः योजिलेल्या)
 जळेशास्रें (जळ+ईश+अस्रें=वरुणास्रानें) [निवे]. संसारांत त्रास झाला असतां वेदान्तशास्त्रानें
 समाधान प्राप्त होतें, हें बहुश्रुत वाचकांस जास्त उलगडून सांगण्याची जरूर नाही. गुरुमुखा-
 शिवाय मात्र विद्या प्राप्त होणें शक्य नाही, हेंही पण पंतांनीं येथें मोठ्या खुबीनें सांगितलें आहे.

- पूर्वां जसि कृष्णावरि शक्रे, तसि जिष्णुवरि महावृष्टि, ।
 कुपिते कर्णे केली, कल्पांतीं जेचि घावरी सृष्टि. ॥ १२
- गगन व्यापुनि गर्जति वैनघन निर्मिति घेना चि आधारा, ।
 देति न कंपा शंपा, परि देती धीरनायकां धारा. ॥ १३
- चोलुनि कर कोपानें भीम म्हणे, 'अर्जुना ! अहाहा ! रे ! ।
 व्यर्थ म्हणत होतों मीं कीं मदनुज संगरीं न हा हारे ! ॥ १४
- कर्ण तुझ्या अस्त्रातें, सर्पातें जेचि गरुड, खंडितसे, ।
 रिपुशर विजयीं गमती, द्वैतीं अद्वैतवादि पंडितसे.' ॥ १५
- कृष्ण म्हणे, 'शंभूसीं ज्या धैर्ये भांडलासि तें विजया ! ।
 झालें काय ? न जोडिसि कां कर्णासीं भिडोनि तेंचि जया ? ॥ १६
- मारुनि कर्णातें दे धर्मासि धंरा, तुझा चि हां वांटा; ।
 त्वां चि सुहृद्दुर्याचा काढावा कुशलसत्तमें कांटा.' ॥ १७

१. भागवत, दशमस्कंध अध्याय २८ वेथें हा कथाभाग वर्णिला आहे. (मागें पृष्ठ ९९ टीप १६ पहा). २. अन्वय.—[व] जेचि कल्पांती (प्रलयकारी) [तेचि आतां] सृष्टि (अखिल जगती) घावरी (केली). सर्व जग हालवून सोडले—असा भाव. ३. निषिद्ध मेघ. ४. दाट. ५. अन्वय.—धीरनायकां (सुधीर योद्ध्यास) शंपा (विजा) कपा न देति, परि धारा (जलधारा, पक्षीं शरधारा) [कपा] देती. **विरोधाभास**, सामान्यतः माणसें विजेमुळें वावरून जातात, व पर्जन्यधारेचें त्यांस कांहींएक नाटत नाही. विजानीं ज्यांस घाबरविलें नाही, ते महायोद्धे होते, पण ते धारास भ्याले; हा विरोध. धारा=शरधारा असा अर्थ असल्यामुळें हा विरोध नाहीसा होतो. ६. अन्वयः—हा मदनुज (माझा पाठचा भाऊ, अर्जुन) संगरीं न हारे (पराभव पावत नाही) [असें] मीं व्यर्थ म्हणत होतों कीं. ७. अर्जुनाच्या ठिकाणीं. 'विजयी' असा पाठ पंतलिखित प्रतीत आहे, पण 'विजयी' असाच मूळपाठ असावा. कारण, तोच अर्थास अनुकूल आहे. ८. अद्वैतवादी पंडित द्वैतवादावर जसा जय मिळवितात, तसे. ९. अन्वय.—कृष्ण म्हणे, 'विजया' (अर्जुना) ज्या धैर्ये शंभूसीं भांडलासि (युद्ध केलेंस) तें (धैर्य) काय झालें? कर्णासीं भिडोनि (लगतीचा सामना करून) तेंचि (त्याप्रमाणें अर्थात् शंभूरोबरच्या) जया (यशास) कां न जोडिसि? (यश कां मिळवीत नाहीस?). केरातरुपी शकराशीं अर्जुनाचें जें युद्ध झालें, त्यास उद्देशून हें भाषण आहे. (पतकृत वनपर्व, अध्याय ३ पहा). १०. पृथ्वी. ११. कर्ण. कर्ण तुझ्याच हातून मरावयाचा आहे—असा भाव. १२. अन्वयः—कुशलसत्तमें (निपुणश्रेष्ठानें) त्वां चि सुहृद्दुर्याचा काटा काढावा. तूच मित्राच्या अंतर्गमात सलगारे दुःख दूर करावेंस. हा लोकोक्ति अलंकार.

- भीमाच्युतोपदेशं आला अरिचा उदंड राग मना, ।
 सरला नारायणसख नर आत्मधराभरापहागमना. ॥ १८
- योजी ब्रह्मास्त्रातें तों खडी कर्ण त्यासि; तें भीमा ।
 स्वशिरःखंडन भासे, लंघी तत्क्षोभवारिधी सीमा. ॥ १९
- कर चोलुनि भीम म्हणे, 'रे जिष्णो ! रिपुपयोदवायो ! जीं ।
 जाणसि अस्त्रें त्यांतुनि मेलतें अरिच्या पराभवा योजीं.' ॥ २०
- भीमाज्ञेनें योजी सत्वर शस्त्रासि तो किरीटि कवी, ।
 अक्षत दष्टा असतां कंदासि न कोपला किरी टिकवी. ॥ २१
- अमिताशुग अस्त्रबळें सोडुनियां कर्णरथतिरोधानें, ।
 कौरवबळासि भंगी; जैय कैचा साधुजनविरोधानें ? ॥ २२
- कर्ण हि तैसें चि करी, सोडी बहु बाण, जेंवि घन तोया, ।
 भीमार्जुनकृष्णांतें ताडी, मानी कृतांत जन तों या. ॥ २३
- भीमाच्युतासि अक्षत पाहुनि बहु जिष्णु तापला. काय ।

१. नारायणसख [जो] नर (अर्जुन) [तो] आत्मधराभरापहागमना (आत्म+धरा+भर+अपह+आगमना=पृथ्वीचा भार दूर करण्याकरिता झालेला आपला जो अवतार, त्यातें) सरल, (त्याचें त्याला स्मरण झालें). युगायुगांचे ठिकाणीं जेव्हा पृथ्वी वस्त होते, तेव्हां परमेश्वर अवतार वेतो व पीडा दूर करतो, त्याप्रमाणें द्वापारयुगामध्यें नर व नारायण हे अवतार झाले, व तेच पुनश्च अर्जुन व श्रीकृष्ण झाले, ही कथा अनुसंधेय आहे. (भगवद्गीता अध्याय ४ श्लोक ८ पहा. 'धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे'). २. ब्रह्मास्त्रास. ३. अस्त्रखंडन. ४. स्वतःचा शिरच्छेदच. ५. त्याच्या क्षोभरूप समुद्रानें मर्यादा सोडिली. अर्थात् तो अत्यंत क्रुद्ध झाला. रूपकालंकार. ६. शत्रुरूप मेघास वायूसारख्या ! ७. बाटेल तें, कोणतेंही. ८. पराभवार्थ. ९. अन्वयः—अक्षत (शाबूद) दष्टा (सुळे दात) असतां कोपला (कोपलेला) किरी (रानडुकर) कंदासि (झाडाच्या कांद्यांना) न टिकवी (राहू देत नाही). दृष्टांत. १०. अमित+आशुग=पुष्कळ व सत्वर जाणारीं. ११. अस्त्राच्या बळानें, अस्त्रानें अभिमंत्रित केलेले असे अनेक बाण सोडून. निरनिराळ्या अस्त्राच्या मंत्रांचे प्रयोग बाणांवर केले, म्हणजे ते बाण अधिक प्रभावी होऊन, त्या त्या अस्त्राचें बळ त्यांच्यात येतें, अशी समजूत आहे. (पुढे अध्याय ४८।३० व ५४; अध्याय ४९।४६ पहा.) १२. कर्णाच्या रथाच्या आच्छादनानें, अर्थात् कर्णरथ झाकून टाकून. तिरोधान=आच्छादन करण्याचें साधन, झाकण. १३. हा भाग सुभाषितरूप आहे. १४. अन्वयः—तों (ह्याप्रमाणें बाणानीं कृष्ण, भीम व अर्जुन याचें ताडन करतांच) जन (लोक; प्रेक्षक व इतर वीरसमूह) या (कर्णास) कृतांत (यम) मानी. अर्थात् लोकास हा कर्ण यमासारखा भासला—असा भाव. 'तो या' असा पाठभेद. १५. जखम झालेले.

- गुरुहुनि सख्याहुनि प्रिय सुजना ? तैसा न आपला काय. ॥ २४
- एके चि शरें केतुं च्छेदुनि, शल्यासि पीडुनी चहुनी, ।
विंधुनि वृषासि तिहिनीं, वधिला नृषसुत सभापती बहुनीं ॥ २५
- सत्तावीस शर पुन्हां मारुनि वैकर्तनासि, च्यार शतें ।
वधिलीं मत्तगजांचीं; रिपुनीं ही वर्णिलें तदा यश तें. ॥ २६
- मथिले सहस्र सादी, आठ सहस्र प्रदान कवि पंत्ति, ।
पार्थे वधिले, होऊं दिधली मरणांत लेश न विपत्ति. ॥ २७
- कर्ण हि मदीं पांडवपांचाळवळें; रणीं दिशा भुललीं, ।
तीं मृतशेषे दिसलीं पळसांचीं काननें जसीं फुललीं. ॥ २८
- तो मंत्रौषधिवीर्ये होऊनि विशैल्य धर्म राजमणी ।
आला, गगनीं जैसा पूण शरत्पवरात्रनाथ, रणा. ॥ २९
- धर्म स्वजनांच्या दे मोरांच्या हर्ष जेवि जलद मना, ।
करिती पांचाळयुवे उत्साहे वृषसहायबलदमना. ॥ ३०

१. पूर्वार्धातील 'काय'शब्दासह उत्तरार्धान्वयार्थ.—गुरुहुनि [व] सख्याहुनि सुजना [अधिक] प्रिय [असें] काय [आहे] ? तैसा (गुरु व सखा यांसारखा) आपला (स्वतःचा) काय (देह) [ही] न. येथें गुरु=बडील, भीम, व सखा=कृष्ण-असा अर्थ. २. ध्वज. ३. चार बाणांनीं. ४. जखमा करून. ५. तीन बाणांनीं. ६. दुर्योधन राजाचा पुत्र. ७. कर्णाला. ८. घोडेस्वार. ९. उच्छेद करण्यांत पटाईत. (प्रदान=दान करणें, देणें). 'प्रधान कवि' असें पाठांतर. प्रधान=मुख्य, शेलके १०. पायदळ. ११. क्लेश. मरणसमयीं त्यांस तिळमात्रही यातना होऊ दिल्या नाहींत. अर्थात् एक घाव दोन तुकडे अशा रीतीनें मारले—असा भाव. १२. सार्थान्वयः—रणीं दिशा भुललीं (ज्यांना रणांगणांत कोठें जावें हें कळेना अशीं) तीं मृतशेषे (जिवत राहिलेलीं सैन्ये) जसीं पळसांचीं काननें फुललीं [तशीं] दिसलीं. उत्प्रेक्षा. पळसांचीं फुलें लालभडक असतात, व ह्या सैनिकास कर्णहस्तें अत्यंत जखमा होऊन ते रक्तानें न्हाले होते, तेव्हां ह्या सक्षत वीरा-मुळें तें ठिकाण जणूं काय फुललेल्या पळसांच्या झाडांनींच व्याप्त आहे, असें भासलें. १३. मंत्र व वनस्पति ह्यांच्या प्रभावानें. विशल्य होण्याकरितां मंत्राचा उपयोग होत असे. निवडुंगाचे कांटे अगात पुष्कळसे शिरले असता लोणी मंत्रून देतात व तें लोणी लाविल्यानें कांटे निघतात. हा समज अद्यापिही साताराप्रांतीं दृष्टीस पडतो. १४. निघालेले आहेत शरीरातील बाण ज्याच्या, असा. १५. राजश्रेष्ठ. १६. शरत्+पर्व+रात्रिनाथ=शरदृतूतील पौर्णिमेचा चंद्र. शरदृतूतील चांदिणें स्फटिकासारखें अत्यंत शुभ्र असतें, त्याप्रमाणें धर्मराज ताजातवाना होऊन आला—असा भाव. १७. कर्णाला मदत करणाऱ्या सैन्यांचा पाडाव. या गीतींत प्रथमार्ध हें द्वितीयार्धाचें कारण असल्यामुळें काव्यलिंग.

करिती अत्युत्साहे युद्ध त्रिदशग्रहेशसंभव ते ।	
कौरवपांडवसैनिक पाहति ठाकोनियां तयां भवते ॥	३१
मेदी अयुत शरानीं भीमाला, शौरिला हि साठानीं, ।	
ताडी धनंजयाला मर्मस्थानीं च कर्ण आठानीं ॥	३२
आच्छादुनि बाणानीं पार्थरथा, सोमकौंसि दे वृष भे, ।	
पांचाळकटक तेणें विदारिलें, तट जसें महावृषभें ॥	३३
पार्थसहाय महाबळ जे युद्धीं धांवले महाशूर, ।	
सिंहें श्वान तसे ते कर्णे पांचाळ पळविले दूर ॥	३४
दुर्योधनवीरानीं सेनापतिभुजबळप्रकर्षानें ।	
निज जय जाणोनि, तदा केले बहु सिंहनाद हर्षानें ॥	३५
अर्जुन तेव्हां कोपे क्षालाया शत्रुदारसिंदूर, ।	
न्हाणाया निजविजयप्रभवाश्रुकरुनि कुलपतींदूर ॥	३६
वाते जेंवि कंसपटें, कुरुकटके दूर उडविलीं पार्थ, ।	
भुजलीलासंपादितदुर्घटजंभारिमुखनिलिंपार्थें ॥	३७

१. त्रिदश+ग्रह+ईश+संभव=देव आणि गुरुशुक्रादि ग्रह, ह्यांचे अधिपति. अर्थात् देवाधिपति इद्र आणि ग्रहाधिपति सूर्य; ह्यांच्यापासून जनन झालें आहे ज्यांचें, असे. अर्थात् अर्जुन व कर्ण.
 २. धीरानें उमे राहून. ३. त्यांच्या सभोवतीं. ४. दहा हजार बाणानीं. ५. हे पांडवपक्षीय वीर होते. ६. सीति. ७. पांचाळसैन्याची फळी फोडली. ८. नदीच्या काठच्या बाधाशीं माजलेला पोळ टकरा मारमारून झुज खेळत असतो, हें सर्वांच्या माहितीचेंच आहे. 'तट' शब्द पुलिंगी व नपुमकलिंगी आहे. ९. अर्जुनाला मदत करणारे. १०. शत्रूवर चालून गेले. ११. कर्णाच्या बाहुबळाच्या उत्कर्षानें. १२. जयघोषाची गर्जना. १३. शत्रूच्या स्त्रियांच्या भांगातील शेंदूर [दु खाश्रूनीं] क्षालाया=त्यांना पतिमरणाचें दुःख द्याया. कुकुमाप्रमाणें पूर्वीं भालदेशीं सौभाग्यवती स्त्रिया शेंदुराचा उपयोग करित असत. ('तैसाचि मळलाटीं साध्वी सिंदूरतिलक जो लावी'—पंतकृत सीतारामायण.) तैथें पर्यायोक्त अलंकार आहे. १४. भिजवून टाकण्याकरितां. १५. आपल्या यशामुळें उत्पन्न होणाऱ्या आसवांनीं (आनदाश्रूनीं). १६. कुलपति धर्म हाच कोणी चद्र, त्याचें उर; किंवा कुलाधिपति (कारण कौरव हे सोमवंशीय होते) चद्राचें उर. अर्जुनाच्या प्रभावानें रिपुस्त्रियांच्या डोळ्यांत दुःखाश्रु दाहून ते त्याचे कुकुमतिलक धुणार, पण त्याच प्रभावानें चद्राच्या डोळ्यांत आनदाश्रु येऊन ते चद्राच्या उरावरील कलक धुणार ! १७. केरकचरा. १८. भुजलीला+संपादित+दुर्घट+जंभारिमुख+निलिंप+अर्थे=हस्तकौशल्यानें (अर्थात् बाहुप्रतापानें) संपादिलें आहे इद्रादिदेवांचें दुर्घट इच्छित ज्यानें. हें 'पार्थें' ह्याचें

जी बाणवृष्टि केली पाडी तत्काळ अंधकारा ती, ।

आम्हीं कां न म्हणावें 'धन्य' म्हणे ज्यासि अंधकाराती ? ॥ ३८

गगनाकडे पहातां झाली बहुतां जनांसि अभ्रमती, ।

तेव्हां पक्षी बाणव्यासाकाशोदरांत न भ्रमती. ॥ ३९

गंगनस्थभूतसंघे संद सुरभि शीत त्यांउपरि वारा, ।

सोडियला; ते त्याला सेव्य, स्वामी जसे सु-परिवारा. ॥ ४०

पार्थे आर्धीं द्वादश शर मग कर्णासि मारिले सप्त, ।

न्हाला रक्तें, झाला दंडाहत सर्पपति तसा तप्त. ॥ ४१

वृष तीं वाणीं पार्था मेदुनियां, वृष्णिनायकाला ही !

भेदाया सोडी शर ह्यसेनप्रहित पांच कालाही. ॥ ४२

विशेषण. अर्जुनाच्या अतुल आणि भव्य प्रतापाला साजेसेच हें प्रौढार्थभारसंपन्न विशेषण आहे. जमारि=इंद्र; निर्लिप=देव; अर्थ=इष्ट वस्तु.

१. संजय युद्धवार्ता धृतराष्ट्रास निवेदन करीत आहे, हा प्रसंग लक्षांत ठेवावा.
२. अर्जुनास. ३. अधकासुराचा शत्रु, अर्थात् शकर. येथें अर्थापत्ति अलंकार. ४. मेघ उत्पन्न झाल्याची बुद्धि. भ्रांतिमान् अलंकार. ५. शरांनीं भरून गेलेल्या नभोगर्भांत. ६. न भ्रमती= उडतनासे झाले. ७. स्वर्गस्य अप्सरादिकांनीं. भूत=(१) जीव, प्राणी; (२) उपदेवविशेष, (३) मिशाच, (४) राक्षस-इत्यादि अर्थ आहेत. ८. सुवासिक, संतोषप्रद. ९. युद्ध करणाऱ्यांवर (कर्णाजुनांवर). १०. अन्वय -जसे सुपरिवारा (चांगल्या सेवकसमूहास) स्वामी, [तसे] ते (युद्धकर्ते) त्याला (भूतसघाला) सेव्य (चाकरी करण्यास योग्य). 'सु' हा उपसर्ग लावून जन-व्यवहार पंतांनीं थोड्यांत मोठ्या मार्भिकपणें व्यक्त केला आहे. ११. घुसळण्याच्या रवीस गुढाळलेला. १२. शेष येथें समुद्रमंथनकथेचा संदर्भ आहे त्या वेळीं शेषाची दोरी केली असून तोंडाकडील भाग दानवांनीं हातीं धरिला होता, व शेंपटाकडील देवांनीं धरिला होता. अशा स्थितींत शेषाचें शेंपटापासून फणेपर्यंत लाल होणें यथार्थ होय. ही कथा 'न्हाला' ह्या शब्दातील 'नखशिखांत भिजणें' ह्या अर्थाशीं जुळण्याकरिता घेणें जरूर आहे. एरवीं 'दंडाहत=काठीचा घाव लागलेला' आणि 'सर्पपति=मोठा सर्प' असा अर्थ घेता येईल. १३. अन्वय:-पार्था (अर्जुनाला) तीं वाणीं (तीन वाणांनीं) मेदुनिया (विदारुनियां), वृष (कर्ण), वृष्णिनायकालाही (श्रीकृष्णालाही) भेदाया (मारण्याकरितां) ह्यसेनप्रहित (अश्वसेनानें प्रेरिलेले) पांच कालाही शर सोडी. संस्कृतांत 'महाहयः तक्षकपुत्रपक्षाः' असें आहे. तक्षक-नामक नाग व कद्रू यांचा पुत्र ह्यसेन अथवा अश्वसेन. खाडववन जळत असताना कद्रू याला तोंडात धरून जात असता तिला अर्जुनानें मारिलें होतें. (पुढें गीते ५९ ते ७८ पहा). १४. कृष्णसर्परूप.

ते सर्पवाण वेगें पुरुषोत्तमकवचकाय भेदूनीं, ।

पाताळनदीमध्ये न्हाले घटिका हि होउं नेदूनीं. ॥ ४३

त्यां पार्थ दशशरानीं खंडी, करि पंधरा चि ते तुकडे, ।

राहति कसे अखंडित, जे फिरले पक्षिनाथकेतुकडे ? ॥ ४४

सक्षत रुधिरार्द्रवपु प्रभुचें पाहोनि पार्थ तो चितीं, ।

क्षोभे, बहु; धनलुब्ध क्षति होतां जेंवि आपुल्या वितीं. ॥ ४५

अर्जुन झाला रविसुतमर्मी वरबाणपंक्ति शिरकविता, ।

ती कांपवी तयाचें, रसिकाचें जेंवि काय शिर कविता. ॥ ४६

दैवानें धैर्यकरें सांवरिला प्राणसंकटीं कर्ण, ।

नाहीं तरि गळतें वपु, वृक्षाचें वातहत जसें पर्ण. ॥ ४७

१. श्रीकृष्णाचें चिलखत व शरीर. २. फोडून. ३. पाताळगगेमध्ये. ४. एक घटकाभर सुद्धा वेळ न जाऊं देतां (नेदूनीं). ह्यावरून बाणांचा वेग व गति चांगली व्यक्त होते. अतिशयोक्ति अलंकार. ५. वाणास. ६. न भग्न होता, सवध. ७. बळले, चाल करून आले. ८. गरुडध्वजाकडे, श्रीकृष्णाकडे. जो परमेश्वरावर विथरला, त्याचा नाश न होता कसा राहिल ? हें अर्थ सुभाषितरूप आहे. किंवा गरुड हा सर्पशत्रु. तेव्हां गरुडध्वजावर आल्यामुळे सर्पवाणांचा नाश झाल्याशिवाय कसा राहिल ? हा अर्थ घेऊन, विशेष्यपद साभिप्राय असल्यामुळे परिकरांकुरालकार. ९. रक्तानें ओलें झालेलें शरीर. १०. कंजूस, लोभी. ११. हानि. १२. अन्वयः—रविसुतमर्मी (सूर्यपुत्र जो कर्ण, त्याच्या शरीराच्या नाजुक भागांत) अर्जुन वरबाणपंक्ति (उत्कृष्ट अशा बाणाची रांग) शिरकविता झाला (खोचिता झाला). ती (बाणपंक्ति) जेंवि कविता रसिकाचें [तेंवि] तयाचें (कर्णाचें) शिर (मस्तक) [व] काय (शरीर) कांपवी (हालविती झाली). हा भयाचा परिणाम नसून केवळ पार्थाच्या अंगच्या सुद्धकौशल्यास कर्णानें आनदानें मान डोलविली. गुणीच गुणांची किंमत करितो. गीतीच्या पूर्वार्धांत सर्व मर्मस्थानीं शर लागले, असें सांगितलें आहे. तेव्हां अशा स्थितीत केवळ शिरच हालूं लागलें, असें म्हणण्यापेक्षां सर्व शरीर मस्तकासह हाललें, असा अर्थ घेणें युक्त होईल. कविता जरी उत्तम असली, तरी रसिकांसच काय तो तिचेमुळे आनंद होतो, हें पंतांनीं प्रस्तुत दाखला घेऊन मोठ्या खुबीनें व्यक्त केलें आहे. पंताच्या काव्यांत असेंच वर्णन अन्य ठिकाणीं आढळतेः— (१) संधानशक्ति माझी कापवि तद्धृदय, जेंवि शिर कविता. । (उद्योगपर्व, अध्याय २३।७७); (२) ती त्याचें कांपवि, जसि आणुनि नेत्रासि तोय, शिर, कविता. । (द्रोणपर्व, अध्याय १७।७७), (३) त्याची मिठी, सकळ बळ कपित करि, जेंवि तज्जशिर कविता. । (द्रोणपर्व, अध्याय २३।७९). १३. धैर्यरूपी हात देऊन. १४. वाऱ्याच्या सपाट्यांत सांपडलेलें. पर्ण=पान.

जिण्णु वधी कर्णाच्या पार्श्वपुरःपृष्ठचक्रगोपातें, ।

शरधारानी पीडी कुरुवीरां, जेंवि शक्र गोपातें. ॥

४८

पार्थ क्षणात् तेव्हा विंशतिशतवीरनायकां मारी, ।

पळतां कुरुभट म्हणती, 'थापरिस हि उग्र काय कामारी ?' ॥ ४९

बहु मेले, बहु गेले, जन्हि झालें शून्य युद्धचत्वर तें, ।

नाहीं गणिलें कांहीं श्रीमत्कर्णें प्रशस्तसत्वरतें. ॥

५०

कौरव फिरोनि आले; अधीर वृषविरह ते सहायास, ।

शरपातस्थळ सोडुनि दूर उभे ठाकले पहायास. ॥

५१

कर्णवधार्थें पार्थें तेव्हां अत्युग्र योजिलें असू, ।

रवि झाकिला शरानीं; भीतावरि कांय घातलें वसू ! ॥

५२

तें कर्ण मनीं चिंती गुरुला, हरिला जसा करीश मनीं, ।

आथर्वणें, मुदित निजजन, विजयास्त्राचिया, करी, शमनीं. ॥ ५३

१. कर्णाच्या बाजूस, मागें व पुढें बटुंलाकार व्यूहरचनेंत राहून संरक्षण करणाऱ्या वीरास किंवा चक्रगोपातें=रथचक्रांचें संरक्षण करणाऱ्यास. २. कथाभागास्तव गीति १२ वी पहा. ३. दोन हजार वीरश्रेष्ठास. ४. शंकर. हा व्यतिरेक अलंकार किंवा प्रश्नालंकार. ५. शून्य=शुष्क, निर्जन. ६. रणागण. ७. अन्वय.-प्रशस्त-सत्त्व-रतें (उत्कृष्ट प्रभावाचे ठायीं विलीन असणाऱ्यानें, अर्थात् उत्कृष्टप्रभाववान् अशानें) श्रीमत्कर्णें कांहीं गणिलें नाहीं (कशाचीच पर्वा केली नाहीं). तो एकटाच लढत होता-असा भाव. ८. कर्णवियोग. ९. सोसण्यास. १०. बाण जेथपर्यंत येऊन पडतील ती जागा, बाणाचा टप्पा, युद्धाच्या गर्दीचें ठिकाण. ११. ह्याचें कर्णाजुनयुद्धचमत्कार हें अध्याहत कर्म. १२. कर्णवध आहे हेतु ज्याचा, अशानें. हें 'पार्थें' ह्याचें विशेषण. १३. जाज्वल्य. १४. जणू काय. उत्प्रेक्षा. मुलें भ्यालीं म्हणजे डोळ्यावरून पांघरून वेतात, ही प्रतीति सर्वास आहेच. सूर्य हा कर्णपिता असल्यामुलें स्वसुत-हूननाचें भय त्यास वाटणें हें साहजिक आहे, हें जाणून म्हणजे अर्थात् तो भ्याला आहे असें समजून जसें काहीं त्याजवर शररूपी पांघरून पार्थानें घातलें. पार्थबाणानीं सूर्य आच्छादित झाला-असा भाव. १५. अन्वय:-तें (तेव्हा) कर्ण गुरुला (परशुरामाला) मनीं चिंती (धांवा केला) जसा करीश (गजेंद्र) मनीं हरिला (श्रीकृष्णाला) [चिंती]. [आणि] आथर्वणें (अथर्वणवेदोक्त असानें) विजयास्त्राचिया (अर्जुनाच्या अस्त्राच्या) शमनीं (शांत करून) निजजन (स्वपक्षीय लोकातें) मुदित (आनदित) करी (करिता झाला). अथर्ववेदान्या जोरावर अर्जुनास्त्राची गति कुठित करून तो स्वपक्षीयास आनद देता झाला-असा भाव. ह्या उपवेदात म्हणजे अर्थात् 'आथर्व-णात' जारण, मारण, उच्चाटण ह्या गोष्टी सांगितल्या आहेत. तेव्हा 'आथर्वणें' म्हणजे अर्थात् नीच मंत्राच्या द्वारे अर्जुनास्त्राची गति कर्णानें कुठित केली-असा भाव.

- जें सोडी तें अशनिप्रभ, भीति ज्यासि सर्व; शस्त्रा त्या ।
 शमवी वृष, न नरा, कीं तो कृष्णा रक्ष्य सर्वशस्त्रात्या. ॥ ५४
 शिक्षोत्साहबळानें कोणी कोणांसि त्यांत आटेना; ।
 देवां विचक्षणांस हि एक उणा एक अधिक वाटेना. ॥ ५५
 योजिति अस्त्रें शस्त्रें एकाहुनि एक अधिकवळ; होती ।
 उभयरता विजयश्री, न टिके एकत्र एक पळ हो ! ती. ॥ ५६
 जेव्हां शरजाळानीं पाडिति दोषे हि अंधकारा ते, ।
 भूतें म्हणति, 'अकाळीं प्रलय नसो, पांव अंधकाराते !' ॥ ५७
 'साधु' म्हणति त्यां दोषां युद्धचमत्कार पाहतां अमर. ।
 कीं नाहीं च कधीं ही त्यांहीं तैसा विलोकिला समर. ॥ ५८
 खांडवदाहीं उदरीं भरुनि जेंया वांचवावया माता, ।
 गगनपथें पळवी, तों पार्थ करी हरुनि शिर तिच्या घाता. ॥ ५९
 उगवाया तें वैर स्वोहितवधदक्ष तक्षकात्मज या ।

१. अन्वयार्थः—[अर्जुन] जें [शस्त्र] सोडी [व] ज्यासि (ज्यास) सर्व (सर्व लोक) भीति (भितात) तें अशनिप्रभ (विद्युत्प्रमाणें भास्वर) [होतें]; त्या शस्त्रा वृष शमवी; नरा (अर्जुनातें) न [शमवी], कीं (कारण) सर्वशस्त्रात्या (सर्वशः+त्रात्या=सर्व, प्रकारानीं संरक्षण करणाऱ्या) कृष्णा तो (अर्जुन, नर) रक्ष्य (रक्षण करण्यास योग्य) [होता]. २. वज्रासारखें किंवा विद्युत्प्रमाणें तेजस्वी. ३. 'भीति ज्यासि सर्व' असें पाठान्तर. ४. शिक्षा+उत्साह+बळानें=शस्त्राभ्यास, धमक व सामर्थ्य, ह्यांमुळे. (मार्ग अध्याय ४६ गीति ४ पहा). ५. 'कोणी कोणांसि' असें पाठान्तर. ६. द्वार जाईना. ७. शहाण्यासही, सुज्ञासही. 'देवा ! विचक्षणांसि' असें पाठान्तर. देवा ! = राजा धृतराष्ट्रा ! ८. अन्वयः—एकाहुनि एक अधिकवळ (वरचढ) [अशीं] अस्त्रें [व] शस्त्रें [ते] योजिति; विजयश्री (जयलक्ष्मी) उभयरता (उभयतांवर म्हणजे अर्थात् कर्ण व अर्जुन ह्या दोषांवरही अनुरक्त) होती; हो ! (अहो !) ती (विजयश्री) एक पळ एकत्र न टिके (राहिली नाही). क्षणांत एक, व क्षणांत दुसरा विजयी होई—ही कल्पना पंतानीं मोठ्या मार्मिकपणें वर्णिली आहे. काव्यलिंगालंकार. ९. प्रसन्न हो. १०. अंधकासुरशत्रो ! शंकरा ! शंकर हा भूतादिकांचा अंतक आहे. ११. उदरी भरुनि=पोटाशीं धरुन. 'धरुनि' असा पाठभेद. १२. ज्याला, तक्षकसुताला (अश्वसेनाला). १३. अन्वय.—तों (इतक्यांत) पार्थ शिर हरुनि (मस्तक उडवून) तिच्या (तक्षकस्त्रीच्या) घाता करी (नाश करिता जाला). १४. वैर उगवाया=युद्ध घेण्याकरितां, वैर साधण्याकरितां. १५. स्व+अहित+वध+दक्ष=आपल्या शत्रूच्या हननाविषयी तत्पर. हे 'तक्षकात्मजा'चें विशेषण.

- कर्णाश्रयासि समयीं आला साधावयासि आत्मजया. ॥ ६०
 आला होउनि योगें शररूप व्याळपाळ दाव्यानें, ।
 ज्या लाभ हानि जेथें, नेतो बांधोनि काळ दाव्यानें. ॥ ६१
 तक्षकतनूज तूणीं जेव्हां शिरला त्या चि समयांत, ।
 सुतवदनधर्म रवि हंरि पुसिति करें, होय ताप सम यांत. ॥ ६२
 दिव्याप्सरा त्यातें सिंपिति शीतलसुगंधतोयांहीं, ।
 वीजिति सुव्यजनांहीं; वरिला सत्कार भव्य तो यांहीं. ॥ ६३
 आधिक्य प्रथम दिसे, त्यावरि त्या जिणुसीं दिसे समता, ।
 स्वोत्कर्ष मग क्षीण प्रतिपद कर्णासि जाहला गमता. ॥ ६४
 क्षतशतहत पतनोन्मुख वपु झालें, फार पीडिलें अहितें. ।

१. अन्वयः—आत्म (स्वतःच्या) जया साधावयासि (अर्थात् सूड उगविण्याचा आपला हेतु सफल करण्याकरितां, आपल्या मनातील डाव साधण्याकरितां) या समयीं (येन प्रसंगीं) कर्णाश्रयासि आला (कर्णाच्या मदतीस आला). २. लबाडीनें. ३. सर्पराज. व्याळपाळ शररूप होऊनि आला—असा अन्वय. ४. द्वेषानें. ५. अन्वयः—ज्या जेथें लाभ [व] हानि [त्या तेथें] दाव्यानें (दोरीनें, पाशानें) बांधोनि काळ (मृत्यु) नेतो. हें सुभाषित आहे. ६. तक्षकपुत्र, अश्वसेन. ७. भाल्यामध्ये. ८. त्या चि समयांत=त्याच वेळीं, तेव्हां. ९. पुत्राच्या सुखावरील घाम. १०. इद्र. ११. यात सम ताप होय=समरांमध्ये जित अथवा जेता ह्या उभयतास अनुक्रमें पराभव व यश प्राप्ती होण्यापूर्वीं श्रम सारखेच होतात, तेव्हा कर्ण व अर्जुन ह्या उभयतांच्या सुखावरील घाम त्यांच्या वडिलांनीं पुसला, असें सांगितलें तें योग्यच आहे. ह्या युद्धानुळे कर्ण व अर्जुन ह्या दोघांनाही सारखाच ताप झाला होता—असा भाव. १२. गयर्वस्त्रिया किंवा देवस्त्रिया. १३. वारा घालीत होत्या. 'वीजिति' व 'सिंपिति' हीं रूपे वर्तमानकाळाचीं असून भूतकालाचा बोध करितात. अशा प्रयोगांस इंग्रजींत Historic Present Tense म्हणतात. १४. उत्तम पख्यानीं. १५. अन्वयः—याहीं (कर्णाजुनानीं) तो भव्य (पुढे होणारा—कारण रणांगणीं मरण आल्यास स्वर्गप्राप्ती होते व स्वर्ग गेल्यावर हे सर्व उपभोग मिळावयाचेच. परंतु कर्णाजुन अद्यापि जिवंत असून लडत होते. अशा स्थितींत देवांगनांनीं त्यांना वारा घातला व सुगंधी शीतल तोय शिंपडलें, तेव्हां पुढें होणारी गोष्ट त्यांस आजच प्राप्त झाली हें दर्शविण्याकरितांच ह्या 'भव्य'पदाची योजना केलेली आहे) सत्कार (सन्मान) वरिला (घेतला). १६. सरशी. येथें वर्णनीय गोष्टीचा क्रमाक्रमानें अपकर्ष झालेला दाखविला आहे, म्हणून येथें सारालंकार आहे. १७. नंतर. १८. अन्वयः—मग प्रतिपद, (मग पावलोपावली, दरघडीस) कर्णासि स्वोत्कर्ष (आपली सरशी) क्षीण (कमी) गमता जाहला. आपली सरशी क्षणोक्षणीं कमीकमी होत चाललेली कर्णास कळून चुकली—असा भाव. १९. अन्वयः—

कर्ण प्राणविनाशीं आठविता जाहला तथा अहितें. ॥	६५
मग तेणें रणरंगीं भस्म कराया सुदुःसहा अरिला, ।	
पाटीरचूर्णपूर्णस्वर्णशरधिशायि सर्पशर धरिला. ॥	६६
चापगुणीं सर्पशर द्युमणिसुतें जोडितां चि कंपातें ।	
पावे क्षिति उल्कांच्या, धारांच्या जेंवि गाय, संपातें. ॥	६७
पावे सदिग्धिपेंद्र हि पुत्रावरि योजितां शर भयातें, ।	
‘हा ! हा भक्षील’ म्हणे, नरसिंहातें जसा शरभ यातें. ॥	६८
पुत्रसेहें झाला व्याकुल, चिंता करी पितै महती, ।	
‘मा भैर्वत्स ! जये श्रीः’ एवं वाक्यें हरी पितामह ती. ॥	६९
शैल्य म्हणे, ‘रिपुकंठी हा शर लागेल या न संधानें, ।	

क्षतशतहत (शेंकडों जखमानीं व्याप्त असें) वपु (शरीर, अर्थात् कर्णांचें) पतनोन्मुख झालें (अगदीं पडण्याच्या वेतांत आलें) अहितें (शत्रूनें, अर्जुनानें) फार पीडिलें. प्राणविनाशीं (प्राणांताच्या वेळीं) कर्ण तथा अहितें (त्या शररूप सर्पातें) आठविता जाहला (कर्णांस त्या बाणाची आठवण झाली).

१. सहन करण्यास अत्यंत कठीण अशा. २. पाटीर+चूर्ण+पूर्ण+स्वर्ण+शरधि+शायि=चंदनचूर्णानें भरलेला जो सुवर्णभाता, त्यामध्ये निजणारा-असणारा. हें ‘सर्पशरा’चें विशेषण. ‘सर्पशर धरिला’=सर्परूप बाणास हात धातला. चंदनाच्या झाडाला सर्प विळखे घालून वसतात, कारण त्यांस चंदनाचा सुवास फार आवडतो, अशी प्रसिद्धी आहे. म्हणून सर्पशर चंदनाच्या चूर्णाच्या भात्यात कर्णानें ठेविला होता. ३. सार्थान्वयः-द्युमणिसुते (रविपुत्र कर्णानें) चापगुणीं (धनुष्याचे दोरीवर) सर्पशर (सर्पबाण) जोडितां चि (चढवितांच), उल्कांच्या धारांच्या संपातें (आकाशांतून पडणाऱ्या अग्नीच्या लोटानें) जेंवि गाय [तेंवि] क्षिति (पृथ्वी) कंपातें पावे (हालून गेली). उल्का=आकाशातून अग्निरूप जी जी तारा पडते ती, अग्नीची ज्वाला. संपात=खालीं पडणें, अधःपतन. ४. सार्थान्वय.-पुत्रावरि शर योजितां (अर्जुनावर ह्या बाणाची झालेली योजना पाहून) सदिग्धिपेंद्र हि (स+दिक्+अधिप+इंद्र+हि=दिवपालांसह इद्र सुद्धां) भयातें पावे. म्हणे, हा ! (हाय ! हाय !) हा (बाण) यातें नर-सिंहातें (नरश्रेष्ठ अर्जुनास) जसा शरभ [सिंहातें] [तसा] भक्षील. ५. इंद्र. ६. मोठी. ७. अन्वयार्थः-वत्स ! मा भैः जये श्रीः (वत्सा !-भिऊं नकोस, अर्जुनाच्याच ठायीं विजय-श्री) [प्रतिष्ठित आहे]. एवं वाक्यें (अशा प्रकारच्या वाक्यानें) पितामह (ब्रह्मदेव) ती (पिता) हरी (दूर करिता झाला). यथे ‘मा भैर्वत्स जयश्रीः’ असा पाठ आहे. त्याचा अर्थः-वत्स (हे वत्सा !) मा भैः (भिऊं नको) जयश्रीः [स्यात्] (जयश्री प्राप्त होईल). ८. अन्वय-शैल्य म्हणे ‘रिपुकंठी (अर्जुनाच्या गळ्यास) हा शर (बाण) या संधानें (तूं धरिलेल्या नेमानें) न लागेल (लागणार नाहीं). कर्णा ! सत्यसंधानें (विनचूक आहे नेम ज्याचा त्या) त्वा (तूं) पुन्हां नीट लक्षुनि घरावा.’

कर्णा ! पुन्हां धरावा त्वां लक्षुनि नीट सत्यसंधानें.' ॥ ७०
 कर्ण म्हणे, 'धरिला तो धरिला, संधान कर्ण फिरवीना, ।
 लोकांत कपटयुद्धे यश मादश धीरवीर फिरवीना'. ॥ ७१
 ऐसें वदोनि कर्ण व्यालाशुग सोडितां चि, हाकेला ।
 दे, 'पार्थ ! हतोऽसि' म्हणे, निश्चय तेव्हां जनें हि हा केला. ॥ ७२
 रिपुकंठच्छेदार्थ क्षेपी लक्षुनि कर्ण तक्षकज्या, ।
 मारील कोण त्यातें रक्षक लोकत्रयैकरक्षक ज्या. ॥ ७३
 स्वसख्याचें न हरील व्यसन त्राता करेणुचा कां तें ? ।
 प्रभु तत्काळ रथाच्या बुडवी स्वभरें महींत चाकांतें. ॥ ७४
 तों कर्णकार्मुकगुणच्युत अहिशर जिष्णुच्या शिरोधीतें ।
 चुकला; स्थान तैसें प्रियभुज पावे न पट्ट ही विरोधी तें. ॥ ७५

१. नेम. जो बाण धरिला तो धरिला, त्याचें संधान (नेम) मी बदलणार नाही—असा भाव.
 २. बदलणार नाही. ३. माझ्यासारखा. ४. गर्व वाहणार नाही. ह्या गीतींतील कर्णानें
 शल्यास दिलेले उत्तर म्हणजे खऱ्या वीराच्या अंतःकरणाचें हुबेहुब चित्र आहे. ५. अन्वयः—
 ऐसें वदोनि व्यालाशुग (सर्पबाण) सोडितां चि कर्ण हाकेला दे (गर्जना केली) [व] 'पार्थ ! हतोऽसि
 (अरे अर्जुना ! मेलास रे ! मेलास) [असें] म्हणे; तेव्हा (त्या वेळीं) जनें हि (प्रेक्षकांनीं सुद्धां)
 हा [च] निश्चय केला (सर्व प्रेक्षकजनांसही अर्जुन खास मरतो, असें वाटलें.) ६. शत्रूच्या
 मानेचा तुकडा पडावा म्हणून. ७. लक्षुनि क्षेपी=नेम धरून सोडिता जाला. ८. तक्षकजा=
 शररूपधारी तक्षकपुत्र जो अश्वसेन त्यास. ९. अर्जुनातें. 'ज्या मनुष्यास' असा सामान्यवाचक
 अर्थ घेतल्यास हें सुभाषित आहे. 'ज्या देव तारी ! तया कोण मारी ?' ॥ ही तुकारामोक्ति
 प्रसिद्धच आहे. १०. अन्वयार्थः—करेणुचा त्राता (गर्जेद्राचा—हत्तीचा संरक्षणकर्ता) स्वसख्याचें
 (आपल्या मित्राचें) तें (एवढें मोठें) व्यसन (संकट) कां न हरील ? हरणारच—असा भाव.
 प्रश्नालंकार. ११ आपल्या दावानें. १२. कर्ण+कार्मुक+गुण+च्युत=कर्णाच्या धनुष्याच्या
 दोरीतून सुटलेला. हें 'अहिशर=सर्पबाण' ह्याचें विशेषण. १३. कठातें. हें 'चुकला' ह्या
 उत्तरार्धातील क्रियापदाचें कर्म. १४. अन्वयः—प्रियभुज (प्रिय आहे भुज म्हणजे वक्रगति
 ल्यास तो, अर्थात् सर्प) विरोधी (शत्रु, अर्थात् तक्षकपुत्र) पट्ट ही (हुषार असून सुद्धां) तें स्थान
 (अर्जुनाचा कठ) तसें (ज्या योगें अर्जुनाचा प्राणात जाला असता अशा रीतीनें) न पावे. केवळ
 शिरावरील मुकुटास तो सर्पबाण लागला—असा अर्थ. भुज=वक्ररेषाकृति, धनुष्याकार. ह्या
 गीतींतील 'पट्ट ही' हें पद फारच समर्पक आहे. त्याचा अर्थ—सर्पजाति अत्यंत लबाड व कपटी
 असें असून सुद्धा. प्रसिद्ध आंग्लकवि मिल्टन् यानीं आपल्या 'प्यारेडाइजू लॉस्ट' नामक
 महाकाव्यांत 'सैतानानें' सर्पाचें रूपच घेऊन आपला इच्छित हेतु सफल केला; ह्या कथा-

उडवी किरीट विधिनें जें निर्मुनि यासि वाहिलें होतें, ।
 गरळानळें पळांत चि तूलसम समूळ दाहिलें हो ! तें. ॥ ७६
 अहिचा जसा किरीटीं, नैगशिखरीं न प्रहार अशनीचा; ।
 अत्यंत तीव्र म्हणती परि तैसा दृष्टिपात न शनीचा. ॥ ७७
 दिव्यमणिकनकखचित द्युमणिप्रभ तें किरीट रागानें, ।
 भस्म क्षणांत केलें आठवुनी पूर्ववैर नागानें. ॥ ७८
 वेष्टुनि शिर सितवस्त्रें बहु पहिल्याहूनि पांवला तो भां; ।
 पूर्णेंदुमंडलानें उदयाचल जेंवि पावतो शोभा. ॥ ७९
 प्रभुला स्तविती सुर नर रक्षायी स्वाश्रिता असी मरणीं ।
 रचितां युक्ति, वृषास हि म्हणति, 'तुजें बळ हि हें असीम रणीं.' ॥ ८०

भागाचे वेळीं, ह्या संप्रजातीचें वर्णन मोठें खुबीदार केलेलें इयजी भाषा जाणणाऱ्या आमच्या वाचकांस माहीत आहेच. १५. तसें=कठासारखें मर्मस्थान.

१ सार्थान्वयः—'हो' जें किरीट (सुगुट) विधिनें निर्मुनि यासि (अर्जुनासि) वाहिलें होतें, तें [तो अहिशर] उडवी (उडविता झाला) [आणि तें] गरळानळें (विषाग्नीनें) पळांत चि (क्षणांत च) तूलसम (कापसाप्रमाणें) समूळ दाहिलें (भस्म करून टाकिलें). २. पर्वतशिखरावर. ३. वज्राचा. ४. अन्वयः—शनीचा दृष्टिपात अत्यंत तीव्र म्हणती, परि तैसा (तक्षकपुत्राप्रमाणें) [तीव्र] न. व्यतिरेकालंकार. शनीची दृष्टि फलज्योतिषांत अनिष्ट म्हणजे खडतर मानतात. शनीच्या उग्र दृष्टिपाताचा उल्लेख पंताच्या काव्यांत वारवार आढळतो. (सभापर्व, अध्याय १।८५; द्रोणपर्व, अध्याय १६।३६; शल्यपर्व, अध्याय ३।९१). ५. उज्वलरत्न व सुवर्ण ह्यांनीं जडित. अर्थात् तें सुवर्णमय असून रत्नजडित होतें. ६. सूर्याप्रमाणें चकचकीत. ७ वर गीति ५९ पहा. ८. भस्मसेन सर्पानें. ९. डोक्यावरील सुगुट गेल्यामुळें अर्जुनानें पांढरें वस्त्र डोक्यास गुडाळिलें. मुख्य शिरोभूषण काढून ठेविल्यावर धोतर गुंडाळण्याची चाल अद्यापिही रूढ आहे. १०. भा पावला=शोभा पावला. सितवस्त्र गुडाळल्यानें तो तेजोहीन न दिसतां उलट त्याचा चेहरा त्यामुळें खुलला—असा भाव. ११. ही उपमा तर फार बहारीची आहे. 'पूर्णेंदुमंडल' शुभ्र व गोल असतें, त्याप्रमाणेंच अर्जुनानें स्वशिरास बाधिलेलें वस्त्र शुभ्र असून वाटेकें गुडाळलें होतें. 'उदयाचला'शीं अर्जुनाची तुलना केली, तेंही समर्पकच आहे. कारण उदयाचलाचें गांभीर्य व स्थैर्य ह्याची अर्जुनाच्या अंगच्या धैर्याशीं चांगली जोडी जमते. १२. सार्थान्वयः—मरणीं (प्राणांवर प्रसंग आला असता) स्वाश्रिता (आपल्या भक्ताला, अर्जुनाला) रक्षायी (रक्षण करण्याकरिता) असी युक्ति रचितां (अशी युक्ति योजिल्यामुळें) सुर [आणि] नर प्रभुला (श्रीकृष्णाला) स्तविती [व] वृषास हि म्हणति, 'हें तुजें बळ हि रणीं असीम' (अमर्याद) [आहे].

अध्याय अट्टेचाळिसावा.

विफळप्रयत्न झाला, परि पुनरपि, अश्वसेन रविज्याच्या ।
 भात्यांत शिरो पाहे, गाती सैत्कीर्ति फार कवि ज्याच्या ॥ १
 तूर्णीं शिरतां पाहे कर्ण, तथा अहि म्हणे, 'अगा धीरा ! ।
 योजीं मज नीट पुन्हा यावरि, मारीन पांडवा वीरा.' ॥ २
 कर्ण म्हणे, 'तूं कोण ?' व्याळ म्हणे, 'अश्वसेन मीं आहे. ।
 पार्थ माझी माता वधिली ठावें असे तुला वा ! हें. ॥ ३
 हें कार्य तुझे चि नव्हे, माझे हि; करीन आजि हीं नी न, ।
 जहि ह्यधिक, जळेल चि माझ्या गरळान्निमाजि हा नाच.' ॥ ४
 तेव्हां हास्य करुनि तो रविपुत्र म्हणे त्यासि, 'हे भुजगा ! ।
 न परबळें विजयार्थी. इच्छिति जय निजबळें चि हे भुजगा ! ॥ ५
 एका बाणाचें हा कर्ण महासंकटांत ही नागा ! ।

१. यात मुळातील अध्याय ९० श्लोक ४४ पासून अखेरपर्यंतचा कथाभाग आहे. २. व्यर्थ गेला आहे प्रयत्न ज्याचा. हें 'अश्वसेन' ह्याचें विशेषण. 'विफळ-प्रयत्न' असें सामासिक पद न घेतल्यास, प्रयत्न विफळ झाला, अर्थात् अश्वसेनाचा यत्न निष्फळ झाला-असा अर्थ. ३. रवी-पासून उत्पन्न झालेल्याच्या, कर्णाच्या. ४. शिरण्याच्या प्रयत्नात होता. येथील 'पाहे' हा शब्द कर्णाच्या मनाचा कल, इच्छा व ज्या क्रियावाचक शब्दाशीं हा संयुक्त असतो त्या क्रियेचा काहीं अंशीं आरंभ व्यक्त करितो. जसें 'वैद्याकडे जाऊन पाहतो, येतील कीं नाहीं हें काय सांगूं?' ५. कर्णाच्या अगच्या अनेक गुणांमुळे त्याच्या सुयशाचे तितके निरनिराळे प्रकार होतात. उदाहरणार्थः-शौर्य, औदार्य, करारीपणा इत्यादि. ह्या प्रत्येक गुणाची थोरवी कवि गातात, म्हणजे अर्थात् कवि ह्याच्या अनेक गुणांचें अनेक प्रकारांनीं वर्णन करितात-असा भाव. ६. कर्णाच्या. ७. भात्यामध्ये. ८. शिरत असता. ९. अन्वयः-पुन्हा मज यावरि (अर्जुनावर) नीट योजीं (चांगला नेम धरून सोड), वीरा पांडवा (अर्जुनाला) मारीन. १०. कर्णाला. ११. पार्थवध. १२. नाशच. १३. इंद्रापेक्षा ज्यास्त. अर्जुन इंद्रापेक्षाही ज्यास्त बलवान् असला तरी. १४. सार्थान्वयः-गा ! (बाबा रे !) हे भुज (हे माझे बाहु) परबळें (दुसऱ्याच्या जोरावर) विजयार्थी (जय संपादन करण्याचा हेतु धरणारे) न; [हे] निजबळें चि (स्वपराक्रमावरच) जय इच्छिति (जयाची अपेक्षा करतात). ह्यावरून तुझ्या सामर्थ्यानें होणारें पार्थहनन मला मान्य नाही, पवढेंच नव्हे, तर मला लाजिरवाणें आहे-असा ह्या कर्णाचीचा इत्यर्थ होय. हें भाषण कर्णासारख्या महावीरास उचितच आहे. १५. अन्वयार्थः-[हे] नागा ! (सर्पा ! अश्वसेना !) हा कर्ण महासंकटात ही (कठीण प्रसंगीं सुद्धां) एका बाणाचें

संधान दोनदां तों नाहीं च करीत, सत्य हैं, वा ! गा ! ॥ ६
 एक किती ? जिष्णु असे शत मारील चि रणीं, न भागे हा ।
 हैं सुख ध्यायासि नभा जा, किंवा त्यजुनियां नभा गेहें । ॥ ७
 कर्णोक्तासि न साहे, निज रूप धरुनि विष्णुजननाशा ।
 धांवे व्योमपथें तो पुरवाया मांतृशत्रुहननाशा ॥ ८
 तेव्हां प्रभुनें सावध पार्थ करुनि वैरमूळ ही कथिलें ; ।
 मथिलें अहिला विजयें; रजतासीं न पविजे तुळा कथिलें ॥ ९
 भस्म कराया न लगे दवदहना फार कोप टोळाचें, ।

संधान (योजना) दोनदा तों (तर) नाहीं च करीत; वा ! गा ! हैं सत्य. (निश्चित, ठाम, पक्के)
 [आहे, यांत अंतर होणार नाहीं]-असा भाव. सत्य=प्रतिज्ञा, शपथ, सिद्धांत.

१. अन्वयार्थः-एक किती ? (एका अर्जुनाचा पाड काय ?) असे शत (शंभर) जिष्णु (अर्जुन)
 हा (कर्ण) रणीं मारील चि (खास वधील), [हा] न भागे (धकणार नाही) 'रणीं मारील' ह्या
 पदानें 'हा वीर कपटानें शत्रुहनन करणारा नसून समरांगणीं शत्रूशीं मिळून त्याचा नाश
 करणारा आहे' असे स्पष्ट व्यक्त होतें. २. पार्थहननसुख. ३. आकाशात. आकाशांत जाऊन
 प्रेक्षक ह्या नात्यानें पहात रहा. ४. घरी. किंवा घरी जाऊन स्वस्थ वस-असा भाव. ५. विष्णु+
 जन+नाशा=विष्णूचा भक्त अर्थात् अर्जुन, त्याच्या नाशाकरितां. ६. सफल करण्याकरिता.
 ७. आपल्या मातेच्या शत्रूचा वध करण्याची इच्छा. ८. रुप्याशीं. 'रजतासि न पविजे तुळा
 कथिलें' असें पाठान्तर. ९. कथिल नामक धातूनें. सकृदर्थीं, रौप्य म्हणजे अर्जुन व कथिल
 म्हणजे तक्षकपुत्र अश्वसेन असा विवप्रतिविवाचा भास होतो, व 'मथिलें' ह्या पदावरूनही ती
 कल्पना बरीशी वाटते; परंतु, रौप्य म्हणजे कर्ण व कथिल म्हणजे तक्षकपुत्र असें वेतल्यास
 अर्थास गौरव येतें. कारण, कर्ण व अश्वसेन ह्या उभयतांचाही अर्जुनाशी विरोध होता; व
 ज्याप्रमाणें, रौप्य व कथिल ह्या उभयतांमध्ये साधारण धर्म म्हणजे शुभ्रताच, बाकी सर्व
 प्रकारांनीं रौप्य थोरच, त्याप्रमाणें केवळ दोघांचें अर्जुनाशीं वैर येवढेंच काय तें साधारण,
 बाकी कर्णाच्या अंगचे गुण ह्या तक्षकपुत्राचे अंगीं कोठून असणार ? अर्थात् नाही. रुपें
 अशीपुढें कांहीं वेळ तरी टिकतें, पण कथिल तेव्हाच विरघळतें. कर्ण आणि अश्वसेन यांना
 बरील दोन धातूंची उपमा योग्य आहे. कारण पार्थानें तक्षकपुत्रास सहज मारिलें; पण
 रविपुत्रानें युद्धामध्ये पार्थाला बराच वेळ दाद दिली नाही. हा कथिलाचा दृष्टांत पंताच्या
 आवडीचा दिसतो. (भीष्मपर्व, अध्याय ११।४७ पहा). १०. अन्वयः-टोळाचे भस्म कराया
 (करावयास) [जेवि] दवदहना (वणव्यास) फार कोप न लगे, तेंवि [अहिचें खडन कराया] नरास
 (पार्थास) हि [नलगे]. जेंवि पटोळाचें (पडवळाचें) [तेंवि] तो (पार्थ) अहिचें (सर्पाचें, अश्वसेनाचें)
 खडन करि. ह्या ठिकाणीं दिलेली पडवळाची उपमा फारच समर्पक आहे. कारण, पडवळाची
 लांबी, स्वरूप व गारवा ह्या गोष्टींचें सापाच्या अंगीं असणाऱ्या ह्याच गोष्टीशीं पूर्ण साम्य असतें.

तैवि नरास हि^१, अहिचें खंडन करि जेंवि तो पटोळाचें. ॥ १०
 प्रभुनें मग उद्धरिला भूमग्रचरण रथ स्वबाहूनीं ।
 ज्यांहीं क्षिति उद्धरिली लक्ष्मी भुलली जेयांसि पाहूनीं. ॥ ११
 तेव्हां स्वधनुष्याच्या ओढुनि रोषें गुणासि आकर्ण, ।
 ताडी तीव्रतरांहीं पंक्ति शरांहीं पृथासुता कर्ण. ॥ १२
 जिष्णुं हि त्याचा वारा बाणांनीं तोडुनी स्वकाय, दुज्या ।
 यम चि अशा नाराचें विंधुनि सुखवी धना स्वका यदुज्या. ॥ १३
 नाराच रक्त सेवुनि शिरला, भेदुनि काय, महिमाजी, ।
 तन्हि निश्चळ वृष; त्याचा वर्णावा फार काय महिमा जी ! ॥ १४
 'द्वादश बाणांनीं वृष भेदी त्या शीश्रुता अभेद्या' या ।

१. 'तैवि नरास न' असें पाठान्तर. २. वर काढला. ३. पृथ्वीमध्ये गढलेलें आहे पाऊल
 अर्थात् खालचा भाग किंवा चक्र, असा. हे 'रथा'चें विशेषण. ४. ज्याहीं (ज्या बाहूनीं) क्षिति
 (पृथ्वी) उद्धरिली, [न] जयांसि (ज्यांस) पाहूनीं लक्ष्मी [भगवान श्रीकृष्णावर] भुलली (अनुरक्त
 झाली) [अशा त्या] स्वबाहूनीं भूमग्रचरण (पृथ्वीमध्ये ज्याचें चाक्र रतलें आहे असा) रथ मग
 (तक्षकास मारिल्यानंतर) प्रभुनें उद्धरिला—असा सार्थान्वय. ५. बाहुंसी. ६. दोरीस. ७. काना-
 पर्यंत. ८. दहा बाणांनीं. पंक्ति=दहा ही सख्या, दशक. ९. अर्जुनास. १०. जिष्णु हि त्याचा
 स्व-काय (कर्णाचा स्वतःचा देह) वारा बाणांनीं तोडुनी, दुज्या यम चि अशा नाराचें विंधुनि
 स्वका धना (आपलें स्वतःचें धनच अशा) यदुज्या सुखवी—असा अन्वय. दुज्या=दुजा; यदुज्या=
 यदुजा. पंत आपल्या लेखनात 'जा' व 'ज्या' ह्यात फारशी बारकाई करीत नाहींत. पुढें
 गीति १६ व ३२ वगैरे पहा. येथें 'जिष्णु हि त्याच्या बाणां बाणांनीं तोडुनी स्वकाय दुजा'
 असा पाठ आहे. त्यास अनुसरून सार्थान्वयः—त्याच्या (कर्णाच्या) बाणा जिष्णु (अर्जुन)हि
 बाणांनीं तोडुनी, [जो] दुजा (दुसरा) स्वकाय (आपलें शरीर ज्यानें धारण केलें आहे असा,
 अर्थात् धृतस्वकाय म्हणजे साक्षात्, मूर्तेमत) यम चि अशा नाराचें (बाणानें) [कर्णातें] विंधुनि
 (जखमा करून, कर्णशरीरास क्षतें पाडून), स्वका (आपल्या) धना (ठेवा, अशा) यदुजा (यदुपुत्र
 श्रीकृष्णास) सुखवी (संतोष देता झाला). ११. स्वका धना=आपल्या आवडत्या व्यक्तीस.
 कल्पनासावृश्य.—तत्तस्य किमपि द्रव्यं योहि यस्य प्रियो जनः (उत्तररामचरित्र—अंक ६ पद्य ५)
 ह्याचें रूपान्तरः—'तें त्यास धन विलक्षण जो ज्यास प्रिय असेल जन लोकीं.' (कै० परशुरामपंत
 तात्या गोडवोले). १२. शरीरांतून आरपार निघून गेला—असा भाव. १३. पृथ्वीमध्ये, पाताळांत.
 ह्या अर्थांत कारकदीपकालंकार आहे. पण उत्तरार्धाशीं अन्वित केल्यास विशेषोक्ति
 होते. १४. हे धृतराष्ट्र ! १५. 'बाणांनीं' असें पाठान्तर. १६. अविनाशी. १७. अविदार्य. हीं
 दोनही विशेषणें कृष्णाचीं आहेत. अविनाशी व अविदार्य अशा कृष्णातें भेदी—असा भाव.

व्यासोक्ति बहु उदारा आश्वर्योत्कर्ष सत्समे द्याया. ॥	१५
नवति शरानीं ताडुनि पुनरपि एके खरें शरें हरिज्या, ।	
मर्मां हाणी, न्हाणी रक्तं भक्तेंद्रतेसि दे हरि ज्या. ॥	१६
ऐसें करूनि, गर्जे, हांसे कर्ण प्रताप दावूनीं. ।	
तेणें पार्थ क्षोभे चित्तीं स्वपराभवासि भावूनीं. ॥	१७
पार्थ नवति विशिखानीं मर्मां मेदूनि शीघ्र कर्णातें, ।	
चूर्ण करि क्षणमात्रें तन्मुकुटातें हि अर्कवर्णातें, ॥	१८
खंडूनि रत्नकुंडलयुग कवचाचे हि खंडखंड करी. ।	
कर्ण व्याकुळ झाला जैसा हरिनखरभग्नगंड करी. ॥	१९
मग कालानलदंडप्रतिम शरासि स्तनांतरीं ओपी, ।	
कर्णाच्या रक्तातें कोपी कालाहिपालसा तो पी. ॥	२०

१. सार्थान्वयः—या व्यासोक्ति (अर्थात् शाश्वत, अभेद्य इत्यादि व्यासांनीं परमेश्वरास दिलेलीं विशेषणें) सत्समे (सुशसमूहास, सज्जनांस) आश्वर्योत्कर्ष द्याया बहु उदारा (योग्य, गोड) [असती]. हे उद्गार पंताचे आहेत. २. नवद. ३. उग्र. ४. हरिजा=इंद्रपुत्रास, अर्जुनास. ५. अन्वय—ज्या (ज्या अर्जुनास) हरि (भगवान् श्रीकृष्ण) भक्तेंद्रतेसि (भक्त+इंद्रता=भक्तांमध्ये श्रेष्ठपद) दे [त्या हरिज्या] मर्मां हाणी [व] रक्तं (रक्तानें) न्हाणी (स्नान घालिता झाला). ६. स्वपराभवासि भावूनीं=आपला पराजय झाला असें समजून, मानून. ७. गीति १८-१९ ह्याचें युग्मक. अन्वय.—नवति विशिखानीं पार्थ कर्णातें मर्मां शीघ्र (त्वरित) मेदूनि, क्षणमात्रें (निमेषामध्ये) अर्कवर्णातें (सूर्यासारखा रंग आहे ज्याचा अशातें) तन्मुकुटातें हि (त्याच्या म्हणजे कर्णाच्या मुकुटाला सुद्धा) चूर्ण करि (पीठ करी); [व] रत्नकुंडलयुग (रत्नजडित कुंडलाची जोडी) खंडूनि (तोडून) कवचाचे हि खंडखंड (तुकडे तुकडे) करी. [तेणें] जैसा हरि-नखर-भग्न-गंड करी (सिंहाच्या नखानीं विदारित आहे गंडस्थळ ज्याचें असा हत्ती) [तैसा] कर्ण व्याकुळ झाला. वरील तीन ओळींत कारकदीपकालंकार आहे; व शेवटच्या चरणांतील उपमा फार चांगली आहे. ८. कुंडल=कर्णभूषण, कठभूषण व हस्तभूषण—असे अर्थ आहेत. ९. तुकडे-तुकडे. 'खंड' हा शब्द संस्कृतांत पुल्लिगी व नपुंसकलिगी आहे. १०. काल+अनल+दंड+प्रतिम=प्रलयकालाच्या अग्नीच्या लोळासारखे. येथील उपमा एकाच सामासिक पदांत असून 'भयकर' किंवा 'अनिवार्य' ह्या साधारण धर्माचा लोप झाला आहे, म्हणून ही लुप्तोपमा. ११. स्तनद्वयामधील जागीं, छातींत. १२. अर्पण करिता झाला, अर्थात् छातीवर अशा प्रकारच्या घाणानें प्रहार करिता झाला. १३. कोपलेला. १४. कालसर्पेंद्राप्रमाणें. १५. अर्जुनबाण. १६. प्राशन करिता झाला.

त्या खरशरप्रहारें केशमल कर्णासि तत्क्षणीं आलें, ।

पार्थे कर आवरिला, मन आर्यव्रतविलंबना भ्यालें. ॥ २१

तेव्हां कृष्ण म्हणे, 'तुज हित कथितों मीं, अयुक्त न गमो हें, ।

व्यसनीं रिपु मारावा; भाग्यें हा विकळ धैर्यनग मोहें. ॥ २२

धर्मज्ञनीतिनिपुणश्रेष्ठ महेंद्रादि, दारुणा अरितें, ।

व्यसनीं वधूनि करिते झाले लोकांत पावनें चरितें. ॥ २३

हा अमर धर्मयुद्धीं, कोण न कर्णासि मानवे शस्त्री ? ।

यासि कैसेतरि मारुनि सुखवावी त्वां स्व-मानवेश-स्त्री.' ॥ २४

शास्त्रीं वर्णिति ज्याच्या धर्मदयाढ्या अनुग्रहासि कवी, ।

सच्छलकवधार्थ असें साधुसि, जरि हरि अनुग्र हा, सिकवी. ॥ २५

धर्मविरुद्ध हि गमलें, परि गुरुवचनासि साधु अनुसरला; ।

१. झीट, मूर्च्छा. २. मूर्च्छितावर प्रहार न करणें हें आर्यव्रत, या व्रताचा अतिक्रम. येथें काव्यलिङ्गालंकार आहे. ३. अयोग्य. ४. अन्वयः—व्यसनीं (संकटांत सांपडला असतां) रिपु (शत्रु) मारावा [अशी राजनीति आहे, आणि] भाग्यें (सुदैवानें) हा धैर्यनग (धैर्याचल, कर्ण) मोहें (मूर्च्छनेमुळें) विकळ (सामर्थ्यहीन) [झाला आहे]. तेव्हा अशा प्रसंगीं तू कर्णाला मार-असा भाव ५. सार्थान्वय.—धर्मज्ञ आणि नीतिनिपुण यांमध्ये श्रेष्ठ [असे जे] महेंद्रादि (इंद्रप्रमुख) [ते] दारुणा अरितें (भयंकर शत्रूतें) व्यसनीं (संकटसमयीं) वधूनि, लोकांत पावनें चरितें करिते झाले (लोकामध्ये सुयश संपादिते झाले). येथें विरोधाभासाची छाया आहे. ६. अन्वय.—हा धर्मयुद्धीं अमर [आहे]. कोण शस्त्री (शस्त्राधारी वीर) [ह्या] कर्णासि न मानवे ? (ह्यास कोणता वीर पटत नाही बरें ? अर्थात् कोणीही वीर सामना करण्यास आला, तरी ह्याची तयारीच आहे, ना म्हणून कधीं नाहीच. ह्यावरून कर्णाच्या आंगचें सामर्थ्य व पराक्रम व्यक्त होतात). प्रश्नालंकार. ७. वीर. कोणता वीर कर्णास मान देणार नाही ? कोणत्या वीराला कर्ण हा बळाढ्य वाटत नाही ? असा अर्थ घेतला, तरी तो कर्णाच्या वलाचा व शीलाचा प्रकर्षच दर्शवितो. ८. न्यायान्याय न पाहतां. ९. स्व+मानवेश+स्त्री=आपला+राजा+पत्नी=आपल्या राजाची राणी (द्रौपदी) तिला. १०. सार्थान्वयः—ज्याच्या धर्मदयाढ्या (धर्म आणि दया यांनीं पूर्ण) अनुग्रहासि (प्रसादास) कवी (शहाणे) शास्त्रीं (शास्त्रान्तरीं) वर्णिति [तो] हा हरि (श्रीकृष्ण) जरि अनुग्र (शांत, दयायुक्त) [तरी] सच्छलकवधार्थ (साधूंचा छल करणा-यांचा वध व्हावा म्हणून) साधुसि (सज्जनास, अर्जुनास) असें ('व्यसनीं रिपु मारावा' असें) सिकवी (उपदेश करिता झाला). विरोधाभास. ११. अन्वयः—[तें] धर्मविरुद्ध (अन्याय्य) हि [असें] गमलें (भासलें); परि, साधु (अर्जुन) गुरुवचनासि (श्रेष्ठ जो कृष्ण त्याच्या वचनास) अनुसरला (वचनाचा आदर केला; तदनु रूप वागला). तरि च (म्हणूनच) हनु वरुनि (हनुवटी

तरि च पुढें जय विजया आलिंगाया धरुनि हनु सरला. ॥	२६
भगवत्प्रोक्तं पार्थं मोहौत हि कर्ण तो महानिकरें, ।	
बहु पीडिला शरांच्या निकरें तत्प्राणशक्तिहानिकरें. ॥	२७
तरि हि महातेजस्वी तो पीनायतसुवृत्तबाहु तिहीं, ।	
शमला न, पेटला चि; ज्वलन जसा पेटतो घृताहुतिहीं. ॥	२८
सावध होउनि कर्ण छेदी तत्काळ बाणजाळारें; ।	
पार्थासि दश शरानीं ताडी, सानीं च विश्वपाळारें. ॥	२९
क्षोभे पार्थ महात्मा, भेदाया त्या वृषासि कोपानें. ।	
अभिमंत्री घोरशरा, अंसुरासांच्या, अतृप्त जो, पांनं. ॥	३०
तो आला वधसमय; द्विजशाप हि भूमुखें चि तो डावें ।	

धरुन, हें प्रेमातिशयाचें चिन्ह आहे) विजया (अर्जुनास) आलिंगाया जय (सूर्तिमत यश) पुढे सरला. म्हणूनच जयश्री त्यास माळ घालण्यास तयार झाली—असा भाव. पर्यायोक्त. अध-मानें वागणारास यशाची प्राप्ती नसते हें खरें, परंतु वर सांगितलेला व धर्मविरुद्ध दिसणारा उप-देश प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्ण ह्यानें केलेला असल्यामुळे अर्जुनास जय प्राप्त झाला, नाहीपेक्षां अशी गोष्ट कधीच होती ना—हा कवीचा भावार्थ.

१. यथे 'जय' ह्या निर्जीव पदार्थावर सजीव पदार्थाच्या गुणाचा आरोप केलेला असल्यामुळे 'चेतनधर्मारोपोक्ति' नामक अलंकार आहे. २. भगवताच्या भाषणानें. ३. मूर्च्छित झाला होता तथापि. ४. फार जोरानें. ५. समुदायानें. ६. तत्+प्राण+शक्ति+हानिकरें=त्याच्या म्हणजे कर्णाच्या प्राणशक्तीचा (प्राणांचा) नाश करणाऱ्या. हें 'निकरें' ह्याचें विशेषण. ७. सार्थान्वय.—तरि हि तो महातेजस्वी पीनायतसुवृत्तबाहु (पीन+आयत+सुवृत्त+बाहु=पुष्ट, दीर्घ व गोल आहेत बाहु ज्याचे असा) तिहीं (त्या पार्थशरानीं) न शमला (द्रवला नाही), पेटला चि (अधिकच चवताळला); जसा ज्वलन (अग्नि) घृताहुतिहीं (घृत+आहुति=तुपाच्या आहुतींनीं) पेटतो (प्रज्वलित होतो). प्रथमार्ध व 'पेटलाचि' यथपर्यंत विषमालंकार. ८. सहा बाणानीं. ९. श्रीकृष्णारें. १०. दैत्यांचें रक्त पिऊन. अस्र=रक्त. 'अस्रः कोणे कचे पुसि झीवाशुणि च शोणिते' इति मेदिनी. ११. सार्थान्वयः—तो (इतक्यांत) वधसमय आला (कर्णाच्या अंतकाळची वेळा येऊन ठेपली). तो द्विजशाप हि (कथासंदर्भार्थं शांतिपर्व—अध्याय २ पहा) भूमुखें चि डावें रथचक्र गिळवी (रथाचें डावें चाक ब्राह्मणशापामुळे भूमन्न झालें) [आणि] रामासा ! (परशुरामांनीं कर्णास उपदेशिलेल्या अस्त्रा !) त्वां हि प्रेम तोडावें (अर्थात् कर्णाच्या ठिकाणचें प्रेम नाहीसें करावें) [असें] म्हणे. फार दिवसांच्या सहवासानें अस्त्रांच्या मनांत कर्णाविषयीं समत्व असणें साहजिक आहे. पण द्विजशापाचा प्रताप किती भयंकर आहे, हें कवीनें कथाभंग

- गिळवी रथचक्र; म्हणे, 'रामाखा ! प्रेम त्वां हि तोडावें.' ॥ ३१
- चक्र क्षितिनें गिळितां, न सरतां भार्गवाख, रविज्याला ।
स्पर्शे विषाद; म्हणती वळतेजोनाशहेतु कवि ज्याला. ॥ ३२
- व्यसनीं पडतां, क्षात्रीं धर्मीं होवूनि तो विरस 'हाय !' ।
कर्ण म्हणे, धर्मास हि मानी कीं, 'हा नव्हे चिर सहाय.' ॥ ३३
- 'धर्मप्रधान जो, त्या, तज्ज्ञ 'सदा धर्म रक्षितो' म्हणती, ।
म्हणुनि यथाशक्ति, तथा भजलों भावें करूनियां प्रणती. ॥ ३४
- परि न व्यसन निवारी, हांत न दे आजि आजिमाजि मला, ।
यावरुनि, धर्म भक्ता नित्य न रक्षीतसे असा गमला." ॥ ३५
- थापरि खरतर नरशर सर्प तसे क्रूर शोबतां मर्मा, ।
कर्ण व्याकुळ झाला; चितीं निंदी पुनःपुन्हा धर्मा. ॥ ३६
- मग तीं तीं बाणानीं प्रभुचे क्षतजार्द्र करुनियां हात, ।
कर्णे पार्थशरीरीं शर, भेदुनि कवच, रोविले सात. ॥ ३७
- अर्जुन होउनि कोपें तप्त, विशिख सप्त उग्र बरवे घे; ।

न होऊ देता ध्वनित केलें आहे. (कर्णाला परशुराम व एक द्विज यांनी दिलेल्या शापाचें वर्णन मागे अध्याय २९ मध्ये आलेलें आहे, तें जिज्ञासु वाचकांनी पहावें).

१. द्विजशाप म्हणे—असा अन्वय. २. सार्थान्वयः—[रथ] चक्र क्षितिनें गिळितां [व कर्णाला] भार्गवाख न सरता (परशुरामापासून प्राप्त करून घेतलेल्या अस्त्राचा मंत्र आठवेनासा झाला असता) रविज्याला (कर्णाला) विषाद स्पर्शे (खेद झाला); ज्याला (विषादाला) कवि वळतेजो-नाशहेतु (सामर्थ्य व धमक नाहीसें करणारे मूलकारण) म्हणती. पंतांनीं येथें विषादाचें स्वरूप कसें असतें, तें चांगलें दाखविलें आहे. ३. विषादाला. ४. सार्थान्वयः—व्यसनीं (संकटांत) पडता, क्षात्रीं धर्मीं विरस होवूनि (युद्ध करण्यांत निरुत्साह होऊन) तो कर्ण 'हाय !' म्हणे; [व] धर्मास हि (सद्धर्माला, सुद्धा) हा चिर सहाय (कायमचा खेही) नव्हे [असें] मानी कीं (निश्चयेंकरून मानिता झाला). ५. धर्म हा सतत टिकणारा खेही आहे, ह्या शास्त्रोक्तीस बाध आला, असा कर्णाचा समज झाला. ६. धर्म आहे प्रधान (श्रेष्ठ) ज्याला असा; अर्थात् धर्मानुसरण करणारा. ७. तज्ज्ञ=तें जाणणारे, त्याची ज्यास माहिती आहे, असे. हा 'म्हणती' ह्या क्रियापदाचा कर्ता. ८. मनापासून, भक्तीनें. ९. नमस्कार. १०. साहाय्य करीत नाही. हा लोकोक्ति अलंकार. ११. युद्धामध्ये. १२. दोष देता झाला. १३. क्षतज+भार्द्र=रक्तानें भिजलेले. हें 'हाता'चें विशेषण. १४. चिलखत. १५. खोचिले. १६. बाण.

तन्मोक्षीं सुतशोकानलराशिवरि ग्रहप्रवर वैधे. ॥ ३८
 पीडी नर, रविचा जो बहिश्चरप्राणसा तथा, म्यां तें ।
 काय कथावें? हसले कौरवें ते बाण सात थाम्यातें. ॥ ३९
 विधि फिरतां जन्हि दिधला व्यसनें त्या फार कंप दांत्यातें, ।
 परि परिरंभण देउनि होती शुचिसत्वसंपदा त्यातें. ॥ ४०
 अरिवरि पद्मभवास्त्र द्युमणिसुतें वीरवर्ण्यसत्वरतें, ।
 तेव्हां हि योजिलें हो! प्रकटे प्रलयाम्भिरूप सत्वर तें. ॥ ४१
 ऐंद्रास्त्र पार्थ योजी, आपण चि तथाचिया जळे शमनीं, ।
 तेव्हां सुखवी दुखवी स्वहितां अहितांसि कुरुबलेश मनीं. ॥ ४२

१. तत्+मोक्षीं=त्यांचें सोडणें होताच, ते सोडताच. २. स्वसुत कर्ण, त्याचेविषयीं शोक हाच कोणी अग्नि, त्याच्या राशीवर. ३. ग्रहश्रेष्ठ, रवि. ४. चढला. संध्याकाळच्या समयीं क्षितिजावर पश्चिमेचे वाजूस लाली असते, व सूर्य लालभटक गोळा दिसतो. ह्या सृष्टिसौंदर्यावर केलेलें हें रूपक फारच सुंदर आहे. ५. बाह्यप्राण, अर्थात् स्वभिन्न पण प्राणासारखा आवडता. ६. मीं संजयानें. ७. यमदूतांना. वाम्य=यमासंबंधीं, यमानें केलेला. व्यतिरेका-लंकार. ८. दैव प्रतिकूल झालें असतां. ९. व्यसनें (संकटानें) जन्हि त्या दात्यातें (कर्णातें) फार कंप दिधला—असा अन्वय. तो उदार दानशूर कर्ण जरी भ्याला, जरी त्याचें धैर्य सुटलें, तरी—असा अर्थ. १०. 'कर्णासारखा दाता नाही' ही प्रचलित असलेली उक्ति सर्वांच्या परिचयाचीच आहे. ११. अन्वयः—परि, शुचि (शुद्ध) सत्वसंपदा (सत्वशीलतारूप लक्ष्मी) त्यातें कर्णातें) परिरंभण (आलिंगन) देउनि होती. अर्थात् त्याचा जरी धीर सुटला, तरी त्याचें शुद्ध सत्वशीलत्व सुटलें नाही—असा भाव. १२. पद्मापासून (कमलापासून) उत्पन्न झालेला ब्रह्मदेव, त्याचें अस्त्र; अर्थात् ब्रह्मास्त्र. १३. सूर्यपुत्रानें, कर्णानें. १४. वीरांनीं स्तुति करण्यास योग्य असा जो क्षात्रधर्म, त्याच्या ठिकाणीं अनुरक्त असलेल्या. अर्थात् महायोद्ध्यांनीं प्रशंसा करण्याजोगा ज्याच्या आंगचा शौर्यगुण होता, त्यानें. हें 'द्युमणिसुतें' ह्याचें विशेषण. सत्व=पराक्रम, शौर्या-तिशय. 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः' इति मेदिनी. १५. असा कठीण प्रसंग आला असतां सुद्धा. योजिलें हो=योजना करिता झाला वरें. येथें 'हो' अव्यय आश्चर्यद्योतक आहे. १६. भासमान झालें. १७. प्रलयकाळच्या अग्नीप्रमाणें रूप आहे ज्याचें, असें तें ब्रह्मास्त्र. १८. तत्काल. १९. पर्जन्यास्त्र. सार्थान्वयः—पार्थ ऐंद्रास्त्र योजी; [तें ऐंद्रास्त्र] तथाचिया शमनीं (त्या ब्रह्मास्त्राचा परिणाम नाहीसा करताना) आपण चि (स्वतःच) जळे (जडू लागलें). तेव्हां कुरुबलेश (कौरवसेनापति कर्ण) मनीं स्वहितां सुखवी [व] अहितांसि दुखवी. कर्णानें स्वपक्षीयाच्या मनास सुख दिलें, व शत्रुपक्षीयास दुःख दिलें. हा यथार्थस्वरूप अलंकार. पाण्यानें अग्नि शांत होतो, पण ब्रह्मास्त्राग्नि असा होता कीं, त्याच्यापुढें प्रत्यक्ष पाणीच जडू लागलें.

कृष्ण म्हणे, 'बापा! हूं वा! पाहूं दे तुझ्या चरित्रास, ।
 अस्त्रातरासि योजीं, पावोत मनीं जनीं अरि त्रास. ॥ ४३
 ब्रह्मास्त्रातें योजुनि अर्जुन रविसूनुला अदभानीं ।
 शरजालानीं झांकी, वासव रविला जसा सैदभानीं. ॥ ४४
 गांडिवगुणासि तेव्हां तरणितनय तीव्रतरशरें तोडी; ।
 अर्जुन कळों न देतां गांडीवीं सुदृढ अन्य गुण जोडी. ॥ ४५
 कर्ण म्हणे, 'शर चुकला जो ज्याछेदार्थ सोडिला पहिला, ।
 आश्चर्य थोर झालें! अमला पक्षींद्र खंडितां अहिला ! ॥ ४६
 दुसरा तिसरा चवथा ऐसे गांडीवगुण शत छेदी, ।
 वरिचेवरि गुण जोडी, कर्णाला जिणु तें कळों नेदी. ॥ ४७
 गुण जोडितां सुताला बहु कार्मुकवेदपंडितांत रणीं ।

१. चालू दे, त्वरा कर. लाटानुप्रास. २ कर्तृत्वशक्तीस, अभ्यासास, अर्थात् शास्त्रा-
 भ्यासास. ३. बहुतांनीं. हें 'शरजालानीं' ह्याचें विशेषण. ४. इंद्र. ५. उत्तम मेघांनीं. येथें
 पंतांनीं फारच मौज केली आहे. इंद्र मेघजालानीं सूर्यास आच्छादित करतो, त्याचप्रमाणें
 इंद्रपुत्रानें रविपुत्रास अस्त्रजालानीं आच्छादित केलें. पिढीजात वैरभाव आहे, तेव्हां मुलाचें
 करणें व्यवहारानुरूप असून त्यात आजपर्यंत ज्या घराण्याची सरशी होत होती, त्याच
 घराण्यांतील मुलानें आपल्या कुळाचें नांव राखिलें. ६. अर्जुनाच्या चापाच्या दोरीला. येथें
 पूर्वाधात असंगति व विरोधाभास असे दोन अलंकार आहेत. ७. बळकट, मजबूत.
 गुण=धनुष्याची दोरी. ८. सार्थान्वय-कर्ण म्हणे, ज्याछेदार्थ (अर्जुनचापाच्या दोरीला
 तोडण्याकरिता) जो पहिला शर सोडिला [तो] चुकला, [हें] थोर आश्चर्य झालें. अहिला खंडितां
 (सर्पाचे तुकडे करितांना) पक्षींद्र (गरुड) अमला (चुकला). अर्थात् त्याचे हातून सर्पाचे तुकडे
 झाले नाहींत. सर्पाचे तुकडे करितांना पक्षिराज गरुड हा चुकला, हें मोठें नवल म्हणजे
 अभूतपूर्व होय, त्याचप्रमाणें माझे शरसंधान चुकावें हा मोठा चमत्कार आहे, असें कर्णास
 वाटलें. ह्यावरून थोडक्यात, आपल्या शरसंधानाचा अचूकपणा व तद्विषयी असणारी कर्णाची
 खात्री, ह्या गोष्टी चांगल्या व्यक्त केल्या आहेत. प्रतिवस्तूपमालंकार. ९. 'गुण'=
 धनुष्याची दोरी. हा शब्द संस्कृतांत पुढिली आहे व पंतांनीं तो तसाच योजिलेला आहे. तेव्हा
 'पहिला' 'दुसरा' हीं विशेषणें 'गांडीवगुण' ह्या नामाचीं करावी. १०. 'ऐसें गांडीवगुणशत
 छेदी' असें पाठांतर आहे. तो पाठ घेतल्यास, 'ऐसें' हें 'शत' (=शंभर) ह्याचें विशेषण.
 'शत'शब्द नपुंसकलिङ्गी आहे. आणि 'गांडीवगुणशत'=गांडीव चापाच्या शंभर दोऱ्या, हें
 'छेदी' ह्या क्रियापदाचें कर्म आहे. ११. कळों नेदी=कळू दिलें नाहीं. १२. सार्थान्वयः-रणीं,
 गुण [चापी] जोडितां शक्र कार्मुकवेदपंडितांत (धनुर्वेदज्ञात्यांमध्ये) [स्व]सुताला (अर्जुनाला) बहु

वर्णी शक्र; तयाहुनि फार, शतगुणांसि खंडितां, तरणी. ॥	४८
ऐसें न हाणितां ही मर्मीं विषदिग्ध बाण तापार्थ, ।	
अमवी अरिला लौघव दावुनि बहुयुक्ति जाणता पार्थ. ॥	४९
कर्ण म्हणे, 'हा ! ऐसें झालें नव्हतें कधीं हि संधानीं ! ।	
गुण देखिला न कैसा शत बाणानीं हि जेंवि अंधानीं ?' ॥	५०
मग नगभित्तनयास्रें वारुनि वृष 'धन्य' आपणा म्हणवी, ।	
चांपगुणझणत्कारें दिग्वारणमस्तकें हि झणझणवी. ॥	५१
राधापुत्र बहु करी बांधा पार्थासि, तेधवां त्याला, ।	
राधाहचोर म्हणे, 'बा ! धौक प्राप्त कां तुला झाला ? ॥	५२

वर्णी (फार वाखाणिता झाला). शतगुणांसि खंडितां (शेंकडों दोऱ्या तोडीत असतां) तरणी (सूर्य)
[स्वसुता (कर्णाला)] तयाहुनि (इद्रापेक्षा) फार [वर्णी]. वरचेवर अति त्वरेनें नव्या दोऱ्या चापास
लाविल्या, म्हणून इंद्रानें आपल्या मुलाची (अर्जुनाची) जी वाखाणणी केली, त्यापेक्षा अधिक
वाखाणणी सूर्यानें आपल्या मुलानें शेंकडों दोऱ्या अचुक तोडल्या म्हणून केली—असा भाव.
१. विष+दिग्ध=विषयुक्त. २. चकित करिता झाला, मति कुंठित करून सोडली. ३. चापल्य
४. जाणणारा, शहाणा. ५ हाय ! हा दुःखोद्धार आहे. 'हा इति खेदे.' ६. बाणयोजनेमध्ये.
कर्णास असें वाटलें कीं, शत्रूच्या धनुष्याची दोरी तोडण्याकरिता नेम धरून मारलेले आपले
सर्व बाण नेम चुकून व्यर्थ गेले. म्हणून वाईट वाटून त्यानें 'हाय !' असा उद्धार काढिला, व
ह्याप्रमाणें शरसंधान चुकल्याचा प्रसंग आजपावेतो कधीही आला नाही असें तो म्हणाला.
७. अन्वयः—जेंवि अंधानीं [तेंवि] शतबाणानीं हि गुण कैसा न देखिला ? येथें 'जेंवि' ह्या पदाचा
अर्थ 'जणूं कांहीं' असा करावा. म्हणजे गीत्यर्थाचा अर्थ असा होतो—जणू कांहीं अंध झालेल्या
शंभर बाणानीं सुद्धा, धनुष्याची दोरी कशी पाहिली नाही ? 'जेंवि' ह्याचा अर्थ 'जसें' असा
केल्यास ह्या अर्थाइतकी मजा नाही. कारण, 'कसा देखिला नाही' असें पद घातलें आहे,
म्हणजे अंधास अमुक एक गोष्ट दिसली नाही, तर त्यांत आश्चर्य वाटू नये, पण कर्णाला
आश्चर्य तर वाटलें आहे, व त्याचें निरसन 'जेंवि अंधानीं' असें म्हणून केलें आहे. म्हणजे 'जणूं
कांहीं अंध झाल्यानें' दिसला नाही काय ? अर्थात् संधान तर चुकावयाचें नसून, व बाणही
शंभर सोडिले असून सुद्धा, जर दोरी तुटली जात नाही, तर ते बाण 'जणू कांहीं' अंधच झाले
असावे आणि म्हणून त्यांस दोरी दिसली नाही—असा भाव. ८. नगभिद्+तनय+अस्रें=पर्वताचें
भेदन करणारा जो इंद्र, त्याचा मुलगा अर्जुन, त्याची अस्रें. येथें 'नगभित्तनयास्र' हें नाम
साभिप्राय आहे, म्हणून परिकरांकुर अलंकार. ९. कृतार्थ, कृतकृत्य. १०. अति-
शयोक्ति. ११. आठ दिशांस असणारे जे अष्ट दिग्गज, त्यांचीं मस्तकें. १२. पीडा.
१३. पार्थाला. १४. राधा+हृद्+चोर=राधेच्या अंतःकरणाचें हरण करणारा, भगवान्

सावध होई वीरा ! पुनरपि अस्त्रासि शीघ्र अंभ्यासीं. ।

पावेल कोण खळ जय संगर तुजसीं करुनि सभ्यासीं ? ॥ ५३

देतां धीर प्रभुनें, पार्थ मनामाजि धरुनि कोपातें, ।

अभिमंत्रुनि रौद्रांस्त्रे, हस्तीं घे अहिवरोग्रोपातें. ॥ ५४

तो वृष भूमिग्रस्तस्यंदनचक्रासि उद्धरायातें, ।

उतरे, स्वरथाखालें, करुनि असें तुमुळ युद्ध रांया ! ते. ॥ ५५

उद्धरण करु पाहे कर्ण भुजांहीं धरुनि चक्राचें, ।

परि पृथिवी सोडीना, जाणों व्रत घेतलें चि नक्राचें ! ॥ ५६

सप्तद्वीपा पृथ्वी वृष उचली च्यार अंगुलें वरती, ।

बडिशासि जसी मत्सी, नुगळी चक्रासि, कापली पर ती. ॥ ५७

कर्णेन गीर्णचक्रा सप्तद्वीपा धरा संशैलवना, ।

चतुरंगुलमुत्क्षिप्तेत्यूचे भगवान्मुनिर्विशुद्धमना. ॥ ५८

श्रीकृष्ण. पंतांनीं एके ठिकाणीं श्रीकृष्णाला मोठ्या कौतुकानें व प्रेमानें 'शिनळ' असें म्हटलें आहे. (वनपर्व, अध्याय ४।२५ पहा). शुक, ध्यास, नारदादि भागवतोत्तमांनीं तर मोठ्या प्रेमानें सद्गदित होऊन श्रीकृष्णाला 'चोरजारशिखामणि' असें म्हणून त्याच्या क्रीडांचें वर्णन केलें आहे. १५. भीति.

१. योजना कर, प्रयोग सुरू कर. २. अन्वयः—तुजसीं सभ्यासीं (तुझ्यासारख्या सज्जनाशी) संगर (युद्ध) करुनि कोण खळ (दुष्ट) जय पावेल? अर्थात् कोणीही जय पावणार नाही—असा भाव सभ्य=सभासद, कुलीन, सज्जन. प्रश्नालंकार. ३. समत्रक योजना करुन. ४. रुद्रा-खानें, पाशुपताखानें. ५. सर्पश्रेष्ठाप्रमाणें भयकर अशा वाणाला. रोप=वाण. ६. भूमि+ग्रस्त+स्यंदन+चक्रासि=भूमीनें गिळिलेल्या रथाच्या चाकास. ७. वर काढण्याकरितां. ८. खालें=खालीं. ९. निकराचें. १०. धृतराष्ट्र ! ११. येथें गजेंद्रमोक्षकथा अनुसंधेय आहे. नक्र ज्याप्रमाणें गजेंद्राचा पाय कितीही बळ केले तरी सोडीना, तद्वत् पृथ्वी रथचक्र सोडीना. उत्प्रेक्षालंकार. १२. सात आहेत द्वीपें जिच्यामध्ये, अशी. द्वीप=खंड. हीं खडें चार, सात, नऊ किंवा तेरा, अशीं कल्पिलेलीं आहेत, व तीं सर्व पुराणांवरून पाहतां मेरुपर्वताभोवतीं आहेत. सप्तद्वीपांचीं नांवां:—जवु, कुश, पुक्ष, शात्मली, क्रौंच, शाक आणि पुष्कर. १३. बोटें. १४. सार्थान्वय.—ती (पृथ्वी) कापली (कपायमान झाली, धरारली) पर (परी), मत्सी जसी बडिशासि (गळ्यास) [तशी] चक्रासि नुगळी (न सोडी). न+उगळी=न ओके. १५. मासळी. मत्स व मत्स्य—अशीं ह्या शब्दाचीं रूपें आहेत. १६. गिळिलें आहे चाक जिनें. १७. पर्वत व अरण्यें ह्यांसहवर्तमान असणारी. १८. चतुरंगुलम्=चार बोटें. ह्या शुद्ध संस्कृत प्रयोग असून तें क्रियाविशेषण आहे. १९. उत्क्षिप्ता+शति+ऊचे=उचलली असें बोलला. ऊचे=बोलला. ह्या क्रियापदाचा कर्ता मुनिः=व्यास. हें सर्व

सद्रसना नामातें कीं सोडी बंधुता न द्यायातें, ।

तैसी क्षिति चक्रातें; श्रम झाला फारसा तदा यातें. ॥ ५९

काळवदन कायातें, रथचक्रातें तसें क्षितिश्चअ, ।

बहुयलें हि न सोडी; कर्ण म्हणे, 'मरण यापुढें दंभ्र !' ॥ ६०

त्या व्यसनीं तो पाणी आणी नेत्रांसि वृष, म्हणे, 'हाय !' ।

काय करील ? न साहे तें, बहु मर्मी हि साहिले घाय. ॥ ६१

स्ववधोद्यत्तार्जुनातें कर्ण म्हणे, 'बळ तुझे अनंत, रहा ।

शुद्ध संस्कृत वाक्य आहे. अन्वयः—कर्णेन गीर्णचक्रा सप्तद्वीपा सशैलवना धरा चतुरंगुल उरिक्षिता इति विशुद्धमनाः भगवान् मुनिः ऊचे. अर्थः—रथचक्र जिनें गिलिलें आहे अशी, सप्तद्वीपा आणि पर्वत व वनें यांसहवर्तमान असलेली पृथ्वी कर्णानें चार बोटे वर उचलिली, असें शुद्ध अंतःकरणाचे भगवान् व्यासमुनि बोलते झाले. २०. ही गीति ज्या मूळ श्लोकाचें रूपांतर आहे, तो पुढील श्लोक पंतांनीं स्वतः लिहिलेल्या पोथींत ह्या गीतीपुढेंच लिहिला आहेः—सप्तद्वीपा वसुमती सशैलवनकानना । गीर्णचक्रा समुत्क्षिता कर्णेन चतुरंगुलम्. ॥

१. सद्र+रसना=साधूची जिन्हा. ह्या गीतींत **उपमा** हा मुख्य अलंकार आहे. 'पृथ्वी चाक सोडीना' हें उपमेय वाक्य आणि 'सद्रसना नाम न सोडी, बंधुता द्यायातें न सोडी' हें उपमान वाक्य. 'तैसी' हें साम्यबोधक पद आणि 'न सोडी' हा साधारण धर्म आहे म्हणून ही **पूर्णोपमा**. उपमानभूत जो ह्या गीतीचा पूर्वार्ध, त्यांत दोन उपमाने आहेत तीं दोन्ही अप्रकृत होत. 'पृथ्वी चाक सोडीना' हें मुख्य किंवा प्रकृत वस्तु आहे. 'सद्रसना नामातें न सोडी' व 'बंधुता द्यायातें न सोडी' हीं दोन अप्रकृते 'न सोडी' ह्या एकवार उक्त अशा 'न सोडणें' ह्या सामान्य धर्मानें जोडलेलीं असल्यामुळें हा **तुल्ययोगिता** अलंकार. हा **उपमालंकाराच्या** पोटांत आलेला असल्यामुळें येथें अलंकाराचा संकर झाला आहे. २. किंवा. ३. भाऊवद. भाऊवद-कीच्या खटल्यांतील दृष्टवादीपणा व चिवटपणा लोकप्रसिद्ध व अनुभवसिद्ध आहे. ४. विभागातें, हिंशास. ५. 'श्रम झाला' असाच एकवचनी वाक्यप्रचार पंतांच्या वेळीं रूढ असावा. (मार्गे अध्याय २१।४४ पहा). ६. कर्णातें. ७. मृत्युमुख. ८. [प्राणिमात्राच्या] देहातें. ९. पृथ्वीचें भोक. श्रम=छिद्र, चीर, मेग. १०. कमी; तुच्छ यःकश्चित् रथचक्र पृथ्वींतून वर काढतां येईना, त्यापेक्षां मरण वरें—असा भाव. ११. त्याच्या नेत्रांस पाणी येऊन त्यानें 'हाय ! हाय !' असे दुःखोद्गार काढिले. १२. येथें 'नेत्रांसि' असा पाठ असणें इष्ट होतें. पण रा० पुराडकर यांच्या प्रतीत 'नेत्रांसि' असा एकवचनी पाठ आहे. कदाचित् तो मुद्रणदोष असावा. १३. अन्वयः—काय करील ! मर्मी हि बहु घाय साहिले [पण] तें (कठीण प्रसंगीं हतबल व हताश होऊन जिवंत राहाणें) न साहे. अर्थः—कांहीं उपाय नव्हता. नाजुक जागीं लागलेले घाय आजपर्यंत त्यानें सोसले, पण रथचक्र ऐन प्रसंगीं काढवेना हा कमीपणा त्यास सहन होईना, म्हणून त्यामुळें त्याच्या डोळ्यांस पाणी आलें. ह्यावरून हताशपणाची परभावधि झाली, हें व्यक्त होतें. १४. स्व+वध+उद्यत+अर्जुनातें=आपल्या वधाकरितां तयार झालेल्या अर्जुनाला. १५. अगाध.

स्वस्थ मुहूर्तभरि, रैणश्रद्धा पुरवील गा ! अनंतर हॅा. ॥ ६२
 रक्षावा धर्म बुधें, कुशलांचा धर्म हा निधी; राहें ।
 स्थिर, जें करिसि निरायुधमथन करिल धर्महानि धीरा ! हें. ॥ ६३
 रथचक्र उद्धरूं दे; श्रुतिशास्त्रज्ञा ! महारथा ! कुंळज्या ! ।
 साधु न हाणिति अरिला, पाहति अधृतायुध व्यथाकुळ ज्या. ॥ ६४
 जी कीर्ति पूर्वजांची, वृद्धिमती करिति पुनरपि कवी ती, ।
 यश बुडवुनि अयशातें सुकुळक्षेत्रांत कुनर पिकवीती. ॥ ६५

१. मुहूर्तभरि स्वस्थ रहा=क्षणमात्र दम धर. मुहूर्त=(१) क्षणात्मक काल व (२) दोन घटिकात्मक काल-असे अर्थ आहेत. यांतील पहिलाच अर्थ घेणें येथें इष्ट आहे. २. बुद्धाची हौस. ३. रथचक्र काढिल्यावर. ४. कर्ण. ५. सार्थान्वयः-बुधें (सुज्ञानें) धर्म रक्षावा; धर्म हा कुशलाचा (कल्याणाचा, हितांचा) निधी (ठेबा, संचय) [असे]; जें हें निरायुधमथन (ज्याच्या हातामध्ये शस्त्र नाही अशाचा नाश) करिसि [तें] धीरा ! (शहाण्या ! धर्महानि करिल; [तेव्हां] स्थिर राहें (स्वस्थ रहा). मी निःशस्त्र आहे, अशा स्थितीत तूं मला मारिल्यास तुझ्या हातून अधर्म घडेल, तेव्हां असें करूं नको-असा कर्णाचा आशय. येथें योजिलेले 'धीरा !' हें संबोधन फारच मार्मिक आहे. कालिदासानें 'धीर' कोण द्याविषयी असें म्हटलें आहे:-'विकारहेतौ सति विक्रियते येषा न चेतांसि त एव धीराः' (म्हणजे, लालसा उत्पन्न होणाऱ्या गोष्टी संनिध असूनही ज्याचीं मनें दगमगत नाहीत, तेच धीर.) मी निरायुध असून संकटांत सांपडलों आहे, व तुझा शत्रु आहे, तेव्हां शत्रुनाशास ही वेळ बरी, असें एकाद्या म.कश्चित् मनुष्यास वाटलें असते. पण तूं 'धीर' आहेस, तेव्हां द्या प्रसंगी तूं घटकाभर स्वस्थ रहा; नाहीपेक्षां तुझ्या शीलास बद्धा लागेल. 'धीरा !' हें संबोधन देऊन कर्णानें अर्जुनाची किती मनधरणी केली आहे, हें वाचकांच्या ध्यानांत वरील विवेचनावरून सहजच येईल. पुढील पाचही गीतींत केलेले वर्णन आर्जवप्रसंगी मनुष्य कसा दीन होतो, द्याचें चांगलें द्योतक आहे. येथें 'न्याय्या-त्पथः प्रविचलन्ति पद न धीराः' द्या भर्तृहरीच्या वचनाचें सरण होतें. 'सन्मार्गं सोडूनि भले न जाती' हें वरील उक्तीचें रूपान्तर आबालवृद्धांच्या परिचयाचेच आहे. पूर्वार्ध सुभाषित आहे. ६. 'कुशलाचा' असा पाठ आहे. ७. येथें 'श्रुतिशास्त्रज्ञा' 'महारथा' व 'कुळजा' द्या तिन्ही विशेषणात खुबी ठेऊन, अर्जुनाच्या गुणांचें वर्णन केलेले आहे, म्हणून येथें परिकरालंकार. तू धर्म व शास्त्र यांनीं घालून दिलेले निर्वध जाणणारा आहेस, मोठा पराक्रमी आहेस व कुलीन आहेस, तेव्हा ज्याच्या हातांत शस्त्र नाही त्याच्यावर इडा करणें, हें तुला शोभत नाही-हा भावार्थ. ८. अन्वयः-ज्या अरिला (शत्रूला) व्यथाकुळ (संकटांत पडलेला, पीडित झालेला) [व] अधृतायुध (निःशस्त्र) [असा] पाहति, [त्या] (शत्रूला) साधु न हाणिति (मारीत नाहीत). हें सुभाषित आहे. ९. नाणांनीं जर्जर. १०. सार्थान्वयः-जी पूर्वजाची कीर्ति ती कवी (सुज्ञ लोक) पुनरपि वृद्धिमती (वाढती) करिति (करतात, अर्थात् पूर्वजाची कीर्ति शाहाणे लोक

सत्पुरुषा ! न करावें कापुरुषाचीर्ण कर्म, थांब केसा; ।
 हो राजहंस, होसी मलिनें कर्म करुनि कां बैकसा ? ॥ ६६
 वैणिति तुज युद्धीं त्वां केले जे सायकार्त वीर्यानें, ।
 म्हणती, 'होउनि केली द्विभुज पृथा माय कार्तवीर्यानें'. ॥ ६७
 तूं वेदांतावभृथस्नात ख्यात स्वसत्क्रियायुक्त, ।
 दिव्यास्त्रज्ञा ! नाहीं स्वगुरुंचें विसरलासि तूं उक्त. ॥ ६८
 तूं स्वरथीं, क्षितिवरि मीं, तूं सायुध, मीं अशस्त्रकवच, रणीं, ।
 न वधावें मज, जो मीं रथचरणीं, लाग तूं हि भवचरणीं. ॥ ६९

वाढवितात); कुनर (नीच लोक, मूर्ख) यश बुडवुनि सुकुळक्षेत्रात (उत्तम कुल हेंच शेत, त्यामध्ये) अयशातें (दुलौकिकातें) पिकवीती (उत्पन्न करतात). हें सुभाषित आहे.

१. कापुरुष+आचीर्ण=नीच मनुष्यानें आचरण्याजोगें. २. हें क्रियाविशेषण येथें आर्जव-दर्शक आहे. ३. वकासारखा=ढोंगी, दाभिक. ४. सान्वयार्थः-त्वा वीर्यानें (आपल्या पराक्रमानें) युद्धीं जे (वीर) सायकार्त (बाणांनीं पीडित) केले [ते] तुज वैणिति (प्रशंसा करितात) [व] म्हणती, कार्तवीर्यानें (सहस्रार्जुनानें) द्विभुज होउनि (दोन हात आहेत ज्याला असा होऊन) पृथा (कुती) माय केली. सहस्रार्जुनानें दोन हातांचा होऊन कुंतीच्या पोटी जन्म घेतला, असें म्हणतात. म्हणजे दोन हाताच्या अर्जुनाचा पराक्रम सहस्रार्जुनाच्या पराक्रमाच्या बरोवरीचा आहे. ५. कार्तवीर्य-महिष्मती नगरीचा राजा कृतवीर्य ह्याचा हा मुलगा. ह्याचें मूळ नांव अर्जुन असें होतें, पण ह्यास हजार हात असल्यामुळें ह्याचें सहस्रार्जुन असें नांव पडलें होतें. ह्यानें जमदग्नी ऋषीची कामधेनु हरण करुन नेण्याचा प्रयत्न केल्यामुळें परशुरामाचें व याचें युद्ध होऊन त्यात ह्याचे सर्व हात तुडून हा मरण पावला. (महाभारत, वनपर्व, अध्याय ११५-११७ पहा). ६. वेदात+अवभृथ+स्नान=वेदातरूप पाण्यामध्ये स्नान केलेला, अर्थात् तूं वेदवित् आहेस. अवभृथस्नान=यज्ञसमाप्तीनंतर स्त्रियेसह दीक्षासमाप्तीसाठीं जें स्नान करितात तें. ७. प्रसिद्ध. तूं वेदवित् व कर्तव्यदक्ष आहेस अशी तुझी कीर्ति आहे-असा भाव. ८. आपल्या उत्कृष्ट कर्तव्यामध्ये रत आहेस. समुच्चयालंकार. ९. उपदेश. गुरु कधीही अधर्मेयुद्ध करण्यास सागत नाही, तेव्हा तो उपदेश ध्यानांत ठेऊन मी घडकाभर सकटात आहे तोंपर्यंत मजबरोबर युद्ध न करतां स्वस्थ रहा-असा भाव. कर्णाचें अर्जुनाशीं पकें वैर असतांही आपण संकटात सांपडलों आहो अशा प्रसंगी आपणास त्यानें मारु नये म्हणून कर्ण त्याचा कसा स्तुतिपाठ करीत आहे, हें वाचकाच्या सहज ध्यानात येईल. १०. पृथ्वीवर, जमिनीवर (रथविहीन). ११. नाही शस्त्र व कवच (चिळखत) ज्याला असा. विरुद्धगुणन्यासालंकार. १२. अन्वय.-जो मी रथचरणीं [आहें] (जोंपर्यंत रथचक्र काढण्याकरिता रथाखालीं उतरलेला आहे) [तोंपर्यंत] तूं हि भवचरणीं लाग (यश प्राप्त होवो म्हणून परमेश्वरचरणीं लाग). येथें कर्णानें चागलाच टोमणा अर्जुनास दिला आहे. कारण परमेश्वराची आराधना केल्यावांचून, केवळ आगच्या जोरावर सामना करण्यांत मी तुला हार जाणार नाही, तेव्हा तुला यश कसें मिळेल ?-असा ध्वनि.

भ्यालों न तुज हरिस ही, जो न तुल विमुख काय कातर तो ? ।
कथितों यास्तव, कीं जन धर्म भवसिंधु, नायका ! तरतो' ॥ ७०

अध्याय एकुणपन्नासावा.

कृष्ण म्हणे, 'राधेया ! भला बरा सरसि आजि धर्मातें ; ।
नीचें व्यसनीं बुडतां निंदिति देवासि, न स्वकर्मातें ; ॥ १
जेव्हां तूं दुर्योधन दुःशासन शकुनि एकमति झालें, ।
कैसे कपटघृतीं चिंतीं हि न धर्म लंघितां भ्यालां ? ॥ २
जेव्हां समेसि नेली पांचाळी, मानिलें मनीं शर्म, ।
तेव्हां गेला होता कोठें राधासुता ! तुझा धर्म ? ॥ ३
राज्य न देसी, करवुनि वनवासाज्ञातवास ही, जेव्हां, ।
गेला होता कोठें धर्म तुझा सूतनदना ! तेव्हां ? ॥ ४
केले दग्ध जंतुगृहीं त्वां पांडव वारणावतीं जेव्हां, ।
गेला होता कोठें धर्म तुझा सूतनदना ! तेव्हां ? ॥ ५
चारुनि विषांन भीमा सर्प डसविले नृपें, असें खोटें ।
कर्म करवितां, कर्णा ! होता तव धर्म तेधवां कोठें ? ॥ ६

१. सार्थान्वय—तुज, हरिस ही (श्रीकृष्णाला सुद्धां) न भ्यालों. जो तुला विमुख न (ज्यानें तुला पाठ दाखविली नाही) तो कातर (भयचचल) काय ? (न—असा भाव). [हे] नायका ! (सेनापते !) यास्तव कथितों कीं, जन (मनुष्य) धर्म (धर्माच्या जोरावर) भवसिंधु (संसारसिंधु) तरतो (तरून जातो) ह्याकरितां अधर्म करू नये. पूर्वार्धांत प्रश्नालंकार न उत्तरार्ध सुभाषित आहे. २. भिन्ना. ३. या अध्यायांत मुळांतील अध्याय ९१ पासून अध्याय ९५ अखेरपर्यंतचा कथाभाग आहे ४. सार्थान्वयः—नीच (अधम लोक) व्यसनीं बुडतां (संकटांत पडले असतां) देवासि निंदिति, स्वकर्मातें न [निंदिति]. चांगल्या दिवसांत वाईट गोष्टी करावयाच्या, त्या वेळीं देवाची आठवण ठेवावयाची नाही, व सत्कर्म आचरावयाचें नाही; व मग कठीण प्रसंग ओढवला म्हणजे देवास दोष लावावयाचा. पण आपण ज्या प्रकारचीं कर्म केलीं त्यांचें हें फळ आहे, असें नीच मनुष्यांस कळत नाही. हें गीत्यर्थ सुभाषित आहे. ५. सर्वांचें एकमत झालें. ६. मनामध्ये सुद्धां; मग कृतीची गोष्ट लांबच राहिली. ७. धर्मबाह्य आचरण करितांना. ८. आनंद. ९. ह्या विशेषणांत खोच असून तूं 'कुलज' नाहीस, असें ह्यांत ध्वनित केलेलें आहे. परिकरांकुरालंकार. पुढील दोन गीतींतही याचप्रमाणें 'सूतनदना !' असें विशेषण मुद्दाम योजिलेले आहे. १०. लाक्षागृहामध्ये. ११. विषमिश्रित अन्न. १२. दुर्योधनानें.

- फेडी वल्ल सतीचें जेऱ्हां उघडें करावया आंग, ।
 गेला होता कोठें धर्म तुझा तेधवां? वृषा! सांग. ॥ ७
- ‘शाश्वत नरकीं पडले पति पहिले षंडतिल, वरीं अन्या.’ ।
 बोलुनि असें सभेंत द्रुपदाची गांजिली तुवां कन्या. ॥ ८
- खरदुर्वाक्यशरशतें भेदित होतासि जेधवां मर्म, ।
 तेव्हां गेला होता कोठें राधासुता! तुझा धर्म? ॥ ९
- अभिमन्यु बाळ बहुतीं वधितां त्वां वारिलें न तें कर्म, ।
 तेव्हां गेला होता कोठें राधासुता! तुझा धर्म? ॥ १०
- पूर्वीं धर्म न रुचला, त्यजिला निर्पटूनि तो जसा कुंचला, ।
 आतां चि बरा सुचला! धर्मगृहा, सर्व व्हा परासु, चला. ॥ ११
- नळ होय धर्मराजा, केलहोत्सुक पुंकर हि तुम्हीं सर्व. ।
 बळ होतें सत्याचें, खळ हो! तुमचा न चालिला गर्व. ॥ १२
- मागें चि तुम्हीं भजतां धर्माला तरि तुम्हांसि वांचवितों. ।

१. द्रौपदीचें. (सभापर्व, अध्याय ४।५ पहा). २. वृष=(१) बैल, (२) शूद्र. वृष म्हणजे धर्म असाही अर्थ आहे. तेव्हां तूं आपणास ‘वृष’ (धर्म) म्हणवितोस, पण वास्तविक तुझे वर्तन नीच कुण्ठित आहे. अर्थात् अधमपणाचें आहे, असा गर्भितार्थ. ३. मार्थाव्य-

पहिले षंडतिल पति शाश्वत नरकीं पडले (कायमच्या दास्यत्वनरकांत पडले) [म्हणून] अन्या (दुसऱ्याशीं लग्न लाव). (सभापर्व, अध्याय ६ गीति २२ पहा). ४. खर+दुर्वाक्य+शर+कठीण अशा अपशब्दरूप शंभर बाणांनीं. ५. अनेकांनीं मिळून. ६. मोडा घातला असा, त्याचें निवारण केलें नाहींस. ७. पुंतांनीं येथें कर्णास ‘राधासुत’ असें म्हणून त्याचा अपमान ध्वनित केला आहे. वीरास न शोभणारें असें एकादें कृत्य एकाद्या वीराच्या हातून केलें असता त्याला वायकांच्या नांवावरून प्राप्त झालेले उपपद लावून त्याचा उपहास त्याचा प्रकार पुंतांनीं अनेक ठिकाणीं केला आहे. ८. समूह. ‘उपटूनि’ असा अन्य पाठ. ९. काजरा, विषविशेष. १०. अन्वयः—[तुला] आतां चि (संकटसमय प्राप्त झाला तेव्हां) [धर्म] सुचला. सर्व परासु (गतप्राण) व्हा व धर्मगृहा (यमसदनास) चला (जा). पर्यायोक्त. ल दहा गीतींत कर्णाला संबोधनपर जी नांवे दिली आहेत, तीं ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहेत. दर वेळेस ‘राधासुता’ ‘सूतपुत्रा’ असें म्हणून त्याच्या हलक्या कुळाचा नामनिर्देश करून श्रीकृष्णानें त्याचें वर्म काढिलें आहे, व ‘तुजसारख्या कुलहीनास धर्माची गोष्ट योग्य नाहीं कोटून सुचणार?’ असें ध्वनित केलें आहे. ११. पंतकृत वनपर्व, अध्याय ४ पहा. १२. कलहप्रिय. १३. नळराजाचा भाऊ. १४. ह्याचा कर्ता ‘धर्म.’

आतां मरा, न वाचे दीप्तगृहीं जो न तोयें सांचविता. ॥	१३
मार्गे चि धर्म करितां, जरि देतां राज्य, धर्म वांचविता. ।	
न जगे तो दुर्भिक्षव्यसनापूर्वीं न धान्य सांचविता. ॥	१४
आतां रक्षील कसा धर्म, तुम्हीं वित्तमद्यमत्तानीं ।	
जो लोटिला दहादां स्वहित हि मानूनि अहित लत्तानीं ? ॥	१५
रक्षावा धर्म असा करिसी उपदेश, तरि असे मान्य. ।	
रक्षितसों धर्मातें, आम्हांला धर्म ठाउका नान्य. ॥	१६
हा धर्म मूर्तधर्म प्रभु; यातें भजतसों, असा मान्य ।	
लोकांत कोण दुसरा ? सामान्य नव्हे चि हा, असामान्य.' ॥	१७
आश्रितजनाभिमानी प्रभु बोले जेघवां असें मार्गे, ।	
निश्वास वृषे लज्जावनतमुखें सोडिला जसा नागें. ॥	१८
न वदे कांहीं च, रथीं वेधे, घे सूर्यसूनु चापातें, ।	

१. जळत्या घरांत. २. पाणी. ३. सांठविणारा. अर्थसादृश्यः—‘संदीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः’—हे सुभाषित प्रसिद्धच आहे. (मार्गे अध्याय ३८।७६ पदा). ४. तुम्हांला वाचविता—असा भाव. ५. दुष्काळरूप विपत्तीपूर्वीं. ६. हे सुभाषित आहे. ७. सार्थान्वयः—वित्तमद्यमत्तानीं (लक्ष्मीरूप दारुनें धुद झालेल्यांनीं) तुम्हीं अहित स्वहित हि मानूनि (अकल्याणास कल्याणच समजून) जो धर्म लत्तानीं दहादां लोटिला (लाभाडून दिलात) [तो] आतां (संकटकाळीं) [तुम्हां] कसा रक्षील ? तो तुमचें संरक्षण कसें करील ? अर्थात् संरक्षण करणार नाही—असा भाव. ८. अन्वयार्थः—धर्म रक्षावा (धर्म राखावा) असा उपदेश करिसी, तरि [तो उपदेश आम्हां] मान्य (संमत) असे. धर्मातें रक्षितसों (रक्षण करीत आलों), आम्हांला अन्य (दुसरा—धर्मराजाहून इतर) धर्म न ठाउका (माहीत नाही). ‘धर्म’पदावर श्लेष ठेविला आहे. ९. मार्गे अध्याय ३५ गीति ६२ पदा. १०. धर्माचा अवतार. ११. समर्थ. १२. सन्मान्य, पूज्य. १३. अलौकिक. १४. आश्रितजनाचा कैबारी. हे ‘प्रभु’ श्रीकृष्ण ह्याचें विशेषण. १५. लज्जेनें खालीं घातलें आहे तोंड ज्यानें, अशा कर्णानें. १६. सर्पानें. साप सुस्कारा टाकतो त्यांत विष असतें, व कर्णानें सुस्कारा टाकिला त्यांत दुर्घटकर्म करण्याचा संकल्प हें विष होतेंच. ही उपमा देऊन पंतांनीं असें ध्वनित केलें आहे कीं, दुःखोच्छ्वास टाकीत स्वस्थ न नसतां कर्णानें घोर युद्धकर्म आरभिलें. येथें पंतांनीं थोड्यांत खुबीदार व बहारीची उपमा देऊन पुढील कथाभाग सूचित केला आहे. सत्कवि थोड्यांत पण मार्मिकपणें किती अर्थ दर्शित करितात, ह्याचें हे एक चांगलें उदाहरण आहे १७. अन्वयार्थः—[तो] सूर्यसूनु (कर्ण) कांहीं च न वदे; रथीं वेधे (रथावर चढला); [व] सूनुच्या (स्वपुत्राच्या) पातें (नाशानें) शाकासि (इंद्रास) मूर्च्छित कराया चापातें घे [व] बाण सोडी (बाण सोडिता झाला). ‘न वदे कांहींच, रथीं वेधे, तो सूर्यसूनु, चापातें । जोडी बाण, कराया मूर्च्छित...’असा पाठभेद आहे. वेधे=वेधे, चढे.

सोडी बाण, कराया मूर्च्छित शक्रासि सूनुच्या पातें. ॥	१९
तेव्हां परपुरुष म्हणे, 'पार्था! दिव्यास्त्रवात सोडावा, । झोडावा, मोडावा वैरुद्रुमकर्ण; बाण जोडावा.' ॥	२०
कर्णावरि बहु कोपे पार्थ जई तेधवां अनळसाचा ।	
देह ज्वाळामाली भासे त्या रणमखीं अनळ साचा. ॥	२१
त्यावरि करि प्रयोग ब्रह्मास्त्राचा चि कर्ण, वाराया; ।	
तेणें चि पार्थ शमवी; भेटे अर्णव चि अर्णवा राया ! ॥	२२
योजी अनळास्र विजय, जें भस्मदशेसि दारुणा नेतें; ।	
कर्णानें नाशाप्रति नेलें तत्काळ वारुणानें तें. ॥	२३
निर्मिति वरुणास्त्रज घन गगन व्यापूनि अंधतमसातें; ।	

१. परमात्मा श्रीकृष्ण. २. उत्कृष्ट अस्त्ररूपी वारा. ३. वैराचें झाड जो कर्ण. हें रूपक नामी आहे. शिवाय येथें कारकदीपक अलंकार आहे. ४. सार्थान्वयः—जई (जेव्हां) पार्थ (अर्जुन) कर्णावरि बहु कोपे, तेधवा (तेव्हां) अनळसाचा (आलस्यरहिताचा अर्थात् अर्जुनाचा) देह, त्या रणमखीं (त्या युद्धरूप यज्ञामध्ये) ज्वाळामाली (ज्वालायुक्त) साचा (साक्षात्) अनळ (अग्नि) भासे. वरील गीतींत प्रभूनें अर्जुनास बाण जोडण्यास सांगितले व त्याप्रमाणें तत्काळ अर्जुनानें केले, हें 'अनळसाचा' ह्या पदानें व्यक्त होतें. अग्नीला जशी ज्वाला, त्याप्रमाणें अर्जुनदेहास कोप व ज्याप्रमाणें ज्वालायुक्त अग्नि असतो, त्याप्रमाणें कोपयुक्त असा अर्जुनाचा देह होता. यज्ञामध्ये अग्नीची ज्वाला उत्कृष्ट असावयास पाहिजे; त्याप्रमाणें युद्धामध्ये वीराच्या आंगी कोप पाहिजेच. ५. सार्थान्वयः—त्यावरि (वर सांगितल्याप्रमाणें अर्जुन कोपयुक्त झाला असतां) [त्यातें] नाराया (निवारण करण्याकरितां) कर्ण ब्रह्मास्त्राचा चि प्रयोग करि; पार्थ [तें ब्रह्मास्त्र] तेणें चि (ब्रह्मास्त्रानेंच) शमवी. (अर्थात् अर्जुनानेंही ब्रह्मास्त्रच सोडून कर्णास्त्राचा प्रभाव चालू दिला नाही—असा भाव). राया ! (हे धृतराष्ट्रा !) अर्णव चि (समुद्रच) अर्णवा भेटे. निदर्शना. ६. समुद्राला. दृष्टांतलंकार. ७. अद्भ्यस्त्र. ८. जें दारुणा भस्मदशेसि नेतें—जें अगदीं पूर्णपणें भस्म करून टाकतें तें. ९. पर्जन्याखानें. १०. अद्भ्यस्त्र. ११. सार्थान्वयः—वरुणास्त्रज घन (वरुणास्त्रापासून उत्पन्न झालेले मेघ) गगन (आकाशातें) व्यापूनि, अंधतमसातें (गाढ अंधकारातें) निर्मिति (उत्पन्न करिते झाले). तेव्हां ढोळस लोक ही तमसातें (अंधकारातें) पाहुनि अंध झाला. ढोळस माणसासही कांहीं दिसेना इतका गाढ अंधार होता—असा भाव. अर्थसादृश्यः—'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः । असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता. ॥' (मृच्छकटिक—प्रथमांक). पंताच्या गीतींत नेहमीं पूर्वार्धातील व उत्तरार्धातील यमकें भिन्नार्थाचीं असतात. पण येथें 'तमसातें' ह्या पदाचा अर्थ 'अंधकारातें' असाच दोनही ठिकाणीं घ्यावा लागतो. आतां 'अंधतमसातें' येवढें यमकपद आहे असें घेऊन त्यापैकी 'अंध' हें पद खालील

तेव्हां झाला पाहुनि डोळस ही लोक अंध तमसातें. ॥	२४
जलदांधकार हरिला पार्थे योजूनि पावना सारा, ।	
भक्ते मोहें जसा हरिनामा योजूनि पावना सारा. ॥	२५
वरुणास्त्रतिमिर पार्थे हरिलें तत्काळ पावनें सारें, ।	
भक्ते अज्ञान जसें हरिनामें विश्वपावनें सारें. ॥	२६
कर्ण स्वास्त्रविनाशें क्षोभे, काढी महोग्र शर, भाचा ।	
शौरीचा माराया, वेगगुणें जो संखा चि शरभाचा. ॥	२७
जन म्हणति, 'पावला या कर्णशरें आजि पार्थ हा हानी.' ।	
त्या काळी नभ भरिती पांडवपांचाळसार्थ हाहानीं. ॥	२८

यमकात तोडून तें 'लोक' ह्या शब्दाचें विशेषण घेतलें आहे, व पूर्वाधात 'अंधतमसातें' असा एक शब्द घेतला आहे; अशा रीतीनें यमकाच्या भिन्नार्थाची संपादणी करितां येईल. किंवा उत्तरार्धात 'अंधतम-सा तें' अशीं पदे पाडून पुढीलप्रमाणें अन्वय करावाः—तें (वारुणास्त्र) पाहुनि डोळस ही लोक अंधतमसा (अत्यंत आंधळ्यासारखा) झाला.

१. जलद+अंधकार=मेघानीं केलेला अंधकार. २. नाहीसा केला. ३. वायव्यास. ४. संपूर्ण. हें 'जलदांधकारा'चें विशेषण. ५. भगवद्भक्तानें. ६. माया, अज्ञान. ७. परमेश्वराच्या नामातें. ८. पवित्र करण्याविषयी. ही चतुर्थी आहे. ९. सारभूत अशा. हें 'हरिनामा'चें विशेषण. भगवद्भक्त देवाचें नामस्मरण करून मायामोह घालवितात. युगायुगाचे ठायीं निर-निराळीं कर्मे सांगितलेली आहेत. त्यांस अनुसरून कलियुगामध्ये नाममाहात्म्य हें मुख्य म्हणून सांगितलेलें आहे. 'कलियुगीं नाम चि तें सार' हें वचन प्रसिद्ध आहेच. १०. वरुणास्त्रामुळे उत्पन्न झालेला अंधकार गीति २५ व २६ ह्या अगदीं एकार्धवाचक आहेत, म्हणजे एकच अर्धबोध पर्यायशब्दांनीं केला आहे, हें सहज ध्यानांत येण्याजोगें आहे. शब्दयोजना, अर्थ-निष्पत्ति व प्रयोगसरणी ह्या गोष्टींवरून पाहतां अशा गीति कां याव्यात असा प्रश्न साहजिकच उद्भवतो. ह्यावर अशी कल्पना वसते कीं, पंतांनीं २५ वी गीति प्रथम लिहिली, आणि ती लिहून झाल्यावर ती बैठक भाटपली. दुसऱ्या बैठकीस, ही गीति लिहिली गेली आहे, हें लक्षांत न येऊन पुनः तीतील विषयापासून आरंभ होऊन त्याच अर्थाची दुसरी गीति लिहिली गेली. किंवा दुसरी अशी कल्पना करिता येईल कीं, एकाच अर्थाच्या दोन गीति पंतांनीं लिहिल्या व त्यांतील सरस वाटेल ती कायम करावयाची हा हेतु. पण पंतांच्या लक्षांत हें न राहिल्यामुळे त्या दोनही तशाच राहिल्या. ह्यावरून काव्यरचना करितांना पंत मनासारखें पद्य तयार करण्यासाठी कधीं कधीं दोन दोन प्रयत्न करीत असत, असें वाटते. (मार्गे अध्याय ३३ गीति ४१ व ४२ आणि पृष्ठ २५८ टीप ७ पहा). ११. वसुदेवाचा भाचा (अर्जुन). १२. सिंहास मारणारा भाठ पायाचा हिमालय पर्वतात राहाणारा प्राणी जो शरभ, त्याच्या तोडीचा. १३. पांडव आणि पांचाल यांचे समुदाय. १४. 'हा हा' 'हाय! हाय!' अशा दुःखोद्गारांनीं

शर जोडितां गुणातें सुर हाहाकार अंबरीं करिती, ।
 कांपे अचला अचलांसह जरि सर्वसहा खरी तरि तीं ॥ २९
 शर सोडिला रविसुतें, वीरजनें हि खधीर, यामागें ।
 जो सोडिला चि नव्हता व्यसनांत कधीं हि; मणि जसा नागें ॥ ३०
 तो शर गरधर-वरसा पंविसा, रविसा, स्मरारिसायकसा, ।
 पार्थभुजांतरिं शिरला वल्मीकामाजि नागनायकसा ॥ ३१
 त्या खरशरप्रहारें विव्हल झाला महेन्द्रसुत, राया ! ।
 जरि होता निकट कुशल मंत्री प्रभु बाणसर्प उतराया ॥ ३२
 तेव्हां 'मीं कोण ?' असें अर्जुन, पावोनि कांप, न समजला, ।
 राया ! रोमांचित तद्देह न भासेल कां पनस मजला ? ॥ ३३

१. 'गुणाशीं' असें पाठान्तर. २. आकाशांत. ३. सार्थान्वयः—अचला (पृथ्वी) जरि खरी सर्वसहा (सर्व सोसणारी) तरि ती अचलासह (पर्वतांसह) कांपे (कपायमान झाली, थरारली). **विरोधालंकार.** ४. मागें अध्याय ८ गीति १५ पदा. ५. सार्थान्वयः—रविसुतें (कर्णानें) शर सोडिला. जसा नागें (सर्पानें) मणि (मस्तकांतील रत्न) [कधींही न सोडिलाचि तसा] जो [खधीर] यामागें (क्षापूर्वी, अर्थात् हा पहिलाच प्रसंग) व्यसनांत (संकटसमयीं) कधीं हि सोडिला चि नव्हता [तो] खधीर (स्वतःची हिंमत) धीरजनें हि (धैर्यशीलांनीं सुद्धा) [सोडिला]. हिंमतवहाद्वर सुद्धा लटपटले—असा भाव. 'सोडिला' या क्रियेचे कर्ते 'शर' आणि 'धीर'. पूर्वाधांत **दीपकालंकार** आहे. ६. सकटांत. 'व्यसनं त्वशुभे सक्तौ' इति मेदिनी. ७. सर्पानें. कित्येक प्राण्यांच्या मस्तकांत मणि अथवा मुक्ताफळे सांपडतात, अशी समजूत आहेः—करीन्द्रजीमूतवराहशख-मत्स्यादिशुक्तयुद्धवेषुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्तयुद्धमेव भूरि ॥ (कुमारसंभव, सर्ग १ लोक ६ टीका पदा). ८. सर्पश्रेष्ठासारखा भयंकर. गरधर=विषातें धारण करणारा. पूर्वाधांत **अनुप्रास** अलंकार असून रचना फारच कर्णमधुर आहे. ह्या पूर्वाधांत दिलेलीं विशेषणें मोठी मजेची आहेत. ९. 'गरधर खरसा' असें पाठान्तर. खरसा=कावळ्या—सारखा. नेमका व्रण पाहून टोंकी मारणारा जसा कावळा, त्याप्रमाणें नेमकें मर्मस्थान पाहून तेथें लागणारा. १०. पविसा=इंद्राच्या वज्राप्रमाणें—अर्थात् दुर्भेद्य. ११. रविसा=तेजोमय १२. सरारिसायकसा=शंकराच्या नाणाप्रमाणें—अर्थात् अमोघ. ह्या अर्थांत **मालोपमा** सार हे अलंकार आहेत. १३. वारुळामध्ये. १४. सर्पराजाप्रमाणें. १५. इंद्रपुत्र अर्जुन १६. धृतराष्ट्र ! १७. मांत्रिक. उतराया=बाणरूपी सर्पांच्या विषाचा परिणाम दूर करण्यास्तव सर्पांचें विष मंत्रानें उतरतें, अशी समजूत आहे. १८. कृष्ण. १९. मीं कोण [हें] समजला=देहभान विसरला. २०. सार्थान्वयः—राया ! (धृतराष्ट्र !) रोमांचित (पुलकित अंगावर आलेले आहेत कांटे असा) तद्देह (अर्जुनाचा देह) मजला (संजयाला) पनस (फणस

हस्तापासूनि संगुण गांडीव हि जिष्णुचें गळोनि पडे, ।

जाणों आपण अक्षत, पाळक सक्षत, म्हणोनि खेद घडे. ॥ ३४

बहुदूरसूक्ष्मदर्शननिपुणें भ्रमलीं परंतु शरपातीं; ।

जाणों लज्जित नयनें वदन न दाविति करुनि वर पातीं. ॥ ३५

ऐसा निजभुजविक्रम दावुनि सर्वा भंटांसि शुद्धरणीं, ।

उतरे वृष दावाया भूंयस्तरथांघ्रिच्या हि उद्धरणीं. ॥ ३६

बहु यत्न करी, प्रार्थीं, परि धरिलें सोडिना चि चाक रसा, ।

द्विजशाप मान्य पतिसा गुरु, तीस न कर्ण मान्य चाकरसा. ॥ ३७

[असा] कां न भासेल? फणस सकटक भसतो, त्याप्रमाणें अर्जुनाचा देह रोमांचयुक्त झालेला दिसला-असा भाव. प्रश्नालंकार. २१. फणस. हाच वृष्टांत भागें अध्याय ३१।२ मध्ये योजिलेला आहे. २२ मला (संजयाला). [संजय धृतराष्ट्राला बुद्धाचें वृत्त सांगत आहे].

१. दोरीसहवर्तमान. २. सार्थान्वय -जाणों (जणू काय), आपण (गाडाव धनुष्य) अक्षत (अविद्ध); पाळक (धारण करणारा अर्जुन) सक्षत (विद्ध); म्हणोनि (ह्याकरितां) खेद घडे (त्या गांडीव धनुष्यास विषाद वाटला). अर्जुनाचें देहभान नाहीसे झाल्यामुळे त्याचे हातून धनुष्य गळून पडलें; यावर केलेली उत्प्रेक्षा मोठी मौजेची असून ती 'संगुण' ह्या सश्लेष पदानें फारच खुलते. कारण जर गांडीव संगुण नसतें, अर्थात् गुणानभिज्ञ असतें, तर त्यास उत्प्रेक्षित केलेलें ज्ञान कोठून असणार? हें उघड आहे. संगुण=सद्गुणांनी युक्त, (पक्षीं) ज्यास दोरी आहे असें. ३. अत्यंत लावचा, अर्थात् दूरवरचा, पदार्थ निरखून पाहण्यांत तरवेज. हें 'नयनें' ह्याचें विशेषण. ४. मोह पावलीं. अर्थात् नेहमींचें जें पाहण्याचें काम, तें करितनाशीं झालीं. म्हणजे डोळे नुसते गरगर फिरू लागले. ५. बाणप्रहार झाल्यावेळीं. ६. पूर्वार्धातील 'भ्रमलीं' ह्या पदावर उत्प्रेक्षा केली आहे. अन्वय:-जाणों लज्जित [अशीं तीं] नयनें पातीं वर करुनि (पापण्या वर करुन) वदन (डोळ्यांचा आंतील भाग) न दाविति. अर्जुनाचे डोळे वरील प्रहारामुळे मिटले-असा भाव. ७. योद्ध्यास, वीरांस, 'भटः स्यात्पुंसि वीरे च विशेषे पामरस्य च' इति मेदिनी. ८. धर्मयुद्धांत. ९. ह्याचें कर्म 'निजभुजविक्रम' अध्याहृत. १०. पृथ्वीनें गिळिलेल्या रथचक्रान्या खालच्या भागाच्या. ११. वर काढण्याच्या कार्मीं. १२. पृथ्वी. १३. सार्थान्वय.-गुरु (तीव्र) द्विजशाप (ब्राह्मणशाप) (शांतिपर्व-अ० २ पहा) तीस (पृथ्वीस) पतिसा (पतीप्रमाणें. पृथ्वीचा पति म्हणजे नृप त्याप्रमाणें) मान्य (प्रमाण); कर्ण चाकरसा (चाकराप्रमाणें; कर्ण सूतपुत्र होता म्हणून 'चाकरसा') न मान्य. ह्या अर्थात पृथ्वीनें केलेली कल्पना मौजेची आहे. ब्राह्मणशाप तिला नृपाक्षेप्रमाणें मान्य करावा लागला; व कर्ण म्हणजे अर्थात् सूतपुत्र, तेव्हां तो चाकराप्रमाणें भासणें हेंच योग्य. कारण, सूत हा राजाचा सारथि म्हणून त्याचा चाकर व पृथ्वी राजाची पत्नी, तेव्हां तिचाही तो चाकरच. तेव्हां चाकराची विनती 'पृथ्वीस' अमान्य होऊन 'द्विजशापरूप' पतीची आज्ञा तिनें मान्य केली, ही गोष्ट युक्तच आहे. चेतनगुणोक्ति अलंकार.

जों वृष करीत होता चक्रोद्धरणप्रयास तापार्थ; ।

रौहुविमुक्तार्क तसा झाला गंतमोह भासता पार्थ. ॥ ३८

देव म्हणे, 'पहिलें गुरुनाम, मग स्वधनु, बाण बरवे घे, ।

खंडीं शिर, रिपु पुनरपि जों रथरत्नाचिया न वर वेधे.' ॥ ३९

प्रभुची आज्ञा होतां पार्थ प्रखरेषु सोडुनी त्वरित, ।

रणदक्षा स्वविपक्षा करि कक्षाकेतु खंडुनी ज्वरित. ॥ ४०

तुटला ध्वज चि न केवळ, विजय्यांचा भरवसा हि तुटला हो ! ।

सुहृदश्रुविंदुसह तो पडला, बळधैर्यसेतु फुटला हो. ॥ ४१

केतु छेदुनि पार्थ द्युमणिसुताचे हरावया प्राण, ।

जोडी गांडीवगुणीं शंकरहरिहरायुधां-असा बाण. ॥ ४२

त्यातें पूजित होता पार्थ सदा, कीं तंसीच मां त्यांत, ।

हंरि पंजरीं, करंडीं अहि, वागविला तसा चि भात्यांत. ॥ ४३

जो दुर्निवार्य असुरां देवांस हि, ज्या शरा महावेगा ।

१. चाक वर काढण्याची खटपट, परिश्रम. २. आपल्या स्वतःस त्रास व्हावा पतदर्थच-
—ये सार्थक होणारे नव्हते ३ गड+विगड+थरक-

कारण, रथचक्र वर तघून लावून राहून सोडलेला सूर्य; अर्थात लागलेल्या ग्रहणातून मुक्त झालेला सूर्य. ४. नाहीशी झाली आहे मूर्च्छना ज्याची, असा. परिकरालंकार. ५. अन्वयः-देव म्हणे, पहिलें गुरुनाम घे (गुरुचें स्मरण कर), [मग] स्वधनु (गांडीव) [व] मग बरवे (चांगले) बाण [घे;] जों पुनरपि रथरत्नाचिया वर रिपु (कर्ण) न वेधे (चढला नाही) [तों] शिर (रिपुशिर, कर्णमस्तक) खंडीं (छेदन कर). कोणतेंही काम करण्यापूर्वी कुलगुरु व कुलदेवता ह्यांचें स्मरण करण्याचा परिपाठ अद्यापि प्रचलित आहे. ६. उत्तम रथाच्या बर. 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेषु मणावपि नपुंसकम्' इति मेदिनी. ७. प्रखर+शु=तीव्र बाण. ८. युद्धपट्ट अशा. ९. आपल्या शत्रूस, कर्णास. १०. रथाच्या बाजूवर असणारा ध्वज. ११. छेदून. १२. पीडित, जर्जर. १३. आपणास जय मिळेल ह्या गोष्टीचा. १४. सुहृत्+अश्रु+विंदु+सह=मित्रांच्या आंसवांसह नर्तमान. सहोक्ति. १५. सैन्याची हिंमत हाच कोणी वधारा. रूपकालंकार. १६. गांडीव नामक चापान्या दोरीला. १७. इद्र, विष्णु व शंकर ह्यांच्या शखांसारखा. १८. त्या बाणातें. 'ज्यातें' असें पाठांतर. १९. तशाच प्रकारचें-अर्थात् अप्रतिम तेज. २०. सिंह. तो बाण सिंहासारखा किंवा सापासारखा भयंकर होता-असा भाव. २१. पिजण्यांत. २२. सार्थान्वय-जो(बाण) असुरां (दैत्यांस) [न] देवास हि दुर्निवार्य (निवारण करण्यास कठीण), ज्या महावेगा शरा (बाणाला) लघाया मन हि पट्ट न (अर्थात् मनोवेगाहूनही ज्याचा वेग अधिक) त्यास गरुड [व] पवन तुडुनि कां पहावे ? (गरुडाची व बाण्याची त्या बाणाशी

मन हि न पटु लंघाया; गरुड पवन तुळुनि कां पहावे? गा! ॥ ४४
 तत्संधानीं कांपे जंग नैग, जंगती हि; होय यम हर्षी, ।
 'स्वस्त्यस्तु' मात्र म्हणती, उच्चारिति अन्य वर्ण न, महर्षी. ॥ ४५
 योजुनि महास्त्रमंत्रित शर विजय म्हणे, 'जरि स्वगुरु सर्व ।
 तोषविले असतील, ज्ञानबळाचा नसेल तिल गर्व, ॥ ४६
 जरि गीत मृगें किंवा जैसें बालें क्षुधाकुळें स्तन्य ।
 म्या सेविलें असेल प्रेमें सुहृदुक्त सोडुनी अन्य, ॥ ४७
 विधिनें जोडुनि नेलें असेल जरि कीर्तनें न तप नाशा ।
 तरि या शरें वृष मरो; हरिची च पुरो, पुरो न तपनाशा.' ॥ ४८
 ऐसें म्हणोनि पार्थ ओडुनियां सगुण बाण कर्णान्त ।

तुलना करण्यांत अर्थ काय ?) कारण त्या बाणाचा वेग मनाच्या वेगाहून सुद्धा अधिक, मग गरुड किंवा वारा ह्याचा पाळ त्याच्या वेगापुढें किती ?—असा भाव व्यतिरेकालंकार.

१. सर्व लोक 'अग' असें पाठांतर. अग=झाडें. २. पर्वत. ३. पृथ्वी सुद्धां. ४. अन्वयः—महर्षी मात्र 'स्वस्त्यस्तु' (स्वस्ति+अस्तु='कल्याण असो') [असें] म्हणती, अन्य (इतर प्रेक्षक) वर्ण [ही] (एक शब्द सुद्धां) न उच्चारिति. किंवा, महर्षी 'स्वस्त्यस्तु' [असें] मात्र म्हणती, [ते] अन्य वर्ण (इतर दुसरें कोणतेंही अक्षर) न उच्चारिति. ५. महा+अस्त्र+मंत्रित=मोठ्या अस्त्राची प्रतिष्ठा मंत्रानें ज्यावर केली आहे असा. (मार्गें पृष्ठ ४१२ टीप ११ पहा). हें 'शर' ह्याचें विशेषण. ६. येथून पुढें ४८ व्या गीतीच्या पूर्वार्धाच्या अखेर अर्जुनानें आपण केलेल्या सर्व सत्कृत्यांचें पुण्य एकत्र करून तें कर्णावधार्थ खर्ची घातलें आहे. एकदर चार गोष्टींचें उच्चारण अर्जुनानें केले आहे. ७. सार्थान्वय.—(गीति ४७, ४८) जैसें क्षुधाकुळें (क्षुधापीडित) बालें (मुलानें) स्तन्य (स्तनांतून निघणारें दूध), किंवा मृगें (हरिणानें—हरिण हा प्राणी गानप्रिय आहे) [जैसें] गीत (गाणें) [सेविलें असेल=आस्वाद घेतला असेल], [तैसें] जरि म्यां अन्य सोडुनी (इतर गोष्टींचा अब्हेर करून) प्रेमें (मनोभावानें) सुहृदुक्त (मित्रभाषण) सेविलें असेल (अर्थात् मी जर मित्र-भाषणाचा आदर केला असेल), जरि विधिनें (शास्त्रोक्त मार्गानें) तप जोडुनि (संचय करून) कीर्तनें (त्याची स्वमुखें फुशारकी मिरवून) नाशा न नेलें असेल, [आपल्यात, पुण्यकर्मांचा उच्चार केल्यानें पुण्यांश जातो—ही समजूत आहेच, व त्यामुळेच कदाचित् गुप्त-दान करण्याचा प्रघात पडला असावा.] तरि या शरें (बाणानें) वृष (कर्ण) मरो. हरिची च (इद्राचीच) [आशा] पुरो (पूर्ण होवो); तपनाशा (सूर्याची इच्छा) न पुरो. ८. हरिणानें. 'मृगः पशौ कुरङ्गे च' इति मेदिनी. ९. विधि=यथाशास्त्र जें अनुष्ठानकर्म तो. १०. कीर्तन=वाखाणणी, बढाई. कल्पनासादृश्यः—धर्म अनंत असो, परि तो, करिता कीर्तन, स्वसे! बेंचे ॥ (पंतकृत आदिपर्व, अध्याय १०।५). ११. सार्थान्वय.—ऐसें म्हणोनि पार्थ सगुण बाण (दोरीसुद्धा शर) कर्णान्त (कानापर्यंत) ओडुनियां, कर्णान्त (कर्णाचा नाश) व्हावयास, तसा पाठविला. [जसा] बालें (अतकानें) निजदूत [पाठविला].

पाठविला काळें निजदूत तसा व्हावयास कर्णान्त. ॥	४९
नयनाग्निकील नीलग्रीवाचा मीनकेतुवरि जैसा ।	
अरिवरि सायकनायक जाय कराया क्षय त्वरित तैसा. ॥	५०
तो शर कृत्यानळसा दुर्घटचक्रोद्धृतिक्रियानळसा ।	
गांठी कुरुवळविजयप्रासादाच्या रविप्रभा कळसा. ॥	५१
शाणनिशितमुख बाण प्राणभृदीड्यार्कसूनुच्या अमळा ।	
खंडी, नाळापासुनि कमळा मारुत तसा, शिरःकमळा. ॥	५२
हरितां शरें करुनि बहु गरुडापरिस त्वरा शिर, विज्ञाला ।	

१. नेत्राग्नीची ज्वाला. कील हा शब्द संस्कृतांत पुळिगी न खीलिगी आहे. २. शंकराचा. ३. मदनावर. ४. उत्तम बाण. ५. नाश. नीलग्रीवाच्या (शंकराच्या) डोळ्यांतील अग्नीची ज्वाळा जशी मदनास भस्म करावयास गेली, तसा अर्जुनाचा उत्कृष्ट बाण त्याच्या शत्रूचा (कर्णाचा) नाश करावयास मोठ्या वेगानें गेला—असा अर्थ. ह्या गीतींत **उपमा** हा अर्थालंकार असून **अनुप्रास** हा शब्दालंकार आहे. येथें ह्या अलंकारांची ससृष्टि झाली आहे. ६. कृत्या=अभिचारयज्ञानें शत्रुनाशाकरितां होमकुड वगैरेंतून उत्पन्न केलेली स्त्री. कृत्यारूप अनळ=कृत्या-नळ. शराची कृत्याग्नीशीं तुलना करुन त्याची अत्यंत तीव्रता दाखविली आहे. कृत्या=असुरी देवता, महामारी, जादुगिरी—असे अर्थ आहेत. पण सध्यां 'कृत्या' म्हणजे जी भांडणतंटे करिते किंवा जिच्यामुळें भांडणतंटे होतात ती स्त्री—असा अर्थ होतो. ह्यासंबंधानें पुढील श्लोक लक्ष्यांत ठेवण्यासारखा आहे:—कृते च रेणुका कृत्या त्रेतायां जानकी तथा । द्वापरे द्रौपदी कृत्या कलौ कृत्या गृहे गृहे. ॥ ७. दुर्घट+चक्र+उद्धृति+क्रिया+अनळसा=चक्र वर काढण्याच्या दुःसाध्य कामामध्ये नाहीं जो भाळशी—अर्थात् आहे जो तत्पर, त्याला. 'दुर्घटचक्रोद्धृतिक्रियानळसा' असें पाठान्तर आहे. पण 'उद्धृति'च्या ऐवजीं 'उद्धति' असा शब्द लेखकानें चुकीनें लिहिला असावा. उद्धति=भौद्धत्य, दाडगेपणा. ८. कळसा गांठी=कळसापर्यंत जाऊन पोचला, कौरवांच्या नाशाच्या शेवटच्या पायरीपर्यंत गेला. ९. कौरवसैन्याची यश प्राप्ति हाच वाडा, त्याच्या. १०. सूर्यासारख्या सतेज. ११. शिखरातें, अर्थात् कर्णास. कौरवसैन्याच्या जयाची इमारत कर्णाच्या जिवावरच उभारलेली होती. तो रणांत पडल्यावर मग ज्याचें नांव कशाला ? कौरवपक्षाकडील नामांकित व ज्यांच्यावर भरंवसा टाकितो येईल असे कोणी वीर उरले नव्हते. हा कर्णच शेवटचा. येथें **रूपकालंकार** आहे. १२. सहाणेवर घांसून तीक्ष्ण केलेलें आहे टोक ज्याचें असा. १३. प्राणभृत्+ईड्य+अर्कसूनुच्या=प्राणिमात्रांनीं स्तुति करण्यास योग्य असा जो सूर्य, त्याचा पुत्र जो कर्ण, त्याच्या. १४. स्वच्छ. १५. देठापासून. १६. मस्तकास. १७. सार्थान्वयः—गरुडापरिस (गरुडापेक्षा) बहु त्वरा करुनि शरें शिर हरिता (खंडित झालें असतां) जाणों दीप चि विज्ञाला (जणू दिवाच मालवला); तै (तेव्हां) रवि जरि सत्त्वराशि (धीरवान्) [तरी] बहु विव्दळ (अत्यंत दुःखित) झाला. प्राणांस दिव्याची उपमा ठरीब आहे.

जाणों दीप चि; तैं बहु विव्हळ जरि सत्तराशि रवि झाला. ॥ ५३
 सासाश्रु शिर वृषाचें प्रथम क्षोणीतळीं गळालें हो ! ।
 मग सैकुसुमवृष्टि तनू; सैधर्मभय शत्रुबळ पळालें हो ! ॥ ५४
 कर्णशरीरापासुनि तेज निघालें दिवाकरीं शिरलें, ।
 गुरुहृच्छोकतमावरि जाणों सत्पुत्रसत्व तें फिरलें ! ॥ ५५
 ऐसा केला असतां कृष्णकृपेनें चि कर्णनाश तदा ।
 पांडव पांचाळ करिति विजयाच्या वीर्यवर्णना शंतदा. ॥ ५६
 बहु सिंहनाद वाद्यध्वनि जयजयकार करिति धर्मबळें, ।
 म्हणति, 'युधिष्ठिर तरला दुस्तरकर्णार्णवासि धर्मबळें.' ॥ ५७
 जैसें स्वमुखीचें जळ खळबळ पळ, पळ न लागतां, काढी, ।

जसें:-'प्राणज्योति.' इयजी भाषेतही ही उपमा (Life's taper) दिव्याचें आढळतें. आयुष्य हें दोरीसारखें मानण्याचा प्रघात विशेष आहे:-'सखे ! तूटली मुख्य आयुष्यदोरी' (अनंत कवि).

१. उत्प्रेक्षालंकार. २. 'सुविकळ' असें पाठान्तर. पंतांनीं प्रथम 'बहुत विकळ' असा पाठ लिहिला होता. पण तो खोडून 'बहु विव्हळ' असा पाठ कायम करून तो लिहिला आहे. ३. आप्तजनांच्या अश्रुसहवर्तमान. अर्थात् शिर पडताच आप्तजन रडू लागले-असा भाव. ४. पृथ्वीतलावर. ५. पुष्पवृष्टीसह धड पडलें. धड पडल्यावेळीं त्यावर आकाशातून पुष्पवृष्टि झाली-असा भाव. ६. धर्मराजाच्या मनातील भीतीसहवर्तमान शत्रुसैन्य पळालें-अर्थात् शत्रुसैन्य पळालें व धर्मराजाच्या मनातील भीतीही पण नाहीशी झाली. 'आप्ताचे अश्रु' आणि 'वृषाचें शिर' ही एकदमच गळालीं, 'कुसुमवृष्टी'बरोबर 'तनु' पडली, आणि 'धर्माच्या भया'बरोबर 'शत्रुसैन्य' पळालें, असें चमत्कृतिजनक वर्णन पंतांनीं प्रस्तुत गीतींत केले आहे. येथें अश्रु आणि शिर, कुसुमवृष्टि आणि तनु, तसेंच धर्मभय आणि शत्रुबळ ह्या दोन दोन वस्तु अनुक्रमें गळणें, पडणें आणि पळणें एतद्रूप क्रिया करितात, असें सांगितलें आहे. ह्या गीतींत सहोक्ति अलंकाराचीं तीन उदाहरणें आहेत. ह्या गीतीची रचनाही मोठी मौजेची आहे. ७. उत्पन्न झालेलें. ८. सूर्यांत. ९. वरील अर्थांत 'दिवाकरी शिरलें' असें म्हटलें आहे, त्यावर ह्या उत्तरार्धे उत्प्रेक्षा आहे. सार्थान्वय:-गुरुहृच्छोकतमावरि (गुरु+हृत्+शोक+तमावरि=दारुण असा जो हृदयांत होणारा शोक अथवा पित्याच्या अतःकरणांत होणारा जो शोक तोच कोणी अंधकार त्याचेवर) तें सत्पुत्र-सत्व (सुपुत्राचें तेज) फिरलें जाणों. अंधकार हा सूर्याचा शत्रु, तेव्हां शोकरूप अंधकाराशी झगडण्याकरितांच जणू काय सत्पुत्र आपल्या बापाच्या पक्षाशी एकरूप झाला, आणि त्यानें तेजोरूपानें बापाला मेढून त्याचें दुःख कमी केले-असा भावार्थ. १०. क्षभर प्रकारांनीं. ११. धर्मराजाचीं सैन्यें. १२. तरून जाण्यास कठीण अशा कर्णरूप सागरास. १३. पुण्याच्या जोरावर. १४. अन्वयार्थ:-कर्ण मरता चि जैसें (जेव्हां

मरतां चि कर्ण, चिंता भीति हि शिरली मनामधें गाढी. ॥ ५८
 बहु भीमं सिंहनादें न सुचे पथ रिपुमृगां असें भुलवी; ।
 वज्रें शिळातळेंसीं शत्रूंचीं कठिन काळिजें उलवी. ॥ ५९
 भग्गरथें शल्य पळे, क्षितिसि म्हणे, 'क्षोभलीस तूं कां ! गे ?' ।
 दुर्योधनासि भेटे, खमुखें कर्णान्तवृत्त तो सांगे. ॥ ६०
 भूप म्हणे, 'हा ! हा ! असि कसि झाली आजि अंगराजगती ? ।
 स्वर्गश्री साधावी मग, आधीं करुनि संगरा जगती. ॥ ६१
 तें विपरीत कसें त्वा केलें ? कर्णा ! सख्या ! अगा ! धामी ।
 सुख काय ? तरों कैसा या त्वद्विरहार्णवा अगाधा मीं ? ॥ ६२
 हा ! दानशूर ! नाही शिवलें त्वन्मुखपयोभव 'न'-कारा, ।

किंवा ज्याप्रमाणें) खळबळ पळ न लागतां (तत्काळ) स्वमुखींचें जळ (तोडचें पाणी, धीर) [व] पळ काढी, [तैसें=तेव्हा किंवा त्याप्रमाणें] चिंता [व] गाढी भीति हि मनामधें शिरली. जेवढ्या झपाट्यानें ते सैनिक व त्यांच्या तोडचें पाणी पळालें, तेवढ्याच झपाट्यानें चितेनें व भीतीनें त्यांच्या चित्ताला आसिले—हा भाव. पुढें कसें होणार म्हणून चिंता व आपला निभाव कसा लागणार म्हणून भय वाटलें. येथें जळ व पळ हीं बाहेर काढिलीं आणि चिंता व भीति ह्या आत शिरल्या—ह्या वर्णनांत थोडीशी परिवृत्तीची छाया आहे.

१. गाढ, मोठी, अगाध. २. सार्थान्वयः—रिपुमृगा (शत्रुरूप हरिणांस) भीम सिंहनादे (गर्जना करून) पथ न सुचे (वाट सांपडू नये) असें बहु भुलवी (अशा रीतीनें त्याची भीमानें फार गाळण उडविली. अर्थात् शत्रूची इतकी त्रेधा उडविली कीं, त्यास पळावयास वाट दिसेना). शत्रूंचीं कठिन काळिजें (अंतःकरणें) वज्रें शिळातळेंसीं (वज्रानें शिळातळ ज्याप्रमाणें भेदून टाकावें त्याप्रमाणें) [सिंहनादें] उलवी (भेदिता झाला). ३. 'बहु भीमसिंह नादें' असा रा० पराडकर यांच्या प्रतीत पदच्छेद केलेला आहे. ४. कर्णाचा शेवट आहे ज्यात असें वृत्त (वर्तमान). ५. दुर्योधन. ६. सार्थान्वयः—संगरा (युद्धातें) करुनि आधीं (प्रथमतः) जगती साधावी (पृथ्वी मिळवावी), मग स्वर्गश्री [साधावी]. कर्णास उद्देशून ही दुर्योधनाची उक्ति आहे. राज्यप्राप्ती-पूर्वीच तूं कां स्वर्ग गेलास ?—असा भाव. हाच भाव पुढील गीतीच्या आरभीं स्पष्ट सांगितला आहे. ७. उलटें. ८. अन्वयः—अगा सख्या ! धामी (गृही) काय सुख ? (सुखाचें नांव कशाळा ?) या अगाधा त्वद्विरहार्णवा (ह्या खोल अशा तुझ्या निरह रूप समुद्रास) मीं कैसा तरों ? (हा तुझा विरह मला कसा सहन होईल ? तुझा विरह असद्य आहे—असा भाव) ९. हाय ! हाय ! हा प्रयोग शुद्ध संस्कृत आहे. १०. 'दानशूर' हें संबोधन आहे. हे दानशूर कर्णा ! 'दानशूर' हें संबोधन न घेता, 'त्वन्मुखपयोभव' ह्याचें विशेषण घेतलें तरी चालेल. ११. त्वत्+मुख+पयोभव=तुझें मुखकमल. १२. नकारा नाही शिवलें='नाहीं' हे शब्द कधीही तुझ्या तोंडून निघाले नाहीत. कर्णाची दातृत्वशक्ति सर्वविश्रुतच आहे.

- द्विजसंकीर्णं न दिसतां वाटत होतें तुला भवन कारा. ॥ ६३
- करितील जागरव्रतराज्याची आजि पारणा राजे ।
- सुचिर जया आचरले तुज मारायासि मारणारा जे.' ॥ ६४
- ऐसा विलाप करितां शल्यें समजाविला; पुन्हां पुरते; ।
- स्वभटांसि म्हणे, 'परता, मजला न विलंबितील हो ! पर ते. ॥ ६५
- कर्णें कृष्ण सुजर्जर केले आहेत, कां वृथा पळतां ? ।
- 'मरणें न सुटे चि' असें कळतां कां अपयशोजनें मळतां ? ॥ ६६
- कर्णाचा उतराई व्हाया वधितों रिपूसि, या, परता. ।
- कैचा जयलाभ खळा अशंखकरवीरघातपापरता ?' ॥ ६७
- किति एक म्हणति, 'कैसें जावें सोडूनि ? शय होकरितां' ।
- किति म्हणति, 'वृष हि मेला तेथें परतोनि काय हो करितां ?' ॥ ६८

१. सार्थान्वयः—भवन (गृह) द्विजसंकीर्ण (ब्राह्मणांनीं व्यापिलेले, भरलेले) न दिसतां (जर दिसले नाही तर) तुला [ते] कारा (बंदिशाळा) वाटत होतें. नेहमीं याचकांनीं आपले घर भरलेले असावे ह्यांतच तुला सौख्य वाटत असे, आणि तेच गृह याचकशून्य असल्यास तुला तें कारागृह वाटे, अर्थात् त्यांत सुख होत नसे—असा भाव. २. सार्थान्वय—मारणारा [तू त्या] तुज मारायासि जे जया [व्रतासि] (ज्या नियमाचरणास) सुचिर (बहुतकालपर्यंत) आचरले, [ते] राजे [त्या] जागरव्रतराज्याची (काळजीनें शौप न आल्यामुळे होणाऱ्या जागरणरूप व्रतराजाची—उत्तम व्रताची) आजि पारणा (सांगता) करितील, म्हणजे आज त्यांना शौप येईल. नाशकर्ता जो तू, त्या तुझा नाश व्हावा म्हणून जे नियमधर्म राजांनीं केले असतील, त्या नियमधर्मांचें उघापन आज ते करतील. कारण तू आज नाहीसा झालास, तेव्हां त्यांच्या व्रताचें साफल्य झालें. ३. माधारा फिरला. ४. सार्थान्वयः—स्वभटांसि (आपल्या वीरांस) म्हणे, 'हो' ते पर (शत्रु) मजला न विलंबितील (माझा पराभव करणार नाहीत), परता (माघारे फिरा). ५. कृष्ण व अर्जुन. ६. अत्यंत विदीर्ण, जखमी. ७. अपयशोरूप काजळानें. अर्थसादृश्य—'यदि मरण-मवश्यमेव जंतोः किमिति सुधा मलिनं यज्ञः कुरुध्वम्' (वेणीसंहार—अंक ३). ८ उतराई व्हाया=उपकाराची फेड करण्याकरितां. ९. शत्रूस (अर्जुनास). 'रिपूसि' असें पाठान्तर. १०. ज्याच्या हातांत शस्त्र नाही, असा जो वीर (कर्ण) त्याचा नाश, त्या नाशाचें जें पाप त्याच्या ठिकाणीं रममाण झालेला जो (अर्जुन) त्यास. अर्थात् अशस्त्र अशा वीराचा नाश करण्याचें पापच ज्यास गोड लागलें अशाला. हें 'खळा' ह्याचें विशेषण. अर्थात् दुष्ट अर्जुनास—असा भाव. स्वतः अधर्माचरण करणाऱ्या दुर्योधनास अर्जुनानें केलेले अधर्माचरण दिसावें, व त्यास स्वतःच्या अधर्माचरणाची जाणीव असू नये, हें मनुष्यस्वभावास अनुसरूनच आहे ! ११. दुर्योधन १२. बोलवीत असतां. ह्या शब्दाचा उपयोग पंतानीं सभापर्व—अध्याय ६ शीति ३० मध्ये केला आहे.

किंति म्हणति, 'हा न चुकला प्रियबांधवकर्णकाय होमाया, ।
 पार्थदहनिं सर्वास हि होमील चि, यासि काय हो ! माया?' ॥ ६९
 साधु स्वधर्म म्हणउनि, वीर धरुनि धीर परतले मार्गे. ।
 त्यांवरि भीम-धनंजय-धृष्टद्युम्नादि धांवले रागें. ॥ ७०
 खरथावरुनि उतरुनि कोर्पावेशें तदा गदापाणी ।
 कुरुकटकांत मिसळला तो हि धनंजय धनंजयावाणी. ॥ ७१
 कुरुवीर पंचविंशतिसंख्य सहस्र प्रचंड भीम वधी; ।
 पार्थे हि फार वधिले. नाही च तयाचिया वळा अंवधी. ॥ ७२
 दुर्योधनें हि तेव्हां केलें निःसीम युद्ध, परि सेना ।
 रक्तें न्हाली, भ्याली, झाली विमुख, प्रभूक्त परिसे नां. ॥ ७३
 तें शल्य म्हणे, 'राया ! जातो अस्ताचलासि हा तरणी, ।
 जावें शिविरासि; जयें दिधला अहितांसि आजि हात रणी. ॥ ७४
 बहु वधिले पार्थानें, धरिला पोटांत धोक कटकानीं; ।
 वांटे हा तो चि प्रभु, जो केला श्रवण कल्पनट कानीं. ॥ ७५

१. सार्थान्वयः—किंति म्हणति, 'हा (दुर्योधन) प्रियबांधवकर्णकाय (आपले प्रियवधु व कर्ण यांचे देह) पार्थदहनिं (अर्जुनरूप अग्नीमध्ये) होमाया (आहुति म्हणून अर्पण करण्यास) न चुकला. [हा] सर्वास हि [पार्थदहनीं] होमील चि. हो ! यासि माया काय ? (ह्याला ममता कोटून असणार ?). रूप क. २. जाळया. हें पंतांचे आनडतें यमक आहे. (सभापर्व, अध्याय ३।१४). ३. सार्थान्वयः—वीर धीर धरुनि स्वधर्म साधु (आपलें कर्तव्यच हितकर) [असें] म्हणउनि (मनाची समजूत घालून) मार्गे परतले. ४. रागाच्या भरांत. ५. हाती गदा आहे त्याच्या तो (भीम). ६. 'मिळाला' असें पाठान्तर. ७. अग्नीसारखा. ही उपमा फार नामी आहे. मनुष्य क्रोधानें लाल होतो, ही गोष्ट आवालवृद्धांमध्ये दृष्टीस पडते. 'वाणी' ह्या साम्यता-दर्शक अव्ययाचा उपयोग बहुतकरून अशिक्षित लोकांच्या भाषणांत होतो. परंतु पंतांनीं केवळ यमकाधीन होऊन त्यांनीं उपयोग केलेला आढळतो. (द्रोणपर्व, अध्याय ४।३६ व अध्याय ७।१४ पहा). ८. पंचवीस संख्या आहे ज्याची अस. ९. सख्य संख्यसहस्र' = पंचवीस हजार. १०. अर्जुनाच्या. 'तयाचिया' असें पाठान्तर. तयाचिया = त्यांच्या = भीम व अर्जुन यांच्या. ११. मर्यादा. १२. पराकाष्ठेचें. १३. प्रभु + उक्त = दुर्योधनाचें सांगणें. १४. धेकेना. कारकदीपक. १५. अन्वयः—जयें (विजयश्रीनें) अहितांसि (शत्रूस अर्थात् पांडवांस) आजि रणी हात दिधला (त्याची आज सरशी आहे). हात देणें = साहाय्य करणें. लोकोक्ति. १६. दहशत घेतली. १७. सैन्यांनीं. १८. अन्वयः—जो कल्पनट (प्रलयकारी

आतां सर्वमतें हें, कीं जावें स्वशिविरा रहायास; ।

यापूर्वीं तो ऐसा झाला नाही कधीं महायास ? ॥

७६

प्रातःकाळीं च पुन्हां शत्रूंत जयी, गजांत हरिसा, हो.' ।

वृष जेणें मारविला मित्रक्षयताप तो हि हरि साहो; ॥

७७

शल्य म्हणे, 'परतावें.' म्हणति द्रोणात्मजादि हि तसेंच. ।

संकोचें मान्य करी मानुनि अपयान तें हि हितसें च. ॥

७८

माधारा नृप फिरतां बळ परते, अळिघचें जसें 'अंबु, ।

कृष्णांनीं वाजविले तेव्हां अरिघैर्यभंगिते कंबु. ॥

७९

शिरला कर्णी ज्यांच्या नरनारायणदरस्वर क्षण ही ।

त्यांसि पळतां सख्यांचें कैचें, पतनीं नव्हे स्वरक्षण ही ? ॥

८०

दूरुनि कॅपिकेतु दिसे, शंखरवश्रवण होय जोवरि तों ।

नवेन करणारा असा-रुद्र) कानीं श्रवण केला (ज्याचें नुसतें नाव ऐकत आलों, पण प्रत्यक्ष कधीं पाहण्याची पाळी नाही नव्हती) तो चि प्रभु हा (पार्थ) [असें] बाटे. (अर्थात् त्या सैन्यास हा प्रलयकाळचा रुद्रच आहे असें बाटलें).

१. महा-यास=मोठा शीण. २. सार्थान्वयः-प्रातःकाळीं च पुन्हां गजांत हरिसा (सिंहाप्रमाणें) [तूं] शत्रूंत जयी हो (विजय संपादन कर). जेणें वृष (कर्ण) मारविला तो हि हरि (श्रीकृष्ण) मित्रक्षयताप (जेही जो अर्जुन त्याच्या नाशापासून उत्पन्न होणारें दु.ख) साहो (सहन करो). अर्थात् उद्यां सकाळीं अर्जुनास मारून टाकण्याचें सुयश मिळव, पण आतां मात्र शिविराकडे चल-असा शल्याचा आशय. ३. सार्थान्वयः-तें हि (शल्याचें व अश्वत्थाम्याचें बोलणें) हितसें च (कल्याणकरच) मानुनि अपयान (माघारें फिरणें, रणांगणांतून पाठ दाखवून जाणें) संकोचें (मोठ्या भिडेचें, कष्टानें) मान्य करी (कबूल करिता झाला). शल्याचें व अश्वत्थाम्यादिकांचें बोलणें हितप्रद आहे असें मनास वाटल्यावर सुद्धां तोंड फिरवून रणांगणांतून जाणें दुर्योधनाच्या जिवावर आलें. पंतांनीं 'संकोचें' हा शब्द घालून दुर्योधन अत्यंत मानी असा महायोद्धा होता, हें व्यक्त केलें आहे. ४. पलायन, मार्गें फिरणें. ५. (समुद्राचें) पाणी. ओहटीच्या वेळीं पाणी फार झपाट्यानें ओसरतें, ह्यावरून कौरवसैन्य रणांगण सोडून किती जलद निघून गेलें, हें स्पष्ट दिसतें. ही उपमा अर्थगाम्भीर्ययुक्त आहे. ६. अर्जुन व श्रीकृष्ण ह्या उभयतानीं. ७. शंख. ८. कृष्ण व अर्जुन यांच्या शंखांचे ध्वनी. ९. अन्वयः-पळतां त्यांसि स्वरक्षण ही नव्हे (न होय) [मग] सख्यांचें [रक्षण] पतनीं (ते पडले असतां) कैचें ? पळते वेळीं ज्याचें त्यालाच संरक्षण करवेना, मग पडलेल्या लोकांस सांभाळण्याची गोष्ट कशाला ? काव्यार्थापत्ति. १०. कपि (वानर मारुति) आहे केतूच्या (ध्वजाच्या) ठायीं ज्याच्या, तो (अर्जुन).

भट पळति; म्हणति 'हा जरि नकशा वरितों, दशा कशा वरितों?' ॥ ८१

खळबळपळ पळ पाहत चित्र तसा कार्मुकी शरी राहे, ।

निश्चळ जिष्णु, हरि हि; मग देखति बाणाचिता शरीरा हे. ॥ ८२

अध्याय पन्नासावा.

आलिंगिलें स्वयें जें स्वाश्रुसुधाबिंदुसिक्त गौरीशें ।

त्या सुहृदंगांतुनि वृषशर काढी सानुकंप शौरी शें. ॥ १

जिष्णु हि शिनैः शिनैः शर शरणंगांतुनि साश्रु औकर्षी ।

१. अन्वयः—हा जरि नकशा (वेत) वरितों, [तरी] दशा (अशा हाल-अपेक्षा) कशा वरितों ? हा वेत म्हणजे अर्थात् पळण्याचा वेत ह्याच्या पूर्वाच योजून त्याप्रमाणें केले असतें, तर अशी दुर्दशा ओढवून घेण्याचें काय कारण होतें ? अर्थात् पळून गेलों असतों तर ही दुर्दशा टळली असती—असा भाव. नकशा=नकाशा, वेत, मसलत, कृप्ति. मार्गे गीति ७० पूर्वाध पहा. २. तोरा, नक्षा (?). येथें रा० पराडकर यांच्या प्रतीत 'हा ! जरि नकशा वरितों' असा पाठ आहे व नकशा=तोरा, नक्षा-अशी टीप दिलेली आहे. नक्षा हा शब्द आरवी भाषेतील आहे. त्याचा अर्थ वेत (Plan) असा आहे. ह्या शब्दापासून 'नकाशा' हा शब्द मराठीत आला. ह्या गीत्यर्थाचा अर्थ समाधानकारक लागला आहे, असे वाटत नाही. पुंलिखित पोथीत असाच पाठ आहे, तेव्हा पाठशुद्धीविषयी शंकेला कांहीं कारण नाही, हें उघडच आहे. ३. सार्थान्वयः—खळबळपळ (दुष्ट जो दुर्योधन त्याच्या सैन्याची पळापळ) पळ (पळभर, थोडा वेळ) पाहत, कार्मुकी (धनुष्य आहे ज्याचे जवळ तो, धनुष्यारी) [व] शरी (बाण ज्यानें हातीं घेतला आहे असा. अर्थात् 'कार्मुकी' व 'शरी' म्हणजे धनुष्यबाण सज्ज करून तयार असणारा) जिष्णु (अर्जुन) [जसा] चित्र तसा राहे (अर्थात् तटस्थ होता); हरि हि (श्रीकृष्ण सुद्धा) निश्चळ [राहे]. [पळ=गमन करणें, पळणें] मग हे (श्रीकृष्णाजुन) बाणाचिता (बाण+आचिता=बाणांनीं व्यास अशा) शरीरा देखति. प्रथम अर्जुन व श्रीकृष्ण पळत सुटलेल्या शत्रुसैन्याकडे पाहत चित्रासारखे स्तब्ध होते, व मग कर्णाच्या बाणांनीं भरलेल्या अशा आपल्या शरीराकडे त्यांचें लक्ष गेलें. (रघुवंश-सर्ग २ श्लोक ३१ पहा, 'चित्रापितारंभ इवावतस्य'). ४. यात मुळातील ९६ व्या म्हणजे कर्णपर्वातील शेवटच्या अध्यायांतील ६५ श्लोकांतील कथा येथें ७१ गीतीत पंतांनीं सांगितली आहे. ५. स्व+अश्रु+सुधाबिंदु+सिक्त=आपल्या अश्रुरूप अमृतबिंदूंनीं ओले झालेले, न्हाणिलेले. हें 'जें' [अंग] ह्याचें विशेषण. ६. श्रीशकरानें. ७. मित्राच्या अर्जुनाच्या अंगांतून. ८. श्रीकृष्ण. ९. शंभर. १०. इच्छ इच्छ, सावकाश. ११. त्राता जो श्रीकृष्ण, त्याच्या शरीरातून. शरण=संरक्षण करणारा, घर, आश्रयस्थान. 'शरण गृहरक्षित्रो.' इत्यमरः. १२. ओढून काढिता झाला. 'साश्रु' हें क्रियाविशेषण. अर्थात् ते शर काढतेवेळीं अर्जुनाच्या स्वतःच्या डोळ्यांस पाणी आले. सहोक्ति.

‘ब्रह्म अभेद्यं’ म्हणे त्या श्रुतिसि म्हणति ‘ते नमोऽस्तु’ नाकर्षीं ॥ २
 भेटोनि म्हणे ऐसें ह्येष्ट हृषीकेश त्या गुडाकेशा ।
 ‘तुझिया ढका न लागो साधुपिपीलिकचमूगुडा ! केशा. ॥ ३
 वृत्रवध कर्णवध हे अद्भुत; गातील यांसि कविराजे ।
 परि बा ! त्वद्बाहुपुढें वज्रधराचा हि बाहु न विर्रांजे. ॥ ४
 तो वृत्र वासवानें वज्रें वधिला; विचित्रं तें काय ? ।
 त्याचा हीरगिरिस ही भंगिल बाळें हि घालितां घाय. ॥ ५
 त्यां कर्णकंठकृतन केलें विशिखं विचित्र हें वाटे; ।
 माझा तों आजि गळा त्वद्दोर्दडासि वर्णितां दांटे ! ॥ ६
 काय सहावें तवशरमारुतवेगासि कर्णवनदानें ? ।
 शंभुप्रसादपात्रा ! जिंकावा केवि अर्णव नदानें ? ॥ ७

१. सार्थान्वयः—[जी श्रुति=वेद] ब्रह्म अभेद्य (न विद्ध होणारें) म्हणे, त्या श्रुतिसि नाकर्षीं (देवधिं) ‘नमोऽस्तु ते’ (तुला नमस्कार असो) [असें] म्हणति. अर्थात् हें वेदवाक्य यथार्थ नाही. कारण, तसें असतें तर परमात्म्याचे शरीरांत बाण शिरादयास नकोच होते—असा भाव.
 २. भगवद्गीता, अध्याय २ श्लोक २३ व २४ पहा. ३. हें म्हणणें उपरोधिक आहे. ४. आनदित.
 ५. श्रीकृष्ण. हृषीक+ईश=इंद्रियांचा स्वामी, मनोविकारास स्वाधीन ठेवणारा. ६. अर्जुनाला. गुडाका+ईश=निद्रा+स्वामी=निद्रेचा स्वामी, निद्रारूप भ्रांतीचा अथवा अज्ञानाचा नियता, अर्थात् जो सदासर्वदा सावध (दक्ष) असतो असा जो अर्जुन, त्याला. परिकरांकुरालंकार.
 ७. साधु+पिपीलिक+चमू+गुडा=साधु हेच पिपीलिक (मुगळे) त्याची चमू (समुदाय) त्याप्रत गुळासारखा—अर्थात् सज्जनास प्रिय अशा. ८. केशा ढका (धका) न लागो=यत्किंचितही अपाय न घडो. ९. इंद्राचाही. १०. शोभे. प्रतीपालंकार. ११. आश्चर्य करण्यासारखें.
 १२. सार्थान्वयः—त्याचा (वज्राचा) घाय (तडाखा), बाळें हि (मुळानें सुद्धा) घालितां, हीरगिरिस ही (हिऱ्याच्या पर्वतास सुद्धा) भंगिल (फोडील). हिरा अतिशय कठीण असून ऐरणीवर घातला असतांही फुटत नाही. अशा कठीण हिऱ्याच्या पर्वताचा सुद्धा इंद्राच्या वज्रानें चूर होतो, भग तें वज्र कोणीही मारो. ह्यावरून हिऱ्याच्या पर्वताचा भग करण्यात वज्राचेंच सामर्थ्य असून मारणाऱ्याच्या अगचें शौर्य काहींच नाही—असा भाव. १३. कर्णाच्या गळ्याचें छेदन. ‘कर्ण-कंठकर्तन’ असें पाठान्तर. १४. वाणानें. १५. त्वत्+दोर्दडासि=तुझ्या प्रबळ बाहूस. (दो.=भुज, बाहु; दड=काठी, सोटा). १६. गळा दांटे=प्रेमातिशयामुळें गहिवर येतो. १७. तुझा बाण हाच कोणी वायु, त्याच्या प्रभावास. ही सर्व गीति पंतानीं स्वप्रतिभावळानें नवीन रचिली आहे. ‘त्वच्छरमारुतवेगासि’ असें पाठान्तर. १८. कर्ण हाच वनद (वन+द=जलातें देणारा, मेघ) त्यानें. रूपकालंकार. वन=पाणी, जळ. ‘छोब स्यात्कानने नीरे निवासे निलये वनम्’ इति रभसः. १९. मोठ्या नदीनें. प्रश्नालंकार.

हैं, चाल, सांग गुरुला, तुज जरि सकोच मों निवेदीन; ।

राजा निवेल वृषवधवृत्ते, निधिनें जसा निवे दीन. ॥ ८

आला होता राजा तुमच्या संगरमखा पहायासी; ।

परि माधारा गेला, क्षतवाधा न शकला सहायासी. ॥ ९

वृषवधकथनोपायन अपू, वंदूनि अनृण सांगाते ।

होवूं, म्हणेल धर्म, 'श्रोत्रामृत फिरफिरोनि सांगा ते.' ॥ १०

ऐसें वदोनि हरि अरि वाराया काळरुद्रभीमाते ।

स्थापी सात्यकि धृष्टद्युम्नप्रमुखांसमेत भीमाते. ॥ ११

कटक स्थापुनि मार्गे, घेउनि पार्थासि जाय शिविरीं हो ! ।

मुनि म्हणति, 'शरण्य प्रभु, याहुनि तो श्रेष्ठ काय शिवि ? राहो.' ॥ १२

शिविरीं कांचनशयनीं पडला होता क्षतार्त नरनाथ ।

तच्चरणीं शिर ठेवी ससख शिवशिरीं यदीयपदपाथ. ॥ १३

१. धर्मराजास. २. विनयामुळे वाटणारी भीड. प्रभूनें ह्या एका पदावरून अर्जुनाच्या अगची शालीनता पूर्णपणे दाखविली आहे. 'इद्रोऽपि लघुतां याति स्वयप्रख्यापितैर्गुणैः.' ही गोष्ट प्रत्येकाच्या अनुभवाची आहेच. ३. द्रव्यराशीनें. ४. समाधान पावतो. ५. दरिद्री. उपमा-लंकार. ६. आंगावरील जखमांमुळे होणारें दुःख. ७. सहन करण्यास. ८. वृष+वध+कथन+उपायन=कर्णवधाचें निवेदन हीच भेट. रिक्तहस्ते राजदर्शन वेळ नये, त्यास कांहींतरी नजराणा वेऊन जावें, असें स्मृतिवचन आहे.—'रिक्तपाणिर्न पश्येत राजान देवता गुरुम्.' हा प्रघात अद्यापिही दृष्टीस पडतो. येथील ही कल्पना पंताची आहे. ९. उतराई. १०. बरोबरच. ११. कानांस अमृतासारखें वाटणारें वर्तमान. १२. शत्रूचें निवारण करण्याकरितां. १३. प्रलय-काळच्या रुद्रासारखा जो भयकर, त्याला. हें 'भीमाते' ह्याचें विशेषण. १४. ठेवी, नेमी. १५. समेत=सहवर्तमान. १६. छावणींत. १७. जाता. प्रभु (श्रीकृष्ण) शरण्य [होय]. तो (प्रसिद्ध) शिविराजा याहुनि (श्रीकृष्णाहून) श्रेष्ठ [आहे] काय ? राहो (ती शिविराजाची कथा राहो)—असा अन्वय. श्रीकृष्ण हा खरा नाता होय, त्याच्याशीं शिविराजाची तुलना करण्यांत कांहीं अर्थ नाही—असा भाव. १८. एक राजा. बहिरीससाण्याच्या रूपानें इंद्र कबुतराचें रूप घेतलेल्या अशीच्या मार्गे लागला असता ह्या राजानें आपल्या अंगाचें कबुतराच्या भारंभार मांस देऊन अशीचें संरक्षण केलें. १९. जखमानीं पीडित होतसाता. २०. सार्थान्वयः—यदीयपदपाथ (यदीय+पद+पाथ=ज्याच्या पायाचें उदक) शिवशिरीं [तो कृष्ण] ससख (मित्रासहवर्तमान) तच्चरणीं (तत्+चरणीं=त्याच्या, धर्मराजाच्या पायावर) शिर ठेवी (नमस्कार करिता झाला). सारलंकार. २१. शिवाच्या मस्तकावर समुद्रमथनसमयीं निघालेले हालाहल विष शकरानें लोककल्याणार्थे भक्षण केलें. त्यामुळे त्याच्या शरीराचा दाह होऊ लागला. त्याचें शमन व्हावें

नरनारायण करितां पाय धरुनि त्या नैरोत्तमा व्रणती, ।

‘आम्ही यादव पांडव कृष्ण तुला वंदितों’ असें म्हणती. ॥ १४

नेत्रें उघडुनि त्यांच्या लक्षुनि हर्षासि, मारिलें अरितें, ।

ऐसें समजे राजा. तेंक खरा चित्त साधुचें करितें. ॥ १५

नृप हर्षे गहिवरला, उठला त्यजुनि स्वयें चि तैल्पातें, ।

कृष्णांसि भेटला; हें स्पर्शसुख जर्गी अलभ्य अल्पातें. ॥ १६

अजलि करुनि म्हणे प्रभु, ‘देवा ! सुखहेतु वृत्त परिसा हो ! ।

स्वर्गीतविषय युष्मद्विक्रम निहतोयशत्रु हरिसा हो. ॥ १७

अतुलप्रताप दुःसह वृत्र जंसा अदितिसूनुच्या पविनें ।

वधिला; कर्ण तसा या तुझिया प्रियबंधुनें महाकविनें. ॥ १८

म्हणून त्यानें शीतलजलवाहिनी गंगेस आपल्या भस्तकावर धारण केलें—अशी कथा आहे. २२ ज्याच्या पायापासून उत्पन्न झालेलें उदक अर्थात् गंगानदी. वामनावतारीं त्रिविक्रमाच्या द्वितीयपदानें ब्रह्मकटाह फुटून आवरणोदक त्रिलोकांत पसरलें, तीच गंगा होय, असें पुराणांत वर्णिलें आहे. म्हणूनच गंगेला ‘विष्णुपदी’ असें म्हणतात.

१. अर्जुन व श्रीकृष्ण. २ धर्मराजास. ३. नमस्कार. ४. सार्थान्वयः—‘आम्ही [अनुक्रमें] यादव (यदुवशोत्पन्न), पांडव (पंडुवशोत्पन्न) [असे] कृष्ण (श्रीकृष्ण व अर्जुन) तुला वंदितों’ असें म्हणती ५. अर्थांतरन्यास. हा चतुर्थ चरण सुभाषितरूप आहे. अर्थसादृश्य.—‘सत्ता हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्त करणप्रवृत्तव.’ (शाकुतल—अक १). ह्या पद्याशाचें रूपांतरः—विमूढ होता जन साधु मानिती । मनांतली ओढचि मार्ग दावि ती. ॥ (रा० केशवराव गोडबोले). ६. शय्येतें. ७. अन्वय.—हें स्पर्शसुख जर्गी अल्पातें (क्षुद्रजनास) अलभ्य [आहे]. ८. धर्मराजा ९. सार्था-न्वय.—निहतोयशत्रु (निहत+उग्र+शत्रु=मारला आहे भयकर शत्रु ज्यानें असा. हें ‘विक्रम’ याचें विशेषण) युष्मद्विक्रम (तुमचा शौर्यप्रताप) हरिसा (इंद्राप्रमाणें) स्वर्गीतविषय (स्वर्गी गाय्याचा विषय) हो (होवो). तुमचा पराक्रम इंद्राच्या पराक्रमासारखा आहे, तेव्हां इंद्रपराक्रमाप्रमाणें तुमच्याही पराक्रमाचे पोवाडे स्वर्गी गाइले जावोत—असा भाव. उत्तरार्धाच्या शेवटीं ‘हरि साहो’ असा पदच्छेद केल्यास पुढें दिल्याप्रमाणें अर्थ होईल.—हरि (इंद्र) स्वर्गीतविषय (स्वर्गांत अप्सरा व गधर्व यांनीं गाइलेला) [व] निहतोयशत्रु (कर्णासारख्या बलाढ्य शत्रूस मारणारा) युष्मद्विक्रम (तुमचा पराक्रम) साहो (सहन करो). तुमचा हा अद्वितीय पराक्रम स्वर्गांत गाइलेला ऐकून इंद्राला मत्सर उत्पन्न न होवो कारण इंद्राच्या कीर्तीहून तुमची कीर्ति अधिक भव्य असल्यामुळें त्याला तुमचा हेवा वाटणें अगदीं साहजिक आहे. (ह्यासंबधानें ह्याच अध्यायांतील गीति ४।५ ह्या वाचण्यासारख्या आहेत). ययाति राजाचें स्वर्गांतून पतन, विश्वामित्रभेनका-प्रसंग व शुकरभासंवाद इत्यादि कथा इंद्राच्या मत्सरी स्वभावाच्या द्योतक आहेत. (पुंनकृत आदिपर्व, अध्याय ११।७५ व अध्याय १२।१६ पहा). १०. इंद्राच्या. ११. महाज्ञाता जो अर्जुन, त्यानें.

- तुमची आज्ञादेवी निजहस्तगतार्जुनायुधें आजी ।
कर्णमहिष मारुनियां विजयातें पावली रणामाजी. ॥ १९
- त्वां इंद्रें प्रेरितसितवाहाशनिनें वृषाद्रिचें पिष्ट ।
केलें, हें यश देवा ! गातील तुजें सदा महाशिष्ट. ॥ २०
- तूं नरसिंह महात्मा, बीभत्सु तुझा नखप्रकर, देवा ! ।
वृष कनककशिपु, महिमा प्रह्लाद तुझी च ज्या रुचे सेवा. ॥ २१
- तूं रुद्र, तुजें तिसरें लोचन हें बंधुरत्न, वृष काम; ।
तूं राम, कर्ण हा भैव, अर्जुनभुजतेज हें तुजें नाम. ॥ २२
- कृष्णसि हांसला जो दुर्धृतीं दाखवूनि सितदंत ।
केला त्वरक्षोभानें, जरि तो दुर्जय बलबिध हि, तंदंत. ॥ २३
- कर्णाच्या रक्ताचें करित्ये, गोडी पहात, पान रसा; ।
यां कर्म हर होसी, दिससि जनां तूं महातपा ! नरसा. ॥ २४
- जगलां तिघे पृथेचे सुत, दोघे साधु ते हि माद्रीचे; ।
लंघावे दवदहनें कूट कसे निजवळें हिमाद्रीचे ? ॥ २५

१. सार्थान्वयः—आजी (सांप्रत) रणामाजी तुमची आज्ञा-देवी (आज्ञा हीच दुर्गादेवी) निजहस्तगतार्जुनायुधें (आपल्या हातीं असलेल्या अर्जुनरूप शस्त्रानें) कर्ण-महिष (कर्णरूप महि-पासुरास) मारुनियां विजयातें पावली. परंपरितरूपक. गीति १९, २०, २१ आणि २२ ह्या पंतांच्या उज्वल प्रतिमेची साक्ष देतात. यांस मुळांत आधार नाही. २. सार्थान्वयः—त्वां इंद्रें (तुंच कोणी इंद्र त्यानें) प्रेरितसितवाहाशनिनें (योजिलेल्या अर्जुनरूप वज्रानें) वृषाद्रिचें (कर्णरूप पर्वताचें) पिष्ट (पीठ, चूर्ण) केलें. देवा ! (धर्मराजा !) हें तुजें यश महाशिष्ट (महाशाते) सदा गातील. परंपरितरूपक. ३. अर्जुन. ४. नखसमूह. ५. यश. परंपरितरूपक. ६. अर्जुन. ७. संसार. ८. रामनामानें मनुष्य संसारसागर तरून जातो. परंपरितरूपक. ह्या चारही गीतींतील रूपकें फारच बहारीचीं आहेत. ९. कपटघूतामध्ये. १०. सितदंत दाखवूनि=पाढरे दांत विचकून. 'दात काढणें' हा तुच्छतादर्शक प्रयोग. लोकोक्ति अलंकार. ११. जिंकण्यास कठीण. १२. बलसागर. १३. त्याचा, अर्थात् कर्णाचा नाश. १४. गोडी घेत; लजतीनें. गीति २४, २५ व २६ ह्या खुद्द पंतांच्या आहेत, यांस मुळांत आधार नाही. १५. पृथ्वी. १६. अन्वयः—[हे] महातपा ! तू जनां नरसा (एकाद्या सामान्य मनुष्याप्रमाणें) दिससि [परि] या कर्म हर होसी. असें कृत्य प्रलयकाली शंकर करितात तेव्हां तू शंकराची योग्यता पावतोस; दिसण्यांत मात्र मानव, पण वस्तुतः तू देवरूप आहेत—असा भाव. १७. माद्रीचे दोघे साधु [सुत] तेही जगले—असा अन्वय १८. अन्वयः—दवदहनें (दावासीनें) निजवळें (स्वपराक्रमानें) हिमाद्रीचे कूट (हिमालय पर्वताचीं शिखरें) कसे लघावे ? तेषपावेतों

वीरक्षयांत उरले स्वप्राण तुम्हा महाप्रभावांचे ।

दुर्व्यसनराहुगिलिता पुण्ये सज्जनरविप्रभा वांचे. ॥

२६

चाल, पहा कर्ण, नयन निवर्ती, नरलोकनायका ! पूर ।

अमृताचा हि नयनहित न तसा, गतसार काय कापूर ? ॥

२७

धर्म म्हणे, 'सुरभीच्या प्राप्त असे नित्य भव्य नव्य सुता. ।

अमृतनदीमीनाला स्पर्शे संप्रार्थितां हि न व्यसुता. ॥

२८

कल्पद्रुमनिजनीडीं नेणे क्षुचाप अलस ही पक्षी; ।

प्रभाव दाखविण्याची योग्यताच वणव्याची नाही—असा भाव. तेथपर्यंत जर वणवा जाईल, तर मग 'हिमाद्रि' (बर्फाचा पर्वत) हें नाव यथार्थ होणार नाही. तेव्हां हिमाद्रीच्या शिखरावर आपला प्रभाव दाखविणे ही गोष्ट दानानलाच्या सामर्थ्याबाहेर आहे. कारण हिमालय हा आपल्या नांवाप्रमाणे बर्फाचा पर्वत असल्यामुळे त्याच्यावरील वणवा आपोआपच विझून जाईल. त्याप्रमाणे तुम्ही ह्या युद्धाशीमध्ये निभावलांत हें योग्यच आहे. **दृष्टांतालंकार.** २९. पर्वताचे शिखर. 'कूट' हा शब्द संस्कृतांत पुलिगी व नपुंसकलिगी आहे.

१. अनेक योद्ध्यांचा नाश झाला असतां. २. मोठा आहे पराक्रम ज्याचा, अशांचे. ३. अन्वयः—दुर्व्यसनराहुगिलिता (संकटरूप राहून गिलिलेली) सज्जनरविप्रभा (साधुजनरूपी सूर्याचे तेज) पुण्ये (पुण्याच्या बळाने) वांचे. सारांश—सज्जन पुण्यांच्या बळावर संकटांतून मुक्त होतात. येथे 'दुर्व्यसनराहु गिलितां' असा पाठ आहे. त्यास अनुसरून अन्वयः—दुर्व्यसनराहु (संकटरूप राहु) सज्जनरविप्रभा (साधुजनरूप सूर्याचे तेज) गिलितां, [ती] (प्रभा) पुण्ये (पुण्याच्या जोरावर) वांचे (कायम राहते). **परंपरितरूपक.** ४. अन्वयार्थः—नरलोकनायका ! चाल, कर्ण पहा [व] नयन निवर्ती, [कारण] अमृताचा हि पूर तसा (कर्णासारखा) नयन-हित (डोळ्यांस निवविणारा) न (नाही), [मग] गतसार कापूर काय ? (क्षुद्र कापुराची ती गोष्ट कशाला पाहिजे ?). येथे **अर्थापत्ति** अलंकार आहे. ५. निःसार, निःसत्त्व, अर्थात् हीन, क्षुद्र. ६. कामधेनूच्या. गीति २८ व २९ यांतील सुंदर कल्पना पंतांच्याच आहेत. ७. वैभव. ह्या पूर्वार्धात कामधेनूच्या मुलाला नेहमी नव्य (नवे) वैभव प्राप्त होते, असे म्हटले आहे ते यथार्थच आहे. कारण, कामधेनूच्या अंगी इच्छित फल देण्याची शक्ति जाहे. ८. नवीन, नवे. ९. सार्थान्वयः—अमृतनदीमीनाला (अमृताच्या नदीतील माशाला), संप्रार्थितां हि (प्रार्थना केली असतांही) व्यसुता (वि+असुता=गतप्राणता) न स्पर्शे. उघडच आहे की, मरण नाहीसे करण्याची ज्या अमृताची शक्ति आहे, अशा अमृताच्या नदीचा आश्रय केल्यास माशाला मरण याने असे वाटले तरी सुद्धा ते त्यास येणारच नाही. कारण मरण व अमृताची शक्ति ह्या दोन परस्पर—विरुद्ध गोष्टी आहेत. जेथे एक असावयाची तेथे दुसरीचा अभाव असलाच पाहिजे. १०. मरण. ह्या गीतीत **अप्रस्तुतप्रशंसा**लंकार आहे. ११. कल्पवृक्षावर बांधिलेल्या आपल्या घराच्यामध्ये. १२. जाणत नाही. १३. क्षुद्र+ताप=भुकेची बाधा. १४. आळशी

तैसा त्वचरणाश्रित जन न बुडे, इच्छिलें पुढें लक्ष्मी. ॥ २९

आम्हांसि तारिलें त्वां, देसी दीना जनांसि थोरपण; ।

इतरांचे बहुविध पण, परि लघु ते; हा तुझा चि थोर पण. ॥ ३०

ज्ञानाश्रितजनकामप्रमखाहितषटनाशका देवा ! ।

वृषवध काय कठिन तुज ? हरिणाचा हरिपुढें किती केवा ? ॥ ३१

प्याला सिंधुप्रति जो त्यासि श्रम काय कूपजळपानें ? ।

शंश किति सिंहीं, व्हावें हस्तींच्या भस ज्यांत कळपानें ? ॥ ३२

कथिलें 'नरनारायण तुम्हीं' असें नारदें मला कौनीं; ।

हरिलें सदुक्तिनीं, दृक्तांम वैद्यानें जसें शलाकानीं. ॥ ३३

त्वद्वेणुगीतिस जसी यदुक्तिला चित्तवृत्ति वेधावी ।

सुद्धा. 'पक्षी' ह्याचें विशेषण. कल्पपृक्षाचा आश्रय केल्यामुळे अशा पक्ष्यात बोटाकरतां श्रम करावे लागत नाहींत.

१. त्वत्+चरण+आश्रित=तुझ्या पावानें ज्याला धारा दिला आहे, असा. २. दुःख, व्याज्जी न शान्ता यांच्या योगानें संसारांत त्रस्त होत नाहीं. ३. इच्छित, इष्ट, हवें असेल तें. ४. समोर पाहतो. अर्थात् तें त्याजपुढें तयार असतें—जसा भाव. ५. रक्षण करणारा एक. न थोरपण भलत्यालाच, म्हणून असंगति अलंकार. ६. सार्थान्वय.—इतरांचे (दुसऱ्यांचे) पण (प्रतिष्ठा, ज्रीद) बहुविध (अनेक प्रकारचे); परि ते (पण) लघु (कोत्या बुद्धीचे). हा (गरीबांस मोठेपणा देणें हा) थोर (उदार अंतःकरणाचा) पण (ज्रीद) तुझा चि. ही गोष्ट इतरांच्या हातून होणारीच नव्हे—असा भाव. दुसऱ्यांच्या अत्यंत अल्प गुणांचा देखील गौरव करणें हें मोरामोठ्यांचें ज्रीदच आहे. 'परशुणपरमाणुपर्वतीकृत्य नित्य । निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥' हें भर्तृहरीचें वचन (नीतिशतक, श्लोक ७९) प्रसिद्धच आहे. हें अर्थ आणि गीति ३१ व ३२ ही पंतांचीच अस्सल कृति आहे. ७. स्व+पद+आश्रित+जन+काम+प्रमुख+सहित+षट्+नाशका=आपल्या चरणाचा आश्रय करणाऱ्या जनांच्या कामप्रमुख सहा रिपूंचा नाश करणाऱ्या प्रभो! ८. महेश्व, किंमत. अर्थापत्ति न प्रतिवस्तूपमा. ९. बिहिरीवील वाणी पिण्यानें. १०. ससा. हस्तींच्या (हस्तींच्या) कळपानें ज्यांत (ज्या सिंहांच्या कळपांत) भस म्हणें, [त्या] सिंहीं (सिंहांच्या बाबतींत) शश किति ?—जसा अन्नय. ११. अर्थापत्ति व अप्रस्तुतप्रशंसा. १२. कानांत, कानामध्यें. अर्थात् एकांतांत कळविलें. १३. सार्थान्वयः—जसें वैद्यानें शलाकानीं (डोळ्यांत औषध घालण्याची सळई किंवा काडी तिनें) दृक्-तम (डोळ्यांतील अंधार म्हणजे सारा) [हरानें] तसें सदुक्तिनीं (नांगलीं वचनें सांगून, उपदेश करून) [माझा मोह किंवा मनोदुःख] हरिलें (घालविलें, नाहीसें केलें). १४. डोळ्यांतील अंधार (सास नगैरे दृष्टिदोष), (पक्षीं) डोळ्यांतील मोहपटल, 'तम' शब्दावर श्लेष आहे. १५. सार्थान्वयः—जसी त्वद्वेणुगीतिस (त्वत्+वेणु+गीति=तुझ्या मुरलीच्या गाण्याकडे) [तशी] यदुक्तिला (ज्याच्या

- वदला असें चि तो हि ज्ञानीश व्यास साधु मेधावी. । ३४
- अर्जुन तुझ्या प्रसादें तेजस्वी, त्वां चि तेज निज यातें !
दिधलें, ज्वलनासि जसें रविनें पावावयासि विजयातें. । ३५
- दहनाचा वात सखा, सारथि तूं जिष्णुचा तसा आर्या ! !
वायुविणें अग्नि जसा, जिष्णु हि असमर्थ तुजविणें कर्या. ॥ ३६
- वसलासि रथीं ज्याच्या चक्रधरा ! धरुनियां प्रतोदास ।
परमेश्वरा ! अरिवधें पावेल न कां जयासि तो दौस ? ३ ३७
- ऐसें बोलत धर्म स्वरथीं बैसे, निवे पहायास, ।
- तो गेला सुतशोकाकुळ दिनकर सागरीं नहार्यास. ॥ ३८
- मग उजळिल्या सुगंधलेहें मणिदंड दीपिका शतशा ।
भानुप्रभा जशा त्या करिती तम नाशुनि प्रकाश तशा. ॥ ३९
- गेला सबळ सँहरि नृपे निर्जपरकटका हता पहात रण- ।

माणकडे) चित्तवृत्ति वेधावी (मन गुतून जावें, मोहून जावें) तो हि ज्ञानी, साधु, मेधावी (देवान्) व्यास असें चि (नारदाप्रमाणेंच) वदला.

१. सर्व स्थावरजगमांवर जय मिळविण्यासाठीं. अग्नि सर्व वस्तुमात्रास जाळून आत्मसात् करू शकतो, हें प्रसिद्धच आहे. (मार्गें अध्याय ४७ गीति ७ व तीवरील टीपा). २. कोणतेही कार्य करण्यास. ३. चक्र (सुदशेन) धारण करणाऱ्या देवां : सुदर्शन मकरण करणाऱ्याला शत्रूंचा नाश करणें सहज आहे, असा ध्वनितार्थ. विष्णूच्या हातांत गदा, चक्र, शंख व खड्ग हीं आयुधें असतात, हें प्रसिद्धच आहे. परिकरालंकार. ४. चावकास. ५. भक्त, अर्जुन. जयासि कां न पावेल=[त्याला] यश.प्राप्ति कां होऊं नये? अर्थात् झालीच पाहिजे—असा भाव. ६. कर्णाचें शब्द पाहाण्याकरितां. गीति २७ पहा. ७. सार्थान्वयः—तो (इतक्यांत) सुतशोकाकुळ (पुत्रशोकग्रस्त) दिनकर सागरीं नहार्यास (खान करण्यास) गेला. म्हणजे सूर्यास्त झाला. पर्यायोक्तालंकार. ही गीति फारच सरस आहे. ८. मृताशौच (सुतक) कळतांच खान करावें, असें शास्त्रात सांगितलें आहे. तेव्हां कर्णवधवृत्त सूर्यास कळतांच तो खान करावयास गेला—असा भाव. ९. पेटविल्या. १०. सुगंधी तैलांनीं. ११. रत्नखचित दाड्याच्या. १२. शेंकडों मशाली. १३. जशा त्या (प्रसिद्ध) भानुप्रभा (सूर्याची काति, अर्थात् सूर्याचे किरण) तम नाशुनि प्रकाश करिती, तशा (सूर्याप्रकाशाप्रमाणें प्रकाश देणाऱ्या) शतशा मणिदंड दीपिका सुगंधलेहें मग (सूर्यास्तानंतर) उजळिल्या—असा अन्वय. १४. श्रीकृष्णासह. १५. धर्मराज पूर्वी चागले राजे व सेनापति ह्यांची अशी रीत असे कीं, युद्ध संपतांच रात्री रणागणीं जावयाचें, व जो कोणी तेथें विव्दल होऊन पडला असेल, त्याला भाणून औषधोपचार करावयाचे; मग तो कोणत्याही पक्षाचा असो. १६. हता निजपरकटका=स्वपक्षीय व शत्रुपक्षीय जखमी सैन्यास. 'निजपरकटकां हतां' असें पाठान्तर.

वाटे भूवरि आला सुतवधसंजातताप हा तरणी ! ॥	४०
धर्मासि दाखवी प्रभु शरचितभूशायि-कर्णदेहातें, ।	
जैसें तृषार्तपथिका सज्जन दावूनि अर्ण दे हातें. ॥	४१
शरचितें वृषवपु केसैरनिकरवृतकदंबकुसुमसें गमलें ।	
भरतकुळप्रवराचें तेथें क्षण नयनमधुप-धुंग रमलें. ॥	४२
तेजस्विपणें सहजें कर्ण धुमणिप्रभा गमे रयाला, ।	
पाहे पुनःपुन्हां त्या तो राजा भूरिभाग मेरयाला. ॥	४३
वाटे धर्माला तो तेजस्विप्रवरकर्णपात रणीं ।	
सुकृतक्षये गळाला क्षितिवरि साक्षात् महातपा तरणी ! ॥	४४
चोळी पावोनि महासाधु अजातारि ताप हातातें, ।	
‘धन्य’ म्हणे चितीं, जो देव गजा तारिता, पहातां तें. ॥	४५

१. पुत्रवधामुळे उत्पन्न झाला आहे शोक ज्याला, असा. उत्प्रेक्षालंकार. ह्या ठिकाणीं दिवद्यांच्या उजेडावर केलेली उत्प्रेक्षा फारच मार्मिक आहे. सूर्यास पुत्रशोक झाल्यामुळे त्याचें वदन म्लान झालेंच असलें पाहिजे, म्हणजे अर्थात् नेहमीपेक्षां त्याची प्रभा कमी झालेली होती. परवी कितीही दिवद्या असल्या, तरी त्यांचा प्रकाश कधीही सूर्यप्रभेइतका होणें शक्य नाहीं.

२. बाणांनीं व्याप्त व भूमीवर पडलेले कर्णाचें शरीर. ३. सार्थान्वयः—जैसें सज्जन (भला मनुष्य) तृषार्तपथिका (तहान लागलेल्या प्रवाशास) अर्ण (पाणी) हातें (हातानें) दावूनि दे (दाखवून देतो, दाखवितो). ४. बाणांनीं आच्छादिलेले. ५. परागाच्या समुदायानें वेष्टिलेल्या कदंबाच्या फुलाप्रमाणें. ६. भरतकुळामध्ये उत्पन्न झालेला थोर पुरुष जो धर्मराज, त्याचें येथें डोळ्यांस दिलेली भ्रमरांची उपमा व शरांनीं व्याप्त होऊन रक्ताळलेल्या कर्णशरीरास कदंबपुष्पाची उपमा, या दोन्ही फार समर्पक आहेत ७. नेत्ररूपी भ्रमरद्वय. रूपक. ‘मग रमलें’ असें पाठान्तर. ८. उपजत असणाऱ्या तेजस्वीपणाच्या योगानें. ९. धुमणि+प्रभा=सूर्याचें तेज. १०. महाभाग, महाभाग्यवान्. ११. महापराक्रम्यांमध्ये श्रेष्ठ जो कर्ण, त्याचें पडणें. १२. पुण्य संपल्यामुळे. १३. पडला. १४. प्रत्यक्ष. १५. महातेजस्वी. प्रत्यक्ष भगवान् सूर्यनारायण पृथ्वीवर पडलेला दिसणें शक्य नाहीं, परंतु पुण्यक्षय झाल्यामुळे तो भूतलीं पतन पावला असावा, असें धर्मराजास वाटलें. कर्ण सूर्यासारखा तेजस्वी होता—असा भाव. उत्प्रेक्षा. १६. अन्वयः—महासाधु अजातारि ताप पावोनि हातातें चोळी. (‘हात चोळणें’ ह्या क्रियेच्या योगें मनस्ताप व्यक्त होतो). कर्ण व धर्मराज हे परस्परांचे शत्रु होते, पण धर्म ‘अजातशत्रु’ असल्यामुळे त्याच्या मनास कर्णवधामुळे मोठें दुःख झालें, असें ‘अजातारि’ पदाच्या योजनेनें पंतांनीं ध्वनित केलें आहे परिकरालंकार. १७. अन्वयः—जो देव गजा तारिता (गजेंद्राचा उद्धार करणारा) [तो] तें पहातां

मृदुहृदय साधु राजा धर्म म्हणे, 'हंतै ! हा !' तदा त्यातें, ।
 हे गति शिवली, पसरित होते ज्या संत हात दात्यातें ! ॥ ४६
 नृप हळहळे, म्हणे, 'रे कर्णा ! केलें बॅलें चि हें काय ? ।
 त्यजिला महार्हशयनोचित धूर्ळींत चि दुराग्रहें काय. ॥ ४७
 विद्याभाग्यबळमदें अनयें नयरंत-जनासि गांजावें, ।
 देउनि शोक स्वजना, जोडूनि जर्गीं अकीर्ति, कां जावें ? ॥ ४८
 भीष्मद्रोणव्यासप्रमुखांचे सर्वजनहितीं लोळें ।
 बोल परम खोल ज्यां मोल नसे, मानिले तुवां फोल. ॥ ४९
 हा परमेश्वर हि तुम्हां गेला होता प्रियेष्ट सांगाया, ।
 खळ हो ! सजलां सारे दुष्ट कराया निबद्ध कां गा ! यां ? ॥ ५०
 हंरि ! हरि ! विधवा केल्या स्वपरांच्या कोटिशः स्त्रिया लोकीं, ।
 कर्णा ! स्वयें बुडौलां बुडवुनि आसा जनासि ही शोकीं. ॥ ५१

चितीं 'धन्य' म्हणे. धर्मराजाचा हा मोठेपणा पाहून त्याचे 'अजातारित्व' यथार्थ झालें असें श्रीकृष्णास वाटलें, व तो आश्चर्यचकित होऊन त्यानें धर्मराजास 'धन्य' म्हटलें.

१. कोंबळ्या मनाचा. येथपासून गीति ५३ अखेरपर्यंत सर्व कल्पना खुद्द पंताच्या आहेत.
 २. हाय ! हाय ! ३. अन्वयः—ज्या दात्यातें (दानशूरातें) संत तदा (तेव्हां, जीवतपर्णी) हात पसरित होते, त्यातें (कर्णातें) हे गति शिवली. ४. गीति ४६ व ४७ यात विषमालकार आहे.
 ५. बुद्ध्या. ६. महा+अर्ह+शयन+उचित=फार मौल्यवान् अशा पलगावर निजावयास योग्य असा. ७. इट्टानें. ८. देह. ९. विद्या, संपत्ति, सामर्थ्य व गर्व ह्यांच्या योगानें दुर्योधनाची व त्याच्या पक्षातील कर्णादिकाची स्थिति पुढील सुभाषितांत नाणिल्याप्रमाणेंच झाली होती, व म्हणूनच त्यांच्या हातून निरनिराळीं दुष्कृत्यें घडलींः—थौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्. ॥ १०. अन्यायानें. ११. न्यायप्रियांस. 'नयरंजनासि' असें पाठान्तर. रजन=उत्तेजन देणें, मन मोहित करणें. १२. अप्रस्तुतप्रशंसा. १३. सर्व लोकांच्या कल्याणाविषयीं. १४. उत्तुक. १५. अर्धपूर्ण. १६. व्यर्थ. अर्थात् त्याचे असलें (हितप्रद) भाषण तुच्छ करून हा प्रसंग ओढवून घेतलास—असा भाव. अनुप्रास. १७. खेहास योग्य असें. १८. तयार झालांत. १९. श्रीकृष्णास. श्रीकृष्ण कौरवांकडे शिष्टार्थ करण्यास गेले असता त्यांस बांधून टाकण्याचा विचार कौरवांनीं केला होता—अशी कथा आहे. (पंतकृत उद्योगपर्व, अध्याय ९ पहा). २०. हे दुःखोद्धार आहेत. ह्या पूर्वांशांत पर्यायोक्तालंकार आहे. २१. 'कोटिश स्त्रिया' असा पाठ १० पराडकर यांच्या प्रतीत आहे. २२. [तुम्ही] (दुर्योधनादि कौरव व तत्पक्षीय योद्धे) बुडालां—असा अन्वय. २३. जवळच्या संबंध्यांस. हें 'जनासि' ह्याचें विशेषण.

आकृति तुझी निरुपमा; सर्वा रुचिराकृतींत रुचिरा हे, ।

प्राणरहिता हि शोभे; कोठें हि शर्वीं न लेश रुचि राहे. ॥ ५२

होतासि दानशूर, ब्रह्मण्य; गुणज्ञ वर्णितील गुणा. ।

सांक म्हणोनि अमृतकर, दे ताप म्हणोनि मित्र काय उणा ? ॥ ५३

ऐसें वदोनि मग तो धर्म प्रभुला म्हणे, 'अगा कवचा ! ।

“नश्यति न मे जनो” या बोल न लागों दिला तुवां स्व-वचा. ॥ ५४

झालों आजि नृपति मीं, केलें त्वां स्वाश्रितामरद्रो ! हे. ।

१. सार्थान्वयः—तुझी आकृति (मूर्ति) निरुपमा, हे (ही) सर्वा रुचिराकृतींत (सुंदर मूर्तीमध्ये) रुचिरा; प्राणरहिता हि (प्राण जाऊन प्रेत रूप झाल्यावर सुद्धा) शोभे (सुंदर दिसते आहे); कोठें हि शर्वीं (इतर कोणाच्या प्रेताचे ठायीं) रुचि (सौंदर्य) लेश (तिलमात्र सुद्धा) न राहे (असत नाही, नसतें). २. विशेषोक्ति. ३. अत्यंत उदार. ४. ब्राह्मणांविषयीं दयाळू. ५. सार्थान्वयः—अमृतकर (चंद्र) सांक (स+अक=कलकासहवर्तमान) म्हणोनि, [व] मित्र (सूर्य) ताप दे म्हणोनि उणा (कमी) [समजावयाचा] काय ? अर्थात् नाही. चंद्रसूर्यांना नावें ठेवणारे लोक आहेत, तसे कर्णाला दोष देणारे असतीलच. पण तेणेंकरून त्याच्या आंगच्या गुणांचें महत्त्व कमी होतें की काय ?—अर्थात् त्याच्या गुणांचें महत्त्व कमी होत नाही. गुणज्ञ त्याच्या गुणांचें वर्णन करतीलच—असा भाव. यथे 'तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः' ह्या भर्तृहरिच्या उक्तीचें [नीतिशतक—श्लोक ५४] स्मरण होतें. ह्या उक्तीचें पंडितकृत रूपान्तरः—'येसा तो गुण कोणता खलजनीं नाहीच जो निंदिला ?'. दृष्टांतालंकार. पुढील वचनही प्रसिद्धच आहेः—'एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः' (कुमारसंभव—सर्ग १.) ६. चिलखताप्रमाणें रक्षणकर्त्या ! कुणाला कवचासारखा न म्हणता 'कवचरूप' म्हटलें आहे, म्हणून रूपकातिशयोक्ति. ७. सार्थान्वयः—'मे जनो न नश्यति' (माझा जन अर्थात् आश्रितजन नाश पावत नाही) या स्ववचा (स्वतःच्या वचनाला) तुवां बोल (दोष) लागों न दिला. (हे स्वतःचे शब्द तू खोटे होऊं दिले नाहीस). अर्थात् आमचें संरक्षण करून तू आपलें बोलणें खरें केलेंस—असा भाव. ८. 'नश्यति न मे जनः' हे भगवद्गीतेतील 'न मे भक्तः प्रणश्यति' ह्या वचनाचें रूपान्तर आहे. यथे पुढील वचनांवर कविकटाक्ष आहेः—(१) क्षिप्र भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति । कौन्तेय ! प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति. ॥ (अध्याय ९ श्लोक ३१); (२) यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च न्ययि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति । (अध्याय ६ श्लोक ३०). ह्या गीतावचनांचें रूपान्तर.—(१) त्याची बुद्धि धर्माकडे त्वरित लागते आणि त्याला सर्व काळची शांति प्राप्त होते. कौन्तेया ! निश्चयपूर्वक जाण की, माझा भक्त सर्वस्वीं नष्ट होत नाही. (२) जो सर्वांच्या ठायीं मला पाहातो आणि माझ्या ठायीं सर्व पाहातो, त्याला मी नाहीसा होत नाही आणि मला तो नाहीसा होत नाही. ह्या आश्वासनाच्या बळावरच भक्तांच्या हातून मोठेमोठे पराक्रम घडतात. ९. स्व+आश्रित+अमर+द्रु=आपल्या आश्रितांच्या कल्पवृक्षा !

पावेल विजय कोण श्वापद पंचास्यशावकद्रोहें ? ॥ ५५
 देहनासि वायु जैसा प्रियसख, वृष त्या सहाय कित्वा, हा ।
 राज्य हरणार होता या दिव्यास्त्रें वधूनि सितवाहा. ॥ ५६
 आजि निराश सुयोधन, गैतमद ही जेवि नाग हँतदंत. ।
 जो उत्खातखररदननखरनिकर हरि, अशक्य न तदंत. ॥ ५७
 होतां सुयोधनाचा या राज्यफळीं सहाय हा यजनीं ।
 म्हणत असेल सगद्गद आठवुनी यास 'हाय ! हाय !' जनीं. ॥ ५८
 कृष्णा ! सुयोधनाची अंतुला लोकत्रयांत वालिशता; ।
 हीं बहु मान्य कविमते दशकंठशता तथैव वालिशता. ॥ ५९

१. सिंहाच्या वच्चांचा द्वेष करून. भक्त परमेश्वराची मुलेंच आहेत. दृष्टांतालकार.
 २. अन्वयः—जैसा वायु देहनासि (अग्नीला) प्रियसख (हितकर्ता, खेही), [तैसा] वृष (कर्ण) त्या
 कितवा त्या कपटी (दुर्योधनाला) सहाय (मदत करणारा). हा (वृष) या दिव्यास्त्रें सितवाहा
 (अर्जुनास) वधूनि, राज्य हरणार होता. ३ त्या जुगारी दुर्योधनाला. ४. कर्णरूपी दिव्यास्त्रानें.
 ५. ज्याच्या आंगची उन्मत्तता गेली आहे, असा हत्ती. 'मदो रेतसि कस्तूर्या गर्वे हर्षेभद्रा-
 नयोः' इति मेदिनी. ६. नाग म्हणजे हत्ती व सर्प—असे अर्थ आहेत. ह्या दोन्ही अर्थी हा शब्द
 पंतांनीं योजिलेला दिसतो. दुर्योधन निराश झाला. कसा? तर दात पाडलेल्या सापाप्रमाणें
 न ज्याची मस्ती जिरली आहे अशा हत्तीप्रमाणें—असा भाव. ७. पाडलेले आहेत दात ज्याचे,
 असा सर्प. ८. उत्खात+खर+रदन+नखर+निकर=उपटून टाकिल्ला आहे तीक्ष्ण दांत व नखें
 ह्यांचा समूह ज्याचा, असा. हें विशेषण 'हरि' (सिंह) याचें आहे. ९. तदंत अशक्य न=
 त्याचा (हरीचा) नाश कठीण नाही. दृष्टांतालकार. १०. सार्थान्वयः—या (ह्या) राज्यफळीं
 (राज्य आहे फल ज्याचें, त्यामध्ये) यजनीं (यज्ञामध्ये, अर्थात् समरयज्ञांत) हा (मित्र—कर्ण)
 सुयोधनाचा सहाय होता. यास आठवुनी जनीं सगद्गद (दुःखानें कठ दाटून) [हा—दुर्योधन]
 'हाय ! हाय !' म्हणत असेल. मला साहाय्य करणारा कर्ण होता, तो मरण पावल्यामुळें, आतां
 मी असहाय झालों, असें वाटून दुर्योधन 'हाय ! हाय !' म्हणून रडत असेल, असा भाव.
 किंवा—हा सहाय (हा मला मदत करणारा कर्ण) या राज्यफळीं यजनीं (ह्या राज्य प्राप्त करून
 देणाऱ्या यज्ञांत) होता (ऋत्विज) [होता]. होता=ऋत्विजविशेष. हा ऋग्वेदी असून त्याचें काम
 यज्ञातील देवतांस स्तुतिपूर्वक आवाहन करण्याचें असतें. दुर्योधनानें जो रणयज्ञ आरंभिला
 होता, त्यात साहाय्य करणारा 'होता' कर्ण असे—असा अर्थ. गीति ५८, ५९, व ६० यांतील
 सुंदर कल्पना पंतांच्याच आहेत. ११. 'सुयोधनाच्या' असें पाठान्तर. १२. निरुपमा.
 १३. पोरखेळ, अविचार. १४. सार्थान्वय.—कविमते (शहाण्या लोकांच्या मते) हा (दुर्योधन)
 दशकंठशता (रावणाच्या शंभरास, अर्थात् शंभर रावणांस) तथैव (त्याचप्रमाणें) वालिशता
 (शंभर वालींस) बहु मान्य. अर्थात् ह्या दुर्योधनाचा पोरकटपणा चालि व रावण ह्यांच्या

सुग्रीवा राम तसा, आम्हां वयसनाब्धिसेतु तूं देवा ! ।

परि, इच्छिली नसे चि प्रत्युपकृतिरूपिणी तुवां सेवा. ॥ ६०

त्वां जिष्णु धन्य केला, यश वाढविलें, दिली मला धरणी, ।

वदला होतासि, “यशा लौघ रॅणीं, अपयशा न लौघ रॅणीं.” ॥ ६१

जो प्रभु सीमा अश्वत्थाम्याचा गुरु पिता महत्वांची ।

तो अनुभविला; तो हि प्रौढ कृती कुरुपितामह त्वां ची. ॥ ६२

“धरणीन चि शस्त्र” असा केला झाला चि सिद्ध पण ज्याचा, ।

कोणासि साहता या प्रतिविंध्याच्या प्रताप पणज्याचा ? ॥ ६३

अविचारापेक्षा शभरपटीनें अधिक होता—असा भाव. ह्या गीतींत केलेली अविचाराची तुलना फारच नामी आहे. रावण, वाली व दुर्योधन ह्या तिघांनीही आपापल्या शत्रूची स्त्री हरण करण्याचा अविचार केला. पण दुर्योधनानें शत्रूचें राज्यही हरण करण्याचा यत्न केला. तेव्हां हें उघड दिसतें कीं, वाली व रावण यांपेक्षा दुर्योधनाचा अविचार अधिक होता.

१. ह्या गीतींत पांडव व सुग्रीव ह्यांची केलेली तुलना फारच योग्य आहे. कारण वालीनें सुग्रीवाचें राज्य हरण करून त्यास हाकून दिलें होतें, त्याचप्रमाणें दुर्योधनानेंही पांडवांचें राज्य हरण करून त्यांस हाकून दिलें होतें. वालीनें सुग्रीवाची स्त्री हरण केली, दुर्योधनानें पांडवस्त्रीची विटबना केली, व तिचें हरण करण्याचा यत्न केला होता, पण तो निष्फळ झाला.

२. सकटरूप समुद्र तरून जाण्याचा पूल. ३. अन्वयः—परि, प्रत्युपकृतिरूपिणी (उपकाराच्या मोवदल्याच्या स्वरूपाची) सेवा तुवा (त्वां) इच्छिली नसे चि. उपकाराची फेड व्हावी अशी इच्छा केली नाहीस, अर्थात् निरपेक्ष बुद्धीनें आमचें साहाय्य केलेंस. ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन’ (भगवद्गीता, अध्याय २।४७) ह्या तत्वाचा प्रणेता जो भगवान् श्रीकृष्ण, तो अशा प्रकारें वागला, हें योग्यच झालें. ४. पृथ्वी, पृथ्वीचें राज्य. ५. प्राप्त करून घे, मिळीव.

६. समरांगणावर. ७. आशीरलंकार. ८. सार्थान्वयः—जो अश्वत्थाम्याचा पिता, [आमचा] गुरु, [निरनिराळ्या प्रकारच्या] महत्वाची सीमा (धोरपणाचा कळस) [व] प्रभु (सामर्थ्यावान्) तो त्वां ची अनुभविला (त्याचा केवढा पराक्रम होता ह्याची समरांगणीं तूच प्रत्यक्ष प्रतीति घेतलीस) [व जो] कुरुपितामह (भीष्माचार्य) प्रौढ (पोक, अनुभवशीर, कसलेला) [व] कृती (धन्य) तो हि [त्वांचि अनुभविला.] ह्या दोघांचाही अनुभव तुला आला आहे, म्हणजे ते दोघे केवढे जबरदस्त वीर होते, हें तुला पूर्णपणें माहीत आहे. भीष्माचार्य व द्रोणाचार्य हे दोघे कुरुकटकाचे सेनापती होते. ९. ‘महत्वाची’ असें पाठान्तर. १०. भीष्मप्रतिज्ञेची कथा येथें अनुसंधेय आहे. (पंतकृत भीष्मपर्व, अध्याय ४ पहा). केला=केलेला. ११. त्या प्रतिविंध्याच्या (युधिष्ठिरापासून द्रौपदीस झालेला जो पुत्र त्याच्या) पणज्याचा (भीष्माचा) प्रताप कोणासि साहता ? (कोणाला सहन करवता ?). त्याच्या सामर्थ्यापुढें कोणाचा टिकाव लागला असता ? अर्थात् कोणीही त्याच्यापुढें टिकाव धरू शकला नसता—असा भाव.

या कर्णभयें क्रमिले म्यां तेरा जागरें चि हायन हो ! ।

मजला झाला होता ताप असा शत्रुला हि हाय ! न हो. ॥ ६४

होतों व्याकुळ तैसा मृग हि हरिगुहामुखीं न घोर तमीं. ।

आजि तुझिया प्रसादें वा ! बहुदिवसां निजेन घोरत मीं. ॥ ६५

हें माझ्या हृदयींचें 'लीलेनें काढिलें महाशक्य. ।

वर्णू काय प्रभुजी ! मीं 'त्वत्करुणाकटाक्षकौशक्य.' ॥ ६६

ऐसी करी प्रशंसा धर्म नृपति त्या महाप्रभावाची, ।

तंसि च जया सुर, दानव, मानव मानवति त्या स्व भावाची. ॥ ६७

धृष्टद्युम्न, वृकोदर, सात्यकि, माद्रेय म्हणति, 'हो नृप या ।

संश्रितजनकल्पतरोर्जयतितरां यदुशिरोमणेः कृपया.' ॥ ६८

पांडव मग शिविराप्रति गेले, जैसे खंगहारांसि हरी. ।

कौरव तैसे झाले यूथप वधितां जसे भयार्त करी.' ॥ ६९

संजय म्हणे, 'नृपाळा ! झाले भट सर्व सत्य भाट तसे; ।

१. निजल्यावांचून, अर्थात् मनःस्वास्थ्य नसल्यामुळे शोष आली नाही—असा भाव. २. वर्षे. ३. दुःखोद्गार. लोकोक्ति. ४. सार्थान्वयः—घोर तमीं (भयंकर संकुटामध्ये) [जैसा मी] व्याकुळ होतो, तैसा हरिगुहामुखीं (सिंहाच्या गुहेच्या तोंडाशी) मृग हि न. वा ! बहुदिवसां (पुष्कळ दिवसांनीं) आजि तुझिया प्रसादें मीं घोरत निजेन (स्वस्थ निजेन. मला आज स्वस्थ शोष लागेल). ५. सहज. ६. मोठा कांटा. ७. 'हें' असें पाठान्तर. ८. त्वत्+करुणा+कटाक्ष+कौ-शक्य=तुझ्या कृपादृष्टीची कुशलता. ९. अचाटशक्ति परमेश्वराची. १०. सार्थान्वयः—जया (ज्या अर्जुनाला) सुर (देव), दानव (दैत्य) [व] मानव मानवति (पसंतीनें मान डोळवितात), त्या स्व भावाची (आपल्या भावाची—अर्जुनाची) तसि च (कृष्णाप्रमाणेंच) [प्रशंसा] (स्तुति) [करी]. ११. सार्थान्वयः—या (ह्या) संश्रितजनकल्पतरोः (आश्रितजनाचा कल्पतरु, अर्थात् आश्रित-जनांचें इच्छित पुरविणाऱ्या) यदुशिरोमणेः (यदुश्रेष्ठाच्या) कृपया (कृपेनें) हा नृप (धर्मराज) जयतितरां (उत्कर्षेकरून वर्ततो). ह्या गीतीचें उत्तरार्ध संस्कृत आहे. पण वाक्य पूर्ण होण्यास पूर्वार्धातील कांहीं मराठी शब्द व्यावे लागतात. पंतांच्या काव्यांत अशी संस्कृतमराठी वाक्य-रचना क्वचित्च आढळते. १२. आपल्या गुहांस. उपमालकार. १३. सिंह. १४. मोहरक्या, कळपाचा नायक. १५. भयाकुल. १६. हत्ती. विरुद्धगुणन्यासालंकार. १७. धृतराष्ट्र. १८. सार्थान्वयः—सर्व भट (वीर) सत्य (खरोखर) तसे (६८ व्या गीतींत सांगितल्याप्रमाणें) भाट झाले (स्तुति करूं लागले), किंवा—[जसे] सत्य (खरे) भाट असतात तसे सर्व भट झाले, म्हणजे

वृत्रवधमुदितसुरनुतशतमखसम मज वृषारि वाटतसे.' ॥ ७०

गेली धृतराष्ट्राच्या संजयवदनेंकरुनि कर्णपथा ।

संताप घावयाला हे पार्थहतप्रवीरकर्णकथा. ॥ ७१

जनमेजयश्रुतिप्रति वैशंपायनमुखें चि हे गेली. ।

मग सूतमुखें शौनकमुख्यमुनिश्रोत्रमंदिरीं ठेली.' ॥ ७२

श्रीमत्सदाशिवात्मज बाबूजीनायक प्रभु ज्ञानी ।

धैर्य म्हणावें ज्याला शुद्धगुणश्रवणतृप्तसुज्ञानीं. ॥ ७३

दाता वक्ता योद्धा तेजस्वी मानधन असामान्य ।

अंतुळें पितृप्रसादें मंडित देवव्रता-असा मान्य. ॥ ७४

भटांनीं (योद्ध्यांनीं) आपलें भटत्व सोडून देऊन भाटत्व पतकरिलें. वृषारि (कर्णशत्रु, अर्जुन) वृत्रवधमुदितसुरनुतशतमखसम (वृत्रासुराच्या नाशानें आनंद पावलेल्या देवांनीं स्तुति केलेल्या इद्राप्रमाणें) मज (संजयाला) वाटतसे (भासतो). शतक्रतु=ज्यानें शंभर यज्ञ केले आहेत असा, अर्थात् इद्र. शंभर यज्ञ केल्याशिवाय इद्रपद प्राप्त होत नाही, अशी समजूत आहे.

१. सार्थान्वयः—हे (ही) पार्थहतप्रवीरकर्णकथा (अर्जुनानें मारलेल्या वीरश्रेष्ठ कर्णाची वार्ता) संजयवदनेंकरुनि (संजयाच्या मुखानें) संताप घावयाला धृतराष्ट्राच्या कर्णपथा गेली. संजयानें ही हकीकत धृतराष्ट्रास सांगितली, व त्या योगें त्याला दुःख झालें. २. जनमेजयाच्या कानावर. अर्थात् ही कथा वैशंपायनानें जनमेजयास सांगितली. ३. सूतकर्षींनीं शौनकादिक मुनिश्रेष्ठांस निवेदन केली. पर्यायोक्त. ४. शौनकप्रमुख ऋषिजनांच्या कर्णरूपी मदिरांत. रूपकालंकार. ५. राहती झाली. ६. बाबूजी नाईक बाराभतीकर ह्यांच्या पदरीं पंत होते. त्यांच्या वडिलांचें नांव सदाशिव नाईक. ७. उज्ज्वल गुणांच्या श्रवणानें (उज्ज्वल गुण ऐकून) संतुष्ट झालेल्या शहाण्यांनीं ज्याला (बाबूजी नाईकास) धन्य (कृतकृत्य) म्हणावें. ८. करारी स्वभावाचा. ९. कीर्ति हेंच आहे धन ज्याचें, असा. सराफांस मानापेक्षां धनाची योग्यता अधिक वाटते; पण आपल्या आश्रयदात्याला ह्या दुर्गुणाचा लेश देखील शिवला नव्हता, हें दाखविण्यासाठीं पंतांनीं हें विशेषण दिलें आहे. १०. सार्थान्वयः—अंतुळें पितृप्रसादें (वडिलांच्या लोकोत्तर कृपेनें) मंडित (भूषित झालेला) [बाबूजी नाईक] देवव्रता-असा (भीष्माचार्यासारखा) मान्य (योग्य भासला). भीष्माचार्यांचा पिता शतनु याची इच्छा सत्यवती नामक धीवरकन्येशीं विवाह करावा, अशी होती. पण तिला होणाऱ्या पुत्रासच शतनूच्या बाठीमार्गे राज्यपद प्राप्त व्हावें, अशी तिच्या पित्याची अट होती. ती पूर्ण करण्यासाठीं भीष्माचार्यांनीं आजन्म ब्रह्मचर्यव्रतानें राहाण्याचें मान्य केलें, व नंतर शंतनु व सत्यवती यांचा विवाह झाला. तेव्हां शंतनु भीष्माचार्यांवर प्रसन्न झाला व त्यानें त्यांस 'तूं इच्छामरणी होशील' असा

या साधुसंगमुदिरे मुदितश्रीरामसुतमयूर कृती ।

नरनारायणविजयग्रंथ करी व्हावया सुखी सुकृती. ॥

७५

॥ इति श्रीमन्महाभारते कर्णपर्वणि श्रीरामनंदनमयूरेश्वरविरचिते पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीरामचंद्रचरणार्पितमस्तु ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहो जयति ॥

बगठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळगत

२२३४२
अनुक्रम वि: काव्य
कमाल को दि: १२/१५

वर दिला. अशी कथा आहे. (पंतकृत आदिपर्व, अध्याय १३ पदा.) अशा प्रकारे शतमूचा पूर्ण अनुग्रह होऊन भीष्माचार्य इच्छामरणी झाले. बानूजी नाइकांवर त्यांच्या बडिलांचे प्रेम होते, व तेही बडिलांचे 'यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितर स पुत्रः' ह्या न्यायाने सभाराधन करण्यांत तत्पर असत-असा भाव.

१. साध्वान्वयः—या साधुसंगमुदिरे (सज्जन जो बाबुराय त्यांच्या समागमरूप मेथाने) मुदितश्रीरामसुतमयूर (आनंदित झालेला रामचंद्राचा पुत्र मयूर=मोरोपंत, पक्षी मोर) [हा आपण] कृती (सद्गुणयुक्त, भक्तिमान्), सुखी व सुकृती (धन्य) व्हावया नरनारायणविजयग्रंथ (कृष्णार्जुनांचा विजय ज्यांत वणिला आहे असा) [कर्णपर्वरूपी] ग्रंथ करी (रची).

सुभाषित.

खाली दिलेल्या सुभाषिताचा पंतकृत कर्णपर्वाशी कांहीं संबंध नाही. परंतु कर्णाच्या जन्माचें, पराक्रमाचें व पराजयाचें श्लेषयुक्त वर्णन त्यांत असल्यामुळें तें रसिक वाचकांस चमत्कृतिजनक वाटेल, व तें वाचून त्यांस आनंद होईल, असें समजून तें येथें दिलें आहे.—

कन्याप्रसूतस्य धनुःप्रसंगात्
प्रभाविनोऽगाहितवैभवस्य ।
धनंजयाधीनपराभवस्य
शीतस्य कर्णस्य च को विशेषः ? ॥

अर्थः—(दुर्योधनमित्र कर्ण आणि शीत यांचर श्लेष) कर्णांत आणि शीतांत (शीत=थंडी) काय भेद आहे ? दोघांचाही जन्म कन्येपासून (कर्ण हा कुंतीला कौमारावस्थेंत झालेला पुत्र होय, हें प्रसिद्धच आहे; थंडीला आरंभ कन्याराशीपासून होतो); दोघांसही धनुःप्रसंगानें (धनुष्याच्या योगानें, पक्षीं-धनुराशीमुळें) बळ येऊन त्यांचा प्रभाव अतिशयित प्रगट होतो); आणि दोघांचाही पराभव धनंजयाच्या (अर्जुनाच्या, पक्षीं-अग्नीच्या) अधीन !

मोरोपंतकृत कर्णधर्माची परिशिष्टे.

१. अलंकारवैपुल्य.

[पंतांनी आपली कविताकन्यका अनेक सुंदर अलंकारांनी नटविली आहे. अशा बहु-विध अलंकारांचा उल्लेख त्या त्या ठिकाणी मूळ ग्रंथावरील टीपात केलेला आहे. परंतु काहीं ठिकाणी कवितात्मजेला तिच्या प्रेमळ व सहृदय पित्यानें मोठ्या कौतुकानें अगदीं नखशिखान्त भूषविण्याचा प्रयत्न केलेला असून त्यांत त्याला उत्तम प्रकारचें यशही प्राप्त झालें आहे. ह्या आमच्या म्हणण्यास पुष्टि देणारे दोन उतारे पुढें दिले आहेत.]

(अ.) अलंकारांची 'मिसळ' खयंपाकघरांतल्या 'मिसळण्या'सारखी समजावी. 'मिसळ' जशी अर्थालंकाराची असते, तशी शब्दालंकाराचीही असते. आणि जशी शब्दालंकारांची असते, तशी शब्दार्थालंकाराचीही असते. X X X अर्थालंकार व शब्दालंकार याचा कधीं कधीं असा मिलाफ झालेला असतो कीं, त्यांत अमुकच असा अलंकार स्वतंत्र मानितां येत नाही. ही अलंकारांची 'चटणी'. ही 'चटणी' दोन प्रकारची असते—एक 'उघड' व दुसरी 'खुबीची'. X X X कधीं कधीं 'मिसळ' असते आणि 'चटणी'ही असते. ह्या दोहोंचा मिलाफ होतो, त्यास 'पंचामृत' किंवा 'पंचामृती योग' म्हणतात. (अलंकारमीमांसा).

ह्या 'पंचामृती योगा'संबंधानें 'अलंकारगीमासा' ह्या पुस्तकाचे कर्ते पंतभक्त कै० प्रो० राजारामशास्त्री भागवत यांनी ह्या पर्वातील एका गीतीसंबंधीं अलंकारविषयक जी चर्चा केली आहे, ती अशी—

अद्भुतकर्णशरासनघनजनितामितविशुद्धशरधारा ।

तापविती, कांपविती, निर्मिति, तटिनी जपासुमाकारा. ॥ अध्याय २।१७.

पहिल्या अर्धांत 'न' काराचा, 'त' काराचा, 'श' काराचा, 'ध' काराचा, 'र' काराचा अनुप्रास; दुसऱ्या अर्धांत 'तापविती, कांपविती' हें यमक. यास अनुप्रासांची 'चटणी' म्हटल्यास चालेल. पण अनुप्रास व यमक यांची 'मिसळ' आहे. 'तापविती' हा साधारण धर्म जर उपमित समास ठरविण्यास सिद्ध आहे, तर 'कांपविती' 'तटिनी निर्मिति' हे दोन साधारण धर्म रूपक समासही ठरविण्यास सिद्ध आहेत. तेव्हां ही 'खुबीची चटणी' झाली. 'तापविती, कांपविती, निर्मिति' हें 'कारकदीपक' आहे. या तीन धर्मांपैकीं दाहोंचा 'जलधारे'शीं अन्वय असून एकाचा 'शरधारे'शीं आहे. तेव्हां 'खुबीची चटणी' व कारक-दीपक या दोहोंची 'उघड चटणी' आहे. 'जपासुमाकारा तटिनी' ही धर्मलुप्ता उपमा होय; कारण हींत 'ताबड्या' या साधारण धर्माचा लोप झाला आहे. ही कारकदीपकाची आणि लुप्तोपमेची 'उघड चटणी' आहे. 'तटिनी निर्मिति' ही असंबंधीं संबंध लावणारी अति-शयोक्तीही होते. घनांतून चालणाऱ्या 'धारा' 'जपासुमाकारा तटिनी न निर्मिति'; पण या 'कर्णशरासन'रूपी घनांतून चालणाऱ्या "धारा निर्मिति;" म्हणून हा 'घन' खरोखरच

‘अद्भुत.’ अशी ‘अद्भुत’ पदाची सार्थकता झाली, म्हणजे ‘परिकरा’चीही ‘चटणी’ झाली. हें ‘अद्भुत’ पद या घनाचा व्यतिरिक्तपणा ध्वनित करित आहे, म्हणून व्यतिरेकाचा ध्वनीही होतो. ‘शर’ या शब्दापुढें ‘जल’ शब्द अध्याहृत मानला म्हणजे एकदेशविवर्ति रूपक किंवा एकदेशविवर्ति उपमा प्रसंगाप्रमाणें म्हणतां येईल. याप्रमाणें या आर्येंत जशी ‘मिसळ’ आहे, तशी ‘उघड’ व ‘खुबीची’ही उभयविध ‘चटणी’ही आहे, म्हणून हें अति खमंग ‘पंचामृत’ समजावें. यांत कर्णाचा वीररस किंवा पराजित झालेल्या दळाचा भयानक रस अलंकार्य असून, ‘जपासुमाकारा’ हें ‘तांबड्या’ या पदाच्या ऐवजीं पर्यायोक्त आहे. याप्रमाणें अतिखमंग पंचामृतामध्ये जशी अलंकारांची तशी अलंकार्यांचीही सामुग्री भरलेली असते. या ग्रंथात जीं उदाहरणें देण्यांत आलीं आहेत, त्यांच्यापैकीं पुष्कळांमध्ये हा ‘पंचामृती योग’ थोडा विचार केल्यास सहज दृष्टोत्पत्तीस येण्यासारखा आहे. कवीची हातोटी असते, ती ‘पंचामृती योग’ साधण्यांत असते. (अलंकारमीमांसा-पृष्ठें ५९-६०).

(ब.) रा. रा. विद्याधर वामन भिडे, बी ए हे एक नामाकित ग्रंथकार आहेत. त्यांनीं मराठी भाषेंत अनेक उपयुक्त ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यापैकीं ‘अर्थालंकाराचें निरूपण’ ह्या ग्रंथांत ह्या पर्वातील एका गीतीसंबंधानें त्यांनीं अलंकारविषयक जें विवरण केलेलें आहे तें:-

तो शर गरधरवरसा, पविसा, रविसा, स्मरारिसायकसा ।

पार्थभुजांतरिं शिरला वल्मीकामाजि नागनायकसा. ॥ अध्याय ४९।३१

कर्णानें सोडलेला बाण पार्थाच्या छातींत घुसला, मोठा सर्प जसा वारुळात शिरतो तसा. तो बाण सापासारखा, वज्रासारखा, सूर्यासारखा आणि शंकराच्या बाणासारखा होता. ह्या आर्येंत चार शब्दालंकार आणि पाच अर्थालंकार आहेत. (१) शर-गर-धर-वर यांत ‘र’ हें अक्षर मागल्या ‘अ’ ह्या स्वरासह चार वेळां आवृत्त झालें आहे. हा ‘वृत्त्यनु-प्रास’ नामक शब्दालंकार. (२) पविसा-रविसा यात ‘विसा’ ह्या दोन अक्षराची मागल्या ‘अ’ ह्या स्वरासह आवृत्ति झाली आहे. हा ‘छेकानुप्रास’ नामक अलंकार. (३) यकसा-यकसा हें व्यक्षरी यमक मागल्या ‘आ’ ह्या स्वरासह आर्येंच्या दोन्ही अर्धांच्या शेवटीं आलें आहे. हा ‘अत्ययमक’ नामक शब्दालंकार. (४) ‘र’ ह्या व्यंजनाची दहा वेळां एकंदर आर्येंत आवृत्ति.

येणेंप्रमाणें ह्या आर्येंत चार शब्दालंकार आहेत, आता अर्थालंकार किती आहेत तें पाहू. (१) ‘तो शर वारुळात श्रेष्ठ सर्प शिरतो, तसा पार्थाच्या छातींत शिरला’ ही उपमा आहे. (२-५) ‘गरधरवरसा’ ‘पविसा’ ‘रविसा’ ‘स्मरारिसायकसा’ ह्या चार उपमा आहेत.

एकंदर पाच उपमा, हे पांच अर्थालंकार आणि वर सांगितलेले चार शब्दालंकार मिळून नऊ अलंकाराचें येंथें संमेलन झालें आहे. हे सारे नऊ अलंकार परस्परनिरपेक्ष आहेत, म्हणून ही (अलंकारांची)-‘ससृष्टि’ होय. ह्या नऊ अलंकारापैकीं कोणतेही अलंकार नाहीतसे केले, तरी बाकीच्या अलंकाराची कांहीं क्षति होत नाही. (अर्थालंकारांचें निरूपण, पृष्ठें १९५-९६).

२. अपरिचित शब्दांची सूची.

अरवाल १४१२६
 असका २९१२०
 आटणें ४४११३, ४७१५५
 आण ३६१२३; ४११५७
 आव ७१५; ८१४; १२१५
 आवतणें ८१४
 आसविल ३३१४९
 उगळणें २०१२, २९१२९; ४८१५७
 उजरणें २११३२
 उजविणें १११७
 उजळणें ५०१३९
 उलणें ३१४६
 ऊत ३८१२६
 एकसरें १९१२१
 एकामें १९१२१; ३०१६८
 ओपणें ११११९; ४८१२०
 कव १४१६५
 कळ १११५४
 कळिसी ३०१८४
 कंचुक ३१११८ व १९; ४११७५
 काचा ४११८८; ४३१६६
 काचणें ३११३५
 कुडा ३५११२
 केवा ५०१३१
 खचणें १०११८
 खणकें ३११५१
 खपणें ११२
 खळबळ २६११५
 खळें १११५६
 खाच १४१५३

खिजणें ३४१२८; ३५१३०
 खिळणें ११११; १६१४; ३४१२
 खोंचणें ४५१४५
 गमजा ३४११६
 गवसणें ७१६
 गाढी ४९१५८
 घटक ७१२०
 घरटा २८१५७
 घोळसणें १९१५; ३३१३३
 चाचावणें ३९१५
 चार २८१२४
 चावदशी २८१४
 चाला २८१८१
 चिखोल १२१२५
 चुंबणें १६१६
 जंबाळ २८११९
 जितणें २२११४
 जिभली २८१८६
 ज्याला ६१४८
 झगडा ४६१३७
 झडती ३३१४३
 झडपणें ४५१११
 झेला ३५१५६
 झोंबला ६१५६
 टाचें ८११४
 टिकणें २३१४, ४०१३७ व ३८; ४४१५३
 ठकणें २३११०
 ठाकणें ८११०, ४६१२
 ठाय २०१२८
 ठेणें ५०१७२
 तग १६११०, ४२१७२; २८१४८

१. ह्या व पुढील तीन परिशिष्टातील शब्द किंवा शब्दसमुच्चय यांच्या पुढील पहिला अंक अध्याय व दुसरा अंक गीति यांचा दर्शक आहे.

तगणें ६११५; २८१२९
 तण ८१३
 तासणें ३६१३४, ४०१७
 थारणें २११७
 थिता ५११, २११३७
 थिरणें ३६१४५
 दडविणें ३४१३
 दपटणें ६१७२
 दळप १२११६
 दाहन ४११५१
 दापणें ३०१७७
 दिवटी ४४१४४
 धजणें ३४११७
 घाकणें १४१६
 घाटी ४५११७
 घाणें २११२९
 घांडोळा ४२१६६
 घोपणें ४५१८
 नकशा ४९१८१
 नटणें १२१२१
 निकर १४१३८; ३८१४५
 निखळ ४०१६०
 निपट ८१२; ३०१७०
 निपटणें ४९१११
 निवटणें २८१७६, ४४१४४
 निवडणें २८१३१
 न्यहारी १११३४
 पहुडणें ३९१४ व ४४
 पायतण ८१३
 पावणें १९११९, ३९१५६
 पाळा ३१११०
 पिटणें ३६१५ व ११, ४५१३६ व ३७
 पिसा १९१२९
 पुसणें ४२१४० व ७३

पेटे ३८१३५ व ५२
 प्रार्थणें २६१३१
 फटकाळ ३४१२९; ३९१४०; ४०१३९; ४११९०
 फळी १४१९
 बधणें २९१२९
 बा ३९१२६
 बाहणें २२११३ व १९
 बिरुद ४५११४
 बोभाणें ३९१३५
 भागणें ७१२३
 भाळणें २७१५१
 भी २६१३२; ३९१४९
 मेडसावणें २९१३३
 में ४७१३३
 मेंडा ३०१२७
 मथणें ४५१४०
 मातणें २८१६५
 मेढी १११५६
 रिघ १४११३, ३९११८
 रिचविणें ३११२५
 रू ४७१९
 लगदा २११२१
 लगा १११६९
 लटकें २३१३
 लटिकें २३१४
 लाहणें ३४१२६
 लेखणें २१११
 लेखा २९१३२
 लोल १४१४२
 वतन ४०१४३
 वरचील १२११९, ४०१२; ४३१८५
 वहिलें २७१५५
 वळणें ३०१८०; ४०१६९
 वारणें १६११; १७१२३

विरणें २८१४७
 विलाप २७१५१
 वीट २८११२
 वेघणें ४९११९ व ३९
 वेणा ३७११४
 सगडी २५१२३
 सजणें १४१४०; ३०१६१
 सपक ४३१८
 सरणी ७१२५, ३९१२८
 सरी २७११३; ४१११७
 सिपणें २९११५
 सुघड २११२५
 सुजणें २११३५
 सुणा ३८११६
 सू ४११७४
 हटकणें ३४११७
 हिंपुट ४११६५
 हुडा ३९१४
 हुमणी ४३१७९
 हेळसणें २८१४२
 होकरणें ४९१६८

३. भाषणसांप्रदायांची सूचि.

अधर चावणें २१११३
 अखदान देणें २२१६
 आडात दोर कापणें ४०१५२
 आश्वासन करणें २८१७२
 आश्वासन देणें ३९१४२
 आगावर काटा येणें १८११
 आंधळ्याची काठी सांडणें १११५ व ३०;
 ४३१७०
 उणें पडणें २९१३४
 उतराई होणें ४९१६७
 ओटींत घालणें ४५१२५
 ओठें नाचणें २५११८

कर चोळणें १९१२५; २१११३; ४७११४ व २०
 कळस गांठणें ४९१५१
 काजळ लावणें ३८१६२
 कामास येणें ३८१३१; ४४११८
 काटा काढणें ४११५; ८१५; ४७११७
 काटा(आंगावर) येणें १८११
 कांस घालणें ४११७६
 कांसेला लागणें ७१२३
 काळजाला घरे पडणें ४२१४८
 केंसाला ढका लागणें ५०१३
 कौशल्य जाणणें २०१४०
 खोडी मोडणें २३१८
 गट करणें ३३१२१; ३९१४०
 गळा दाटणें ५०१६
 गोडवे गाणें ४२१४२
 घाला घालणें १४१६३
 घांसाघांस करणें ४०१६३
 चणे चारणें ३९११
 चिरडी खाणें १२१९
 छू म्हणणें ३७११९
 जिभली फिरणें ४५१४२
 झडती देणें २३१४३
 टाळा देणें ३४१२९; ४०१३९
 डाव धरणें २५१२४
 डावें घालणें १०१८
 डोळे आरक्त करणें २१११३
 ताक फुंकणें ४११३१
 तोंडचें पाणी पळणें ३५१२५, ४९१५८
 तोंडांत बोटें घालणें ३९१११; ४९१७४
 थरथर कापणें ३८१५५
 दांत करकरां चावणें १७१२५; १९१२५
 नखरा करणें १२११०
 नवस करणें ४६१५९
 नवसाला पावणें ३७१३६
 नवीन जखम करणें ४६१५६

पगडा पाडणें २७।२४
 पदर पसरणें २१।३
 पदरीं घेणें ४५।२९
 पक्तिभेद करणें ३०।६९
 पाळल मागें न टाकणें ३९।५३
 पाठ अर्पणें ३१।३०
 पाठ दाखविणें ४४।४८
 पाठ न देणें ४६।६५
 पाठीं लागणें ३७।१९
 पाण्यांत पाहाणें ४०।१४
 पाय धरणें ४३।९
 पूज्य पडणें ४२।४४
 पोटचें पाणी न हालणें ३९।४५
 पोट्यांत भय धरणें ६।५३
 फळी फोडणें ३०।४३
 फुगडी घालणें ३३।३
 बिरुद सत्य करणें ४५।१४
 मुखकांति हिरवी-पिंपळी होणें १६।७
 मृषा न करणें ४२।७४
 रडी खाणें १२।९
 राख करणें ४५।२०
 लगट करणें ३३।२१
 वाद सागणें २४।१८
 वैर उगविणें ४७।६०
 शल्य काढणें ३७।२१, ४६।१; ५०।६६
 सपाट करणें ३५।२६
 साधून देणें ६।७
 सित दंत दाखविणें ५०।२३
 सितेची साल काढणें ३८।६५
 हनु धरणें ४८।२६
 हात चोळणें ५०।४५
 हात देणें ४७।७, ४८।३५; ४९।७४
 हातास येणें २२।३
 हावेस भरणें ४५।३४

४. सश्लेष शब्दांची सूचि.

उड्डप ७।२२
 कर ११।५३; ४७।७
 गुण ४९।३४
 चपला ४७।८
 जीवन १४।२२, ३४।३८, ३८।३४, ४३।८०;
 ४४।५०
 तम ४२।८, ५०।३३
 तरणी ७।२२, ३२।३०
 दान ३८।३४
 दुरुदित ४५।४३
 धनंजय ८।३; १७।१९; २४।१६; २६।२६
 धर्म ३५।६२
 नकुळ १४।३६
 नर २।८
 पक्ष ६।१५
 पूज्य ४२।४४
 प्रताप १।१
 प्रार्थिणें २६।३१
 भीम ८।२९
 महल ४६।६
 मार्गण ११।३५; ३०।५३
 मित्र ४५।४३
 मंत्री ४९।३२
 योग ११।२३, ४७।६१
 वंशज २४।१७
 वाहिनी २१।९; ३२।२३, ३३।४४, व३४।३८
 शकुनी १५।१४
 शर ८।१७, २४।१६
 शुभ २६।६
 शोभा ४६।६
 स्थैर्य ४६।६
 हरि २।७

५. काव्यरचनेतील चालढकल.

१. अग्राह्य समास—

क्रिया-बेव्या ४१।१९

गुरु-पाय २७।४४

धेनु-कल्प ३०।७७

शर-भाते १७।१७

शाप-साप ३०।८८

सुकृति-सेले २९।३२

२. विसंधि—

कर्ण-अर्यमा १४।५७

क्रोध-अहि २९।३२

तेज-ओक ३२।९

त्रिपुरदहन-इतिहास २१।४५

भट-आमलक ३९।३०

महा-उग्र ९।२३

यश-तोय २१।७

शर-अहि १६।१५

३. शब्दांची ओढाताण—

असिला=असला ३६।३१

उर्वा=उरवी ८।१५

गुरू=गुरु २९।२

चिखोल=चिखल १२।१५

परिक्षा=परीक्षा ४०।३

पर्तावे=परतावे २८।६

पर्वा=परवा २९।३१, ३८।२१

भील=भिईल ३३।१७

शतशा=शतशः ३३।५

सिमा=सीमा ३६।१०

हिंसा=हिंससा ४१।४९

ह्याशिवाय आणखी पुढील दोषही आढळतात—

१ अनुस्वारव्यत्ययदोष ४७।२९

२. पुढे जोडाक्षर असून मागील अक्षर दीर्घ झालेले नाही ६।७

३. 'छ' अक्षराचा 'च्छ' ह्या जोडाक्षराप्रमाणे उपयोग ३५।५३

४. यतिभंग ४१।३३ उत्तरार्ध व ५३ पूर्वार्ध.

तसेच ऱ्हस्व अक्षरास्तव दीर्घ व दीर्घ अक्षरास्तव ऱ्हस्व अक्षराची योजना, 'झ' च्या ठिकाणी 'ज', व 'ठ'च्या ठिकाणी 'ट'—असे इतरही दोष क्वचित् आढळतात.

६. अधिक टीपा, शुद्धाशुद्ध वगैरे.

अध्याय	गीति	टीपा	पृष्ठांक
३	१०	जयाचा लोभी=आपणास जय मिळावा अशी इच्छा करणारा.	१८
”	३५	‘नागायुतवल’ असा एक शब्द पाहिजे.	२३
”	३८	भीमभुजाहिपति=भीमबाहुरूप तर्पराज-असा अर्थ करणें चांगलें.	२४
५	१	थितें=व्यर्थ-असा अर्थ आहे. त्याचा स्त्रीकार करावा म्हणजे गीत्यर्थाचा अर्थ सरळ लागतो.	२९
६	१३	भगवती=संधारूप भगवती. (मूळातील टीप रद्द)	३६
८	३२	टीप १६. ‘उपमान व शब्द’ बद्दल ‘उपमान व शाब्द’ असें पाहिजे.	६५
९	१०	तनुहुनीं=देहापासून, शरीरावरून	६७
१०	११	कळा=कला, अश. ह्या युद्धाचा सोळावा भाग देखील इतर युद्धांत आढळणार नाही. ह्या युद्धाशी तुलना केली असता रुपयांत एक आणा देखील त्या इतर युद्धांचें महत्त्व नाही-असा भावार्थ.	७४
११	४२	‘आपाक्तेयातें’ बद्दल ‘अपाक्तेयातें’ असें पाहिजे.	८४
”	४६	टीप ९ ‘तें=द्विजा’ बद्दल ‘तें=द्विजाचें’ असें पाहिजे.	८५
१४	१२	‘भद्र’ बद्दल ‘मद्र’ असें पाहिजे.	१०५
”	२७	‘कृष्णोरग’ बद्दल ‘कृष्णोरग’ असें पाहिजे.	१०८
१९	१७	‘आधी’ बद्दल ‘आधीं’ असें पाहिजे.	१३५
२२	९	साधु=सुरक्षित (?)	१५८
२८	२७	बलिपुष्ट=उष्टें खाऊन माजलेला (गीति १८, ६५ व ७४ पहा.) बलि=उष्टें-असाही अर्थ आहे.	२०२
”	३१	वर्ण=जाती-असा अर्थ इष्ट आहे. कारण ‘वर्णें समचि’ ह्या शब्दांनीं कावळा व हंस यांचा रंग एकच आहे, असें समजावें लागतें पण तें योग्य नाही. हंस शुभ्रवर्ण असतो, कावळा काळा असतो. कमळ व पळसाचें फूल हीं फुलेंच, म्हणून तीं एकाच जातीचीं, तसेंच हंस व कावळा हे पक्षी म्हणून ते देखील एकाच जातीचे.	२०३
”	५३	‘काकखगा’ बद्दल ‘काकखगा!’ असें पाहिजे.	२०७
”	५५	उत्तरार्ध-‘टाकुनि दे सर्व संशय-मळाला’ असा पाठभेद आहे, तोच ज्यास्त स्वाभाविक वाटतो.	”
३०	२	टीप १३ वाट (=मार्ग) हा संस्कृत शब्द आहे. (ह्या टीपेंतील शेवटचें वाक्य रद्द समजावें).	२२०
”	१०	‘ज्याचें’ बद्दल ‘ज्याचें’ असें पाहिजे.	२२१

अध्याय	गीति	टीपा	पृष्ठांक
३०	३२	'भीमदहन' बद्दल 'भीमदहन' असे पाहिजे.	२२५
"	७१	असेच वर्णन पुढे अध्याय ३८ गीति ४५ मध्ये आहे.	२३०
३१	२८	'हरि हरिने' असा मूळपाठ आहे. पारिजातवृक्ष इद्राच्या नंदनवनांतून कृष्ण घेऊन जात असता कृष्ण व इंद्र यांच्यामध्ये झालेल्या युद्धांत कृष्णाने इंद्रास पिटाकून लाविले होते.	२३८
३२	२	ह्या गीतीच्या शेवटी पूर्णविराम पाहिजे.	२४४
"	४	ह्या गीतीच्या आरंभी अवतरणचिन्ह पाहिजे.	"
३३	५६	टीप १८ 'घोडे' हा शब्द गाळावा.	२६०
३६	५०	'मदेमारी' बद्दल 'मदेभारी' असे पाहिजे.	२८७
३७	२३	टीप १५ 'पाषंड' बद्दल 'पाषड' असे पाहिजे.	२९१
"	३८	पूर्वार्ध—तात्पर्य—अशा रीतीने कृष्णाने कौतुकाने भक्तीचा अद्भुत पराक्रम वर्णिला. उत्तरार्ध—तात्पर्य—स्वजन म्हणजे आप्त मनुष्य मनामध्ये दयाळू असतो; केवळ वरून मात्र, आपल्या नातेवाईकांचे चागले हित व्हावे म्हणून निष्ठुरपणा दाखवितो. येथे पूर्वार्धात प्रस्तुताचे म्हणजे युद्धप्रसंगाचे वर्णन आहे. उत्तरार्धाच्या आरंभी 'की' हे अव्यय आहे, व पुढील विधान सामान्य असून अप्रस्तुत स्वरूपाचे आहे. या पद्यरचनेवरून येथे अर्थांतरन्यास अलंकार उघड दिसून येतो. पण त्यास जरूर असलेला प्रस्तुताप्रस्तुतांतील विशेष सामान्य सवध येथे दिसून येत नाही. असा संबंध कोणी विद्वान् दाखवून देईल काय ? (मयूरमंडळ-चर्चा).	२९४
"	"	की (कारण) स्वजन निष्ठुर [तरी] वरि (वरवर) मात्र [असतो. वस्तुतः] तो साधुगत्वर्थ मनीं सकरुण [च] असतो—असा अन्वय केला तरी चालेल. रा० पराडकरांच्या प्रतीत 'स्वजनमनी' असा पाठ आहे.	२९४
४०	८	ह्या गीतीच्या शेवटी पूर्णविराम पाहिजे.	३२०
"	२१	'शरसमूहाने पीठ केले' हा प्रयोग बरोबर दिसत नाही शिवाय तो पिष्ट केला, यापेक्षा त्याचे पीठ केले असेच म्हणण्याचा प्रघात आहे, (मयूरमंडळ-चर्चा).	३२२
४१	१९	टीप १० अविवेके=अविचाराने. (मूळांतील टीप १० च्या ठिकाणी ११ पाहिजे व टीपेचा अंक ११ हा गाळावयास पाहिजे.)	३३४
"	२१	ह्या संबधीं भगवद्गीता, अध्याय ४ श्लोक १६।१७ पहा.	३३५
"	३६	पूर्वार्ध—जो सत्याचा वक्ता, तो साधु चि होय—असा अन्वय करणे बरे.	३३८
४१	८२	उत्तरार्ध-दाखविती, म्हणती-यांचा कर्ता पुढील पद्यांतील 'कवि'.	३४५

अध्याय	गीति	टीपा	पृष्ठांक
४१	८३	टीप १ 'तं खंड्यन्ति' बद्दल 'त खंडयन्ति' असे पाहिजे.	३४६
"	८६	आणिखी=आणिक+ही-याचें हें रूप बनलेलें दिसतें.	"
"	८९	टीप ४ 'देशस्थ ब्राह्मण' बद्दल 'देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण' असे पाहिजे.	३४७
४१	९०	'एकदा व्रत घेतलें म्हणजे तदनुरूप वर्तन शहाण्यानें अवश्य केलें पाहिजे', असा अभिप्राय असलेली ही आर्या यथे योग्य दिसत नाही प्रस्तुत प्रसंगीं 'माझ्या धनुष्याचा धिकार करणारास मी मारीन' असे व्रत अर्जुनानें केलें होतें व तदनुरूप तो धर्मास मारावयास तयार झाला होता. त्यास असा उपदेश करणें प्राप्त होतें कीं, प्रसंगविशेषीं गुरुजनांचा अतिक्रम टाळण्यासाठीं लहानानें आपल्या व्रताची उपेक्षा करावी, पण प्रस्तुत आर्येंत कृष्ण व्रतपालनाचीच शिफारस करित आहे साधावयाचें एक व बोलावयाचें दुसरेंच असा विसंवाद यथे झाला आहे. करिता ह्या आर्येंस यथे स्थान योग्य दिसत नाही.' (मयूरमंडळ-चर्चा)	३४७
"	९१	मनुस्मृतीतही अशाच प्रकारचें वचन आहे—कामिनीषु विवाहेषु गवा भक्ष्ये तथेन्धने । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥ (अध्याय ८।१।१२) म्हणजे—स्त्रियाच्या बाबतींत (पुष्कळ स्त्रिया असता तूच मला अधिक प्रिय आहेस असें प्रत्येकीला सागणें), विवाहादिकांत, गाई वगैरे पशूंचें चान्यानें रक्षण करण्यांत, अग्निहोत्राला सर्पण पुरविण्यांत आणि ब्राह्मणाच्या रक्षणांत खोटी शपथ वाहिल्यास दोष होत नाही (मागे गीति ४१ पहा).	"
४२	९३	अर्थसादृश्य—आपुली तहानभूक नेणे । तान्हया निकें तेंचि माउलीस करणें । तैसे अनुसरले मज प्राणें । त्याचें सर्व मी करीं ॥ (ज्ञानेश्वरी, अध्याय ९।३४०).	३५१
"	९६	कल्पनासादृश्यः—रूपसा उदयलें कुष्ट । संभावितां कुटीचें बोट । त्या लाजा प्राणसकट । होय जैसें. ॥ (ज्ञानेश्वरी, १६।१७८).	३५२
४३	५०	शर्करारस=काकवी, राव वगैरे.	३७०
"	५७	टीप २ च्या पुढें—चक्र आणि धनुसू यांपैकीं फक्त धनुसू ह्या एकट्याच पदास 'सत्' हें विशेषण लाविलेलें योग्य दिसत नाही.	३७१
"	६०	उगवता (नवा) सविता, म्हणजे वर्धमान तेजाचा सूर्य कृष्णानें आपल्या मित्राचे प्रताप वर्णन करून त्याचा प्रतापसूर्य उत्तरोत्तर अधिक ताप देणारा होईल, असें सुचविलें आहे.	"

अध्याय	गीति	टीपा	पृष्ठांक
४३	७०	भीम हा अंध व धर्म हा त्याची काठी-असें समजणें प्रस्तुत स्थळीं इष्ट दिसतें.	३७३
"	८०	'निजर्विन' बद्दल 'निर्जीवन' असें पाहिजे.	३७४
"	८१	नीच मत्कृतिला अतुला न म्हणोत [पण] देव [व] सत्कवि [मत्कृतिला] गातील-असा अन्वय. नीच लोक माझ्या पराक्रमाचें वर्णन न करोत, पण माझ्या पराक्रमाची प्रशंसा सज्जन व देव करितीलच-असा भाव.	"
४३	८३	टीप २३ च्या पुढें-आतां अर्जुनासह कृष्ण यावा म्हणजे माझा शोक दूर होईल-असा अर्थ.	३७५
"	८७	तद्बनुरव-ह्या समासांत धनु असा उकारान्त शब्द घेणें भाग आहे. मूळ संस्कृत शब्द 'धनुस्' असा आहे	३७५
४३	८९	गणितो-हा शब्द 'गणि तो' असा व्यस्त घेतला तरी चालेल.	"
४४	५	जीवन्मृतवीरवरचमू=जीवंत आणि मेलेले अशा दोन्ही प्रकारचे मोठमोठे वीर आणि सैन्य.	३७७
"	६	माम्याला ह्या प्रयोगावरून मोरोपंतकालीं 'माम्या' सारखीं तालुप्रवण संबोधनें ('य' कारविशिष्ट) ग्राम्य मानलीं जात नसत, असें दिसतें.	"
"	१०	दवानळ=दव+अनळ=अरण्य+अग्नि=वणवा-अशीं पदें पाहून अर्थ केल्यास 'अनळ' शब्दाचें आगांतुकत्व टाळता येतें. दव=अरण्य-असाही अर्थ आहे, तोच येथें घ्यावा.	"
"	२६	लटके=लुळे, शक्तिहीन-असा अर्थ केला तरी चालेल.	३८०
"	२८	'धैर्याची' बद्दल 'धैर्याची' असें पाहिजे.	"
"	२७	पूर्वार्ध-ह्याच्या मागील व पुढील अर्धांत शक्य अर्जुनाचेंच वर्णन करित आहे. तेव्हा कर्णाच्या नांवाच्या उल्लेखाच्या अभावीं येथील धैर्य अर्जुनाचेंच होय, असें वाटणें साहाजिक आहे. पण मूळातील 'ता धृतिं कुरु राधेय' ह्या वचनावरून तें धैर्य कर्णाचेंच समजलें पाहिजे.	३८०
"	४३	गळान्चि पडले=जणुं काय त्यानीं गळच घातली.	३८२
"	५०	ह्या गीतींत व्यतिरेक अलंकार साधला आहे.	३८३
"	५२	'चिरभ्रम या पदाचा अर्थ 'मरण' असा येथें विवक्षित आहे, पण हा अर्थ ह्या पदांतून निघणें शक्य दिसत नाही मरणामध्यें सर्व हालचालींचा अभाव असतो व भ्रमाच्या अर्थांतून हालचाल ही कल्पना गाळणें शक्य नाही'. (मयूर-मडळ-चर्चा).	"
"	५५	गमति गर्जे काय पद्म तुडवीले-येथें उत्प्रेक्षा असून तद्दो-	"

अध्याय	गीति	टीपा	पृष्ठांक
		धक पदें गमति [व] काय अशीं दोन आहेत. पण यातील एक निरर्थक समजलें पाहिजे.	३८४
४४	५९	उत्तरार्ध-येथें सात्यकीवर कलभा व शलभा अशीं दोन रूपकें केलेली आहेत.	"
"	६२	हुतचि करील-असा अन्वय केला तरी चालेल.	३८५
४५	८	'धोपना' बदल 'धोपला' असें पाहिजे.	३८७
४५	२१	कोण्ही ही-येथें 'ही' हें पद स्वतंत्र असल्यामुळें 'कोण्ही'च्या जागी 'कोणी' असा पाठ असावयास पाहिजे होता	३८९
"	२५	काळाच्या ओटींत घातलें-येथें ओटी हा शब्द पुरुषाच्या नेसण्याच्या भागाला लाविला आहे आपण तो स्त्रीसंबंधीच वापरितों. यावरून शंका येते की, 'काळाच्या'चे स्थानी 'काळीच्या' असा पाठ असेल काय ? (मयूरमंडळचर्चा) [मयूरमंडळाच्या चालकानीं पंतलिखित पोथीवरून रा० पराडकर यांनीं छापलेली प्रत आधारभूत समजून चर्चा केलेली आहे असें असतां पाठशुद्धीविषयीं त्यांनीं शका प्रदर्शित करण्याचें कारण दिसत नाही.]	३९०
"	३३	टीप १६ मधील 'अकारेणैव' बदल 'आकारेणैव' असें पाहिजे.	३९१
४६	११	ईशाने=ईश+ने (तृतीयेचा प्रत्यय) किंवा ईशान+एं (तृतीयेचा प्रत्यय)-ह्यांपैकी कोणताही मूळ शब्द समजावा.	३९७
४६	१६	'भीष्माच्या लोकातें' म्हणजे भीष्म हा एक वसु असल्यानें, 'वसूंच्या लोकातें'-असा अर्थ येथील विवक्षित लोक 'वसूंचा लोक' अशाच अर्थानें प्रसिद्ध आहे. त्याला भीष्माच्या नांवावर मोडणें योग्य नाही. त्यामुळें येथील 'भीष्माचा लोक' हा शब्दयोग अनुचित दिसतो. मूळ भारतांतही 'वसूंना समलोकत्व' असें आहे' (मयूरमंडळ-चर्चा). [अष्टवसूंचीं नावें पुढीलप्रमाणें आढळतात -धर, ध्रुव, सोम, आप् किंवा विष्णु, अनिल, अनल, प्रत्युष आणि विभावसु. किंवा-द्रोण, प्राण, ध्रुव, अर्क, अग्नि, दोष, वसु व विभावसु. ह्यांत भीष्माचें नाव नाही, पण द्रोण असें एक नांव आहे. तेव्हा हा मंडळाच्या सभासदांच्या समजुतीचा घोंटाळा दिसतो.]	३९८
"	१७	'देव कृष्णार्जुन शत्रुसंहार कसा करितात हें पहाण्याकरिता अत्यंत उत्कंठित झाले होते, जसे चातक मेघाना पहाण्यास उत्कंठित होतात तसे. ही उपमा फारच एकदेशी दिसते उपमानामध्यें चातकाचें प्राणधारणच मेघांवर अवलंबून आहे, तर उपमेयामध्यें केवळ चार घटकांची मौज कृष्णार्जुनांना	

अध्याय	गीति	टीपा	को	पृष्ठांक
--------	------	------	----	----------

४६	२७	पाहून लाभणारी आहे. अर्थात् ही उपमा अयोग्य दिसते. (मयूरमंडळ-चर्चा).		३९८
"	६१	'मीं निजभुजतेजे वृषा भस्म करीन' हें कृष्णाचें वचन आहे कृष्ण कर्णाला कसा जाळणार ? तेजानें, तेज कशाचें ? शस्त्रधारण न करण्याची प्रतिज्ञा असल्यानें, कृष्ण शस्त्र वापरणार नाही हें सिद्ध आहे; करिता येथें तेजशब्दानें प्रत्यक्ष तेज न घेतां भुजावर म्हणजे भुजवलावर तेजाचा आरोप करणें भाग आहे. म्हणून निजभुजतेज म्हणजे आपल्या बाहूची शक्ति हाच कोणी अग्नि त्यानें. (मयूरमंडळ-चर्चा).		३९९
"	६२	तयात=(त्याच्या) मनात.		४०६
"	६२	'पार्थाचा' बदल 'पार्थाचा' असें पाहिजे.		"
"	६८	टीप ८ च्या शेवटीं पडलेला 'यांसारखे' हा शब्द गाळावा		४०७
४७	१	सगरीं-निवातकवच इत्यादिकांबरोबर झालेल्या युद्धांत.		४०८
"	२	उत्तरार्ध-हें अवतरण समजावें. उत्तरार्धातील भाषण बोलून अर्जुन हासला-असा भाव.		"
४७	१३	'अर्थ-मेघ आकाशाला व्यापून घन म्हणजे गंभीर अशी गर्जना करते झाले त्यांनीं आधारही घनच म्हणजे निबिड पाडिला. ते धीरांचे अग्रणी अर्जुनादिक याच्यावर विजाप्रमाणें जलधारांची वृष्टि मेघांनीं केली; पण त्यांना ते कप देऊं शकले नाहीत (३) सदर्भाच्या दृष्टीनें (पुढील कथाप्रसंगाशीं) हा आर्थेचा अर्थ नीट जमत नाही; व सदर्भाशीं जुळणारा चागला अर्थ शब्दातून निघत नाही तेव्हा कोणास तसा चागला अर्थ सुचल्यास त्यांनीं तो कृपा करून कळवावा. (४) शंपापरि यात 'शपा' असें रूप पाहिजे, तरच तें सामान्यरूप होईल'. (मयूरमंडळ-चर्चा) [आम्ही स्वीकारिलेला व रा० पराडकर यांच्या प्रतीतील पाठ एकच आहे परंतु मयूरमंडळानें 'शपापरि'='शपापरि' असा पाठ कल्पिला आहे.]		४११
"	४६	कांपवी=(१) भयामुळें कंपायमान करी, व (२) पसंती दर्शविण्याकरितां मान डोलवावयास लावी-अशा दोन्ही अर्थी हा शब्द येथें योजिलेला आहे.		४१६
४७	४९	उत्तरार्ध-शंकर इतराहून भयंकर असेल, पण अर्जुनाहून तो भयंकर कसला असणार ? खात्रीनें असणार नाही-असा भाव.		४१७
"	५२	कर्णवधार्थे=कर्णाच्या वधाच्या उद्देशानें-हा अर्थ सोपा व सरळ दिसतो.		"
"	६३	भव्य=सुखकारक.		४१९
	४१	मो० म० क०		

अध्याय	गीति	टीपा	पृष्ठांक
४७	७१	'कपटयुद्धे' येथे कर्णानें बाणानें नेम धरल्यावर शल्यानें त्यास फिरून चागला नेम धरण्यास सांगितले. तदनुसार कर्णानें पुनः नेम धरला असता तरी त्यांत कपटाचा मुळींच संबध आला नसता. असें असताना प्रस्तुत पंक्तीत कर्ण अशा रीतीनें फिरून नेम धरण्यास कपटयुद्ध म्हणतो. मूळांतही असेंच म्हटले आहे. येथे कपटशब्दाचा निर्वाह कसा करावा? (मयूरमंडळ-चर्चा).	४२१
"	७४	येथे 'चाकाते' असें अनेकवचन आहे मूळात एकाच चाकाचा उल्लेख आहे. पंतांनीं पुढें एकवचनीच शब्द योजिला आहे (अध्याय ४८ गीति ५६।५७ व ६० पहा).	"
"	७५	उत्तरार्ध-अर्जुनाच्या कंठासारखें स्थान कृष्णासारख्या प्रिय मित्राच्या हातालाच आलिंगिता येईल शत्रु कितीही कुशल असला तरी त्याला तेथे स्पर्श करिता यावयाचा नाही-असा सरळ अर्थ.	"
"	७६	उत्तरार्ध-समूळ=निःशेष, पूर्णपणे.	४२२
"	७७	उत्तरार्ध-शनीचा दृष्टिपात अत्यंत तीव्र असें म्हणतात, पण त्याची तीव्रता कर्णाच्या बाणापेक्षां कमीच-असा अर्थ प्रतीपालंकार.	"
"	७८	'दिव्यमणिकनकरचित' म्हणजे तेजस्वी रत्नांनीं युक्त व सुवर्ण मधूनमधून ज्यात बसविलें आहे असें हें किरीटाचें वर्णन आहे. किरीट सोन्याचें केलेलें असतें, तें सोन्यानें खचित नसतें. अर्थात् येथील विधान वस्तुविरोधी आहे. करितां दिव्यकनक मणिकरचित किंवा दिव्यमणी कनकरचित असा पाठ असेल काय? (मयूर-मंडळ-चर्चा).	"
४८	४	उत्तरार्ध-माझ्या विषामीमध्ये सापडला असतांना इंद्राहून बलवान् वीर सुद्धा जळून जाईल. मग अर्जुन हा तर मनुष्यच, अर्थात् इंद्राहून कमी, म्हणून तो खासच जळून जाईल-असा भावार्थ.	४२३
"	७	पूर्वार्ध-शत मारील चि, रणीं न भागे हा-असा अन्वय केला तरी चालेल.	४२४
"	४३	उत्तरार्ध-'पावोत मनीं जनीं अरि त्रास' म्हणजे शत्रु मनात तर घाबरोतच, पण लोकांतही त्याचा भिन्नेपणा प्रकट होवो-असा अर्थ त्रास=भय, भीति.	४३१
"	४९	बहु युक्ति-असे निराळे शब्द पाहिजेत. 'बहु' हें 'लाघवा'चें विशेषण समजावें.	४३२
"	५२	येथे कर्ण व कृष्ण यांच्या नामनिर्देशात 'राधा' ह्या शब्दाची	

अध्याय	गीति	टीपा	पृष्ठांक
		योजना का केली? अशा ह्या युद्धाच्या प्रसंगीं स्त्रीजनाचा उल्लेख अर्थगौरवाची हानि करितो.	४३२
४८	५३	'सभ्यासी' हें पद सहेतुक आहे. तूं सभ्य असल्यामुळें तुझ्याशीं लढून दुष्टाला जय कसा मिळेल? अर्थात् मिळणार नाही-हा भाव. दुर्योधनकर्णादि असभ्य होते, हें पंतानीं येथें ध्वनित केलें आहे	४३३
"	५६	नकाचें=कोणत्याही सामान्य नकाचें-असा अर्थ घेतला तरी चालेल.	"
"	६१	उत्तरार्ध-तें=पृथ्वीनें चाक गिळणें.	४३४
४९	१०	'येथें कर्णास दोष देण्यात येत आहे, तो एका पोराला पुष्कळ पुरुष घसरून मारीत असतां त्यांचें निवारण न करणें' अशा कृत्याबद्दल. पण हें विधान फारच कोतें आहे. अभिमन्यूला साक्षात् मारणारांमध्येच कर्ण एक होता करितां अन्याय्य कर्माचें अनिवारण नव्हे, तर त्याचें स्वतः आचरण हाच दोष कर्णावर येऊन पडतो. (मयूरमंडळ-चर्चा).	४३८
"	१२	'बळ होतें सत्याचें, खळ हो । तुमचा न चालिला गर्व' ॥ येथें 'चालिला'-चे ठिकाणीं 'चालेल' या अर्थाची विवक्षा दिसते. ती विवक्षा 'चालिला' या भूतकालीन रूपानें कशी पूर्ण होणार? याचें उत्तर ज्ञान्यांनीं द्यावें, आह्मी साभार स्वीकारूं.' (मयूरमंडळ-चर्चा).	"
"	२०	आपण 'वैराचें मूळ' किंवा 'वैराचें बीज' असें म्हणतो. पंतानीं 'वैराचा वृक्ष' असें म्हणून 'वैराचा विस्तार' दर्शविला आहे.	४४०
"	२१	'ज्वालामाली' हें देहाचें विशेषण समजणें इष्ट आहे, कारण मूळांत तसेंच वर्णन आहे.	"
"	२२	'त्यावरि' हें कालवाचक क्रियाविशेषण न घेतां तो=अर्जुन, त्याच्यावर-असा अर्थ करावा.	"
"	२४	उत्तरार्ध-'लोक अंधतमसा झाला=लोकांना अंधतमत्व देऊन त्यानंतर 'सा' म्हणजे 'सारखा' या प्रत्ययानें पूर्वीच्या तम-भावांत कमीपणा दाखविला आहे.' (मयूरमंडळ-चर्चा)	"
"	३२	येथें 'मंत्री' ह्या पदावर श्लेष आहे. मंत्री=मांत्रिक, मंत्राच्या योगानें सापाचें विष उतरविणारा; (पक्षी) राजास हितोपदेश करणारा प्रधान, सल्लागार.	४४२
"	३८	गतमोह पार्थ भासता झाला-असा अन्वय. भासता=प्रकाशित, देदीप्यमान.	४४४

अध्याय	गीति	टीपा	पृष्ठांक
४९	४६	टीप ६ यांतील 'कर्णावधार्थ' बद्दल 'कर्णवधार्थ' असें पाहिजे.	४४५
"	६०	भग्नर्थे=नादुरुस्त झालेल्या रथांतून, रथाची मोडतोड झाली होती, तरी तशा रथातून. भग्न=अगदीं मोडलेला, बेकाम-असा अर्थ घेणे इष्ट नाही.	४४८
"	"	'तो स्वमुखें कर्णान्तवृत्त सागे' असें पंतांनीं म्हटलें आहे, पण त्याच्या तोंडचे शब्द दिलेले नाहीत, म्हणून स्वमुखें=आपल्या चर्येनें-असा अर्थ घेणे बरें शल्याचें उतरलेलें तोंड पाहातांच कर्ण रणांत पडला; असा तर्क दुर्योधनानें केला, हा इत्यर्थ.	"
५०	५८	'आठवुनी' बद्दल 'आठवुनीं' असें पंतांच्या लेखनपद्धतीस अनुसरून पाहिजे.	४६३
५०	७५	टीप १ मधील '[कर्णपर्वरूपी] ग्रंथ' बद्दल '[महाभारत-रूपी] ग्रंथ' असें पाहिजे. 'धन्य तुम्हीं आम्हीं कीं नरनारायणचरित्र बदवा जी!' (अध्याय १४।८) ह्या संजयोक्तीवरून 'नरनारायणविजयग्रंथ' म्हणजे महाभारत हें स्पष्ट होतें. सूचना- ग्रंथांत अशुद्धें राहूं नयेत म्हणून प्रयत्न केला असूनही क्वचित् अशुद्धें राहिलीं आहेत. त्यापैकीं मूळातील सर्व व टीपांतील महत्त्वाचीं वर दर्शविलीं आहेत. टीपांतील सहज लक्ष्यांत येण्यासारखे मुद्रणदोष (उदाहरणार्थ-'गीत्यर्थ' बद्दल 'गीत्यर्थ', टीपांचे चुकलेले आकडे, वगैरे) स्थलाभावामुळे परिशिष्टांत दिले नाहीत, याबद्दल वाचकांनीं क्षमा करावी, अशी त्यास विनंति आहे.	४६७

पराधी ग्रंथ संग्रहालय, गणेश. स्वयंसेवक.

अनुक्रमांक २६३६२.

क्रमांक १२३८

वि. नारायण
नो. १२३८

REFBK-0004717

REFBK-0004717

श. क. Stigle